

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

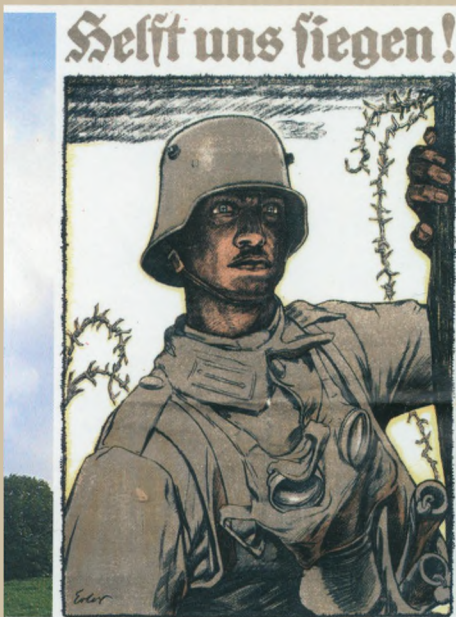
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLANDS HISTORIE 2 EFTER 1815

Historisk Samfund for Sønderjylland takker for tilskud fra:

Alving Fonden/Grænseforeningen

Amtsmuseumsrådet for Sønderjyllands Amt

A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers

Fond til almene Formaal

Dansk Kultursamfund af 1910

Kulturministeriet

Oberst H. Parkovs Mindefond

P.J. Schmidt-Fonden

Svend Beck, Peter Holm og Vagn Jacobsens Almene Fond

Sydbank Sønderjyllands Fond

Sønderjyllands Amt

SØNDERJYLLANDS
HISTORIE

2

EFTER 1815

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
AABENRAA 2009

Sønderjyllands Historie

2

Efter 1815

1. udgave 1. oplag

© Forfatterne og Historisk Samfund for Sønderjylland

Enhver kopiering fra denne bog må kun ske efter reglerne i Lov om ophavsret af 14. juni 1955 med senere ændringer.

ISBN 978-87-7406-113-7

Sat og trykt hos P.J.Schmidt Grafisk, Vøjens

Indbinding: J.P.Møller A/S

Redaktion:

Hans Schultz Hansen

Lars N. Henningsen

Carsten Porskrog Rasmussen

Billedredaktion:

Inge Adriansen

Elsemarie Dam-Jensen

Lennart S. Madsen

Omslagsdesign: Mette & Eric Mourier

Kort: Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland

Indhold

<i>Hertugdømme og grænseland</i>	9
HANS SCHULTZ HANSEN	
Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918	11
<i>Nøjsomme tider og nye tanker</i>	13
Erhverv i krise 13 – Nationalstat og demokrati 16 – Den slesvig-holstenske tankes fødsel 17 – Forfatningsspørgsmålet 1815-17 18 – Forfatningsspørgsmålet i reaktionens skygge 1817-30 21 – Fornyet interesse for det danske sprog 22 – Skolereform, kirkelig fornyelse og gudelige forsamlinger 23	
<i>Velstand og bondestand</i>	26
Kvægets højborg i det danske monarki 26 – Jorddyrkning og jordforbedring 28 – Landboforeninger, landbrugsskoler og sparekasser 31 – Velstandens synlighed 32 – Bondestandens interesser 33	
<i>Byer og byerhverv mellem Holsten og Kongeriget</i>	36
Befolkning og erhverv 36 – Håndværk, lav og koncessioner 38 – Den tidlige industrialisering 40 – Det maritime Slesvig 43 – Handel 45 – Infrastruktur og forsyning 46	
<i>Fattigdom og fattiggård</i>	49
Hungerårene 1830 og 1847 49 – Daglejere og tjenestefolk på landet 50 – Tyendelov og folkestuer 52 – Arbejdere og daglejere i byerne 53 – Fattiggård og fattiglov 55	
<i>Stænderforsamlingerne, de liberale og sproget</i>	59
Lornsens aktion for en slesvig-holstensk forfatning 1830 59 – Stænderforfatningen 61 – Slesvigske sprogforhold i 1830'erne 63 – Paulsen, Flor og den danske sprogsag 65 – En dansk bevægelse i støbeskeen 67 – De liberale og deres mærkesager 70	
<i>De nationale bevægelser vinder frem</i>	72
Liberale ved en skillevej – sprogeskriptet 1840 72 – Up ewig ungedeelt! 74 – Danmark til Ejderen! 76 – Det nationale brud 1842 76 – Nationale aviser og festmåltider 78 – Nationale folkemøder og foreninger 80 – Sangkor, nationale sange og faner 83 – Slesvigske reaktioner 84 – National identitet og standsinteresser 86 – Arvefølgespørgsmålet tilspidses 88	

<i>Den slesvig-holstenske opstand og den første slesvigske krig</i>	91
Den slesvig-holstenske opstand 1848 91 – Nordslesvigerne og den slesvig-holstenske opstand 93 – Slagene ved Bov og Slesvig – Malmø-våbenhvilen 95 – Det nationale skel 96 – Sindelagsgrænser og delingstanker 98 – Demokratiske strømninger og social uro 101 – Krigen genoptages 1849 – ny våbenhvile 103 – Slagene ved Isted og Frederiksstad og krigens slutning 106	
<i>Sprogskripter og forfatningsstrid</i>	110
Det danske styre mellem krigen 110 – Helstaten genetableres 112 – Den danske sprogordning 114 – Forsigtig reformpolitik 117 – Forfatningskonflikten tilspidtes 119	
<i>Den anden slesvigske krig og indlemmelsen i Preussen</i>	122
Ejderpolitikken genoptages 122 – »Friedrich der Achte« 123 – Krigen 1864 – udbrud og tilbagetog fra Danecvirke 125 – Slesvigerne og »Friedrich der Achte« 127 – Det preussisk-østrigske styre 129 – Krigen 1864 – Dybbøl 131 – Londonkonferencen 132 – Krigen 1864 – Als og freden 134 – Mellem Friedrich og Preussen 136 – Paragraf Fem 139	
<i>Provins i Preussen</i>	141
Preussiske reformer – moderne forvaltning 141 – Demokratiske fremskridt og mangler 145 – Slesvig-holstensk forsoning med Preussen 147 – Slesvigerne og de tyske partier 148 – De danske nordslesvigere og deres protestpolitik 150 – Danske foreninger, aviser, skoler og frimenigheder 152 – Den preussiske regering og de danske sønderjyder 155	
<i>Modernisering i Tysklands periferi</i>	158
Befolkning og erhverv 158 – Købstæder og flækker 159 – Fra sejl til damp 160 – Handel 162 – Industri og håndværk 164	
<i>Det intensive landbrug</i>	169
Landbrugets omlægning til animalsk produktion 169 – Gårdmejeri, fællesmejeri, andelsmejeri 171 – Det ekstensive kvægbrug og marskens tilbagegang 172 – Vekselbrug, kunstgødning og grundforbedring 174 – Fra le til selvbinder, fra plejl til tærskværk 175 – Landboforeninger 177 – Stationsbyer og jernbaner 179	
<i>Levevilkårene og arbejdet for deres forbedring</i>	183
Gårdmandsstandens storhedstid 183 – Landbosamfundets underklasse 185 – Afvandring og udvandring 187 – Borgerskab og middelstand 188 – Arbejderklassen i byerne 190 – Arbejderbevægelsen 193 – Velfærdsstaten i svøb 196	
<i>De nationale bevægelers folkelige gennembrud</i>	199
Da Flensborg blev en tysk by 199 – Germaniseringspolitikken skærpes 200 – Sprogforeningen – indre danske brydninger 204 – Vælgerforeningen – H.P. Hanssens politiske svendestykke 205 – Skoleforeningen – gårdmændene som danskhedens ryggrad 207 – Fra danskorienterede slesvigere til danske sønderjyder 208 – For Kejser og Rige – den nye hjemmetyskhed 211	

<i>Den nationale polarisering</i>	215
H.V. Clausens undersøgelser – kampen om jorden 215 – Køller-politikken 217 – Optantbørnskonvention, rigsføreningslov og fornyet jordkamp 219 – Indre brydninger blandt danske og tyske nordslesvigere 221 – Arbejderbevægelse, Indre Mission og afholdsbevægelse 223 – Hjemstavnens 226 – Dansk og tysk omkring 1914 228	
<i>Den store Krig</i>	232
Da krigen brød ud 232 – Front, flugt og fangenskab 233 – Hjemmefronten 235 – Revolutionen og krigens ophør 237 – Krigens skygger 238	
HENRIK BECKER-CHRISTENSEN	
Fra »mod hinanden« til »med hinanden«	241
<i>Da Sønderjylland blev delt</i>	243
Grænsespørgsmålet rejses 243 – Tyske reaktioner 246 – Dansk splittelse 250 – »Nu er dagen der, vi vil hjem!« 254 – Genforeningen 257	
<i>Grænse og mindretal</i>	262
To landsdele 262 – Den nye grænse 264 – Det tyske mindretal i Nordslesvig 268 – Det danske mindretal i Sydslesvig 270 – Friserne 272 – Det dansk-tyske forhold i 1920'erne 273	
<i>Modernisering og kriser</i>	277
Nye administrative grænser 277 – Infrastruktur og modernisering 280 – Erhvervsstrukturen 284 – Konjunkturer og kriser 288	
<i>Kulturel blomstring og mindretalsordninger</i>	292
Genforeningens bedste gave 292 – Mindretalsordninger 294 – Kulturel mangfoldighed og kappestrid 300	
<i>Politisk tilpasning og polarisering</i>	306
Partier og valg i Nordslesvig 306 – Selvstyrebevægelsen og Samlingsbevægelsen 308– Jordkamp og nye krisebevægelser 312 – Fra demokrati til diktatur i Sydslesvig 315	
<i>Skyggen af det 3. rige – grænseredvisionskravet</i>	319
Det totalitære samfund 319 – Nazificeringen af det tyske mindretal 322 – Dansk folkelig mobilisering 328 – Regeringen og grænsespørgsmålet 332	
<i>Krig og besættelse</i>	335
I krigens tegn 335 – Den 9. april 1940 og grænsen 338 – De nationale fronter 341 – Danske mindretal under pres 345 – Træk af hverdagen 346 – Konfrontationer og modstandskamp 349 – Mod enden 351	

<i>Retsopgør og ny begyndelse</i>	355
Befrielse og retsopgør 356 – Bund deutscher Nordschleswiger 365	
<i>Sydslesvigspørgsmål og mindretalserklæringer</i>	365
Opbrud i Sydslesvig 366 – Dansk Sydslesvig-politik 369 – Vejen til Kiel-erklæringen 373 – Fortsatte brydninger 376 – København-Bonn erklæringerne 378	
<i>Vækst og velfærd</i>	381
Erhverv og beskæftigelse – rids af udviklingen 383 – Fra landbrug til industri 387 – Grænschandelen, vognmænd og speditører 394 – Offentlig vækst 396	
<i>Moderniseringen af samfundsstrukturen</i>	396
Landskab og kystsikring 399 – Boliger og byer 401 – Trafik til lands, til vands og i luften 404 – Ny energi 408	
<i>Undervisning, kultur og fritid – træk af udviklingen</i>	409
Mindretalsskolerne 411 – Uddannelse og forskning i Sønderjylland 413 – Tradition og fornyelse 416 – Finkulturen 419	
<i>Reformer og politisk udvikling 1945-2006</i>	424
Sønderjylland mellem sogneråd og folketing 426 – Demokratiske genopbygning i Sydslesvig 428 – Kommunalreformerne 432 – Sønderjyllands Amt 436 – Andre træk af den politiske udvikling i Sønderjylland 440 – SSW i slesvig-holstenske politik 442	
<i>Fra konfrontation til samliv</i>	443
Det dansk-tyske forhold – ny begyndelse og partnerskab 446 – Udbygningen af mindretalsordningerne 450 – Et nyt samliv vokser frem 454 – Mindretalenes sprog og identitet 458 – Det grænseoverskridende samarbejde 460	
<i>Sønderjylland under forandring</i>	462
»Ikke at behandle grænselandet anderledes ... end det øvrige Danmark« 465 – Strukturreformen 468 – Udblik 472	
Stamtavler	473
Litteraturhenvisninger	475
Fortegnelse over illustrationer	490
Register ved <i>Hans-Ole Mørk og Hans Schultz Hansen</i>	495
Om forfatterne	520

Hertugdømme og grænseland

Sønderjylland har som landsdel på kanten af det danske rige sin helt særegne historie. Området mellem Kongeåen i nord og Ejderen i syd har siden 400-tallet været et omstridt grænseland, hvor skiftende herrer og stater har udøvet deres magt.

Fra 1200-tallets begyndelse og indtil 1864 udgjorde Sønderjylland et særligt hertugdømme inden for det danske rige. Snart fik dette hertugdømme også navnet Slesvig. I perioder havde hertugdømmet en temmelig løs tilknytning til Danmark nord for Kongeåen og en desto tættere forbindelse med Holsten syd for Ejderen. Efter krigen i 1864 blev hele Sønderjylland i 1867 en del af Preussen. Folkeafstemningen i 1920 førte til, at Sønderjylland blev delt: den nordlige del blev en fuldgyldig del af Danmark, mens den sydlige del fremdeles tilhører Tyskland.

Sønderjyllands historie er derfor andet og mere end en regional variant af den almindelige Danmarkshistorie. Inden for det gamle danske monarki skal Slesvig sammen med Holsten i et historisk perspektiv snarere placeres på niveau med Norge og Island end med Nørrejylland og Fyn. Sønderjyllands stilling til resten af riget optog danske konger og regeringer så stærkt, at Sønderjyllands historie og rigshistorien blev vævet tæt sammen.

Sønderjyllands historie handler ikke kun om konflikt og krig. I lange fredsperioder trivedes dansk, tysk og frisisk kultur side om side. Inden for monarkiet var Sønderjylland med sine danske og tyske befolkningsdele bindeleddet mellem det tyske hertugdømme Holsten og Danmark nord for Kongeåen. Ofte blev Sønderjylland den kanal, som fra det sydlige udland ledte frem skridt og nye tanker videre nordover. Gennem søfart og handel spandt sønderjyderne talrige tråde ud til den øvrige verden.

Selv om Sønderjylland eller Slesvig udgjorde en enhed lige indtil 1920, har der i historiens løb været betydelige indre forskelle. Her havde tre folkeslag hjemme: dansk sprog og kultur stod stærkest i den nordlige del, tysk i den sydlige – og frisisk mod sydvest. Men også mellem øst og vest var der store spænd: fra de livegne bønder og husmænd i godsdistrikterne i sydøst over hedeboenderne i de kongelige amter i midtlandet til de rige og selvejende marskbønder og fattige landarbejdere i landskaberne længst mod

vest. Dertil var der fra 1544 til 1721 betydelige forskelle mellem de mange hertugers magtområder.

Skønt Sønderjylland geografisk er et lille område, huser det således på en stor historie, som rummer rige perspektiver både europæisk, nationalt, regionalt og lokalt. I arkiver, biblioteker og museer er der bevaret et omfattende kildemateriale, en rig litteratur og en stor samling af genstande og billeder vedrørende landsdelens historie. Generationer af danske og tyske historikere har da også beskæftiget sig intensivt med Sønderjyllands historie.

Formålet med den nye *Sønderjyllands Historie* i to bind er at sammenfatte mange års forskning og fortælle en spændende landsdels historie under nutidens synsvinkel. Ind imellem bygger fremstillingen tilmed på primær forskning. Hver forfatter har fået overladt at beskrive den tidsperiode, som han gennem sin egen forskning er særlig fortrolig med.

I tilknytning til *Sønderjyllands Historie 1-2* udgives et opslagsværk *Sønderjylland A-Å* med artikler om begreber, personer og steder med forbindelse til landsdelens historie og kultur.

I *Sønderjyllands Historie* betegner navnet Sønderjylland hele området mellem Kongeåen og Ejderen. Navnet Slesvig bruges især som betegnelse på hertugdømmet. Nordslesvig er området mellem Kongeåen og den dansk-tyske grænse af 1920, Sydslesvig området syd herfor og ned til Ejderen. Mellemslesvig benyttes om den del af Sydslesvig, som støder op til den nuværende grænse.

Kongeriget er Danmark nord for Kongeåen, mens det danske rige, monarkiet eller helstaten er den danske konges samlede magtområde. Stednavne gengives i deres danske form, for Sydslesvigs vedkommende dog kun i den udstrækning, de er almindelig kendt i dag.

Sønderjyllands Historie 1-2 og *Sønderjylland A-Å* udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland. Foreningen retter en hjertelig tak til de myndigheder, institutioner og fonde, som har ydet tilskud til værket fremstilling samt til alle andre, der har bidraget til dets fuldførelse.

Hans Schultz Hansen

Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918

Sønderjyllands historie mellem 1815 og 1918 er først og fremmest fortællingen om nationalitetskampen mellem tysk og dansk. Den handler om striden for en slesvig-holstensk stat i tilknytning til et forenet Tyskland og de samtidige bestræbelser på at skabe en dansk nationalstat med Sønderjylland til Ejderen.

Et vigtigt kapitel i denne fortælling er de nationale bevægelers traumatiske nederlag og dyrekøbte sejre på slagmarkerne ved Isted og Dybbøl. På forrige side vises et udsnit af Jørgen Sønnens maleri »I Dybbølstillingen i april 1864«, som er malet i 1871 og som med realisme skildrer de umulige vilkår for de danske soldater under den stærke tyske beskydning. Maleriet er et billede på sønderskydningen af den danske nationalstatsdrøm.

Fortællingen om nationalitetskampen har også et civilt kapitel. Det handler om pionerernes indsats for at opbygge de nationale identiteter, således at slesvigerne enten blev tyske slesvig-holstenere eller danske sønderjyder. Det beskriver tillige befolkningens modstand mod undertrykkelse skiftevis fra danske og tyske embedsmænd, der ville skabe hver deres nationalt homogene enhedsstat.

I en anden version handler fortællingen om det gamle hertugdømme Slesvigs undergang. Her beskrives, hvordan et økonomisk velstående og kulturelt mangfoldigt land, præget af tre folkeslags fredelige samliv, blev revet midt over af to nationalistiske bevægelser og endte som stillestående periferi.

Det er den første version, som har sat det stærkeste præg på historieskrivningen. Det gør den hverken mere rigtig eller forkert.

Nøjsomme tider og nye tanker

På Wienerkongressen 1814/15 skruede Europas fyrster tiden tilbage til før den franske revolution. Enevælden blev atter fremherskende styreform. De store flernationale imperier Rusland og Øst-rig blev konsolideret, og fyrsterne byttede territorier uden hensyntagen til de berørte befolkningers nationalitet. Det tyske hertugdømme Lauenburg kom således i 1816 til det danske monarki som erstatning for Norge, der i 1814 var tvunget i union med Sverige. I 1815 grundlagdes Det tyske Forbund, hvori Holsten og Lauenburg indgik. Det tyske befolkningselement i helstaten fik dermed både øget vægt og rygdækning. Sammenhængskraften i helstaten blev yderligere svækket, da kravet om tysk frihed og enhed bredte sig sydfra til hertugdømmerne. Samtidig skabtes øget interesse for det danske sprogs stilling i Slesvig. Kimen blev lagt til to nationale bevægelser, som få årtier senere skulle skabe dyb splid mellem slesvigerne: den slesvig-holstenske og den danske. Set fra eftertiden blev årene omkring 1815 derfor skelsættende i Sønderjyllands historie. Tiden selv var dog nok så meget optaget af erhvervslivets krise, forfatningsforhold, skolereformer og kirkelige fornyelser.

Erhverv i krise

I kølvandet på Napoleonskrigene blev Slesvigs erhvervsliv ramt af et dybt og langvarigt tilbageslag. Det varede fra 1811 til sidst i 1820'erne. Pastor Knud Aagaard i Agerskov noterede 1819 i sin dagbog: »Mangel på penge, næring og handel føles i alle lande. Denne egn og hele Danmark forarmes år efter år.« Krisen ramte især de erhverv, som havde lukreret mest på krigskonjunkturerne, men næppe nogen del af den slesvigske økonomi gik fri.

Hårdest gik det ud over søfarten. Den slesvigske skibstonnage var blevet halveret fra 1806 til 1815 og stagnerede derpå indtil 1832 omkring 15.000 kommercelæster. Værst gik det for Flensborg, hvor tilbagegangen fortsatte fra 7.400 KL i 1815 til 5.400 KL i 1832. Flensborg var dog stadig den største slesvigske søfartsby. Sønderborg mistede også megen tonnage og måtte i 1832 se sig overgået af Aabenraa og Marstal, der formåede at vende tab til ny fremgang.

Flensborgs befolkning gik også tilbage. Mens de slesvigske byers samlede indbyggertal mellem 1803 og 1835 gik frem fra

57.000 til 69.000 indbyggere, faldt Flensborgs fra 13.100 til 12.400. Slesvig by derimod nåede op på 11.000 indbyggere i 1835. Flensborgs position som hertugdømmets største by var ikke længere så ubestridt som før.

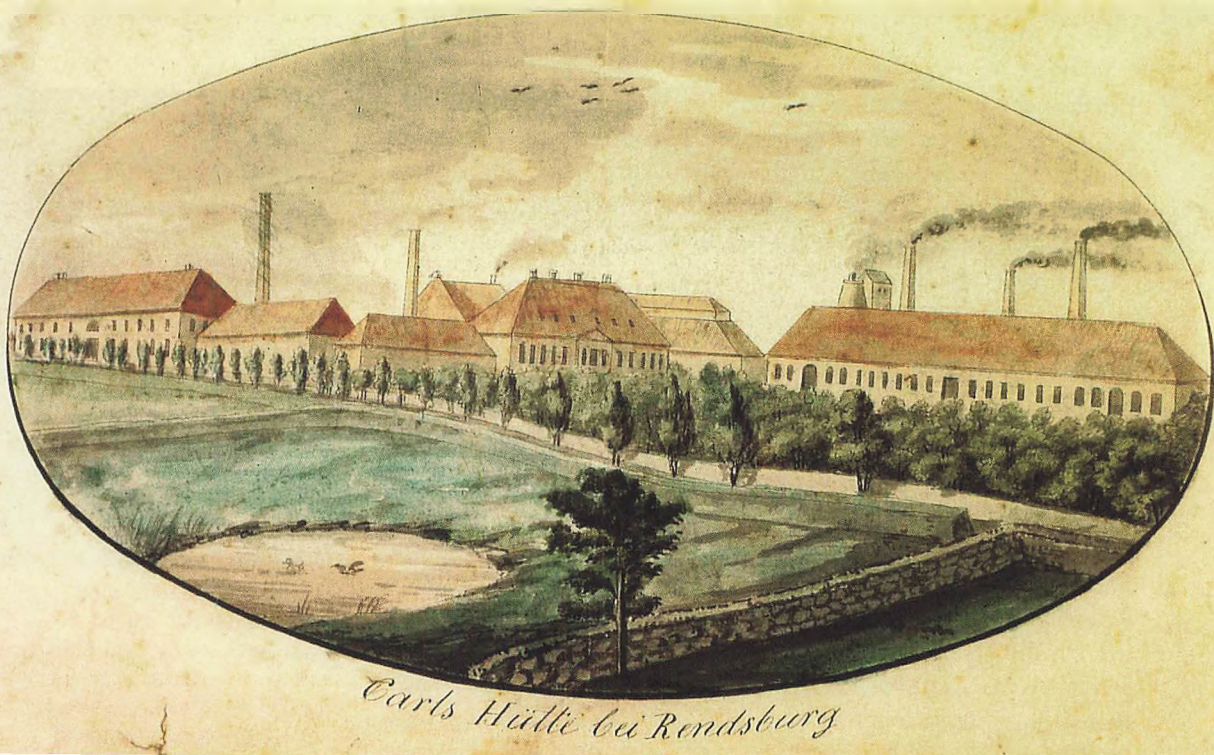
Noget bedre stod Flensborg i den spæde industrielle udvikling. Her gik byen frem fra 9 virksomheder med 121 arbejdere i 1811 til 15 virksomheder med 158 arbejdere i 1830; som industri er her regnet fabrikker med mindst 6 arbejdere. I Slesvig som helhed gik industrien i samme periode frem fra 56 til 76 virksomheder, men tilbage fra 1600 til 1500 arbejdere. Den beskedne talmæssige udvikling tilslører dog, at gammeldags industrityper veg for mere moderne. En typisk forlagsindustri som kniplingsfremstilling gik tilbage, ligeledes de manufakturer, der først og fremmest var sat i gang for at beskæftige byernes fattige. Derimod gik teglværker og glasfabrikker frem. Der blev anlagt tre nye glasfabrikker ved Friedrichsfeld og Prinzenmoor nord for Rendsborg, hvor der i moserne var rigeligt med tørv til smeltningen. Endvidere blev der oprettet flere sukkerraffinaderier og et par cikoriefabrikker, men først og fremmest blev den nye industritidsalder indvarslet med jernstøberiet Carlshütte ved Büdelsdorf nord for Rendsborg fra 1827. Iværksætteren var tømmerhandler Marcus Hartwig Holler i Rendsborg, der grundlagte sit foretagende som et aktieselskab, hvor Hollers familie havde de fleste aktier. Også den kongelige statholder, prins Carl af Hessen, skød kapital ind og lagde navn til den nye virksomhed.

For landbruget indtraf krisen senere end for byerhvervene. De første år efter krigen gav stigende priser og pæne høstudbytter. Det sidste blev et problem. 1819-21 blev markedet oversvømmet med korn, og priserne styrtdykkede. Det mærkede man også i Slesvig. Kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede noterede for 1819 i sin dagbog: »Kornpriserne er meget flove«, og for 1820 og 1821: »Kornet og, hvad landmanden har at sælge, har ingen pris.« Landbrugspriserne nåede bunden i 1825. Først derefter steg de igen. Omkring 1830 var krisen overvundet.

Krisen var ikke lige alvorlig for alle produktionsgrene. Mens kornprisen faldt med 75%, gik priserne på mejeriprodukter og okser ned med 30-40%. Denne forskel blev i 1819 fremhævet af den landbrugsfaglige foregangsmand Jacob Iversen fra Svensbygård i Angel: »Vore mejeriprodukter, vore heste og vort fedekvæg finder endnu den samme livlige afsætning, som de havde tidligere. Det er altså intet under, at den slesvig-holstenske landmand skænker denne driftsgren al mulig opmærksomhed.« Det gjorde Iversens kolleger i Angel, hvor det røde anglerkvæg gav høj mælkeydelse, og de fulgte også Iversens eksempel og strøede

Landgrev Carl af Hessen (1744-1836) var Hertugdømmernes statholder fra 1767 og gennem næsten syv årtier indtil 1836, hvor han døde 92 år gammel. Her ses den gamle mand i rullestol i haven på sit gods Louisenlund ved Slien, malet af Valentin Wassner. Selv om landgreven efter sin alder tilhørte den svundne tid, støttede han som 80-årig ansøgningen fra den unge M.H. Holler om at anlægge et jernstøberi i Büdelsdorf nord for Rendsborg. Han investerede også en betydelig sum i foretagendet, der blev opkaldt efter ham og fik navnet Carlshütte.

Carlshütte blev grundlagt i 1827 som hertugdømmet Slesvigs første jernstøberi. Det blev fra begyndelsen spydspidsen i den tidlige industrialisering og var snart hertugdømmets største fabrik. I 1845, hvor dette billede er fra, var der her ansat 250 mand. I midten ses ejeren M.H. Hollers bolig foran det ældste støberi til venstre, til højre ses den nye støberibygning fra 1835.

mergel ud på jorden. Iversen havde på den måde sat foldudbyttet op med omkring 50% for alle kornsorter under ét. Trods krisen skete der også i landbruget en modernisering.

Heller ikke alle landbrug var lige hårdt ramt. Krisen var især godsejernes krise, fordi priserne på herregårde under krigskonjunkturen var steget langt ud over det bæredygtige på grund af spekulation. Mange måtte forrente en stor gældsbyrde, enten fordi de havde købt for dyrt eller levet over evne – eller begge dele. Adskillige slesvigske godsejere gik konkurs, således i 1822 Carl Friedrich Ulrich von Ahlefeldt på det store gods Ludwigsburg i Svans med hovedgård og seks avlsgårde. Snart overgik samme skæbne et dusin andre godsejere i Angel, Svans og Dänischwohld. Gram og Nybøl godser kunne som fideikommis hverken sælges eller pantsættes og slap med at blive sat under administration i 1824. Mindre hårdt gik krisen ud over de jævne bønder, men også blandt dem fandt der mange konkurser sted, særlig i de områder, hvor bønderne for nylig havde købt sig til selvejet.

Marskområderne var med deres højt kapitaliserede landbrug også hårdt ramt af krisen. Hertil kom stormfloden mellem den 3. og 4. februar 1825, der forårsagede ødelæggende digebrud på Før, Nordstrand og Pelworm, men især gik ud over halligerne. Af de små øers tilsammen 937 indbyggere druknede 74 foruden en stor mængde kvæg og får, og kun 21 ud af 339 huse var beboelige.

Private og myndigheder ydede materiel hjælp og eftergav restancer. Frederik 6. besøgte øerne i sommeren 1825 og satte den sum penge, som var indsamlet til et monument for ham som livegenskabets banemand, ind på at forbedre halligboernes bygninger, så de fremover bedre kunne modstå stormfloder.

Nationalstat og demokrati

Krisen angav grundstemningen i årene 1815-30, men frem til omkring 1820 blev der også tænkt nye tanker om Hertugdømmernes forfatning og Slesvigs sprogforhold, som fik vidtrækkende følger. At der var forskelle mellem dansk og tysk, var naturligvis ikke ukendt for slesvigerne. At de undertiden også kunne føre til konflikter, rummer Sønderjyllands historie før 1815 eksempler på, men igennem flere århundreder havde de ikke været bestemmede for landsdelens udvikling. På tværs af de sproglige skel fandtes der i hvert fald fra 1700-tallet en udbredt kongetroskab, og ved århundredets slutning greb statspatriotiske strømninger såvel dansk- som tysktalende købstadsborgere. Ingen i Slesvig satte spørgsmålstegn ved hertugdømmets tilhørsforhold til det danske monarki. Det ændrede intet heri, at Hertugdømmernes fælles administration, ridderskabet og overklassens tyske sprog knyttede Slesvig til Holsten. Det prægede nok selvopfattelsen i de styrende lag, men havde næppe betydning for den menige befolkning.

De eksisterende forskelle mellem dansk og tysk i Slesvig kunne ikke begrunde 1800-tallets bitre nationalitetskonflikt. Det kunne endnu mindre de interesse modsætninger, som fandtes mellem ridderskabet, der vågede nidkært over sine privilegier, og den enevældige kongemagt, der ville overvinde sociale og regionale særinteresser og gøre helstaten til en moderne enhedsstat. Heller ikke den udbredte fortrædelighed i Hertugdømmerne over indførelsen af rigsbankmønten i 1813 på bekostning af den solide slesvig-holstenske kurant kunne føre så vidt.

Den dybere årsag til 1800-tallets nationalitetskonflikt skal søges uden for Slesvig og det danske monarki. I 1770'erne grundlagde Johann Gottfried Herder i Tyskland den moderne nationale ideologi: de enkelte folkeslag bestående af mennesker med samme historie, sprog, kultur og levevis som udtryk for en fælles »folkeånd« kunne udfolde sig friest, hvis de fik hver deres stat og i den opnåede selvbestemmelse over deres egne anliggender. Den nationale ideologi blev nært forbundet med den demokratiske tanke om folkesuveræniteten. Folkeslag og folkestyre blev to sider af den samme sag, som overbeviste stadig flere befolkningsgrupper og gjorde realiseringen af nationalstaten til deres store mål.

Efter den voldsomme stormflod i februar 1825 fik de hårdt ramte øer og halliger i Vadehavet i juli samme år besøg af Frederik 6. Det nærede vestslesvigerne kongetroskab og blev mindet ved flere monumenter, bl.a. i Højer, hvor kongen steg i land den 5. juli. Under den nationale strid to årtier senere viste flertallet af indbyggerne i Højer ikke desto mindre tyske sympatier.

F.C. Dahlmann (1785-1860) var som historieprofessor i Kiel og i sin senere karriere prototypen på den politisk engagerede universitetslærer. Han skabte i 1814/15 det ideologiske grundlag for den senere slesvig-holstenske nationale bevægelse. Dahlmann ønskede, at begge hertugdømmer skulle indgå i et forenet Tyskland.

Det kunne ikke i længden standse denne stærke kombination, at enevældige styreformer og imperier med herskende og undertrykte nationaliteter i 1814 atter kom i højsædet og prægede store dele af kontinentet indtil 1918. I århundredet mellem Napoleonskrigenes og den Første Verdenskrigs afslutning blev stræben efter national selvbestemmelse og demokrati derfor hovedkræfter i Europas brogede historie. Skønt Herders ideer i teorien skulle skabe fred og harmoni, førte nationalstatstanken i praksis ofte til dybe og blodige konflikter, navnlig i grænseområder, hvor nationaliteterne stødte sammen og var blandet mellem hinanden. Hertugdømmet Slesvig blev et skoleeksempel på dette.

Den slesvig-holstenske tanke fødsel

Den moderne slesvig-holstenske tanke blev fostret af professor i historie ved Kiels Universitet Friedrich Christoph Dahlmann. Han havde begejstret fulgt tyskernes frihedskamp mod Napoleon og mente, at et kommende forenet Tyskland også burde omfatte Holsten og Slesvig. Dette ønske fik ny næring med grundlæggelsen af Det tyske Forbund i 1815. Forbundet omfattede de tyske fyrster, og den danske konge Frederik 6. blev medlem som hertug af Holsten, fra 1816 tillige som hertug af Lauenburg, da dette tyske hertugdømme kom til det danske monarki som erstatning for det tabte Norge via en svensk-dansk-preussisk byttehandel. Som liberal så Dahlmann især hen til en virkeliggørelse af Forbundsaktens § 13: »I alle forbundsstater skal der findes en landsændersk forfatning.«

Det danske hertugdømme Slesvig var ikke omfattet af § 13. Det var et problem for Dahlmann, som han tog op, da han den 7. juli 1815 holdt festtalen ved universitetets fejring af Napoleons nederlag ved Waterloo. Trods opsplitningen i de mange stater »findes der et Tyskland, fordi der findes et tysk folk, som forenes i et stadig stærkere broderskab for hver dag, der går«, understregede Dahlmann. Om Slesvigs stilling sagde han: »Om end slesvigeren aldrig har været med i Det tyske Forbund, så hørte og hører han stadig til det gennem den holstenske broder, som han gennem århundreder har rakt sin trofaste hånd og med hvem han er inderligt sammensmeltet i forfatning, friheder og rettigheder.« Slesvigs århundredgamle forbindelse med Holsten medførte altså for Dahlmann hertugdømmets tilhørsforhold til Tyskland.

Dette underbyggede Dahlmann siden med Christian 1.s Ribebrev fra 1460, der rummede løftet: »Disse forbenævnte lande lover vi efter al vor formåen at holde i god fred, og at de forbliver evigt udelte sammen [ewich tosamende ungedelt].« Nyere forsk-

ning ser Ribebrevet som en håndfæstning, hvor løftet var en modydelse til det slesvig-holstenske ridderskab for valget og derfor begrænset til kongehertugens regeringstid. Dahlmann så derimod brevet som et evigtgyldigt privilegium til Hertugdømmerne, der også i nutiden ydede garanti for deres selvstændighed og frihed i forhold til det enevældigt styrede danske kongerige.

Dahlmanns retshistoriske argumentation for hertugdømmernes samhörighed og uafhængighed blev videre udbygget af hans kollega, Niels Nicolaus Falck. Falck var nordslesviger, født i Emmerlev, og siden 1815 professor i tysk og slesvig-holstensk ret. I sin pjece fra 1816 'Das Herzogthum Schleswig in seinen gegenwärtigen Verhältniss zu dem Königreich Dänemark und zu dem Herzogthum Holstein' argumenterede han for, at Slesvig i 1658 ved fredsslutningen mellem den danske konge og den gottorpske hertug var blevet løst af lensforholdet til Danmark og havde opnået fuld suverænitet. Derfor gjaldt kongeloven fra 1665 og enevælden ikke i Slesvig.

Som Dahlmann betonedede Falck hertugdømmernes fælles historie, men der var også forskelle mellem de to. Falck var mere slesviger og slesvig-holstener med tysk sprog og kultur, end han var tysker. Han var skeptisk over for Det tyske Forbund og holdt helt til 1848 fast ved Hertugdømmernes forbliven i helstaten. I 1819 definerede han sit fædreland således: »Først og fremmest mener vi med det hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Men udtrykket fædreland udelukker ikke de øvrige dele af det danske monarki, hverken i vor forståelse af begrebet eller i forhold til vort sindelag.« For Falck lod en slesvig-holstensk identitet sig udmærket forene med nedarvet helstatspatriotisme. For Dahlmann derimod var Tyskland fædrelandet, mens helstaten blot var den eksisterende statslige ramme med kongens person som eneste fælles bånd. En stat, som tilmed havde mistet sin tiltrækningskraft, da Dahlmann i 1813 som andre embedsmænd blev ramt af statsbankerotten og indførelsen af rigsbankmønten.

Dahlmann og Falck stod dermed som eksponenter for de to strømninger, der fra begyndelsen fandtes i slesvig-holstenismen, henholdsvis en national tysk og en regional slesvig-holstensk. Indtil 1840'erne var sidstnævnte den mest fremtrædende.

Forfatningsspørgsmålet 1815-17

I 1815 blev Dahlmann sekretær for ridderskabets »stående udvalg«. Dermed kom han i centrum for ridderskabets bestræbelser for en slesvig-holstensk stænderforfatning. I København nedsatte Frederik 6. i 1816 en forfatningskommission, men alene for Hol-

N.N. Falck (1784-1850) var som juraprofessor i Kiel mere videnskabsmand end politiker. Som liberal fandt han retshistoriske argumenter for, at enevælden ikke havde gyldighed i Slesvig. Det fik stor betydning for den slesvig-holstenske statsteori. Modsat Dahlmann så Falck vedvarende Hertugdømmerne som en del af det danske monarki.

Aabenraas borgmester Bendix Schow (1778-1839) var grebet af de liberale strømninger og tog initiativet til en samlet henvendelse fra de slesvigske købstæder til regeringen om en forfatning for Slesvig svarende til den, Holsten havde fået stillet i udsigt.

sten. Som reaktion herimod indløb der fra næsten alle slesvigske købstæder bønkrifter til kongen om en forfatning også for Slesvig. Initiativet hertil udgik fra Aabenraas borgmester Bendix Schow. Han henvendte sig til Dahlmann i håb om, at denne kunne formå ridderskabet til at anmode kongen om en forfatning også for Slesvig. Byerne ville så med deres petitioner slutte op om ridderskabet. Imidlertid støttede Dahlmann og ridderskabet kun byerne halvhjertet; det passede ikke til adelens aristokratiske selvforståelse at lade sig spænde for købstædernes vogn.

I stedet sendte byerne ved årsskiftet 1816/17 selvstændigt deres petitioner til kongen med det fælles ønske, at Slesvig fik del i en forfatning. Gennemgående så man en forfatning som et middel til at afhjælpe krisen. Således i Tønder: »Slesvigs videre forbindelse med Holsten gennem en ensartet forfatning er følgelig ikke alene nyttig og velgørende, men også hensigtsmæssig og nødvendig, hvis den så dybt sunkne kredit skal hæves, den almindelige mistro forsvinde og den offentlige tillid igen vækkes, den for landene så uundværlige handelsforbindelse særlig med stæderne Hamborg og Lübeck opretholdes, og således denne engang så blomstrende provins' fuldstændige forfald forhindres, hvilket ellers efter tingenes tilstand uundgåeligt må indtræde.« Da Slesvig ikke indgik i Det tyske Forbund, skulle Slesvig nøjes med »en med Holsten forenet, dog for så vidt det angår den tyske forbundssammenslutning, adskilt konstitutionel forfatning«. Slesvigs tilknytning til Tyskland ønskede man således ikke.

Bystyret i Aabenraa anførte historiske argumenter, der viser borgmester Schows fortrolighed med Dahlmanns og Falcks skrifter. Landene blev skønt len af to forskellige riger betragtet som ét land, og »denne forbindelse er blevet slesvig-holstenerne kær«. Det er formentlig første gang, betegnelsen »slesvig-holstener« blev brugt i et officielt aktstykke i Nordslesvig. I Sønderborg gik bystyret videre og udtrykte beundring for »det ædle sydtyske folk« uden dog at ønske Slesvig indlemmet i Det tyske Forbund. I Flensborg kom en kritik af enevælden som system til udtryk: »Tidens tendens stræber efter indskrænkede monarkier. Er den et spøgelse eller ej, godt, alle civiliserede folk anser ingen anden forfatning for mere betryggende for deres eksistens ... Er det absolutte monarki end nok så retfærdigt, er det end nok så klogt, der må i det mindste gå årtier, før det igen vækker den tiltro, som i de største verdensbegivenheders storme har måttet gå til grunde.« Trods dette var kongetroskaben her som i de andre byers petitioner udtalt.

Ønsket i købstæderne om en forfatning for Slesvig havde sin rod i tidens liberale strømninger. Understregningen af fællesska-

Det danske monarki omfattede efter Napoleonskrigene Kongeriget, bestående af Nørrejylland og øerne, samt Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg. Her vises det på Th. Gliemanns kort fra 1827, der indgik i et skoleatlas med 23 kortblade. Det var denne stat, som skolebørnene blev opdraget med. Da kortet blev udgivet, var det danske monarki endnu den selvfølgelig ramme om statslivet for slesvigerne. Til monarkiet hørte også »bilandene« Færøerne, Island og Grønland samt tropekolonierne, som ikke er med på kortet. Bemærk, at Gliemann benævner hele monarkiet som Kongeriget Danmark. Måske ønskede han, at monarkiet var en enhedsstat?

bet mellem Hertugdømmerne skulle tjene til at få Slesvig inddraget i forfatningsovervejelserne. Ikke desto mindre viste petitionerne, at den nære forbindelse mellem Slesvig og Holsten og deres selvstændighed i forhold til Kongeriget var realiteter for købstædernes elite, ligesom den danske konge og helstaten var det.

Forfatningsspørgsmålet i reaktionens skygge 1817-30

De slesvigske købstæders petitioner om en forfatning blev afvist i det Slesvig-Holsten-Lauenborgske kancelli i København. En adresse fra Kieleromslaget i januar 1818 opnåede kun at gøre kongen vred og førte til et forbud mod videre agitation. Forfatningssagen gik nu helt i stå for Slesvigs vedkommende, og i 1819 henlagde kongen den holstenske forfatningskommissions forslag. Reaktionens kolde vinde blæste på denne tid hen over Europa, og så længe der ikke var noget pres udefra, kunne kongen gøre, hvad han ville. Også den hjemlige opinion blev tøjlet. Vel undgik pressen i Slesvig den forensur, som blev indført i Holsten efter Det tyske Forbunds »Karlsbadbeslutninger« fra 1819, men fra 1820 kunne trykte aviser og skrifter først komme til salg efter politimestrenes tilladelse, og fandt disse teksten i modstrid med de vage bestemmelser om begrænsning af trykkefriheden, kunne de beslaglægge hele oplaget.

Dahlmann rettede på ridderskabets vegne henvendelse til Det tyske Forbunds forsamling i Frankfurt. Her afviste man i 1823 et forfatningskrav for Slesvig, da dette hertugdømme ikke var medlem af forbundet, og holstenerne fik besked på som tro undersåtter at afvente deres konges initiativ. Det var et stort nederlag for Dahlmann, der i 1829 forlod Kiel til fordel for Göttingen.

Blev Dahlmanns indsats for en forfatning frugtesløs, fik hans arbejde som universitetslærer vidtrækkende betydning. Under hans Waterloo-tale i 1815 havde studenterne grinet ad hans tale om broderskab mellem slesvigere og holstenerne, og i stedet for den preussisk-engelske sejr over Napoleon i 1815 fejrede de den danske helstatshærs sejr over Bernadottes svensk-tysk-russiske tropper i slaget ved Sehested i 1813. Men ét var den umiddelbare reaktion, noget andet universitetslærernes påvirkning af de studerende på længere sigt. Her stod Dahlmann ikke alene; det store flertal af professorerne var tyskere født uden for helstaten. Allerede i 1817 deltog ca. 30 studenter fra Kiel i den tysk-nationale fest på Wartburg og kom hjem som tilhængere af den tyske enhedsbevægelse. Studenter i Kiel klædte sig snart i den »gammelty-

ske« dragt for i det ydre at vise deres tilknytning til de tyske studenters Burschenschaftsbevægelse for demokrati og tysk enhed.

Den tyske enhedsbevægelse greb endnu kun et fåtal nord for Ejderen. I de slesvigske købstæder udgjorde helstatspatriotismen fortsat, trods Frederik 6.s afvisning af forfatningspetitionerne, den herskende politiske strømning. I Aabenraa digtede lægen A.W. Neuber ved kongens fødselsdag i 1828: »Innig vereine der Jubelgesang/Dänemarks Völker beim Becherklang!« Med ønsket om, at jubelsangen på majestætens fødselsdag inderligt under bærgerklang måtte forene Danmarks folkeslag fik Neuber fremhævet, at nok udgjorde helstatens borgere ikke ét samlet folk, men de levede godt i den samme stat under den samme gode fyrste. På landet var kongetroskaben uantastet af tidens moderne tanker om forfatning og national enhed.

Fornyet interesse for det danske sprog

Samtidig med udformningen af den slesvig-holstenske tanke opstod ny interesse for det danske sprog i Slesvig. I 1815 udgav pastor Knud Aagaard i Agerskov sin 'Beskrivelse over Tørning-lehn' med et afsnit om »Det danske sprogs skæbne og grænser«. Her skrev han: »Vel er det sandt, embedsmændene er det tyske sprog mægtigere end det danske; men hvorfor skulle de være det? Spiser de dog ikke dansk brød? ernæres de ikke af et dansk folk?« Videre spurgte Aagaard: »Der kan vel indvendes, at det tyske sprog er uundværligt, sålænge lov, rettergang, befalinger o.s.v. er indklædte i dette sprog. Men hvorfor skal det være således?«

Aagaards spørgsmål fik godsejer J.B. Scavenius fra Gjorslev på Sjælland til at udskrive en prisopgave om det danske sprog i Sønderjylland. Der indkom tre besvarelser, hvoraf den mest bemærkelsesværdige var skrevet af pastor Nicolaus Outzen i Breklum ved Bredsted, født i Terkelsbøl ved Tinglev. Han betegnede sig selv som sønderjyde, og det gamle navn Sønderjylland var for ham et tydeligt udtryk for hertugdømmets forbindelse med Nørrejylland og hele det danske monarki. »Vort rigtige gamle landssprog«, den sønderjyske dialekt, var for Outzen en hjertesag, men han mente, at Slesvigs tre sprog, dansk, tysk og frisisk, alle var lige berettigede, og at en ægte slesvigsk patriot burde beherske alle tre. Dansk burde indføres som sproget i kirke, skole, retsvæsen og administration i størstedelen af Mellemslesvig.

Tidens tanker om sproget som folkelighedens udtryk greb også Paul Detlev Christian Paulsen, købmandssøn fra Flensborg. I 1800-tallets første årti var flensborgerne overvejende tysksproge-

Professor Christian Paulsen (1798-1854) er af eftertiden kaldt »den første sønderjyde«. Allerede i 1820 ønskede han sin fædrene egn »Sønder-Jylland« som del af et demokratisk Danmark. I 1823 bekendte han sig som en »sønderjyde i hjertet«. Her er han malet i 1845 af sin slesvigske landsmand, tidens førende portrætmaler C.A. Jensen, der var født 1792 i Bredsted, men virkede i København.

de, navnlig borgerskabet, hvor Paulsen kom fra, mens dansk endnu blev benyttet af underklassens fiskekoner og søfolk og af besøgende bønder. Paulsen lærte således dansk af nogle legekammerater. Den offentlige mening i Flensborg var endnu behersket af helstatspatriotiske tanker. I 1816 begyndte den unge Paulsen at studere jura i Göttingen. Modsat andre studerende fra Slesvig indskrev han sig som kommende fra »Dänemark«. Samtidig tog han aktivt del i det tyske studentertilv, var med i Burschenschaft og til Wartburgfesten, uden at det prægede ham i tysk retning; men det ændrede hans syn på danskheden og førte til en identifikation med dansk sprog og kultur, som yderligere styrkedes ved opholdet i de tyske omgivelser.

Da Paulsen i årene 1819-21 studerede i Kiel, blev hans begejstring for folkefriheden knyttet til håbet om en dansk-slesvigske forfatning. Under sit første besøg nord for Kongeåen i 1820 skrev han i sin dagbog: »gid at der kommer en tid, da min fædreneegn atter som Sønder-Jylland bliver en del af et nyfødt konstitutionelt Danmark!« Denne tidlige ejderdanske indstilling drog Paulsen sin personlige konsekvens af i 1821 ved helt at skifte til dansk sprog i sin dagbog. Det skete kort efter, han var begyndt at studere i København: »Det, jeg så ofte i denne tid har sagt, at som jeg [af] hjertet var dansk, så vil jeg også blive det i sproget, vil jeg og sande derved, at jeg nedskriver mine bemærkninger over mit liv i mit kære danske tungemål.« I 1823 bekendte han i en tale i Studenterforeningen, at han var »blevet sønderjyde i hjertet«. I København fuldendte Paulsen sine studier, og i 1826 tiltrådte han en stilling som professor i jura i Kiel. Et uadvendt virke for hans ideer blev foreløbig ikke aktuelt, skønt det danske sprogs stilling i Slesvig på ingen måde blev bedre.

Skolereform, kirkelig fornyelse og gudelige forsamlinger

Hertugdømmernes skolelov af 1814 samlede op på de foregående årtiers reformer og bekræftede deres sproglige opdeling, hvorefter det danske sprog skulle bruges i landsbyskolen i Nordslesvig. Loven krævede mere af børnene i Hertugdømmerne end i Kongeriget. Oven i elementarfagene skulle de lære naturlære, naturhistorie, geografi og fædrelandshistorie, de skulle gå i skole hver dag mod kun hver anden nord for Kongeåen, og de var skolepligtige indtil konfirmationen i 15-16-årsalderen, og ikke som i Kongeriget kun til 13-årsalderen.

Som et ekstra tilbud blev der undervist et par timer om ugen

i tysk i mange skoler i Aabenraa, Sønderborg og Tønder provstier og i nogle skoler i Haderslev provsti, sikkert fordi flertallet af præsterne her var tysk uddannede; i Tørninglen provsti og på Nordals med de mange danskuddannede præster var tyskundervisningen forsvundet. I mange nordslesvigske skoler blev de gamle tyske regnebøger atter taget i brug, mest for at spare. En videre fortyskning af skolen i Nordslesvig blev imidlertid standset af de mange nye læse-, skrive- og regnetavler og landkort fra Kongeriget, som blev brugt i elevernes indbyrdes undervisning, og desuden blev stadig flere lærere i Nordslesvig uddannet på seminarier i Kongeriget. Skolen blev også påvirket af de dårlige tider, der bød fattige forældre at holde deres børn hjemme, så de kunne bidrage til familiens eksistens. Lærernes anseelse i bondesamfundet var fortsat ringe.

Stærkere stod her præsterne. I kirken kom der større opmærksomhed mod det kristelige liv. Fra kapellan Claus Harms ved Nicolaikirken i Kiel udgik en fornyelsesbevægelse. I 1817, 300-året for Reformationen, formulerede han som Luther 95 teser om kirke og tro. De var vendt mod rationalismen, som Harms beskyldte for at trænge det hellige ud af kirken med tom human moralisme. Harms ville en tilbagevenden til den ortodokse tro, men hans forkyndelse var nok så meget præget af vækkelse som af gammelluthersk fromhed. I meget var Harms på linje med Grundtvig, men med sin vægt på præstens embede og kald og kirkens selvstyre var Harms nærmest højkirkelig, og Grundtvigs frihedstanker for kirken og skolen var fremmede for den konservative Harms.

Med sin forkyndelse skabte Harms en vældig debat. Han fik folkelig tilslutning og støtte fra universitetets teologer. Da Harms tillige var universitetets præst og samlede de mest opvakte teologiske studenter til ugentlige møder, kom hans tanker til at præge kommende generationer af slesvigske og holstenske præster. I 1820'erne nåede fornyelsesbevægelsen til Flensborg og siden helt op til Kongeåen, men der var længe mange rationalistiske præster og provster i hertugdømmet. Først i 1830'erne fik fornyelsen definitivt overtaget. Da den rationalistiske generalsuperintendent for Slesvig og Holsten, J.G.C. Adler, døde i 1834, blev der indsat to generalsuperintendenter, én for hvert hertugdømme, og for Slesvig blev det den mildt ortodokse C.F. Callisen.

Ved siden af fornyelsesbevægelsen blandt teologerne opstod der i 1820'erne en vækkelsesbevægelse hos lægfolket i Nordslesvig. Den modtog stærke impulser fra Brødremenigheden i Christiansfeld. Særlig efter at denne i 1828 antog dansktalende prædikanter, voksede dens betydning for de vakte. En anden impuls kom fra

Pastor Claus Harms (1778-1855) prædikede som præst ved Sct. Nicolai kirke i Kiel mod den dominerende rationalistiske teologi. Som en ny Luther offentliggjorde han i 300-året for Reformationen i 1817 de 95 teser, der blev grundlaget for en fornyelse af den slesvig-holstenske landskirke.

Borgergarderne i Flensborg var højborgere for kongetroskab og helstatspatriotisme. På maleriet af malermester M.C. Nöbbe rider den 'Kongelige Frederiksgarde' i slutningen af 1830'erne op ad skråningerne i Flensborgs nordlige bydel og saluterer fra den lille kanon ved flagstanderen, hvorfra der vajer et Dannebrog med Frederik 6.s monogram. Borgergardernes skulle opretholde lov og orden i krigstid – og paradere ved kongebesøg. Militær betydning havde de ikke.

Fyn. Vækkelsesprædikanten Peter Larsen Skræppenborg udstrakte herfra midt i 1830'erne sit virke til Nordslesvig, i konkurrence med Brødremenigheden og til skræk for de lokale sognepræster. I slutningen af 1830'erne fik vækkelsesbevægelsen en tredje impuls fra en række unge, grundtvigske præster, som blev ansat i Vestslesvig. Til denne retning sluttede også Peter Larsen Skræppenborg sig.

Vækkelsen var stærkest i Vestslesvig i trekanten Vodder-Bal-lum-Løgumkloster, men der var også mange vakte på det nordligste strøg mellem Hygum og Christiansfeld og op til Bjert, mens tilslutningen på østkysten i øvrigt og i midtlandet var mere sporadisk med Bevtoft, Agerskov, Bjolderup og Burkal, Hammelev, Sdr. Vilstrup, Løjt og Sottrup som isolerede højborgere. I byerne var der kun få tilhængere.

Velstand og bondestand

Omkring 1830 afløstes nær ved to årtiers krise endelig af fornyet fremgang. Som Slesvigs hovederhverv nød især landbruget godt af det. Ved midten af 1830'erne bed stigningen i kornpriserne sig fast for at tage ekstra fart i første halvdel af 1850'erne. Også priserne på animalske produkter steg. Stigningen her begyndte lidt senere end for kornet, men var desto kraftigere, især for kødkvæg. Frem til 1864 oplevede de slesvigske bønder en velstandsfremgang, som kun kortvarigt blev afbrudt af den internationale pengekrise i 1857. Med den stigende velstand bredte moderne leve-måder fra byerne sig ud i landbosamfundet, og bondestanden fik øget overskud til at manifestere sine interesser.

Kvægets højborg i det danske monarki

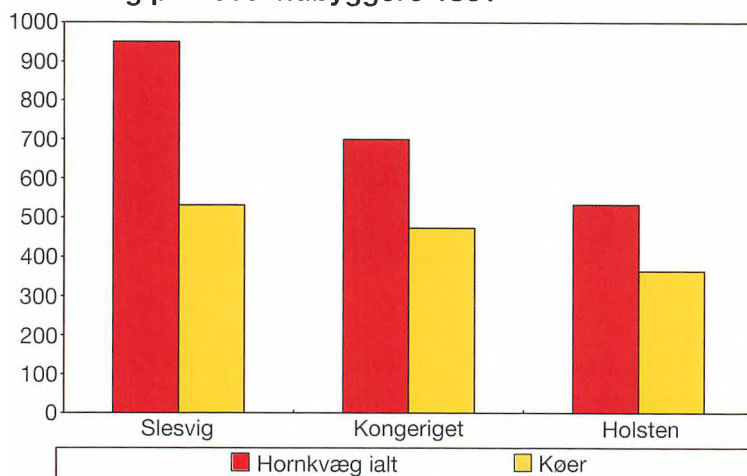
Grunden til de høje priser på landbrugsvarer var den industrielle revolution i Storbritannien, som satte skub i befolkningsvæksten. Det øgede behovet for fødevarer, og i 1846 blev importen lettet, da korntolden blev ophævet og kvægimporten givet fri. Især det sidste fik stor betydning for slesvigsk landbrug. Mellem 1845 og 1861 voksede kvægbestanden med omkring 40%, og kvæget blev dermed hovedkilden til de slesvigske bønders stigende velstand. Slesvig var den del af monarkiet, hvor der var mest kvæg i forhold til areal og indbyggertal. Især holdt de slesvigske bønder mange ungkreaturer og stude. De mest udprægede kvægfedningsegne var marsken, frem for alt Ejdersted, men også på gesten var bøndernes interesse samlet om kødkvæget. Engene langs de mange åer gav god græsning og rigeligt hø. Bønderne her tjente gode penge ved at opdrætte stude, som de solgte til videre opfødning i marsken. Peder Jensen i Lovrup ved Døstrup havde i 1850'erne hele 40% af sin indtægt fra kvægsalg, mens korn gav 31% og smør kun 12%.

Eksporsten af levende kvæg voksede fra ca. 10.000 stk. årligt i midten af 1840'erne til ca. 30.000 stk. tyve år senere. Efter åbningen af det britiske marked i 1846 tog udskibningen fra Tønning for alvor fart. Langt fra alle stude, som udførtes fra Slesvig, var født her, men størstedelen af dem blev opfodet i den slesvigske marsk før udførslen. Ud over kvæget fra det slesvigske midtland opkøbte handelsmænd om foråret stude nord for Kongeåen. De blev drevet sydpå ad de tre oksevejsstrøg i den østlige, midterste

På bondegårdene brugte man smørkærner af træ som denne fra midten af 1800-tallet, når fløden skulle kærnes til smør. På østkysten formåede slet ikke så få bønder at producere godt smør på denne traditionelle måde.

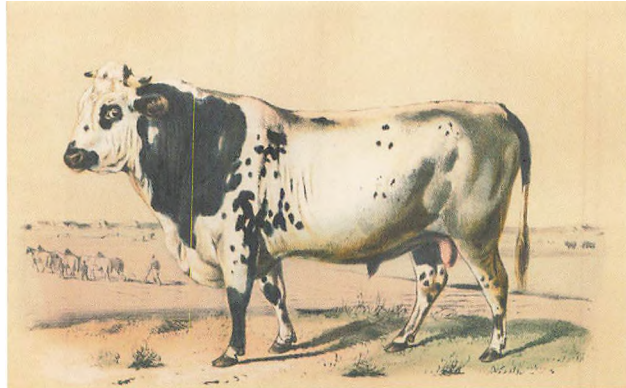
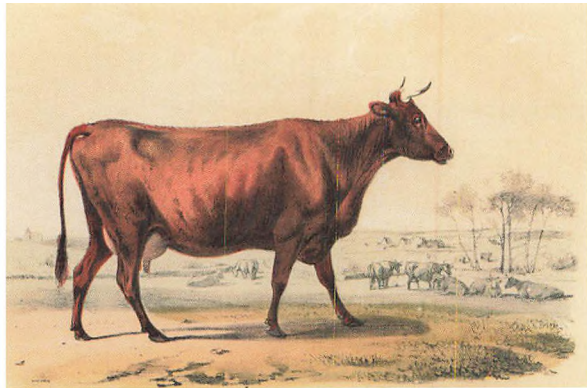
Kvæg pr. 1000 indbyggere 1861

og vestlige del af Slesvig. Flokkene var gerne på 30-40 stykker og blev vogtet af 3-4 drivere. På kvægmarkeder ved marskranden bl.a. i Læk og Husum blev studene solgt til marskbønder, der fedede dem op hen over sommeren og solgte dem til slagtning i efteråret.

Mejeribrugbetød mest i det sydøstlige Slesvig. Også i Angel, i Lundtoft herred, i Sundeved og på Als var det vigtigt. Først og fremmest var mejeribrug knyttet til de adelige godser og proprietærgårdene. I 1847 havde Rundtoft i Angel og Grünholz i Svans med 275 og 240 malkekøer de største besætninger. Mejeribrugets høje stade her skyldtes det særligt udviklede slesvig-holstenske landbrugsystem. Husdyrholdet blev drevet med kraftig fodring med høg og korn, også om vinteren. Smørfremstillingen skete under stor omhu med høj mælkehygiejne. Bearbejdningen foregik i kølige stenkældre, hvor mælken blev hældt i store, flade fade af træ, hvis inderside var malet. Metalfade vandt også indpas. Når fløden havde sat sig, blev den skummet af, kærnet til smør og slået i tønder af bøgetræ.

Mejeribrug vandt også frem på flere mindre gårde på østkysten. Hans Chr. Andresen i Skelde på Broagerland havde i 1840'erne 25% af sine indtægter fra smør, i 1850'erne derimod 40% og i 1860'erne 35%. Hos andre bønder på østkysten kunne indkomsten fra mælken derimod være ret beskedent. Hos Jørgen Ahlmann i Stevning bidrog smør kun med 17-18% af indtægten; over 60% kom her fra korn og resten fra salg af hornkvæg og grise. Udviklet mejeribrug fandtes også i Ejdersted hos »mælkebønder« på de mindre brug med 10-12 køer, der gerne græssede

på lejet jord. Mælk, smør og Ejderstedost blev afsat i den nærmeste omegn eller til købmænd i Garding og Tønning.

Den nordlige og østlige del af Haderslev amt udgjorde sammen med egnene lige vest for Angel en overgangszone mellem det mælke- og kødproducerende kvægbrug. Her satsede landmændene bredt. I Haderslev Amts Landboforening hed det først i 1860'erne: »Mejeri og kvægproduktion går hånd i hånd. Da alle udmalkede køer i reglen sælges til marsken, hvor de græsses fede, må landmanden ved indkøbet tage stærkt hensyn til den ydre form og de betingelser, som må være til stede, når de atter skulle sælges til fedning.«

De slesvigske bønder forstod især at udnytte fordelene hos to kvægracer. For kødkvægavlerne var det korthornskvæget, som kom fra England. Det var et udpræget fedekvæg med en større mælkeydelse og en hurtigere tilvækst end de gamle marskracer. Korthornsracen kom til Ejdersted i 1843 og blev hurtigt udbredt her og snart også længere nordpå. Den anden kvægrace var det hjemlige røde anglerkvæg. Af statur var anglerkoen lille og spinkel, men desto større var mælkemængde og fedtindhold. Fra Angel var der en stor udførsel af avlsdyr til Dänischwohld, Svans, Sundeved og Als. Også Kongeriget og Holsten aftog mange røde køer fra Angel. Eksport af kvæg bidrog pænt til angelbøndernes velstand.

Jorddyrkning og jordforbedring

Der var også store egnsvisе forskelle inden for agerbruget. I marskens inddigede koge blev markerne holdt adskilt af de mange grøfter, der sørgede for afvandingen. De enkelte jordstykker kaldtes fenner og var meget små. De lå mest hen som varige græsarealer, hvor de store kvægflokkе græssede. Kun en mindre del af jorden blev pløjet op, som regel den, der lå helt tæt ved gården. Til gengæld blev den dyrket år efter år. Agerbruget på den frugtbare marskjord var meget intensivt med eksportafgrøder som

Blandt de slesvigske kvægracer var det røde anglerkvæg andre malkeracer klart overlegent. Avlsdyr blev derfor eksporteret til hele monarkiet. Det var med til at gøre bønderne i Angel velstående. På vestkysten importerede man fra 1840'erne det brogede korthornskvæg. Dette udprægede kødkvæg fik stor betydning for bønderne i marsken og i de tilstødende områder, som solgte kvæg til fedning her.

rops, hvede og bønner. På Femern med den rige lerjord var omvendt så godt som al jord under plov. Også her var markbruget intensivt og udførselsorienteret. Ud over byg blev der især dyrket hvede og ærter. I resten af hertugdømmet spillede eksportafgrøderne ikke samme rolle.

Østkysten var stærkt opdyrket, og agerjorden udgjorde for det meste 90% af det samlede areal eller derover. Den var inddelt i kobler og indhegnet med jorddiger, hvor der groede levende hegn af hassel, avnbøg, pil eller hvidtjørn. I midtlandet var der mange uopdyrkede heder og moser. Her udgjorde agerjorden en langt mindre del af arealet, og markerne var sjældent indhegnede. Kun i gårdenes umiddelbare nærhed var de omgivet af jordvolde og stendiger. På gesten havde rugavlen sit centrum. En anden typisk gestafgrøde var boghvede. Udbyttet på de magre gestjorder kunne være meget lavt.

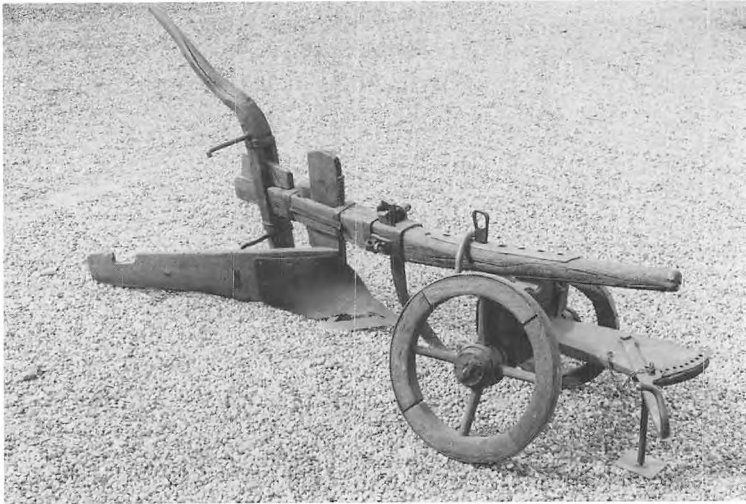
Det slesvigske agerbrug var på mange måder konservativt, skønt forandring var tiltrængt. Af det samlede areal omkring 1830 var over en femtedel hede, flyvesand og moser. I midtlandet blev hedejord brudt op til ager, men de fleste hedeboender nøjedes med at opdyrke heden nærmest gården, mens den fjernere hede fik lov at bestå som græsning for ungvæg og får. Hedeopdyrkningen lykkedes langt bedre nord for Kongeåen. Langs Slesvigs vestkyst skabtes en mindre tilvækst i landbrugsarealet ved inddigninger, bl.a. af Ny Frederikskog ved Højer 1859-61.

Sædskiftet forblev mange steder det samme. På den svære jord fulgtes på de store gårde den faste rotation i det klassiske slesvigholstenske koppelbrug: et år med brak, et år med raps, fire år med korn, et år med kløver og fire år med græs. Det havde kendt sin bedste tid. På østkystens bondegårde var sædskiftet oftest mindre systematisk, især nord for Aabenraa. Endnu i 1830'erne og 1840'erne var jorden her kun under plov i 3-7 år, hvorefter den lå hen med græs i 20-30, ja 40-50 år. Den tidlige udskiftning med de mange små og spredtliggende kobler hæmmede en moderne, rationel drift. Det gjaldt også i Angel.

Udbyttet af jorden blev søgt forbedret ved mergling. I Angel blev det i 1823 anset for en sjældenhed, hvis en landmand ikke havde merglet. Østkysten af Nordslesvig og siden midtlandet fulgte dette forbillede. Hvor landmændene havde merglet tidligt, prøvede de at gentage succesen, men nu med mindre udbytte. Man formulerede indsigt i mundheldet: »Merglen gjorde fædrene rige, men sønnerne fattige.« Høsten kunne også øges gennem afvanding af jorden ved dræning. Godsforpagter Wriedt på Seekamp i Dänischwohld begyndte i 1846 at lægge drænrør af tegl. Fra ca. 1853 gik de deres sejrsgang i slesvigsk østkystlandbrug.

På de sandede jorder i midtlandet var boghveden endnu i begyndelsen af 1800-tallet en udbredt kornsort.

Mange slesvigske bønder holdt langt op i 1800-tallet fast ved den gamle hjulplov af træ, der var tung at manøvrere og skulle trækkes af mindst fire heste. Denne hjulplov fra ca. 1850 er fra Genner nord for Aabenraa. Det store hjul i forgrunden gik i furen, det mindre på den anden side af ploven gik på jordens overflade.

Også jævne bønder lod sig hurtigt overbevise om dræningens fordele. Dræningsarbejdet krævede den rette teknik for at lægge rørene ud de rette steder og skaffe dem de rette fald, og et nyt erhverv som »drænmester« opstod.

I midtlandet og Vestslesvig arbejdede man med at forbedre engkulturen. Kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede havde en eng, hvor der årligt kunne slås seks læs dårligt hø. I 1830'erne begyndte han at køre jord ud på engen. Desuden tilførte han jordgødning i form jord og kompost vædet med møddingsvand. De store anstrengelser blev rigt belønnet. I 1856 var Wulffs udbytte 9 læs godt hø og 32 ½ læs kornneg. En anden eng gav 8 læs mådeligt hø, men efter at Wulff havde opstemmet en lille bæk og indført overrisling, fik han 20-24 læs godt hø. I Angel opfandt gårdejer A. Petersen i Wittkiel ved Tøstrup omkring 1860 en engkulturmetode, hvor drænrør blev anvendt både til afvanding og vanding.

Agerbrugsredskaberne var præget af betydelig konservatisme. Selv om svingploven havde sine fortalere bl.a. i prins Frederik af Nør, holdt et flertal af bønderne fast ved hjulploven. Udbredelsen af svenskharver og rundharver gik hurtigere. Såmaskiner var mest for godsejere, og det samme gjaldt tærskemaskiner. Forpagter Møller på Gammelgård indrettede en hestegang, hvor fire heste skiftedes til at trække tærskværket, der blev betjent af 14 mand. En fordel ved værket var, »at folkene, som ansattes derved nødtes til at opfylde deres pligt. Når der var tilbørlig opsigt kunne ingen dovne, men enhver måtte uafbrudt blive ved det arbejde, han var ansat til, når maskinen først var i gang.« Industrialismens mentalitet havde gjort sit indtog i det større slesvigske landbrug! De fleste landmænd tærskede dog fortsat med den ældgamle plejl.

Fremtiden tilhørte imidlertid svingploven af jern. De første blev importeret fra England, men de slesvigske smede kunne nemt kopiere dem. Den var lettere at håndtere end hjulploven, og der skulle kun to heste til at trække den. Den skar også en bedre fure. Svingploven her er fremstillet af smeden i Hønsnap omkring år 1900.

Landboforeninger, landbrugsskoler og sparekasser

Landboforeningerne tjente til at sprede de mange fremskridt fra foregangsmændene videre ud til de menige medlemmer. Den første i Slesvig var 'Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal' fra 1828. I 1834 dannedes 'Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Generalverein' som en fælleslandboforening. I den dansktalende del blev 'Den nordslesvigske Landboforening' stiftet i 1846. 1850'erne og 1860'erne blev landboforeningernes gennembrudsår. Blandt de mange nye var 'Angler Landwirtschaftlicher Verein' fra 1856 og 'Den sundevedske Landboforening' fra 1862'.

I 1867 havde de slesvigske landboforeninger tilsammen godt 2000 medlemmer. Foregangsmændene kom mest fra de store landbrug. I sydøst stod godsejerne i spidsen, på Als var det proprietærer og forpagtere på de tidligere augustenburgske gårde, og i Angel var storbonden og førstemand i Jensen-dynastiet i Oksager, Peter Jensen III, ledende.

Det første dyrskue i Slesvig blev så vidt vides afholdt af Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei i 1842 i Sønder Brarup. Det første skue i Nordslesvig fandt sted i 1846 ved Hovgård kro og var arrangeret af Den nordslesvigske Landboforening. Her var begyndelsen beskeden; der var kun udstillet en tyr, to køer og en kvie. Mens dyrskuerne ansporede landmændene til at fremavle dyr med rene racepræg, opfordrede pløjekonkurrencerne til at bruge moderne plove og mest mulig akkuratesse. Vigtigst var diskussionsmøderne, hvor landmændene delte deres erfaringer.

Slesvig fik sin første landbrugsskole, da organist Claus Jørgensen i 1845 åbnede en i Oersberg ved Tøstrup nær Kappel. I Nordslesvig havde højskolen i Rødding fra 1844 undervisning i landbrugsfag.

Bønderne sluttede sig også sammen i sparekasser. De første sparekasser opstod fra 1816 for at anspore de fattige til opsparing. Fra 1830'erne drejedes formålet over mod formidling af sparepenge til investering. I dette årti blev der oprettet fem sparekasser i Slesvig, i det følgende 14. De første sparekasser på landet lå navnlig i Ejdersted, de øvrige marskområder og i Angel. I 1850'erne kom 25 nye kasser til, nu også i Nordslesvig, mens de mellemslesvigske hedeegne og det nordvestlige Slesvig endnu stod tilbage. I begyndelsen var det mest proprietærer, godsforpagtere, møllere og andre uden for bondestanden, som tog initiativet og fik ledelsen, men efter 1850 var lokale bondeledere flere steder udfarende kraft. I 1862 fandtes ca. 60 sparekasser i Slesvig.

Peter Jensen (1824-89) fra Oksager i Angel havde både en far og farfar med samme navn og kaldtes derfor Peter Jensen III. Denne fyrstelige nummerringsskik svarede til hans position som Angels ukronede konge. Han var medgrundlægger af 'Angler landwirtschaftliche Verein', som han i mange år var formand for. Hans søn og sønnesøn hed også Peter Jensen og fik numrene IV og V.

Velstandens synlighed

Bøndernes penge blev ikke kun sat i sparekasserne. Mange gik til ombygning af gårdene. Fra midten af 1800-tallet blomstrede den symmetriske tresidede gård, som pastor H.N.A. Jensen i Gelting i 1844 beskrev som typisk for Angel: »Af gården bliver i byggestilen en herregård med en hovedbygning og stalde og lader liggende ved siderne, mens stald og bolig i de gamle huse fandtes under samme tag; bonden ville være tæt på kvæget. Endnu ser man de gamle bygninger med bindingsværk, tildels af stærkt egetræ, med trælader ved siden af, men de vil efterhånden forsvinde for at gøre plads for grundmurede bygninger.« Fra 1850'erne fandt den nye byggeskik også vej længere mod nord.

Bohavet vidnede også om voksende velstand blandt gårdmændene. Fra Ejdersted hed det i 1853: »Den ydre politur er tiltaget, der bliver set meget og brugt meget på stuerne udsmykning, møblerne, vognene, klædedragten og på at følge moden; og når man træder ind i en gårdejers hus, fornemmer man ofte at være i en bybolig.« Også andre steder i marsken, på Femern og i Angel blev levemåden stærkere præget af de borgerlige normer. Nydelsesmidler som kaffe og lagkager, cigarer, vin, grog og punch vandt frem, og forlystelser som koncerter, skuespil og fyrværkeri nåede ifølge pastor Jensen også ud til folk i Angel.

Også Haderslevengen kom godt med. J.P. Laurent var i 1848 læge i den danske hær og noterede i sin dagbog: »Var J.K. i Nørre Marstrup en formuende bonde, så var hans søskendebarn P.B. i Christiansdal det endnu mere. Gennem en bred allé kørte man

En typisk større gård fra 1840'erne er den velbevarede, stråttækte Kvistrupgård i Øsby sogn på Haderslev Næs fra 1844. Her ses det smukke symmetriske stuehus med den brolagte gårdsplads. Til højre ses den ene avlslænge; den anden findes til venstre. Gården vidner om datidens velstand, der ikke mindst herskede på Haderslevveggen.

op til den tegltækte gård, og gennem den hvælvede port i midten af en høj længe kom man ind i en stor gårdsplads, hvis midte prydedes af en grøn græsplæne, og i hvilken to engelske bulldogger gøede ud af et par sirlige hundehuse. Et prægtigt blomsterflorbrammede i den store have med slangebugtede gange, og et anstrøg af hyggelighed var udbredt over værelserne. Deres eneste datter, skøn Anna på 17 år, spillede fortepiano og gik med brunels sko og hvide strømper, og det var umuligt andet end at tro, at man var hos en proprietær; dog, manden kaldte sig selv en bonde, og som sådan tituleredes han af de omboende. Jeg sagde til min karl: »Det kan du fortælle ovre i Holbæk amt, hvordan bønderne har det i Slesvig.« Men han svarede: »Nej, jeg gør ikke, for de vil sige, det er løgn!««

De slesvigske bønder var i velstand og selvfølelse foran deres standsfæller i Kongeriget, men man kan ikke generalisere fra marsken, Angel og Haderslevveggen til hele Slesvig. I godsområderne i sydøst tog godsejerne en solid del af velstandsstigningen. Her var den tidsbegrænsede forpagtning stadig udbredt ligesom i det østlige Holstens »Grafenecke«. I Kongeriget var den forbudt, og i det øvrige Slesvig fandtes den stort set ikke. I 1840'erne var over halvdelen af husene i Svans og godt en fjerdedel af gårdene i tidsbegrænset forpagtning; i Dänischwohld var det 70% af husene og halvdelen af gårdene. Hoveri fandtes stadig på flere godser her, mens de sidste rester af hoveriet på de gråstenske godser blev afløst ved frivillige aftaler mellem hertugen af Augustenborg og bønderne.

I det mindre frugtbare midtland var forholdene meget jævne. Særlig i hedeegnene i Sydslesvig syntes tiden længe at stå stille: »Vi er et gammeldags folkefærd herude, silkekjoler, guldbrocher og -armbånd, hvide handsker til at køre til Flensborg med er endnu ukendte, i den henseende kunne vi ikke nær tage det op med angelboerne«, skrev Valsbølpræsten H.F. Feilberg i 1862.

Bondestandens interesser

Voksende velstand og styrket selvfølelse fremmede bondestandens varetagelse af egne interesser. De rundt regnet 16.000 gårdmænd udgjorde ryggraden i datidens slesvigske samfund, og den begyndende demokratisering gav dem øget indflydelse. Bønderne havde mange ønsker om forandringer. En del vedrørte skatter og afgifter. En ny matrikulering af jorden skulle være grundlag for et retfærdigt og enkelt skattesystem, gebyrerne til embedsmændene

På det frugtbare Als sad bønderne godt i det, men på Syd-als måtte de endnu yde hoveri til hertugen af Augustenborgs ladegårde. Det var ikke nogen stor byrde, og den ramte nok mere selvfølelsen end pengepungen. Kegnæs hørte dog ikke til de augustenburgske godser. Her var bønderne frie for hoveri. Sophus Flansens maleri viser bønder foran Kegnæs kirke. Det er malet i 1920 med udgangspunkt i bevarede dragter fra før 1850, men afspejler sikkert også den opfattelse af fortiden, som herskede på malerens samtid.

Hans Nissen (1788-1856) fra Hammelev nærrede som andre bønder i samtiden stærk mistillid til »de store«, for ham repræsenteret ved embedsmændene på Haderslevkanten. De var tyskdannede og blev i 1840'erne slesvig-holstenere, mens Nissen engagerede sig i den danske bevægelse, bl.a. som formand for Den slesvigske Forening af 1843.

skulle være gennemsigtige, det offentlige skulle spare, så skatter og afgifter kunne nedsættes, og der skulle ske pengeafløsning af de afgifter, som endnu blev ydet i naturalier. I godsområderne stillede bønderne krav om ophævelsen af godsejernes ret til jagt på deres jord, afløsning af det tilbageværende hoveri med en pengeafgift og afskaffelse af godsernes selvstændige retsvæsen. Atter andre krav drejede sig om den økonomiske frihed: ophævelse af mølletvangen, almindelig næringsfrihed og omlægning af tolden fra udførsels- til indførselstold. Udpræget standspolitiske krav var indførelse af almindelig værnepligt, så bondestanden ikke længere var ene om at stille soldater, og en skærpet kontrol med de fattige, så de ikke lå sognets skatteydere til last.

Endnu levede almuens traditionelle mistro til embedsmænd, godsejere og advokater, som samlet gik under betegnelsen »de store«. Laurids Skau mødte i 1840'erne bondelederen Hans Nissen i Hammelev: »Blandt de mange ting, som jeg i denne vor første samtale spurgte ham om, erindrer jeg i særdeleshed én genstand, nemlig forholdet mellem folket – bondestanden – på den ene side, og de såkaldte »store« på den anden side; thi det var på den tid almindeligt og er det vel tildels endnu, at betragte disse som modsætninger. Jeg ville da vide, hvorledes det kunne gå an at hævde sin anskuelse, når den var i strid med »de stores«, hvortil han svarede: »mit valgsprog har altid været: »thue Recht, und fürchte den Teufel nicht«; det har min fader og min bedstefader lært mig, og retten skal nok stå i enden.« På min bemærkning, at dette kunne lade sig gøre, når det var med private »fornemme« man var gerådet i kollision; men når det nu var øvrigheden, man kom i modsætning til, hvad så? »Der er høg over høg«, var hans korte, afgørende svar.«

En ørn over de mange høge var kongen. Følte bonden sig forurettet, gjaldt det derfor om at nå frem til kongen med en klage, så skulle han nok give bønderne deres ret. Kongetroskaben var dybt rodfæstet i den slesvigske bondebefolkning.

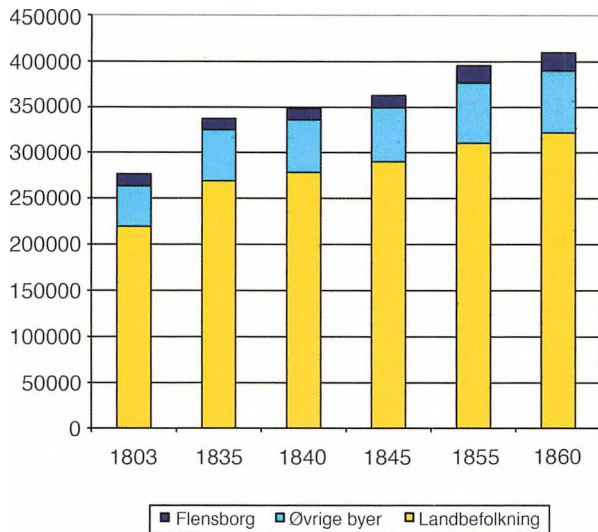
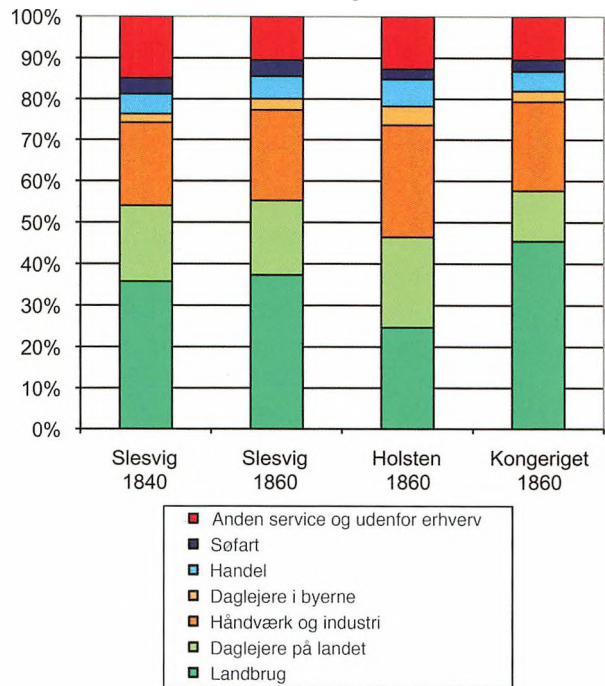
Byer og byerhverv mellem Holsten og Kongeriget

Hertugdømmerne var erhvervsmæssigt den mest moderne del af det danske monarki. Ikke alene deres landbrug, men også deres søfart og industri var længere fremme end Kongerigets. Isoleret betragtet indtog Slesvig en mellemposition mellem Holsten og Kongeriget. Som Holsten nød Slesvig godt af den nære forbindelse til Hamborg, men afsmitningen herfra var ikke så stærk som i Holsten. I forhold til Kongeriget var velstanden større i Slesvig, men i Nørrejylland og på øerne fandtes uudnyttede ressourcer, som kunne mobiliseres, mens Slesvigs befolkning og erhverv syntes nærmere grænsen for videre vækst. Erhvervspolitikken led endnu under statens snærende bånd, og under den nationale konfrontation halted reformlovgivningen bagefter Kongeriget. Alligevel var der en betydelig fremgang i de slesvigske byerhverv, som beroede dels på væksten i landbruget, dels på tidens teknologiske landvindinger. Fabrikker skød op, og søfart og handel havde også god fremgang. Trafikken over land fik bedre muligheder med moderne veje og den første slesvigske jernbane.

Befolkning og erhverv

Mellem 1835 og 1860 voksede den samlede slesvigske befolkning med 72.500 eller med 22%. Det var en vækst i bredden, der både kom land og by til gode, og blandt byerne fik så godt som alle købstæder og flækker del i den. Tilsvarende skete der ikke de store forskydninger mellem erhvervene. Væksten skete således inden for samfundets bestående rammer.

Slesvigs befolkningsvækst kunne ikke måle sig med Holstens og Kongerigets. Noget stort efterslæb var der dog ikke tale om. På landet var væksten lidt større end i Holsten og ikke meget mindre end i Kongeriget. Det var bybefolkningen, som voksede langsommere i Slesvig, 29% mod 44% i Holsten og 47% i Kongeriget. Navnlig i Holsten boede flere mennesker i byerne, og syd for Ejderen var flere tilsvarende beskæftiget med håndværk og industri. Holsten var den moderne region i helstaten, hvor byer og byerhverv betød mest. Fremstilling af varer sysselsatte dog en stigende andel af slesvigerne. Medregnes daglejere og arbejdsmænd i byerne, fik 22% deres udkomme her i 1840 og 25% i

Indbyggertal 1803-1860**Erhvervsfordeling 1840-60**

1860. I store træk svarede den slesvigske erhvervsfordeling i 1860 til Kongerigets med over halvdelen beskæftiget i landbruget.

Selv om de slesvigske byer sakkede noget agterud i forhold til Holsten og Kongeriget, holdt de slesvigske købstæder endnu deres position i det danske monarkis byhierarki: Flensborg på 3. pladsen efter København og Altona, Slesvig på 5.-6. pladsen efter Kiel og Odense og Haderslev på 13. pladsen.

Hovedbyen Flensborg fik den største vækst, fra 12.438 indbyggere i 1835 til 19.682 i 1860 eller 58%. Slesvig by stod omvendt nærmest i stampe med en vækst på kun 11%. Til dels skyldtes det, at byen som straf for sin støtte til slesvig-holstenerne under Treårskrigen 1848-50 mistede sin status som hertugdømmets regeringsby. Provinsadministration og stænderforsamling blev i 1850 flyttet til den loyale by Flensborg, der således både blev hertugdømmets kommercielle og administrative centrum. Som sådan kunne Flensborg atter lægge afstand til Slesvig og hertugdømmets øvrige byer. Den tredjestørste by Haderslev voksede med 40% og den fjerdestørste Aabenraa med 36%. En høj befolkningsvækst havde ligeledes Burg på Femern og flækkerne Vyk, Arnæs og Kappel. Generelt var der pæn vækst i de fleste købstæder og flækker. Kun Christiansfeld og Frederiksstad havde en vækst under 10%, foruden Augustenborg, der gik tilbage med

24%. Også det sidste havde sin rod i politik, idet hertugen med sit hof måtte forlade Als i 1848.

Erhvervslivet i de slesvigske byer var underlagt tre afhængighedsforhold. For det første var landbruget afgørende for byernes trivsel. Videresalg og videreforarbejdning af landbrugets produkter var sammen med tilfredsstillelsen af landboernes efterspørgsel hovedkilden til byernes velstand. De gode tider for landbruget efter 1830 gav derfor også vækst i byerne. For det andet var de slesvigske byer påvirket af den korte afstand til Hamborg. Det gav god afsætning af varer og tjenester til denne nordeuropæiske metropols store befolkning og stærke erhvervsliv, men betød også hård konkurrence og afhængighed. For det tredje var byerhvervene undergivet statslig regulering. Liberaliseringen slog kun delvist igennem. Toldloven af 1838 ophævede monarkiets indre toldskranker og lettede Slesvigs afsætning til Kongeriget. Derimod blev næringslivet i hertugdømmet stort set ikke liberaliseret.

Håndværk, lav og koncessioner

Det bærende princip i den sene enevældes erhvervs politik var at regulere de borgerlige næringer gennem tildeling af koncessioner. Ved at give kvalificerede svende en personlig tilladelse til at udøve deres håndværk som frimestre kunne regeringen bløde op på lavstvangen i byerne: det obligatoriske medlemskab af fagets lav og de lukkede lavs ret til at sætte et loft over antallet af lavsmestre («Amtsmeister»). På landet kunne koncessioner mildne virkningen af den såkaldte forbudsmil («Bannmeile»), der forbød borgerlig næring inden for en radius af tre mile fra en købstad (i marsken to mile). Undtaget herfra var smede, hjulmagere, skræddere og skomagere, som der måtte være én af i hvert sogn eller på hvert adeligt gods; siden blev også en bødker, en tømrer og en linnedvæver tilladt. Kun Ejdersted, de frisiske øer, de oktrojerede koge samt Svavsted sogn, Højer birk og Christiansfeld flække havde næringsfrihed. Koncessionerne var nødvendige for at imødekomme efterspørgslen fra en voksende og mere velstående befolkning. De sikrede samtidig statsmagten et solidt greb om erhvervene og en indtægt, da det kostede penge at opnå dem.

Koncessionssystemet var imod den liberale tidsånd. Imidlertid strandede indførelsen af næringsfrihed i 1830'erne og 1840'erne først på regeringens nølen og siden på den nationale strid i den slesvigske stænderforsamling. Efter 1850 forblev reformen i syltekrukken, fordi regeringen af nationale grunde ikke ønskede at støde stærke interessegrupper med »velerhvervede rettigheder«

Snedkere måtte kun bosætte sig i byerne. Ville de slå sig ned i en landsby, skulle den ligge mindst tre mil fra staden. Snedkerens værktøj kunne være smukt udformet som denne gelænderhøvl i mahogni fra 1800-tallet, der har form som en fugl. Den er sikkert fremstillet af snedkeren selv.

Sønderjysk kunsthåndværk tri-vedes stadig. Da slusen i Højer skulle indvies efter inddigningen af Ny Frederikskog, fremstillede den kendte Tønderguldsmed Jacob A. Bödewadt (1814-86) dette sølvdrikkehorn, som Frederik 7. skulle have drukket af ved indvielsen. Kongen blev forhindret, men det smukke horn i historici-stisk stil er bevaret.

fra sig. Slesvig fik derfor intet sidestykke til Kongerigets lov om næringsfrihed fra 1857.

Skønt lavene stred indædt for deres privilegier og både var imod koncessionerne og en generel liberalisering, var deres tid reelt omme. Ganske vist bekræftede kongerne stadig lavenes statutter, men regeringen greb ind med nye love. I 1826 blev det forbudt at oprette lukkede lav, i 1828 fastsattes tiden før svend kunne blive mester til fem år inklusive vandretiden i udlandet, og i 1830 indførtes vandreboøger, der gav mulighed for øget kontrol med svendene. Der blev også lovgivet om det mesterstykke, svende skulle præstere for at kunne nedsætte sig som mestre. Lavenes forfald førte til grundlæggelse af håndværkerforeninger,

således i Flensborg i 1838, i Haderslev og Husum i 1857 og i Bredsted i 1859. De skulle fremme håndværkernes uddannelse og varetage deres standsinteresser.

Håndværkets forhold bestemtes nok så meget af den økonomiske udvikling. Bøndernes øgede velstand og den dalende hjemmeproduktion og husflid på gårdene gav plads til flere håndværkere på landet og forplantede sig videre til deres kolleger i byerne, der også nød godt af bybefolkningens vækst. Fødevareforarbejdende fag som bagere og slagtere havde pæn fremgang, navnlig på landet. Det samme gjaldt bygningshåndværkere som murere, tømrere, snedkere og malere. Blandt de redskabsfremstillende fag havde sadelmagerne stærk vækst på landet, mens smede og hjulmagere både i byen og på landet oplevede en mere moderat stigning. I beklædningsbranchen så det broget ud. Farvere og i mindre grad skomagere og træskomagere havde fremgang, mens det begyndte at gå tilbage for skrædderne på landet og særlig for væverne i byerne. Moden ændrede sig, og fabriksfremstillet klæde vandt frem. Mange små brændevinsbrændere i byerne bukkede tilsvarende under for konkurrencen fra den fremvoksende industri.

Den tidlige industrialisering

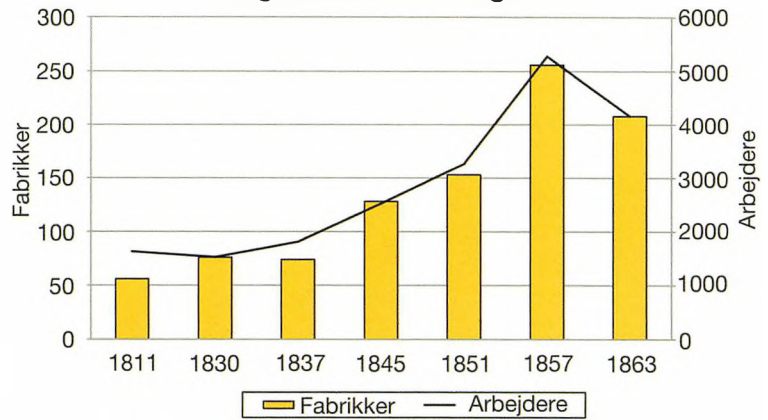
De forbedrede konjunkturer efter 1830 gav startskuddet til en tidlig industrialisering i Slesvig med vækst både i antallet af fabrikker og beskæftigede; som industri regnes her virksomheder med mindst seks arbejdere. Væksten fortsatte i de næste tre årtier. De økonomiske følger af Treårskrigen 1848-50 blev nemt overvundet. Den slesvigske industri var en hjemmemarkedsindustri med afsætning inden for monarkiets grænser, ikke mindst i Kongeriget. Den ekspanderede navnlig, da toldgrænsen fra august 1850 til juli 1853 lå langs Ejderen og skærmede mod konkurrencen fra den stærkere holstenske industri. 1850'ernes generelle boom accelererede industriens vækst. Den tidlige industrialisering kulminerede i 1857. Den internationale krise dette år mærkedes også i Slesvig og gav industrien en mærkbar, om end ikke katastrofal tilbagegang, som ikke var overvundet i 1863.

Den tidlige industrialiserings spydspids var jernstøberierne. Ganske vist fandtes råstofferne hertil ikke i Slesvig, men landbrugets og husholdningernes stigende behov for jernredskaber og -maskiner skabte et stort marked for jernprodukter, som gjorde import og forarbejdning af råjern rentabel. Førrende var Carlshütte nord for Rendsborg. Allerede i 1830 havde støberiet tæt ved 100 arbejdere, og i 1845 beskæftigede det 250 mand. I 1857 kulminerede

Til håndværkets traditioner hørte svendeherbergerne. Her holdt byens svende deres møder, og her kunne kammerater »på valsens« indlogere sig. Et skilt udenfor viste fremmede stedet. Snedker- og glarmestersvendenes herbergsskilt fra Sønderborg viser fagenes symboler: høvl, vinkeljern, spartel og kniv. Herberget havde til huse i gæstgiveriet Stadt London i Store Rådhusstræde.

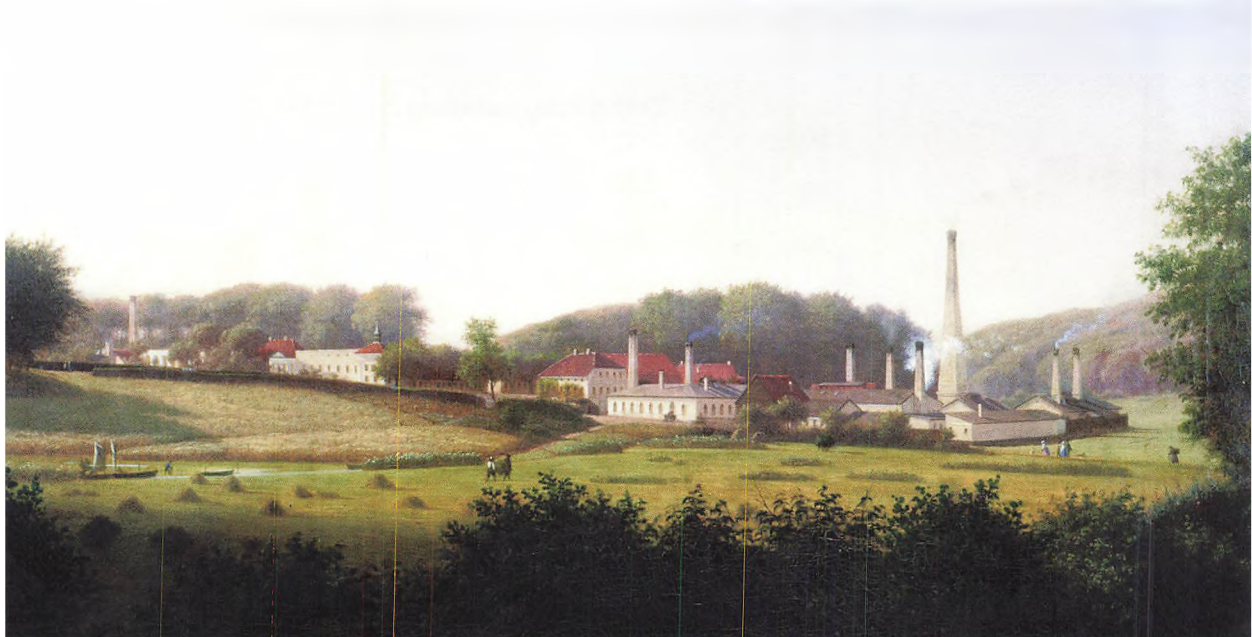
Tidlig industrialisering 1811-63

arbejderstaben med næsten 600, hvorefter krisen bevirkede en indskrænkning til knap 500 arbejdere i 1863. Efter nutidens opfattelse af industri, der udelukker kniplingsfabrikationen med de mange spredt arbejdende kniplepiger, var Carlshütte allerede fra 1830 Slesvigs største fabrik. Snart stod den ikke ene. I 1840'erne og 1850'erne fik næsten alle købstæder og et par af flækkerne mindst ét jernstøberi. De største var Josua Petersen & A.P. Bonnichsen i Haderslev fra 1841, Dittmann & Jensen og Nikolaus Jepsen i Flensborg fra 1842 og Wolfgang Petersen i Haderslev fra 1847.

Ofte gik driftige købmænd sammen med specialister og oprettede et jernstøberi. Andreas Christiansen Jensen, søn af den velhavende agent H.C. Jensen, slog sig i 1842 sammen med maskinbygger George Dittmann fra Kiel, og købmand Berthold Stein i Sønderborg allierede sig i 1858 med jernstøber Carl Vilh. Meyland fra Broager. I andre tilfælde så håndværkere muligheden i den nye branche. Til metalindustrien hørte også kobber- og messingfabrikationen på Kobbermøllen ved Flensborg.

Målt i antal arbejdere var jernindustrien imidlertid ikke den største branche; det var teglfremstillingen, skønt dens store medarbejderantal vel alene gjaldt for sæsonen. Fra 1830 til 1857 blev beskæftigelsen her stærkt forøget i takt med et betydeligt nybyggeri af stuehuse, stalde og lader på landet og beboelseshuse i byerne. Dertil kom de mange drænrør til markerne. Der blev grundlagt mange mindre teglværker i de egne, hvor der var ler til rådighed. De største teglværker fandtes i Nybøl herred. Dithmers teglværk Rendbjerg ved Iller var med sine 120 arbejdere i 1857 blandt hertugdømmets største fabrikker. 10-30 arbejdere var dog mere typisk for Nybøl herreds mange mellemstore teglværker.

Glasindustrien ekspanderede også. I Flensborg grundlagde Stahnke & Jensen i 1852 en glasfabrik. Et spejlsliberi fandtes på Christiansdal ved Hammelev, hvor der også var en sodafabrik, et teglværk og et træsliberi.

Velstanden betød også et øget forbrug af nydelsesmidler. Tobaksindustrien voksede, og enhver købstad med respekt for sig selv fik mindst én tobaksfabrik. De største tobaksfabrikker var i 1857 C.F. Ohlsen i Flensborg, Spielweg & Co. i Christiansfeld og J.P. Schmidt jr. i Flensborg. Børne- og kvindearbejdet betød meget i tobaksfabrikationen. Formentlig udgjorde børn tæt ved halvdelen af tobaksfabrikernes arbejdsstyrke.

Inden for tekstilbranchen fortsatte kniplingsfabrikationen sin tilbagegang. Johan og O.C. Hanquist i Tønder holdt ud længst. For spinderier, karterier, hør-, kradsulds- og uldtøjsfabrikker synes en nedgang afløst af fremgang i 1850'erne. Samme tendens gjaldt for klædefabrikker og væverier. Konkurrencen fra den stærke tekstilindustri i Neumünster var imidlertid hård, og de slesvigske tekstilvirksomheder forblev gennemgående små.

Blandt læder- og papirfabrikkerne fandtes Wiengreen & Firjahn's garveri i Slesvig og Walthers papirfabrik i Flensborg, der 1856/57 var hertugdømmets næststørste fabrik med 160 arbejdere. I den kemiske industri fik oliemøller og tændstikfabrikker en vis betydning.

Oplysningerne om skibsbyggeriet er desværre sporadiske. De største værfter fandtes i Aabenraa. Den samlede beskæftigelse i

Kobbermøllen nord for Flensborg var endnu i 1800-tallets første halvdel en betydelig fabrik med 30-60 arbejdere i sit brød, men snart blev den overhalet af adskillige jernstøberier. Maleriet fra tiden ca. 1855-69 viser Kobbermøllens idylliske beliggenhed i Krusådal. Store dele af dette enestående industrielle miljø er endnu intakt, især de tilhørende arbejderboliger.

den slesvigske skibsbygningsindustri var omkring 1860 tæt ved 500 mand. Det rakte til en plads som fjerdestørste branche.

For industrien var der tale om en vækst i bredden, men med et særligt plus til Flensborg. På sit højeste i 1857 beskæftigedes 19% af den slesvigske industris arbejdere i denne by, 25% i andre byer, 16% i Nybøl herred og 40% i de øvrige landdistrikter.

Det maritime Slesvig

Søfart var i Slesvig et erhverv med stærke traditioner. I forhold til folketallet var der både flere søfolk og mere skibstonnage her end i Kongeriget og Holsten. Den slesvigske skibes lasteevne voksede fra 15.500 kommercelæster i 1832 til lige godt 26.000 KL i 1862. Det var tæt på en fordobling og næsten lige så meget som i blomstringstiden under Napoleonskrigene. Denne vækst kom kun i begyndelsen Flensborg til gode; efter Treårskrigen gik byens tonnage på ny tilbage for at ende på et punkt lavere end både 1815 og 1832. Ganske anderledes med Aabenraa, hvis tonnage voksede støt op gennem perioden. I 1862 erobrede Aabenraa Flensborgs position som største slesvigske søfartsby og forviste den til andenpladsen. På tredjepladsen lå efter en betydelig vækst den ærøske flække Marstal, på fjerdepladsen Sønderborg. Også Arnæs og Kappel havde pænt voksende flåder.

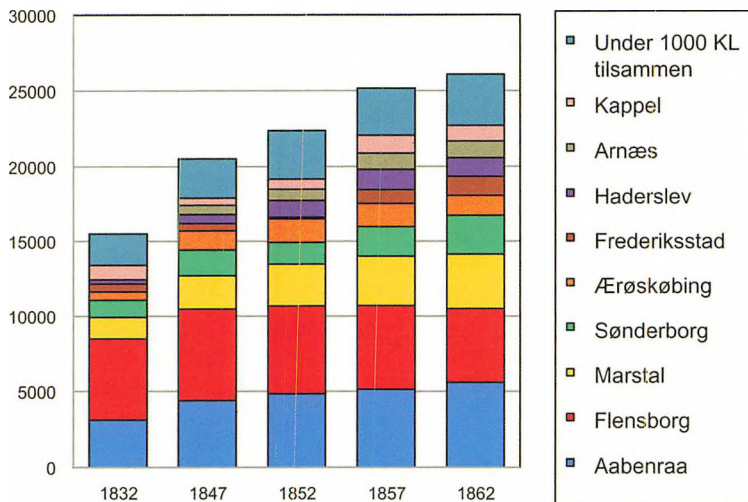
De flensborgske købmænd og redere måtte notere tilbagegang i sejladsen på Dansk Vestindien, hvorfra de hentede rå sukker til forarbejdning i byens sukkerraffinaderier og romfabrikker. Selv om agent H.C. Jensen opnåede en toldreduktion på varer fra Vestindien, der vakte misundelse i andre slesvigske byer, kunne det ikke varigt sikre ekspansion i byens søfart, som derfor med begrænset held søgte andre ruter, mens kapitalen søgte bedre forrentning i industrien.

Aabenraa-skibene sejlede mest for hamburgerske købmænd, men deres redere var lokale. Agent Jørgen Bruhn var ikke alene største skibsreder i Slesvig, men skiftedes også med Jacob Holm & Sønner i København til at være største reder i det danske monarki. Bruhns og de andre Aabenraa-rederes succes beroede i høj grad på de moderne og store skibe, som blev sat ind på sejladsen Hamborg-Sydamerika, der ekspanderede stærkt fra 1820'erne, og Hamborg-Fjernøsten, der særlig tog fart fra 1850'erne. Skibene blev bygget i Aabenraa. I 1843 havde byen ikke færre end 16 fuldriggede fregatter på mellem 97 og 162 KL. I 1858 var antallet nede på 10, men nu drejede det sig om virkelig store skibe. Det største var *Cimber* på 570 KL, som på sin første rejse fra Liverpool til San Francisco i 1856/57 satte rekord med en sejlads på blot 103 dage. De store skibe

Kgl. agent Heinrich Carstensen Jensen (1789-1860) var Flensborgs mest fremtrædende storkøbmand. I 1831 tog han initiativ til byens 'Handelsverein', hvis formand han blev. Jensen var en ihærdig fortaler for Flensborgs »materielle interesser«, bl.a. i den slesvigske stænderforsamling. Han fandt disse interesser bedst varetaget i det danske monarki og var derfor danskorienteret. Jensen gik falit under den internationale pengekrise i 1857.

Byernes tonnage 1832-62 (kommercelæster)

var beregnet til fart på oceanerne og blev bygget på Jørgen Bruhns eget værft på Kalvø, som han købte i 1847, og hvor bygningerne endnu findes. Første skib herfra var *Calløe*, som løb af stablen i 1851; også *Cimber* blev bygget på Kalvø.

Det maritime Slesvig var også mandskabet om bord, søens folk af alle grader: kaptajner, skippere, styrmænd, bådsmand, skibstømrere, matroser og skibsdrenge. De kom fra købstæder og flækker langs kysten, men også på øerne og i fastlandssogne ved havet havde søfarten flere steder stærke traditioner. I Løjt sogn var det allerede i 1700-tallet almindeligt, at unge mennesker stod til søs på Aabenraa-skibe. I 1845 var der halvanden gang så mange søfolk på Løjt land som i købstaden, og løjtingene stillede ikke kun de menige søfolk, men også mange kaptajner og styrmænd, og adskillige Løjt-bønder havde skibsanparter. Rigest var Jacob Bendixen i Stollig, der i 1858 var den næststørste reder i Slesvig med 907 KL, kun overgået af sin svoger Jørgen Bruhn i Aabenraa med 1181 KL. De mest succesrige kaptajner gik midt i livet i land og købte gårde, som de ombyggede og udstyrede efter tidens smag, som de havde stiftet bekendtskab med på deres rejser. Flere af dem kan stadig beundres. Ikke alle kaptajner fra Løjt blev rige ved at stå til søs, og slet ikke de menige søfolk, men alle kunne tjene flere penge på søen end ved landbruget, forudsat at de var rede til at betale prisen: de lange fravær fra hjem og familie og risikoen for at omkomme på havet.

Andre steder langs Østersøkysten var søfarten mest kystnær

Agent Jørgen Bruhns klipper 'Cimber' udgør et højdepunkt i slesvigsk skibsbygningskunst. Den blev bygget på Kalvø 1856/57 og var med 570 ½ kommercelæster sin tids største danske handelsskib. Skibet klarede rejsen fra Liverpool til San Francisco på rekordtiden 103 dage og vakte dermed opsigt viden om. Kaptajn var bl.a. ejerens søn Adolph Bruhn. Skibet var dog med sin længde på 250 fod for upraktisk som handelsskib og blev i 1865 solgt i Bombay.

småskibssejlad. Det gjaldt egnen omkring Flensborg fjord og nordkysten af Angel, hvorfra der gik mange forbindelser til de danske øer. Her fandtes også skibsbyggeri bl.a. i Egersund og Stenbjerghav, hvor man mest byggede jagter til indenlandsk fart.

Andre udprægede søfartsegne var Vesterhavsoerne Rømø, Sild, Før og Amrum. Søfarten fra øerne var stadig af stor betydning, men aftagende især på grund af tilbagegangen i hval- og sælfangsten. I 1818 var der endnu ni kommandører tilbage på Rømø, i 1859 kun to, som dette år for sidste gang sejlede til Ishavet. I stedet slog flere søfolk sig på handelsskibsfart. Blandt dem var A.P. Møllers bedstefar H.P.P. Møller på Rømø, der specialiserede sig i hurtig sejlad med frugt fra Middelhavslændene på skonneren *St. Thomas*. Andre søfolk skiftede erhverv til landbruget eller til fiskeri og østersfangst.

Handel

Handel blev udøvet af et sammensat folkefærd: Fra storkøbmanden i Flensborg med egne skibe og engroshandel over indehaveren af den blandede handelsvirksomhed i byernes købmandsgårde til hokeren i byernes jævne kvarterer og i landsbyerne.

I byerne førte den voksende handel til et omfattende nybyggeri

af købmandsgårde. I Aabenraa var der i perioden 1835-64 gennemgribende nybyggeri på 16 af byens omkring 45 købmandsgårde. De mindre en- eller toetagers gavlhuse med pakhus og stald bagved blev erstattet med to-etages langhuse, gerne i fire længer. I forhuset blev bolig og butik adskilt, så boligen lå på 1. sal, butik, skænkestue og kontor i stuen. Den blandede købmandshandel med alt, hvad en husholdning kunne begære af kolonialvarer, isenkram, kogegrej, husholdningsredskaber, børster, glas, stentøj, porcelæn, tobak, frugt, farver, klæde, vin, spiritus og fisk, trivedes stadig. Den havde kunder både fra byen og oplandet og gav lange kreditter. Fra 1850'erne og 1860'erne blev handlen med tøj ofte skilt ud og overtaget af selvstændige manufakturhandlende. Samtidig opstod specialforretninger for vin.

Det forøgede byggeri gav næring til tømmerhandlere, den stigende landbrugsproduktion til korn- og smørhandlere. På landet gav bøndernes stigende velstand plads til flere høkere, selv om lovgivningen i det mindste på papiret satte snævre rammer for deres sortiment af luksusvarer som kaffe, te, sukker og udenlandsk klæde.

For Flensborgs storkøbmænd var tiderne ikke så gunstige. Handelen på Vestindien var nedadgående, konkurrencen fra Hamborg skærpedes, og byens betydning for Kongeriget blev udhulet ved de danske provinsbyers fremgang. Dertil åndede Kiel Flensborg i nakken som opadstigende handelscentrum ved Holstens Østersøkyst. De flensborgske storkøbmænd var fra 1831 organiseret i 'Handelsverein' under agent H.C. Jensens ledelse. Han virkede sammen med en anden storkøbmand, Peter Nielsen, energisk for Flensborgs »materielle interesser«. I 1839 ansøgte Flensborg by på Handelsvereins foranledning om at få en filial af den danske Nationalbank. Det lykkedes først i 1844, efter en hård diskussion med de slesvig-holstenske indstillede i og navnlig uden for Flensborg, der ikke ønskede den danske mønt styrket i Hertugdømmerne. Også diskussionen om anlæggelse af jernbaner i Slesvig fik snart nationale undertoner.

Infrastruktur og forsyning

Hamborgs indflydelse blev øget ved forbedringer i infrastrukturen i Holsten. Første skridt var anlæg af moderne »kunstveje« eller »chausseer«, så vidt muligt lagt i lige linje og i ens bredde på et solidt underlag af grus og øverst med en belægning af tromlede skærver og med et fald udefter, som ledte regnvandet ned i grøfterne. Hertugdømmets første chaussé Altona-Kiel var færdig i

Kgl. agent Jørgen Bruhn (1781-1858) i Aabenraa gjorde karriere fra skibsdreng over kaptajn til storskibsreder. Han personificerede dermed den dynamik, der i 1800-tallet fandtes i slesvigsk søfart. Han blev største skibsreder i Slesvig og til tider også i hele det danske monarki. Desuden ejede Bruhn Strågård på Løjt land, en gård i Kolstrup, 'Redergården' på Storetorv, Slotsmøllen, vejrmøllen i Sønderport, Nymølle, Stenbjerg mølle, Jørgensgård teglværk og tørvemosen i Bodum. Han var Aabenraagens matador.

1832. Næste skridt var Holstens første jernbane Altona-Kiel, som åbnede i 1844. I 1845 fulgte en sidebane Neumünster-Rendsborg.

I Slesvig kom vejudbygningen et årti senere. Chausseerne Garding-Tønning-Husum-Flensborg-Aabenraa, Kiel-Ekernførde-Slesvig og Rendsborg-Slesvig blev anlagt i 1840'erne. I 1850'erne fortsatte udbygningen nordover til Kolding og østover til Sønderborg. Også strækningen Slesvig-Flensborg blev færdig i dette årti, mens chausseen Husum-Ribe lå klar i 1860'erne. Langs vejene opførtes »bomhuse«, hvor der blev opkrævet chaussépenge. To kan stadig ses ved Aabenraa.

Også anlægget af jernbaner i Slesvig trak ud. Broskriver Chr. Hansen jr. i Flensborg engagerede sig fra 1837 så stærkt for en »tværbane« Flensborg-Husum-Tønning, at folk kaldte ham »Jernbane-Hansen«. Med tværbanen ville han trække transithandelen mellem Østersøen og Nordsøen ind over Flensborg og bryde Hamborgs dominerende indflydelse på hertugdømmets økonomi. Andre flensborgere foretrak en »længdebane« Rendsborg-Flensborg. Tværbanefolkene forsøgte uden held at finansiere deres anlæg gennem aktietegning.

Først efter Treårskrigen 1848-50 blev jernbanesagen ført ud i livet, da staten i 1852 gav den engelske jernbaneentreprenør sir Samuel M. Peto koncession til at bygge og drive banen Flensborg-Husum-Tønning. I 1854 kunne »Kong Frederik VII's sydslesviske Jernbane« indvies. Fra Ohrstedt gik en stikbane til Klosterkrug og videre til Rendsborg. I 1858 blev der endvidere anlagt en bane fra Klosterkrug ind til Slesvig by. I Flensborg blev sporet ført helt ud på den nye 257 meter lange »Engelske Bro« ved havnen, så varerne kunne losses direkte fra skibene til jernbanen, og havnen i Tønning blev udbygget. De store forventninger kunne banen dog ikke indfri; indarbejdede handelsforbindelser til Hamborg lod sig ikke uden videre omlægge, og banens økonomi blev usikker, da Øresundstolden blev ophævet i 1857. Samme år ramtes Flensborg af en verdensomspændende pengekrise, der betød konkurs for H.C. Jensen, Andreas Christiansen jr. og andre store handelshuse.

Jernbanedebatten fortsatte og drejede sig nu om Nordslesvig. Her fik Peto og konsorter i 1862 koncession på anlæg og drift af en bane Flensborg-Vamdrup med sidebaner til Tønder, Aabenraa og Haderslev. Da delstrækningen Flensborg-Rødekro åbnede i april 1864, var de statsretslige forhold imidlertid helt forandrede.

Dampen blev også brugt som trækraft i skibe. Person- og godstrafikken nød godt af en række nye dampskibsruiter, f.eks. Kiel-Aabenraa-Haderslev i 1854 og Aarøund-København i 1856. I 1850'erne og 1860'erne blev der ligeledes trukket telegrafkabler

Købmand og broskriver Chr. Hansen jr. (1804-73) i Flensborg agiterede i presse og pjecer for en jernbane Flensborg-Husum-Tønning, der kunne fravriste Hamborg en del af den øst-vestgående transithandel. Hans stærke engagement indbragte ham øgenavnet »Jernbane-Hansen«.

til alle større slesvigske byer med forbindelser videre til Holsten, Kongeriget og England. Det betød en stor lettelse for købmændene. Bybefolkningen fik gavn af gasværkerne, som forsynede byhusholdningerne med gas til kogning og belysning og gav energi til gadebelysningen. Flensborg fik et gasværk i 1854, Slesvig, Sønderborg og Haderslev i 1857, Aabenraa og Husum i 1863.

'Kong Frederik VII's sydslesvigske Jernbane' blev efter mange års diskussion endelig indviet i 1854. Her ses stationen i Tønning med lokomotiv, vogne, passagerer og personale.

Fattigdom og fattiggård

De fattige fik kun ringe del i samfundets stigende velstand. En fejlslagen høst kunne endnu i 1800-tallets første halvdel føre til hungersnød blandt de mest udsatte. Forholdet mellem rig og fattig ændrede sig gennemgribende. Der blev flere besiddelsesløse, fordi befolkningsvæksten især foregik i underklassen af daglejere, arbejdsmænd og tjenestefolk. Også de menneskelige relationer mellem de velstående og ubemidlede forandredes. Patriarkalske traditioner for samhørighed på tværs af de sociale skel smuldrede. I takt med liberalismens fremgang blev det fremherskende syn på de nødstedte, at deres situation ofte var selvforskyldt, og at de i så fald ikke var værdige til hjælp, men måtte disciplineres gennem arbejde.

Hungerårene 1830 og 1847

I det førindustrielle Slesvig afgang fødevarerforsyningen helt af høsten. Svigtede den et enkelt år, var det slemt; skete det flere år i træk, blev det katastrofalt. 1828-30 var somrene meget regnfulde, så hø- og kornhøsten blev ringe og tørvene ubrugelige til brændsel. Om vinteren herskede stor arbejdsløshed. Det var værst i marsken med lave jorder og mange »småfolk«. I oktober 1830 gav regeringen rugimporten fri for at modvirke spekulation i de stærkt stigende kornpriser, og den opfordrede til indsamlinger af frivillige bidrag til indkøb af rug og brænde. Det hjalp kun lidt. I Horsbøl og Emmelsbøl sogne i Nordfrisland klagede 33 »arbejdsfolk« i april 1831 deres nød til Tønder amt: »Vore kære børn skriger om brød og ingen af os er i stand til at fremskaffe det ... Vi er alle så udhungrede, at vi ... næsten kan falde om og altså endnu ikke kan udrette tungt arbejde, før vi får brødkorn at stille sulten med.« Først en god høst i 1831 lettede situationen.

I 1840'erne var det galt igen. Kartoffelhøsten svigtede i 1845 og 1846 på grund af kartoffelsyge, og i 1846 slog også kornhøsten fejl. I foråret 1847 nåede kornprisen et tårnhøjt niveau. Lagrene blev tømt, da købmænd i stor stil opkøbte korn for at eksportere det til de høje priser, og ingen hindrede det. Fri handel og udførsel var under den økonomiske liberalisme blevet et dogme. Regeringen satte sin lid til frivillig hjælp og nøjedes med at eftergive de fattigste en del af skatten. Igen var det naturen, som ydede det største bidrag til at afhjælpe situationen med en god høst i 1847.

Især i Vestslesvig var der indtil den store udvandring i 1870'erne og 1880'erne en stor underklasse af husmænd og landarbejdere. Deres boligforhold var ofte ringe. Adskillige små husmandsteder har dog overlevet til vor tid, bl.a. dette enkle hus i Harknag-Ballum, der står i den typiske vestslesvigske stil med grundmur i mørkerøde mursten, hvide vinduer og døre samt stråtag.

Hungerkrisen i 1847 blev den sidste i fredstid. Bedre dyrkningsmetoder og transportveje sikrede tilstrækkeligt med korn og en effektiv distribution. Men de løste ikke de grundlæggende sociale problemer.

Daglejere og tjenestefolk på landet

På landet skulle flere mennesker leve af at dyrke den samme jord, men de store og mellemstore brug sad tungt på jordressourcerne. Antallet af større ejendomme og almindelige bondegårde var mellem 1844 og 1859 helt fastlåst, mens antallet af huse med jord steg med 6% og af huse uden jord med hele 23%. Navnlig i de jordløse huse kunne der være mange beboere. I et sådant hus i Barsmark i Løjt sogn boede i 1860 i den ene lejlighed en sømandskone, manden som var til søs, tre sønner under 18 år og konens to voksne, ugifte søstre. I den anden lejlighed boede en enke, en enkemand samt to voksne sønner, begge til søs. I alt husede det lille inderstedet 11 mennesker.

Antallet af landbrug kunne ikke følge med folketallet på grund af en restriktiv jordlovgivning. Kun i marsken og på Femern var der fri udstykningsret. I amterne måtte selvejer- og fæstegårde derimod ikke nedlægges, og udstykning eller deling måtte kun ske med statens tilladelse. Der måtte højst frastykkes to til fire husmandsteder fra en helgård og et til to fra en halvgård. De nye steder skulle have jord nok til, at der kunne holdes to køer.

Adskillige daglejere var beskæftiget med at grave de mange grøfter, som skulle til ved afvanding med drænrør af tegl. De gravede med smalle drænspader som denne, der har et langt blad af træ og et jernstykke i spidsen.

Også på de adelige godser skulle gårdene opretholdes, og antallet af husmandssteder med jord måtte heller ikke reduceres. Derimod stod det overalt godsejere og bønder frit for at opføre leje-huse på deres jord, og det benyttede mange sig af.

Underklassen på landet bestod af tre grupper. Bedst stillet var kådnerne, der svarede til Kongerigets husmænd med jord, men ofte havde lidt mere jord end disse. Normalt havde kådnerne jord nok til at holde en ko eller to, men for lidt til en hest. Parcellisterne, som besad fraskilte gårdparter, og kolonisterne, der ejede småbrug oprettet under hedeopdyrkningen i midtlandet, havde normalt noget mere jord end kådnerne og stod mellem disse og gårdmændene.

Indersterne havde oftest kun en kålhave eller måske slet ingen jord, ligesom Kongerigets husmænd uden jord. Leje- eller hyreinderster ejede ikke selv hus eller jord, men boede til leje hos en godsejer eller en gårdmand. Mens kådnerne kunne leve af deres sted, måske med en biindtægt fra håndværk eller lønarbejde, fik indersterne deres hovedindtægt fra håndværk, dagleje, fiskeri, digearbejde, kvægdrivning o.l.

Tjenestefolkene eller tyendet havde hverken jordlod eller egen bolig, men boede hos arbejdsgiver og indgik i dennes husstand. Mens daglejerne var beskæftiget for korte perioder ad gangen, eventuelt blot fra dag til dag, beroede tyendeforholdet på en kontrakt af mindst et halvt års varighed. Nogle tjenestefolk var gårdmandsbørn under uddannelse i landbrug eller husholdning, før de selv skulle være gårdmænd eller husmødre. For mange husmandsbørn var stillingen som ugift tyende derimod livsvarig, mens andre efter et længere åremål overtog et kåd eller et indersted.

Adskillige tjenestefolk og sæsonarbejdere havde hjemme nord for Kongeåen, især i Vestjylland, men udnyttede, at lønnen var højere i det velstående Slesvig. På det store »folkemarked« i Ribe, som fandt sted i juni måned, kunne de indgå fæsteaftaler for tiden fra Sct. Hans til Mikkelsdag (24.6-29.9). Også i Kolding var der et folkemarked, og i Slesvig langs vestkysten i Bredsted, Garding, Tønning og Oldenswort. På disse markeder stillede folkene sig frem for de opsøgende landmænd, og lønnen blev aftalt. Slogs herredsfogderi mente i 1824, at »tjenestefolk hører formelig til blandt markedsvarene«.

Tjenestefolk opnåede fra 1830 til 1864 en stærk stigning i pengelønnen, men omregnes den til tønder rug, var der tale om en faldende realløn frem til 1847, hvor den nåede helt i bund med de store prisstigninger under kornknapheden. Revolutionsårene 1848-50 gav en mærkbar forbedring, men op gennem 1850'erne

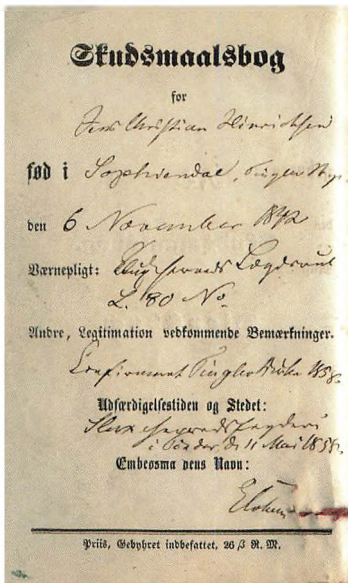

Hvert år søgte mange karle og piger fra Nørrejylland plads hos de velstående bønder i Slesvig. Det skete bl.a. på folkemarkedet i Ribe i juni måned. Her blev der indgået mange fæsteaftaler for tiden fra Sct. Hans til Mikkelsdag, dvs. fra 24. juni til 29. september. Der var også et folkemarked i Kolding og langs vestkysten i Bredsted, Garding, Tønning og Oldenswort. Også her mødte mange »jyllændere« frem. Folkemarkederne kunne for udenforstående ligne et slavemarked, men de unge mennesker fik en lejlighed til at more sig.

faldt reallønnen igen, dog ikke helt til det lave niveau før 1848. Fra midten af 1850'erne var der en svag stigning. Da karle og piger som regel fik kosten hos deres husbond, mærkede de ikke op- og nedturene i reallønnen så hårdt. Anderledes for daglejerne. Daglønnen udviklede sig stort set på samme måde som tyendelønnen, men daglejerne kunne ikke altid regne med kosten hos arbejdsgiver, og som regel havde de en familie at ernære. Om vinteren, når der ikke var nok arbejde, kunne situationen blive kritisk. I Ejdersted skabte det stadigt mere ekstensive græsningslandbrug udbredt sæsonarbejdsløshed.

Tyendelov og folkestuer

Tjenestefolks og daglejeres pengeløn blev ikke længere så meget bestemt af sædvanen som af arbejdsmarkedets udbud og efterspørgsel. Det patriarkalske mønster, hvor husbond tog sig af sine folk og disse opfattede ham som en faderskikkelse, var mange

For at hindre tjenestefolk i at »løbe af pladsen« indførte tyendeloven af 1840 skudsmaalsbøger. Den var beregnet til notater om indgåede fæstemål, optagelse i tyenderegistret samt herskabets udtalelse ved tjenestens afslutning. Snor og segl forhindrede, at sider kunne udskiftes. Jens Christian Hinrichsen fra Sofiedal ved Tinglev kom ud at tjene som 15-årig hos L.P. Christiansen i Sivkro den 1. november 1858 og blev straks indført i Bedsted sogns tyenderegister. Han blev i Sivkro til majdag 1860 og fik da det skudsmaal, at »forbemeldte har tjent mig i 2 år og været villig og tro«.

steder i opløsning. Godsejere og bønder klagede over tyendets tiltagende frækhed, og omvendt skiftede karle og piger oftere plads end før. Den nye tid blev afspejlet i tyendeloven af 1840. Indførelsen af skudsmaalsbøger betød en skærpet kontrol med tjenestefolkene, der skulle anskaffe sig en skudsmaalsbog hos politiet. Her skulle de enkelte tjenesteforhold og deres varighed noteres. Herskabet skulle beholde bogen til tjenesteforholdets udløb, hvor det skulle kvittere for lovligt ophør og eventuelt tilføje et skudsmaal over karlens eller pigens opførsel og karakter. Et tjenesteforhold kunne kun indgås, hvis man kunne fremvise en skudsmaalsbog. Politiet førte bog over tyendet og indfangede tjenestefolk, som var »løbet af pladsen«.

Tyendeloven gjaldt for hele Slesvig, men forholdet mellem herskab og tyende varierede ved midten af 1800-tallet meget fra egn til egn. Der var størst afstand på godserne, mens man på bondegårdene endnu mest holdt sig til de gamle normer. Bordfællesskabet mellem husbond, familie og folk bestod fortsat de fleste steder her, og det var normalt, at gårdmandens børn selv tog ud for at tjene. Enkelte områder skilte sig ud. I Ejdersted, Stapelholm, på Nordstrand og Femern spiste tyendet ligesom på godserne ofte i særlige folkestuer. Fra Ejdersted hed det: »Herre og frue, tidligere hed det vor husbond og vor frue, nu ofte herre og madame, arbejder kun lidt sammen med folkene eller tyendet, drikker deres kaffe og te, spiser godt, hviler meget, fører nu kun opsyn og befaler, beser okserne og tilser karlene og arbejderne på marken, i staldene og laderne, leder mejeriet eller hvad der ellers falder for i huset og haven; så går eller kører de på markedsdagene til byen eller besøger naboerne eller kroen.« Også i Angel var tendensen den samme. Afstanden mellem herskab og tjenestefolk var størst, hvor produktionen var stærkt markedsrettet og pengeøkonomien mest udbredt.

Arbejdere og daglejere i byerne

I byerne voksede befolkningen og underklassen også. I Haderslev udgjorde de lavere lag, når soldater undtages, 37% af indbyggerne i 1803, 44% i 1835, 46% i 1855 og 49% i 1860. Især blev der flere daglejere. De arbejdede mest som ufaglærte arbejdsmænd i byens voksende industri. Andre tjente til livets ophold på havnen. Atter andre overtog som kuske eller vaskekoner det arbejde, som tidligere var udført af købmandens og håndværksmesterens karle og piger. Det afspejlede en tiltagende opløsning i det gamle mønster, hvor medhjælperne boede hos principalen. Flere og flere fik nu egen husstand. Det samme gjaldt håndværkersvendene; i 1803

havde kun 10% af dem egen husstand, i 1835 var det 23% og i 1860 ca. 30%. Svende og lærlinge i håndværk og industri udgjorde også en stigende del af Haderslevs befolkning, mens der blev forholdsvis færre tjenestefolk og personer, som modtog understøttelse.

Det var ikke kun dem, som modtog fattighjælp, der levede under vanskelige kår i byerne. Mange ufaglærte arbejdere var arbejdsløse i kortere eller længere tid. I Haderslev var der i 1835 236 mennesker på fattighjælp, men dertil blev yderligere 279 daglejere og syersker og 113 håndværkere samt 6 småhandlende og 30 andre betegnet som fattige. I alt udgjorde de fattige dermed knap 12% af befolkningen. Og regner vi alle dem for fattige, som ikke havde økonomisk overskud til at betale skat, når vi for det samme år helt op på 43% af hadersleverne. Forholdene var næppe væsentlig anderledes i de andre slesvigske købstæder. Og med de stigende fødevarerpriser var det svært at forbedre levevilkårene og udjævne det sociale skel mellem besiddende og besiddelsesløse.

En forudsætning for en nogenlunde sikret eksistens var et arbejde. Med det hårde arbejdsmiljø i den tidlige industri var det ikke altid nok. Socialreformatoren Peter Chr. Hansens far arbejdede på et jernstøberi i Flensborg: »Mens han var beskæftiget på Margrethenhof, var der støbedag to gange om ugen. Sammen med en anden arbejder måtte han bære den med to jernbærestænger forsynede skål med smeltet jern, efter at denne var løbet fuld med jern fra smelteovnen. Under formerens ledelse blev massen hældt i støbeformen. Ofte, når jeg på sådanne dage skulle bringe faderen kold kaffe til arbejdet, så jeg fra afstand på arbejdet. Sveddråber løb fra panden på bærerne som tegn på overordentlig anstrengelse. Ud af støbeskålen sprang der gnister, som ofte frembragte mere eller mindre mærkbare sår, først og fremmest dog skader på tøjet. Når dagens arbejde var til ende, kunne sporene efter en uovervindelig træthed og svaghed, til tider også appetitløshed, ikke undgås.« Peter Chr. Hansens far måtte på grund af sygdom holde op på støberiet i 1865, og to år senere døde han. Da var sønnen kun 14 år.

Arbejdernes boligforhold var præget af, at arbejderkvarterer med tæt bebyggelse opstod. I Aabenraa fandtes der fra slutningen af 1700-tallet lejeboliger for arbejdere på ledige grunde i den gamle bykerne, ligesom der opstod små arbejderkvarterer med småhuse i byens udkant, således Gildegade og Gildegadegang ned mod havnen og skibsværfterne, hvor der boede mange skibstømrere, sejlmagere o.l. Skibsbygmestrene Paulsen og Jacobsen opførte omkring 1850 to »lange huse« for deres folk, hvoraf rester stadig kan ses.

At arbejdet i et jernstøberi fysisk var særdeles krævende, giver denne støbeske og støbeform fra Stein & Meylands støberi i Sønderborg et klart indtryk af. Dertil kom, at gnister fra smeltningen kunne give forbrændinger. Et støberi var ikke noget sundt sted at arbejde.

Hulvejene ved Flensborg ud mod Glücksborg og Kappel var meget tæt beboet af arbejdere og småhåndværkere. Her ses Nørre Hulvej med et udsnit af kvarterets gamle huse og dets mange indbyggere. Også de andre slesvigske købstæder havde arbejderkvarterer med overfyldte huse.

Fattiggård og fattiglov

Op gennem 1800-tallet blev der talt og skrevet meget om den øgede fattigdom eller »pauperisering«. Særlig galt var det i kriseårene efter Napoleonskrigene. 1816/17 var 8-9.000 slesvigere decideret fattige, svarende til ca. 3% af befolkningen. I Store Solt sogn i Angel steg antallet af understøttede mellem 1815 og 1860 fra ca. 10 til ca. 30 årligt med ekstra top på i hungerårene 1830/31 og 1847. Denne udvikling var næppe atypisk.

Noget effektivt blev der ikke gjort ved fattigdommen. Private initiativer var nødvendige for at supplere den offentlige hjælp. De søgte i pagt med tidens liberalisme at sætte de fattige i stand til at hjælpe sig selv. De første sparekasser skulle således tilskynde socialt udsatte til sparsommelighed og dermed øge deres modstandskraft mod armoden. I 1816 stiftedes en sådan spare- og lånekasse for bydelen Friedrichsberg i Slesvig, som i 1818 blev forbillede for en tilsvarende sparekasse i Aabenraa. Andre sparekasser fulgte snart efter bl.a. i Flensborg og Haderslev i 1819, Tønder, Sønderborg og Ærøskøbing i 1820, Løgumkloster og – indtil videre som den eneste på landet i Nordslesvig – Løjt Kirkeby i 1821. I Sydslesvig kom der kasser i Kappel og Tønning. Snart fik sparekasserne imidlertid som nævnt et rent økonomisk sigte.

Et middel til at øge de fattiges selvforsyning med føde var kolonihaverne. Ideen udgik fra statholderen, landgrev Carl af Hessen, og landvæsenskommissær Fr. Wilh. Otte. Landgreven udsendte i 1819 en opfordring til medlemmerne af det slesvig-holstenske patriotiske selskab om sagen, og i de følgende år blev der anlagt

koloni- eller fattighaver i udkanten af de fleste slesvigske købstæder, bl.a. i Aabenraa, hvor der efter et langt tilløb i 1831 blev anlagt haver i Hjelm, som endnu findes.

Borgerlige initiativer lå også til grund for oprettelsen af to »industriskoler« i Flensborg i 1822, forløbere for de senere tekniske skoler. Først Aabenraa og siden andre byer fulgte efter, og på landet opstod flere på lokale præsters initiativ. Skolerne skulle gøre flere i stand til at ernære sig ved eget erhverv.

Den offentlige socialpolitik reagerede forsinket på fattigdomsudviklingen. Synet på de fattige bestemtes ikke længere af oplysningstidens humane ånd, men af 1800-tallets liberale ideologi i kombination med skatteydernes interesser. I udgangspunktet var enhver sin egen lykkes smed. Der blev skelnet mellem værdigt trængende, der skulle hjælpes, gerne ved frivillige initiativer, og uværdigt trængende, hvis fattigdom var selvforskyldt og havde rod i sædernes almindelige forfald, som viste sig ved ubesindige giftermål mellem mindrebemidlede unge, unødigt luksusforbrug f.eks. af kaffe og almindelig dovenskab. Denne opfattelse prægede tidens fattigforsorg og -lovgivning, men havde næppe meget på sig. I Store Solt var det gamle mennesker, enker, forældreløse børn, børnerige familier og syge, som fik understøttelse. Det var folk, som levede på et eksistensminimum uden modstandskraft over for sociale hændelser. Skatteydernes interesse fik stor vægt, fordi fattigkollegierne mest bestod af gårdmænd. De viste stor nidkærhed for at spare. For ikke at yde understøttelse til uden-sogns fattige, fik fattigfogden i Store Solt i 1844 instruks om at hindre tiggeri og ekspedere »fremmed pak« over sognegrænsen. Talrige konflikter opstod mellem to eller flere sogne om, hvem der var forpligtet til at yde fattige underhold. Forsorgen for plejebørn blev udliciteret til den lavestbydende – indtil det blev forbudt i 1835.

Fattigdommen skulle gemmes mest muligt af vejen. Derfor sigtede mange tiltag nok så meget på at bekæmpe fattigdommens symptomer som på at afhjælpe dens årsager. Det herskende syn på de socialt nødstedte afspejledes i fattiggårdene og fattigloven fra 1841. I fattiggårdene skulle de indsatte disciplineres til at yde et ærligt arbejde og kun nyde en sparsom forsørgelse. Den første fattiggård i Slesvig blev oprettet 1815/16 i Burkal sogn, de to næste i 1819 i Hostrup sogn og på Før. Frem til 1830'erne blev der udelukkende indrettet fattiggårde i Vestslesvig med de rige bønder, men endnu flere besiddelsesløse. På østkysten fandtes der i 1830 en fattiggård i Adelby sogn, der ligeledes havde mange fattige. I 1838 fik Haderslev som den første købstad en fattiganstalt. I 1840'erne fulgte en række landsbyer mellem Flensborg og

Opførelse og drift af fattiggårde var langt op i 1800-tallet det foretrukne socialpolitiske tiltag. Her havde Slesvig den tvivlsomme ære at være foregangsland for Kongeriget. Blandt de tidligste fattiggårde var anstalten i Højer, der blev oprettet i 1829. Den rummede arbejdsværelse, skolestue, spise-stue, køkken, spisekammer, lejlighed til »økonomen« og stald til fire køer. I otte værelser var der i alt 28 senge beregnet til de fattige, men der måtte hurtigt skaffes yderligere plads, for inden udgangen af det første år var der optaget 50 beboere.

Slesvig. Det store gennembrud kom efter 1848, hvor der kom fattiggårde i alle egne af hertugdømmet. Tættest lå de langs vestkysten fra nord til syd, i Angel og Svans, altså hvor de sociale forskelle var størst. I Haderslev vesteramt og på Als var der omvendt kun få. I forhold til Kongeriget havde Slesvig den tvivlsomme ære at være foregangsland, når det gjaldt fattiggårde.

Livet i fattiggårdene var ved strenge reglementer lagt sådan til rette, at et ophold her skulle virke afskrækkende på de fattige, så de blev stærkt tilskyndet til at klare sig selv. Husets leder, »økonomen«, skulle adlydes. Instruksen for Hostrup fattiggård fra 1819 fastslog: »Alle beskæftigelser og arbejder pålægges af opsynsmanden i huset, må antages uden modsigelse, tro og så godt som muligt udføres. Al skødesløs og lade revses af opsynsmanden og anholder med strenghed og alvor til virksomhed og flid.«

Fattiggårdene blev anlagt i håb om, at de fattiges produktion ved salg kunne dække omkostningerne, men det håb blev som regel beskæmmet. Arbejdsdagen var ellers lang nok, og derudover bestod hverdagene kun af andagt og spising og lidt hvile. Det var nøje fastlagt i reglementerne, hvad de fattige skulle spise i løbet af ugen. Kosten var ernæringsmæssigt i orden efter tidens normer, om end temmelig ensformig og uden luksus som kaffe, te og brændevin, men de indsatte var sikker på at få den. Det værste var den totale umyndiggørelse. Kvinder og mænd holdtes strengt adskilt, selv ægtefolk. Kun med økonomens tilladelse måtte huset forlades. Bedre var det, at økonomen skulle sørge for, at

børnene altid kom i skole. Men han kunne også straffe overtrædelser af reglementet ved indespærring af de formastelige. Intet under, at de fattige frygtede fattiggården og længtes efter at komme ud derfra, så meget at de nogle steder satte ild til det forhadte sted.

»Således er disse arbejdshuse«, hed det i den slesvigske stænderforsamlings betænkning forud for vedtagelsen af fattigloven af 1841, »og det er den første grund til, at vi anbefaler dem som en sand afskrækkelse for arbejdsdygtige, men dovnede fattige. De taler dog til hver af dem: styr dine lyster, overvind din dovenskab ellers venter dig arbejdshuset med sin tvang, sine savn, sit arbejde.« Stænderne foreslog også, at fattige på understøttelse ikke måtte gifte sig uden fattigkollegiets tilladelse. Købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev stod nærmest ene, når han herimod indvendte: »Vi er alle mennesker« og videre fremhævede: »Vil man berøve dem rettigheden til at indgå ægteskab eller lægge dem hindringer i vejen for at befri de andre stænder, som har grundejendom, magt og rigdom, fra den frygt, at hine kunne falde dem til byrde, da ville dette være en hårdhed, som aldrig lod sig forsvare.« Men i 1839 udsendtes et patent, der fulgte flertallet.

Fattigloven af 1841 fulgte ligeledes flertallet. Den foreskrev, at kun børn og svage gamle samt legemligt og åndeligt syge kunne få hjælp. Kun i særlige tilfælde kunne arbejdsløshed begrunde understøttelse. Loven stillede de fattige under fattigkollegiets formynderskab og anbefalede oprettelsen af fattiggårde, mens konstant understøttelse så vidt muligt ikke længere måtte gives. Fattigloven af 1841 var gældende i de næste 30 år. Mere human var loven om oprettelse af hjælpekasser fra 1860, som skulle finansieres ved indsamlinger i sognet. Kasserne skulle understøtte fattige, som ellers ikke fik fattighjælp, så de undgik at komme på fattiggården, men loven nyttede kun lidt i forhold til de faktiske problemer.

Købmand Peter Hiort Lorenzen (1791-1845) i Haderslev var i 1830'erne blandt de førende liberale politikere i Slesvig. Modsat mange af sine meningsfæller havde han blik for, at fattige også havde ret til en menneskelig tilværelse med familie. Hiort Lorenzen var medlem af den slesvigske stænderforsamling, først for sin hjemby og siden, da han sluttede sig til den danske bevægelse, for Sønderborg. Her er han malet i 1842 af C.A. Jensen, der var hans svoger.

Stænderforsamlingerne, de liberale og sproget

Den franske julirevolution i 1830 gav signal til fornyet kamp mod enevælden. Undertrykte nationaliteter fik nyt håb om frigørelse. Belgierne og polakkerne i Rusland gjorde opstand. Hos polakkerne i Preussen, tjekkerne, irerne, islændingene, nordmændene, finnerne og andre folkeslag uden selvstændig stat begyndte et politisk og kulturelt arbejde for national selvbestemmelse og identitet. Revolutionen skabte også uro i flere stater i Det tyske Forbund, og den tyske enhedsbevægelse fik ny vind i sejlene. Den inspirerede Uwe Jens Lornsen fra Sild til at kræve en fri forfatning fælles for begge hertugdømmer. 1831/34 indførte Frederik 6. rådgivende stænderforsamlinger, og i tilknytning til disse dannede der sig trods tidens snævre grænser for ytrings- og forsamlingsfriheden en politisk offentlighed.

Lornsens aktion for en slesvig-holstensk forfatning 1830

I efteråret 1830 blev det holstenske forfatningsspørgsmål igen aktuelt. Østrigs og Preussens repræsentanter ved den tyske forbundsdag i Frankfurt opfordrede Danmark til at opfylde løftet om stænderforsamlinger i forbundspagtens § 13. Situationen blev yderligere tilspidset af Uwe Jens Lornsen, som kom fra en frisisk kaptajnsfamilie på Sild. Allerede som elev på seminariet i Tønder 1811-13 interesserede han sig for frisisk sprog, og som student i Kiel 1816-18 beskæftigede han sig med »vor egentlige fædrelandske historie«, den frisiske. Under sit ophold ved universitetet i Jena 1818-19 sluttede Lornsen sig til den radikal-demokratiske gren af den tyske enhedsbevægelse. Idealerne herfra fastholdt Lornsen, mens han i 1820'erne gjorde karriere som jurist i den enevældige danske konges Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kanceli. I oktober 1830 blev Lornsen efter eget ønske udnævnt til landfoged på Sild. Han var træt af senenevældens træge centraladministration, og han håbede her at slippe af med en hudsygdom, som i hans følsomme sind fik en psykisk drejning. Og så ville han begynde et politisk-historisk forfatterskab.

Den 19. oktober ankom Lornsen til Kiel. Han fandt øjeblikket

inde til at rejse kravet om en fri forfatning og tog kontakt til de liberale i Kiel for at iværksætte adresser herom. De ældre liberale omkring Falck var betænkelige, mens de yngre samlet om den holstenske demokrat, redaktør Theodor Olshausen fra 'Kieler Correspondenz-Blatt', gik begejstret ind for ideen. For at vinde tilhængere begav Lornsen sig ud på en rundrejse. Den 25-26. oktober var han i Flensborg. Her diskuterede han med byens førende købmænd og en embedsmand planen om at samle underskrifter, og han inviterede dem til et møde i Kiel den 1. november, men de afviste begge dele. Lornsen rejste tilbage til Kiel, hvor han skrev en pjeces om forfatningssagen i hertugdømmerne. Mødet den 1. november blev kaotisk. Der mødte kun en 30 tilhængere, og det viste sig umuligt at nå til enighed. De ældre liberale tog nu helt afstand fra planen om masseadresser og pressede Lornsen til kun at henvende sig til magistraten i Kiel for at få den til at rejse forfatningskravet. Lornsen vidste, at det betød døden for hans plan, og den 6. november rejste han til sit embede på Sild. Dagen i forvejen var hans pjeces blevet trykt i 9000 eksemplarer og blev nu af tilhængerne udbredt til Hertugdømmernes byer.

I 'Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein' kritiserede Lornsen monarkiets hemmelige finansforvaltning og ineffektive administration. Han foreslog indkaldelse af en provisorisk landdag for hertugdømmerne. Lornsen var ikke konkret om valgretten til landdagen, men at han næppe tænkte på almindelig og lige valgret, antydes i skriftet: »Thi som resultatet af de forgangne tiders store kampe har *den* sandhed udkrystalliseret sig og gjort sig gældende, at fremover alene overbevisningen hos den store middelstand, hos hvilken både den fysiske og den intellektuelle magt bor, regerer verden« – altså de formuende og de dannede. Lornsen anfægtede heller ikke adelens privilegier.

Landdagen skulle udarbejde forfatningen. Lornsen opridsede blot hovedlinjerne. Landsforsamlingen skulle have skattebevillingsret og ret til at foreslå love, mens kongen til gengæld fik absolut veto. Hertugdømmernes centraladministration skulle flyttes fra København til Kiel og en fælles højesteret for Slesvig og Holsten oprettes. Lornsen ville en fuldstændig administrativ og finansiel adskillelse af hertugdømmerne og Danmark. I vinterhalvåret burde kongen residere på Gottorp slot.

Lornsen afviste, at man kunne skabe et dansk-tysk helstatsfolk: »Det er et sammenvokset tvillingepars kraftløse og ubehjælpelige forbindelse. Lad os gå fremtiden i møde, hånd i hånd som brødre, enhver i fri og selvstændig udvikling, med kongen i spidsen. Kun kongen og fjenden skal være fælles for os.« Med bemærkningen om, at Hertugdømmerne med egen regering og ad-

Uwe Jens Lornsen (1793-1838) var nyudnævnt landfoged på sin fødeø Sild, da han i efteråret 1830 forgæves søgte at iværksætte en underskriftindsamling til fordel for en liberal forfatning fælles for Slesvig og Holsten. Lornsens pjeces 'Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein' udkom til gengæld. Den indbragte ham et års fængselsarrest i Rendsborg og gav ham status som martyr for den slesvig-holstenske bevægelse. Ved afstemningen om den dansk-tyske grænse i 1920 kom han på plakaten som et nationalt forbillede for tyskheden. Nyere forskning ser mest Lornsen som fortaler for liberale reformer.

Blandt Lornsens meningsfæller var redaktør Theodor Olshausen (1802-69), udgiveren af 'Kieler Correspondenz-Blatt'. Han blev snart den førende skikkelse på den slesvig-holstenske venstrefløj, hvor demokrati var mindst lige så vigtigt som Hertugdømmernes enhed og selvstændighed.

ministration kunne blive »en af Tysklands mest blomstrende provinser«, forudsatte Lornsen formentlig Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund. Det centrale for Lornsen var imidlertid de liberale reformer. Lornsen argumenterede ikke som Dahlmann og Falck statsretsligt-historisk for Hertugdømmernes forbindelse. Han fastslog blot, at en adskillelse af dem »vil være slet og ret utænkelig for enhver slesvigholstener.« Lornsen skrev således »Schleswig-holsteiner« og »Schleswigholstein« i ét ord.

Pjecen fik regeringen til at skride ind. Den 23. november blev Lornsen arresteret på Sild og ført til fæstningsarrest i Rendsborg. Pjecen fik et større ekko i Holsten end i Slesvig, men i Aabenraa skrev Hans Kopperholdt i sit 'Allgemeines Wochenblatt': »Lornsens skrift har tændt slesvigholstenerne et lys om deres vigtigste anliggende, som ingensinde kan slukkes.« Aabenraa fik snart en kreds af liberale borgere.

Stænderforfatningen

Den 28. maj 1831 udstedte regeringen anordninger om oprettelse af fire stænderforsamlinger i det danske monarki: for Holsten, Slesvig, Nørrejylland og øerne. Lornsens ønske om en fælles stænderforsamling for Hertugdømmerne blev ikke imødekommet, men det blev understreget, at bestående bånd mellem Slesvig og Holsten skulle bestå uantastet. Stænderforsamlingerne betød ikke nogen vidtgående demokratisering. Ved udformningen af lovene skulle de alene være rådgivende, men de kunne stille forslag og indgive anmodninger og klager. De nærmere bestemmelser for stændervalgene og stænderne blev fastsat efter rådslagning med »erfarne mænd« fra begge hertugdømmer. Det tog tre år. Først den 15. maj 1834 blev der udstedt detaljerede forordninger om de nye stænder i Hertugdømmerne.

Ved samme lejlighed oprettedes en fælles slesvig-holstensk provincialregering på Gottorp slot. Formelt stod statholderen som overpræsident i spidsen for den nye regering, men reelt ledede en præsident det daglige arbejde. Samtidig blev der indrettet en fælles overappellationsret i Kiel, hvormed den udøvende og dømmende magt blev adskilt i øverste instans. Overretten på Gottorp var herefter alene en domstol i mellemste instans samt domstol i første instans for ejerne af de adelige godser.

Stænderforfatningen blev grundlaget for det politiske liv frem til marts 1848. Stænderne mødtes hvert andet år. Ved sessionerne var kongen repræsenteret ved en kommissarius, der bl.a. skulle fremlægge regeringens forslag. Forhandlingerne blev ledet af en præsident valgt af forsamlingen. De var ikke åbne for publikum,

Den slesvigske stænderforsamling fik til huse på rådhuset i Slesvig by fra 1794. På første etage blev der indrettet en sal til stændermøderne. Her mødtes stænderne første gang i 1836 og derefter hvert andet år indtil 1846. Stænderforsamlingerne blev midtpunktet for hertugdømmets politiske liv og fik derfor også stor betydning for opbygningen af de nationale bevægelser.

men en trykt stændertidende gengav hovedpunkterne. Et vigtigt element i stændernes arbejde blev behandlingen af de mange adresser og petitioner indsendt af befolkningen, dvs. anmodninger, forslag eller krav forsynet med underskrifter. Det tidlige parlamentariske liv viste også tilløb til konservative og liberale partidannelser, men skillelinjerne lå langt fra altid fast og gik f.eks. i det vigtige toldspørgsmål helt på tværs.

Den slesvigske stænderforsamling bestod af 5 deputerede for godsejerne, 17 for de mindre ejendomsbesiddere, 12 for byerne, 1 for Ærø og 1 for Femern. Disse deputerede blev valgt af vælgerne. Hertugen af Augustenborg fik en fast »virilstemme«, som han ihærdigt udnyttede til at fremme sine meget konservative synspunkter. Kongen udpegede 4 slesvigske medlemmer af ridderskabet, 2 gejstlige og 1 repræsentant for Kiels Universitet. For at have valgret skulle man være mand, have et uplettet ry, være

Nis Lorenzen (1794-1860) fra gården Lilholt på Haderslev Næs blev i 1834 valgt af egnens velstående bønder til den slesvigske stænderforsamling. Han var kendt for sin meget kritiske indstilling til embedsmændene. Derfor var han en oplagt talsmand for kravet om at indføre dansk som rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig. I 1836 stillede han forslag herom i stænderne. Det skete med motiveringen: »Embedsmanden er dog vel i landet for folkets skyld«.

fyldt 25 år, have rådighed over sin formue og ikke være medlem af det mosaiske trossamfund. Dertil skulle man besidde fast ejendom af en vis minimumsværdi, enten som ejer, arvefæster eller fæster med ret til pantsætning og salg. For at blive valgt til stænderne forlangtes en alder på mindst 30 år og den dobbelte sats for ejendommens værdi.

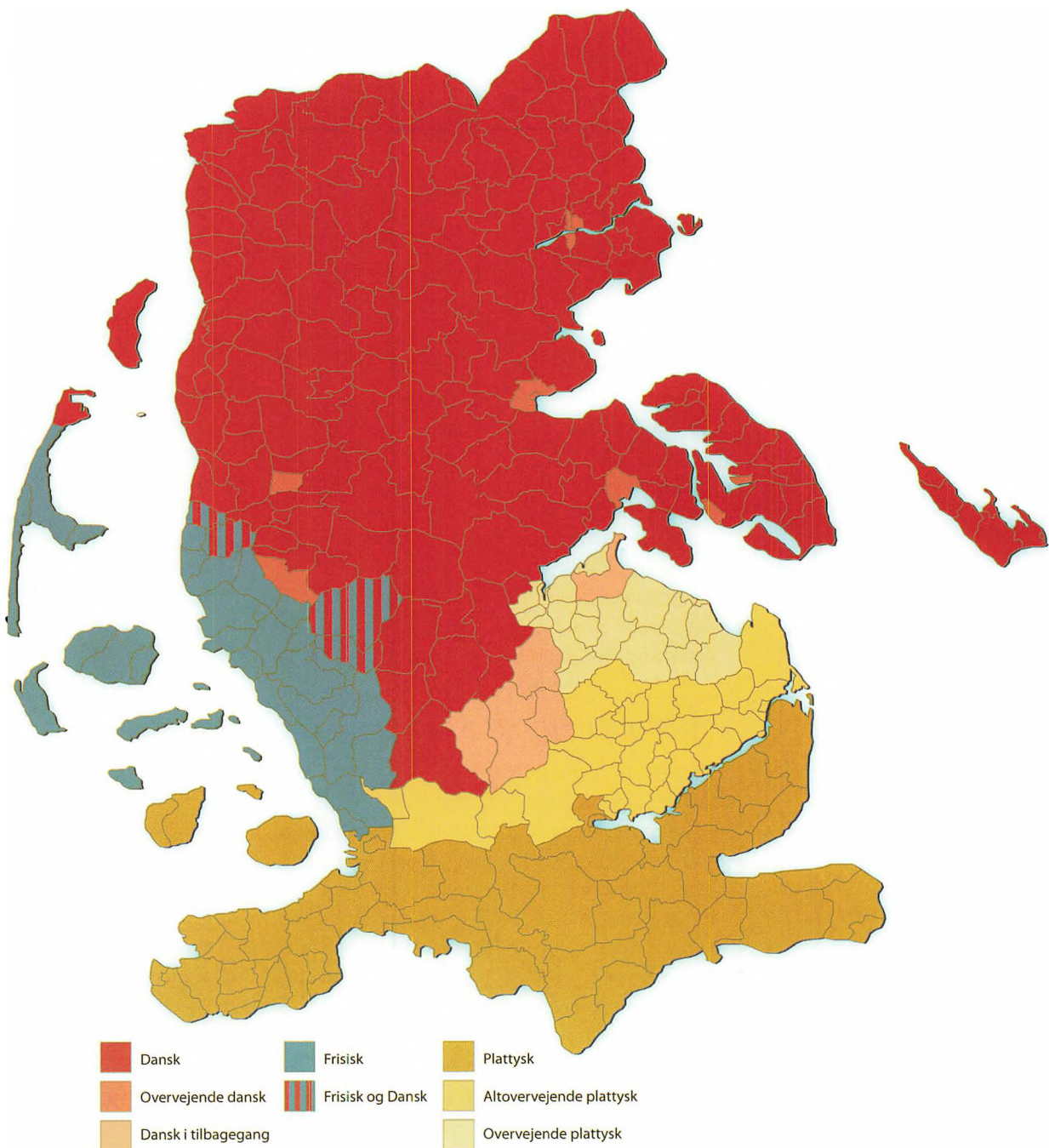
Efter nutidens målestok var stændervalgene et ret eksklusivt foretagende. I godsejernes valgklasse var der ca. 80 vælgere. På landet kunne lige knap den mest velhavende halvdel af gårdmændene stemme, i byerne skibsrederne, købmændene, fabrikanterne og de velstående håndværksmestre. I alt havde kun 2% af befolkningen stemmeret. De bredere lag var udelukket. Stændervalgene afspejlede derfor ikke holdningen hos alle slesvigere.

De første stændervalg fandt sted i 1834. Valgdeltagelsen var gennemgående høj. Partidannelsen var endnu i sin vorden og nationalpolitik uden betydning, mens forfatningssagen tildels spillede en rolle i byerne. Det liberale parti kunne mønstre fire-fem byrepræsentanter, heriblandt købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev, samt fire landrepræsentanter. Bønderne i Sydslesvig valgte mest folk uden for bondestanden, mens de i Nordslesvig foretrak mænd fra egne rækker som Nis Lorenzen fra Lilholt på Haderslev Næs og Thies Hansen Steenholdt fra Ravsted. Det fik betydning for stændernes behandling af sprogsagen.

Slesvigske sprogforhold i 1830'erne

Sprogforholdene i 1830'ernes Slesvig var temmelig komplicerede. Stænderforsamlingens sprog var tysk. Rets- og forvaltningssproget var ligeledes tysk overalt i hertugdømmet. I Sydslesvig var kirkesproget tysk, dog med danske gudstjenester i Helligåndskirken i Flensborg. Skolesproget var ligeledes tysk. Højtysk var derfor sydslesvigernes »hellige sprog«, deres kultursprog. I Nordslesvig var kirke- og skolesproget dansk på landet, mens tysk var dominerende, men ikke enerådende i købstæderne, Augustenborg og Christiansfeld. I Løgumkloster, Gråsten, Broager, Klipleve, Bov og Ubjerg sogne holdtes tildels tyske gudstjenester. I alle sogne i Slesvig stift benyttede præsterne tysk i embedsskrivelser, men dansk i de områder mod nordvest, som hørte under Ribe stift, samt på Als og Ærø, der siden 1819 udgjorde deres eget lille bispedømme.

Akademikernes sprog var tysk. Uddannelse ved universitetet i Kiel eller andre tyske universiteter var reglen for størstedelen af embedsmændene. Videnskabelige og almenyttige selskaber og tidsskrifter udgik fra Holsten og var tysksprogede. Aviserne ud-

Slesvigske folkesprog omkring 1840

Kortet over de slesvigske folkesprog er udarbejdet på grundlag af H.N.A. Jensens 'Kirchliche Statistik' fra 1840-42. Jensen var født i Flensborg og virkede som pastor i Stenbjerg, Gelting og Borne sogne i Angel. Som helstatsmand tilhørte han hverken den danske eller slesvig-holstenske bevægelse. Hans oplysninger må anses for de mest pålidelige fra samtiden.

I sogne, der her er angivet som altovervejende plattysktalende, hørtes dansk ifølge Jensen kun sjældent og kun hos gamle folk, mens børnene slet ikke forstod dansk.

I sogne, der er vist som overvejende plattysktalende, forstod børnene ifølge Jensen endnu dansk, men talte det ikke, og de voksne talte plattysk til børnene.

I Flensborg talte det store flertal af indbyggerne plattysk, men svarede ifølge Jensen på dansk, når de blev tiltalt på dette sprog af bønderne.

I Munkbrarup sogn i Nordangel havde dansk ifølge Jensen holdt sig til nyeste tid, men børnene talte plattysk indbyrdes og med de voksne.

I Olderup, Schwesing, Treja og Schuby sogne mellem Husum og Slesvig hørtes dansk endnu på Jensens tid.

kom ligeledes på tysk, både regionale holstenske blade som 'Altonaer Mercur' og 'Itzehoer Wochenblatt' og de lokale slesvigske »intelligensblade«. Tysk spillede ligeledes en fremtrædende rolle i erhvervslivet. Det var godsernes, kogenes og lavenes sprog, og selv i Nordslesvig brugte mange købmænd, fabrikanter og skippere tysk i regnskaber og breve, også flere bønder i den sydlige del.

Frisisk var folkesproget på Amrum, Før og Sild og langs vestkysten fra Husum og næsten op til Tønder. Plattysk var ved 1800-tallets begyndelse det daglige sprog i Ejdersted, på Pelworm og Nordstrand, i Husum by, syd for Danevirke, i Dänischwohld og på Svans, i Slesvig by og i dens nærmeste omegn. I Flensborg talte det store flertal ligeledes plattysk til daglig, men dansk hørtes stadig i underklassen. I resten af hertugdømmet var dansk det fremherskende dagligsprog, om end med mange tysktalende på godser og i købstæder, præstegårde og embedsboliger. Fra 1800-tallets første halvdel bredte plattysk folkesprog sig videre nordpå. Forældrene begyndte at tale plattysk med deres børn, fordi de mente, at det bedre end den sønderjyske dialekt ville sikre dem fremgang og position. Det begyndte lige efter år 1800 på Slesvig-egnen og i Sydangel, og herfra bredte det sig i 1810'erne til Midtangel, Treja sogn og Husumegnen og i 1820'erne til Nordangel. I disse egne blev dansk i takt med generationernes gang et uddøde sprog. I hedeegnene mellem Angel og Frisland holdt det danske sprog derimod endnu stand.

Det hurtige sprogskifte i Angel havde flere forudsætninger. Det sønderjyske angelbomål var iblandet en del plattyske ord og vendinger. Man kendte plattysk og brugte det ved kontakt med borgerne i Slesvig og Flensborg og godsejerne, og højtysk kendte man fra kirken og fra skolen, hvor undervisningen var blevet mere effektiv. Den vigtigste grund til, at sprogskiftet tog fart netop i begyndelsen af 1800-tallet, var imidlertid den førnævnte velstandsudvikling med en levevis efter byernes normer, som bønderne i Angel havde gennemgået efter frigørelsen fra godsherredømmet sidst i 1700-tallet. Nationalpolitiske motiver fik først betydning senere i forløbet.

Paulsen, Flor og den danske sprogsag

Blandt de 42 pjecer, som Lornsenrøret fremkaldte, fik professor Christian Paulsens 'Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig' fra 1832 størst betydning for eftertiden. Paulsen var en anden type end Lornsen; han var videnskabsmand. Han blev i 1830 frastødt af Lornsens revolutionære schwung og støttede i stedet de ældre liberales henvendelse til Kiels magistrat.

das

Volksthümlichkeit und Staatsrecht

Verfassungswerk in Schleswig-Holstein.

des

Herzogthums Schleswig;

nebst Blicken

auf den ganzen Dänischen Staat.

Von

Von

U. J. Lornsen,

Landvogt auf der Insel Sylt in Nordfriesland,
Kanzleirath, bisher Comtoirchef in der Schleswig-Holstein-
Lauenburgischen Kanzlei in Kopenhagen.

Dr. P. D. Christian Paulsen,
Außerordentlichem Professor der Rechte.

K i e l,

gedruckt bei C. F. Mohr.

1830.

K i e l,

Universitäts-Buchhandlung.

1832.

Paulsen skrev sin pjece for at gøre de ledende embedsmænd opmærksom på Slesvigs historiske forbindelse med Danmark og den manglende hensyntagen til det danske sprog. Paulsen fremhævede, »at Slesvig allerede for mere en tusind år siden under navnet Sønderjylland blev et dansk land, for største delen med dansk skik og sprog«, men siden betød indflydelse sydfra, at tysk sprog vandt indpas. Dansk var dog endnu det daglige sprog for flertallet af Slesvigs ca. 330.000 indbyggere. I Nordslesvig talte knap 110.000 indbyggere på landet dansk. De havde dansk kirkesprog, mens 75.000 dansktalende i de nordslesvigske købstæder og i Mellemslesvig havde tysk kirkesprog.

Paulsen fandt det uretfærdigt over for de dansktalende, at tysk var rets- og forvaltningsprog overalt i hertugdømmet. Det kunne føre til ulemper og misbrug. Også det tyske kirke- og skolesprog

Pjecer spillede en stor rolle for den politiske diskussion fra 1830 og frem til 1860'erne. Her var der videre rammer for at bringe tanker til udtryk end i de små ugeblade. To pjecer fik en særlig rækkevidde. Det var Uwe Jens Lornsens 'Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein' fra 1830 og Christian Paulsens 'Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig' fra 1832. De blev skriftlige udgangspunkter for hver sin nationale bevægelse.

i Mellemlesvigs dansktalende egne var et misforhold. Paulsen mente: »Det danske sprog, der kun lever hos de lavere stænder eller i de højere stænders private omgang til hverdag, minder om en ringe tjenestepige over for den tyske herskerinde.« Han foreslog derfor, at provinsmyndighederne i Slesvig benyttede begge sprog, at dansk blev rets- og administrationssprog i Nordslesvig, at der også blev undervist på dansk i de nordslesvigske byer, ligeledes på landet i de dansktalende egne af Mellemlesvig, hvor med tiden endvidere kirke-, rets- og administrationssproget burde blive dansk. Paulsen gik ikke ud over det danske sprogs aktuelle sydgrænse, og han ville ikke rulle angelboernes sprogskitte tilbage.

Paulsen understregede Slesvigs status som et len af det danske rige, selv om det havde mindre betydning, fordi hele Slesvig siden 1721 var forenet under kongen af Danmark. Derfor var det rigtigt at indføre en særlig landdag for Slesvig. Derimod ønskede Paulsen ikke at forene Slesvig med Kongeriget; hertugdømmet skulle netop forblive et bindeled mellem dette og Holsten. Paulsens skrift var således et forsvar for helstatens fortsatte beståen.

Paulsens pjeces fik Lornsen til at erkende Nordslesvigs danske folkepræg og overveje en deling af Slesvig, så Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster amter blev afstået til Kongeriget (Lundtoft herred hørte indtil 1850 til Tønder amt). Derimod gjorde Paulsens skrift ikke indtryk på de ledende embedsmænd. Paulsen var ikke mand for at rejse en folkelig bevægelse for sine ønsker. Det var derimod hans ven og kollega i Kiel, Christian Flor. Flor var født i København af norske forældre i 1792, uddannet teolog, men først og fremmest pædagog, fra 1826 lektor i dansk sprog og litteratur ved Kiels Universitet, med personlig titel som professor. I 1829 fik Flor kontakt til N.F.S. Grundtvig, hvis tanker og personlighed han blev stærkt påvirket af. Det gjaldt ikke mindst Grundtvigs optagethed af Norden og nordisk mytologi og hans skoletanker. Flor blev både strateg og indpisker for en dansk sprogbevægelse i Nordslesvig.

En dansk bevægelse i støbeskeen

Forud for den første slesvigske stænderforsamling i 1836 fik Paulsen og Flor stænderdeputeret Nis Lorenzen, Lillholt, til at foreslå dansk rets- og administrationssprog indført i Nordslesvigs landdistrikter. Lorenzen var bondeleder og embedsmændenes fjende. Til støtte for sagen blev der samlet 710 individuelle underskrifter og 26 fra sogneforstandere, men forslaget kom ikke til færdigbehandling. En tredjedel af underskriverne bad tillige om, at lands-

Professor Christian Flor (1792-1875) var den fremspirende danske bevægelses strateg og organisator med gode kontakter i Nordslesvig og Kongeriget. Han var inspireret af N.F.S. Grundtvig og realiserede hans skoletanker med højskolen i Rødning, som Flor var forstander for 1845-46.

byskolerne »til stor nytte for vore børn« ville give lidt undervisning i tysk. Endnu så mange på sprogsprogsområdet ud fra en praktisk synsvinkel.

Flors og Paulsens arbejde for den dansk-slesvigske sprogsag gik videre. I 1837 udsendte Christian Paulsen pjecen 'Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig', der blev fordelt blandt de dansktalende sønderjyder. Den skulle vække dem til selv at tage hånd om deres sproglige rettigheder. I pjecen citerede Paulsen et brev, han året før havde fået fra en ung bogbinder og boghandler, Niels Chr. Nissen i Haderslev, der havde læst Paulsens pjeces fra 1832. Nissen skrev: »Sandelig, et af en hovmodig fjende erobret land kan ikke blive mere krænkende behandlet, end vi danske her under en dansk konge og regering.« I overensstemmelse med den kritiske indstilling hos Haderslevegnens bønder imod embedsmændene gav Nissen de sidstnævnte skylden for denne sproglige tilsidesættelse.

I 1837 fik Nissen en lokal meningsfælle i købmand Peter Chr. Koch, der gik med planer om at udgive et dansk blad. Det forudsatte et privilegium, som Koch søgte om hos provinsialregeringen på Gottorp. Den gav afslag, men via Flors og Paulsens forbindelser lykkedes det at engagere tronfølgeren prins Christian i sagen og få afslaget vendt til en bevilling. Den 20. juni 1838 udkom det første nummer af 'Dannevirke'. Det var dateret den 15. juni, Valdemarsdagen, og havde undertitlen 'Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig'. Det begyndte med ca. 350 holdere. Bladet fulgte Flors råd og skrev for »bonden og den fortrykte borger«. Flors strategi var at vinde bønderne: »Vor bondehær må bestandig vokse, så skal vi min tro nok slå fjenden.« Sammensmeltningen af bøndernes standsinteresser og den danske sprogsag fik Flor held med.

'Dannevirke' fik urmager Frederik Fischer i Aabenraa til at melde sig under fanerne med et indlæg til bladet. Da myndighederne i Aabenraa i 1839 lukkede Hans Kopperholdts liberale 'Allgemeines Wochenblatt', der i deres øjne var blevet for politisk, lykkedes det Fischer at få privilegiet overdraget til sig, og den 2. oktober 1839 udkom første nummer af 'Königlich privilegiertes Apenrader Wochenblatt'. Fischer vovede i første omgang ikke at lade bladet udgå på dansk. Det havde i begyndelsen kun 130-140 holdere.

I 1836 udvidede 'Trykkefriheds-Selskabet' i København sit virke til de dansktalende dele af Slesvig. Selskabet uddelte danske bøger til Sønderjylland, mest som gaver til private. Koch deltog i dette arbejde, men anså det for spild af de gode bøger og foreslog i 1838 over for Flor, at der i stedet »i enhver egn oprettes små

Flors vigtigste medarbejder var Peter Chr. Koch (1807-80), købmand i Haderslev og udgiver og redaktør af 'Dannevirke'. Koch fik ideen til sognebog-samlinger med danske bøger.

'Dannevirke' havde et bladho- ved rigt på symboler. Danevir- kevolden er i sig selv et symbol på Danmarks historiske græn- se. Runesten og oldsager un- derstreger Danmarks historiske ret til landet, og Dannebrog vejer fra et middelaldertårn. Til venstre ses de norske fjelde, symbolet på tilhørsforholdet til Norden, hvorfra lyset kom- mer og jager skyerne fra syd væk.

lånebiblioteker, der bestyres af dertil egnede mænd«. Flor tilsluttede sig straks, og Koch og Fischer indrettede biblioteker i deres byer. I København tog Kochs svoger, student Nis Hanssen fra Højst, i 1839 initiativ til en 'Forening til dansk Læsnings Fremme i Slesvig', som støttede oprettelsen af bogsamlinger i Sønderjylland økonomisk og med bøger, særlig fra samtidens rige danske litteratur. I slutningen af 1840'erne fandtes 62 danske bogsamlinger i Slesvig, næsten alle i Nordslesvig.

Forud for stænderforsamlingen i 1838 udformede Koch og Nissen en petition til stænderforsamlingen om dansk rets- og forvaltningssprog i Nordslesvig. Den gik videre end i 1836 og bad også om indførelse af dansk sprog i retsvæsen, forvaltning, kirke og skole i de dansktalende områder af Mellemslesvig. Langt fra alle underskriverne støttede dette, og mange forbandt atter kravet om dansk rets- og forvaltningssprog med ønsket om tyskundervisning. Ofte ytrede underskriverne modvilje mod en national splittelse af slesvigerne. Denne gang fik petitionerne for det danske sprog 1695 underskrifter, igen de allerfleste i Haderslev amt, men også 28 byforstandere på Sydals skrev under på deres landsbyers vegne.

På Nordals skrev 616 derimod under på en protest mod forandringer i sprogforholdene. De så det danske sprogkrav som led i »den danske propaganda«, der angiveligt sigtede mod at indlemme Slesvig i Kongeriget. Denne frygt voksede i de sidste år i 1830'erne på grund af de danske aviser og bogsamlinger og greb bl.a. hertug Christian August, der heri så en fare for sin slægts arvekrav. Det var hertugen, som via mellemmand stod bag protesten fra Nordals. Han var også imod, da Nis Lorenzen på ny

fremstillede forslaget om dansk rets- og forvaltningssprog på landet i Nordslesvig i stænderne. Denne gang blev det vedtaget med blot 21 stemmer ud af 39 mulige.

De liberale og deres mærkesager

De liberales vigtigste mærkesag var foreningen af de slesvigske og holstenske stænder. Da Hertugdømmerne havde fælles kancelli, provinsialregering og overappellationsret, opfattede de liberale de adskilte stænderforsamlinger som den enevældige regerings forsøg på at splitte oppositionen. Andre mærkesager var besluttede myndighed og skattebevillingsret til stænderne samt at deres forhandlinger blev offentlige.

Også lokalt arbejdede de liberale for øget indflydelse. Selvstyret i de slesvigske købstæder beroede på gamle og særskilte bestemmelser for de enkelte byer, ikke på en moderne købstadslov. I Haderslev, Sønderborg, Slesvig og Flensborg stillede de liberale i 1831-32 krav om reformer i bystyret. Deputeretkollegiet skulle vælges af borgerne og have større kompetence over for magistraten. En forgrundsfigur i disse bestræbelser var de slesvigske liberales anfører, Peter Hiort Lorenzen, der ønskede vidtgående demokratiske reformer. Kun i Flensborg skete der noget. Skønt magistraten vrængede ad »folkesuverænitets modeidé«, fik byen i 1833 et »normativ«, der brød købmændenes monopol på pladserne i magistrat og deputeretkollegium og afskaffede udpegningen af nye medlemmer ved selvsupplering. I stedet fik alle med borgerret og grundejendom i byen valgret til deputeretkollegiet. 12 af de deputerede skulle fremover sammen med magistraten vælge de nye magistratsmedlemmer. Førsteborgmester, politimester og bysekretær skulle fortsat udpeges af kongen.

De liberale søgte at stive deres front af ved at oprette borgerforeninger: Flensborg i 1835, Haderslev og Husum i 1838 og Aabenraa i 1840. De blev rammen om opstilling af kandidater til stænderne, møder med de valgte deputerede, indgivelse af adresser og petitioner m.m. Sammen med pressen medvirkede borgerforeningerne til at skabe en ny politisk offentlighed i byerne, behersket af de liberale.

Liberalismen var i stænderforsamlingernes første tid en bred, moderat reformbevægelse, men fra slutningen af 1830'erne fik den en stærkere slesvig-holstensk separatistisk tone. Den nye kurs blev tegnet af den unge generation af liberale advokater, især fra Slesvig by. Det sås i Aabenraa. Her var der i 1838 suppleringsvalg til stænderne, og borgerne opstillede i stedet for lokale kandidater overretssekretær G.F. Claussen og overretsadvokat J.G.Th. Güllich, beg-

Også herredsfoged Carl von Wimpffen (1802-39) arbejdede for den spæde danske bevægelse. I 1831 skrev han en pjece, hvor han fremhævede Slesvigs danskhed, og han skrev til 'Dannevirke', som han ind imellem også redigerede. I 1839 udgav han en Sønderjyllands-historie på tysk, men ud fra et dansk synspunkt.

Frederik Fischer udgav fra begyndelsen i oktober 1839 sit blad på tysk, men skiftede i april 1840 til dansk sprog. Han ændrede også stednavnet fra det tyske Apenrade til det danske Aabenraa, men det vakte ifølge Fischer »en fandens alarm« i købstaden. Det fremkaldte større forargelse end selve sprogskiftet. Også mange »moderate« var imod den danske navneform. I oktober 1841 vendte Fischer tilbage til det tyske navn. Det var folk fortrolige med, og dette navneskifte øgede antallet af holdere.

Königlich privilegirtes Apenrader
W o c h e n b l a t t.

N° 1. Mittwoch den 2ten October 1839.

Herausgegeben und verlegt von Fr. Fischer.

Kongelig privilegerede
Ugeblad for Aabenraa.

Redigeret og udgivet af Fr. Fischer.

N° 1. Onsdag den 1. April 1840.

Bestændt med Posterne og koster quartallier 12 R cour. hos Udgiveren, paa Postcontoirene 1 R cour.

Kongelig privilegeret
Apenrader Ugeblad.

Redigeret og udgivet af Fr. Fischer.

N° 80 Onsdag den 6. October 1841.

Bestændt ifølge Kongel. Allernaadigt Tilladelse med Brevposten over hele Landet, og koster quartallier 12 R Cour. hos Udgiveren, paa Postcontoirene i Hertugdømmene 15 R Cour., i Kongeriget 50 R rbf.

ge fra Slesvig. De var fuldblods liberale fra inderkredsen og svorne tilhængere af en fælles forfatning for hertugdømmerne. Tendensen viste sig også i den petition, som Claussen formulerede, og som borgerne i Aabenraa samme år indsendte om stændernes forening. Her betegnede underskriverne statsoverhovedet som »Hans Maje-stæt kongen, deres hertug«. Det var et nyt påfund for at understrege Hertugdømmernes selvstændighed. Forestillingen om kongen udelukkende som hertug i Slesvig og Holsten brød med befolkningens kongetroskab og den traditionelle helstatspatriotisme.

De nationale bevægelser vinder frem

I 1840'erne udviklede de nationale modsætninger mellem dansk og tysk i Slesvig sig for alvor. I Slesvig stødte tysknational og ejerdansk nationalisme sammen. En dansk og en slesvig-holstensk bevægelse kappedes om at vinde folkets gunst til beklagelse for mange i det gamle hertugdømme, som mente, at de ødelagde slesvigernes fredelige samliv. Sprogstriden og siden arvefølgespørgsmålet leverede det lokale brændstof til konflikten. Den slesvigske stænderforsamling blev slagmark for den nationale strid, mens påtrængende reformer i det kommunale selvstyre, socialpolitikken og næringsvæsnet blev forsømt.

Liberale ved en skillevej – sprogreskriptet 1840

Frederik 6.s død i 1839 fremkaldte også sorg i Hertugdømmerne, men de liberale så hen til, at den nye konge Christian 8. ville give monarkiet en liberal forfatning som den, han i 1814 havde givet nordmændene. Fra byerne blev der indsendt hyldestadresser med ønske herom. I Haderslev indgav deputeretkollegiet en adresse med kritik af stænderforfatningen, politiet og censuren og bøn om en fælles stænderforsamling for Slesvig og Holsten med besluttende myndighed og skattebevillingsret. Denne addresses ophavsmand var sikkert Peter Hiort Lorenzen. De liberale i Aabenraa, Flensborg, Tønder og Slesvig by sendte også adresser. I Slesvig motiverede man en fælles stænderforsamling for Hertugdømmerne således: »Hvor, som så ofte hos os, bedstefaderens vugge stod i Holsten og faderens i Slesvig, eller omvendt, dér må sønnesønnerne nødvendigvis kalde sig slesvig-holstenere.« Christian 8. afviste eller ignorerede de liberales adresser. Mange liberale mistede derefter troen på, at der i den danske helstat kunne ske en demokratisk udvikling.

Også sydfra blev de skuffet. Redaktør Theodor Olshausen stod i sin avis 'Kieler Correspondenzblatt' fra sommeren 1839 for et »nyholstensk« standpunkt med en stærk betoning af Holstens tilknytning til Det tyske Forbund, hvor forbundspagtens § 13 jo gav landene løfte om en forfatning. I sin iver efter at opnå en demokratisk forfatning for Holsten ad denne vej var Olshausen rede til

Til den nye konge Christian 8. (1786-1848, konge fra 1839) knyttede de liberale både i Kongeriget og Hertugdømmerne store forventninger, som blev skuffet. Danskheden i Slesvig ville kongen gerne styrke, så længe det ikke truede sammenhængskraften i helstaten. I 1840 indførte han dansk rets- og forvaltningsprog på landet i Nordslesvig.

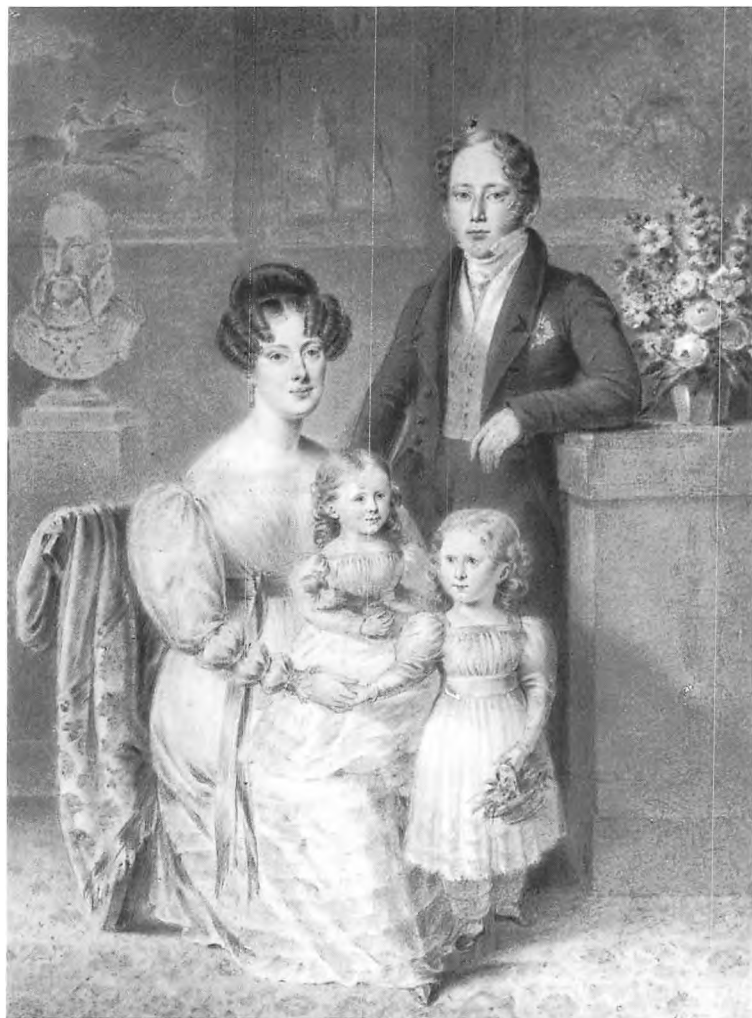
at lade det nationalt blandede Slesvig sejle sin egen sø. Over for Hiort Lorenzen foreslog han endog i 1839 en deling af Slesvig, så den nordlige del kom til Kongeriget, den sydlige til Holsten.

Ydermere blev de liberale splittet nationalt. Stænderdebatten om sproget havde hidtil vist en skillelinje mellem hertugen og de ældre embedsmænd som modstandere og de liberale og bondepolitikere som tilhængere af reformen. Fra 1840 fulgte holdningen nationale retningslinjer. Det blev klart, da Christian 8. den 14. maj 1840 udsendte et sprogreskript, der fra 1841 gjorde dansk til domstolenes og administrationens sprog på landet i Nordslesvig. Samtidig blev der indført tre ugentlige tysktimer i den nordslesvigske folkeskole. De skulle ligge efter skoletid som et tilbud. Nyuddannede lærere, der ville virke i Nordslesvig, skulle derfor kunne tysk, mens nye embedsmænd skulle beherske mundtligt og skriftligt dansk.

Sprogreskriptet skabte røre. Kredsen bag 'Dannevirke' samlede 2.750 takkeunderskrifter, heraf over 2.300 fra Haderslev amt. I Sundeved og på det sydlige Als var der spredt tilslutning, i resten af Nordslesvig var den minimal. Fra Tønder, Løgumkloster, Aabenraa, Uge, Ensted, Rinkeæs, Broager og Sottrup indkom derimod over 700 protestunderskrifter, og i Viding, Slogs og Als Nørre herreder protesterede herredsrepræsentanterne. Sprogreskriptets modstandere frygtede, at det var et led i »den danske propaganda«, der ville indlemme Slesvig i Kongeriget. De fremhævede værdien af det tyske sprog og de økonomiske forbindelser sydover. Flertallet af modstanderne talte utvivlsomt sønderjysk i det daglige. Protesterne var dermed et tidligt tegn på en nordslesvigsk »hjemmetyskhed«.

Hertug Christian August søgte sammen med flere embedsmænd at sabotere sprogreskriptet. I Tønder og Løgumkloster amter, i Sundeved og på Sydals blev virkningen af det derfor meget begrænset.

Sprogreskriptet og protesterne svækkede det liberale sammenhold. Peter Hiort Lorenzen blev i den slesvig-holstenske presse skarpt kritiseret for sin støtte til sprogreskriptet. Det hårdeste angreb kom anonymt fra hertugen. I juni 1840 drøftede Hiort Lorenzen situationen med to af sine liberale fæller. De liberales voksende styrke i Kongeriget gjorde indtryk på dem. De tre venner troede nu mest på en demokratisk vej for Slesvig i tilknytning til Kongeriget: »Slesvigs beslutsomme fastholden ved sin hidtidige stilling til Danmark; hvis imidlertid dér, det være sig ad fredelig eller voldelig vej, proklamationen af en forfatning lig den norske, har fundet sted, så øjeblikkeligt at vove alt for straks at hidføre Slesvigs fuldstændige tilslutning til Danmark. Vi er af den me-

Hertug Christian August II (1798-1869) af Augustenborg havde både en mission og en lidenskab, som han forfulgte med den største ihærdighed. Det var henholdsvis hævdelsen af slægtens arverettigheder i Hertugdømmerne og hesteavl. Begge dele er kommet med på denne tegning fra 1827, som har tilhørt hertugens søster, dronning Caroline Amalie, gift med Christian 8. Yderst til venstre ses en buste af slægtens stamfar, kongesønnen hertug Hans den Yngre, og på væggen i baggrunden hænger billeder af heste og hestevæddeløb. Ud over hertugen ses hertuginde Louise Sophie og prinsesserne Amalie og Auguste.

ning, at de modstræbende i de nordlige købstæder, Flensborg inklusive, vil give efter, når blot sagen bliver indledt fornuftigt, og at landdistrikterne vil slutte sig til byerne. De sydligste stæder og distrikter må følge med.« Det var Ejderpolitik udtænkt af slesvigske liberale! I august 1840 nedlagte Hiort Lorenzen sit stændermandat. Fra efteråret tilnærmede han sig Flor og Koch.

Up ewig ungedeelt!

I sommeren 1840 søgte en svækket fransk regering efter pres fra en nationalistisk opinion at skyde den fransk-tyske grænse frem til Rhinen. Herimod rejste sig i Tyskland en national stemnings-

bølge, som også skyllede ind over Elben og Ejderen. Der udbredtes hos slesvig-holsterne et fjendebillede af »den danske propaganda«, der ville indlemme Slesvig i Kongeriget, ligesom franskmændene ville frarøve tyskerne den venstre Rhinbred. Læge A.W. Neuber i Aabenraa digtede med forbillede i Nikolas Beckers berømte digt 'Der deutsche Rhein', som franskmændene ikke skulle have, følgende om danskerne:

Sie sollen es nicht haben,
Das heil'ge Land der Schlei!
Sie sollen es nicht haben,
Das Land, so stolz und frei.

Der König hat's geschrieben,
Zum Herzog drob erwählt:
»Se schölln tosammen blieben
Op ewig ungedeelt!«

Med et temmelig frit citat fra Ribebrevet fra 1460 opfandt Neuber det slesvig-holstenske slagord »Up ewig ungedeelt«. Hans omtale af hertugdømmet Slesvig som et »helligt land« og hans forsøg på at tillægge sin nationale modstander skumle hensigter (»de ruger på forræderi«) viser, at også de mere skingre toner fra den nationale stemningsbølge i Tyskland havde fundet vej til Slesvig. Neuber var kommet langt bort fra tidligere års konge- og helstatshyldest.

Den nationale mobilisering i Tyskland forvandlede mange slesvigske liberale til tyske nationalliberale på bekostning af de foregående årtiers regionale og reformliberale strømninger. Det viste adresserne til de slesvigske stænder i efteråret 1840. En adresse fra Aabenraa om forening af de slesvigske og holstenske stænder var begrundet således: »Og hvorfor skal et folks repræsentanter adskilles? Et folk, der ved nationalenhed er så tæt indbyrdes forbundet? Spørger man handelen og samkvemmet, hvorledes de værnes og plejes af Syden, sympatien, hvorledes den bevæger hjerterne, ånden, hvorledes den er rodfæstet og bærer frugt: Alt viser hen til ét fædreland, til et Slesvig-Holsten.« I stænderne var der nu kun 9 tilhængere af sprogskriptet, mens 33 bad kongen opheve det, heraf flere, som i 1838 havde stemt for. Kongen efterkom ikke ønsket.

Forvandlingen sås også ved stændervalget omkring årsskiftet 1840/41. Aabenraa og Tønder valgte de unge, fremtrædende slesvig-holstenske advokater J.G.Th. Gülich og Wilh. Beseler. Flensborg by genvalgte derimod to danskorienterede helstatsmænd,

August Wilhelm Neuber (1781-1849) var læge i Aabenraa og skrev oprindelig statspatriotiske digte til den danske konges pris. I 1830'erne skiftede han til en antidansk, slesvig-holstensk indstilling, måske fordi han blev afskediget som embedslæge pga. en bestikkelsessag. I 1841 opfandt han slagordet »Up ewig ungedeelt«.

storkøbmændene H.C. Jensen og Peter Nielsen, og i Sønderborg fik Peter Hiort Lorenzen comeback som liberal under en dansk-slesvigsk fane.

Danmark til Ejderen!

Da Det tyske Forbund i 1840 rustede mod et angreb fra Frankrig, skulle den danske konge som hertug af Holsten og Lauenburg stille soldater. I Danmark frygtede de liberale, at hele Danmark blev afhængigt af Det tyske Forbund, især da tyske aviser 1841-42 skrev om Danmarks indlemmelse i forbundet, hvor det med sin orlogsfåde skulle være »admiralstat«. Sit mest prægnante udtryk fik den liberale modstand herimod i Orla Lehmanns berømt-berygtede tale fra maj 1842. Her tog han skarpt afstand såvel fra de tyske admiralstatsplaner som den slesvig-holstenske bevægelse. Ifølge Lehmann var holstenerne i deres gode ret til at slutte sig til et kommende tysk storrige. Danmark burde derfor opgive Holsten, men ikke Slesvig, som ifølge Lehmann hørte til Danmark: »Kun når vi selv respekterer den grænse, som naturen, historien og retten har anvist os, kun da kan vi vente at blive respekterede i vor berettigelse inden for samme grænse. Denne grænse er Ejderen.«

Og denne grænse skulle Danmark forsvare: »Derfor forstår vi ved Danmark alt land mellem Øresund og Ejderen og er rede til at forsvare vort gamle Dannevirke både mod Nordalbingiernes højforræderske skrål og mod alle tyske fuglefængeres søsyge erobringslyst. Og skulle det gøres fornødent, da vil vi med sværdet skrive på deres ryg det blodige bevis for den sandhed: Danmark vil ikke!« Det var hårde ord i maj og endnu et eksempel på, hvorledes nationalistiske lidenskaber var blevet vakt efter Rhinkrisen i 1840. Også de liberale i Kongeriget forvandlede sig til nationalliberale og så hen til et samlet Skandinavien som modvægt mod tyskheden. De to liberale bevægelser i monarkiet havde dermed defineret, hvor langt det demokrati, de begge ønskede, skulle udstrækkes: et udelt Slesvig-Holsten til Kongeåen eller et Slesvig fælles med Danmark til Ejderen. Det mærkedes i Slesvig, at de nationalliberale nu rev i hertugdømmet fra hver deres kant.

Det nationale brud 1842

Et tegn på den nationale polarisering i Slesvig var, at symboler nu fik stor betydning. 39 skippere og skibsredere i Aabenraa bad i oktober 1842 stænderne virke for, at ordene »Dansk Eiendom«, som alle skibe i monarkiet fik brændt ind i masten, blev erstattet af »Schleswigholsteinisches Eigenthum«. De ønskede også et sles-

Orla Lehmann (1810-70) havde en holstensk far og voksede op i et tyskpræget hjem. Han var fra omkring 1840 den ledende liberale politiker i København og førende i de liberales forvandling til nationalliberale. I 1842 proklamerede han »Danmark til Ejderen!« Med sin umådeholdne anti-tyske retorik bidrog han til skærpelsen af de nationale modsætninger i monarkiet.

Jacob Guido Theodor Gülich (1801-77), juridisk doktor og over- og landretsadvokat i Slesvig og stænderdeputeret for Aabenraa. I svulstig retorik stod han ikke meget tilbage for Lehmann. I 1842 sidestillede han i de slesvigske stænder skibsstemplet »Dansk ejendom« med livegenskabet. Det var med til få Peter Hiort Lorenzen til at tale dansk i stænderne. Den ene provokation fremkaldte nu den anden.

vig-holstensk søfartsflag i stedet for Dannebrog. Gamle traditioner for skibstempling og flagføring sås nu i et nyt, nationalt lys. Som deputeret for Aabenraa støttede dr. Gülich den 10. november anmodningen i stænderne. I sin tale sammenlignede han det danske skibsmærke med bøndernes ophævede livegenskab og sluttede drastisk af med ordene: »Bort med trældommens stempel!«. Den 11. november vedtog stænderne Gülichs forslag med 28 stemmer imod 6.

Gülich var ikke ene om at fremprovokere konfrontation mellem dansk og tysk i stændersalen. Peter Hiort Lorenzen kunne også, og med endnu større effekt. Tilskyndet af Chr. Flor valgte Hiort Lorenzen den 11. november at fremhæve de dansktalende slesvigeres ligeværd med de tysktalende i hertugdømmets politiske liv ved at tale dansk. Hidtil havde han altid talt tysk, og det var mere dette demonstrative sprogskifte end brugen af dansk som sådan, der satte sindene i kog. Stænderforsamlingens præsident, professor Niels Falck, afviste at lade Hiort Lorenzens tale indføre på dansk i protokollen, fordi referenterne ikke forstod dansk. Den 14. november fremgik det, at Hiort Lorenzens tale ikke desto mindre var ført til protokol, om end i tysk oversættelse. Den 16. november afviste forsamlingens store flertal at godkende protokollen fra det forrige møde. Derfor blev teksten streget over, og i stændertidenden kom der i stedet til at stå: »Der Abgeordnete Lorenzen von Hadersleben fuhr fort in dänischer Sprache zu reden«, i den danske udgave: »Deputeret Lorenzen fra Haderslev blev ved i det danske sprog«. Falck gav efter for presset fra Gülich og Beseler og forbød nu Hiort Lorenzen at tale dansk. Denne tav herefter og klagede i stedet til kongen.

Svaret kom med et reskript af 2. december 1842, hvor kongen afviste, at forsamlingen skulle afgøre, om en deputeret måtte tale dansk, da dette ville »krænke de dansktalende deputeredes naturlige rettigheder«. Uklart var imidlertid, hvad reskriptet mente med dansktalende: var det alle deputerede med dansk modersmål eller alene deputerede, som kun kunne tale dansk?

Hiort Lorenzens danske tale vakte stor opsigt i Hertugdømmerne og i Kongeriget. Den kaldte på stillingtagen, men kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede beklagede ved nytåret 1842/43 i sin dagbog hele det nationale røre: »I Slesvig opvakte sprogforholdene ubehagelige debatter i stænderforsamlingen, hvortil den snavs P.H. Lorenzen fra Haderslev, der ville på denne måde vise og udmærke sig, gav anledning. Nu fremstod der partier, som trådte skarpe mod hinanden, det danske og det slesvig-holstenske. Forbitrelse opvakte derved, dansk og tysk fjernede sig fra hinanden i høj grad og en sørgelig forbitrelse fremstod.«

Nationale aviser og festmåltider

Et vigtigt redskab i den intensiverede nationale agitation var det trykte ord. Takket være den forbedrede infrastruktur nåede nyheder frem med større hast end før, og tryksager kunne hurtigere bringes fra trykkeriet ud til læserne. Til tidens ekspanderende massekommunikation hørte de mange pjecer med stillingtagen til de nationale spørgsmål. Først og fremmest blev striden dog udkæmpet i den slesvigske presse.

På dansk side fandtes 'Dannevirke' og 'Apenrader Wochenblatt', som Frederik Fischer fra 1840 udgav på dansk som 'Ugeblad for Aabenraa'. Da det som nævnt mishagede hans bysbørn at se byens navn skrevet på dansk, ændrede han året efter titlen til 'Apenrader Ugeblad'. Man kunne også regne med støtte fra 'Flensburger Zeitung', der fra 1840 blev udgivet og redigeret af bogtrykker A.S. Kastrup med talrige bidrag af købmand Chr. Hansen jr. og læge Claus Manicus. Bladet var talerør for de flensborgske storkøbmands materielle interesser og fastholden ved helstaten. De tre blade opnåede i 1840'erne et samlet oplag på 13-1400.

Den slesvig-holstenske bevægelse fik støtte fra de etablerede »intelligensblade« i købstæderne. I 1840/41 sprang 'Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt' og det tysksprogede 'Lyna' i Haderslev ud som slesvig-holstenske organer. 'Sonderburger Wochenblatt' med paralleludgaven 'Sønderborger Ugeblad' sluttede sig først ved årsskiftet 1843/44 fuldt og helt til den slesvig-holstenske side. Også 'Flensburger Wochenblatt', 'Husumer Wochenblatt' og 'Eiderstedter Wochenblatt' samt 'Eckernförder Wochenblatt' med litterat Johann Jürgen Heinrich Hansen som redaktør støttede slesvig-holstenerne. De tyske blades oplag nåede i 1840'erne sandsynligvis op over de 2500. Dertil må lægges det populære 'Itzehoer Wochenblatt', som havde mange læsere også nord for Ejderen.

I bladene kunne man følge debatterne i stænderforsamlingen, erfare redaktørens mening i lederne og læse de mange indlæg, som bladene bragte, enten under navn eller pseudonym; det sidste benyttede hertug Christian August sig flittigt af. Bladene var endvidere en forudsætning for det nationale møde- og foreningsliv, som foldede sig ud fra 1842/43.

De første nationale møder var festmåltider eller banketter til ære for de stænderdeputerede. De kunne afholdes uden at komme i modstrid med kancelliforordningen fra december 1838, der forbød offentlige møder. Især efter stændervalgene 1840/41 blev der holdt sådanne sammenkomster. I Haderslev, Aabenraa og Tønder blev de arrangeret af slesvig-holstenerne. I Haderslev fandt festen

Frederik Fischer (1809-71) var en handicappet urmager i Aabenraa med mange interesser, bl.a. astronomi. Han blev tidligt opmærksom på den danske bevægelse, åbnede en dansk bogsamling i byen og fik i 1839 privilegium på at udgive et blad i Aabenraa, der først udkom på tysk, men fra 1840 på dansk.

Flensborgernes »materielle interesser« var knyttet til handel og skibsfart med hele det danske monarki som virkefelt. De fleste af byens storkøbmænd var derfor tilhængere af helstatens bevarelse med Slesvig som et selvstændigt her-tugdømme. Her ses byen med havn og skibe fra Ballastbjerget over mod vest.

sted i 'Bürgerverein', der i løbet af 1841 forvandlede fra en liberal til en slesvig-holstensk højborg. I tidens stil blev der skålet flittigt på bevægelsens politiske mål, i Aabenraa således for »vort dyrebarre fædreland, det uadskillelige, tætforene Slesvig-Holsten«. Andre skåler gjaldt slesvig-holstenske pionerer som Dahlmann og Lornsen og nutidige ledere som advokat Jürgen Bremer.

I Flensborg fik festen en anden retning. Købmand Peter Nielsen fremhævede, at byens materielle interesser pegede mod nord: »ikke af det fortærende Syden, men af den direkte vareombytning med Norden, Østen og Vesten fremkommer vor nationalvelstand«. Der blev skålet for Flensborg, kongen og den gode sag, men også for det tyske sprog. En læge udbragte en skål for »Slesvigs nationalitet«. Festen markerede ligesom stændervalget et lokalt skifte fra slesvig-holstensk præget liberalismisme til traditionel kongetroskab og helstatspatriotisme iblandet en del slesvigsk og flensborgsk særfølelse – nu som før i det tyske sprog. Som led i denne omorientering blev Borgerforeningen mere og mere byens danske forening, hvor slesvig-holstenerne ikke kom. Samme kurs fulgte byens gamle Sct. Knudsgilde med hjulmager Jes Kruse som oldermand.

Nationale folkemøder og foreninger

Forbuddet mod folkemøder blev ophævet i juni 1842. Herefter kunne de nationale bevægelser frit arrangere møder for hundreder eller tusinder af mennesker. På slesvig-holstensk side var den tyske nationalbevægelses store fester på Wartburg i 1817 og i Hambach i 1832 forbilleder, på dansk side digterpræsten Steen Steensen Blichers folkemøder på Himmelbjerget. Efter bruddet i stænderne i november 1842 lagde slesvig-holstenerne ud med store festmåltider med flere hundrede deltagere i Hohn nord for Rendsborg den 29. januar 1843, i Sønder Brarup i Angel den 21. april og i Haddeby ved Slien den 28. maj.

Den danske bevægelse indledte sine møder med en fest i kroen i Sommersted den 21. februar 1843, hvor ca. 100 bønder hyldede Peter Hiort Lorenzen. Her holdt den unge bonde Laurids Skau fra Sommersted den første af sine – eller rettere Flors – berømte taler, som mundede ud i et »løftets bæger« for en ny fest, inden tre år var gået. Møller H.I. Staal fra Torning kunne imidlertid meddele, at en fest kunne holdes allerede om tre måneder, da en kreds havde købt Skamlingsbanken med henblik på at holde folkefester dér som tak for sprogreskriptet af 1840. Den første Skamlingsbankefest fandt sted den 18. maj 1843 og samlede ca. 6.000 deltagere. Her holdt Laurids Skau tale for kongen og sprogreskriptet. Fabrikant J.C. Drewsen overrakte et sølvdrikkehorn til Peter Hiort Lorenzen, og dægn A. Kloster fra Sommersted talte for modersmålet. For at tiltrække folk var der indlagt musik, kor- og fællessang, kanonsalut, dans, skiveskydning og bespisning.

Slesvig-holstenerne svarede den 12. juli 1843 med en tilsvarende folkefest på Mønterhøj ved Aabenraa. Her deltog omtrent lige så mange som på Skamling, men ikke så mange fra landet som arrangørerne havde håbet på. Der fremstod heller ingen taler fra bondestanden som et hjemmetysk sidestykke til Laurids Skau; men advokat Rud. Reuter fra Aabenraa og jernstøber A.P. Bonnichsen fra Haderslev talte begge på sønderjysk. Ellers var de fleste af de mange talere advokater, som talte tysk og ifølge en deltager mest for hinanden.

I kølvandet på Skamlingsbankefesten stiftedes den 12. juni 1843 i Haderslev 'Den slesvigske Forening'. Formand blev gårdejer Hans Nissen fra Hammelev, mens Laurids Skau blev sekretær. De egentlige bagmænd var Koch og Hiort Lorenzen. Foreningen skulle, »foruden ved danske undervisnings-anstalters oprettelse, også virke til folkets gavn ved befordring af petitioner, deputationer til kongen, og andre lovlige midler«. Den slesvigske Forening fik i årene 1843-47 i alt 484 medlemmer i Slesvig, med få undta-

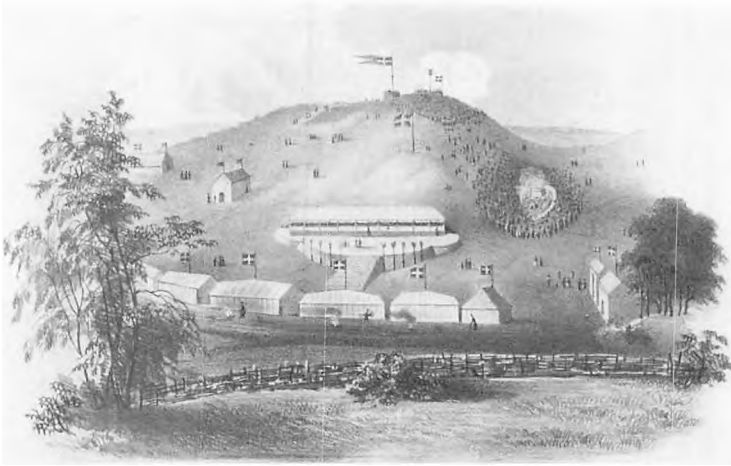
Laurids Skau (1817-64) trådte som ung bonde allerede i 1839 i forbindelse med Flor. Sin debut som taler fik han ved festen for Hiort Lorenzen i Sommersted februar 1843. På Skamlingsbankemøderne i 1843 og 1844 slog han sit ry som folketaler fast. Det var Flor, som skrev talerne, men de følgende år viste, at Skau også kunne selv. Skau blev i sin samtid mødt både med beundring, ikke mindst blandt kvinderne, og med kritik, navnlig for sin glæde ved at rejse og ved at færdes i samfundets finere kredse.

Rødning højskole åbnede i november 1844 som den første, der var inspireret af N.F.S. Grundtvigs skoletanker. Dens formål var at oplyse landbo-ungdommen til at engagere sig i samfundslivet og i de åndelige spørgsmål. Det skete ved foredrag og diskussion frem for indtæring. 'Den slesvigske Forening' virkede som støtteforening for højskolen.

gelses alle i Haderslev amt, hvortil kom 85 støtte-medlemmer i Kongeriget. Dens største resultat blev oprettelsen af Rødning Højskole, der åbnede den 7. november 1844 som den første grundtvigske højskole. Den havde følgende mål: »Det må da blive en opgave at give de unge bønder sønner lejlighed til at søge oplysning, der kan komme dem til gode i de borgerlige forhold. Bonden skal kunne tale med, ikke blot om tiendesager og vejvæsen, men også, når større og mere åndelige spørgsmål skal drøftes. Bondens dannelse må hæve sig op i højde med sagføreres og præsters, ikke ved at der bibringes ham en død kundskabsmasse, som han ingen brug har for, men ved at han genvinder agtelsen for sig selv og sin egen stand.« I stedet for indtæring og prøver brugtes foredrag og diskussion, der bedre modnede eleverne.

I 1844 fortsatte de to nationale bevægelser deres folkefester. Slesvig-holstenerne holdt den 10. juni 1844 en folkefest i Bredsted med nordfriserne som målgruppe. Husums senere berømte digter Theodor Storm deltog, men følte ubehag ved den ensidige agitation. Ikke desto mindre lykkedes det at vinde mange friser for tyskheden ved flittig brug af deres slagord »hellere død end slave« og andre elementer af frisisk kultur og tradition. Respekten for friserens folkelige egenart var dog så som så; den frisiske identitet skulle først og fremmest være trædesten til den slesvig-holstenske. Agitationen over for friserne blev fulgt op med endnu en fest i 1845. Den kvalte de første spirer til en selvstændig, frisisk nationalbevægelse, som netop var under udvikling med præsterne Chr. Feddersen fra Nr. Haksted og Lorenz Fr. Mechlenburg fra Amrum som pionerer. Feddersen skrev i 1842 pjecen 'Fünf Worte

Som led i forsøget på at mobilisere slesvigerne for deres sag arrangerede de nationale bevægelser fra 1843 store folkemøder. På dansk side erhvervede man Slesvigs højeste punkt, Skamlingsbanken, til festplads. Her holdtes det første møde den 18. maj 1843 med ca. 6.000 deltagere. På billedet ses den næste fest 4. juli 1844. De mange telte rummer skiveskydning og bespisning og viser sammen med dansegulvet, at der ved siden af flag, nationale taler og sange også var sørget for folkelig underholdning. Sådant var det også ved de slesvig-holstenske fester, som holdtes på skiftende steder.

an die Nordfriesen' med appellen til sine landsmænd: »Hør ikke op med at være frisere!« Da han endelig sendte den i trykken i 1845 i Husum, var det for sent. De to præsters planer om et frisisk tidsskrift strandede også. Selv under gunstigere omstændigheder ville det have været en svær opgave at samle ø- og fastlandsfriserner på tværs af de historiske landskaber og de store dialektforskelle i frisisk, og i Ejdersted, på Nordstrand og på Pelworm var frisisk for længe siden fortrængt af plattysk.

Den danske bevægelse samledes atter på Skamlingsbanken den 4. juli 1844. Festen fandt sted i skyggen af kongens sprogpattent af 29. marts 1844, som alene gav stænderdeputerede, der ikke kunne tysk, ret til at tale dansk. De dansksindede deputerede nedlagde deres mandater, og Den slesvigske Forening og Laurids Skau protesterede, men bragte sig dermed på kant både med kongen og de kongetro nordslesvigerne. Alligevel deltog 12.000 i festen. Skau spurgte i sin tale med henvisning til patentet: »Gives der nogen dansk nationalitet, nogen dansk nationalære, eller ikke?« Desuden talte Hiort Lorenzen og Christian Paulsen, men først og fremmest var festen præget af taler ved N.F.S. Grundtvig og andre fremtrædende mænd fra Kongeriget. Samhørigheden mellem Kongeriget og Slesvig gik igen som tema ved en mindre fest på Fjellumhøj ved Nustrup den 6. oktober. Her vendte Hiort Lorenzen slesvig-holstenernes slagord om: »Kongeriget og hertugdømmet skal være uadskillelige til evig tid!«

Friseren Christian Feddersen (1786-1874) var præst i Nr. Haksted. Han forsøgte i 1845 med pjecen 'Fünf Worte an die Nordfriesen' at rejse en frisisk nationalbevægelse med et tidsskrift på frisisk, frisiske sange og frisiske folkefester, men det lykkedes ikke for ham og hans få meningsfæller at realisere disse planer.

Sangkor, nationale sange og faner

Den tredje store folkefest i 1844 var sangerfesten i Slesvig by den 23.-25. juli. Der deltog ca. 14.000. Her mødtes 32 slesvigske og holstenske kor. Den tyske enhedsbevægelse havde en stærk tradition for sangkor, som med deres nationale sangrepertoire blev et stort aktiv for slesvig-holstenerne. Alle slesvigske købstæder, halvdelen af flækkerne og flere landsogne særlig i Angel fik deres sangkor eller *Liedertafel*. Slesvig by fik sit i 1839 fulgt af Ekernførde i 1841, og i årene 1842-45 oprettedes sangkor nærmest overalt. I Nordslesvig fik Aabenraa sit *Liedertafel* og Tønder sin 'Singerverein' i 1842. I 1843 opstod kor i Haderslev, Augustenborg og Sønderborg samt omkring årsskiftet 1843/44 i Gråsten. Senest i 1844 fik Højer et *Liedertafel* og omkring årsskiftet 1844/45 Ulkebøl sogn. I hvert fald koret i Augustenborg blev støttet af her-tugen.

Sangerbevægelsen markerede sig ved sangerfester. Den første på slesvigsk grund fandt sted i 1843 i Tønning, og i 1844 fulgte så festen i Slesvig by. Her hørte offentligheden for første gang sangen 'Schleswig-Holstein meerumschlungen', digtet af advokat Matthäus Fr. Chemnitz og sat på melodi af kantor C.G. Bellmann, begge fra Slesvig by. Den blev straks det store nationale hit i den slesvig-holstenske bevægelse og dens mange sangkor. Med strofen »Theures Land, du Doppel-Eiche, unter einer Krone Dach« genererede Slesvig-Holsten-sangen ny symbolik: de to sammenslyngede ege som et billede på Hertugdømmernes nære samhørighed.

Ved festen i Slesvig blev det slesvig-holstenske flag for første gang vist frem for offentligheden og proklameret som landsfane. Herredsfoged Ferdinand Jacobsen og advokat Carl Heiberg fra Slesvig havde taget farverne fra Hertugdømmernes våben: den blå fra de slesvigske løver og den hvide fra det holstenske nældeblad og forbundet dem med den røde fra de slesvigske løvers tunger og det holstenske nældeblads baggrund. De damer, der skulle sy en fane til Slesvigs *Liedertafel*, byttede af æstetiske grunde om på farverne, så rækkefølgen i stedet blev blå-hvid-rød. I denne udformning vakte fanen stor begejstring ved sangerfesten, og den gik med lynets hast sin sejrsgang blandt slesvig-holstenerne. Man havde således held med at skabe nationalsang og nationalsymbolik til støtte for en slesvig-holstensk identitet, der var ny for de fleste, mens man på dansk side mere kunne bygge på eksisterende identiteter og symbolik, frem for alt på kongetroskaben.

I 1845 var der sangerfester både i Augustenborg og Ekernførde, og der var atter fest på Skamlingsbanken, men ingen af stederne

nåede man højdepunkterne fra 1844. Den nationale mobilisering var foreløbig kulmineret. Den pågående nationale agitation frastødte nemlig også mange slesvigere.

Slesvigske reaktioner

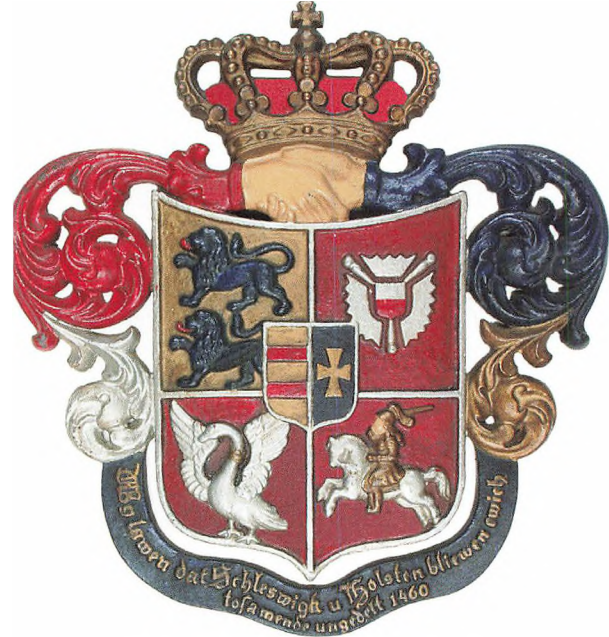
Lægen Claus Manicus fra Ekernefærde havde allerede i 1840 i pjecen 'Schleswigs Zukunft' vendt sig mod dem, der ville tvinge slesvigerne til at vælge nationalt: »Hvis man nu opfordrer os til at blive rene holstener eller rene danskere, til at antage tyskheden eller skandinavismen, til at tilslutte os Det tyske Forbund eller den danske stænderforsamling, så forlanger man det umulige.« Jens Wulff følte lede ved »de danske propagandister«, og ved »Bredsted friesefest« i 1844 fik han nok af slesvig-holstenerne: »Det morede og interesserede mig i førstningen, men de alt for mange, til dels lange, taler, der især gik løs på at gøre de danske forhadte, mishagede og kedede mig, og jeg forlod mylderen.«

Den hyppige brug af det nye slesvig-holstenske flag gav i Nord-slesvig anledning til spontan protest fra kongetro arbejdere, småborgere og bønder, der ikke ville anerkende det som deres nationale symbol. Navnlig i søfartsmiljøet med tilknytning til den danske flåde foretrak man Dannebrog. I 1845 blev det blå-hvid-røde flag forbudt af kongen. Den nationale ophidselse, som flaget afstedkom, og den separatisme, det udtrykte, harmonerede dårligt med Christian 8.s forsøg på at holde sammen på den dansk-tyske helstat.

De fleste reaktioner mod den nationale agitation var i årene 1843-44 vendt imod den danske bevægelse. I 10 sogne på Haderslevengen skrev 525 mand under på såkaldte »sogneopstande« mod »den danske propaganda«, der såede »tvedragtens onde sæd« og ville indlemme Slesvig i kongeriget. Underskriverne ville »forblive hvad vi er, nemlig slesvigere« og beholde »de ældgamle bestående indretninger«, og hertil hørte forbindelsen med Holsten. Underskriverne var meget kongetro og omtalte både danskerne og holstenerne som deres brødre. De agtede deres danske sprog, men hovedsproget i stænderne skulle fortsat være tysk, om ikke andet så af rent praktiske grunde, og de bestred, at sproget skulle være kriteriet for nationaliteten. I Bjerning mente de, »at indvånerne i vort hertugdømme, omendskønt de taler tre forskellige sprog, dog alle som slesvigere har én og samme nationalitet«. Mest af alt manifesterede protesterne et konservativt, helstatstro og særslesvigsk standpunkt.

På samme linje lå en protestadresse mod kongerigsk indblanding fra Als og Sundeved med tilstødende områder. Den var iværksat af hertugen af Augustenborg via hans håndgange

Slesvig-holstenernes mål var en selvstændig stat. Dertil hører ud over en nationalsang såvel et flag som et våben. Til venstre ses det slesvig-holstenske våben i støbejern fra Carlshütte. Det forener Slesvigs løver med Holstens nældeblad, Stormarns svane og Ditmarskens rytter. Hertugdømmerne rækker symbolsk hinanden hånden under hertugkronen. Nederst findes et forvansket citat fra Ribebrevet fra 1460, der i dansk oversættelse lyder: »Vi lover, at Slesvig og Holsten forbliver evigt udelte sammen.« Våbnet gengiver også de blå-hvid-røde »landsfarver«. De går igen i flaget til højre, som er en fane syet af de augustenburgske prinsesser til de slesvig-holstenske deltagere i den fælles tyske sangerfest i Würzburg i 1845, deraf de fire lyrer i hjørnerne.

mænd på Gråstenegnen. Den ramte stemningen og fik lidt over 1000 underskrifter.

Initiativet til »sogneopstandene« på Haderslevnegnen kom formentlig fra en kreds af sognefogder. I marts 1844 dannede 15 af dem 'Sognefogedforeningen', der samlede de fleste af de sognefogder i østeramtet, som ikke stod i 'Den slesvigske Forening'. Begge nationale bevægelser var på det rene med, at der især i landbefolkningen fandtes en slesvigsk regional identitet, som de måtte appellere til, hvis de ville vinde nye tilhængere. I juli 1845 forsøgte slesvig-holstenerne at dreje stemningen mod den danske bevægelse i deres retning ved på Sognefogedforeningens fundament at oprette 'Den slesvig-holstenske patriotiske Forening'. Den skulle slå bro mellem sognefogderne og de slesvig-holstenske borgere i Haderslev, men kun syv af sognefogderne ville være med. I 1845-46 fik foreningen de fleste medlemmer i Haderslev by og amt og i det øvrige Nordslesvig, og til 1847 var den hjemmetyske storbonde N.H. Posselt fra Sønderskovgård i Frørup sogn formand. I alt fik foreningen 725 medlemmer, heraf 357 i Nordslesvig, 225 fra Sydslesvig inklusive Flensborg og 143 fra Holsten. Særlig fra efteråret 1846 indtrådte et større antal medlemmer sydfra, og i 1847 overtog Haderslevs førende slesvig-holstener dr. J.A. Marcus posten som formand. Akademikeren afløste bonden.

National identitet og standsinteresser

Som andre steder i Europa opstod de nationale bevægelser i Hertugdømmerne sideløbende med, at samfundet gennemgik en moderat modernisering. Forbedrede kommunikationsveje nedbrød indre grænser og lettede opbygningen af større fællesskaber, men moderniseringen forårsagede ingen gennemgribende opbrud i den sociale struktur. De forskellige steder og samfundsgrupper blev imidlertid ikke inddraget lige hurtigt og lige stærkt i processen. Denne ujævnhed afspejles til dels i folks nationale stillingtagen.

Der var således forskelle mellem de to nationale bevægelses sociale og geografiske forankring. Den danske bevægelse var båret af gårdmændene, som udgjorde det overvældende flertal af underskriverne på de danske adresser og af medlemmerne i Den slesvigske Forening. Næststørste gruppe var husmændene fulgt af håndværkerne. Kun ganske få var godsejere, proprietærer, købmænd, liberale erhvervsudøvere eller embedsmænd. Den danske bevægelse stod stærkest i de østlige og midterste dele af Haderslev amts landdistrikter og på Sydals. I de sydligere egne var der endnu kun ringe tilslutning.

Den slesvig-holstenske bevægelse fik især tilslutning fra eliten og dem, som gerne ville forbindes med den. Den stod stærkest i byerne, hvor dannelsesborgerskabet af læger, advokater og embedsmænd var de ledende sammen med købmænd, skibsredere og fabrikanter. På landet fandt mange godsejere, proprietærer og storbønder vej til den tyske lejr sammen med flere teglværksejere, møllere og brændevinsbrændere. Den folkelige basis for tyskheden var byernes håndværksmestre og de solide gårdmænd. På landet stod tyskheden stærkest i Sydlesvig, fortrinsvis i Angel og i Nordfrisland helt op til Tønderegnet. I Nordslesvig var der også en vis tilslutning, især i Slogs herred og i mindre målestok i Lundtoft herred. Sammen med deres sindelagsfæller i de nordslesvigske købstæder og flækker udgjorde de kernen blandt de såkaldte »hjemmetyskere«, der for størstedelen var født her og talte sønderjysk i det daglige.

Helstatens stærkeste støtter var de flensborgske storkøbmænd, der blev pænt bakket op af byens øvrige handlende og håndværkerne, men tilhængerne af status quo fandtes overalt. De udgjorde det store, ofte tavse flertal af slesvigerne.

Underklassen af håndværkssvende, sømænd, fiskere, arbejdsmænd, daglejere og tjenestefolk var kun inddraget sporadisk i den nationale strid. Det samme gjaldt folk i godsdistrikterne i sydøst og hedeegnene i midt i Sydlesvig. Disse grupper manglede overskud til at engagere sig.

Lægen Claus Manicus (1795-1877) var angelbo og virkede i Ekernefærde. Han skrev talrige bidrag til 'Dannevirke', hvor han forsvarede helstaten. I 1840 udgav han pjecen 'Schleswigs Zukunft', hvori han vendte sig mod, at slesvigerne kunne tvinges til at blive rene holstenere eller rene danskere.

Sangen »Schleswig-Holstein meerumschlungen« fra 1844 blev straks vældig populær i slesvig-holstenske kredse. Ud fra strofen »Theures Land, du Doppel-Eiche, unter einer Krone Dach« opstod dobbelt-egen som symbol på det tæt forenede Slesvig-Holsten. Her ses to sammenvoksede ege på et »havomslynget« fremspring ved kysten. Til højre er solen ved at stå op til »en skønnere morgen« for Hertugdømmerne. En student holder den blå-hvid-røde »landsfane«. En »turner«, dvs. en gymnast, holder den tyske enhedsbevægelses sort-rød-gyldne fane med et tegn dannet af de fire F'er fra turnernes motto »Frisch, Fromm, Fröhlich, Frei«. Begge står kampberedte med kårder i hånden.

De nationale bevægelser afvigende sociale og geografiske signalement afspejlede, at de i deres agitation appellerede til forskellige samfundsgrupper. 'Dannevirke' og 'Den slesvigske Forening' virkede for at fremme bøndernes standsinteresser over for embedsmænd, advokater og godsejere, herunder hertugen af Augustenborg. Den gamle forestilling om kongen som bondens beskytter over for »de store« lå til grund for de slesvigske bønderes kongetroskab.

Den slesvig-holstenske bevægelse varetog elitens interesser. Den forsvarede overklassens tyske sprog og støttede akademikernes krav om indfødtens eneret til embeder i Hertugdømmerne. Agitationen fremhævede vigtigheden af de økonomiske forbindelser sydover til Holsten, Hamborg og det øvrige Tyskland, der var foregangsområder inden for landbrug, industri og storhandel. Dette appellerede til en bred vifte af erhvervsdrivende, fra rederen med skibe i fart for hamborgske storkøbmænd over håndværksmesteren med gode erfaringer fra årene »på valsen« i Tyskland til bonden, der solgte stude til opfedning i den sydslesvigske marsk. Det var også i tråd med en udbredt opfattelse blandt slesvigske bønder, når Danmark og især Nørrejylland blev fremstillet som tilbagestående områder.

I Flensborg knyttede storkøbmændene åbenlyst deres ønske om det dansk-slesvigske-holstenske monarkis bevarelse sammen med

de fordele, som helstaten gav byens handel og industri. Helstaten skærmede bedre mod konkurrencen fra Hamborg og kunne til- lige sikre forbindelsen til Dansk Vestindien og dermed byens sukker- og romproduktion samt fortsat afsætning af tobaksprodukter og andre varer til Kongeriget. Det plattyske dagligsprog og den højtyske dannelse trak derimod flensborgerne sydover. Slesvigs fortsatte selvstændighed kunne her være løsningen på et ubehageligt dilemma.

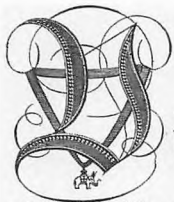
De forskellige interesser afspejledes i ophedede diskussioner om jernbanelinjer og bankoprettelser. Slesvig-holstenerne foretrak længdebanelinjen, der forbandt de slesvigske byer med det holstenske jernbanelinjenet, mens de fleste danskorienterede gik ind for tværbanen Flensborg-Husum-Tønning. Ligeledes ønskede de danskorienterede en filial af den danske Nationalbank i Flensborg, mens slesvig-holstenerne indædt bekæmpede denne og i stedet forsøgte at oprette en slesvig-holstensk Landsbank, som skulle værne mod Danmarks angivelige økonomiske udbytning af Hertugdømmerne.

Arvefølgespørgsmålet tilspidses

For hertug Christian August var Augustenborgernes arveret- tigheder det politiske omdrejningspunkt. I 1837 udsendte han anonymt i Halle pjecen 'Die Erbfolge in Schleswig-Holstein', der hævdede den augustenburgske linjes arveret til Holsten og Slesvig, såfremt den oldenburgske linje uddøde. Ifølge »Halleskriftet« kunne hertugtronen udelukkende nedarves i mandslinjen. Argumenterne for dette gengav Christian August fra faderen Frederik Christian 2.s betænkning fra 1812/13.

Christian 8. mente derimod, at Slesvig og Kongeriget efter be- stemmelsen i Kongeloven kunne nedarves i kvindelinjen, dvs. af søsteren Charlotte af Hessens børn. I juli 1842 opfordrede han sin svoger hertugen til at give afkald på sit arvekrav mod erstatning. Hertugen reagerede ved at indgå en alliance med den slesvig- holstenske bevægelse. Dens mål om Hertugdømmernes selvstæn- dighed var forudsætning for, at hertugen kunne hævde sin arveret her og – via stormagternes interesse i at holde det danske monar- ki samlet – måske tillige komme på tronen i Kongeriget. Slesvig- holstenerne håbede omvendt via hertugens arveret at opnå løsriv- else fra Danmark.

I slutningen af 1844 tilspidsedes striden om arvefølgen, da stænderne i Viborg og Roskilde opfordrede kongen til at skære igennem. Fra Syd- og Nordslesvig blev der sendt protestadresser med henholdsvis 2097 og 540 underskrifter til den siddende

N i Christian den Ottende,

af Guds Raade Konge til Danmark, de Benders og Gothers, Hertug til Slesvig,
Holsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg, &c. &c.

Gjøre vittetligt:

Med mangfoldige Kjendsgjerninger er det kommet til Vor Kundskab, at der hos Mange af Vore Underfaatter herse uflare og urigtige Forestillinger om Successionsforholdene i Monarkiet, og at disse Forestillinger benytttes til at fremkalde Uro og Behymring for det fælles Fædrelands Fremtid, hvis engang efter Forslynets Villie Vort Kongelige Huses Mandstamme skulde udøe, hvorved tillige fremkaldes og næres en bitter Stemning mellem de forskjellige Landsdeles Beboere. Vi have derfor anseet det for Vor landsfaderlige Pligt at lade ved en dertil efter Vor Allerhøieste Befaling sammentraadt Commission gjenmægaae alle, disse Arvesforhold vedkommende Acter og Documenter, som have kunnet tilveiebringes, og iøvrigt foretage en nøiagtig og grundig Undersøgelse af samtlige herhen hørende Forhold.

Efter at denne Undersøgelse er tilendebragt, og derpaa foredraget for Os i Vort Geheime-Statsraad og af Os overveiet, have Vi fundet det tilfulde stadfæstet, at ligesom Arvesølgen i det for den danske Krone ved Tractater erhvervede Hertugdømme Lauenborg er utvivlsom, saaledes er samme Kongelovens Arvesølge for Hertugdømmet Slesvig ifølge Patentet af 22de August 1721 og derpaa følgende Arvehylding, ligesom endelig ogsaa ifølge de af England og Frankrig under 14de Juni og 23de Juli 1721 udstedte Garantier og de med Rusland afsluttede Tractater af 22de April 1767 og 1de Juni 1773 i fuld Kraft og Gyldighed.

Vor faste Forvisning om at dette er grundet i Ret og Sandhed, og Vor Overbevisning om, at Vi ei tør opsette at modvirke de skadelige Følger af de urigtige og falske Anskuelser, som i saa Henseende stadigen udbreeds inden selve Monarkiets Grændser, have bevæget Os til ved dette Vort aabne Brev for samtlige Vore troe Underfaatter at kundgjøre denne Vor Forvisning om samtlige Vore Kongelige Arvesuccessorers Arveret til Hertugdømmet Slesvig, som Vi og Vore Efterfølgere paa den danske Throne ville ansee som Pligt og Kald at opretholde.

Derimod er det af fornævnte Undersøgelse fremgaaet, at der med Hensyn til enkelte Dele af Hertugdømmet Holsteen ere Forhold tilstede, som hindre Os fra med samme Bestemthed at kunne udtale Os om samtlige Vore Kongelige Arvesuccessorers Arveret til dette Hertugdømme. I det Vi imidlertid allernaadigt forsøgte alle Vore troe Underfaatter og navnlig Hertugdømmet Holsteens Beboere, at Vore Bestræbelser uafsladeligen have været og skulle blive rettede paa at fjerne berørte Hindringer og tilveiebringe en fuldstændig Anerkjendelse af den samlede danske Stats Integritet, saa at de under Vort Scepter samlede Landsdele ei nogeninde skulle adskilles, men bestandigen forblive tilfammen i deres nærværende Forhold og med de dem hver for sig tilkommende Rettigheder, saaledes ville Vi navnlig herved forvisse Vore troe Underfaatter i Hertugdømmet Slesvig om, at det ei ved dette aabne Brev er tilsigtet paa nogen Maade at træde dette Hertugdømmes Selvstændighed, saaledes som denne hidtil af Os er erkjendt, for nær, eller at gjøre nogen Forandring i de øvrige Forhold, som forinden forbinde samme med Hertugdømmet Holsteen, hvorimod Vi meget mere herved gjentage Vort Eilsagn om fremtidigden som hidtil at ville beskytte Vort troe Hertugdømme Slesvig i Besiddelsen af de samme, som en, vel med Vort Monarkie uadskillelig forbunden, men tillige selvstændig Landsdeel, tilkommende Rettigheder.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Givet i Vort Geheime-Statsraad paa Vort Slot Sorgenfrie den 8de Juli 1846.

Christian R.

Frederik A. P. Frederik Ferdinand. Stemann. A. W. Moltke. Ørsted. Reventlow-Criminil.

Med sit »åbne brev« af 8. juli 1846 afviste Christian 8. augustenborgerne arvekrav og stillede helstatens bevarelse i udsigt. Slesvigs status som et hertugdømme for sig skulle forblive uforandret.

holstenske stænderforsamling i Itzehoe. Den vedtog som svar de tre slesvig-holstenske »fundamentalsætninger«: »Hertugdømmerne er selvstændige stater – Mandsstammen hersker i hertugdømmerne – Hertugdømmerne Slesvig og Holsten er fast med hinanden forenede stater.« Augustenborgernes arveret blev her knæsat som del af den slesvig-holstenske statsteori og blev snart et ikon i agitationen.

Kongen nedsatte i februar 1845 en kommission til at undersøge arveforholdene. Den færdiggjorde sit arbejde i juni 1846. På dette grundlag afviste Christian 8. med sit »Åbne Brev« af 8. juli 1846 augustenborgernes arvekrav. Kongelovens arvefølge var gældende i Kongeriget, Slesvig og hovedparten af Holsten. Den tvivl, der herskede for resten af Holsten, ville kongen søge at eliminere, så helstaten kunne forblive samlet. Om hertugdømmet Slesvig forsikrede kongen, at det skulle forblive en uadskillelig del af det danske monarki og at dets selvstændighed skulle bestå uantastet, ligesom dets forbindelse med Holsten skulle opretholdes.

Christian August protesterede mod Det åbne Brev, og hans bror prins Frederik af Nør tog sin afsked som statholder og kommanderende general. Augustenborgernes brud med det danske kongehus var definitivt. Også fra den slesvig-holstenske bevægelse fremkom der talrige protester. I Sydslesvig skrev ca. 5.900 og i Nordslesvig knap 900 under på protestadresser til stænderne. Til sammen var det 2 ½ gang så mange som i 1844, et vidnesbyrd om arvefølgesagens mobiliserende virkning, særlig i Sydslesvig. Til protesterne føjedes kravet om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, således i Haderslev, Aabenraa og Tønder, mens man undlod dette i Sønderborg og i de spredte protester fra landet i Nordslesvig. De mange protester fik regeringen til at skærpe kursen over for den slesvig-holstenske bevægelse med forbud mod negativ omtale af Det åbne Brev i pressen og på folkemøder.

Fra Flensborg sendtes en takkeadresse med 300 underskrifter til Christian 8. Fra Nordslesvig indløb i 1847 en »folkeadresse« til kongen. Den var forfattet af Flor og tog afstand både fra Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund og i Kongeriget, men slog på Slesvigs selvstændighed. Den fik 3.920 underskrifter. Det var nu den danske bevægelse, som drog fordel af de kongetro og konservative slesvigeres uvilje mod den nationale uro.

I løbet af 1847 nedtonedes modsætningerne atter. Flertallet af slesvigerne var stadig skeptiske over for de to nationale bevægelser. Kun stærke påvirkninger udefra kunne bryde dødvandet.

Ud over augustenborgerne fandtes endnu en sidelinje til kongehuset i Slesvig. Det var den yngre glücksborgske linje. Da enken efter den sidste hertug af Glücksborg døde, gav Frederik 6. i 1825 slot og titel videre til Vilhelm (1785-1831).

Vilhelm var efterkommer efter August Philip (1612-75), en yngre søn af hertug Alexander af Sønderborg. August Philip blev stamfar til hertuginjen Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck, der var opkaldt efter godset Beck ved Minden, hvor han levede. Forbindelsen til det danske kongehus blev på ny knyttet, da Vilhelm i 1802 tog tjeneste som dansk officer. I 1810 blev han gift med Louise, datter af landgrev Carl af Hessen og dennes hustru Louise, der var søster til Christian 7. Sammen fik de i 1818 sønnen Christian. Christian giftede sig i 1842 med Louise, en datter af Christian 8.s søster Charlotte af Hessen. Da hverken Christian 8.s egen søn Frederik (7.) eller hans bror arveprins Ferdinand havde børn, rykkede Charlottes børn frem i arvefølgen. Afgørelsen faldt først i 1852.

Den slesvig-holstenske opstand og den første slesvigske krig

Umiddelbart før sin død den 20. januar 1848 skal Christian 8. med tanke på Slesvig have sagt: »Nu brister det derovre!« Når det brast i marts 1848, skyldtes det dog hverken kongens død eller en tilspidset situation i Hertugdømmerne, men en revolutionsbølge, som rev det meste af Europa med sig. Den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 fremkaldte en dansk modreaktion i Nordslesvig og Flensborg og en national deling i befolkningen. Den førte også til tre års borgerkrig mellem Slesvig-Holsten og Kongeriget om Slesvig.

Den slesvig-holstenske opstand 1848

Christian 8.s død og den nye kong Frederik 7.s forsigtige løfte om reformer gav de liberales krav om en forfatning ny aktualitet, men det blev atter store europæiske begivenheder, som drev udviklingen i Hertugdømmerne frem. Igen antændtes luntten i Paris. En ny fransk revolution førte den 24. februar til kongedømmets fald. Snart skyllede »martsbevægelsen« ind over Tyskland med krav om frie forfatninger, pressefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed samt oprettelse af et fællestysk parlament. Fyrsterne i Bayern og de fleste mindre tyske stater måtte love demokratiske reformer. I de enevældigt styrede stater Preussen og Østrig skete det først, efter at der var flydt blod. Det tyske Forbund indførte det sort-rød-gyldne revolutionsflag som rigsfane.

For undertrykte nationaliteter som polakker, tjekker, ungare, serbere, italienere og irere gik forårsmånederne i 1848 over i historien som »folkeforåret«, hvor de gjorde opstand for at opnå national enhed og uafhængighed. Andre elementer i uroåret 1848 var bøndernes krav om afskaffelse af godsejerherredømmets sidste rester og underklassens protest mod elendige levevilkår. Samtlige fire elementer gjorde sig gældende i Hertugdømmerne, men i Slesvig mest den nationale konflikt.

I byerne i Holsten gærede uroen fra midten af marts. I første omgang valgte de ledende slesvig-holstenere den moderate vej og indkaldte de stænderdeputerede fra begge hertugdømmer til et fælles møde i Rendsborg den 18. marts. Samtidig virkede de radikale i byerne for at danne sikkerhedsvagter, som udadtil skulle

opretholde roen, men reelt være basis for en væbnet opstand. På stændermødet i Rendsborg blev der mod en enlig protest fra den dansksindede H.A. Krüger og under tavshed fra H.P. Schmidt fra Flensborg vedtaget fem krav til kongen: Et udkast til en slesvig-holstensk grundlov skulle forelægges hertugdømmernes forenede stænder, Slesvig optages i Det tyske Forbund, en folkevæbning med egne officerer oprettes, presse- og forsamlingsfrihed indføres og den upopulære regeringspræsident Scheele i Slesvig afskediges. En deputation blev valgt og sendt til kongen i København, hvortil den ankom den 22. marts. For slesvig-holstenerne må det på forhånd have stået klart, at ingen dansk regering kunne acceptere Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Efter mødet i Rendsborg blev forberedelser til et væbnet opgør med Kongeriget derfor fortsat.

I København var de liberale også påvirket af begivenhederne i Paris og krævede en fri forfatning fælles for Danmark og Slesvig. Nyhederne fra Rendsborgmødet fik dem til at arrangere et folketog til kongen den 21. marts. Denne fredelige demonstration resulterede i et nyt ministerium med flere nationalliberale ministre, der var tilhængere af en dansk grænse ved Ejderen.

Den 23. marts om morgenen nåede efterretningen om det nye ministerium til Kiel. Her forventede man ikke længere noget positivt svar fra kongen, og man besluttede sig straks for en opstand. Natten mellem den 23. og 24. blev der dannet en provisorisk regering for Hertugdømmene, hvis sammensætning viste den slesvig-holstenske opstands spændvidde. Det nationalliberale centrum fører Wilhelm Beseler blev præsident, mens den konservative fløj repræsenteredes af grev Fr. Reventlow-Preetz og advokat Bremer i Flensborg, hvortil kom den augustenburgske prins Frederik af Nør som militær ekspert. De folkelige kredse blev repræsenteret ved købmand og konsul M.T. Schmidt fra Kiel og snart også ved de holstenske demokraters leder Th. Olshausen. For at nedtone opstandens revolutionære karakter og berolige Hertugdømmernes loyale embedsmænd og befolkning hævdede den provisoriske regering i sit opråb: »Medborgere! Vor hertug er ved en folkebevægelse i København blevet tvungen til at afskedige sine hidtidige rådgivere og til at indtage en fjendtlig holdning over for Hertugdømmene. Landsherrens vilje er ikke mere fri, og landet er uden regering. Vi vil ikke tåle, at tysk land bliver givet til pris for de danskes rovlyst.« Men proklamationen sluttede: »Vi vil med al kraft slutte os til Tysklands enheds- og frihedsbestræbelser.«

I spidsen for soldaterne fra Kiel og en flok frivillige overrumplede prins Frederik af Nør den 24. marts fæstningen i Rendsborg

Frederik 7. (1808-63) var næppe egnet til kongegerningen, dertil var han for uligevægtig. Et fast element i hans svingende anskuelser var dog hans optagethed af Slesvigs danskhed. Det kom især til udtryk i 1848. Blandt de dansksindede i hertugdømmet nød han samme store popularitet som i Kongeriget. Det gjaldt navnlig i Flensborg. Her ses han i gardens uniform med bjørneskindshue.

Natten mellem den 23. og 24. marts 1848 blev der som led i den slesvig-holstenske opstand dannet en provisorisk regering for Hertugdømmerne. På billedet ses i centrum regeringens leder, advokat Wilhelm Hartwig Beseler fra Slesvig, der læser regeringens proklamation op foran rådhuset i Kiel. Til venstre det slesvig-holstenske flag, til højre den tyske revolutionsfane, båret af studenter. Billedet er malet af Hans Olde (1855-1917) i 1898 og afspejler nok mere hans forestilling om begivenheden end dens faktiske forløb, men flot er det.

og sikrede den provisoriske regering en militær magtbasis og Hertugdømmernes pengekasse. Fra arsenalet blev der fordelt våben til de frikorps, som samlede studenter, turnere, forstfolk, lavere embedsmænd, håndværkssvende m.m. fra Hertugdømmerne selv og fra hele Tyskland. Disse »friskarer« havde tit højst individuel uniformering. Også til de hastigt oprettede slesvig-holstenske borgervæbninger i byerne og folkevæbninger på landet uddeltes våben. I Slesvig omfattede de henholdsvis 1.570 og ca. 9.200 mand. Folkevæbningerne fandtes næsten udelukkende i Sydslesvig og var især udbredt i det sydlige Angel, Hütten amt, Ejdersted og til dels på Bredstedegnen. I Sydøstlesvig ville godsejerne ikke bevæbne fæstebønder og landarbejdere.

Nordslesvigerne og den slesvig-holstenske opstand

Den provisoriske regering blev hurtigt anerkendt af købstæder og embedsmænd i Holsten og Sydslesvig, i Flensborg dog mere som faktisk magthaver end af sympati for den slesvig-holstenske sag. I Nordslesvig gik det ikke overalt så glat. Udfarende var også her de små, men velorienterede kredse af radikale slesvig-holstenere fra den yngre generation, som forsøgte at overtale deres lokale bestyrelse til anerkendelsen. Modspillerne var dels kongetro em-

bedsmænd, dels »gammel-slesvig-holstenere«, typisk borgere af den ældre generation.

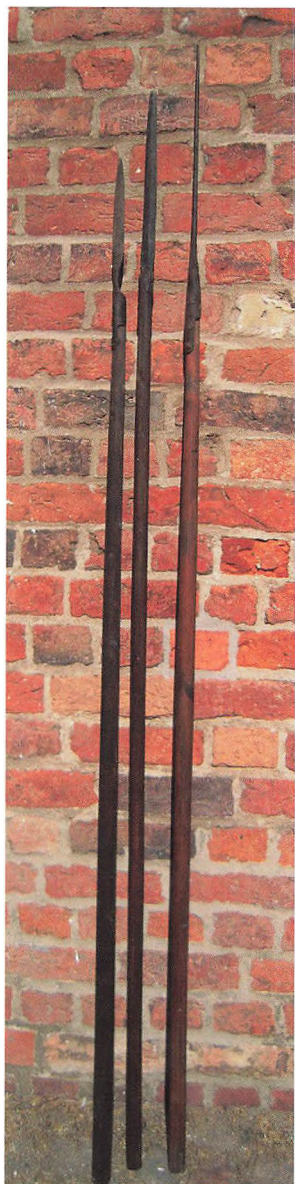
I *Aabenraa* formåede de revolutionære at få borgmester G.H.L. Schow til at indkalde bykollegierne til et møde ved midnatstid mellem den 24. og 25. marts, hvor de énstemmigt traf beslutning om anerkendelsen. Den sort-rød-gyldne tyske rigsfane og den røde slesvig-holstenske fane med Hertugdømmernes våbenskjold blev hejst over rådhuset. I *Tønder* fik man nys herom ved middagstid den 25. marts. Borgmester Broder Knudsen tøvede. Først dagen efter, den 26. marts, vedtog bykollegierne at følge *Aabenraa*. Men så var begejstringen også stor. Advokat F.H.J. Reiche skrev efter et besøg i *Tønder* den 27. marts til *Beseler*: »Jeg havde aldrig troet, at Slesvig skulle være rede til en begejstring, som man finder og som jeg har mødt på denne rejse; den er virkelig som vore tyske brødræs, da de rejste sig [mod Napoleon] i 1813. Og en skønnere rejse har jeg ikke gjort, som i disse 2 ½ dage.«

I *Haderslev* forlangte en slesvig-holstensk »borgerkomité« klokken 4 om morgenen den 26. marts over for borgmester G.F. Lassen, at byen anerkendte den provisoriske regering. Det lykkedes Lassen at få sagen opsat til klokken 9. Da komitéen på dette klokkeslet mødte frem på rådhuset, havde borgmesteren kaldt *Haderslevs* to borgerkorps sammen. Med denne væbnede magt i ryggen lykkedes det ham at forhindre anerkendelsen. I *Sønderborg* virkede borgmester A.D.G. Langreuter derimod for anerkendelsen, men bykollegierne foretrak at se tiden an, og det gjorde de stadig, da et dansk flådefartøj om formiddagen den 28. marts ankom til *Sønderborg* og gjorde videre overvejelse overflødig. Uden for købstæderne blev den provisoriske regering i *Nordslesvig* udråbt i *Løgumkloster* flække. På landet var det mest embedsmænd, særlig herreds- og birkefogder, som sluttede op om den slesvig-holstenske opstand, samt enkelte præster.

Den slesvig-holstenske opstand og udsigten til en krig satte sindene i stærk bevægelse. I *Flensborg*, *Aabenraa* og *Haderslev* gik især folk fra byernes søfartsmiljø og håndværkere på gaderne for at protestere mod den provisoriske regering. På landet i *Haderslev* amt og på *Als* samledes bønder for at afkræve de lokale embedsmænd troskabsed til *Frederik 7.*, og snart begyndte landbefolkningen at væbne sig. I *Nr. Rangstrup* herred organiserede student H.C. Refslund og stænderdeputeret *Krüger* fra *Bevtoft* en vagttjeneste med ridende stafetter. Folkevæbningen i *Haderslev* amt talte ca. 7.000 mand. Bevæbningen var, hvad der kunne skræbes sammen af geværer og smedes af lanser og spyd. På *Als* samledes en skare af bønder på *Augustenborg* slot, hvorfra hertugen var

Borgmester Gustav Frederik Lassen (1801-54) forhindrede ved resolut optræden i marts 1848, at *Haderslev* by anerkendte den provisoriske regering. I april blev han medlem af en midlertidig regeringskommission på tre mand, der skulle bestyre *Slesvig* i kongens navn. I 1850 blev han atter borgmester i *Haderslev*, men forfremmedes samme år til overpræsident i *Flensborg*.

De danske og slesvig-holstenske folkevæbninger var bevæbnet med, hvad der stod til umiddelbar rådighed og hvad der hurtigt kunne fremstilles. Her ses tre bondespyd, som blev benyttet af landvæbningen på Als.

flygtet. Her blev hertugens våbenkammer brudt op og gevæerne beslaglagt og taget i brug af den alsiske landvæbning, der da omfattede ca. 3.500 mand.

Slagene ved Bov og Slesvig – Malmø-våbenhvilen

Både de danske og tyske borger- og folkevæbninger forsvandt som dug for solen, da de regulære hære viste sig. Heldigvis, for nationalitetskampen i Slesvig var sikkert blevet yderligere uforsonlig, hvis væbningerne var kommet i blodig kamp med fjendens soldater eller med hinanden.

I de sidste dage af marts og de første af april holdt den danske hær sit indtog i Slesvig. I Nordslesvig blev den af flertallet modtaget med åbne arme. Bønder og borgere stillede heste og vogne til hærens rådighed og sørgede for god indkvartering og bespisning. Det første opgør fandt sted i slaget ved Bov den 9. april 1848. Her stod 11.000 danske soldater over for 6.150 slesvig-holstenske. Det lykkedes ikke for den danske hær at omringe den slesvig-holstenske styrke, men nok at drive den på flugt sydoover efter en række træfninger, der strakte sig helt ind til Nystaden i Flensborg. Antallet af faldne var på begge sider beskedent. Danskerne tog godt 900 slesvig-holstenere til fange. Frederik 7. ville have hver tiende af dem skudt, men krigsministeren fik med besvær talt ham fra det. Den danske hær lod sig herefter hylde i Flensborg og rykkede frem til Slesvig by og Danevirke.

I mellemtiden havde Preussen og Det tyske Forbund besluttet sig for at intervenere på slesvig-holstensk side. I Rendsborg stod en preussisk styrke på 12.000 mand, en forbundsstyrke på 10.000 og en rekonstrueret slesvig-holstensk hær på 9.000, alle under kommando af den preussiske general Wrangel. Påskedag den 23. april angreb preusserne og slesvig-holstenerne, først ved Bustrup og siden hovedstillingen i de skovklædte bakker mellem Gottorp og Husby. Herfra blev de danske tropper efter hårde kampe fordrevet sidst på dagen. Efter en træfning ved Oversø trak hovedparten af de danske styrker over på Als, resten til Nørrejylland. Fra den 1. maj 1848 var det slesvigske fastland i den provisoriske regerings magt. Fra brohovedet ved Dybbøl trængte den danske hær ved kampe den 28. maj og 5. juni længere ind i Sundeved, men større operationer udeblev.

Den 26. august 1848 indgik Danmark og Preussen en våbenhvile i Malmø. Fjendtlighederne blev indstillet i syv måneder, og krigsfanger og politiske fanger blev udvekslet. Bortset fra mindre

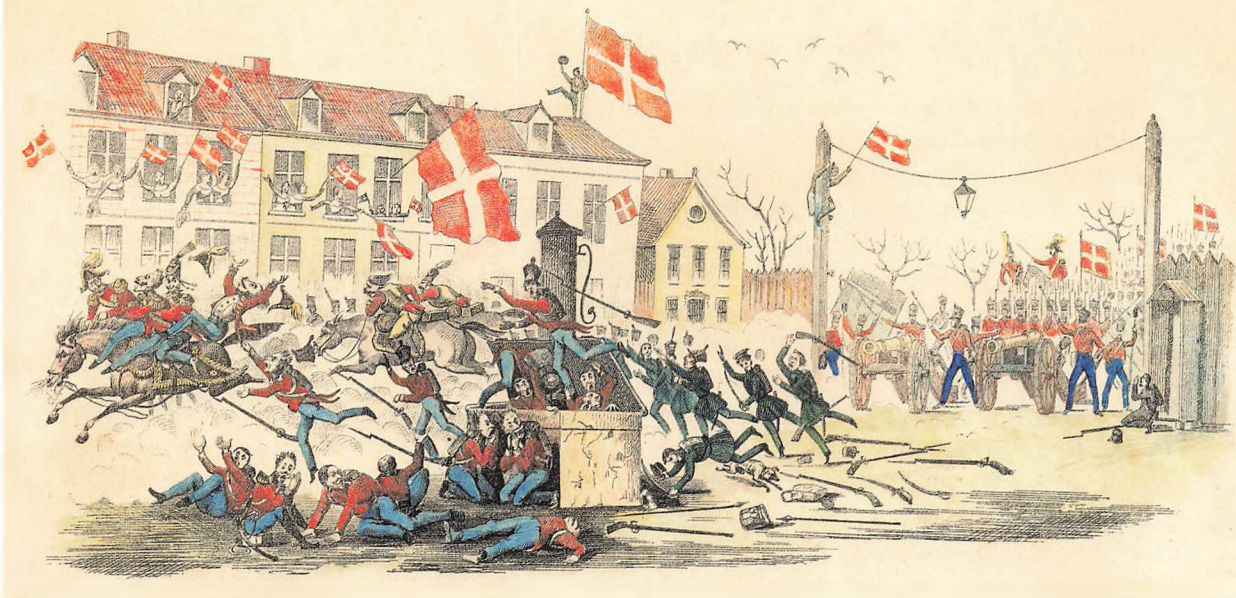
bevogtningsstyrker blev Slesvig rømmet. Den 22. oktober blev den provisoriske regering afløst af en »fællesregering«. Den bestod af to medlemmer udpeget af den danske konge og to udpeget af kongen af Preussen på Det tyske Forbunds vegne samt en præsident valgt af landene i fællesskab. Fællesregeringen fik snart slesvig-holstensk slagside, og de danske nordslesvigere respekterede den ikke. Da den satte militær ind for at inddrive skatterne i Haderslev amt, kom det den 22. januar 1849 til et sammenstød med en større skare af skattenægtende bønder ved Brøns, hvor en dragon og tre bønder blev dræbt og adskillige bønder hårdt såret.

Det nationale skel

Den slesvig-holstenske opstand skilte vandene. For slesvig-holsterne var den en retfærdig »rejsning« mod truende overgreb fra Kongeriget på Hertugdømmernes nedarvede landsrettigheder. For danskerne og de kongetro slesvigere var opstanden et ulovligt og skammeligt »oprør«. Mange af dem blev grebet af »ånden fra 1848«, som i den danske nationale mytologi blev modstykket til slesvig-holstenernes »Erhebung«.

For tilhængerne af et udelt og selvstændigt Slesvig i helstaten blev 1848 et vanskeligt år. Fra dansk side appellerede man til dem. I sin taktisk velformulerede proklamation af 27. marts 1848 lovede Frederik 7.: »Eder, slesvigere! har jeg tilsagt og tilsiger herved, at I nu i forening med Danmark og ved Eders egen medvirkning skal få en fri, folkelig forfatning. Eders selvstændighed som slesvigere skal, ved siden af den fælles forfatning, sikres ved en egen landdag, egen administration, egne domstole, ligelig andel i statsafgifter efter forhold af folkemængden, retfærdig anvendelse af statsindtægternes overskud, ingen konsumtion, lige berettigelse af det tyske og danske sprog både på rigsforsamlingen og landdagen.« Netop kongetroskaben ledte i 1848 mange slesvigere i dansk retning, også selv om det for nogle mere skete af nød end af lyst. Det betød også meget, at det var slesvig-holstenerne, der nu stod som fredsbrydere.

En slesvigsk profil, som havde blik for det tragiske i den nationale ophidselse, var kniplingskræmmer Jens Wulff fra Brede. Midt under al turbulensen i begyndelsen af april 1848 noterede han i sin dagbog: »Så stor forbitrelsen er mod de tyske i det danske, lige så stor skal i Holsten og det sydlige Slesvig forbitrelsen være mod de danske, og det er sørgelig, at disse forskellige folkeslag, der i så mange år har levet i endrægt[ighed], fred og kærlighed med hinanden, gensidig har befordret hinandens velstand, nu står

De sidste kampe i slaget ved Bov den 9. april 1848 udspillede sig i den nordligste del af Flensborg. Her ses slesvig-holstenske officerer, soldater og friskarer på vild flugt fra den velorganiserede danske hær, mens de loyale flensborgere begejstret byder danskerne velkommen med Dannebrog. Situationen ses tydeligvis med danske briller.

i fjendtlig stilling mod hinanden, hvis følge vil være landets ruin og fordærvelse. Forbandelse over disse skrivere og snakkere, der har frembragt denne usalige disharmoni, der har sået denne tvedrags sæd, som nu spirer til folkets elendighed og undergang og bærer, som vil bære, frugten til fordærvelse.« Jens Wulff stod næppe alene med følelsen af det nationale brud i 1848 som Slesvigs undergang. Treårskrigen virkede mere og mere polariserende på slesvigerne. Som krigen skred frem, valgte flere og flere af dem side, med eller uden begejstring. Det var kun få, der blev 100 procent danskere eller tyskere. De fleste blev snarere »bindestregsslesvigere«, enten dansk-slesvigere eller slesvig-holstenere, alt efter om sympatien gik mod nord eller syd.

Blandt tidens masseadresser var der størst tilslutning til dem, der gik imod forandringer. Over 12.500 protesterede imod Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund, 12.300 mod Slesvigs adskillelse fra Holsten. På flere adresser uddybede underskriverne deres ønsker, f.eks. i Klovtoft i Hellevad sogn: »vi ønsker at blive stående [i forhold] til Danmark således som vi det sidste århundrede har stået«, altså uden indlemmelse i Kongeriget. Adresser, der ville udvide Danmarks demokratiske grundlov fra juni 1849 til Slesvig eller gik ind for et tysk arvekejserdømme, fik ikke nær så mange underskrifter.

Sindelagsgrænser og delingstanker

Tidens mange stridsspørgsmål trak en ret klar grænse mellem overvejende dansk og tysk sindelag tværs hen over Slesvig. Den gik nord om Højer og Tønder, der begge havde tysk overvægt, og herfra østover nogenlunde langs den nuværende landegrænse, måske lidt sydligere og med sikkerhed syd om Flensborg by og nærmeste omegn med sognene Bov, Hanved, Oversø, Lille Solt, Hyrup, Rylskov og Adelby. Langs nordkysten af Angel var der danske sympatier ud til Stenbjerg, nogle steder stærkere end tyske, andre steder svagere. I forhold til før 1848 var der tale om et betydeligt dansk fremstød mod syd.

I Sydslesvig var de slesvig-holstenske højborge nu som før Angel og hele vestkysten fra Tønder til Ejdersted, altså områder med en velstående bondestand præget af godsernes og byernes normer. Dertil kom byerne Slesvig og Ekernefælde. I Nordslesvig var de danske højborge præget af de solide bondebrug. Det var som tidligere Haderslev amt og Als og nu tillige Aabenraa amt. Danskheden vandt også betydeligt frem i byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg. Her organiserede den sig i borgerforeninger: 'Frederiksklubben' i Aabenraa i 1848, 'Harmonien' i Haderslev i 1849 og 'Den slesvigske Forening' (II) i 1849/50 med centrum i Flensborg og filialer i Aller, Tinglev, Gråsten, Felsted, Bov, Skovsende i Munkbrarup sogn og i Østangel.

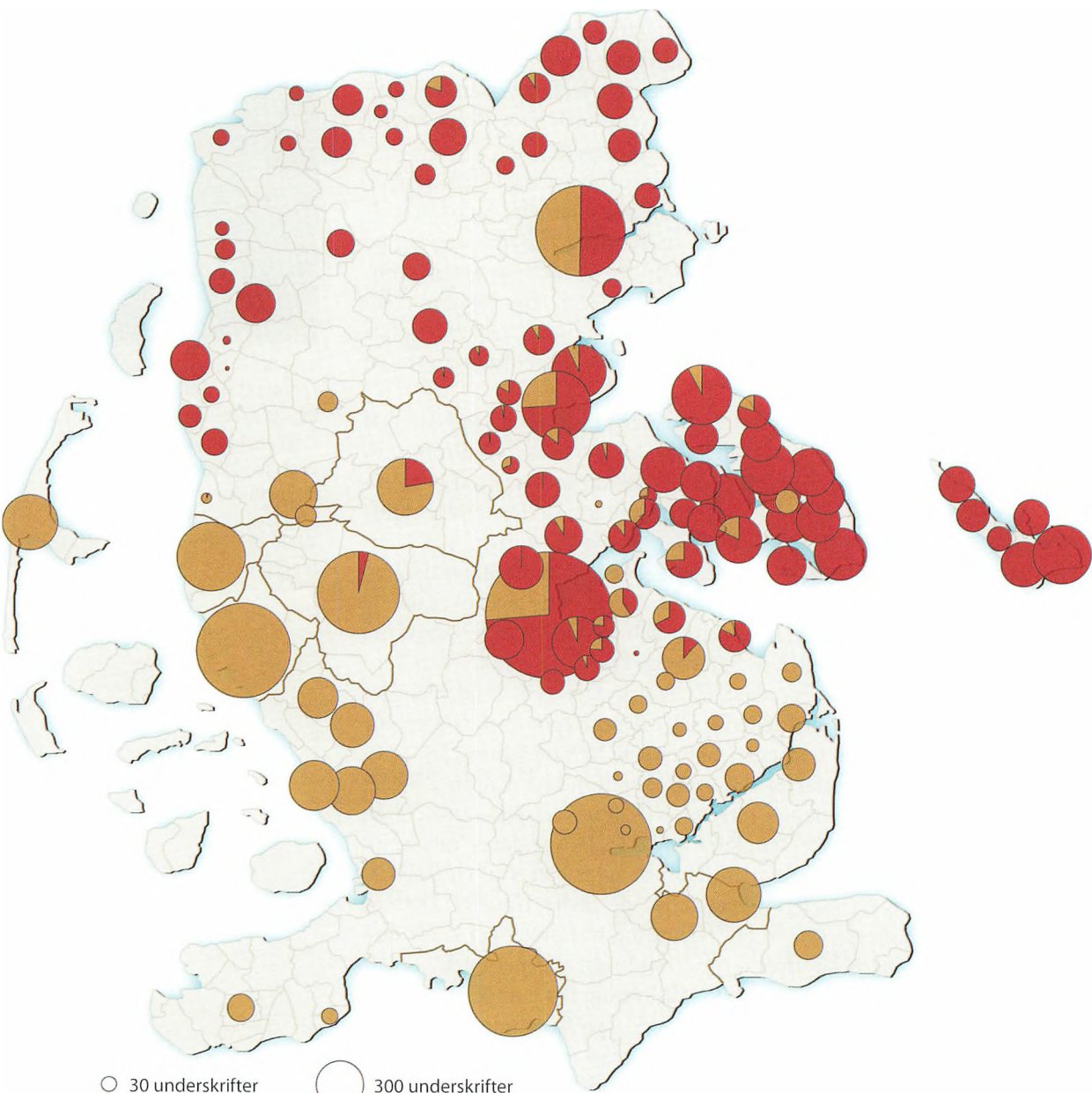
Frederik Fischer glædede sig over danskhedens fremgang i sin hjemby: »Vore medborgere har rejst sig, og jeg føler ordentlig mit hjerte banke, når jeg tænker på, at den fædrelandskærlighedens lue, som jeg i så lang tid forgæves har arbejdet på at oppuste, og til trods for al tilsyneladende frugtesløshed i mine bestræbelser aldrig har tvivlet om at få at se, nu på én gang, under så vanskelige omstændigheder og så mægtig er frembrudt, og – hvad det vigtigste er – holder sig. Vi behøver ikke længere at skamme os ved at være aabenraere.« På slesvig-holstensk side fik borgerforeningerne nyt liv, og nye kom til.

I det ufrugtbare midtland og i de socialt polariserede godsområder var engagementet i det nationale stadig beskeden. Her levnedes kampen for det daglige udkomme og godsejernes tryk ikke så mange muligheder for et politisk engagement.

Nord for sindelagsgrænsen var der en del tysksindede i købstæderne og flækkerne samt i Slogs herred. I 1848 fik de for første gang af dansksindede naboer hæftet betegnelsen »hjemmetyskere« på sig, så man kunne skelne dem fra tyskerne sydfra. Syd for linjen fandtes danske sympatier i den nordlige del af Angel og midtlandet samt i enklaverne på Vesterland-Før og Amrum. Læn-

Kortet viser tilslutningen til to af de mest udbredte masseadresser på dansk henholdsvis slesvig-holstensk side. Endvidere er medtaget to lokale slesvig-holstenske adresser fra Nordslesvig, nemlig mod Slesvigs deling 1848/49 og for de slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« 1849. Ved overlappning mellem de tre slesvig-holstenske adresser vises det højeste antal.

Andre adresser end de her viste opnåede lokalt en markant større tilslutning. F.eks. fik en dansk adresse fra høsttiden 1849 190 underskrifter i Tinglev sogn og en anden dansk adresse fra vinteren 1849/50 147 underskrifter i Løgumkloster flække og landsogn, 135 i Bedsted sogn og 40 i Ravsted sogn. Fra Sydslesvig kendes lokale slesvig-holstenske adresser med stor tilslutning, f.eks. fra foråret 1848 med 302 underskrifter på Femern og 1503 i Ejdersted og fra begyndelsen af 1849 med 7.200 underskrifter i Angel.

Dansk-slesvigske og slesvig-holstenske adresser 1848-49

gere sydpå fandt man stort set ingen danske sympatier; her havde folk ingen eller kun få berøringspunkter med det danske. Tilsvarende var tyske sympatier sjældne i Haderslev vesteramt, som hørte under Ribe stift, og helt fraværende på Ærø. Begge steder havde folk kun sporadisk kontakt til det tyske.

Sindelagsgrænsen fulgte ikke folkesprogsgrænsen. Flertallet af de plattysktalende flensborgere blev danskorienterede, mens hovedparten af de sønderjysktalende i midtlandet af Sydslesvig og på Tønder-Højeregnet blev slesvig-holstenere. Der var større sammenfald med kirke- og skolesprogsgrænsen. For befolkningen havde kultursproget åbenbart større betydning for valget af national identitet end dagligsproget – igen med flensborgerne som en vigtig undtagelse.

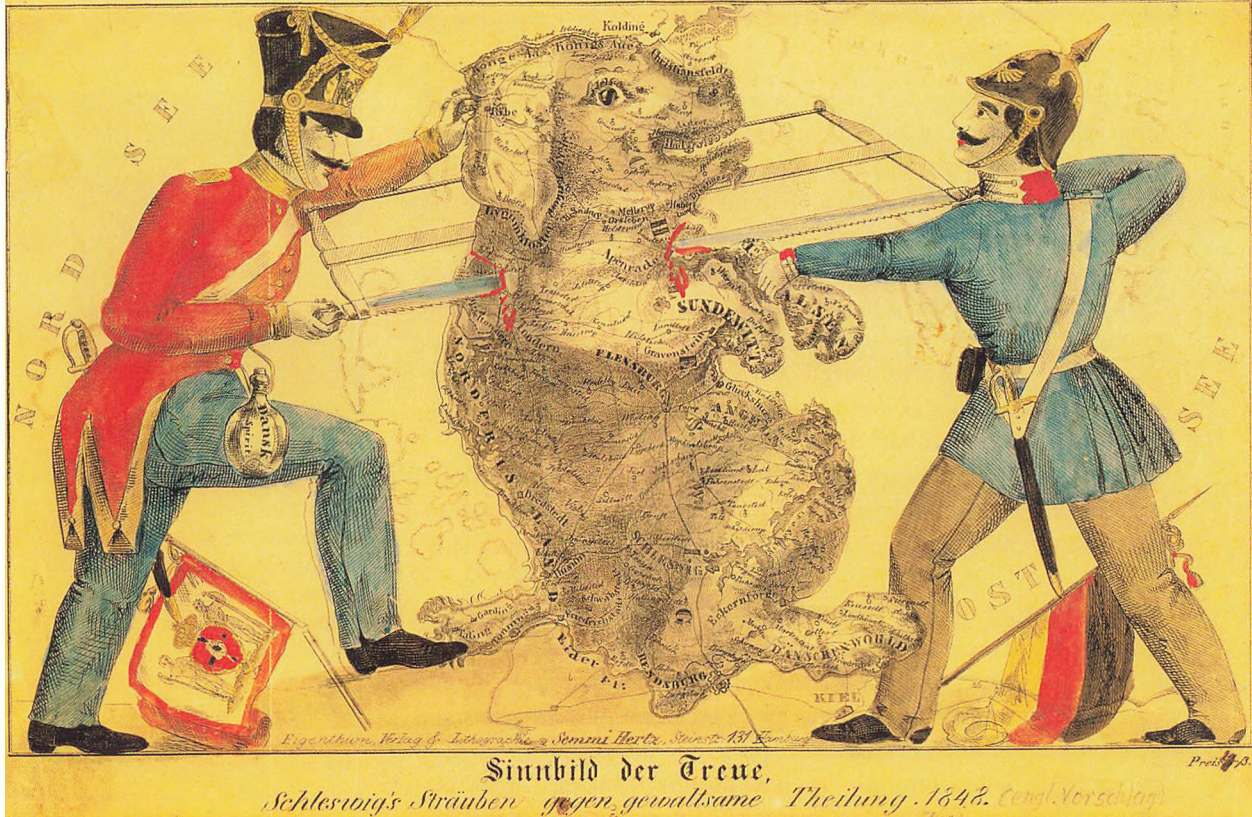
Fremgangen for de danske sympatier i byerne og i egnene ned mod sindelagsgrænsen skyldtes især en nyvundet tilslutning fra de brede sociale lag. De tyske sympatier var fortsat mest begrænset til de øvre og mellemste lag. I byerne gik særlig søfolk, skibstømrere og andre fra det brede maritime miljø forrest, når Dannebrog skulle svinges. Det var det flag, de kendte fra deres tjeneste i den danske flåde og sejlede under på verdenshavene. Sådanne traditioner og en udbredt kongetroskab trak søens folk og byernes mange arbejdere, daglejere, småhåndværkere og mindre handlende i dansk retning. Hverken fra dansk eller tysk hold blev der appelleret særlig til de brede lag eller deres økonomiske og sociale interesser, så disse momenter har næppe haft betydning for deres stillingtagen. Den slesvig-holstenske politimester Krohn i Flensborg indrømmede dette i november 1848: »Lad også oprindelsen til Flensborgs danske sympatier til dels kunne føres tilbage til lokal- og privatinteresser, den danske sag er blevet til en følelses-sag, især hos de mange tilhængere i de nedre klasser.« Det var også her, ønskerne om en tæt tilslutning til Kongeriget fandt flest tilhængere, mens købmænd mest holdt fast ved helstaten.

På landet fik danskheden stor tilslutning fra mange husmænd, håndværkere, daglejere og tjenestefolk. Syd for sindelagsgrænsen beroede danskheden helt på disse lag, mens gårdmændene for det meste var slesvig-holstenere. Her var danskheden derfor udsat.

Sindelagsgrænsen var klar nok til, at en delingslinje tværs gennem hertugdømmet var mulig. En deling blev bragt på bane af deputationen fra Rendsborgmødet, da den kom til København, men afvist. I et opråb til det danske folk den 31. marts foreslog den provisoriske regering, at det nordlige Slesvig selv skulle afgøre, »om det ønsker at indlemmes i den danske stat som provins, eller om det vil følge det tyske fædreland«. Det var sandsynligvis de holstenske demokraters mand i regeringen, Th. Olshausen,

Knipplingskræmmer Jens Wulff (1774-1858) i Brede var ikke blandt dem, der blev revet med i national begejstring. Han så tværtimod det tragiske i, at hertugdømmet Slesvigs danske, tyske og frisiske indbyggere be-fandt sig i indbyrdes splid og borgerkrig.

Selv om grænsen mellem dansk- og tyskdominerede områder i Slesvig var ret klar – den gik nord om Højer og Tønder og syd om Flensborg og omegn – mødte det fremsynede forslag om en deling af hertugdømmet bred modstand, både fra dansk og tysk side. Denne hamborgske karikaturtegning fremstiller Slesvig som den stakkels hund, der får sit hoved savet over af en dansk og en preussisk soldat – en ringe tak for slesvigernes troskab.

som på denne måde ønskede fred med Danmark for at sikre en demokratisk udvikling i Holsten. Efter den preussiske intervention forlod den provisoriske regering delingstanken. I stedet blev den taget op på diplomatisk plan, særlig af den britiske regering. Delingen blev heller ikke nu til noget, men rygterne førte i sommeren og efteråret 1848 til stærke protester fra hjemmetyskerne. Ledende dansksindede slesvigere var også imod. Den danske regering var om nødvendigt villig til at afstå området syd for Slien-Danevirke-Husum, men blev standset af Frederik 7., der erklærede: »Det skal ej ske.«

Demokratiske strømninger og social uro

Slesvigerne var mest optaget af den nationale kamp og krigen, men demokratiske strømninger og social uro fandtes også i hertugdømmet.

Demokratiet kom til Slesvig både sydfra og nordfra. Den provisoriske regering indførte straks forsamlingsret og pressefrihed. Ved valget til den tyske nationalforsamling i Frankfurt 1. maj 1848 fik alle mænd, der var fyldt 21 år, stemmeret. Kun fattig-

hjælpsmodtagere og forbrydere var undtaget. I Slesvig blev der dog kun opstillet en enkelt kandidat i hver kreds, og kun lidt over en tiendedel af vælgerne stemte. I Nordslesvig boykottede de dansksindede vælgere valget. For slesvig-holstenerne blev det store indrepolitiske spørgsmål i sommeren 1848 udarbejdelsen af en statsgrundlov. En grundlovgivende landsforsamling blev valgt i slutningen af juli 1848 med lav valgdeltagelse. Den grundlovgivende landsforsamlings arbejde blev præget af stort hastværk, da man ville have statsgrundloven vedtaget, før den provisoriske regering skulle afløses af den aristokratiske fællesregering. Det lykkedes den 15. september 1848.

Skønt den grundlovgivende landsforsamling selv var udgået af den almindelige valgret, vedtoges med centrum og højres stemmer, at kun 50 af den nye landsforsamlings 100 medlemmer skulle vælges ved lige og almindelig valgret af samtlige vælgere. De andre 50 skulle vælges ved privilegeret valgret efter nogenlunde de samme principper som ved stændervalgene. Det gav gods-ejerne en særlig stor indflydelse. Den danske grundlov fra 1849 gav en bredere valgret. Alligevel blev den slesvig-holstenske statsgrundlov en af revolutionstidens mest liberale forfatninger med personlig frihed, forenings- og forsamlingsret, ytringsfrihed, privat ejendomsret, lighed for loven og almindelig værnepligt, og trosfriheden åbnede for jødernes emancipation.

Det var især demokraterne på venstrefløj, som engagerede sig i valgene og statsgrundloven. De stod stærkest i Holsten, men fandtes også i byerne nord for Ejderen, hvor borgerforeningerne i Slesvig by og Aabenraa sluttede sig til demokraternes organisation 'Vereinigte Volksvereine in Schleswig-Holstein'. Demokraterne søgte også at vinde arbejderne. Størst held hermed havde de i Holsten, men også i Slesvig blev der oprettet enkelte arbejderforeninger bl.a. i Bredsted og Dänischenhagen og på Femern. I 1850 samledes de i 'Schleswig-Holsteinischer Arbeitergesamtverein'. Hertil sluttede sig også 'Gewerbeverein' i Tønder, der var stiftet i 1848 af byens energiske slesvig-holstenske agitator og landsforsamlingsmedlem, købmand J.C. Tødsen.

I Nordslesvig gjaldt den demokratiske interesse et moderne kommunalt selvstyre, som man havde indført i Kongeriget i 1841/42. I Haderslev amt krævede Laurids Skau et folkevalgt amtsråd. Den konservative amtmand Johannsen måtte med Skaus udtryk bøje sig for de »almindelige fordringer i en revolutionær tidsalder« og gå ind på kravet, men det planlagte valg nåede ikke at finde sted før den preussiske invasion sidst i april 1848. I Hygum sogn i den nordvestlige del af Haderslev amt dannede beboerne deres eget »commüneraad« på 10 medlemmer valgt af gårdmænd

Jørgen Hansen (1802-89) var biskop over det lille stift Als-Ærø og medlem af den kommission, som under krigen bestyrede disse områder for kongen. Som sådan overtalte han bønderne til at genoptage hoveriet på de augustenburgske godser med henvisning til, at disse nu var overtaget af kongen. Det rettede de kongetro alsiske bønder sig efter!

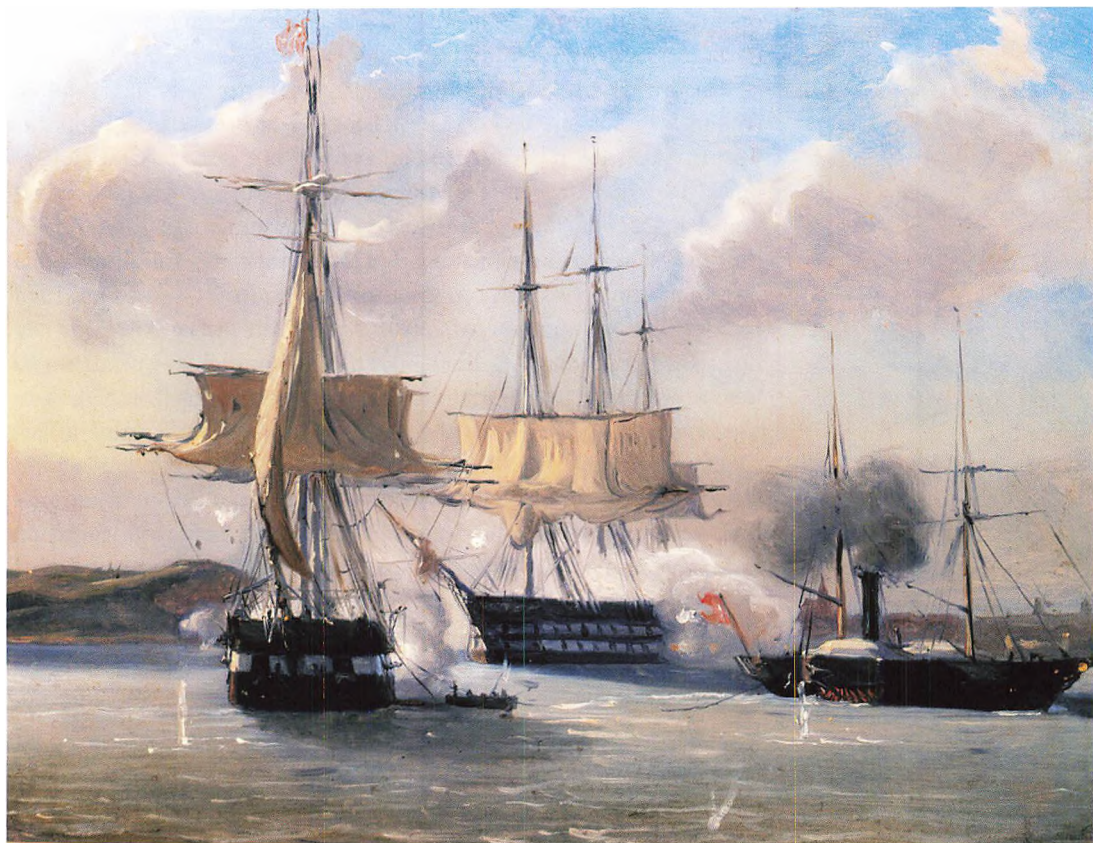
og husmænd. Det tog sig navnlig af folkevæbning, vagtordning og understøttelse af soldaterfamilier.

På Als og Ærø kunne demokratiske strømninger udfolde sig frit under den danske hærs beskyttelse. I maj enedes en deputation fra Als med regeringen i København om oprettelse af et særligt »folkeråd« for øen. Det skulle omfatte købstæder, flækker og landdistrikter og bestå af 9 mænd. Ved valgene til folkerådet i begyndelsen af juni 1848 deltog 74% af vælgerne. Valgt blev øens kommandant, øens biskop, en embedsmand og en købmand fra Sønderborg, en møller, tre gårdmænd og en høker. På Ærø blev der tilsvarende valgt et »distriktsråd«. I begyndelsen var alsingernes interesse for folkerådet stor, og i november 1848 tog de selv initiativ til at vælge en »landsforsamling«, som skulle følge folkerådets arbejde. Folkerådet mødtes en gang om måneden og tog sig af spørgsmål om landvæbningen, administrationen, forligskommissioner, oprettelse af en bondeskole og hoveriafløsning på de augustenburgske godser.

Striden om hoveriet på hertugens ladegårde var et af de få eksempler på social uro i Slesvig i revolutionsåret 1848. Gennem flere årtier havde hertugen og bønderne været uenige om vilkårene for en afløsning af hoveriet med en pengeafgift. Så snart hertugen var flygtet fra øen, gik fæstebønderne i hoveristrejke. Det lykkedes biskop Jørgen Hansen at få bønderne til at genoptage hoverarbejdet ved at henvise til, at kongen nu ejede godserne. Bønderne opnåede, at der blev nedsat en kommission, og den nåede i 1850 til enighed med fæsterne. Ellers undgik Slesvig sidestykker til den holstenske »indersteuro« og husmandsrøret på Sjælland i 1848, men i Husum kom det i august måned til optøjer, da 700 arbejdere ved havnebyggeriet protesterede imod stigende priser med vinduesknusning og plyndring.

Krigen genoptages 1849 – ny våbenhvile

Kort før Malmø-våbenhvilens udløb den 2. april 1849 udpegede den slesvig-holstenske landsforsamling et statholderskab for Hertugdømmerne bestående af Beseler og Reventlow-Preetz. En tysk forbundshær rykkede op i Slesvig. For at forstyrre dette løb linjeskibet »Christian 8.« og fregatten »Gefion« samt dampskibene »Geiser« og »Hekla« den 5. april ind i Ekernefjorde fjord. Angrebet mislykkedes helt. I kampen mod de slesvig-holstenske kystbatterier blev de to orlogsskibe så medtaget, at de måtte overgive sig. Heller ikke ved et angreb på de tyske styrker ved Kolding den 23. april havde danskerne krigslykken med sig. En del af hæren trak sig tæt forfulgt tilbage op i Nørrejylland, mens en anden del søgte

ly i fæstningen Fredericia, der herefter blev belejret af den slesvig-holstenske hær på 14.000 mand. En tredje dansk styrke lå på Als og bandt de tyske styrker i Sundeved. Den tyske troppespredning gav danskerne mulighed for at bruge flåden til at opnå lokal overlegenhed. Fra Helgenæs på Mols og fra Als blev der udsendt tropper, som blev sejlet til Vestfyn og derfra overført til Fredericia. Den 6. juli kl. 1 om morgenen gjorde den danske hær et vellykket udfald fra fæstningen, og kl. 4 var de slesvig-holstenske belejringstropper drevet på flugt.

Den 10. juli 1849 indgik Danmark og Preussen en ny våbenstilstand. Preussen var nu grundig træt af krig og revolution. Als og Ærø forblev under dansk besættelse, mens det øvrige Nordslesvig blev besat af neutrale svensk-norske tropper og Sydslesvig af preussiske. Demarkationslinjen mellem de svensk-norske og preussiske tropper fulgte stort set sindelagsgrænsen nord om Tønder og syd om Flensborg. En dansk-engelsk-preussisk bestyrelseskommission fik den 25. august overdraget regeringsmagten over Slesvig. Den slog sig ned i Flensborg. Det danske medlem blev Frederik 7.s robu-

Den danske flådes forsøg på at forstyrre den tyske fremmarch i Slesvig ved et angreb i Ekernførde fjord om morgenen den 5. april 1849 endte i en katastrofe. Fregatten »Gefion« blev skudt i stykker af de langt underlegne slesvig-holstenske kystbatterier og måtte overgive sig kl. 17.45. Linjeskibet »Christian 8.« blev skudt i brand og måtte stryge flaget kl. 18.30. Da ilden kort tid efter nåede krudtmagasinet, sprang skibet i luften. De to små hjuldampere »Geiser« og »Hekla« kunne ikke redde de store skibe. Kampen kostede flåden over 100 døde. Billedet er malet af løjtnant Th. Vilhelm Petersen, der selv var ombord på »Gefion«.

Kabinettssekretær Frederik Ferdinand von Tillisch (1801-89) tilhørte den nationalkonservative kreds om gehejmestatsminister P.C. Stemmann. Han var tilhænger både af helstaten og en fast dansk politik i Slesvig. 1849 blev han medlem af den dansk-preussisk-britiske bestyrelseskommission for Slesvig og 1850 kongens regeringskommissær. På denne post blev han hovedperson i opgøret med slesvig-holstenerne og starten på en ny dansk kulturpolitik i Slesvig.

ste kabinettssekretær F.F. Tillisch, der ligesom hans medfølgende privatsekretær Th.A.J. Regenburg var født nord-slesviger. Den preussiske regering udnævnte grev Botho zu Eulenburg. Som opmand mellem Tillisch og Eulenburg fungerede den engelske oberst og diplomat ved hansestæderne George Lloyd Hodges.

Bestyrelseskommissionen afviste statholderskabets myndighed i Slesvig. Den ophævede for Slesvigs vedkommende en lang række af de love, som var blevet udstedt i Hertugdømmerne siden den 17. marts 1848, bl.a. den slesvig-holstenske statsgrundlov. Det betød reelt afslutningen på den slesvig-holstenske revolution, i hvert fald nord for demarkationslinjen, hvor kommissionen kunne basere sin autoritet på de loyale svensk-norske tropper. Syd for linjen var de preussiske tropper ikke til megen nytte for kommissionen. Her sluttede mange op om embedsmændenes »passive modstand«. De nægtede at betale skat til bestyrelseskommissionen og sendte i stedet pengene til statholderskabet.

Tillisch ville genansætte alle fordrevne, kongetro embedsmænd og afskedige deres slesvig-holstenske efterfølgere, men det modsatte Eulenburg og Hodges sig. Tillisch måtte forhandle genansættelserne sag for sag. Her kom mange slesvig-holstenske embedsmænd selv Tillisch til hjælp, for ved protest og obstruktion spillede de ham kortene i hænde. Syd for demarkationslinjen kunne kommissionen dog sjældent sætte sin vilje igennem. Da den afskedigede amtmand Andreas Hansen i Tønder, blev hans efterfølger forjaget med stenkast af en rasende folkemængde. De menige preussiske soldater begik mytteri, da bykommandanten beordrede dem til at arrestere den afskedigede amtmand, som så blev på sin post.

De slesvigske præster blev nu for alvor inddraget i den nationale konflikt. I august 1849 erklærede seks præster i Slesvig by, deriblandt superintendenten for hertugdømmets tysktalende menigheder N.J.E. Nielsen, statholderskabet for eneste lovlige regering. Det følte mange præster som en forpligtelse til at mene det samme. I september genindførte bestyrelseskommissionen kirkebønnen for kongen og det kongelige hus. Mange præster sluttede sig til den passive modstand, og mange blev afskediget.

Danmark og Preussen sluttede efter russisk pres den 2. juli 1850 fred på basis af status quo fra før 1848. Slesvig-holstenerne følte det som et stort preussisk forræderi mod deres sag. De stod nu alene mod Danmark. Den 13. juli blev bestyrelseskommissionen opløst. Tillisch videreførte som overordentlig regeringskommissær styret af Slesvig i Frederik 7.s navn. Den 16. juli rykkede danske soldater ind i Nordslesvig. Den 17. juli nåede de til Flensborg. De slesvig-holstenske tropper var allerede den 14. juli rykket fra Holsten ind i det sydlige Slesvig. Det endelige opgør forestod.

Slagene ved Isted og Frederiksstad og krigens slutning

Den slesvig-holstenske hær stod under kommando af den afskedigede preussiske general Willisen. Den tog stilling ved Isted, hvor Langesø, Isted sø og Arnholt sø sammen med Grydeskov og Isted skov indsnævrede adgangen sydpå mod Slesvig by. Den danske hær havde Gerhard Christoph von Krogh som overgeneral. Den 23. juli om aftenen kaldte han til krigsråd på Bilskov kro. Her besluttedes det at rykke frem til Helligbæk den 24. og angribe den 25. juli. 1. division skulle følge hovedlandevejen Flensborg-Slesvig og angribe det slesvig-holstenske centrum ved Isted, mens 2. division ad en østligere vej skulle angribe ved Øvre Stolk. 3. brigade skulle foretage en omgående bevægelse og falde i ryggen på de slesvig-holstenske tropper ved Skovby. Allerede den 24. juli om morgenen begyndte de første kampe mellem de to hære ved Helligbæk.

Det danske hovedangreb begyndte tidligt om morgenen den 25. 37.500 mand gik frem mod 26.800 slesvig-holstenere. Styrregn, levende hegn og krudtrøg hæmmede snart overblikket for begge hære. Også de slesvig-holstenske styrker angreb og havde held til at overraske en del af 2. division ved Øvre Stolk. Under kampen her faldt divisionschefen, general Schleppegrell. Brigadekommandøren sendte overdrevent pessimistiske meldinger til overkommandoen, men de menige soldater holdt stand og samlede sig på ny til angreb mod slesvig-holstenerne, der snart måtte vige. Også 1. division formåede at presse slesvig-holstenerne tilbage. 3. brigade var i mellemtiden nået frem til Skovby. Af frygt for at blive omringet gav Willisen den slesvig-holstenske hær ordre til at gå tilbage mod Rendsborg. Netop som 3. brigade havde mulighed for at afskære tilbageslaget, kom en fire timer gammel ordre fra overkommandoen om tilbageslag til hovedstyrken. Den var afsendt under indtryk af den førnævnte pessimistiske melding fra 2. division og var overhalet af senere begivenheder. Men den blev adlydt, og da kavaleriet også opgav forfølgelsen af slesvig-holstenerne, lykkedes det ikke den danske hær at tilintetgøre sin modstander.

Kampene var meget voldsomme og krævede mange ofre. Niels Bach fra Ranum i Vestjylland fik en kugle i sin venstre arm og måtte søge til forbindingspladsen: »Jeg travede igennem skoven, og da jeg en gang så mig tilbage, bemærkede jeg, at mange var faldet der. Ja, der lå én, der lå to, men jeg var alligevel glad af hele hjertet, at det ikke var flere, sådan som kuglerne havde regnet ned over os. Men da jeg kom ud af skoven og nåede chausseen

Nicolai Johannes Ernst Nielsen (1806-83) blev af den provisoriske regering i 1848 udpeget til superintendent for de tysk-sprogede menigheder i Slesvig stift. Nielsen blev 1849-50 hovedpersonen i de slesvig-holstenske præsters modstand mod bestyrelseskommissionen. Hans afsættelse i 1850 skarpede yderligere den slesvigiske »præstekrig«.

Krigen i Slesvig 1850.

Schlepppegrells Fald i Øvre-Stolk, d. 25de Juli 1850.

Slaget ved Isted den 25. juli 1850 kostede mange tab. Blandt de dræbte var chefen for danskernes 2. division, generalmajor Frederik Schlepppegrell (1792-1850). Begivenheden under den hårde kamp i Øvre Stolk er afbildet på dette Neuruppinertryk. Det lader en slesvig-holstensk bonde affyre det dræbende skud, men det hører til i mytternes verden.

for dér at finde mig en læge, fandt jeg på én gang mange læger, for her lå de, alle mine modige kammerater. Der var to lange rækker på begge sider af vejen. Mændene svømmede i deres blod, og mange vogne kørte og holdt på vejen, belæsset med de døde, og blodet løb i strømme gennem vognen. Jeg kan selv knap fatte, at jeg er gået forbi dette grusomme syn, som jeg var øjenvidne til.«

Kampene gik også ud over de civile. En bondedreng fra Bollingsted oplevede krigen på nærmeste hold i kroens kælder: »Her har jeg gennemlevet mit livs uhyggeligste timer: i det mørke, mugne rum med børnenes klynken og gråd, kvindernes jamren og derude i landsbyen den stadig højere larm fra kampen, skydningen, signalblæsningen og hurraråbene. Vilde scener udspillede sig derude: hele den nordlige husrække stod allerede i flammer; Jenners, Carsten Mauderers og Matzens hus brændte.« Dog forøvede de to hære her lige så lidt som ellers under den første slesvigske krig bevidste overgreb på civile. Krigsfanger led heller ikke overlast. Den dansk-tyske krig var ikke så brutal som mange andre borgerkrige dengang og senere.

Efter nederlaget ved Isted forsøgte general Willisen efter krav om aktion fra det slesvig-holstenske statholderskab at erobre Frederiksstad. Den 29. september 1850 indledtes et kraftigt bombardement af byen, der fortsatte i 5 1/2 døgn. Den 3. og 4. oktober var byen et flammehav. De fleste indbyggere havde da forladt byen, men en halv snes mistede livet. Billedet viser danske soldater i færd med at evakuere en familie fra et sønderbombet hus. Den 4. oktober kl. 18 kom stormangrebet, som efter fem timers kamp var slået tilbage af danskerne anført af oberstløjtnant Hans Helgesen. Krigens sidste slag var endt. Indbyggerne kunne vende tilbage og genopbygningen begynde. Lito-grafi af Niels Simonsen.

Den danske hær havde 845 faldne og 2.405 sårede. 47 af de sårede faldt sammen med 368 usårede i slesvig-holstensk fangenskab. Slesvig-holstenerne havde 534 faldne og 1.202 sårede. 411 af de sårede og 1.072 usårede blev taget til fange af danskerne. De samlede tab i begge hære beløb sig til en tiendedel af de indsatte styrker. På dansk side lagde de store tab en dæmper på glæden over sejren.

For overgeneral von Krogh, der havde brødre på slesvig-holstensk side, var der i det hele taget ikke meget at glæde sig over. Som god helstatsmand afsluttede han sin beretning om slaget således: »Sådant er i det væsentligste grundtrækkene af en kamp mellem to armeer, der af naturen og forholdenes udvikling er bestemte til at virke i forening, og hvis intensive kraft, efter de prøver, der i går er aflagte, vilde gøre dem til et betryggende værn for kongens riger og lande.«

I 1850 var det ønsketænkning. Statholderskabet krævede, at Willisen fortsatte krigen. Den 12. september angreb slesvig-holstenerne ved Mysunde, men blev slået tilbage. Deres næste angreb kom på vestkysten. Den 29. september begyndte et voldsomt bombardement af Frederiksstad. Ca. 5.000 slesvig-holstenerne stod over for 1.600 danskere anført af oberstløjtnant Hans Helgesen. Bombardementet lagde byen i ruiner og varede indtil den 4. oktober klokken 18, hvor stormangrebet kom. Det udviklede sig til nærkamp, der varede helt til klokken 23, hvor den døde hær og slesvig-holstenerne trak sig tilbage. Et sidste slesvig-holstensk

Den danske overgeneral i slaget ved Isted, Gerhard Christoph von Krogh, tilhørte den slesvigske embedsadelens førende slægt, hvis våben gengives her. Sønnerne af hofjægermester Friedrich Ferdinand von Krogh, der ejede Aastrupgård ved Haderslev, viste 1848-50 forskellige nationale sympatier. Godske Hans Ernst von Krogh var amtmand over Husum og Bredsted amter og overstaller for Ejdersted. Som kongetrohelstatsmand stod han tøvende over for den provisoriske regering og søgte sin afsked i maj 1848. Caspar Hermann von Krogh ejede Tåbrup i Stepping sogn og Marielyst ved Haderslev. Han havde formentlig slesvig-holstenske sympatier, men gjorde sig ikke gældende politisk. G.C. von Krogh havde en ren militær karriere og var som nævnt dansk overgeneral i 1850. Ved sin død i 1860 blev han begravet i mindehøjen på Flensborgs gamle kirkegård sammen med de faldne officerer fra Istedslaget. Georg Flemming von Krogh boede på Sjælland; hans nationale sympatier er ukendt. Friedrich Christian von Krogh var amtmand i Tønder amt og blev i april 1848 afskediget af den provisoriske regering. Han var helstatsmand. Georg Friedrich von Krogh var amtsforvalter og husfoged for Haderslev vesteramt. Han var en udpræget slesvig-holstener og stillede sig i 1848 i spidsen for et slesvig-holstensk frikorps. Von Krogh'ernes nationale splittelse fortsatte i det næste slægtled.

angreb ved Mysunde nytårsaftensdag 1850 mislykkedes også. Det blev både årets og krigens sidste fægtning.

Slutningen kom ved diplomaternes forhandlingsborde. Den 2. august 1850 undertegnede England, Frankrig, Rusland, Sverige og Danmark den første Londonprotokol, som bekræftede, at den danske helstat fortsat skulle bestå. Den 23. skrev også Østrig under. Preussen nægtede, men den 29. november 1850 tvang Rusland og Østrig med den såkaldte Olmützkonvention Preussen til at gøre en ende på den slesvig-holstenske magtbasis i Holsten. Den 1. februar 1851 måtte slesvig-holstenerne også give op i Holsten. Statholderskabet og landsforsamlingen blev opløst. Opstanden var forbi.

Sprogreskripter og forfatningsstrid

Treårskrigen 1848-50 var højst en halv dansk sejr. Stormagterne tillod ikke et dybtgående opgør med slesvig-holstenerne og heller ikke, at hertugdømmet Slesvig blev indlemmet i kongeriget Danmark. Ejderpolitikken måtte opgives, og i stedet blev helstaten genskabt. Slesvigerne fik ikke del i demokratiet, men et embedsmandsstyre, og stænderforsamlingen blev genindført. Kun få reformer blev ført ud i livet. Den danske gevinst af krigen var, at Slesvigs administration blev adskilt fra Holstens, og at regeringen fik mulighed for at fremme dansk sprog og kultur i Slesvig. Hovedindholdet i den danske kulturoffensiv blev de omstridte sprogreskripter.

Det danske styre mellem krigene

Opstandene i 1848/49 kostede overalt i Europa de revolutionære nationalbevægelser dyrt. Således også i Slesvig, hvor Danmark fra juli 1850 kunne undertvinge slesvig-holstenerne. I det sydligste Slesvig indførtes belejringstilstand med standretter, der kunne idømme dødsstraf for spionage og våbenbesiddelse. Heldigvis blev det ikke aktuelt. Slesvig-holstenerne holdt sig til en »passiv modstand«, der bl.a. ytrede sig ved en kold skulder til de danske embedsmænd og demonstrativ afsyngelse af Slesvig-Holsten-sangen og brug af de blå-hvid-røde farver. Danske tiltag i denne »lillekrig« var forbud mod de slesvig-holstenske sange, farver og symboler, hvis overholdelse et nyt slesvigsk gendarmkorps vågede over. Også en række tyske aviser og tryksager blev forbudt. I Angel påbød den lokale kommandant befolkningen at tage hatten af for officerer og embedsmænd. Det fik Tillisch krigsministeren til at underkende.

På dansk side var der et folkeligt pres for et retsopgør med alle, der havde krænket kongens lovlige herredømme. Stormagterne, der undertvang nationale opstande i egne lande med henrettelser, deportationer og fængsel, krævede dog mildhed. Et kongeligt reskript af 16. januar 1851 gav almindelig amnesti til soldaterne i den slesvig-holstenske hær. De ca. 7.000 slesvigerne, som havde gjort tjeneste her, kunne vende hjem. Undtaget var kongelige officerer, som havde sluttet sig til opstanden. Desuden ventede om-

Prins Frederik af Nør (1800-65) var som hovedperson i kuppet mod fastningen i Rendsborg og krigsminister i den provisoriske regering i foråret 1848 en af de mest belastede. På dette træsnit ses han med en løkke om halsen. Kredse i Danmark ønskede ham og broderen hertug Christian August hængt. Så galt kom det ikke til at gå, men de to brødre var blandt de 33, som efter opstanden blev landsforvist fra det danske monarki.

trent 4.000 politiske flygtninge på at komme hjem til Slesvig. De var flygtet før de danske troppers indrykning i juli 1850. Et kongeligt patent af 10. maj 1851 gav også dem almindelig amnesti. Kun 33 blev undtaget og dermed reelt landsforvist fra Slesvig. Blandt dem var hertug Christian August og prinsen af Nør med familier, medlemmer af den provisoriske regering og embedsmænd, som havde været særlig udfarende i opstanden. Rundt omkring fik adskillige fremtrædende slesvig-holstenere frataget deres valgret til den slesvigske stænderforsamling; i Nordslesvig gik det ud over 74 hjemmetyskere.

I spidsen for det nye danske styre stod regeringskommissær F.F. Tillisch, der af kongen fik lov til at »skalte og valte, som du vil, indtil jeg selv kommer.« Tillisch fik kontor i Flensborg, der nu som tak for sin loyalitet blev administrationscentrum på bekostning af den gamle, men stærkt slesvig-holstenske regeringsby Slesvig. I marts 1851 blev Tillisch optaget i regeringen som minister for Slesvig, og hans kontor blev til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. I 1852 flyttede det til København. Som minister for Slesvig var Tillisch alene ansvarlig over for kongen. I juli 1852 blev han mod sin vilje i stedet indenrigsminister.

Tillisch afskedigede straks de tilbageværende slesvig-holstenske embedsmænd. Udrensningen omfattede forvaltningen og domstolene, advokaterne, de lærde skoler og kirken. Blandt de ramte var digteren Theodor Storm i Husum, der mistede sin advokatbestalling og i stedet fik embede i Potsdam og senere i Heiligenstadt i Thüringen. Den tabte hjemstavn medvirkede til, at erindring, længsel og vemod blev en grundstemning i hans digte.

I stedet for de afskedigede blev der i de fleste tilfælde udnævnt efterfølgere fra Kongeriget. »Bienniet«, kravet om mindst to års studier ved Kiels universitet, blev nu helt ophævet for Slesvigs vedkommende. De nye embedsmænds faglige standard var gennemgående i orden, men mange kom i et skævt forhold til befolkningen, også til de loyale. Den danske rigsarkivar A.D. Jørgensen huskede senere: »Som dreng og ungt menneske var [jeg] vidne til meget, som vakte min opposition, sårede min retfærdighedsfølelse, jeg må tilføje, sårede min særfølelse som sønderjyde.« Mange embedsmænds iver for at fremme danskheden i den nationalliberale, københavnske version var stor, deres sans for de mange nuancer i den slesvigske virkelighed begrænset. Kun få forstod det slesvigske standpunkt. Det akademiske og sociale hovmod, som embedsmænd kunne slippe godt fra i Kongeriget, sårede den slesvigske bondes selvfølelse. Og så kunne rigsdanskerne jo ikke »æ sproch«.

Det nye styre skubbede den danske bevægelses folkelige ledere

til side. Kun Laurids Skau blev der plads til som amtsforvalter i Haderslev vesteramt. Christian Flor fik ikke den fremtrædende plads i forvaltningen af Slesvigs kirke- og skolevæsen, som han selv og mange dansksindede havde ønsket, og han forlod landsdelen. Peter Chr. Koch løb ind i en række kontroverser med myndighederne om sine artikler i 'Dannevirke'. Han kaldte det danske styre et tvangsstyre: »Før havde vi i Slesvig frihed uden fred, nu har vi fred, men ingen frihed.« I 1855 fik han nok, solgte sit blad til en nationalliberal københavnere og flyttede selv til hovedstaden. Blandt slesvig-holstenerne var det danske styre fra begyndelsen af forhad. Agitationen overdrev meget, men vandt tiltro i Tyskland.

Helstaten genetableres

Rekonstruktionen af helstaten skete ved årsskiftet 1851/52. Den betød en fuldstændig dansk opgivelse af Ejderpolitikken. Den 6. december 1851 lovede den danske regering i noter til Preussen og Østrig at genindføre stænderforsamlingerne i Slesvig og Holsten. Den gav afkald på at inkorporere Slesvig i Kongeriget. Til gengæld skulle der ikke være en nærmere statsretslig forbindelse mellem Slesvig og Holsten end mellem hvert af disse hertugdømmer og Kongeriget. Kun få institutioner som universitetet i Kiel og ridderskabet måtte fortsat være fælles. Østrig og Preussen godtog denne formel for helstatens genoprettelse.

Aftalerne blev udmøntet i Januarkundgørelsen af 28. januar 1852. Udenrigs-, krigs-, marine- og finansministerierne blev fælles for hele monarkiet, mens hertugdømmernes indre forhold blev styret af ministrene for Slesvig og Holsten-Lauenburg. Disse skulle alene være ansvarlige over for kongen, der ville styre Hertugdømmerne enevældigt. Der skulle udarbejdes en fælles forfatning for hele monarkiet og særskilte forfatninger for henholdsvis Slesvig og Holsten, som skulle forelægges stænderforsamlingerne. Disse skulle sammensættes efter forordningerne fra 1831/34; dog faldt den augustenburgske virilstemme bort. I de slesvigske stænder blev dansk og tysk ligeberettigede sprog, og Slesvigs forfatning skulle tilgodese begge nationaliteter. Holsten og Lauenburgs medlemskab af Det tyske Forbund bestod uændret. En ophævelse af belejringstilstanden i Sydslesvig og en udvidelse af amnestien blev stillet i udsigt og fulgte i løbet af foråret 1852. Det nye patent af 29. marts 1852 udelukkede blot 15 slesvigere og 6 holstenerne fra amnestien, bl.a. augustenborgerne.

Til gengæld for disse indrømmelser forlod de tyske tropper i februar 1852 Holsten. Igen var den danske konge hersker over

Augustenborgernes forvisning og salget af godserne i Slesvig til den danske stat var i sandhed en deroute for slægten. Hertug Frederik Christian 2. havde omkring 1810 bestilt denne temaskine i sølv hos Sønderborg-guldsmeden Jürgen Joachim Jürgensen. Den norske løve skal understrege hertugernes titel »arving til Norge«. Den var der heller ikke længere indhold i. Temaskinen kom i dansk eje, da den i 1955 blev erhvervet hos et barnebarn af prins Frederik af Nør. Tilhører i dag Museet på Sønderborg Slot.

Hertugdømmerne ned til Elben. Fastlæggelsen af arvefølgen for hele det danske monarki skete ved den anden Londonprotokol af 8. maj 1852, der gav prins Christian af Glücksborg og hans efterkommere retten til den danske trone. Det var et stort nederlag for hertugen af Augustenborg. Christian August måtte tage ophold uden for monarkiet og love ikke foretage sig noget, »hvormed roen i Deres Kongelige Majestæts riger og lande kan forstyrres« eller modarbejde den nye arvefølge. Til gengæld fik han tre millioner rigsdaler for sine konfiskerede godser. For dem købte han godset Primkenau i Schlesien, der blev familiens nye opholdssted.

Helstaten var genskabt, men på foreløbig basis, da de særlige forfatninger for Slesvig og Holsten og en fælles forfatning for hele monarkiet manglede. Fra midten af 1850'erne skulle det give svære problemer.

Den danske sprogordning

Straks i 1850 blev sprogforholdene ændret i Nordslesvig. På landet faldt al tyskundervisning bort, ligeledes tyske gudstjenester, hvor sådanne fandtes. Byerne Haderslev, Aabenraa og Sønderborg fik dansk skolesprog, men beholdt undervisning i tysk. I de tre byer mistede tysk sin gamle forrang i kirken, da de to sprog blev ligeberettiget og de danske og tyske præster sideordnet. Kun i Christiansfeld vedblev tysk at være hovedsproget i kirken og skolen. I årene 1850-52 blev tillige rets- og administrationsproget i købstæderne på østkysten dansk. Tønder Seminarium blev i 1858 omdannet til et dansk seminarium, mens et tysk seminarium blev oprettet i Ekernefærde.

Særlig i Mellemslesvig skete der forandringer. Februar-marts 1851 udsendte Tillisch reskripter, der anordnede skiftevis dansk- og tysksprogede gudstjenester for Tønder, Flensborg, Husum, Bredsted og Gottorp provstier. Ved de kirkelige handlinger kunne de berørte selv vælge sproget; konfirmationen skulle ske på dansk. De fem provstiers skoler fik alle dansk undervisningssprog og beholdt kun fire ugentlige tysktimer; i Tønder og Læk skulle tysk dog være »en af de væsentligste undervisningsgenstande«. Sproget i retten og administrationen blev også ændret. Fra oktober 1852 kunne begge sprog bruges over for myndighederne, og disse skulle svare tilbage på borgerens sprog. Ved civile retssager skulle parterne selv bestemme sproget, mens straffesager blev ført på den anklagedes sprog.

Hensigten med sprogreskripterne var at rulle de foregående årtiers skifte fra sønderjysk til plattysk folkesprog tilbage. Den centrale person i dette var Th.A.J. Regenburg, leder af kirke-, skole- og undervisningsvæsenet under Tillisch. Begge tilhørte den sene enevældes nationalkonservative inderkreds omkring gehejmestatsminister P.C. Stemmann. Det samme gjorde gehejmarkivar C.F. Wegener, der var Regenburgs gamle lærer fra Sorø Akademi. Han var ideologen, der støbte kuglerne. Regenburg var som Wegeners dygtige og flittige elev udset til at skyde dem af, mens Tillisch som hertugdømmets magthaver skulle række ham geværet. Wegener sendte Regenburg talrige breve med tilskyndelser: »Tillisch er en magt! Bearbejd ham.« Og i et senere brev: »O – kunne vi vinde folket for danskheden! Tænk Dem, at historien skulle sige engang: at dansk atter høres til Slien, det skyldes én mands mod, udholdenhed og klogskab, og denne ene mand var – De havde dog lyst til denne krans! Jeg ønsker Dem den af hjertet.«

Regenburg kendte sin mission. »Vil man give mig frie hænder, magt og penge, vil jeg nok forpligte mig til at danisere hele Angel

Theodor August Jes Regenburg (1815-95) var født i Aabenraa. Han tilhørte samme nationalkonservative personkreds som Tillisch og var som denne opsat på at fremme danskheden i Slesvig. Som kontorchef og siden departementschef for kirke- og undervisningsvæsenet under Tillisch blev han hovedmanden bag de omstridte mellemslesvigiske sprogreskripter.

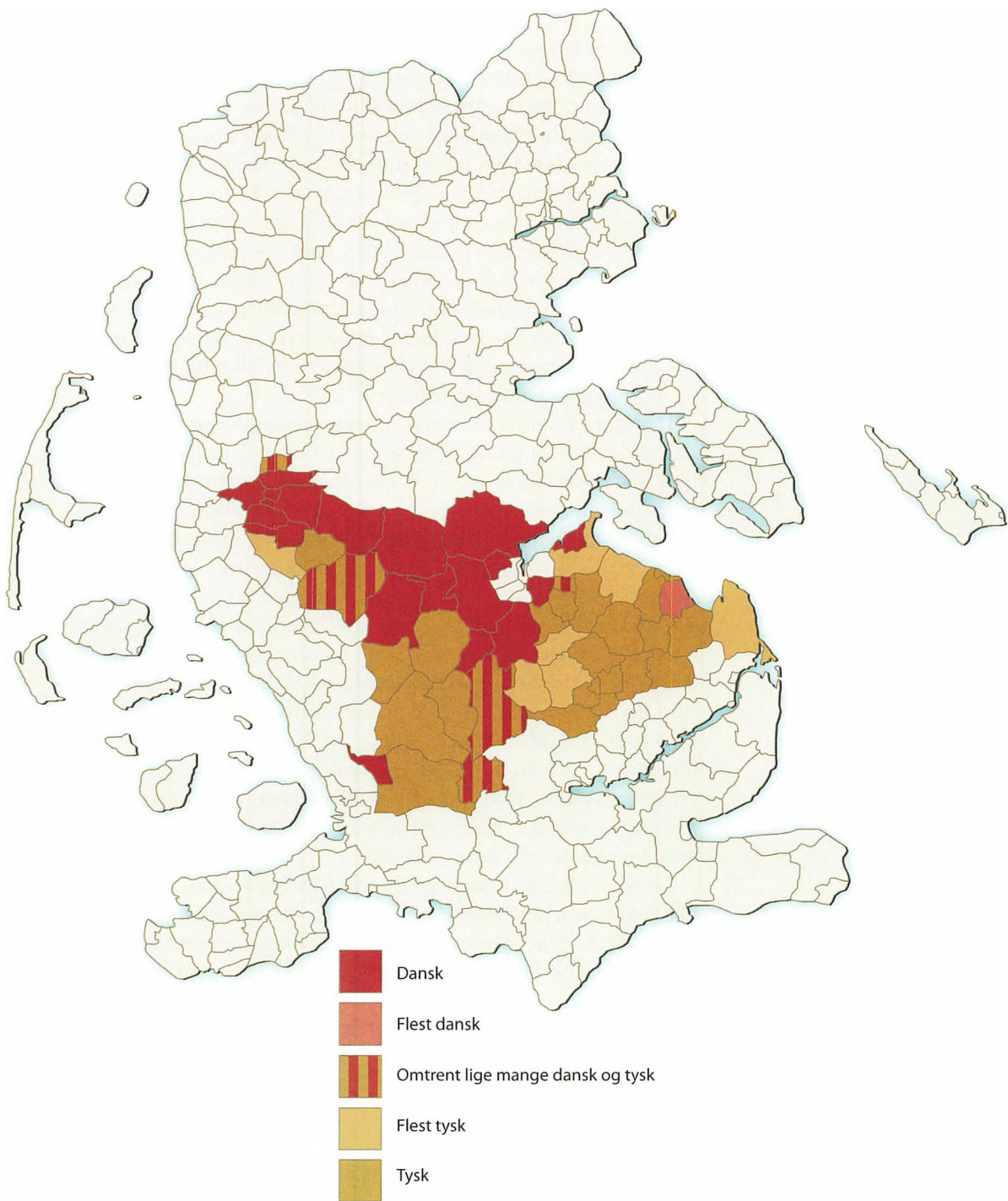
Den meget nationalistiske gehejmearkivar C.F. Wegener (1802-93) var sprogreskripter-nes ideologiske bagmand. Som historiker engagerede han sig kraftigt for at bevise Danmarks historiske ret til hele Slesvig, og han udgav hertugen af Augustenborgs beslaglagte breve i uddrag. Wegener havde en høj stjerne ved hoffet.

til Slien og landet til Treja måske Haddeby med«, skrev han til Wegener. Så langt mod syd kom sprogreskripterne ikke til at gå. Det sydligste Angel, området syd for Slien og Danevirke og de frisisktalende områder langs vestkysten beholdt sammen med byerne Flensborg, Slesvig og Husum tysk som kirke- og skolesprog. Modsat sprogreskriptet fra 1840 omfattede de nye sprogbestemmelser dog ikke kun områder, hvor folk talte dansk. Det gjorde man nok i Mellemslesvigs hedeegne, men ikke i egnene mod øst og syd, hvor plattysk i stedet var blevet folks hjemmesprog. Sprogreskripterne brød dertil med århundredgamle mellemslesvigske traditioner for tysk kirke- og skolesprog, og de fire timers tyskundervisning om ugen var for lidt i en befolkning med mange økonomiske forbindelser sydover.

Det gjorde kun ondt værre, at sprogreskripterne blev indført hen over hovedet på de berørte, og at de fleste privatskoler med tysk undervisningssprog snart blev lukket. Sprogordningen genoplivede den slesvig-holstenske agitation, som ellers havde været lammet siden juli 1850. Mellemslesvigerne protesterede med adresser til stænderforsamlingen. I 1854 fik de over 16.000 underskrifter! Særlig fra Angel, hvor sprogskiftet var nået længst og den slesvig-holstenske bevægelse stod stærkest, kom der mange indsigelser, men også fra midtlandet, der endnu var overvejende dansktalende og politisk tilbageholdende. Protesterne omfattede også det forsonligt indstillede befolkningsselement, der havde været i fremgang efter krigens ophør og bl.a. vist sig ved en loyalitetsadresse fra foråret 1851 med over 1700 underskrifter i det østlige Sydslesvig til dels helt ned til Ejderen. I Tyskland og hos stormagterne vakte reskripterne stærk uvilje. De blev en belastning for det danske styre i Slesvig.

I januar 1861 førte presset til en indrømmelse. Konfirmationen i kirken kunne herefter ske på det sprog, som forældrene foretrak, og der blev givet forældrene mulighed for at ansætte huslærere til at undervise deres børn i hjemmet med frit valg af undervisningssprog.

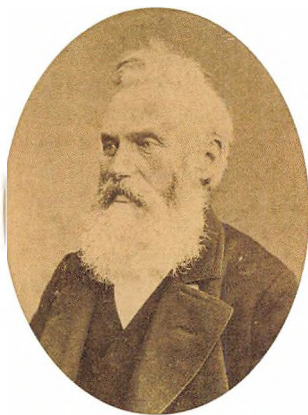
I april 1861 rettede flere grundtvigsk indstillede danske nord-slesvigerne med lærer Cornelius Appel fra Tønder i spidsen en kritik mod sprogreskripterens åndelige formynderi: »det er dog vel en levende tilslutning til sproget, som vi alle stiler efter«. Kritikerne, der efter deres mødested i Løgumkloster blev kaldt »Klosterbrødrene«, fremhævede desuden: »til naturlige menneskerettigheder hører, at forældrenes bestemmelsesret med hensyn til deres børn såvidt muligt lades i fred og ikke utilbørligt indknibes.« Derfor burde der ikke kun gives mulighed for at ansætte huslærere, men også for at oprette privatskoler. Klosterbrødrene

Sprogskripterne i Mellemslesvig 1851-64 og konfirmationssprog 1861

Kortet viser sprogreskripterens område i Mellemslesvig samt de mellemslesvigske forældres valg af konfirmationssprog for deres børn, da dette blev givet frit i 1861. Det er ikke helt sikkert, at alle forældre i Joldelund, Viöl og Schwesing sogne valgte tysk.

I Nordslesvig foregik alle konfirmationer på landet på dansk, mens der i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kunne vælges tysk konfirmation. I Nordfrisland vest for sprogreskripterens område og syd for dette skete alle konfirmationer på tysk. I Flensborg foregik konfirmationen på tysk i byens sognemenigheder og på dansk i den frie danske menighed.

Cornelius Appel (1821-1901) var lærer i Tønder og førende skikkelse i »Klosterbrødrenes« kritik af sprogreskripterne. De grundtvigske frihedsprincipper, som de i stedet ønskede, blev underkendt af regeringen – men ført ud i livet af sønnen Jacob Appel, der var undervisningsminister, da ordningen for det tyske mindretal i Nordslesvig blev fastlagt i 1920.

ville også foreløbig bevare et vist mål af slesvigske selvstændighed. Deres kritik blev fejlet til side.

Kun i Flensborg fulgte regeringen det frivillighedsprincip, som Klosterbrødrene efterlyste. Her blev der oprettet en fri dansk menighed, der voksede fra 110 familier i 1852 til hen ved 600 i 1864. Til menigheden var knyttet en dansk borgerskole, hvis elevtal steg fra 27 til over 500. Selv om embedsmænd og andre tilflyttere nordfra fyldte godt op i rækkerne, gav frivilligheden i byen bedre resultater end tvangen i landområderne. Her var der kun en pæn tilslutning til de danske gudstjenester i de mest dansktalende sogne i den nordlige del af sprogreskripterens område. Desuden valgte beboerne her oftest dansk til de kirkelige handlinger og efter 1861 dansk konfirmation for deres børn.

Et andet frivilligt tilbud var de mange nye bogsamlinger, som blev oprettet i skoler og præstegårde: 87 i Nordslesvig og 56 i Mellemslesvig. Sidstnævnte havde fra omkring 1860 et faldende udlån. Det danske foreningsliv trivedes i byerne, særlig i Flensborg, hvor Frederik 7. var en kær gæst i Borgerforeningen og Knudsgildet.

Forsigtig reformpolitik

Det danske styre gennemførte flere forsigtige reformer, men de gik ikke vidt nok til at sætte hertugdømmet på omgangshøjde med Kongeriget.

Fra 1850 skete der en del ændringer i forvaltningen. Slesvig blev helt adskilt fra Holsten. Appellationsretten blev delt og som nævnt blev et særligt Ministerium for Hertugdømmet Slesvig oprettet som øverste centrale myndighed. Amtmændene blev sammen med appellationsretten, oversagføreren, biskoppen for Slesvig stift, medicinalinspektøren, vejinspektøren og centralkassen lagt direkte ind under ministeriet. Traditionen med en provinsregering i selve hertugdømmet som mellemed mellem amterne og centraladministrationen blev afskaffet; det samme blev adelens slesvigske landret.

I regionalforvaltningen fik amtmændene opsynet med købstæderne og gods- og kogsdistrikterne, mens de afgav deres hidtidige dømmende magt i de mindre sager til herredsfogderne. Amternes arrondering blev forbedret ved ophævelsen af enklaver, og Lundtoft herred blev flyttet fra det store Tønder til det lille Aabenraa amt. Der blev gjort indhug på godsdistrikterne. De augustenburgske og gråstenske godser kom ind under Aabenraa og Sønderborg amter, i retlig henseende under Lundtoft herred og det nyoprettede Augustenborg herred. I 1853/54 mistede alle gods-, kogs-

og klosterdistrikter deres selvstændige retsvæsen, som blev lagt ind under herrederne. Derved opstod Kappel herred i det østligste Angel og Ekernførde herred omfattende Svans og Dänischwohld. Skønt godserne beholdt deres selvstændige politimyndighed, blev den vigtige reform mødt med protester fra godsejerne, der hægede om deres privilegier.

Uagtet disse fremskridt var den administrative udvikling i Slesvig stadig langt bagefter Kongeriget. Her var der 1841 indført amtsråd og sogneforstanderskaber. Men i Slesvig turde regeringen ikke indføre et kommunalt selvstyre, »så længe der ikke i en ny generations befæstede kærlighed til fædrelandet kan have en fuldkommen garanti for, at en organisation af kommunale repræsentationer ikke på noget sted i hertugdømmet vil blive benyttet som et middel til at støtte og styrke et statsopløsende partis bestræbelser«. Reformerne blev derfor begrænset til de mest dansk-sindede dele af Slesvig. Haderslev amt fik et amtsråd i 1858, og i Aabenraa-Sønderborg-Nordborg amter indførtes herredsråd i 1861.

De nationale modsætninger var dog ved midten af 1850'erne så afdæmpet, at der kunne gennemføres reformer med tilslutning fra den slesvigske stænderforsamling. Blandt disse var jødeemancipationen, som gennemførtes i 1854. Dermed blev jøderne langt om længe ligestillet med hertugdømmets andre borgere, og de kunne herefter frit stifte bo og udøve deres erhverv, hvor de ville. Også mølletvangen blev ophævet. Fuld næringsfrihed, som blev indført Kongeriget med loven fra 1857, fik man derimod ikke i Slesvig.

Reformlovgivningen omfattede også landbruget. I 1862 kom en lov, der fremmede den overgang fra fæste til selveje, som fra 1850'erne var godt i gang i amterne. På de adelige godser blev fremme af selvejet overladt til privat initiativ. På Trøjborg gods i enklaverne blev gårdene solgt fra til selveje, men ellers skete der intet i denne sag. I godsdistrikterne fortsatte det tidsbegrænsede fæste. I 1851 blev hoveriet afløst på de augustenborgske godser. En generel lov om hoveriafløsning lod derimod vente på sig, skønt gårdejer J.D. Arp fra Schinkel pressede på i den slesvigske stænderforsamling. Hans valgdistrikt var Svans og Dänischwohld, hvor det typiske var 20-30 dages hovarbejde om året. Hverken i 1857, 1860 eller 1863 kom forslaget til behandling, fordi kostbar tid gik med nationale konfrontationer. I september 1863 udsendte regeringen en provisorisk lov, der forbød nye aftaler om hoveri og påbød afløsning, hvis godsejeren eller halvdelen af de hoveripligtige forlangte det. Ved uenighed skulle det offentlige træde til. Loven nåede ikke at få virkning før krigen i 1864.

Skønt sprogeskripterne også i samtiden og eftertiden blev kritiseret i Danmark, blev der i 1898 på Skamlingsbanken rejst en mindesøjle for Regensburg med indskriften »Danskhedens kraftige støtte«. Kritikken rettede sig ikke mod Regensburg som person. Hertil bidrog sikkert, at han efter 1864 var en hovedskikkelse i støtten nordfra til de danske sønderjyder.

Den slesvigske stænderforsamling blev i lighed med hele provinsforvaltningen efter opstanden forlagt fra Slesvig by til Flensborg. Det skete for at belønne sidstnævntes loyalitet og straffe førstnævntes støtte til opstanden. I Flensborg skabte arkitekten L.A. Winstrup i 1853 en smuk stænderbygning ved ombygning af et pakhus. Det lå i baggården til regeringsbygningerne på Holmen, indtil hele komplekset i 1960'erne måtte vige for et varehus.

Forfatningskonflikten tilspidser

Blandt de love, der gik igennem i stænderne, var Slesvigs forfatning af 15. februar 1854, den hidtil eneste forfatning udstedt alene for hertugdømmet. Den fastslog Slesvig som »et uadskilleligt tilbehør af Vor danske krone« og talte om »Vor suveræne magt i Vort hertugdømme Slesvig«. Den knæsatte også Londontraktatens arvefølge, udmøntet i tronfølge-loven af 1853. Forfatningen gjorde dansk og tysk ligeberettiget som lovsprog og forhandlingssprog i stænderne og bekræftede bestående kirke- og skolesprog, dvs. sprogreskripterne. Derimod gav forfatningen ikke demokratiske rettigheder. Den udhulede dem snarere, når den forbød folk »at underskrive et skrevet, trykt eller litograferet andragende (petition, adresse) angående et offentligt anliggende« til myndighederne og stænderne. Men stænderforsamlingen fik besluttende myndighed, og valgretten blev udvidet noget, så den nu tilkom 7% af befolkningen mod hidtil 2%.

Derimod lykkedes det ikke at vedtage en forfatning for hele monarkiet. Det var umuligt at slå bro over de nationalpolitiske og sproglige skel mellem dansk og tysk og de politiske modsætninger mellem den borgerlige regering i Kongeriget og det konservative aristokrati i Holsten. Regeringen A.S. Ørsted udstedte i 1854 en enevældig fællesforfatning, der indførte et rigsråd fælles for hele monarkiet. Det skulle udpeges af kongen, den danske rigsdag og Hertugdømmernes stænderforsamlinger, men for det meste kun være rådgivende. Denne forfatning var meget konservativ og blev indført uden om den danske rigsdag. Det førte til regeringens

fald. Den nye regering P.G. Bang fik i 1855 i rigsdagen vedtaget en fællesforfatning, der gik lidt mere i demokratisk retning. Den indførte også et fælles rigsråd, som sammen med kongen skulle have den lovgivende magt i alle fællesanliggender. En del af rigsrådet skulle vælges af helstatens mere velhavende indbyggere. Fællesforfatningen af 1855 søgte både at tilgodese Kongerigets større befolkning og de mindre folkerige hertugdømmers frygt for at blive nedstemt.

De holstenske stænder nægtede at acceptere fællesforfatningen og appellerede til Det tyske Forbund og den tyske offentlighed. For hver ny indrømmelse stillede forbundet støttet af Preussen og Østrig nye krav. De andre stormagter, som 1850/52 havde garanteret helstatens eksistens, forholdt sig nu passive; Rusland var svækket efter nederlaget i Krimkrigen 1853-56. Det mest bekvemme var at presse den svagere part til indrømmelser for at bevare freden, og den danske regering fik et utal af »gode råd« fra stormagterne.

Den nationalliberale konsejlspræsident C.C. Hall førte længe

Afsløringen af H.W. Bissens Istedløve på Flensborgs gamle kirkegård den 25. juli 1862 faldt sammen med presset på regeringen for en tilbagevenden til Ejderpolitikken. Løven var fra begyndelsen et omstridt symbol. I Slesvigs danske kredse frarådede flere at rejse et monument over en sejr i en borgerkrig, men det påvirkede ikke de nationalliberale initiativtagere i hovedstaden. I Flensborg vakte det anstød, at Istedløven krævede sløjfning af adskillige private gravsteder. Blandt slesvig-holstenerne vakte monumentet udbredt forargelse, som forplantede sig til Tyskland. Ved indvielsen lød store ord, f.eks. Carl Plougs sang med stroferne »End har Danmarks gamle løve aldrig skyet en styrkeprøve. End den springe kan i vrede over Isted Hede«. H.C. Andersen deltog i indvielsen og fik en forudanelse om 1864: »Hvad vil der ske, hvis en fjende engang her besjerer os?«

en henholdende politik. De holstenske stænder nægtede i 1857 at godkende Holstens særforfatning, før de fik en fællesforfatning forelagt med den krævede indrømmelse: at Hertugdømmerne fik samme antal pladser i rigsrådet som Kongeriget. De holstenske rigsråder nedlagde deres mandater. Det tyske Forbund krævede i februar 1858, at Danmark indstillede al ny lovgivning for Holsten og Lauenburg. Danske indrømmelser blev afvist. I november 1858 opgav den danske regering derfor sin forfatningsmæssige helstatspolitik og ophævede fællesforfatningen for Holstens og Lauenburgs vedkommende.

Endnu indgik Slesvig ikke i konflikten. Fællesforfatningen fra 1855 gjaldt stadig her, men tyske interventioner i den holstenske forfatningskonflikt gav de tysksindede slesvigere nyt mod. Hertil bidrog genrejsningen af den tyske enhedsbevægelse. Inspireret af Italiens samling blev 'Deutscher Nationalverein' oprettet i 1859 med det formål at skabe Tysklands »enhed fra nedenunder«. Den offentlige mening i hele Tyskland skulle tvinge Preussen til at gå i spidsen for enhed og frihed, mens de små og mellemstore stater skulle give afkald på deres suverænitet. Nationalverein engagerede sig stærkt i det slesvig-holstenske spørgsmål. I Holsten fik foreningen lokalkomiteer i de større byer og støttegrupper i de mindre. Men da den i januar 1861 krævede en genopretning af Slesvigs gamle forbindelse med Holsten og den snævraste tilslutning til et forenet Tyskland, blev den forbudt i det danske monarki. Den fortsatte imidlertid som et løseret netværk, som i august samme år afholdt en folkefest for mange tilreisende slesvigere i Kiel.

Augustenborgerne genoptog trods hertugens løfte agitationen i Hertugdømmerne, foreløbig uden held. I 1860 blev de gamle slesvig-holstenske krav rejst på ny i den slesvigske stænderforsamling. I februar 1861 truede Det tyske Forbund Danmark med eksekution, dvs. besættelse af Holsten-Lauenburg med tropper. Den danske regering iværksatte rustninger, men krisen drev over, da der ikke var reel vilje i forbundet til militær indgriben. I Kongeriget voksede kravet om Ejdergrænsen. En adresse med 71.000 underskrifter blev i maj 1861 overrakt til regeringen. Det folkelige pres for at stå fast mod nye tyske krav fandt støtte i alle partier med undtagelse af det yderste højre. En krig rykkede nærmere.

Den anden slesvigske krig og indlemmelsen i Preussen

I marts 1863 genoptog den danske regering Ejderpolitikken og optrappede dermed konflikten om Hertugdømmerne. I november 1863 rejste prins Friedrich af Augustenborg efter Frederik 7.s død krav på Slesvig og Holsten. Samtidig skærpede den danske regering sin Ejderpolitik med Novemberforfatningen alene for Kongeriget og Slesvig; det var i strid med de danske løfter fra 1851/52. Det tyske Forbund iværksatte en militær eksekution i Holsten, mens Preussen under ministerpræsident Otto von Bismarck sammen med Østrig fra februar 1864 førte krig mod Danmark. Den endte i juni 1864 med en tysk sejr og i oktober med freden i Wien, hvor Danmark afstod Slesvig og Holsten til Preussen og Østrig.

Ejderpolitikken genoptages

I begyndelsen af 1863 kørte den danske nationalliberale regering C.C. Hall fast i forfatningssagen. Flere indrømmelser til Det tyske Forbund og de holstenske stænder ville efter erfaringen blot føre til nye krav. Regeringen ville ikke overlade magten til de konservative helstatsmænd og risikere, at de købte sig til de holstenske godsejeres accept af en ny fællesforfatning med en beskæring af demokratiet i Kongeriget. En nationalistisk opinion pressede på for at genoptage Ejderpolitikken. Dette indebar ganske vist en risiko for krig med overlegne tyske magter, men regeringen håbede på en alliance med Sverige-Norge og på indgriben fra de venligtsindede stormagter. Måske spillede Hall rigtig højt spil: Et begrænset dansk nederlag i en krig ville ikke være det værste, hvis det påtvang Danmark en deling af Slesvig, så de mest tysksindede egne sammen med Holsten og Lauenburg kunne udskilles af monarkiets fællesskab. En løsning, som ellers var umulig, fordi kongen og opinionen ikke ville prisgive nogen del af Slesvig.

I foråret 1863 syntes tiden inde til en fornyet Ejderpolitik. Preussen var optaget af forfatningskonflikten mellem Bismarck og landdagens liberale flertal, og samtidig tiltrak en ny polsk opstand sig stormagternes opmærksomhed. Med Martskundgørelsen af 30. marts 1863 bestemte regeringen, at rigsrådet skulle lovgive for Kongeriget med Slesvig og stænderforsamlingen for

Den preussiske ministerpræsident Otto von Bismarck (1815-98) var en modstander, som de danske regeringsledere under krisen 1863-64, C.C. Hall og D.G. Monrad, på ingen måde kunne matche. Bismarcks samling af Tyskland under Preussens lederskab blev afgørende for Hertugdømmerne.

Holsten, uafhængigt af hinanden. Kunne der ikke skabes harmoni i lovgivningen, ophørte fællesskabet på det pågældende område. Dermed blev det overladt til de holstenske stænder, hvor meget fællesskab de ville beholde.

Martskundgørelsen førte til protester både i Holsten og fra Det tyske Forbund, som truede med eksekution, dvs. besættelse af Holsten og Lauenburg med forbundstropper. Forbundet agtede også at virke for tyskernes sag i Slesvig. Her nedlagde de tysksindede stænderdeputerede i juli 1863 deres mandater, så stænderne ikke var beslutningsdygtige. I oktober dannede tysksindede slesviger et netværk for at stå klar, når begivenhederne tog fart.

Den 1. oktober 1863 vedtog Det tyske Forbund eksekutionen. Skønt dansk-svenske forhandlinger om en alliance kort forinden var endt resultatløse, fremlagde Hall den 29. september i rigsrådet regeringens forslag til en ny forfatning fælles for Kongeriget og Slesvig. Det blev endeligt vedtaget den 13. november og manglede nu kun kongens underskrift. Ifølge Novemberforfatningen var den lovgivende magt i Kongerigets og hertugdømmets fælles anliggender hos kongen og rigsrådet i forening. Fællesanliggender var alle sager, som ikke udtrykkeligt var bestemt som særlige anliggender for landsdelene, den samme formulering som i fællesforfatningen af 1855. Rigsrådet bestod af et folketing valgt ved almindelig valgret og et landsting valgt ved privilegeret valgret og med kongevalgte medlemmer. Sammenlignet med fællesforfatningen fra 1855 betød dette et demokratisk fremskridt for slesvigerne. I rigsrådet kunne taler holdes og føres til protokols både på dansk og tysk.

Novemberforfatningen betød ikke som ofte hævdet en indlemmelse af Slesvig i kongeriget Danmark. Slesvig beholdt sin forfatning fra 1854 og sin stænderforsamling til at styre sine indre forhold. Men novemberforfatningen gav Slesvig en stærkere tilknytning til Kongeriget, end den Holsten havde, og det var en klar overtrædelse af tilsagnene fra 1851/52.

Den 15. november 1863 døde Frederik 7. på Glücksborg slot. Den nye konge, den tyskdannede og konservative helstatsmand Christian 9., skrev først under på Novemberforfatningen den 18. november efter hårdt pres fra regering og opinion.

»Friedrich der Achte«

Straks ved nyheden om den gamle konges død gav hertug Christian August af Augustenborg afkald på sin arveret til fordel for sin søn. Denne udsendte en proklamation, hvori han erklærede »som førstefødt prins af den nærmeste linje af det oldenborgske

hus, at jeg tiltræder regeringen af hertugdømmerne Slesvig-Holsten«. Han sluttede: »Gennemstrømmet af den overbevisning, at min ret er jeres redning, lover jeg for mig og mit hus at stå ved jeres side, således som jeg stod i slaget [under Treårskrigen], og ikke at skille mig fra jer og vore rettigheder. Og således lover og sværger jeg i henhold til statsgrundloven »at overholde hertugdømmerne Slesvig-Holstens forfatning og love og at opretholde folkets rettigheder«.« Proklamationen var dateret den 16. november og undertegnet »Friedrich, Herzog von Schleswig-Holstein«. Den skabte straks en stærk Slesvig-Holsten-bevægelse i den tyske opinion, og påvirket heraf anerkendte flere tyske mellem- og småstater Friedrich som hertugdømmernes regent, men hverken Preussen, Østrig eller Det tyske Forbund fulgte trop.

I Slesvig var de første reaktioner på Friedrichs proklamation afventende. Som i Holsten nægtede nogle embedsmænd i det sydlige Slesvig at aflægge ed til den nye konge Christian 9., og Slesvig, Husum og Ekernførde sendte ikke hyldestdeputationer til København.

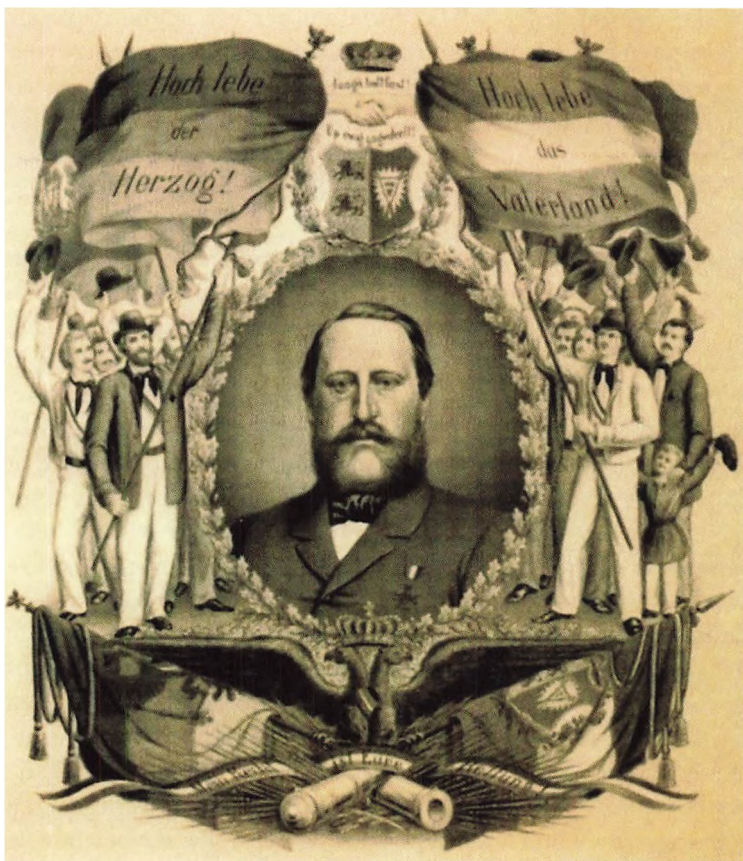
Den 23. december 1863 rykkede de første tropper fra Det tyske Forbund ind på holstensk grund i Wandsbek. Den danske hær trak sig tilbage uden kamp. Kredsen omkring den illegale Nationalverein og augustenborgerne gik sammen for at udnytte den nye situation til fordel for Friedrich. I juledagene arrangerede de offentlige hyldninger af »hertug Friedrich den ottende« i byerne i takt med forbundstroppers fremrykning. Flere steder kom det til overgreb mod de kongelige embedsmænd. Højdepunktet blev folkeforsamlingen i Elmshorn den 27. december, hvor op imod 20.000 hylde Friedrich som hertug af Slesvig-Holsten. Herfra blev der sendt en deputation til Friedrich med opfordring til at komme og tage sit land i besiddelse. Den 30. december gik Friedrich så i land i Glückstadt. Herfra tog han videre til Kiel, hvor han slog sig ned med sin skyggeregering. Nytårsaftensdag begyndte hyldningsdeputationer at strømme til fra alle egne af Holsten. Straks i det nye år opstod 'Schleswig-Holsteinische Vereine', som snart blev samlet i en fællesorganisation. De slesvig-holstenske foreninger blev en folkelig hovedhjørneste i den augustenburgske bevægelse sammen med foreningerne af 'Kampfgenossen von 1848' for gamle soldater fra den slesvig-holstenske hær 1848-51.

I Slesvig var der endnu ro, men de danske embedsmænd nærmede i januar 1864 ingen illusioner. I Sydslesvig gærede det allerede i byerne, i Angel, i den sydlige del af Tønder amt og tildels i Ejdersted. Her ville de »ildesindede« hylde Friedrich i tilfælde af en fjendtlig invasion. Kun i Flensborg var det store flertal kongetro, især »småfolk«. I Nordslesvig kunne man regne med landbe-

Christian 9. (1818-1906) blev i henhold til Londonprotokollen af 1852 dansk konge ved Frederik 7.s død 15. november 1863. Hans stærke betænkkeligheder ved at underskrive novemberforfatningen blev til fulde bekræftet. Med sin stædige fastholden ved en personalunion mellem Kongeriget og Hertugdømmerne og en urealistisk delingslinje i det sydligste Slesvig havde kongen imidlertid et medansvar for, at katastrofen fik det omfang, den gjorde.

Den augustenborgske prins Friedrich (1829-80) kaldte sig Friedrich 8. for at fremstå som retmæssig arving til Slesvig og Holsten efter Frederik 7. Her hyldes han af glade undersåtter med tyske og slesvig-holstenske faner. Endvidere ses de kendte slagord »Jungs holt fast« og »Up ewig ungedeelt« og det nye motto fra hans proklamation: »Mein Recht ist Eure Rettung«, min ret er jeres redning. Endelig vises Slesvig og Holsten, der rækker hinanden hånden mellem hertugkronen og Hertugdømmernes våben. Kun dobbelteen er der ikke plads til! De mange slesvig-holstenske symboler tilslører, at Friedrich var ukendt for det store flertal i Hertugdømmerne. Tilsvarende er der to kanoner, skønt Friedrich ikke besad nogen militær magt. Den besluttede positur svarede heller ikke til virkeligheden. Men dygtig markedsføring var det, og den virkede.

folkningens sikre loyalitet, mens der var slesvig-holstenske sympatier i byerne, og i Tønder var stemningen blevet dårligere.

Krigen 1864 – udbrud og tilbagetog fra Danevirke

Bismarck var modstander af Friedrichs krav om at regere et selvstændigt Slesvig-Holsten. Han ønskede ikke endnu en liberal småstat i Det tyske Forbund; og senest fra nytåret 1863/64 var Bismarcks mål Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Med Novemberforfatningen havde han fået et godt udgangspunkt for en preussisk-østrigsk intervention. Stormagterne ville ikke hjælpe en dansk regering, der fremturede. Den 16. januar 1864 stillede Østrig og Preussen et ultimatum til den danske regering om at ophæve Novemberforfatningen inden to dage. Siden kongens afskedigelse af ministeriet Hall den 28. december 1863 blev den

danske regering ledet af D.G. Monrad, der var manio-depressiv med helt urealistiske forestillinger om sine egne statsmandsevner og den danske hærs muligheder. Regeringens svar af den 18. januar 1864 var, at kravet umuligt kunne imødekommes inden for fristen uden et statskup i Danmark. Det var de to tyske stormagter sikkert helt på det rene med, men Bismarcks hensigt var heller ikke at ændre forfatningen, men at få påskud til et angreb. I slutningen af januar rykkede østrigske og preussiske tropper frem mod Slesvig for at angribe den danske hær i Danevirkestillingen.

Det var to meget ulige modstandere, som mødtes i felten. Den danske hær havde ved krigens udbrud den 1. februar 1864 en styrke på godt 43.000 mand, hvoraf over 38.000 lå bag Danevirke. Til et effektivt forsvar her skulle bruges 60.000. Den preussiske hær foran Danevirke bestod af 38.000 mand, den østrigske af 23.000. Mens den danske hær manglede officerer, underofficerer og udrustning, var den preussiske hær overforsynet med befalingsmænd og materiel, og den kunne som den østrigske trække på store reserver fra hjemlandet. Det kunne den danske hær ikke. Under krigen blev den preussiske hær forøget med 10.000 mand. Dens udrustning var også mere moderne end den danske, mens der i materiel var lighed mellem danskerne og østrigerne. Den danske hær havde fordelene af de befæstede stillinger ved Danevirke, Dybbøl og Fredericia, men ingen af stederne var fæstningsarbejderne ført til ende. Kun til søs var Danmark overlegen. En preussisk flåde fandtes stort set ikke, og den østrigske befandt sig langt borte i Middelhavet. Den danske flåde blokerede de preussiske havne.

Krigens første slag blev udkæmpet den 2. februar ved Mysunde, hvor en preussisk styrke forsøgte at gå over Slien, men ikke kunne storme de danske skanser. Den 3. februar erobrede østrigerne det meste af Danevirkes forterræn. Den 4. februar overbeviste en inspektion den danske overgeneral C.J. de Meza om, at Danevirke ikke længere kunne holdes. Samme aften vedtog et krigsråd at trække hæren tilbage til flankestillingerne Dybbøl og Fredericia. Tilbagetoget blev gennemført i stærk frost og sne natten mellem den 5. og 6. februar. Ved Sankelmark kom det om eftermiddagen den 6. til en blodig kamp mand til mand mellem den østrigske fortrop og den danske bagtrop, der formåede at sinke forfølgerne. Den følgende dag nåede den danske hovedstyrke frem til Dybbøl og Als, mens resten fortsatte til Kolding-Vejle-området.

Tilbagetoget var en militær nødvendighed. Det fratog Preussen og Østrig muligheden for en hurtig sejr, men rejste en storm i København, som førte til de Mezas afskedigelse. Også for de dansksindede i Slesvig var det et chok. Digteren Edvard Lembecke

Biskop D.G. Monrad (1811-87) var dansk regeringsleder i den skæbnsvangre periode fra december 1863 til juli 1864. Med sin store intelligens, men også med sit maniodepressive sind, var Monrad en »ener«, mens de seks andre ministre var »nuller«. Derfor fik hans ministerium øgenavnet »millionen«. Monrad bar hovedansvaret for, at nederlaget i 1864 blev så stort, som det blev.

Niels Simonsens maleri af tilbageslaget fra Danevirke med trætte soldater, der i kulde og sne skæber en kanon med nordpå. Mere end noget andet er det blevet billedet på nederlaget i 1864 og Danmarks degradering til småstat. Den vellykkede retræte var imidlertid en betydelig militær præstation.

i Haderslev skrev i 'Dannevirke': »Hvad er der sket? Da budskabet kom i lørdags som et lyn fra en klar himmel, var der kun rum for en eneste følelse i alle danske hjerter: en usigelig dyb harme, en bitter mistillid til alt og alle.« Et tilbageslag uden kamp svarede også dårligt til Lembckes sang »Du skønne land med dal og bakker fagre« fra 1859 med løftet »end en dyst tør vel dansken ride«.

De danske soldater gik straks i gang med at færdiggøre de 10 skanser på Dybbøl, mens de tyske styrker den 10.-12. februar besatte resten af det slesvigske fastland. Ærø, Als og Vesterhavserne forblev foreløbig på danske hænder. Den 18. februar overskred en mindre preussisk styrke grænsen til Nørrejylland og besatte uden kamp Kolding. Da de internationale protester herimod havde lagt sig, genoptog Preussen og Østrig i begyndelsen af marts fremrykningen mod nord. Ved Dybbøl indtog preusserne den 17. februar Broagerland, og efter heftige kampe i fortærrænet den 18. og 22. februar samt 5., 13., 14. og 17. marts blev de danske forposter til sidst trængt helt ind under skanselinjen.

Slesvigerne og »Friedrich der Achte«

Straks den danske hær havde trukket sig tilbage fra Danevirke, hyldede de tysksindede sydslesviger efter holstensk mønster Friedrich som deres hertug og fordrev de danske embedsmænd, tit

Straks efter de danske soldaters tilbagesøg fra Danevirke kom det slesvig-holstenske flag frem i Slesvig by. I midten trues og forulempes en dansk embedsmand. Lignende scener udspandt sig i andre byer med udpræget tyske sympatier, f.eks. Tønder.

med en medbragt »folkemængde« fra Holsten som udfarende kraft. I Nordslesvig fulgte Tønder den samme vej. Herfra blev embedsmændene fordrevet allerede den 7. februar og Friedrich hyldet på torvet den 9. af omkring 1.200 mennesker (efter en dansk kilde kun 3-400). I Aabenraa blev hyldningen sat i scene af Gustav Brieger, der i forvejen var sendt hertil af den augustenburgske propagandacentral for at »øve nogen indflydelse på borgernes adfærd ved de tyske troppers indtog«. Briegers plan var: »Klokken 1 forsamler borgerne osv. sig foran Stadt Hamburg, håndværkerne så vidt muligt med deres emblemer (som hurtigt skal fortyskes). Derpå 2 musikkorps. – Optoget bevæger sig, under melodien og sangen »Schleswig-Holstein« gennem byen op foran rådhuset. Der vil købmand Johan Jacobsen højtideligt proklamere hertugen, og salmen »Nun danket alle Gott« afslutter denne dags højtidelighed. Jeg vil efter handlingen tilføje, hvordan den forløb. I morgen vil vi i en snævrere kreds rådslå om skridt, som er egnede til at fjerne embedsmændene og erstatte dem med gode og pålidelige.« Hyldningen den 11. februar på Søndertorv gennemførtes efter Briegers program, men blev kun overværet af ca. 150 mennesker, og det lykkedes ikke at fordrive de danske embedsmænd. I Haderslev skete hyldningen meget tidligt om morgenen den 12. februar med få deltagere. Friedrich blev også hyldet i Højer og måske i Løgumkloster.

Ligesom i Holsten blev der stiftet slesvig-holstenske foreninger og Kampfgenosensammenslutninger, og en række augustenburg-

Støtten på Skamlingsbanken blev rejst i oktober 1863 på forslag af Orla Lehmann, der var amtmand i Vejle og initiativtager til et monument for general Bülow i Fredericia og Istedløven i Flensborg. Tiloversblevne penge herfra finansierede mindestøtten. Den skulle erindre eftertiden om den dansk-slesvigske sags pionerer og fik indhugget navnene på 18 mænd. Monumentet, der var 16 meter højt og bestod af 25 store sten, blev sprængt af preussiske ingeniørtropper den 21. marts 1864. Stenene blev bortauktioneret den 16. april 1864, men opkøbt af stråmænd for Skamlingsbankeselskabet. Efter grænsedragningen i 1864 kom Skamlingsbanken sammen med 'de otte sogne' til at ligge i Danmark. Derfor kunne monumentet genrejses i maj 1866.

ske blade opstod, herunder 'Nordslesvigsk Tidende' og 'Apenrader Nachrichten'. Hertugdømmet blev oversvømmet med både tysk- og dansksprogede pjecer til fordel for Friedrich. Bag aktiviteterne stod et nyspundet netværk over hele Slesvig og en stor pengekasse i Kiel. Alligevel var stemningen i Slesvig ikke, som augustenborgerne ønskede den. Den udsendte baron Ed. von Ungern-Sternberg så »ængstelighed, lunkenhed og tilbageholdenhed« og mente, at »der ikke overalt i Slesvig kan tales om den af folkekraftens dæmoniske opflammen ophøjede begejstrede stemning, som man almindeligvis plejer at forvente hos et »befriet« folk«. Kun i Angel, Ejdersted og Nordfrisland var indstillingen god. På den sydslesvigske højderyg gav de sparsomme eksistensvilkår ifølge baronen ikke folk overskud til et politisk engagement. I godsdistrikterne mod sydøst trak de passive godsejere ikke deres fæstebønder med. I Stapelholm savnedes dannede mennesker, som kunne fremme interessen hos de ringe bønder.

I Flensborg hang mange endnu ved et selvstændigt Slesvig og helstaten, og byens omegn var udpræget dansksindet. Nordpå var det også slemt: »Nordslesvig er hverken dansk eller tysk, det er besjælet af en undertiden temmelig snæversindet slesvig-holstenisme, ja vel oven i købet af en specifik slesvigskhed, der viser snart dansk, snart tysk, indimellem slet ingen bestemt partifarve.« Også her var der ifølge Ungern-Sternberg ringe interesse for den augustenborgske sag.

Det preussisk-østrigske styre

For nogle dansksindede slesvigere og danske embedsmænd blev mødet med de tyske hære en særlig barsk oplevelse. De blev fængslet i kortere eller længere tid, tildels under ydmygende former, fordi militæret frygtede, at de ville spionere for danskerne. Militæret sprængte også Skamlingsbankestøtten, der var rejst året forud til minde om den danske bevægelses pionerer, i luften. Hovslundstenen blev fjernet fra sin plads ved Hærvejen og bragt til Berlin som krigsbytte. Samme skæbne overgik Istedløven på Flensborgs gamle kirkegård, der blev nedtaget af private med militærets accept.

Til at regere det besatte Slesvig indsatte den tyske øverstbefalende, preussisk feltmarskal Friedrich von Wrangel, to civilkommissærer: den preussiske friherre Konstantin von Zedlitz og den østrigske greve Friedrich von Revertera. De slesvigske embedsmænd, som endnu var i funktion, blev stadfæstet i deres embeder, men skulle underkaste sig civilkommissærerne og overalt bruge tysk som embedssprog. Wrangel forbød endvidere politiske de-

monstrationer, og kort efter forbød civilkommissærerne politiske foreninger, men begge forbud fik foreløbig ingen virkning på den augustenburgske bevægelse. Derimod blev de danske aviser 'Dannevirke' og 'Freja' forbudt, og 'Vestslesvigsk Tidende' måtte ikke udbredes i Slesvig. Inden året var omme, var alle medlemmer af appellationsretten, begge biskopper, samtlige amtmænd, over to tredjedele af herredsfogderne og tilsvarende justitsembedsmænd, rådmændene i købstæderne, en stor hoben provster, præster og lærere samt mange andre embedsmænd, i alt omkring 800, afskediget. Mange ledige stillinger tilfaldt slesvig-holstenerne, som vendte tilbage fra eksil i Tyskland. Blandt dem var Theodor Storm, der blev landfoged og siden dommer i Husum, hvor han skrev mange af sine noveller, »Der Schimmelreiter« dog først i 1888 efter sin pensionering i 1880 og flytning til Hademarschen i Holsten. For Storm lød klokkerne ved Frederik 7.s død som »påseklokkeklang«, men det preussiske styre bød ham snart imod.

Civilkommissærerne ophævede straks sprogreskripterne fra 1851. I de nordligste egne af Mellemslesvig skete det ved en afstemning. Kun i Bov sogn var der flertal for dansk kirke- og skolesprog, som derfor blev bevaret her. I Hanved opnåede beboerne, at kirkelige handlinger kunne udføres på dansk, ligeledes i Ubjerg, Sønder Løgum, Brarup, Karlum, Ladelund og Medelby, hvor der tillige blev opretholdt to danske gudstjenester om måneden og fire timers danskundervisning i skolen om ugen. Tønder beholdt to danske eftermiddagsgudstjenester om måneden og de egentlige danske gudstjenester i landsognet og i skolen nogle få dansktimer. Skønt disse ordninger med tiden blev indskrænket eller faldt bort, tog de dog et vist hensyn til mindretallet. I Flensborg blev den frie danske menighed opløst, men de danske gudstjenester fortsatte.

Haderslev og Sønderborg fik tysk skolesprog på civilkommissærernes magtbud, Aabenraa efter en tvivlsom afstemning. Uden afstemning blev det bestemt, at formiddagsgudstjenesten i de tre byer skulle holdes på tysk, mens froprædikenen eller eftermiddagsgudstjenesten skulle foregå på dansk. Højer, Rudbøl, Gråsten og Augustenborg fik i varierende omfang tysk skolesprog. I landsognene skulle lærerne give tre timers tyskundervisning efter skoletid, hvis forældrene ønskede det. I Haderslev lærde skole blev tysk det dominerende sprog. Seminariet i Tønder fik både en dansk og en tysk afdeling. Byerne fik snart tysk administrationsprog. Også kravet om, at embedsmænd skulle have studeret to år ved Kiels universitet, blev genindført. I løbet af 1864/65 fik civilkommissærerne rullet forholdet mellem de to sprog tilbage til tiden før 1848.

Amtmand E.S.E. Heltzen (1818-98) over Aabenraa-Sønderborg-Nordborg amter var en af de danske embedsmænd, som var mest forhadet af slesvig-holstenerne. Derfor ærgrede det dem, at de preussisk-østrigske civilkommissærer beholdt ham på posten helt indtil 28. juni 1864 – dagen før preussernes overgang til Als.

Den berømte forfatter Theodor Storm (1817-88) var en af de mange slesvig-holstenere, som i 1864 vendte tilbage fra eksil. Han fik embede i sin hjemby Husum, hvor han fortsatte sit forfatterskab.

Krigen 1864 – Dybbøl

For beboerne i Sundved og på Als blev krigen en stor belastning med megen militær indkvartering, tvangskørsler og evakueringer. Værst gik det ud over Dybbøl sogn og Sønderborg. Blandt de ramte her var inderste Jens Hansen i Dybbøl: »Da min kone og jeg den 13. marts 1864 af det kongelige danske infanteri blev udkommanderede af vort hus, fik vi intet andet bjerget end vore 2 køer, medens al vor øvrige ejendom blev et rov for luerne. Vi beordredes til Sønderborg og kom ikke tilbage før den 27. maj, da vi fandt alt afbrændt og ødelagt.« I Ragebøl, Stovgård og Dybbøl blev de fleste gårde og huse ødelagt, og den 10. april brændte Dybbøl Mølle.

Den 18. marts begyndte preusserne den egentlige belejring af Dybbølstillingen med beskydning af skanserne med svært artilleri og med anlæg af zig-zag-løbegrave, der skulle føre stormtropperne så nær på skanserne som muligt uden at blive ramt af beskydningen derfra, og tværgående paralleller, hvor de kunne samle sig i dækning indtil stormen. Den 2. april og i de følgende dage blev Sønderborg by mål for et bombardement fra de preussiske kanoner. Borgmester Hilmar Finsen beskrev den 3. april ødelæggelserne for sin evakuerede kone Olufa: »Bombardementet blev fortsat hele natten og med forøget styrke hele dagen i dag – det varer endnu ved og vil vistnok blive ved hele natten og i morgen med, indtil hele byen er afbrændt; thi i dag har det tændt i mange huse, og man kan vel sige, at halvdelen af byen ligger i aske. Du kan tro, at her har været en sådan jammer og elendighed, at jeg mange gange har takket Gud, fordi du ikke har været øjenvidne dertil – jeg ville ønske, at du også kunne forskånes for at høre derom ... Så godt som alle er flygtede her fra byen; kun i den øverste ende findes endnu nogle beboere.« Bombardementet krævede heldigvis ikke mange civile liv, men ud af byens 563 huse blev de 499 mere eller mindre ødelagt. Sønderborg var en ruinhob.

I skanserne kunne forsvarerne fra den 9. april ikke længere holde trit med at udbedre skaderne om natten efter bombardementet. G.D. Gerlach, der var blevet overgeneral efter de Meza, foreslog samme dag krigsministeren en tilbagetrækning til Als, men fik to dage senere besked på at holde Dybbølstillingen til det yderste. Regeringen ville gå til den forestående fredskonference i London med Dybbøl på danske hænder, men Bismarck udsatte forhandlingerne. Den danske hær holdt ud, skønt der den 15. april var optræk til mytteri i to regiment, der skulle ud i skanserne. Klokkeren 4 om natten til den 18. april begyndte preusserne

Sønderborg efter det preussiske bombardement, der begyndte den 2. april 1864. Byen ligner en udbombet by fra Anden Verdenskrig. Bygningen med den takkede gavl er – eller rettere var – rådhuset. De materielle skader var enorme, men kun få civile blev dræbt og såret.

et hidtil uset voldsomt bombardement, der fortsatte indtil kl. 10. Derpå stormede preusserne frem fra deres tredje parallel. I næsten alle skanser lykkedes det forsvarerne at affyre nogle få kanonskud med kardæsker mod stormtropperne, før de blev overmandet og nedkæmpet i et mand-til-mand håndgemæng på bajonetter og geværkolber. Et dansk modangreb ved 8. brigade kl. 10.30 standede den preussiske fremrykning en tid og muliggjorde flere danske enheders tilbagetrækning til brohovedet og over pontonbroen til Als. Ved 14-tiden nåede de sidste danske soldater over broen, der herefter blev trukket over mod Als.

Næsten halvdelen af soldaterne i Dybbølstillingen gik tabt: 808 faldne, 909 sårede, 215 savnede og 2872 fanger. De preussiske tab var 263 faldne, 29 savnede og 909 sårede. Den danske hær betalte en dyr pris for alligevel ikke at kunne holde Dybbøl på danske hænder til konferencens åbning. I Danmark blev Dybbøl et symbol på nederlaget. For de danske slesvigere blev Dybbøl i kraft af soldaternes kampvilje i den svære tid, der fulgte, et symbol på danskernes troskab. Fredericia, der som fæstning var stærkere end Dybbøl, blev på Krigsministeriets ordre og med kongens godkendelse, men mod overkommandoens vilje, rømmet uden kamp natten mellem den 28. og 29. april.

Londonkonferencen

Den dansk-tyske krig blev et europæisk anliggende, da den britiske udenrigsminister lord John Russell foreslog en konference i London med stridens parter og de neutrale stormagter. Den 20. april 1864 trådte Londonkonferencen endelig sammen. Den 9.

Vilhelm Rosenstands maleri af 8. brigades modangreb under stormen på Dybbøl skanser den 18. april 1864. Billedet af soldaterne, der har fået ordre til at »holde chauseen ryddelig« og under heftig ild sammenbidt rykker frem ad vejen op imod Dybbøl Mølle, er blevet et symbol på dansk kampvilje i striden om Sønderjylland. Angrebet kostede brigaden så enorme tab, at dens ellers robuste chef oberst Paul Scharffenberg fik et nervesammenbrud. Men det gav andre enheder i skanserne mulighed for at trække sig tilbage til Als.

maj, samme dag som en dansk flådeeskadre med fregatten Jylland og to andre skibe skød en østrigsk fregat i brand ved Helgoland, så de østrigske skibe måtte søge ly i britisk farvand, blev der indgået våbenstilstand for fire uger. Den blev senere forlænget med to uger.

Som løsning på konflikten diskuterede konferencen først en løsere personalunion mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Den blev hurtigt opgivet. I stedet samlede interessen sig om en deling af Slesvig efter nationaliteterne. Frankrig havde allerede før konferencen stillet forslag herom og opnået Storbritanniens tilslutning. Også Sverige-Norge gik ind for en deling. Østrig og Rusland var skeptiske, da nationalitetsprincippet ville opløse de flernationale stater. Bismarck så en storpolitisk fordel i at tækkes Frankrig. Han mente også, at en deling repræsenterede ret og rimelighed, og at ingen magt i længden gjorde klogt i at se bort fra folkenes ønsker. Bismarck var derfor klar til at gå til biddet, og han foreslog officielt en linje ved Aabenraa. Det var det yderste, som kong Wilhelm ville gå med til, men Bismarck instruerede den preussiske forhandler om at foreslå en linje umiddelbart nord for Flensborg, hvis det var nødvendigt for at nå et resultat. Da briterne spillede ud med en deling langs Sli-Danevirke-linjen,

som var uantagelig for Preussen, foreslog Bismarck en sognevis folkeafstemning mellem Slesvig og Aabenraa, der forventelig ville give et tysk flertal i Mellemslesvig. Forslaget fandt ikke støtte hos de andre stormagter.

Den danske holdning til delingen var defensiv. Der var uenighed hjemme i København. Christian 9. holdt stædigt fast i personalunionen, og Monrad turde ikke sætte ham på plads. Selv stod han stædigt fast på en deling langs Sli-Danevirke-linjen. Begge positioner var uden hold i virkeligheden. Regeringen gav sine forhandlere instruks om at være passive og ikke forpligte regeringen. Det gjorde ikke opgaven let for den danske delegation. Delegationens førende medlem, den nationalliberale politiker A.F. Krieger, håbede på et britisk regeringsskifte, der ville føre til en mere danskvenlig toryregering – forgæves skulle det vise sig.

I Slesvig var delingstanken upopulær: »Slesvig-holstenerne er meget iltre over den foreslåede deling af Slesvig og protesterer på det ivrigste derimod. De fleste danske og tyske slesvigere er ligeledes imod delingen, men deres mening om den endelige ordning af det hele går naturligvis i en ganske modsat retning«, skrev Christen Hanssen på Nørremølle i Sundeved den 8. juni til sin bror. Hjemmetyskerne holdt møder mod delingen den 6. juni på Bøghoved ved Haderslev og den 21. juni i Løgumkloster, og en protestadresse blev sat i omløb, men fik kun 1.812 underskrifter.

Den 18. juni foreslog Lord Russell på Londonkonferencen en voldgift som grundlag for en deling. I København overlod Monrad afgørelsen til kongen, som i statsrådet den 20. juni afviste forslaget. På konferencens møde den 22. juni fastholdt Danmark Sli-Danevirke-linjen som eneste acceptable grænse. Preussen sagde derimod betinget ja til voldgiften. Danmark kom derfor til at stå med ansvaret for, at fredskonferencen blev sprængt. Preussen og Østrig kunne genoptage krigen.

Krigen 1864 – Als og freden

Krigen blev genoptaget med den preussiske landgang på Als. Den begyndte klokken to natten til den 29. juni 1864, da de første både blev trukket frem fra skjulet i Sandbjergskovene. Fyldt med soldater sejlede de over Alssund til Kær Halvø på Als. Her brød preusserne hurtigt den danske modstand. De danske styrker trak sig i morgentimerne tilbage til Kegnæs for at blive sejlet til Fyn. 1. juli forlod sidste mand øen. Kampene på Als kostede den danske hær 216 faldne, 462 sårede, hvoraf 235 faldt i fangenskab, 1878 usårede fanger og 536 savnede. Blandt de savnede var mange

Oberst J.N. von Fürsen-Bachmann (1798-1894) var slesvig-holstensk veteran fra 1848-50. I 1864 virkede han som prins Friedrichs agent i Nordslesvig, hvor han sammen med sine hjælpere skulle opbygge et augustenborgsk netværk og arrangere manifestationer til fordel for prinsen. Obersten var selv født i landsdelen og havde et realistisk billede af dens politiske sympatier.

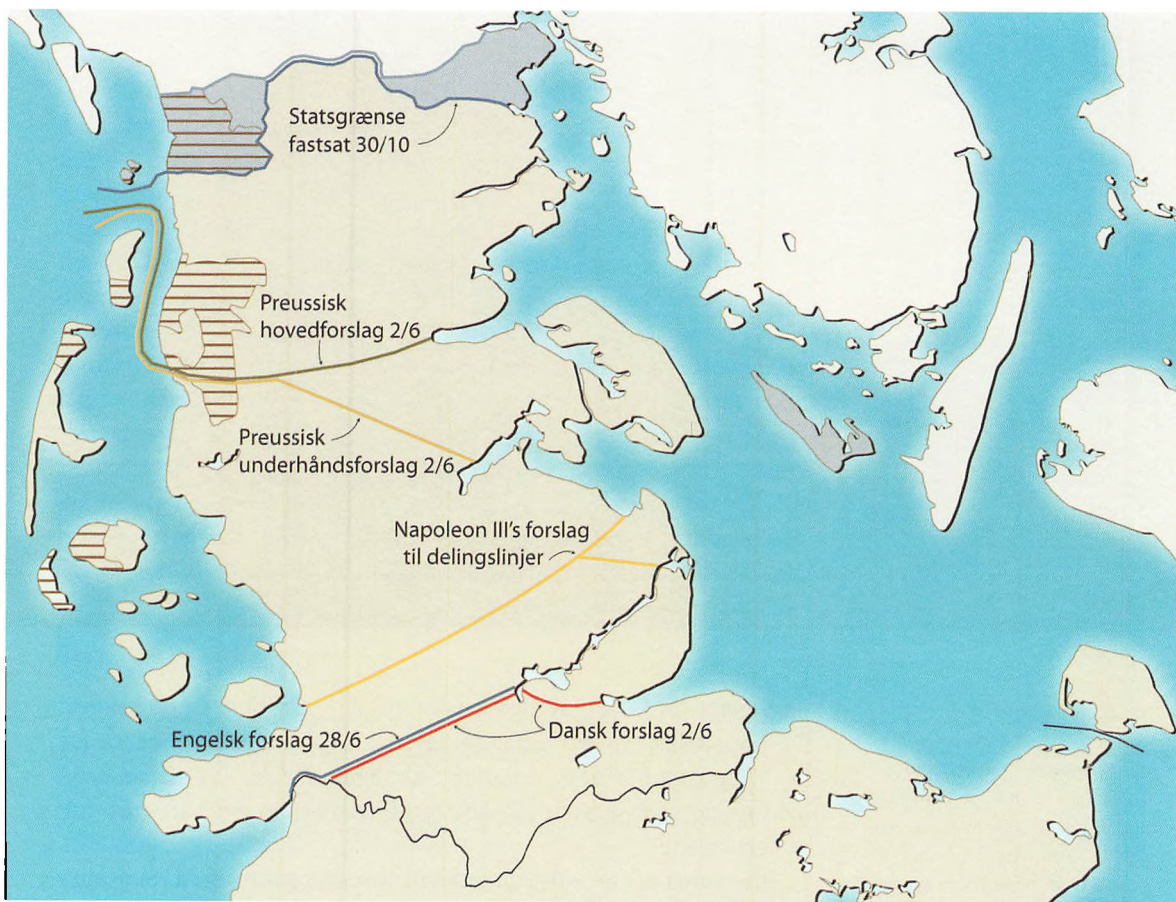

Stormen på Dybbøl den 18. april er i dansk bevidsthed blevet stående som ikon for nederlaget i 1864, men det var den preussiske erobring af Als den 29. juni, der fik danske regering til at bede Preussen og Østrig om fred. Tabet af Als betød, at freden blev hård. Her skildrer maleren Wilhelm Camphausen, hvorledes de preussiske soldater om natten sejler over Alssund i mindre både, går i land og driver de danske soldater ud af deres stilling. Den preussiske fane rejses, mens den danske ligger på jorden. Maleriet gengiver i en fortættet form slagets dramatik.

slesvigere, som overgav sig fremfor at kæmpe videre i Kongeriget. De preussiske tab var små, 84 faldne, 281 sårede og 7 savnede. De augustenborgske agenter forsøgte straks at arrangere hyldninger af Friedrich på slægtens hjemø, men det blev forbudt af preusserne.

Efter tabet af Als voksede kravet i Kongeriget om fred. Regeringen Monrad trådte tilbage og gav den 11. juli plads for et konservativt helstatsministerium. Den 12. juli anmodede Danmark om fred, og dansk-preussisk-østrigske forhandlinger begyndte. Mens gik også Vesterhavsoerne tabt. En foreløbig fred blev indgået i Wien og offentliggjort 1. august 1864. Nu blev slesvigerne klar over, at hele hertugdømmets adskillelse fra Danmark forestod.

De danske slesvigere indsamlede i september 1864 underskrifter på en adresse til civilkommissærerne, der erklærede: »vi modtager hellere en deling af Slesvig efter nationaliteten, end vi ønsker at følge Holsten til Tyskland og derved danne et Slesvig-holsten.« Skønt myndighederne forbød adressen, truede med krigsret og beslaglagde så mange eksemplarer, som de kunne få fat i, fik den 5.678 underskrifter, altså over tre gange så mange som de slesvig-holstenske adresser mod delingen. Det endelige danske nederlag fik de danske slesvigere til at forlade det gamle slesvigske standpunkt til fordel for et rent dansk. Men adressen nyttede intet. Den 30. oktober 1864 blev freden underskrevet i Wien. Den danske konge afgav hertugdømmerne Slesvig, Holsten

Grænseforslag på Londonkonferencen og endelig statsgrænse 1864

og Lauenburg til kejseren af Østrig og kongen af Preussen. Dog ændredes Slesvigs nordgrænse således, at Ribes omegn, »de otte sogne« syd for Kolding samt Ærø kom til Danmark som kompensation for de kongerigske enklaver i Vestslesvig, der nu tilfaldt Preussen.

Den 7. december 1864 mødtes Christian 9. i Kolding med en deputation af danske slesvigere. Dens ordfører var Peder Skau, en yngre bror til Laurids Skau, der var død i maj 1864. Peder Skau sagde: »Skulle det komme dertil, at befolkningens ønsker skulle få nogen betydning ved vor skæbnes endelige afgørelse, da beder vi trostigt Deres Majestæt være overbevist om, at det skal vise sig, at kærligheden til vort gamle fædreland har dybe rødder i den slesvigske befolkningens hjerter.« Peder Skau døde som 91-årig i marts 1917. Tre år senere blev hans forudsigelse opfyldt.

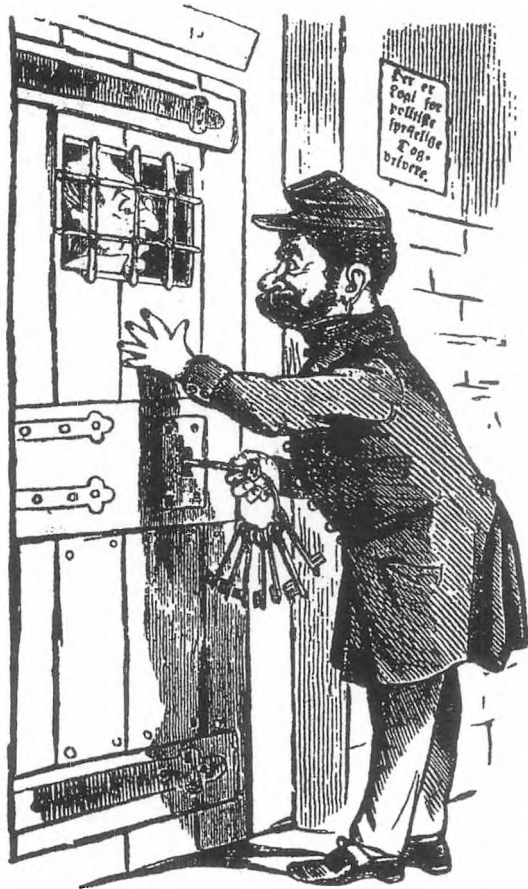
Mellem Friedrich og Preussen

Fra Højergård skrev en ung pige i maj 1864 til sin søster: »Man lever dog i det mindste nu i det bedste håb om et forenet Slesvig-Holsten med vores hertug; – enkelte frygter imidlertid, at Preussen vil have os helt for sig selv, men det går aldrig, sagde endnu i går på Blomsgård [i Burkal sogn] en gammel kandidat Esmarch, der tidligere har været der flere år som huslærer, – nej, sagde han, Preussen er nødt til at aflevere os til vores hertug, anderledes kan det slet ikke gå. De andre magter tillader det ikke.« Sådan så næsten alle tysksindede slesvigere på det i 1864.

I december 1864 stod en lille, men indflydelsesrig kreds af holstenere med baron Carl von Scheel-Plessen i spidsen frem med ønsket om hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. De så deres godsejerinteresser bedst varetaget af det monarkiske og konservative Preussen under Bismarcks stærke ledelse. Blandt fortalere for en indlemmelse var også tilhængerne af 'Nationalverein', som i januar 1865 mente, at augustenborgerne havde opfyldt deres mission. 'Flensburger Norddeutsche Zeitung' under August Römers ledelse blev deres vigtigste organ. Foreløbig fik »de nationale« kun beskeden tilslutning uden for embedsmændenes kreds.

Modsat stod »partikularisterne« som ubøjelige tilhængere af en

Friedrich der Achte: Sch protestire! Sch protestire! Sch protestire! Sch Vaterlands Ravn!!!

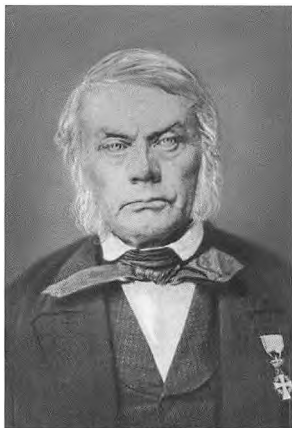

Manteuffel: Ingen Strøvl, Deres Durchlauchtigheit! De slipper ikke undtagen ober mig og 7 God Nord!

I Danmark så man med skæde-
fro på den preussiske under-
trykkelse af augustenborgerne.
På denne karikaturtegning fra
juli 1865 sætter guvernør Man-
teuffel prins Friedrich bag lås
og slå. Arrestanten protesterer
i fædrelandets navn, mens
Manteuffel forsikrer Friedrich
om, at han kun vil slippe ud
over guvernørens lig og hans
syv fod jord. Det sidste henty-
der til Manteuffels erklæring
om, at han ville værne Nord-
slesvigs jord mod afståelse til
Danmark ved at dække den
med sin syv fod høje krop. På
skiltet står: Her er logi for poli-
tiske fyrstelige dagdrivere.

selvstændig slesvig-holstensk stat under Friedrich. De var afgjort imod en indlemmelse i Preussen og ville kun give få indrømmelser til den nordtyske stormagt. Som en midtergruppe fandtes dem, der ønskede et indre slesvig-holstensk selvstyre ledet af Friedrich og en landsforsamling, men som var rede til et omfattende diplomatisk og militært samarbejde med Preussen, dog ikke så vidtgående, som Bismarck forlangte. Det store flertal af hjemmetyskerne i Nordslesvig stod et sted imellem de to sidstnævnte grupper.

I 1865 knagede det mere og mere mellem Preussen og Østrig. Ved Gasteinoverenskomsten i august 1865 enedes de om at bevare den fælles suverænitæt, men dele forvaltningen, således at Holsten tilfaldt Østrig og Slesvig Preussen. Lauenburg gik i personalunion med Preussen mod en erstatning til Østrig på 2 ½ million danske

Stenhugger H.A. Klewing (1807-79) i Flensborg var mester for Istedløvens sokkel og søjlen på Skamlingsbanken, som begge blev ødelagt under krigen i 1864. Han mistede dog ikke modet af den grund, men rejste i september 1864 til Paris for at få fransk støtte til de danske slesvigeres sag.

rigsdaler, som det lille hertugdømmes indbyggere selv måtte udrede. Personalunionen var i overensstemmelse med de lauenburgske stænders ønske. Den sikrede en blid overgang til fuld indlemmelse i Preussen, som fandt sted i 1876. Gasteinoverenskomsten gav Preussen mulighed for at knægte den augustenburgske bevægelse i Slesvig og klage over østrigernes støtte til de »revolutionære« augustenburgere i Holsten. Bismarck stiledede mod en krig med Østrig om førerskabet i Tyskland, og da østrigerne i juni 1866 sammenkaldte de holstenske stænder for at lade dem træffe bestemmelse om hertugdømmets fremtid, fandt han den længe ventede krigsbegrundelse. Den 10. juni besatte preussiske styrker Holsten, som østrigerne rømmede uden kamp. Hertug Friedrich forlod Hertugdømmerne og drog til Primkenau i Schlesien. Baron Carl von Scheel-Plessen blev preussisk overpræsident for Hertugdømmerne og undertrykte nu også den augustenburgske bevægelse i Holsten.

Krigen mellem Preussen og Østrig blev afgjort den 3. juli 1866 med det østrigske nederlag ved Königsgrätz. Ved fredsaftalen i Prag den 23. august overdrog Østrig sine rettigheder i Hertugdømmerne til Preussen, som af gode grunde undlod at spørge slesvig-holstenerne om deres ønsker. Nu var vejen banet for Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Den 12. januar 1867 udsendte kong Wilhelm sin »Allerhøjeste Proklamation« og sit »Patent om indlemmelse af hertugdømmerne Holsten og Slesvig«. Den 22. januar blev embedsmændene afkrævet ed til kong Wilhelm, og den 24. markeredes indlemmelsen med højtideligheder i Kiel og de andre købstæder i den nyoprettede preussiske provins Slesvig-Holsten. Den preussiske forfatning trådte først i kraft i den nye provins den 1. oktober 1867.

Paragraf Fem

De danske slesvigeres håb var fra efteråret 1864 en deling af Slesvig efter en folkeafstemning. Håbet blev knyttet til Frankrig. I september fik en deputation med stenhugger H.A. Klewing fra Flensborg som ordfører foretræde for den franske udenrigsminister. I februar 1865 appellerede ca. 4.000 slesvigerere med en illegal adresse til kejser Napoleon III. Det var ikke forgæves. I Artikel Fem i freden mellem Preussen og Østrig af 23. august 1866 fik Frankrig indsat et forbehold: »Hans Majestæt Kejseren af Østrig overdrager Hans Majestæt Kongen af Preussen alle sine i freden i Wien af 30. oktober 1864 erhvervede rettigheder til hertugdømmerne Holsten og Slesvig, dog således, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skulle afstås til Danmark, når de ved

en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark.«

På dansk side vakte Paragraf Fem nyt håb, selv om der hverken var fastsat en tidsfrist eller en sydgrænse for afstemningen. Den 29. august 1866 rejste en deputation på 47 mand fra de forskellige egne af Nordslesvig inklusiv Flensborg by og det nordlige Angel til Berlin med en adresse til kong Wilhelm med tak for løftet om en afstemning. Deputationen blev afvist både hos kongen og Bismarck.

Blandt hjemmetyskerne gav Paragraf Fem anledning til den største bekymring og til en politisk omorientering væk fra den flygtede Friedrich til fordel for Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Den 16. september holdt de et møde i Haderslev, hvor jernstøber A.P. Bonnichsen fra Haderslev talte: »Nu, når I ikke vil være danskere, tyskere kan I kun blive, idet I bliver preussere. Vi har ganske vist haft andre håb, men store begivenheder er imidlertid kommet til og har bydende belært os om noget bedre. Rækevidden af dette kan vi vel endnu ikke overse: men så meget fremstår som en klar pligt for os, at vi *må ofre vores selvstændighed på enhedens alter* ... Det er sandt, vi havde skønt og hyggeligt udmalet os vort Slesvig-Holstens fremtid som en selvstændig stat. Vi havde samlet os sten til at bygge os en behagelig villa mellem to have: fædrelandets nuværende situation forlanger af os at give disse sten til bygning af en fæstning. Og nu spørger jeg jer, hvad vil I være. Vil I være danskere, eller vil I være tyskere, idet I bliver preussere?« Den 14. oktober 1866 stiftedes i Rødekro en 'Forening mod Slesvigs deling', der i oktober-november i hele Slesvig samlede 6.937 underskrifter.

Den 16. september holdt også danskerne møde i Haderslev. Her blev der sat en masseadresse til støtte for »de 47« og deres krav om afstemning i omløb. Den fik 17.100 underskrifter, som blev sendt til den preussiske landdag. Det var tre gange så mange, som adressen for en deling havde fået i 1864 og dermed et klart vidnesbyrd ikke alene om den danske bevægelses genopblomstring som følge af Paragraf Fem, men også om de dansksindede nordslesvigeres endelige accept af delingstanken. Paragraf Fem delte vandene – bort fra slesvigske og slesvig-holstenske indstillinger over mod henholdsvis et dansk og et preussisk standpunkt.

Paragraf Fem fik en bred folkelig appel blandt danske sønderjyder og er helt frem til nutiden blevet brugt som navn på kroer og private huse, her på et sommerhus på Rømø.

Provins i Preussen

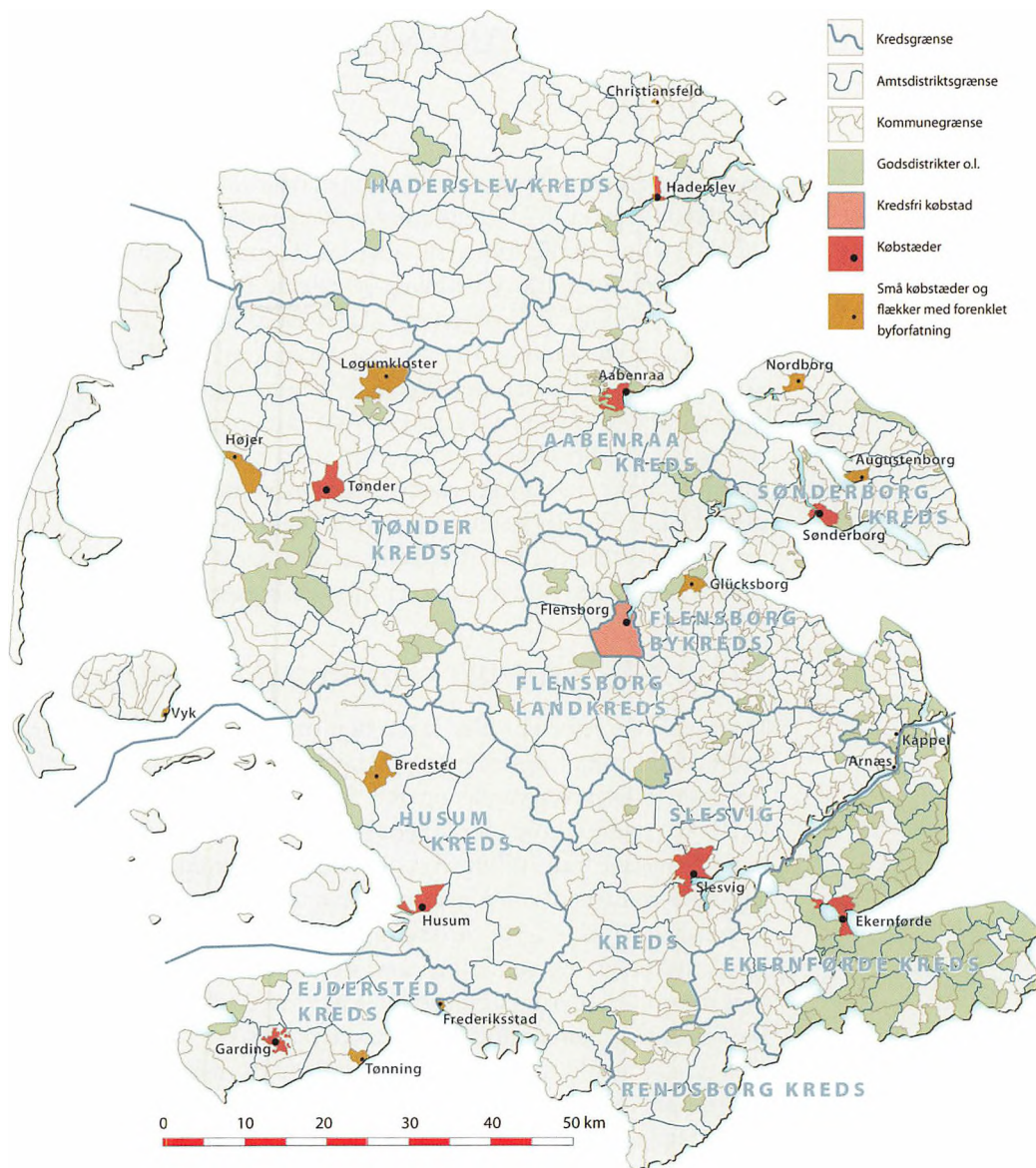
Slesvig og Holsten havde før 1864 ingen historie haft tilfælles med Preussen, hvis ret til Hertugdømmerne alene var erobrerens. Efter indlemmelsen skulle folk vænne sig til fremmede forhold. Ifølge apoteker Worsaae fra Aabenraa krævede de nye preussiske myndigheder tre ting af slesvigerne: »1) at være soldat, 2) at betale skat, 3) at holde mund«. Det var ikke forkert, men heller ikke hele sandheden om tilværelsen i Preussen. Gennemgribende reformer sikrede slesvigerne en moderne forvaltning og en vis demokratisering. Slesvig-holstenerne affandt sig snart med den nye tingenes tilstand, mens de danske sønderjyder begyndte deres kamp for det nordlige Slesvigs genforening med Danmark. Myndighederne undertrykte arbejdet for at virkeliggøre Paragraf Fem, men fulgte ellers i den første tid en moderat fortyskningspolitik.

Preussiske reformer – moderne forvaltning

De preussiske reformer blev forskelligt modtaget af befolkningen. Indførelsen af næringsfrihed og fri bevægelighed var til fordel for de fleste erhvervsdrivende og for forbrugerne. Indlemmelsen i den tyske toldforening, der udgjorde et stort indre marked, påførte de slesvigske fremstillingsvirksomheder hård konkurrence, men gav også muligheder. De nye indkomst-, nærings-, bygnings- og grundskatter vakte frygt for skatteplyndring, men var både mere gennemskuelige og retfærdige end de gamle skatter, særlig efter den nye matrikulering af jorden i 1870'erne. Meget upopulær var indførelsen af den almindelige treårige preussiske militærtjeneste. Det gjaldt navnlig blandt de dansksindede nordslesvigere og beboerne på Vesterhavsøerne, der hidtil havde været fri for værnepligt. Mange udvandrede for at undgå den.

Den forældede slesvigske forvaltning blev i 1867 afløst af et forenklet statsapparat, uafhængige domstole og et moderne kommunalt selvstyre. Fornyetelserne var hårdt tiltrængt, men brød med nedarvede forhold. Apoteker Worsaae beskrev overgangen således: »Efter indførelsen af de mange store og pludselige forandringer og omvæltninger i alle hidtil bestående administrations- og retsforhold, opstod den største forvirring. Beboerne blev med deres sager vist fra den ene autoritet til den anden, for ofte at begynde kredsløbet igen forfra, da embedsmændene i begyndelsen var lige så forvirrede som befolkningen, og der hengik

Slesvigs administrative inddeling 1891

længere tid inden alle parter fandt sig nogenlunde til rette.« Mange nye embedsmænd kom fra Preussen og afstedkom med deres nærmest militære effektivitet og tone et kultursammenstød.

I spidsen for den nye provins Slesvig-Holsten blev der indsat en overpræsident. Han fik først sæde i Kiel, men residerede fra 1879 til 1917 i Slesvig by. Overpræsidenten var den højeste statsmyndighed og fastlagde den overordnede politik. Selve sagsbe-

Også større skove og koge langs vestkysten kunne have status som godsdistrikter.

Slesvig by var hertugdømmet Slesvigs traditionelle administrationscentrum. I baggrunden Gottorp slot, der indtil 1848 husede den kongelige statholder, overretten og provinsialregeringen. I forgrunden den nye regeringsbygning, som blev opført i årene 1876-79 til brug for Slesvig-Holstens overpræsident og regering. Med sit massive udtryk i røde mursten fik den i folkmunde tilnavnet »Den røde elefant«.

handlingen skete derimod i den kongelige regering i Slesvig. Som en indrømmelse til den slesvig-holstenske fællesskabstanke kom provinsen mod preussisk sædvane til at udgøre ét samlet regeringsdistrikt. Regeringen blev ledet af en regeringspræsident og bestod af tre afdelinger: indre forvaltning, medicinal-, kirke- og skolevæsen samt finansvæsen.

I den regionale forvaltning blev de slesvigske amter omdannet til preussiske kredse, hver med sin landråd i spidsen. Landskaber, godsdistrikter og købstæder blev indlemmet i kredsene. Kun de største byer beholdt en selvstændig status som »kredsfri stad«. Denne ære overgik Flensborg i 1889. Kredsordningen afskaffede mange privilegier, som hidtil havde hindret en effektiv administration.

Derimod beholdt man foreløbig herredsfogderne, skønt der ellers ikke i Preussen var noget mellemled mellem kredsene og landkommunerne. Den dømmende myndighed overgik dog til de nye amtsretter. Dermed blev den udøvende og dømmende magt endelig adskilt i underste retsinstant. Godsernes selvstændige politivæsen fortsatte indtil afviklingen i 1889. Samme år blev herredsfogderne erstattet af amtsforstandere med distrikter på typisk 1-3 sogne. Amtsforstanderne var lægmænd, i reglen lokale godsejere eller fremtrædende gårdejere. I Nordslesvig blev der kun udpeget tysksindede til posten. Ved mangel på egnede tysksindede blev der indsat kommissariske amtsforstandere. De var lønne- de embedsmænd, tit tidligere officerer. Til hjælp for det lokale politi blev der udstationeret beredne og gående gendarmere. Købstæderne beholdt deres kommunale politi.

Efter indlemmelsen i Preussen indførtes et moderne kommunalt selvstyre. Fælles for Slesvig og Holsten var provinslanddagen, der bl.a. forvaltede sindssygehospital, døvstummeanstalt, fængsler, brandkasse, vejevæsen og provinsmuseum. Den mindede om

de gamle stænderforsamlinger med deputerede for købstæder og landområder, valgt henholdsvis af byråd og kredsde, samt indtil 1889 tillige repræsentanter for de store grundejere. Et provinsudvalg klarede de daglige forretninger. Med sit smalle opgavefelt og de indirekte valg blev provinslanddagen aldrig et politisk centrum for befolkningen.

Hver kreds fik en kredsde valgt efter de samme principper. De enkelte valggruppers repræsentation varierede fra kreds til kreds efter godsernes og købstædernes betydning. Købstædernes deputerede blev valgt af byrådene, landområdernes af kommunerådene eller kommuneforsamlingen. I Ejdersted fortsatte den gamle landskabsrepræsentation som kredsde indtil 1889. I 1889 indførtes i alle kredse et kredsudvalg bestående af landråden og seks kredsdegsmedlemmer. Udvalget fik medbestemmelse på flere af de områder, som hidtil var styret af landråden alene.

Gennemgribende reformer i selvforvaltningen var landkommuneordningen af 1867 og købstadsordningen af 1869. Enhver blot nogenlunde stor landsby fik status som selvstændig kommune. Beboerne valgte en kommuneforstander, som dog skulle godkendes af landråden. Ved sin side havde han i de små kommuner en kommuneforsamling bestående af samtlige valgberettigede og i de større kommuner et kommuneråd valgt af beboerne efter deres skattebetaling. På godserne var godsejeren eller inspektøren altid godsforstander. For at løse større opgaver som fattig-, vej- og skolevæsen indgik de små kommuner ofte i særlige kommuneforbund med disse formål for øje.

Den slesvig-holstenske købstadsordning fik et mere demokratisk præg end i Preussens gamle provinser. Borgmesteren, magistraten og byrådet blev valgt af borgerskabet. Loven gav flækkerne mulighed for at indføre en »enkel byforfatning« uden magistrat.

I 1874 indførtes civil personregistrering af fødsler, vielser og dødsfald hos en lokal personregisterfører. Ordningen eksisterer endnu og betyder, at sønderjyderne foruden en eventuel dåbsattest fra Folkekirken tillige har en fødselsattest. Det preussiske matrikelvæsen fra 1876 med de lokale katasterkontorer og statslige landinspektører blev med få ændringer videreført helt indtil 1999. De frivillige brandværn, som blev oprettet fra 1880'erne, eksisterer stadig mange steder.

Også i kirken kom der forandringer. I 1876 udkom en kirke- og synodalordning for provinsen Slesvig-Holsten, der gav kirken et større selvstyre end før 1864 og i datidens Danmark. Hver menighed valgte et kirkekollegium på 12-30 medlemmer, der igen valgte et kirkeforstanderskab på 4-10 kirkeældste med præsten som formand. I hvert provsti var der en synode bestående af alle

De frivillige brandværn er stadig et sønderjysk særkende. Blandt de ældste er Tønders fra 1869 og Aabenraas fra 1878. Gennembruddet for de frivillige brandværn kom i 1880'erne. I 1883 blev der ansat en brandslukningsinspektør for provinsen Slesvig-Holsten, og i 1889 kom en politiforordning om brandslukningsvæsenet på landet. Brandværnene fik herefter ens vedtægter og mere ensartet materiel. Der blev også opsat skilte som dette, der viste, hvor brande skulle anmeldes. De frivillige brandværn bekæmpede brandene mere effektivt end de kommunale tvangsbrandværn og de blev en styrkende faktor for sammenholdet i mange lokalsamfund.

I den regionale forvaltning indtog den preussiske landråd en nøglestilling svarende til samtidens danske amtmand. Deres opgaver var i det store hele de samme. Her ses det embedsskilt, som sad på landrådets kontorbygning i Sønderborg kreds. Den preussiske orn markerede landsdelens nye tilhørsforhold efter 1867.

præster og dobbelt så mange lægmænd valgt af kirkekollegierne. Provstisynoderne valgte igen repræsentanter til den slesvigholstenske landskirkes fællessynode, der samledes hvert tredje år for at styre kirkens anliggender; her deltog også biskopperne for Slesvig og Holsten og andre embedsmænd. Et konsistorium i Kiel bl.a. bestående af biskopperne stod for den daglige ledelse.

Skolen blev også omfattet af reformerne. Der oprettedes et nyt lærerseminarium i Haderslev i 1885 og lærerindeseminarer i Augustenborg i 1878 og i Slesvig i 1894. Provsternes tilsyn med skolen blev afskaffet, og fra 1876 udnævntes i stedet verdslige kreds-skoleinspektører som tilsynsførende med skolernes pædagogiske virke. Derimod fortsatte sognepræsterne med at føre det lokale skoletilsyn. Skolens forhold blev gennemreguleret med love, der satte højere standarder for skolebygninger, undervisningsmateriel og undervisning. Mange nye og bedre bygninger gav skolen en mere fremtrædende placering i nærmiljøet. Lærerne fik særlig fra 1890'erne en bedre løn og pension, og deres anseelse i lokalsamfundet var voksende. Mulighederne for en videregående undervisning blev fremmet ved oprettelse af statslige realskoler og overrealskoler i købstæderne, der supplerede de gamle latinskoler. Dertil kom et større antal erhvervsskoler for kommende landmænd, købmænd og håndværkere.

Demokratiske fremskridt og mangler

Med indlemmelsen i Preussen fulgte pressefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed samt almindelig valgret til de lovgivende forsamlinger. Set fra et demokratisk synspunkt var virkeliggørelsen af disse rettigheder imidlertid behæftet med adskillige mangler.

Censuren var afskaffet i såvel den preussiske presselov fra 1851 som i rigspresseloven fra 1874. Presse- og straffelovene gav dog politiet talrige muligheder for at begrænse oppositionelle blades ytringsfrihed ved at tiltale dem for »majestætsfornærmelse«, »foragtelliggørelse af statens indretninger og øvrighedens anordninger«, »ophidselse af samfundsklasser mod hinanden«, »fornærmelser«, »grov uorden« og tilsvarende vagt definerede forseelser. Politiske domme sendte på spidsfindigt subjektivt grundlag oppositionspressens redaktører i fængsel i månedsvis.

Indtil 1908 gjaldt den preussiske »Forordning af 11. marts 1850 om forhindring af et den lovlige frihed og orden truende misbrug af forenings- og forsamlingsretten«. Titlen var meget betegnende for lovens reaktionære indhold. Loven satte snævre grænser for »politiske« foreningers virksomhed, som politiet udnyttede flittigt i kampen mod oppositionen. Kvinder, elever og lærlinge måtte

ikke være medlemmer eller deltage i møderne. Vedtægterne skulle sammen med lister over bestyrelse og medlemmer indsendes til politiet, og møder anmeldes, så politiet kunne overvåge dem. Indtil 1899 måtte politiske foreninger ikke stå i forbindelse med hinanden. Det udelukkede partierne fra at opbygge deres organisation med selvstændige lokalafdelinger og hæmmede dannelsen af vælgerpartier. Kun valgforeninger dannet for en enkelt valgkamp var undtaget. 1908 blev den preussiske foreningslov endelig afløst af den mere liberale rigsforeningslov, som bl.a. gav kvinder ret til medlemskab af politiske foreninger og deltagelse i politiske møder og ophævede pligten til at indsende medlemslister. Til gengæld forbød loven brugen af ikke-tyske sprog på offentlige møder.

En særlig indskrænkning af de demokratiske rettigheder udgjorde »socialistloven«, der var i kraft i årene 1878-90. Den forbød socialdemokratiske foreninger, møder og tryksager og tvang dermed arbejderbevægelsen ind i en illegal tilværelse. Dog var det fortsat tilladt socialisterne at stille op ved rigsdagsvalgene.

Preussen indgik fra 1867 til 1871 i Det nordtyske Forbund og fra 1871 i Det tyske Rige. Dermed fik slesvigerne stemmeret ved valgene først til forbundets og siden til den tyske rigsdag. Valgret havde enhver mandlig tysk statsborger, som var fyldt 25 år. Kvinder fik ikke valgret, ej heller fattige på offentlig hjælp. Alligevel var det efter samtidens målestok liberale bestemmelser. Da den parlamentariske statsskik ikke blev indført, var det dog begrænset, hvor megen politisk indflydelse, der fulgte med stemmeretten. Alligevel voksede valgdeltagelsen fra lidt over halvdelen ved de første rigsdagsvalg til fire ud af fem stemmeberettigede ved de sidste. Den var størst i Nordslesvig, hvor valgene fik karakter af nationale afstemninger. Forud for valget i februar 1867 blev Slesvig inddelt i fire valgkredse: Slesvig-Ekernførde, Tønder-Husum-Ejdersted, Sønderborg-Flensborg og Haderslev-Aabenraa. Allerede i august 1867 blev de to sidstnævnte valgkredse omlagt til Haderslev-Sønderborg og Aabenraa-Flensborg for at begrænse det danske parti i rigsdagen til et enkelt mandat. Denne nye inddeling gjaldt til 1919.

Ved valgene til den preussiske landdag var vælgerne stort set de samme, dog var valgretsalderen 24 år og preussisk statsborgerskab et krav. Modsat de hemmelige rigsdagsvalg var afstemningen her mundtlig. Mens alle stemmer i valgkredsen talte ens ved rigsdagsvalgene, blev de ved landdagsvalgene vægtet i forhold til den enkelte vælgers skattebetaling gennem den såkaldte treklassevalgret. Før valget opgjordes valgdistriktets samlede skattebeløb, som deltes i tredjedele. I første klasse kom distriktets få rige vælgere, som tilsammen betalte den første tredjedel af skatterne. Anden

Blandt de pressefolk, som i særdeleshed fik de preussiske myndigheders undertrykkelse af oppositionsbladene at føle, var udenrigsredaktør Peter Simonsen (1864-1930) fra Flensborg Avis. Han blev ved flere processer idømt i alt 33 måneders fængsel. Hans chef, redaktør Jens Jessen, sad 43 ½ måned!

klasse udgjordes af den noget bredere kreds af jævnt velstående vælgere, som betalte den anden tredjedel, mens tredje klasse bestod af distriktets mange vælgere med små indkomster, som betalte den sidste tredjedel. Hver vælgerklasse valgte en valgmand (i store distrikter to). Disse valgmænd samledes derpå for at vælge valgkredsens landdagsmand. Den offentlige stemmeafgivning, den ulige valgret og den indirekte valgmåde gav en lav valgdeltagelse. Landdagsvalgene afspejler ikke på samme måde som rigsdagsvalgene befolkningens politiske holdning.

Treklassevalgretten gjaldt også ved valg til landdistrikternes kommuneråd. I købstæder og flækker havde kun husejere, selvstændige erhvervsdrivende eller personer med en nærmere fastsat mindsteindkomst valgret. Det udelukkede mange mindrebemidlede fra at øve indflydelse på deres bys udvikling.

Slesvig-holstensk forsoning med Preussen

Ved det første rigsdagsvalg i februar 1867 udnyttede slesvigerne deres nye demokratiske valgret til at stemme imod indlemmelsen i Preussen. De to nordlige kredse valgte dansksindede rigsdagsmænd, de to sydlige liberale fra det augustenburgske »Landespartei«. Overalt led »de nationale« tilhængere af indlemmelsen nederlag. Snart blev de liberale imidlertid splittet mellem en fløj, som tog annekserne til efterretning og sluttede sig til de preussiske liberale, og en uforsonlig »partikularistisk« retning. Til de sidste hørte rigsdagsmændene i de to sydlige valgkredse.

Tysklands sejr over Frankrig i krigen 1870/71 fik flere tysksindede slesvigerne til at forlige sig med Preussen. Soldaterne oplevede et skæbnefællesskab med deres kammerater fra de andre dele af Preussen og de andre tyske stater. Mange derhjemme blev suget med af den patriotiske begejstringsbølge, som rejste sig ved troppernes afmarch og styrkedes af de tyske sejre og soldaternes hjemkomst. Med oprettelsen af det tyske kejserrige i 1871 blev den tyske nationalbevægelses drøm om et samlet Tyskland virkeliggjort. Fra kejserdømmet udgik en ny glans, der tiltrak mange. »Det gik sært godt. Vi haj vint å få en hertzog og fik en kejse« – så veltfreds skal en »forfærdle tysk« bondekone fra Løjt land på godt sønderjysk have kommenteret sin hjemstavns omtumlede skæbne fra 1863 til 1871.

I 1871 tabte det augustenburgske parti mandatet på Sydslesvigs vestkyst og i 1874 mandatet på østkysten. Partiet gik snart i opløsning. Den sidste manifestation blev rejsningen af et mindesmærke for Uwe Jens Lornsen på Paradepladsen i Rendsborg, hvis indvielse i 1878 samlede 10.000 deltagere. Da hertug Friedrichs datter

Carl Scheel-Plessen (1811-92) var før 1864 fortaler for ridderkabets interesser, som han fandt bedst varetaget i helstaten, når blot det tyske element kunne dominere i Hertugdømmerne. Tysk og dansk national tankegang lå ham fjern. Siden 1855 leder af den holstenske opposition. Fra 1864 fortaler for Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. 1866-79 provinsen Slesvig-Holstens første overpræsident. Som sådan førte han en moderat politik over for de danske sønderjyder.

Augustenborgerne og deres tilhængere i Hertugdømmerne fik en form for oprejsning, da prinsesse Auguste Viktoria i 1881 blev gift med den preussiske prins Wilhelm, fra 1888 kejser Wilhelm 2. Forsoningen afspejles i dette postkort, som er udgivet i anledning af en militærøvelse med kejserlig deltagelse i 1890. Øverst ses kejser og kejserinde med den preussiske ørn, i midten de preussiske sejrsmønter over stormen på Dybbøl og overgangen til Als i 1864 og nederst Gråsten slot flankeret af Hohenzollernes og det holstenske våben. De slesvigske løver var der ikke plads til!

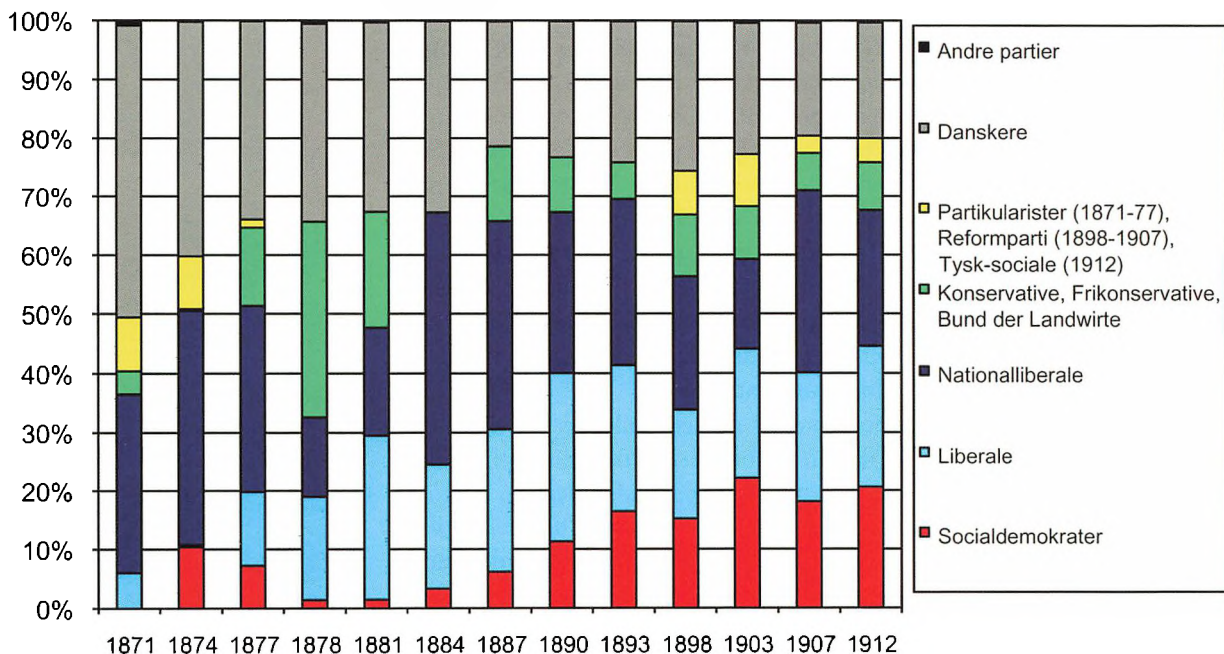

Auguste Viktoria i 1880 blev forlovet med den preussiske prins Wilhelm, den senere kejser Wilhelm 2., forsonede de sidste gamle slesvig-holstenere sig med Preussen. Tilbage blev hos mange en skepsis mod det preussiske bureaukrati og »Berlin«.

Slesvigerne og de tyske partier

Fra 1870'erne foregik rigsdagsvalgene i lyset af de almindelige tyske partimodsætninger, bortset fra at det katolske parti Zentrum var helt uden betydning, og at de danske sønderjyder vedblev at stille op for sig selv. Overgangsårenes »nationale« fordelte sig på de kon-

Rigsdagsvalg i Slesvig 1871-1912

servative, frikonservative og nationalliberale partier. De konservative stod stærkt blandt godsejere, proprietærer og storbønder, de frikonservative blandt de højere embedsmænd, de nationalliberale blandt embedsmænd, udøvere af liberale erhverv, købmænd og større jordbesiddere. De liberale eller »frisindede« udgik fra det tidligere »Landespartei« og høstede især stemmer blandt mindre handlende, selvstændige håndværkere, lærere, lavere rangerende embedsmænd samt mellemstore og små bønder. Et helt nyt parti var Socialdemokratiet, hvis basis især var byernes faglærte og ufaglærte arbejdere. Det antisemitiske Deutsche Reformparti appellerede især til socialt udsatte vælgere i middelstanden.

Valgene skete som flertalsvalg i enkeltmandskredse med omvalg, hvis ingen kandidat fik over halvdelen af stemmerne i første valgrunde. Det gav mulighed for borgerlig »samlingspolitik« vendt mod danskere og socialdemokrater. Mandatet i Haderslev-Sønderborg kreds gik altid til en dansksindet kandidat, mens de tre sydlige kredse så godt som altid tilfaldt liberale eller nationalliberale kandidater. Aabenraa-Flensborg valgkreds gik dog i 1878 til en frikonservativ, i 1881 til en dansker, i 1898 til en antisemit og i 1903 til en socialdemokrat.

Partikularisterne var færdige i 1877. Socialdemokratiets andel af stemmerne faldt på grund af politiets undertrykkelse ved valg-

ene i 1878 og 1881, men voksede fra midten af 1880'erne og nåede efter århundredskiftet et niveau på omkring 20%. Den danske andel af stemmerne gik stærkt tilbage fra 50% i 1871 til omkring 20% i 1887. Derefter stabiliserede den sig på dette niveau. Blandt de borgerlige konkurrerede nationalliberale og liberale om pladsen som det største parti, mens de konservative partier efter 1890 sjældent fik over 10%. Det antisemitiske Reformparti opnåede en lignende tilslutning i 1898 og 1903, men mistede siden pusten. Sammenlignet med holstenerne stemte slesvigerne længere til højre. Det kom især de nationalliberale til gode og var især til skade for socialdemokraterne. Nordslesvigerne stemte efter nationale retningslinjer: flertallet på den danske kandidat, mindretallet på den tyske samlingskandidat.

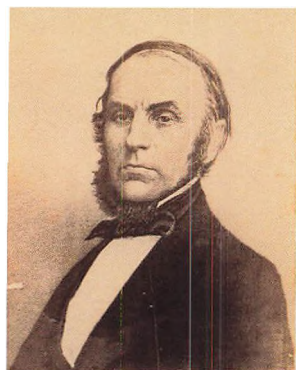
Engagementet i det politiske liv mellem valgene var ikke lige stærkt i alle samfundsgrupper, og partiernes medlemsopbakning var vidt forskellig. Bedst organiseret var »rigsfjenderne«, dvs. de danske og socialdemokratiske vælgere, hvis partier begge indgik i folkelige bevægelser. De tysk-borgerlige partier fuldførte derimod trods dannelsen af lokale partiforeninger efter århundredskiftet aldrig rigtig forvandlingen fra honoratiores- til massepartier. Navnlig stod en stor del af landbefolkningen fremmed over for partipolitikken, modsat i Danmark, hvor den i Venstre havde sit eget parti med rod i en folkelig »modkultur« til bykulturen.

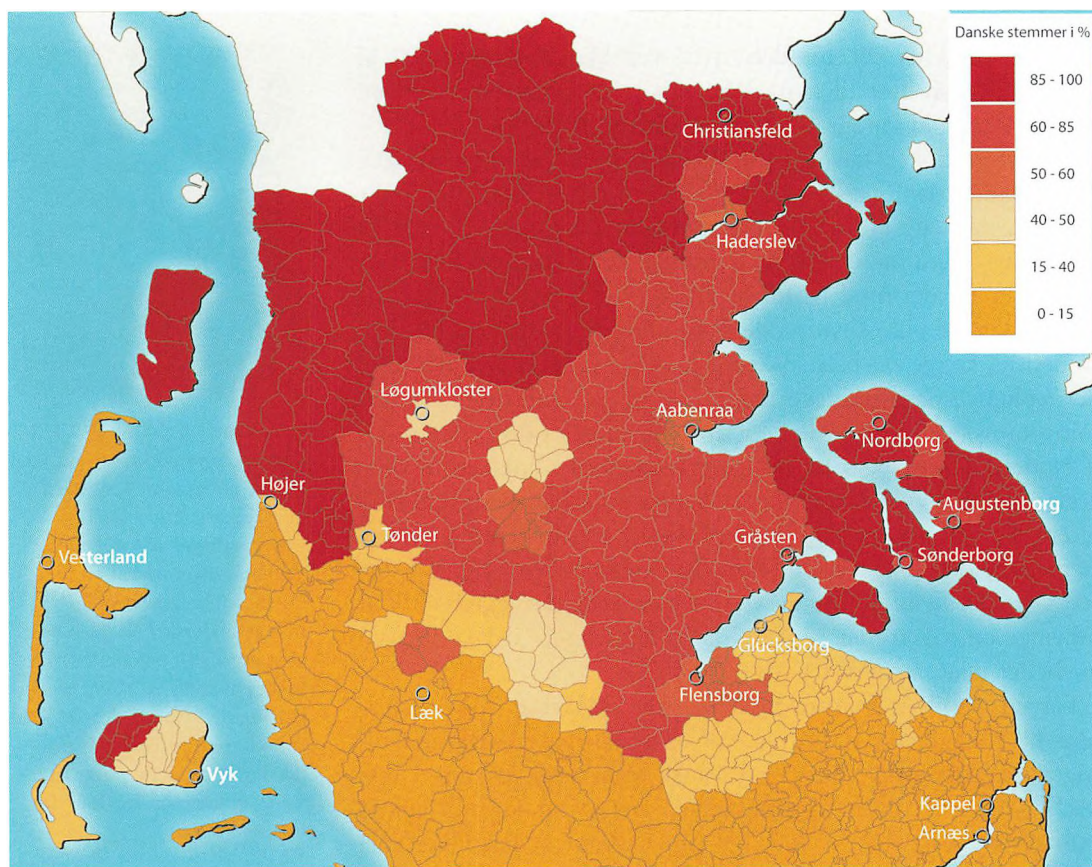
De danske nordslesvigerne og deres protestpolitik

De danske nordslesvigeres og flensborgeres faste holdepunkt i den nationale kamp var Paragraf Fem, også efter indlemmelsen i Preussen og tilslutningen til Det tyske Rige. Valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag i februar 1867 gav dem et godt udgangspunkt. Der blev afgivet 27.599 danske stemmer i Slesvig mod 39.563 tyske. Med 41% af stemmerne lykkedes det ikke desto mindre at få valgt to danske rigsdagsmænd, møller H.A. Krüger fra Bevtoft i Haderslev-Aabenraa kreds og proprietær Nicolai Ahlmann fra Vertemine på Als i Sønderborg-Flensborg kreds. Valget bekræftede den ganske klare grænse mellem dansk og tysk flertalsområde, som var trådt frem i 1848: nord om Højer, syd om Møgeltønder, nord om Tønder og videre østpå syd om Slogs herred, Hanved sogn, Flensborg by samt Adelby og Rylskov sogne. Det danske flertal i Flensborg var dog kun på 52 ½%. Nord for »afstemningslinjen af 1867« var der kun tysk flertal i Løgumkloster flække og Ravsted sogn, syd for linjen kun

Møller Hans A. Krüger (1816-81) fra Bevtoft (øverst) og proprietær Nicolai Ahlmann (1809-90) fra Vertemine på Als (nederst) blev i februar 1867 valgt af de danske sønderjyder til Det nordtyske Forbunds rigsdag og den prussiske landdag. Mens Ahlmann gled ud af rigsdagen i august 1867 og i 1875 udvandrede til Danmark, forblev Krüger rigsdagsmand til sin død. Han holdt stædigt fast i »protestpolitikken«.

Valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag februar 1867

dansk flertal i Karlum sogn og St. Laurentius sogn på Før. Efter valgkredsomlægningen i august 1867 gik Ahlmanns mandat tabt, således som myndighederne havde tilsigtet. Krüger stod herefter ene tilbage som de danske nordslesvigeres førstemand.

Forhandlingerne mellem den danske og preussiske regering 1867/68 om en opfyldelse af Paragraf Fem løb ud i sandet. Den preussiske regering stillede så vidtgående krav om beskyttelse af et tysk mindretal i Danmark, at de var uantagelige for den danske regering, og samtidig var Preussen kun villig til at lade en afstemning foregå nord for en linje ved Genner bugt. De danske nordslesvigeres så den manglende opfyldelse af Paragraf Fem som en krænkelse af deres ret. Med en ihærdig »protestpolitik« forsøgte de danske ledere at fæstne omverdenens opmærksomhed på det uløste nordslesvigske spørgsmål og holde den dansksindede be-

folkning til ilden. Et middel hertil var bl.a. indsamlingen af 27.470 underskrifter til kong Wilhelm i 1869 med krav om en gennemførelse af Paragraf Fem. Det var forgæves.

Protestpolitikken havde politiske og personlige omkostninger. De to danske landdagsmænd, som blev valgt til den preussiske landdag, nægtede at aflægge den krævede ed på den preussiske forfatning og kunne derfor ikke indtage deres pladser. Rigsdagsmændene var derimod fri for at aflægge ed. Dansksindede præster og lærere ville tilsvarende ikke aflægge troskabsed til den preussiske konge og blev afskediget, og af samme grund forlod værnepligtige dansksindede mænd i stort tal landsdelen. Denne kompromisløse linje havde især sine tilhængere i den vestlige del af Haderslev amt og i de tidligere kongerigske enklaver i Vest-slesvig. På Als ville man i stedet beholde de danske præster og lærere, for som flv. biskop Jørgen Hansen, nu sogneprest i Egen, mente: »Er der nogen, der af embedsmændenes bortgang har fordel, så er det fjenden, der derved i reglen erholder lejlighed til at anbringe en mand, der bedre virker i hans ånd.« Udvandringen var heller ikke så stærk fra Als.

For en af tidens fremtrædende danske skikkelser, tobaksfabrikant J.P. Junggreen i Aabenraa, var en sådan pragmatisk indstilling dybt betænkelig. Efter den fransk-tyske fredsslutning i maj 1871 skrev han til en meningsfælle: »Netop nu, da udsigterne kunne være små nok, gælder det om bestemt at fastholde vort standpunkt. Hvor vi ikke tror at kunne udrette noget, da foretrækker jeg, at vi forholder os rent passive. Begynder vi først at gå på akkord med tyskheden og Preusserdømmet, da er vi kommet ind på glidebanen, der snart vil føre os i afgrunden.« Også Krüger fastholdt protestpolitikken, skønt den var svækket efter Frankrigs nederlag til Tyskland 1870/71. I rigsdagen forsømte han sjældent en lejlighed til at gøre opmærksom på den manglende opfyldelse af Paragraf Fem, undertiden så eftertrykkeligt, at det kom på tværs af dansk udenrigspolitik. Men hos vælgerne derhjemme vakte Krügers uforfædede optræden jubel.

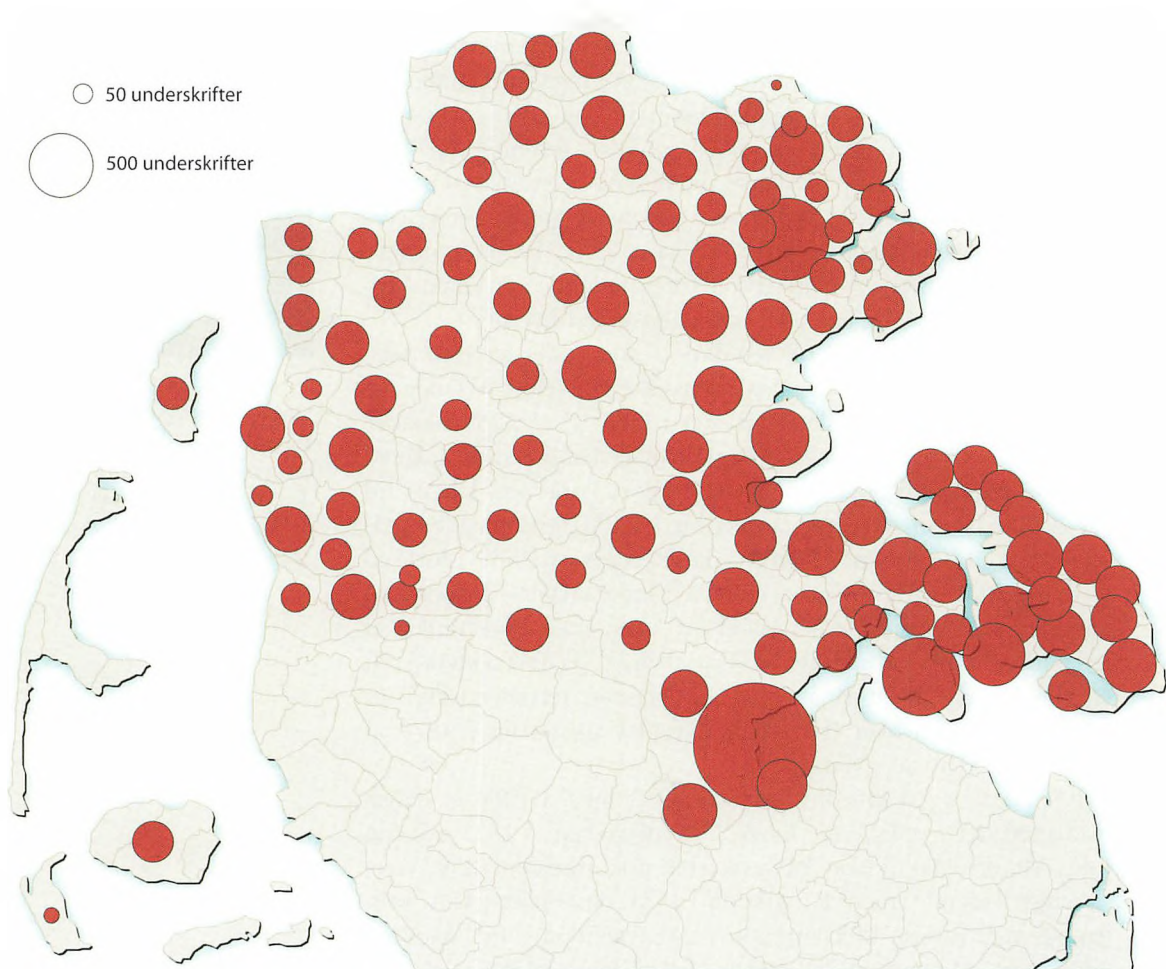
Danske foreninger, aviser, skoler og frimenigheder

Det danske foreningsliv var i de første to årtier efter 1864 ret spredt. I byerne holdt det sig til traditionerne fra den danske tid med 'Harmonien' i Haderslev, 'Frederiksklubben' i Aabenraa, 'Enigheden' i Sønderborg og 'Bürgerverein' i Flensborg. Disse foreninger var mest selskabelige og mest for de velstående. Mere

I 1869 blev der samlet 27.470 underskrifter på kravet om udførelse af Paragraf Fem. Den danske karikatur viser Bis-marck, som er ved at falde i vandet, tyngt ned af en møllesten symboliserende de mange underskrifter. Kun ved at støtte sig til bajonetten, der holdes af kong Wilhelm, holder han sig oven vande. Kortet side 153 viser en fordeling af underskrifterne, som svarer til sindelagsgrænsen fra 1867 (og fra 1848-50).

Dansk adresse for Paragraf Fem 1869

folkelige og politiske var 'Kommunalforeningen' i Haderslev fra 1869 og 'Enigheden' i Flensborg fra 1868. I sidstnævnte spillede dansk sprog og kultur en større rolle end hidtil i Flensborgs danske foreninger. 'Enigheden' var med sine omkring 400 medlemmer tidens største danske forening. Foredragsforeningen i Flensborg fra 1873 samlede ca. 300. Byen havde også to danske skyttegilder, 'Schützenverein' og det mindre Knudsgilde. I de danske foreninger i Flensborg var den unge boghandler Gustav Johannsen den gennemgående, populære skikkelse.

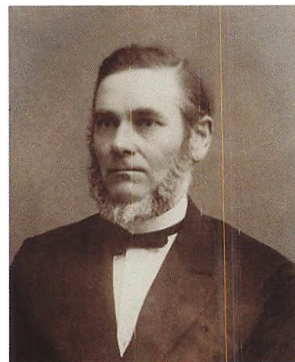
I begyndelsen af 1870'erne fandtes i Nordborg foreningen 'Union', og på Broagerland foreningen 'Enighed' med et par hundrede medlemmer. Landboforeningerne blev også regnet for dan-

ske. Ved dyrskuemiddagene blev der gerne i tidens stil holdt en række taler, der mundede ud i patriotiske skåler, først forsigtigt for »det gamle« og »håbet«, siden, når stemningen var løftet, for Krüger, Christian 9., »Det gamle Danmark« og »Paragraf Fem«. Forsøg på at grundlægge en dansk politisk forening for hele Nordslesvig strandede på Krügers uvilje mod at svække sin position som »den ukronede konge i det slesvigske bondekongerige«, som en tysk avis rammende kaldte ham. Politiske beslutninger blev i stedet truffet i et netværk af fremtrædende gårdmænd fra de forskellige egne og ledende danske borgere i byerne.

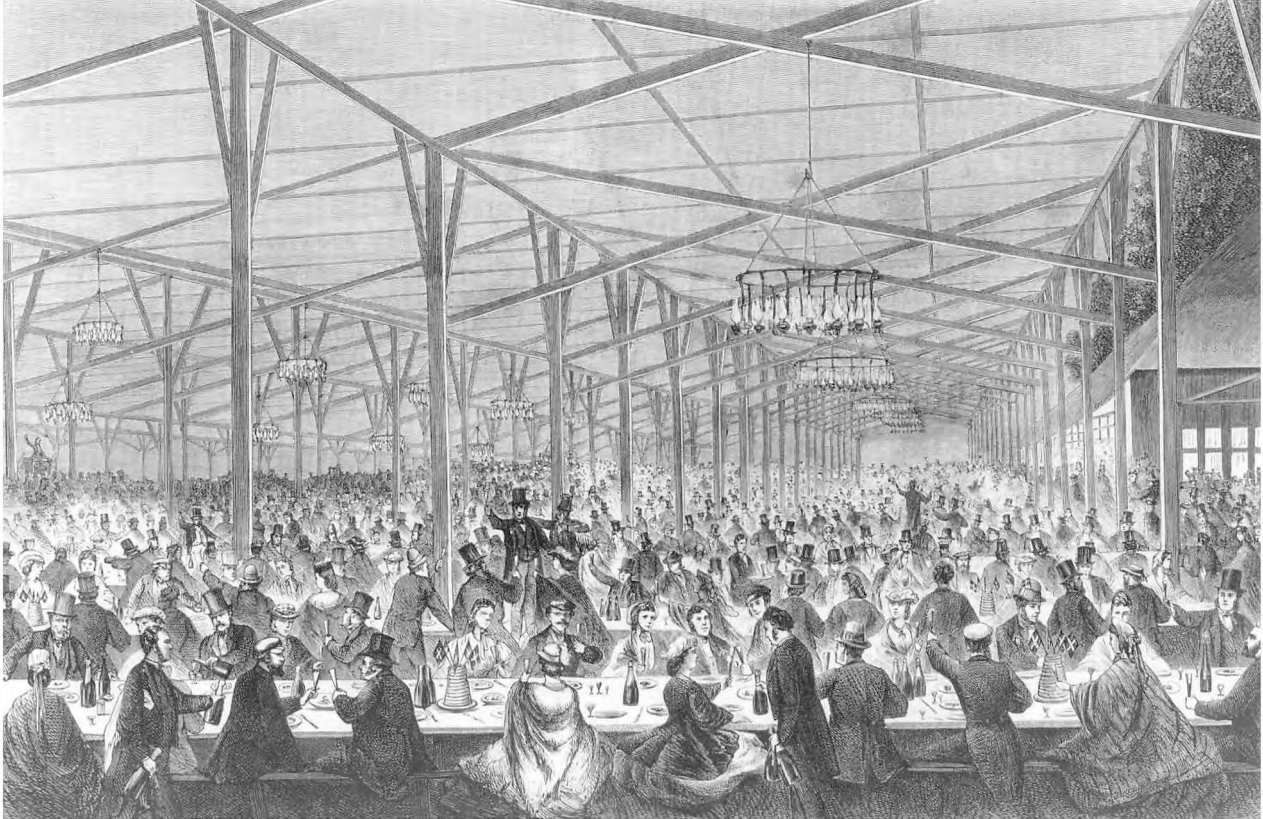
Desto større betydning fik den danske presse, der fra 1867 havde noget friere vilkår under den preussiske presselov. I Haderslev fandtes fra 1867 'Haderslev Avis', der i løbet af 1867/68 i etaper antog navnet på byens gamle danske blad 'Dannevirke'. I årene 1868-75 blev avisen redigeret af H.R. Hiort-Lorenzen. I hans tid var det landsdelens førende danske blad. I 1882 grundlagde kredse, der var utilfredse med Dannevirkes konservative linje i forhold til dansk indenrigspolitik, en ny avis 'Modersmaalet'. I Aabenraa blev 'Freja', Frederik Fischers blad fra 1849, efter udvisningen af redaktøren i 1874 overtaget af 'Dannevirke' og ført videre som en aflæggeravis. Som sådan mistede det snart terræn til det nye danske Aabenraa-blad 'Hejmdal', der blev grundlagt i 1879 af bogtrykker Heinrich Matzen.

I Sønderborg skabte fhv. advokat J.C. Pingel i 1868 et dansk blad med det forpligtende navn 'Dybbøl-Posten'. I 1875 overtog Johs. Moldt redaktionen. På vestkysten udkom siden 1859 'Vestslesvigske Tidende', men den gik ind i 1871, da redaktør C.A. Willemoës måtte rejse til Danmark. I 1882 genoptog P.A. Skovrøy udgivelsen. Af økonomiske grunde blev avisen fra 1885 en delavis af 'Flensborg Avis'. 'Flensborg Avis' var grundlagt i 1869 af en kreds af danske flensborgere som et dansksproget blad til erstatning for 'Flensburger Anzeiger' fra 1868, der efter flensborgsk tradition udkom på tysk, men i dansk ånd. Avisen blev i de første år redigeret af C.A. Willemoës, K.E.A. Vennerwald og Gustav Johannsen, indtil Jens Jessen tog over i 1882.

Slutningen af 1860'erne var en ret dynamisk tid i den danske bevægelse, hvor der også blev grundlagt danske skoler. I købstæderne videreførtes flere private skoler fra den danske tid, og nye blev oprettet, bl.a. 1865/66 en realskole i Haderslev samt en skole for begge køn og en realskole for drenge i Flensborg. Skolerne fik økonomisk støtte fra 'Foreningen Dannebrog' i København. Rødding højskole genåbnede i 1865 med Cornelius Appel som forstander. Samme år genoptog landbrugsskolen på Ågård ved Oversø sit virke. 1868/69 blev der grundlagt højskoler i Brøns, på Sandbjerg og i Vonsbæk.

Tobaksfabrikant Jens Peter Junggreen (1827-86) fra Aabenraa tog 1880 initiativ til 'Sprogforeningen'. Fra 1884 til sin død repræsenterede han de danske sønderjyder i rigsdagen i Berlin.

På rejser til Kongeriget kunne de danske sønderjyder give deres nationale følelser frit løb. Allerede i september 1865 blev der arrangeret en masseudflugt til København med over 2.200 deltagere. Højdepunktet blev en fest i Dyrehaven, hvor bl.a. Grundtvig talte. Her ses deltagerne bænket til festmåltid i det store telt med Dannebrog på kransekagen og begejstrede skåltaler. I 1866 gik turen til Fyn og i 1868 til Århus og Randers. Sådanne ture og rigsdanske genbesøg i Sønderjylland var en torn i øjet på de preussiske myndigheder.

Den grundtvigske bevægelse i Danmark gav også inspiration til oprettelse af frimenigheder i Rødding i 1874 og i Bovlund i 1879 med Cornelius Appel og L.B. Poulsen som præster. Her samledes de familier, som ikke mente at kunne modtage det kristne budskab af tysksindede præster, der i grundtvigianernes øjne ville deres folkelige undergang. Det var imidlertid kun et fåtal, som var rede til at udtræde af det gamle fællesskab i sognekirkerne.

I 1870'erne og navnlig i årtiets anden halvdel oplevede den danske bevægelse derimod tilbagegang, bl.a. ved valgene. Syd for »afstemningslinjen af 1867« mistede de i forvejen få danske vælgere genforeningshåbet. I byerne gik de danske flertal tabt: Flensborg og Aabenraa i 1871, Haderslev i 1877 og Sønderborg i 1878; Tønder havde hele tiden et stort tysk flertal. I Slogs herred sank mange dansksindede ned i passivitet. De mest dansksindede egne mod nord og vest mistede mange danske stemmer på grund af en stærk udvandring.

Den preussiske regering og de danske sønderjyder

Den preussiske politik over for de danske sønderjyder rummede fra begyndelsen en undertvingelseslinje. Den rettede sig mod forsøg på at udvirke en virkeliggørelse af Paragraf Fem, men ramte ellers især pressen, de danske foreninger og forsøgene på at gennemføre dansk undervisning uden for folkeskolen. Navnlig mens K.H. von Bitter var regeringspræsident 1873-76, førte myndighederne en skarp kurs mod den danske bevægelse. Danske journalister, der ikke var preussiske statsborgere, blev udvist, og andre fik månedlange fængselsstraffe for de mindste »forseelser«. Danske foreninger blev stemplet som »politiske« i foreningslovens forstand og opløst, bl.a. 'Enigheden' i Flensborg og på Broagerland og 'Union' i Nordborg. Præster og lærere fra Kongeriget fik forbud mod at tale i Sønderjylland. Også skolerne blev ramt. Forstanderen for højskolen på Sandbjerg blev udvist, og højskolen i Rødding fik forbud mod at undervise karle; højskolerne i Vonsbæk og Brøns var i forvejen gået i stå under krigen 1870/71. Den private realskole for drenge i Flensborg blev lukket.

Et særligt dansk-tysk problem udgjorde optanterne. De gav anledning til konflikter både mellem dansksindede og myndigheder i Nordslesvig og mellem Danmark og Tyskland. Artikel 19 i Wienerfreden fra 1864 tillod slesvigerne inden for en frist på seks år at vælge at fastholde deres danske statsborgerskab med henblik på at udvandre med familie og løsøre til Kongeriget; fast ejendom kunne de fortsat besidde i Slesvig. Da den treårige preussiske værnepligt blev indført i 1866/67, rejste i tusindvis af værnepligtige til Danmark. Adskillige vendte tilbage og skulle efter en forordning fra marts 1867 udvises, men efter pres fra den moderate overpræsident baron Carl von Scheel-Plessen undlod myndighederne at udvise gifte optanter, og i 1869 fik optanterne lov til at vende tilbage og tage ophold i Slesvig, forudsat »de ikke dernæst ved deres opførsel giver autoriteterne anledning til at tilbagetage denne begunstiggelse«. Ved udbruddet af den fransk-tyske krig i 1870 kom en ny optionsbølge. Dansk-tyske forhandlinger førte i 1872 til den såkaldte Aabenraa-konvention, der også tillod disse optanter at vende tilbage til Slesvig på nærmere fastsatte vilkår. Her befandt der sig efterhånden 25.000 danske statsborgere, som var tvunget til politisk passivitet, såfremt de ikke ville risikere udvisning. Behandlingen af optanterne udgjorde en særlig linje i den preussiske politik over for de danske nordslesviger. Den blev ofte fastlagt ud af, hvor højt regeringen prioriterede et godt forhold til Danmark.

Et tredje led i den preussiske politik var fortyskningslinjen, for-

Hans Rudolf Hiort-Lorenzen (1832-1917) var søn af Peter Hiort Lorenzen i Haderslev. I 1868 købte han 'Haderslev Avis', som han udgav under det gamle navn 'Dannevirke' og gav en førsteplads blandt de dansk-slesvigske blade. Da han i 1864 havde opholdt sig i København, udlagde myndighederne det således, at han i henhold til artikel 19 i Wienerfreden havde valgt dansk statsborgerskab. Han kunne derfor udvises som optant. For at undgå udvisningsordren rejste Hiort-Lorenzen i 1877 frivilligt til Kongeriget. Her fik han en førende stilling i pressen og som genealog.

Folkeskolen blev et stort aktiv for de tyske myndigheder i bestræbelserne på at fremme tyskheden. Fortyskningen af skolen begyndte imidlertid langsomt. Først i 1871 indførtes obligatorisk tyskundervisning på landet, og da kun seks timer om ugen i de ældste klasser. Men en begyndelse var gjort. Her ses skolen i Gjenner med den karakteristiske tyske flagstang med den snoede sort-hvide bemaling. Skolebygningen er fra 1905 og forsynet med lynafledere, som den skulle. Mange skoler fik i den preussiske tid nye, solide bygninger som denne.

søget på at gøre de danske nordslesvigere til tyskere. I begyndelsen var den ikke særlig fremtrædende. Scheel-Plessen havde i reglen Bismarcks øre, når han frarådede Berlin at gå for hurtigt frem. Dog blev der i 1871 mod hans råd indført tyskundervisning på landet i seks timer om ugen fra og med det tredje skoleår. Mindre kunne næppe gøre det, hvis børnene senere i livet skulle begå sig i et tysk samfund, og de danske protester var ret spredte og uden virkning. At indførelsen måske alligevel var ment som første etape i en langsigtet fortyskningspolitik, fremgik af Bismarcks bemærkning ved forhandlingen i det preussiske statsministerium: »Senere kan man gå videre.« Det var imidlertid ikke Scheel-Plessens politik.

Et sikkert tegn på en mere bevidst germaniseringspolitik var en lov fra 1876, der bestemte, at tysk skulle være det eneste tilladte sprog i den offentlige forvaltning. Imidlertid rummede loven en overgangsordning på indtil 20 år for de kommunale råd og skoleforstanderskaberne. I virkeligheden gik der endnu længere tid, 20 år senere blev en fjerdedel af protokollerne stadig ført på dansk, og nogle få steder varede det ved indtil 1920. Også ved domstolene skulle sproget ifølge loven være tysk; var en person ikke det tyske sprog mægtigt, skulle der tilkaldes en tolk. Dermed stillede loven dansktalende nordslesvigere for retten under samme sproglige formynderskab som før sprogreskriptet af 1840.

Trods tilbagegangen og den preussiske regerings undertrykkelse holdt den danske bevægelse endnu omkring 1880 en solid stilling, i det mindste i Nordslesvigs nordlige og østlige dele. Det skyldtes, at den økonomiske og sociale udvikling her tilgodeså landområderne, hvor den danske bevægelse havde sin højborg.

Modernisering i Tysklands periferi

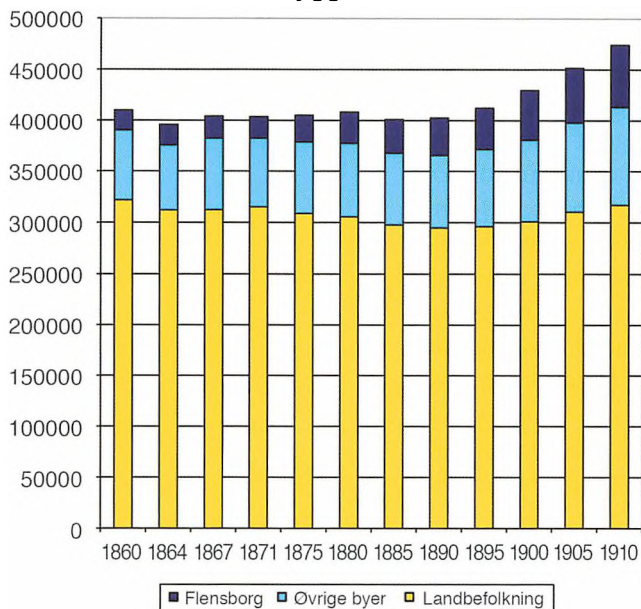
I 1864 mistede Slesvig sin gamle rolle som bro mellem helstatens danske og tyske dele. I stedet blev hertugdømmet den nordligste periferi af Tyskland, hvor det var mindre attraktivt at virke såvel for kapital som arbejdskraft. Slesvig tabte derfor sin mellemposition mellem det økonomisk avancerede Holsten og det mindre udviklede kongerige. Mens disse områder oplevede en stærk befolkningsmæssig og økonomisk vækst, faldt Slesvig tilbage. Det gjaldt især i de første tre årtier efter 1864, mens tiden efter midten af 1890'erne blev mere dynamisk. Handel, skibsfart og industri blev især koncentreret i Flensborg, der modsat de andre købstæder oplevede en ubrudt vækst.

Befolkning og erhverv

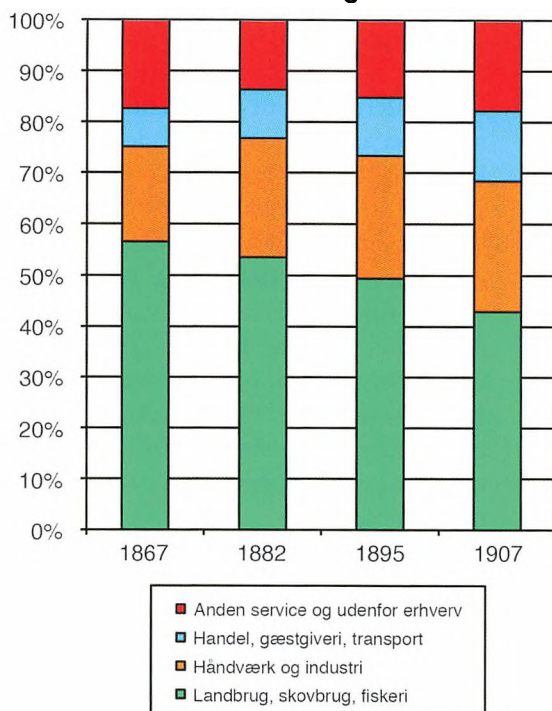
Adskillelsen fra Danmark afbrød de foregående årtiers vækst i den slesvigske befolkning. I de 50 år mellem 1860 og 1910 voksede den mærkbart mindre end i de foregående 25 år, med blot 16%. Væksten skete efter 1890 og udelukkende i bybefolkningen, der voksede med 78%, mens landbefolkningen gik 1% tilbage. Hvor omtrent hver femte slesviger boede i byerne i 1860, var det hver tredje i 1910. Flensborg var spydspidsen i befolkningsvæksten. Byen havde gennem hele perioden et stigende indbyggertal, mens de øvrige byer først voksede efter 1890. Inden for erhvervene gik landbruget en del tilbage. Håndværk og industri tegnede sig for en stigende andel, men fremgangen var nok så mærkbar inden for serviceerhvervene, især handel, gæstgiveri og transport. Mens der før 1864 var sket en pæn og jævnt fordelt vækst inden for de bestående rammer, var væksten efter 1864 altså meget beskeden, men skævdelt med strukturforandringer til følge. Slesvig var dog endnu i 1910 stærkt præget af landområderne og landbruget, som også udgjorde grundlaget for mange erhvervsudøvere i håndværk, industri og handel.

Slesvigs befolkningsvækst og byudvikling forekom især beskeden sammenlignet med Holstens og Kongerigets. I Holsten voksede befolkningen med 92%, i Kongeriget med 71%, og byernes tilvækst lå de to steder på 251% og 194%.

Indbyggertal 1860-1910

Erhvervsfordeling 1867-1907

Købstæder og flækker

De slesvigske købstæder og flækker klarede sig altså ikke særlig godt sammenlignet med byerne i Danmark og Holsten. Endnu i 1860 lå Flensburg på tredjepladsen blandt monarkiets byer, kun overgået af København og Altona; i 1910 lå den på en femteplads, overhalet af både Kiel og Århus. Slesvig faldt fra sin sjetteplads tilbage til en tolvteplads, og Haderslev røg fra sin plads som nr. 13 helt ud af listen over den gamle helstats 20 største byer.

Flensburg oplevede en tredobling af befolkningstallet, fra rundt regnet 20.000 i 1864 til 61.000 i 1910. Fjordbyen lagde definitivt afstand til de andre byer og etablerede sig som et slesvigsk landsdelscenter. Byen var især midtpunkt for storhandel, søfart og industri. Efter 1864 mistede Flensburg provinsadministrationen til Slesvig, der hævdede pladsen som den andenstørste by og regionalt center for den sydlige del af hertugdømmet. Haderslev beholdt trods tilbagegang i de første 20 år efter 1864 sin tredjeplads og status som regionalt center for den nordlige del. Husum arbejdede sig med tiden op til vestkystens regionale center.

Aabenraa, Sønderborg og Ekerneførde på østkysten og Tønder og Tønning på vestkysten var mest af alt oplandsbyer. Østkystbyerne var de største. Ekerneførde havde en ret jævn vækst, mens

Aabenraa og Sønderborg begge havde nedture mellem 1864 og 1895, men til gengæld voksede stærkt efter århundredskiftet. Især tog Sønderborg godt ved, pænt hjulpet af anlæggelsen af en marinestation i byen i 1907. Flåden fyldte også godt i bybilledet i Flensborg-Mørvig med torpedoskolen fra 1902 og marineofficersskolen fra 1910, mens hæren havde store garnisoner i Haderslev, Flensborg og Slesvig. Vestkystens oplandsbyer sakkede befolkningsmæssigt agterud, særlig Tønning, som nærmest måtte regnes til småbyerne sammen med Frederiksstad og Garding og flækkerne. Her var billedet generelt præget af stagnation med Glücksborg og Vyk på Før samt tildels Bredsted som undtagelser. En himmelstormer var Vesterland på Sild, der efter byens etablering som et mondænt badested i 1871 voksede fra omtrent 500 til knap 2.500 indbyggere og i 1905 blev ophøjet fra landkommune til købstad.

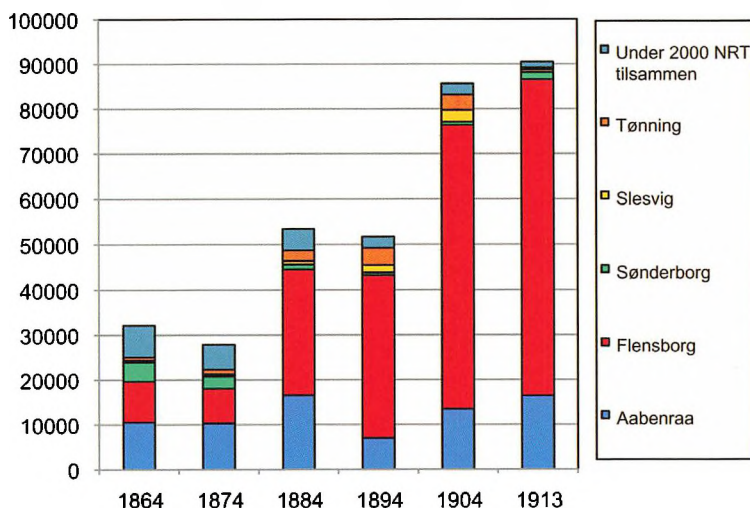
Fra sejl til damp

Slesvigsk søfart oplevede under Preussen en stærk ekspansion. Den samlede slesvigske tonnage voksede 1864-1913 fra 32.000 til 91.000 nettoregistertons og blev dermed næsten tredoblet. I Holsten gik tonnagen derimod tilbage, så her kunne Slesvig for en gangs skyld hævde sig over for det rigere naboherugdømme, mens der var et efterslæb i forhold til Danmark, hvis tonnage blev mere end tredoblet. Samtidig skete der en gennemgribende teknologisk fornyelse i slesvigsk skibsfart fra sejl- til dampskibe. I 1884 overgik Flensborg Aabenraa som største søfartsby i Slesvig.

Næppe noget andet sted i Flensborg fik man et indtryk af storby som i Toosbüystrasse, opkaldt efter Wilhelm Toosbüy, byens dynamiske borgmester fra 1868 til 1898. Gaden blev anlagt omkring århundredskiftet med flotte huse i tidstypisk jugendstil. De store huse rummede især lejligheder for byens velstående middelklasse.

Byernes tonnage 1864-1913 (nettoregistrertons)

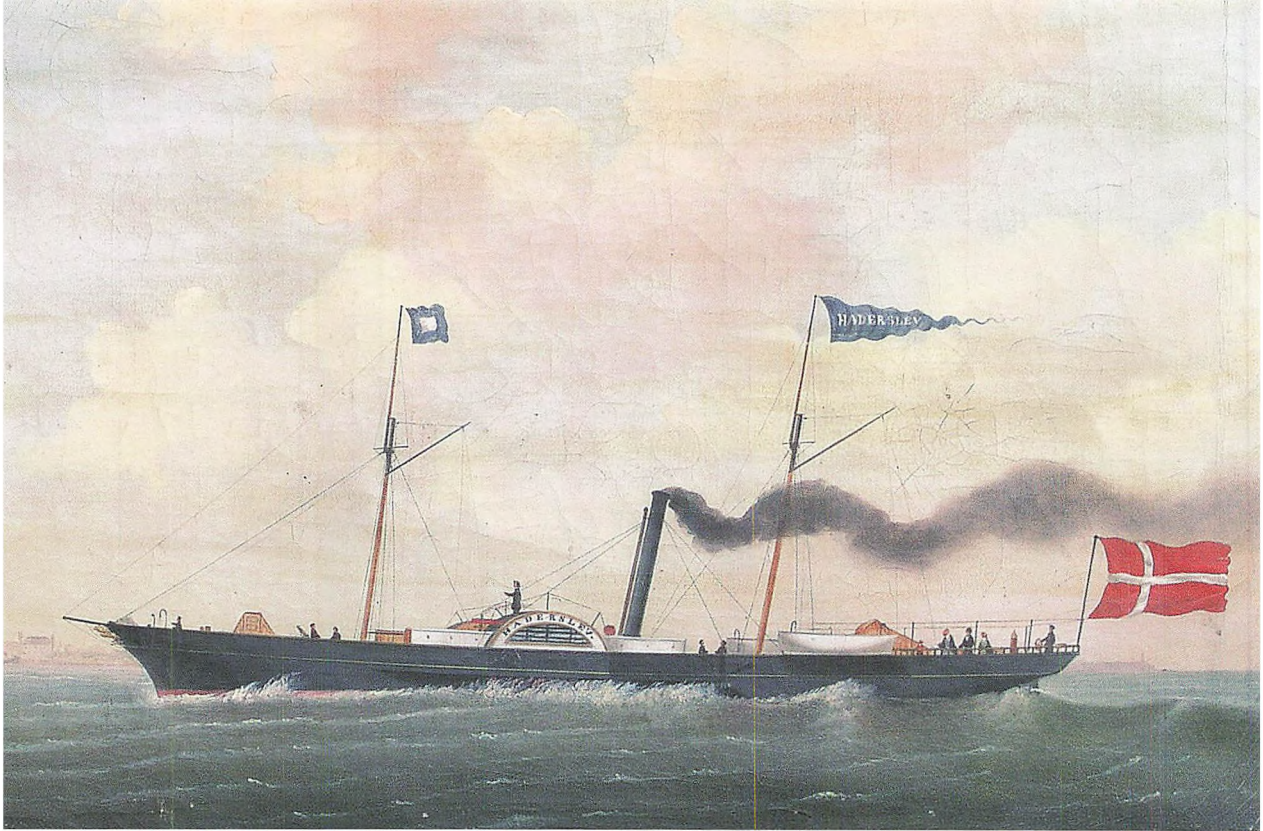
I de næste årtier øgede Flensborg sit forspring. 1890-1910 var byen tilmed tredjestørste tyske søfartsby, kun overgået af Hamborg og Bremen. Aabenraa stod snarere i stampe, men endte dog med en noget større tonnage i 1913 end i 1864. De øvrige købstæder og flækker mistede helt betydning for søfarten, også Sønderborg, der oprindeligt lå på tredjepladsen. En overgang indtog Tønning denne plads, men faldt så tilbage.

Den stærke koncentration af tonnagen i Flensborg skyldtes, at byen kom hurtigst fra start i omlægningen fra sejl til damp. Mens der kun var en meget lille dampskibstonnage i 1864, stod sejl og damp nærmest lige i 1874, og ti år senere var dampskibstonnagen helt dominerende. Stærkt medvirkende hertil var oprettelsen af 'Flensburger Dampschiffahrtsgesellschaft von 1869'. Bag selskabet stod flere af byens førende købmænd og søfarende: Kaptajn og skibsreder H.C. Brodersen, rederne A. Jürgensen og E. Rickertsen, støberierjer og medejer af Kobbermølle G. Dittmann samt oliemøller og købmand C.N. Hansen. Selskabet kaldtes også mand og mand imellem »Patriziergesellschaft« eller »69er« og fik mange aktionærer i byens overklasse. Større blev dog Heinrich Schuldt og søns 'Flensburger Dampfkompanie' fra 1896.

I Aabenraa tøvede rederne derimod. Her var der ingen dampskibstonnage i 1874, og endnu i 1884 var sejlskibstonnagen mere end dobbelt så stor som dampskibstonnagen. Foregangsmanden Michael Jepsen grundlagde et dampskibsrederi i 1878, men det kneb for ham at overtale de andre redere til at medvirke. De troede på en fremtid for byens store flåde af højt udviklede sejlski-

Kaptajn og skibsreder H.C. Brodersen (1823-89) var blandt grundlæggerne af 'Flensburger Dampschiffahrtsgesellschaft von 1869' og flere andre storvar medlem af byens danskorienterede 'Bürgerverein'.

be og skulle igennem tab, før de blev overbevist om at investere i dampskibe. I 1913 havde Aabenraa tilbagevundet den tabte tonnage, men ikke sin gamle førsteplads. I de små søfartsbyer var omlægningen også forsinket. Her holdt man sig mest til den kystnære sejlads.

Handel

Flensborgs position som hertugdømmets vigtigste centralsted blev yderligere cementeret med de gode jernbaneforbindelser i alle retninger og med den moderne dampskibsflåde. Flensborg var centrum for slesvigsk engroshandel, især med kul, isenkram, manufaktur og kolonialvarer. Byen havde tillige en betydelig handel med tømmer, korn- og foderstoffer, men her kunne andre byer også være med.

Et engrosfirma, der havde afsætning af kolonialvarer til hele hertugdømmet, var N. Andresen C.S. Særlig stor var afsætningen til Aabenraa, Als-Sundeved og Angel samt til Tønder og Sild på vestkysten, mens kun en mindre del afsattes i Flensborg selv. I 1913 gik kun en ottendedel af omsætningen hertil, mens Nord-

Selv om de nordslesvigske købstæder længe holdt fast i sejl-skibene, var de ikke helt ukendt med bygning og drift af dampskibe. I Haderslev stiftede man i 1859 et dampskibsselskab, der i haven hos den lokale jernstøber Wolfgang Petersen lod bygge hjuldampere »Haderslev«. Som det ses af billedet, kunne skibet også føre sejl. Det sejlede ugentlige ture til Korsør, Kiel og Horsens og blev lejet ud til lystture. Imidlertid måtte skibet tit repareres, og det blev efter 1864 solgt til Lübeck.

De gamle alsidige købmandsgårde med et stort udvalg af varer veg med tiden for specialiserede butikker. Her er det købmandsgården Storegade 31 i Aabenraa, som er blevet manufakturforretning, drevet af Hansen & Speckhahn. Bemærk, at der sælges mod kontant betaling. De lange krediters tid er forbi. Foto fra begyndelsen af 1890'erne.

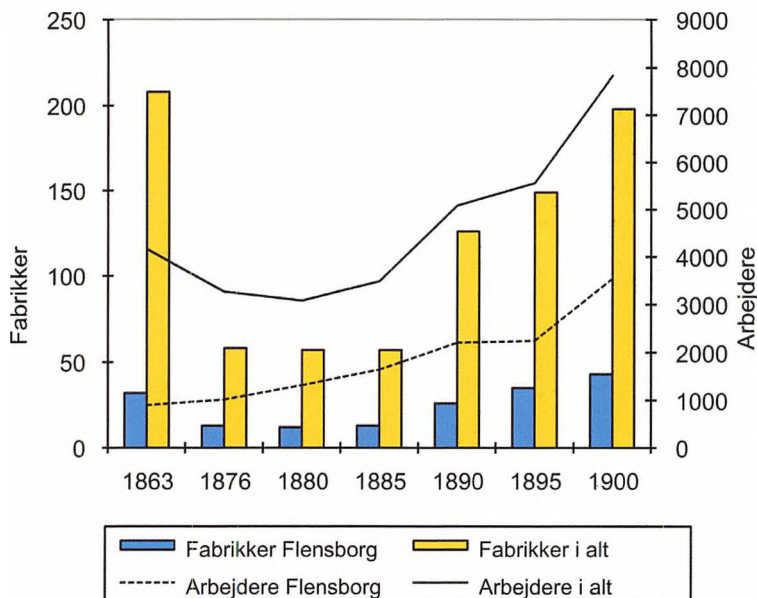

slesvig tegnede sig for lidt under en tredjedel og Sydslesvig for lidt over halvdelen. I det sydøstligste hjørne var omsætningen beskeden, da man her handlede med firmaer i Kiel. Nogenlunde samme fordeling gjaldt 1907/08 for C.C. Christiansens brænderi og gærfabrik, der havde god afsætning langs hele østkysten, men også her med en fortætning mellem Aabenraa og Slesvig. Fra Flensborgs nære opland på den midterste del af østkysten kom også en god del af kunderne til butikkerne på byens strøg. Mange nordfra kom ad dampskibsrueten Aabenraa-Sønderborg-Flensborg på skibe fra 'Flensburg-Ekensunder und Sonderburger Dampfschiffs-Gesellschaft', grundlagt 1866 og udvidet 1875 og energisk ledet af F.M. Bruhn.

Handelens fremgang begrænsede sig ikke til Flensborg. Antallet af selvstændige virksomheder inden for handel og service i hertugdømmet Slesvig blev mere end fordoblet mellem 1875 og 1907. Det var navnlig befolkningens stigende velstand og øgede forbrugsmuligheder, som gav grobund for denne vækst.

Købstædernes købmandsgårde ændrede helt karakter. De gamle altnuligforretninger veg for specialbutikker for tøj, vin, kolonialvarer og isenkram. Til sidst blev alene en korn- og foderstofhandel eller en tømmerhandel tilbage. Også flere håndværkere oprettede butikker, navnlig skomagerne, der blev skotøjshandlere. I de større byer oprettede de dristigste købmænd stormagasiner, der solgte varer fra flere butikstyper. De nye butikker handlede mod kontant betaling. For at tiltrække sig kundernes opmærksomhed indrettede de hele facaden ud mod gaden med udstil-

Industrialiseringen 1863-1900

lingsvinduer og skilte, og det blev almindeligt at annoncere i bladene med slagtilbud og holde udsalg.

For den effektive købmand blev telefonen et nyttigt kommunikationsmiddel. Flensborg lagde ud i 1884, fulgt af Slesvig i 1889 og de øvrige byer lige før århundredskiftet. Betaling, kreditgivning, låntagning og investering blev væsentlig lettet af de moderne banker, som opstod ved siden af sparekasserne. Blandt de første var 'Den nordslesvigske Folkebank' i Aabenraa fra 1872 og 'Flensburger Privatbank' fra 1874, der var grundlagt af kredsen bag dampskibsselskabet af 1869.

Industri og håndværk

Fra marts 1864 gik toldgrænsen ved Kongeåen. Slesvigske industri fik svære afsætningsvilkår i Danmark, og indlemmelsen i den tyske toldforening i november 1867 udsatte den for hård konkurrence fra den tyske storindustri. Det var udfordringer, som langt fra alle fabrikker kunne mestre. Nogle virksomheder flyttede til Kongeriget som J.P. Schmidt jr. tobaksfabrik i Flensborg, der drog til Fredericia. Andre fabrikker bukkede under som Christiansdals fabrikker i 1868 og A.P. Bonnichsens jernstøberi i Haderslev i 1869. Begge kunne dog videreføres med ny kapital. Dertil kom

Danskeren Thomas Bredsdorff (1837-1913) var igennem årtier direktør for Flensborg skibsværft, der var hertugdømmets Slesvigs største industrivirksomhed.

Teglværkerne var et af de foretrukne motiver for malerne i kunstnerkolonien ved Egernsund. Her ses Alex Eckeners maleri af et teglværk i Egernsund, 1895. Til venstre ses i forgrunden en hestegang med æltemaskine. I midten strygebordet, hvor leret blev klasket i træforme. I forgrunden til højre vendes stenene ud af formene og lægges til tørre på jorden. Den videre tørring sker i tørreladerne i baggrunden til højre, før brændingen sker i kammerovnen i baggrunden. Det er tydeligvis den gammeldags produktionsform, som har tiltrukket maleren – ikke den moderne fra hans samtid med dampkraft og ringovn.

fra 1873 »Gründerkrisen«, som varede 1870'erne ud og afløstes af en stagnationsperiode til langt ind i 1880'erne. Først fra anden halvdel af 1880'erne gik det atter fremad. Antallet af industriarbejdere blev mere end fordoblet mellem 1885 og 1900. I disse år begyndte den egentlige industrialisering i Slesvig. Væksten fortsatte efter århundredskiftet. Det kan skønnes, at der i Slesvig som helhed i 1913 var godt 200 virksomheder med tæt ved 10.000 arbejdere.

Flensborg indtog nøglestillingen i Slesvigs industrialisering. Her kom væksten allerede godt i gang i 1870'erne, mens de øvrige slesvigske byer og landområderne havde tilbagegang. Flensborg kom derfor til at fylde mere i industrilandskabet. I 1863 fandtes hver femte arbejdsplads i den slesvigske industri i Flensborg, i 1876 var det næsten hver tredje og fra 1885 mere end to ud af fem. Det var kun Flensborg, som havde nok af initiativ og kapital til at holde trit med den holstenske industri, og behovet for arbejdskraft kunne dækkes med en stærk tilvækst til byen.

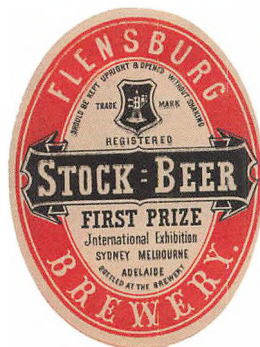
Lokomotiv i Flensborgs industrialisering var jernskibsværftet 'Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft', der blev grundlagt i 1872 af kredsen bag dampskibsselskabet af 1869. Begge foretagender blev grundlagt som aktieselskaber, som tillod mange kapitalejere at være med. Værftet gav pæne overskud til aktionærerne, og dets mangeårige direktør, danskeren Thomas Bredsdorff, gik i byen under navnet »Der Dividendenkönig«. Foretagerkredsen grundlagde tillige i 1873 et aktiebryggeri i Nystaden.

Skibsværftet i Flensborg blev hurtigt hertugdømmet Slesvigs største virksomhed. Endnu i 1876 var jernstøberiet Carlshütte ved Rendsborg størst med 580 arbejdere, fulgt af FSG med 399, men i 1880 forviste FSG Carlshütte til andenpladsen. I år 1900 var de største fabrikker i Slesvig: FSG med 2.144 arbejdere, Carlshütte med 716, Schömer & Jensens skibsværft i Tønning med 260, Reinhard & Messmers jernstøberi og maskinfabrik i Flensborg med 206 samt Knecht & Wördemanns og Wiengren & Firjahns garverier i Slesvig med henholdsvis 162 og 160 mand. Schömer & Jensens skibsværft i Tønning ekspanderede stærkt efter århundredskiftet til at beskæftige 1.200 mand i 1905, men 1914 gik værftet fallit til stor skade for byen.

Den største branche var både i 1876 og 1900 skibsbyggeri og metalforarbejdning med værfterne og jernstøberierne som de store virksomheder, der beskæftigede halvdelen af alle arbejdere i den slesvigske industri. Støberi blev stadig oftere kombineret med maskinfremstilling, typisk af landbrugs- og mejerimaskiner. Små maskinfabrikker fandtes også enkelte steder på landet. Endnu i 1876 indgik Rabens, Jacobsens og Paulsens træskibsværfter i Aabenraa med tilsammen 190 arbejdere i denne branche, men de var i stærk tilbagegang, og det sidste lukkede i 1884.

Næststørste branche var sten og jord, der beskæftigede en fjerdedel af arbejderne i 1876 og en femtedel i 1900. Blandt virksomhederne her var Feldmanns glasfabrik i Flensborg, men først og fremmest teglværkerne, der især fandtes omkring Flensborg fjord. Værkerne her stiftede i 1894 afsætningselskabet 'Vereinigte Ziegeleien von Flensburg und dem Sundewitt G.m.b.H.' Teglintustrien blev nu som før meget påvirket af konjunkturerne, men også af de teknologiske fremskridt; i 1880'erne og 1890'erne slog ringovnen igennem med en bedre brændselsøkonomi end kammerovnen.

Tredjestørst var nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Her var slesvigske tobaksindustri efter 1864 kun en skygge af fordums storhed. Det traditionsrige Spielweg & Co. i Christiansfeld måtte lukke i 1888, mens Math. Hansens fabrik i Haderslev overlevede ved at lægge produktionen om fra cigarer til skråtobak. Betydelig fremgang havde derimod bryggerierne. Hver købstad fik et bryggeri eller to, der bryggede bayersk øl. I Haderslev indrettede den tysksindede S.C. Fuglsang i 1865 sit endnu eksisterende bryggeri, mens konkurrenten 'Hansborg', der blev stiftet i samme by i 1901 som en dansk modvægt, aldrig blev en god forretning og måtte lukke i 1916. Andre store bryggerier var 'Actien-Brauerei' og 'Export-Brauerei' i Flensborg. Brænderier fandtes nu som før i Flensborg, men de var små virksomheder. Ny var margarineindustrien,

Lavene fik fra 1879 nyt liv som mesterforeninger, der især fik betydning for uddannelsen. Med dette flotte mesterbrev optages H.T. Svendsen i 1897 som medlem af klejnsmede- og smedelavet i Haderslev. Øverst ses Haderslevs byvåben flankeret af redskaber for grov- og klejnsmede. Bemærk, at mesterbrevet er skrevet på dansk. De gamle lav havde ellers tradition for at bruge tysk.

heriblandt P. Knarhøjs fabrik i Sønderborg fra 1889, den senere Solo-fabrik.

Fjerdestørste industrigren var papir og læder, hvor garverierne i Slesvig og Walthers papirfabrik i Flensborg var blandt de største. Den kemiske industri var ret beskeden og omfattede bl.a. oliemøller, der mest var koncentreret i Flensborg, og kunstgødningsfabrikker, hvor Stuhr & Lorentzen i Frederiksstad var størst. Små virksomheder med stor betydning for befolkningens daglige liv var byernes ældre gasværker og ikke mindre de nye elektricitetsværker, som skød op vistnok med Flensborgs som det første i 1897 og Tønders som det foreløbig sidste i 1911.

Hver købstad med respekt for sig selv fik mindst ét bryggeri. På modstående side ses et udvalg af etiketter fra øllasker fra forskellige byer.

Industrien gav med sine billige, masseproducerede varer, som med jernbanerne nemt kunne bringes på markedet, håndværkerne hård konkurrence. »Købmændene anskaffer sig hurtigt de bedste varer fra de store byer og kunne sælge dem billigere end håndværkeren er i stand til at lave dem«, mente avisen 'Dannevirke' i 1883 under overskriften »Håndværkets forfald«. En række af de gamle fag forsvandt nærmest. Det var specialiserede håndværkere som lysestøbere og sæbekogere, hattemagere, kam- og knapmagere, børstenbindere, låsesmede, nålemagere, bøssemagere, filehuggere, nagelsmede og kurvemagere, men også de tidligere så talrige vævere. Også antallet af skræddere og syersker svandt stærkt ind. Nogle fag som hjulmagere og snedkere fik omvendt fordel af at kunne bruge maskiner. For andre fag blev reparationsarbejde redningen, f.eks. for smedene, mens atter andre kombinerede håndværk og handel med industrivarer og åbnede en butik, som det bl.a. var typisk for skomagerne. Bagere og slagtere klarede sig fint, og det samme gjorde murere, tømrere, blikkenslagere og malere. Og så førte den tekniske udvikling til nye fag som elektrikere og cykelmekanikere.

Efter indførelsen af næringsfrihed i 1867 forsvandt de gamle håndværkslav, men i 1879 søgte regeringen at puste nyt liv i dem af hensyn til håndværkeruddannelsen. Mange lav genopstod nu som mesterforeninger. I 1881 fik de officielle beføjelser i forbindelse med lærlinge- og svendeuddannelsen. I 1884 blev der som overbygning oprettet et halvstatsligt »næringskammer«, der bl.a. skulle regulere mester- og svendeprøverne, kontrollere lærlingenes forhold, arrangere udstillinger og tale håndværkernes sag over for myndighederne. I 1897 blev oprettelsen af tvangslav atter mulig, når et flertal af mestrene i en håndværkerforening stemte for det. I så fald skulle alle mestre inden for det pågældende fag og område være medlemmer. Det skete mange steder. Loven gav også mulighed for oprettelsen af »håndværkskamre«. Håndværkskammeret i Flensborg blev oprettet i 1900 og omfattede Slesvig samt Ditmarsken. De mange nye organisationer tog tildels luften ud af 1850'ernes håndværkerforeninger.

Det intensive landbrug

Selv om landbefolkningen stagnerede, var der udvikling på landet. Landbruget oplevede mange fornyelser i retning af en mere intensiv drift, både i husdyrhold og agerbrug, om end de blev mindre gennemgribende end nord for Kongeåen. Som i de foregående årtier skete der mest på østkysten, men nu kom midtlandet også godt med. I marsken foregik derimod en ekstensivering af driften med ensidig vægt på den lukrative studefedning, og den økonomiske og sociale dynamik, som i århundreder havde præget marsken, gik tabt. I det øvrige Slesvig udgjorde forsyninger til og produkter fra det intensive landbrug grundlaget for væksten i småindustri, håndværk og handel, særlig i de mange stationsbyer, som skød op langs de nye jernbaner.

Gårdejer Hans Lassen (1831-96) fra Lysabild fik overdraget mange tillidshverv af de alsiske bønder. 1881-84 repræsenterede han efter Krügers død de danske sønderjyder i rigsdagen. Han var også formand for Lysabild Sparekasse. Efter hans død kom det frem, at han havde bedraget den for store beløb. Det stillede hans mange fortjenester i skyggen.

Landbrugets omlægning til animalsk produktion

I årene efter indlemmelsen i Preussen erkendte bønderne, at slesvigsk landbrug ikke længere kunne hvile på de fremskridt, som var gjort i de foregående årtier. Et vigende høstudbytte fortalte dem, at noget var galt. Hans Lassen understregede som formand for 'Den alsiske Landboforening' i 1873: »Den gamle metode, at sælge kornet fra gården i stedet for at opfodre det, var der jo ingen tvivl om var aldeles forkastelig, der havde allerede flere steder på øen vist sig tilbagegang i høstudbyttet, og ville dette måske blive større, efterhånden som man kom længere fra merglingen og dræningen.« Kun ved at øge husdyrholdet og dermed mængden af staldgødning kunne udbyttet af korn oprettholdes.

Endnu et incitament til at lægge produktionen om fra kornavl til mejeribrug fik bønderne på østkysten, da de gode konjunkturer omkring 1880 afløstes af prisfald, som tysk beskyttelsestold på landbrugsvarer nok kunne reducere, men ikke ophæve. Prisfaldet ramte især rug og hvede, i mindre grad mejeriprodukter, svin og kødkvæg, hvor konkurrencen fra udlandet var svagere. 1880'ernes landbrugskrise blev i Slesvig først og fremmest kornavlernes krise. Kvægavlerne slap billigere, selv da det vigtige engelske marked blev lukket af veterinære grunde, fordi dyrene i stedet kunne afsættes til de voksende tyske industribyer.

Fra 1890 voksede svinebestanden stærkt. I Danmark oprettede bønderne andelssvineslagterier, mens de i Slesvig solgte svinene til kommissionærer, der sendte dem med jernbanen til slagtning sydpå i de store tyske industribyer. Her er der »afmarch til Hamburg« for grise fra »Kliple' Mærken«.

Omlægningen til øget animalsk produktion førte fra midten af 1880'erne til en jævn vækst i hornkvægbesætningerne. I 1890'erne begyndte tillige en voldsom ekspansion inden for svineholdet. Væksten varede ved indtil 1914. Fåreholdet gik derimod tilbage – et usvigeligt tegn på, at det intensive landbrug var i fremgang.

De enkelte dyr voksede også takket være en bedre fodring. Gårdejer R.P. Clausen i Smedager noterede ved århundredskiftet: »I almindelighed er kvæget bedre her end tidligere, det er kendeligt fremmeligere af alderen, siden roedyrkingen er bleven mere almindelig, og der fodres bedre. Vi kan bedst iagttage det ved, at båsene bliver for knebne.« Mange landmænd tøvede dog med at dyrke roer, da det krævede meget arbejde. I stedet købte de foderkager, som begyndte at komme frem i 1870'erne. I 1880'erne blev der flere steder dannet indkøbsforeninger med dette formål.

Der blev også arbejdet med forbedring af de enkelte kvægracer. På østkysten blev det røde malkekvæg snart fremherskende overalt, hvad enten det var anglerkvæg eller rødt nordslesvigsk kvæg. I midtlandet og især på vestkysten kom den brogede korthornsrace snart til at dominere helt både som fede- og malkekvæg. Avlsarbejdet med de enkelte racer skete i landboforeningerne, der arrangerede dyrskuer, hvor de bedste eksemplarer inden for racerne konkurrerede om priser, men snart også i kvægavlsforeninger, der førte stambøger og stod for kåringen af de tyre, der skulle gå videre i avlen.

Gårdejer Andreas Andresen (1842-1914) fra Skelde var foregangsmand inden for mejeribrug. Hans køer var højtydende, og i 1886 var han drivende kraft i oprettelsen af Skelde andelsmejeri. Andresen var også blandt de første sønderjyske bondesønner, som kom på højskole i Danmark, på Askov højskole 1868/69. Efter sin hjemkomst var han fremtrædende i den grundtvigske bevægelse i Sundeved og bl.a. med til at oprette foredragsforeningen 'Enighed' på Broagerland.

Gårdmejeri, fællesmejeri, andelsmejeri

På østkysten blev der fra 1860'erne arbejdet for at fremme mejeribrug på gårdene. 'Den sundevedske Landboforening' ansatte i 1873 den danskuddannede Peter Vilhelm Jensen som mejerikon-sulent. Han viste bønderne, hvorledes de kunne holde mælken kølig, så den ikke blev sur, og kærne smør hver dag samt føre regnskab. Blandt de lærenemme var gårdejer Andreas Andresen i Skelde, som ved midten af 1870'erne opnåede et udbytte på i gennemsnit 168 pund smør pr. ko svarende til de bedste herregårdsbesætninger i Danmark. Fremtiden lå dog i et samarbejde flere gårde imellem om behandlingen af mælken. I 1865 indrettede otte bønder i Pøl ved Nordborg et fællesmejeri. Det rygtedes hurtigt, at »beboerne i Pøl får 100 procent mere ud af deres køer nu end før oprettelsen af fællesmejeriet.« Snart blev der grundlagt yderligere en halv snes fællesmejerier på Als og i Sundeved med tilstødende områder. Også i Angel oprettede man fællesmejerier, det første i 1873 i Bølskovby og året efter i Voldevrå ved Bønstrup. Fællesmejerierne var typisk ejet af et lukket interessentskab på en halv snes gårdmænd og havde en holstensk forpagter, der udnyttede affaldsmælken til at fodre svin med. I begyndelsen byggede fællesmejerierne teknologisk på det klassiske holstenske bøttemejeri med opbevaring af mælken i store, flade, malede jernfade, men snart gik man efter dansk-svensk mønster over til at afkøle mælken med vand eller is.

Fællesmejerierne blev et mellemstadium i mejeridriften. Den afgørende fornyelse kom i begyndelsen af 1880'erne, da centrifugen og andelsformen blev taget i anvendelse. I 1882 oprettedes det første danske andelsmejeri i Hjedding ved Varde, og allerede i 1884 fulgte det første i Nordslesvig i Mejlby ved Lintrup, med mejeribestyrer Stilling Andersen fra Hjedding som den første mejerist. Andreas Andresen i Skelde var i 1886 med til at grundlægge et andelsmejeri i sin by, og han huskede længe den første gang, da leverandørerne fik deres ugeafregning: »Det var en hel fornøjelse med denne første og de nærmest følgende udbetalinger. Folk gjorde store øjne, når de hørte, hvor mange penge de kunne få, ja, enkelte tvivlede på at det kunne være rigtigt.« Andelsmejeribevægelsen gik sin raske sejrsgang i anden halvdel af 1880'erne og i 1890'erne. Den greb både østkysten, midtlandet og vestkysten, Ejdersted alene undtaget.

I andelsmejeriernes kølvand grundlagdes mejeriforeninger. I Sydslesvig stod Landbrugskammeret for Provinsen Slesvig-Holsten for samvirket mellem de mange mejerier, mens det længere nordpå var 'Mejeriforeningen for Nordslesvig', oprettet i 1893.

Hjerting andelsmejeri blev oprettet i 1888, fire år efter grundlæggelsen af Nordslesvigs første andelsmejeri i Mejlby i nabosognet Lintrup mod vest. Mejeriet var bygget solidt med kampestenssokkel og tegltag, men uden pynt. Skorstenen vidner om dampkraftens og dermed om centrifugens indtog. Foran mejeriet ses bestyrelsen med hvidt forklæde og to mejeripiger. Manden imellem dem er måske mejeriets formand. En mælkekusk ankommer med mælkejunger på vognen og to små heste foran. Det var ofte husmænd, som fik en ekstra fortjeneste ved denne tjans.

Der blev også dannet smøreksporthforeninger. Lokalt fulgte landmændene flere steder op på mejeriernes succes ved at organisere sig efter dansk mønster i kontrolforeninger, der holdt øje med køernes ydelse med henblik på at koncentrere produktion og avl hos de bedste dyr.

Andelsmejerierne leverede skummetmælken og vollen tilbage til bønderne, og det gav sammen med de lave kornpriser fra 1890'erne grundlag for en kraftig udvidelse af svinproduktionen. Takket være jernbanerne kunne grisene nemt afsættes i levende live til byerne sydpå. Der blev ikke som i Danmark behov for andelssvineslagterier. I det intensive mejeribrugs kerneområde langs den sydlige del af østkysten blev svinproduktion en indtægtskilde på linje med mælk og korn, særlig på de store gårde. Godsforpagter Jacobsen på Gammelgård på Als gik for at have de bedste svin i hele Tyskland.

Det ekstensive kvægbrug og marskens tilbagegang

Langs den nordlige del af østkysten, i midtlandet og på vestkysten blev affaldsmælken snarere brugt til at fodre kalve med. Her blev avlen af stude og andet ungvæg den fremherskende retning i driften. Det gjaldt fremfor alt i marsken. Her skete der ifølge den slesvig-holstenske Generalvereins beretning fra 1887 ikke meget: »Vel i intet andet distrikt i vor hjemstavn er landbruget mindre præget af fornyelser end i de slesvigiske marskegne.« I Ejdersted blev landbruget stadig mere ekstensivt. Alt blev satset

Kvægmarkedet i Husum var hovedcentret for den slesvigske kvæghandel. Her kom opkøberne fra marsken i foråret for at indkøbe magerkvæg til græsning. Om efteråret kom de med det opfedede kvæg for at sælge det til opkøbere fra de store tyske industribyer. Markedet betød en stor pengeomsætning i marskbyen, der havde 11 banker.

på græsning af stude, der gav så gode penge, at adskillige større bønder helt opgav deres landbrug og bortforpagtede jorden til professionelle »græssere« udefra. Den tyske landbrugshistoriker Max Sering beskrev i 1908 sit indtryk fra Ejdersted: »Kører man i dag gennem landet, så ser man på en kort strækning dusinvis af gårde, som står tomme eller som kun bebos af en opsynsmand, mens ejerne bor i den nærmestliggende by eller også i Hamborg eller Kiel.« Også en jævn gårdmand som Peter Alberts i Osterhever med knap 15 ha fulgte tendensen. Mens smørsalget endnu i 1888 gav 31% af hans indtægt, var dets betydning i 1913 reduceret til 11%. Samtidig voksede indkomsten fra kvægopdræt fra 60 til 76%. Fra 1911 kom 10% fra bortforpagtning af jord.

Det ekstensive græsningsbrug krævede ikke mange folk og skabte heller ikke megen håndværk og handel i lokalsamfundet. Allerede mellem 1845 og 1864 stagnerede befolkningen i Ejdersted inklusiv byerne Tønning og Garding, og mellem 1864 og 1910 gik den tilbage med en femtedel. Også i marsken mellem Husum og Tønder blev driften stadig mere ekstensiv, selv om konsekvenserne for samfundet knap blev så gennemgribende her.

Nu som før opdrættede bønderne i midtlandet stude, som de solgte om foråret på magerkvægmarkedet i Husum med henblik på videre opfedning i marsken. Herfra blev de om efteråret via fedekvægmarkedet i Husum afsat sydpå til de store tyske industribyer. Studedrivningens dage var forbi, fra slutningen af 1880'erne blev dyrene transporteret med vestkystbanen. Kvæghandel blev ikke organiseret på andelsbasis, men enten drevet af private kom-

missionærer eller af bønderne selv. Bonden ville ikke give slip på selv at handle med handelsmanden eller på markedet og lade andre give håndsleg på sit kvæg – og næppe heller på det traditionelle lidkøb, der fulgte efter en god handel. Slesvig var ikke for ingenting landet med de mange kroer.

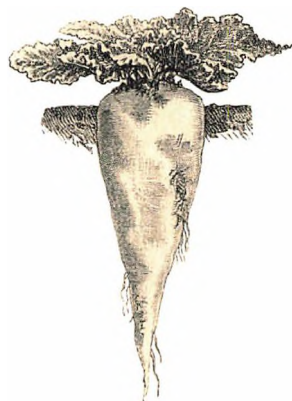
Vekselbrug, kunstgødning og grundforbedring

Agerdyrkningens hovedopgave i det intensive landbrug blev at levere foder til dyrene. I 1898 blev følgende sædskifte anbefalet af sagkundskaben: 1. rug og staldfoder, 2. frøroer og roer, 3. byg eller havre, 4. kløver og græs, 5. havre, 6. roer, 7. seksradet byg, 8. græs, eller til de mindre ambitiøse: 1. vintersæd, 2. havre, 3. to tredjedele roer og en tredjedel staldfoder, 4. byg, 5. kløver og græs, 6. atter kløver og 7. brak. Begge sædskifter var vekselbrug, hvor man undgik at dyrke korn flere år i træk, da det udpinte jorden. Kun med roer ville sædskiftet give foder nok, og roerne gjorde, at man kunne holde ukrudtet nede med lugning.

Selv om roeavlens gik frem, fik den aldrig samme betydning i Slesvig som i Danmark. Det gjorde kornavlens heller ikke. Til gengæld lå en markant større andel af den slesvigske jord hen med græs. Det var især i Vestslesvig, at græsset udgjorde en stor del af arealet, mange steder over 80%. Blandt kornsorterne var havre den vigtigste, fulgt af rug, byg og hvede. Boghvede forsvandt stort set helt, mens blandkorn vandt frem. Kornavlens fik igen bedre tider efter århundredskiftet, da kornpriserne på ny begyndte at stige.

For alle afgrøder blev udbyttet forøget med mergling og kunstgødning. Merglingen bredte sig fra østkystens bakkeland ud i midtlandet. Fra 1880'erne blev den fremmet af mergelforbund, som både stod for udgravningen af mergelen med gravemaskiner og for transporten fra de store kuler og ud til markerne i tipvogne ad smalsporede mergelbaner. Mergling kunne 2-3 doble udbyttet, men virkningen holdt kun en tid. Skulle varige udbytteforbedringer opnås, måtte landmændene ty til kunstgødning. De første kunstgødninger kom frem i 1860'erne. Interessen samlede sig da mest om guano fra Sydamerika, men også benmel og blodgødning kom i brug. Kunstgødningen blev indkøbt på andelsbasis, bl.a. af 'Den nordslesvigske Landmandsforening til Indkøb af kunstig Gødning', som blev stiftet 1871/72, men opløstes i 1904. En tilsvarende indkøbsforening i Angel fra 1874 overlevede.

Skønt de tidlige kunstgødninger kunne forøge udbyttet med

Stadig flere slesvigske marker blev dyrket med roer, hvad enten det var sukkerroer, der kunne bruges til sukkerproduktion, eller kålrabi til kvægfoder. Roerne gav mere end dobbelt så meget foder pr. ha. som korn og græs, og afgrøden var god for marken, da rødderne løsnede jorden og bladene skyggede for solens udtørring. Med roer kunne man undvære at lade jorden ligge brak, når blot der skete en effektiv bortlugning af ukrudt. Dette krævede imidlertid en stor indsats af arbejdskraft.

Peru - Guano

„Füllhornmarke“

wird von keinem Dünger übertroffen.

Hamburg, im Februar 1912. (338)

Anglo-Continentale (vorm. Ohlendorffsche) Guano-Werke.

Guano fra Sydamerika var blandt de første kunstgødninger, som blev taget i brug i 1870'erne. Den bestod i tørrede fugleekskremitter fra Sydamerikas vestkyst. Selv om mere moderne gødninger som superfosfat senere vandt frem, forblev guano et vigtigt gødningsmiddel, som denne reklame med pelikaner og gødningskibe fra 1912 viser.

mellem en fjerdedel og en tredjedel, gik der nogle år, før den kunstige gødning slog endelig igennem. Under kornavlernes krise var der længe kun få midler til at købe ind for. Fra midten af 1890'erne eksploderede brugen af kunstgødning imidlertid, og der kom bedre gødninger på markedet: Thomasslagge, kainit, Chilesalpeter og ammoniak-superfosfat. Høstudbyttet pr. ha blev fra 1880 til 1914 fordoblet for havre og byg, mens forøgelsen ikke var helt så stor for rug og hvede.

Under mottoet »hvad udad tabes, skal indad vindes« foregik der efter 1864 en omfattende opdyrkning af heder og moser i Danmark. Også i det tabte land selv blev øde jord taget under plov. En privat 'Heidekulturverein für Schleswig-Holstein' blev grundlagt i 1871 og et statsligt jordforbedringskontor i Slesvig oprettet i 1872. Hedeopdyrkingen skete gerne ved, at de implicerede landmænd med hjælp fra det offentlige dannede jordforbedringselskaber på andelsbasis. De virkede især for at skabe hedejorden om til gode græsningsarealer. Ved Skovlund i Sydslesvig blev der opdyrket og afvandet hede og mose. Også Dreisdorf hede ved Husum og Tinningsted hede i Sydtønder amt blev opdyrket. I Nordslesvig blev der brudt ny jord ved Lovrup i Døstrup sogn, ved Oksenvad og ved Abild. Damplokomobiler blev taget i brug som trækraft for de store plove, som skulle bryde al-laget op. Det kan anslås, at der i den preussiske tid blev indvundet 45.000 ha hedejord i Slesvig, hvoraf omtrent 32.000 ha blev til landbrugsjord, resten til plantager. Især efter 1910 blev der taget fat på moseopdyrkingen, bl.a. af de store moser ved Christiansholm og Frederiksholm nord for Rendsborg. Der blev også indvundet landbrugsjord ved udtørring af søer, bl.a. Slivso ved Hoptrup, der i nyeste tid atter er blevet sat under vand. På vestkysten blev der inddiget nyt land: Morsum kog på Nordstrand i 1867, Cecilienkog 1903-05 og Galmsbøl sommerkog i 1913.

Mens markerne på østkysten stort set var afvandet ved hjælp af drænrør før 1870, blev dræningen ført videre i midtlandet og vestover, hvor der var lavtliggende marker. Det skete ofte ved hjælp af afvandingsselskaber. I marsken foregik afvandingen nu som tidligere med åbne grøfter. Også vinden var en trussel mod afgrøderne, særlig på de sandede jorder i midtlandet. Der blev taget fat på læplantning, men indsatsen fik slet ikke samme omfang som i Nørrejylland.

Fra le til selvbinder, fra plejl til tærskværk

Omkring 1870 var hjulploven, leen og plejlen endnu i brug på mange af de mellemstore og mindre slesvigske landbrug. Hjem-

lige producenter af landbrugsmaskiner som Jepsen Sohn i Flensborg og Carlshütte ved Rendsborg eksperimenterede med nye redskaber efter amerikanske forbilleder, og landboforeningerne virkede for at udbrede de nye redskaber. Den moderne svingplov fortrængte nu helt den forlængst udtjente hjulplov, og der blev indført radsåmaskiner til sædekorn og roefrø.

Fra 1870'erne blev aflæggeren taget i brug; den kunne slå kornet og lægge det i portioner svarende til størrelsen af et kornneg, som så måtte bindes op manuelt. Fra 1890'erne klarede selvbinderen også dette. Tærskningen af kornet skete først i små tærskværker drevet ved håndkraft eller hestegang, men den store revolution kom med damptærskværkerne. Det første værk blev indført af englænderen Mantle i Ekernefærde i 1875; han drog rundt med sit værk og sine folk og tærskede på gårdene mod betaling. Der gik dog endnu et par årtier, før damptærskværker med tilsluttede halmpressere slog fuldt igennem. Som regel gik bønderne sammen i tærskeselskaber om anskaffelse og drift af værk og lokomobil. Det krævede 10-12 mand at holde værket kørende, men så kunne den enkelte gårds tærskning overstås i løbet af nogle få dage, hvor den før havde taget hårdt på karlenes kræfter hele vinteren. De nye maskiner slog først igennem på østkysten, hvor der var mest korn, mens det trak længere ud i midtlandet og langs vestkysten.

Staldbygningerne voksede i grundflade for at give plads til det udvidede kreaturhold og i højden for at rumme halm til foder og strøelse. Overetagen var ofte en »trempel« beklædt med brædder eller blik og et tag med en svag hældning. Båsene fik fodergange

Damptærskværkerne kom frem i 1870'erne, men blev først almindelige på de mellemstore brug i 1890'erne. Her er værket i funktion på Bevtoft Møllegård under Første Verdenskrig. Yderst til venstre ses brændsel til lokomobilet, foran det fyrbøderen samt kar og spande med vand. I midten remmen, som overfører kraften til tærskværket, der er af fabrikatet Marshalls fra Cainsboro. Til venstre for værket en vogn med negene, som ilæggeren forker ned i værket. Foran på værket ses kornsækkene, hvor kornet opsamles; bagved stakkes halmen op. Hvor tærskningen på en gård før syselsatte folkene hele vinteren, var den nu overstået på et par dage. Det var godt for husbonden – men ikke for de folk, der manglede arbejde om vinteren.

Fornyelserne i landbruget skete efter 1864 især på de mange mellemstore brug. Godserne var ikke længere ene om at være foregangsbrug. Landbruget i midtlandet kom nu også godt med, selv om driften her forblev mere ekstensiv end på østkysten. Her ses en midtlandsgård fra Ravsted, opført i traditionel slesvigsk byggestil i 1818 og malet i 1895 af I.H. Nielsen.

med krybber og rindende vand foran dyrene og rensegange til møget bagved. Særlige svinestalde føjedes til i takt med svineavlens ekspansion. Laderne blev større for at rumme den øgede avl og de nye redskaber og maskiner. Dertil kom særlige rum til roerne.

Landboforeninger

Det intensive landbrug blev udbredt af landboforeningerne, der bragte landbrugsvidenskabens fremskridt ud til den enkelte landmand. I 1864 var Slesvig allerede dækket pænt ind, men der grundlagdes straks efter krigen flere tyske landboforeninger i Nordslesvig, på dansk side til gengæld i 1866 'Landboforeningen for Flensborg og Omegn'. Desuden opstod fra 1870 en række små landboforeninger. I alt var der i 1912 74 landboforeninger med over 12.000 medlemmer, svarende til mere end hver tredje landmand. Efterhånden overtog almindelige gårdejere poster som bestyrelsesmedlemmer og formænd efter godsejere, godsforpagtere og proprietærer. I 'Angler landwirtschaftlicher Verein' gik posten som formand i arv inden for storbondedynastiet Jensen i Oksager.

De dansksindede landmænd i området mellem Tønder og Tinglev samledes i 1913 i 'Slogs Herreds Landboforening'. Som bomærke valgte foreningen det gamle herredssægl med en bro over et af de vandløb, som egnen var så rig på. Engene langs åerne gav rigelig græsning og hø til kvæget.

Godserne var ikke længere foregangslandbrug. Præsidenten for det slesvig-holstenske landbrugs 'Generalverein', godsejer W.H. Bokelmann, fastslog allerede i 1883: »Af disse få oplysninger fremgår allerede, at godsejerne ikke har noget forspring for bønderne med hensyn til intelligens og landbrugsfaglig indsigt.« Ganske vist var der store forskelle mellem småbonden på heden og den større gårdejer på østkysten og i marsken, men den var ikke større end forskellen mellem godsejerne, så »der skal her kun aflægges det vidnesbyrd, at de bedre situerede små og store gårdere yder en betydelig indsats på kvægavls- og agerbrugsområdet og ikke har nødt at gå i lære på godserne.«

Fra 1870'erne gik landboforeningerne fra diskussionsmøder over til foredragsmøder, hvor udefra kommende eksperter redede for de nyeste resultater fra landbrugsvidenskaben. I Sydslesvig var det lærere fra landbrugsskolerne i Kappel og Flensborg samt Generalvereins vandrelærere. I Nordslesvig var det i 1870'erne lokale landbrugskyndige, fra 1880'erne konsulenter og landbrugsskolelærere fra Danmark og fra århundredskiftet unge nordslesvigere uddannet som konsulenter på Landbohøjskolen i København.

I Nordslesvig samarbejdede landboforeningerne om at holde fælles landbomøder. På fælleslandbomødet i 1890 blev det foreslået at oprette en overbygning over de danske landboforeninger, som stod uden for de andre slesvig-holstenske landboforeningers samvirke i Generalverein. Det skete i 1893 med grundlæggelsen af 'Fælleslandboforeningen for Nordslesvig'. Den indledte sin virksomhed med at oprette et dansk landbrugsblad, 'Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende', i 1894. Ellers skete der ikke så meget de første år, tildels på grund af myndighedernes stramme kurs mod de danske foreninger. I 1907 blev foreningen reorganiseret, og landbrugskandidat Hans Hansen fra gården Ovn ved Rinkenæs blev ansat som foreningens første konsulent.

De tyske landbrugsforeningers 'Generalverein' blev i 1896 afløst af 'Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein'. På den ene side var Landbrugskammeret en paraplyorganisation for den brede vifte af private organisationer inden for landbruget. På den anden side bestod kammeret af 80 medlemmer, som blev valgt af kredsagene, og der blev stillet betydelige offentlige midler til rådighed for arbejdet. De fleste danske landboforeninger i Nordslesvig valgte af nationale grunde at stå uden for denne halvofficielle organisation. I 1893 dannede det store landbrug interesseorganisationen 'Bund der Landwirte' i protest mod en lempelse af korntolden. Mange tysksindede landmænd, især i Angel, sluttede op om denne højreorienterede forening.

Landbrugets velstand og den intensive drift gav grobund for flere handlende, håndværkere og småfabrikanter. Skærbæk havde allerede i 1860 karakter af et centralsted for den vestligste del af Haderslev amt, og det blev yderligere forstærket, da byen i 1887 blev stationsby på vestkystbanen. I 1906 havde byen omkring 1300 indbyggere. Der var da foruden kirke og skole station, posthus, apotek, to læger, tre diakonisser, dyrlæge, mølle, andelsmejeri, bank, to sparekasser, to hoteller, fem kroer, en kunstvæveskole og en bred vifte af handlende og håndværkere. Billedet fra før 1914 viser, at Skærbæk har et bymæssigt udtryk med toetages huse, forretninger, fortov og træer i lige linje hen ad den lange gade.

Stationsbyer og jernbaner

Landbrugets intensivering øgede arbejdsdelingen. Ophøret af den traditionelle hjemmeproduktion på gårdene skabte grundlag for flere bagere, slagtere, ølbryggere og træskomagere og fremmede tekstilindustrien. Byggeriet af nye stuehuse og stalde krævede flere murere, tømrere og malere, og en forfinet møbelsmag gav arbejde til flere kunstdrejere og snedkere. Landbrugets begyndende mekanisering fremmede fabrikation og reparation af redskaber og maskiner hos smede, hjulmagere og sadelmagere, og flere små maskinfabriker skød op. Forarbejdningen af landbrugsproduktionen rykkede også ud fra gårdene, mest gennemgribende ved oprettelsen af mejerier.

Der blev også basis for flere handlende. Behovet for kunstgødning og foderkager gav sammen med afsætningen af det stigende høstudbytte øget volumen til grovvarhandelen. De større besætninger af kvæg og svin gav næring til flere handelsmænd, som købte levende dyr op til videresalg sydpå. Det øgede forbrug af luksusvarer som kaffe og tobak og en række dagligvarer betød et stigende antal høkere, og da bønderne fik bedre tid og råd til at gå til kros, voksede antallet af gæstgiverier. De påholdende kunne sætte deres penge i et voksende antal banker og sparekasser. En meget stor del af de virksomheder, som den stigende velstand og intensivering gav grundlag for, blev lokaliseret nær de nye jernbanestationer, hvorfra transporten af personer og gods til og fra egnen nemt og effektivt kunne foregå. Stationsbyen opstod

Slesvigske jernbaner med indvielsesår

som en helt ny bytype, der i byhierarkiet rangerede under købstæder og flækker, men over landsbyerne.

Stationsbyerne opstod i tilknytning til de mange nye statsbaner og kredsbaner, som blev anlagt fra 1860'erne. Jernbanen Flensborg-Husum-Tønning fra 1854 havde via Rendsborg forbindelse til de holstenske jernbaner og en kort stikbane ind til Slesvig by. I årene 1864-66 blev denne jernbane forlænget fra Flensborg og

Dette opslag for rejsende med Aabenraa kredsbaner peger på et problem, som vil være velkendt også for nutidens kunder hos DSB og Arriva: togenes forsinkelser vanskeliggør videre befordring med andre tog. Aabenraa kredsbaner strakte sig imidlertid meget langt for at hjælpe de rejsende, da togføren kunne få tilslutningstog til at vente på den station, hvor man skulle skifte.

nordpå til Kolding. Undervejs blev der lagt stikbaner til Tønder, Aabenraa og Haderslev. Flensborg fik i 1881 via Ekernførde en forbindelse med Kiel. På vestkysten blev der i 1887 åbnet en bane Frederiksstad-Ribe. Herfra blev der skabt forbindelse til Sporskifte ved Flensborg, til Løgumkloster og Højer Sluse. I 1901 fik Sønderborgs som sidste slesvigske købstad togforbindelse til en længdebane. Den sidste af de normalsporede jernbaner i Slesvig før 1914 blev lagt i 1910 og forbandt Husum med Rendsborg.

Anlægget af de smalsporede kredsbaner begyndte i 1883, først i Flensborg kreds og fra slutningen af 1890'erne i Sønderborg, Aabenraa og Haderslev kredse, mens det sydligste Slesvig kom med efter århundredskiftet. På Rømø, Sild og Amrum blev der til ære for badegæsterne anlagt små jernbaner, der i hvert fald på Rømø var trukket af heste. Landsdelen blev med tiden spundet ind i et tæt net af jernbaner, som blev af største betydning for person- og godstransporten. De første biler kom frem ved århundredskiftet, men blev først efter 1920 en konkurrent til togene.

Store stationsbyer opstod i knudepunkterne på den østlige længdebane, hvor Sommersted, Vojens, Rødekro, Tinglev og Jybæk mere end fordoblede deres befolkning. Her gav banen en særlig dynamik. Vojens og Rødekro opstod ligefrem på den bare

I det rige Angel med god afstand til Flensborg og Slesvig voksede landsbyen Sønder Brarup sig stor som stationsby. Befolkningstallet blev mere end tredoblet og erhvervslivet fik mange nye facetter. Fra Sønder Brarup gik der statsbane til Flensborg og Kiel og kredsbanen til Slesvig og Kappel. Postkortet fra ca. 1912 viser jernbanen med tog og station og et udsnit af byen.

mark, mens stationen i Tinglev oprindelig lå for sig selv 1 ½ km øst for den oprindelige landsby omkring kirken. Her voksede stationsbyen først efterhånden hen til kirkebyen. I den vestlige del af Haderslev kreds, hvor der var langt til nærmeste købstad, blev der plads til ikke færre end fire store stationsbyer: Toftlund, Gram, Rødding og Skærbæk. I Angel med den tætte befolkning opstod tilsvarende midt i trekanten Slesvig-Flensborg-Kappel stationsbyerne Sønder Brarup, Satrup og Sørup. I Sundeved voksede Gråsten sig stor som stationsby, mens der ikke var plads til nye, større stationsbyer på Als. Nibøl og Læk lå bekvemt langt fra Tønder og Bredsted, men med vestkystens ekstensive landbrug fik de kun en beskeden vækst.

De store stationsbyer fik bypræg. Topografen Henning Oldekop tilskrev i 1906 Skærbæk og Toftlund »städtischer Charakter«, mens Gråsten, Sønder Brarup og Gettorf var »fleckentartig«. Mange centrale funktioner og småindustrier kunne være samlet her. Efter århundredskiftet havde Sønder Brarup f.eks. læge, apotek, to banker, elværk, dampsavværk, møbelsnedkeri med 12-14 arbejdere, seks små snedkerier, fem bygmestre, forskellige håndværk, vind- og dampmølle, mejeri, seks kroer, manufaktur-, kolonial og foderstofhandel, cykelforretning og fattiggård. Toftlund var også administrativt center med amtsret og skattekasse.

Levevilkårene og arbejdet for deres forbedring

Moderniseringen var ikke gennemgribende nok til at nedbryde den gamle slesvigske samfundspyramide på landet. Her fastholdt godsejerne i den sydøstlige del grebet om jord og mennesker, og i de andre områder forblev gårdmændene samfundets rygrad. For dem blev de fem årtier fra 1864 til 1914 en storhedstid med hidtil uset status og velstand. Levevilkårene for tjenestefolk og daglejere var mere kritiske, og en stor del af landproletariatet vandrede fra land til by eller til Amerika. I byerne var dynamikken i kraft af industrialiseringen stærkere. Arbejderklassen voksede og samlede sig i en bevægelse for bedre levevilkår, men staten tog også nye socialpolitiske initiativer.

Gårdmandsstandens storhedstid

De større og mellemstore bønder med gårde på 20-100 ha ejede seks tiendedele af den slesvigske jord. Med den beherskede byudvikling beholdt gårdmændene en stærk position i samfundet. De fortsatte den velstandsfremgang, som var begyndt i 1840'erne. Især blev tiden fra 1890'erne til 1914 en gylden tid for gårdmandsstanden.

Bøndernes velstand blev stadig mere synlig i gårdbyggeriet. De fritliggende symmetriske stuehuse fortsatte deres sejrsgang. De blev større og mere ambitiøse i det arkitektoniske udtryk end 1850'ernes enkle stil. Tre stuer på rad og tre skorstene på taget blev idealet for de lidt større gårdmænd og deres koner. Separate folkestuer viste øget afstand til tjenestefolkene. Sådanne steder var gårdmanden en driftsleder, der tilså folk og fæ, indgik handler og varetog tillidshverv, men kun sjældent tog del i det manuelle arbejde. På de mellemstore og mindre gårde arbejdede gårdejereren selv med i det daglige, og hans forhold til karle og piger var mere ligeværdigt.

Indenfor i stuehuset blev indretningen yderligere præget af smagen i byernes borgerskab, og det samme gjaldt livsførelsen i det hele taget. Den tid, hvor en sådan efterligning kunne forarge præster og andre embedsmænd, var for længst forbi. Det var blevet en selvfølge, at større gårdmænd var ligemænd med byernes købmænd og velstående håndværksmestre. Et andet velstandstegn var, at flere aftægtsfolk byggede deres egne huse nær ved gården.

Undertiden blev de rene »aftægtsslotte«, som den unge gårdejer så kunne skule til med tanke på den store gæld, han skulle forrente til forældrene. Andre aftægtsfolk byggede villa i stationsbyen eller købstaden og levede der som »rentiers«. I Haderslev satte de et stærkt præg på Sønder Otting kvarteret.

De mindre bønder med brug på 5-20 ha besad godt to tiendele af den slesvigske jord. Det intensive landbrug gjorde det nu muligt for mange arbejdsomme småbønder og deres familier at leve af deres brug uden at skulle arbejde for andre.

De store landbrug med over 100 ha ejede kun en god tiendedel af jorden. Deres betydning for landbosamfundet aftog. Loven om realbyrdeafløsning fra 1873 gjorde de tilbageværende arvefæstere på de statslige og private godser til selvejere. Alle gamle penge- og naturalieydelse til grundejeren blev tvangsafløst med en pengeafgift. De statslige arvefæstere kom oven i købet gratis til selvejet. Også arvefæsternes hoveri bortfaldt de få steder, hvor det endnu fandtes som på godset Røst i Angel.

I Ekernførde kreds med de tidligere godsdistrikter Svans og

Boligindretningen på gårdene var som i byerne præget af »skrækken for det tomme rum«. Al ledig plads på gulv og væg blev fyldt ud med møbler og malerier som i disse stuer hos Peder og Magdalene Moos i Nybøl. Stueorglet til højre viser familiens engagement i den grundtvigske bevægelse, hvor fællessang spillede en stor rolle ved sammenkomster. Møblementet vidner om betydelig velstand.

Landarbejderne var blandt de socialt mest udsatte grupper. Her ses folkene på Augustenborg Hovedgård ved midten af 1890'erne klar til indsats i høsten, mændene med leer, kvinderne med river. Arbejdet i høsten var fysisk meget krævende, og arbejdsdagen var lang – op til 13 timer. Yderst til venstre står forvalteren med sin stok. På de store gårde var den sociale kløft mellem ejeren og folkene dyb.

Dänischwohld ejede gårdene på over 100 ha derimod næsten halvdelen af jorden. Loven om realbyrdeafløsning omfattede ikke de landmænd her, som var forpagtere på åremål. Endnu i 1912 havde over en tredjedel af bønderne på Svans deres landbrug i tidsbegrænset forpagtning, og der var stadig eksempler på, at landmænd måtte yde hoveri. Da bønderne ikke kunne være sikre på at fortsætte som forpagtere efter udløbet af deres kontrakt, savnede de tilskyndelse til at investere langsigtet i jordforbedring og bygninger. I godsdistrikterne fandtes sådanne feudale levn således side om side med storlandbrug drevet på moderne kapitalistiske præmisser.

Landbosamfundets underklasse

Vanskeligt var levevilkårene for familierne på de helt små brug under 5 ha. De omfattede kun en tyvendedel af landbrugsarealet. I reglen var det for lidt jord til, at en familie kunne leve af at dyrke den. Bedst var det, hvis manden drev et håndværk ved siden af, for håndværkerne nød godt af bøndernes stigende velstand. De mange, som slet ingen jord havde, var helt henvist til at leve som daglejere på godser og gårde. Daglejerne udgjorde en tredjedel af landarbejderne, mens resten var tjenestekarle og -piger.

For børn fra husmands- og landarbejderhjem begyndte arbejdslivet tidligt. Peter Paulson fra Lunding på Haderslev Næs fik i 1891 sin første plads som 11-årig hos en proprietær i nabobyen

Vandling. Når børn skulle arbejde, måtte der dispenseres fra skolegangen. Det gav familien en livsnødvendig indtægt her og nu, men fastholdt landarbejderbørn i underklassen. Arbejdstiden for tjenestefolk var lang. Peter Paulson huskede fra 1890'erne, at »arbejdstiden om sommeren begyndte om morgenen ved 5 tiden med staldtjeneste, 5.30 gik vi ind til morgenmaden, ved 6 tiden var vi klar til at rykke i marken. Kl. 9 havde vi ½ times frokostpause. Kl. 11.30-1.30 havde vi middagshvil, og så arbejdede vi uafbrudt til kl. 6, da vi der fulgte hestene havde fyraften.« En arbejdsdag på 10 timer lå snarest i underkanten af det normale. Samtidige undersøgelser viser, at arbejdstiden uden pauser om sommeren var på 10-11 timer, i såtiden og i høsten op til 13 timer, om vinteren 8-9 timer eller så længe, det var lyst.

Tjenestefolkenes pengeløn var stigende. Fra 1870 til 1914 oplevede pigerne en tredobling, karlene lidt mindre. Da de fik kosten som en del af lønnen, blev lønfremgangen ikke udhulet af de stigende fødevarerpriser, og de fik øget købekraft. De stræbsomme lagde penge til side til et lille husmandsbrug, men det rakte næppe uden hjælp fra andre. Peter Paulson kunne købe et husmandssted i Krogstrup ved Skrave, fordi hans tidligere husbond, Wolle Dall på Skottesminde ved Haderslev, gav sin gamle karl et lån på 6.000 mark uden kaution.

Logi var også en del af lønnen, men var tit et tvivlsomt gode. En undersøgelse fra 1899 viste: »I almindelighed må tyendets bolig i samtlige distrikter betegnes som nødtørftige og ofte utilstrækkelige i sundhedsmæssig og sædelig henseende.« Karlekamrene lå tæt ved stalden, på de ældre gårde kun adskilt fra denne ved en tynd brædevæg. Bohavet var yderst spartansk, en seng, et bord og den kommode eller det klædeskab, som karlen selv bragte med. Ofte delte flere karle det samme kammer. Pige kamrene lå gerne inde i stuehuset, men var ofte ganske små og havde tit flere beboere. På de større gårde skulle tyendet spise og opholde sig i særlige folkestuer. Disse forhold fik i 1908 i avisen 'Hejmdal' en harsk kommentar af væver Thomas Kaufmann i Bovrup: »Desværre ser man såre mange eksempler på, at arbejdsgiverne behandler deres arbejdere som laverestående væsner, hvem der anvises opholdssted sammen med det umælende kvæg. Tysksindede naboer og bekendte beder man til gilde hos sig, men ens egne danske tjenestefolk formener man adgang til familiekredsen.«

Daglejerne havde deres egen husstand med kone og børn – de sidste ofte i stort tal. Husene havde to stuer, køkken og lo med stald, hvis der kunne holdes dyr, nogle blot stue, køkken og kammer. Boligerne var ofte kolde og fugtige med tynde mure og dårligt tag samt lerstampet eller brolagt gulv. På flere godser blev der

Væver Thomas Kaufmann (1877-1971) i Bovrup var den dansksindede småkårsstands førende talsmand i årene op imod 1914. Han kritiserede tyendets forhold og krævede, at arbejderne fik større indflydelse i den danske bevægelse. En mærkesag for ham var udstykning af større ejendomme til husmandsbrug. Foto omkring 1910.

opført barakker med meget små og dårligt adskilte lejligheder for sæsonarbejderne, som kom fra Østpreussen, Polen, Galizien eller Ruthenien. Teglværkerne tiltrak mange sæsonarbejdere fra Lippe-Detmold. På de almindelige gårde tjente stadig mange karle og piger fra Nørrejylland.

Vinterarbejdsløsheden var et gammelt problem for daglejerne, men blev værre, fordi damptærskværkerne tog tærskarbejdet ud af deres hænder. Særlig i marsken med det ekstensive landbrug var vinterarbejdsløsheden lang. I Ejdersted og på Husumegnen kunne den vare 3-4 måneder, mens den på Als med de mange malkekøer og svin kunne vare 1 ½-2 måneder. Daglejernes penge-løn steg ligesom karlenes, men da de skulle købe kosten til deres familier, blev stigningen til dels udhulet af de dyrere priser på fødevarer. Tidens velstandsudvikling gik mestendels daglejerfamilierne forbi. Modsat Danmark var der ingen husmandsbevægelse, som pressede på for at få udstykket de store brug, så landarbejderne kunne få jord og blive selvstændige landmænd. Udstykningen havde en ihærdig fortaler i førnævnte Thomas Kaufmann, men han stod ret ene. 'Dansk Arbejderforening for Nordslesvig', der blev oprettet i 1911 og som havde mange af sine medlemmer blandt husmænd og landarbejdere, var for svag til at rejse kravet. I stedet blev flere af de små brug købt op af penge-stærke gårdmænd, der lagde jorden til deres egen og lejede huset ud til daglejere. For landarbejderne stod ofte kun individuelle løsninger tilbage: flytte til byen eller udvandre.

Agenter for dampskibsruterne til USA medvirkede til at fremme udvandringen. Her lokker 'Anchor Liniens' agent i Hamborg i september 1881 i 'Dannevirke' både med store rabatter, gratis land- og jernbanekort samt svar på dansk. Mange dansktalende udvandrere drog dog til USA via København.

Afvandring og udvandring

Det slesvigske befolkningsefterslæb skyldes en uforholdsmæssig stor afvandring. Den var stærkest mellem 1868 og 1885 og udgjorde da 70.000 mennesker. Den var større fra Vestslesvig end fra Østslesvig, og inden for dette mønster større fra Nordslesvig end fra Sydslesvig, bortset fra Ejdersted, som havde den kraftigste afvandring overhovedet. Det ekstensive landbrug langs vestkysten klarede sig med få hænder, og her var kun småbyer med en beskedne industri til at opsuge overskydende arbejdskraft, mens østkystens intensive landbrug og større byer med nye industriarbejdspladser bedre kunne holde på menneskene. I Nordslesvig gjorde nærheden til Danmark og danske sympatier sig gældende. Afvandringen havde mange retninger: Flensborg og storbyer som Kiel og Hamborg, Danmark, den nye verden hinsides Atlanten. Både i det udpræget dansksindede Mjolden sogn og det lige så udpræget tysksindede Ubjerg sogn vandrede halvdelen af alle mennesker, der var født i perioden 1845-1880, bort fra området.

Til Amerika

pr. „Anchor Liniens“ Postdampskibe.
 Passagerer, som uden Benyttelse af Agenter henvende sig direkte til mig, tilfjtr jeg en betydelig Prisnedsættelse.
 Enhver ønsket Oplysning meddeles og efter Ønske tilsendes gratis Land- og Fernbanekort. 52299

M. Flatau, Generalbefuldmægtiget,
Hamborg, 12 Admiralitetsstræde.

Forespørgsler i det danske Sprog besvares i samme Sprog.

Fra Mjolden drog hver fjerde og fra Ubjerg hver femte fra disse årgange til USA og andre oversøiske lande. I 1872/73 og frem for alt i første halvdel af 1880'erne udvandrede mange hertil. Disse højdepunkter svarede til det almindelige europæiske mønster for udvandringen.

Det var især unge mænd og navnlig de besiddelsesløse, som fra de to vestslesvigske sogne udvandrede til oversøiske mål; hele 67% var tjenestefolk, 8% var daglejere og 14% selvstændige, kun 4% jordejere. Det store flertal kom fra hjem, der ikke havde midler til at hjælpe børnene i vej. Hovedmotivet bag den store udvandring var ønsket om at bryde den sociale arv, børn af besiddelsesløse havde udsigt til: tilværelsen som landarbejder. I den nye verden havde udvandrerne mulighed for at få tildelt egen jord og realisere drømmen om at få foden under eget bord – med en god portion slid. Danske nationale motiver har givetvis også spillet en rolle, særlig i den første tid efter 1867 og mest hos dem, der drog til Danmark. Den treårige preussiske værnepligt kan i sig selv i de første år efter 1867 og under den fransk-tyske krig 1870-71 have tilskyndet mange til drage bort, men har måske især fremskyndet en udvandring, der allerede var besluttet. Siden fik udvandringen sin egen dynamik; mange udvandrede for at slutte sig til familie og venner i den nye verden. Det var disse motiver, som myndighederne pegede på. Skal vi tro amtsforstanderen i Hostrup ved Tønder i 1894, kunne også helt personlige motiver være i spil: »Årsagen til udvandringen af de tre enlige piger skyldes nok mest ønsket om der at erhverve sig en mand, hvilket ikke rigtig er lykkedes for dem her, men også for om muligt at opnå en bedre social stilling.«

Borgerskab og middelstand

De landarbejdere, som i stedet flyttede til bys, måtte finde ind i en ny social pyramide. Her var toppen de industrielle foretagere, skibsrederne og storkøbmændene. De rigeste blandt dem fandtes i Flensborg. I Slesvig by var de mange højere embedsmænd toneangivende. I de andre byer var forholdene jævner, og her kunne velstående håndværksmestre blande sig med byens spidser. Til byernes overklasse hørte også akademikere i liberale erhverv som læger og advokater. Dertil kom det voksende antal af rentiers, dvs. pensionister som levede af deres formue.

Borgerskabets boliger lå traditionelt i købmandsgårdene på de fine hovedstrøg som Holm i Flensborg, Storegade og Nørregade i Haderslev og Storegade og den sydlige del af Ramsherred i Aabenraa. Endnu i de første årtier efter 1864 var købmandsgården

Walburg Voetmann, født Maag (1848-1918) hørte sammen med sin mand, senator, kommerceråd og trælasthandler Christian Friedrich Voetmann (1844-1917) til Aabenraas finere borgerskab. Parret omgikkes byens embedsmænd, læger og advokater, og fru var formand for Aabenraas afdeling af Vaterländischer Frauenverein.

Aastrupvej i Haderslev blev en af byens »fine« gader med store villaer. Her ses nr. 28, opført i 1898/99 i en frodig historici-stisk stil med rig teglstensorna-mentik, fremspring, tårn og spir. Huset rummede to lejlig-heder med pige- og gæsteværel-ser på loftet. I huse som dette fandt fabrikanter, købmænd, højere embedsmænd, ledende funktionærer og velstående rentiers deres hjem.

den selvfølgelige enhed af bolig og forretning. Efter århundredskiftet begyndte denne enhed at gå i opløsning. Familien Voetmann i Aabenraa, der især handlede med tømmer, boede i 1860 i en traditionel købmændsgård. I 1880 havde købmændsgården fået et nyt og større forhus, og der var anlagt en tømmerplads ved havnen. I 1910 fandtes også et savværk her. Chr. Voetmann senior boede da i en repræsentativ villa på Haderslevvej, som han havde købt af en tidligere kaptajn. Hans to sønner var medejere. Chr. Voetmann junior havde en lejlighed i et lejehus for det bedre borgerskab i Forstallé, mens Johan Voetmann holdt stand i den gamle købmændsgård. Udflytningen til repræsentative villaer i nye fornemme kvarterer kendes også fra Haderslev, hvor Aastrupvej blev bebygget i denne periode, fra Flensborg, hvor Westliche Höhe blev det fine sted at bo, og fra Kongevej i Sønderborg.

Byernes sociale struktur ændrede sig med industrialiseringen. Borgerskabet og småborgerskabet gik tilbage, mens den nye mellemstand og arbejderklassen gik frem. I Haderslev udgjorde de selvstændige erhvervsdrivende i 1883 38% af de erhvervsaktive; i 1913 var deres andel reduceret til 21%. Den nye mellemstand af offentlige og private funktionærer var derimod på vej frem, fra 9 til 18%. Også arbejderklassen var i vækst, fra 38 til 51% (med husassistenter fra 57 til 61%). Især blev der flere ufaglærte arbejdere.

Den nye mellemstand bestod af ansatte i banker og sparekasser

og på kontorer i industri og handelsvirksomheder, men navnlig af embedsmænd fra statsforvaltningen og den kommunale administration, jernbanerne, postvæsnet, toldvæsnet, kirken og skolen. Den offentlige sektors ekspansion var en stærk faktor i den nye mellemstands vækst. Mange fra mellemstanden fik en lejlighed i det borgerlige udlejningsbyggeri, som skød op fra 1890'erne. Her boede også mange selvstændige, der ikke havde råd eller lyst til at bo i villa. Hele gader fik karakter fra dette nybyggeri, gerne i tidens jugendstil som Toosbüygade i Flensborg, Jomfrustien i Haderslev og Helgolandsgade i Sønderborg; sidstnævnte var mest for officerer fra den nye marinestation.

Arbejderklassen i byerne

Selv om mulighederne for landarbejderne var bedre i byerne, betød det ikke, at arbejderklassens levevilkår her ligefrem var gode. Boligforholdene var ofte lige så ringe som dem, landarbejderne kom fra. Byarbejderne boede tit i gamle, forfaldne småhuse tæt på bykernen med mange mennesker klumpet sammen på få kvadratmeter. Således i Haderslev, hvor der i 1868 i syv huse omkring pumpen på Klosteret var ikke færre end 208 beboere. Under befolkningstilbagegangen tog trykket noget af, men i 1883 boede der stadig 154 mennesker i de syv huse. Også på byens fine strøg boede mennesker trangt. Mange tjenestefolk, lærlinge og svende boede hos deres arbejdsgiver. Det kunne være i ret så kummerlige værelser som hos bagermester Hübbe: »På loftet var der flere kvistværelser, der var indrettet til soverum for familiemedlemmer og piger. En bred port med indkørsel fra Møllepladsen førte ind i gården, her lå en side- og bagbygning, hvor der var indrettet brændsels- og opvaskerum, retirade, en aflukket mødding og til tider svine- og hestestald, og oven over disse rum, hvorfra der udstrømmede mindre gode dufte, havde bageriets svende og lærlinge deres soverum.« I alt boede 16-17 mennesker på bageriet.

Endnu i 1880'ernes Haderslev boede de fleste svende og næsten alle lærlinge, tilsammen 70%, hos mester. I de følgende årtier gik det patriarkalske mønster med mestre, svende og lærlinge under samme tag i oplysning. Så godt som alle svende fik egne husstande, og flere og flere lærlinge blev i læretiden boende hos deres forældre. I 1913 boede kun 13% af Haderslevs svende og lærlinge hos mester. Derimod var det endnu normalt, at handelslærlinge og kommis'er havde logi hos deres »principal«.

Boligforholdene blev ikke bedre af, at en modernisering af byernes drikkevandsforsyning, renovation og kloaker endnu var i sin vorden. Haderslev blev næst efter Wandsbek i 1876 betegnet

Christian Carl Voetmann (1875-1925) blev i 1906 sammen med sin bror Johann Thomas og prokuristen Jürgen Lorenzen optaget som medejer af Voetmanns tømmerhandel, der forud havde faderen Chr. Friedrich Voetmann som ene-ejer. Voetmanns tømmerhandel blev i årene forud for Første Verdenskrig anset for den største mellem Skagen og Hamborg, og firmaets økonomi var meget solid.

Lindedal i Haderslev blev byens moderne arbejdersgade. De store huse blev opført i 1903 af en tømrermester, men også Haderslevs 'Arbeiterwohl-fahrtsverein' og Haderslevs kredsbaner byggede arbejderboliger her. I 1913 var der 115 husstande med 463 mennesker i den nye gade. 56 husstande var hjem for faglærte og ufaglærte arbejdere, heraf 13 ved kredsbanen. 24 husstande havde som overhoved lokomotivførere, togførere, fyrbødere eller andre lavere embedsmænd ved banen. Gaden husede kun 13 selvstændige næringsdrivende og 10 rentiers.

som den mest beskidte og usunde by i provinsen Slesvig-Holsten. Byens lokummer blev tømt i møddinger og skarnkuler eller blev opbevaret i tildels utætte tønder. Ved regnvejr kunne møddingvandet løbe ud i rendestenen på gaden. Intet under, at drikkevandet i bykernens brønde blev forurenede. Det var en hård kamp for byens embedslæge at få forholdene forbedret – det kostede jo skatteborgerne penge.

Arbejdsforholdene i byernes industri kunne også være barske. Som på landet var arbejdstiden lang. I 1876 var arbejdstiden i den slesvigske industri typisk 11-12 timer, og flere steder arbejdede man 13 timer, særlig på teglværkerne i højsæsonen, men også f.eks. på Kobbermøllen. Her var pauserne nok også talt med. I de store metalvirksomheder var arbejdstiden lidt kortere, 10 ½ time på skibsværftet i Flensborg og 10 timer på Carlshütte. Til gengæld var arbejdet hårdt og sundhedsfarligt, og arbejdsulykker hørte til dagens uorden. På Carlshütte var antallet af ulykker stort; på et år kom i snit omtrent hver tiende arbejder til skade.

Børnearbejde var endnu udbredt. I Flensborg var Georg Martens' far blevet syg af arbejdet i et jernstøberi. Unge Martens måtte derfor omkring 1880 bl.a. arbejde som kedelrensere på dampskibene. Her arbejdede de små drenge fra fattigskolen i to til fire dage fra seks morgen til seks aften i sparsom belysning og støv med at banke kedelsten væk fra rørene. Børnearbejdet havde især

betydning i tobaksfabrikkerne. Hos Math. Hansen i Haderslev var der i 1887 beskæftiget 26 børn mellem 12 og 14 år. Også mange kvinder arbejdede på tobaksfabrik.

Når det alligevel var mere fremtid i at arbejde i byen end på landet, skyldes det for det første en større løn. En daglejer tjente ved århundredskiftet om sommeren en dagløn på 1 mark, i høsttiden 1 ½ mark, og om vinteren 70-80 pfennig for så vidt der var arbejde, måske kun 60 pfennig. En ufaglært arbejder på P.J. Petersens jernstøberi i Haderslev tjente da 15-17 mark om ugen, en svend 18-24 mark. Selvom daglejeren fik kosten med, var det en mærkbar forskel.

For det andet skete der i byerne og industrien fra slutningen af 1800-tallet en betydelig forbedring af leve- og arbejdsvilkår. Almenyttige boligselskaber opførte sundere arbejderboliger. I Flensborg oprettede Peter Chr. Hansen i 1878 'Flensburger Arbeiter-Bauverein' som Tysklands første boligforening. I Haderslev grundlagdes 1899 en 'Arbeiterwohlfahrtsverein', som opførte boliger for arbejdere, bl.a. på Lindedal og Simmerstedvej, der blev byens nye arbejdergader. Begge foreninger havde deres rod i borgerlige reformtanker. Kommunerne tog sig sammen til at forbedre hygiejnen – mere eller mindre. Flensborg fik en central vandforsyning i 1879 til erstatning for de gamle brønde og en moderne rørkloakering i 1881, ligesom byen i 1897 overtog ansvaret for rensningen af gaderne; spildevandet løb derimod stadig urensset ud i havnen. I Haderslev undlod bystyret af økonomiske grunde at erstatte det gamle kloaksystem med dets tildels åbne render med et moderne lukket system, der også kunne borttransportere udledninger fra lokummerne. I stedet nøjedes man med at lappe videre på det gamle og beholde natrenovationen med dens »chokoladevogn«. Der blev heller ikke gjort noget gennemgribende ved vandforsyningen.

Arbejdsforholdene i industrien blev i stigende grad reguleret ved lov. Børnearbejdet blev begrænset i 1867, så børn under tolv år ikke måtte arbejde regelmæssigt på fabrik, mens 12-13-årige måtte arbejde indtil seks og 14-15-årige indtil ti timer om dagen. I 1891 blev fabriksarbejdet forbudt for alle skolepligtige børn, dvs. piger under 14 og drenge under 15 år. Næringsloven fra 1869 krævede arbejdsreglementer i fabrikker med over 20 ansatte. De skulle godkendes af staten og gav mere gennemskuelige forhold for arbejderne, men indebar også en disciplinering ud fra det moderne industrisamfunds behov for orden, omhyggelighed og faste arbejdstider. Loven indførte også et statsligt arbejdstilsyn, som aflagde 1-2 årlige besøg i samtlige fabrikker for at forbedre arbejdsforhold og sikkerhed. Arbejdstiden i industrien blev kortere. I 1890'erne satte 10-timersdagen sig igennem ved aftaler, først

Peter Christian Hansen (1853-1935) voksede op i et fattigt arbejderhjem i Flensborg, men brød den sociale arv og uddannede sig til økonom og gjorde karriere. Politisk var han nationalliberal, men med et stærkt socialpolitisk engagement, især i boligspørgsmålet. I 1878 grundlagde han efter dansk forbillede 'Flensburger Arbeiterbauverein', der igen blev forbillede for andre boligforeninger. Også fattigforsorgen, afholdsarbejdet og arbejderkolonier havde hans interesse. Foto 1877/78.

Arbejder-Bal.

De heroværende Medlemmer af „den almindelige tyske Arbejderforening“ i Berlin af-
olde Bal Onsdagen den 3. September om
Kl. 8 i Herr Dujen's Koncertsal.
Alle-Medlemmer kunne deltage i Ballet mod en
betaling af 3 M. R. W. Parret. Listen ligger
til Paategning hos Herr Dujen til Tirsdag
Kl. 10.

Urbodigt
Bal-Komiteen.

ADAV, på dansk »den almindelige tyske arbejderforening«, fik i første halvdel af 1870'erne også fodfæste i de nordslesvigske købstæder. I Haderslev var der tilhængere nok til at stable et »arbejderbal« på benene, som denne annonce fra august 1873 viser.

på de store fabrikker og i de større byer. I 1905 blev arbejdstiden ved lov fastsat til højst 10 ½ time, i 1906 til 10 ¼ time og i 1910 til 10 timer. I 1891 blev det bestemt, at søndagsarbejde kun måtte finde sted ved et påviseligt behov.

Arbejderbevægelsen

Forbedringerne skyldtes borgerlige reforminitiativer og statslig indgriben – men ikke mindst arbejderbevægelsens pression.

I 1863 grundlagdes i Leipzig med Ferdinand Lassalle som leder 'Allgemeiner Deutsche Arbeiter-Verein' på et socialistisk grundlag. I maj 1864 blev der dannet en lokalforening af ADAV i Altona, og i årene 1865-70 bredte ADAV sig til resten af Holsten. I Slesvig blev det i første omgang ved et par tilløb. I Flensborg samlede skræddersvend Franz Bach 1868/69 en kreds på en snes tilhængere, som afholdt en række møder, men gik i opløsning, inden 1869 var omme. Også i Slesvig by fandtes tidligt tilhængere af ADAV.

Den revolutionære Pariserkommune i foråret 1871 blev overalt en inspiration for arbejderne. ADAV forstærkede sin agitation og oprettede i 1872 en »agitatorskole« i Altona. Ved suppleringsvalget til rigsdagen i Aabenraa-Flensborg valgkreds dette år dannede ADAV en ny forening i Flensborg, som afholdt en række stormfulde valgmoder. Skønt ADAV blev skarpt forfulgt af politiet og ikke fik adgang til forsamlingsbygninger, lykkedes det at vinde et mere varigt fodfæste i byen. Når ADAVs foreninger blev forbudt, opstod nye, ofte som uskyldigt udseende læseforeninger, sangkor eller arbejderdannelseforeninger. Fra 1874 og i mere end tre årtier frem var skrædder Heinrich Mahlke fra Hamborg den førende socialist i Flensborg. Der blev der også oprettet fagforeninger for typografer, skomagere, arbejdsmænd, skræddere, snedkere og metalarbejdere, og i 1877 samledes de i en lokal fællesorganisation.

Fra Flensborg udbredtes ADAV til det øvrige Slesvig. Møderne blev i reglen besøgt af flere hundrede mennesker. Agitationen faldt sammen med en strejkebølge. I 1872 blev der grundlagt en ADAV-forening i Aabenraa og i 1873 i Haderslev og Sønderborg og sandsynligvis også i Tønder. Også Slesvig by fik på denne tid sin lokale afdeling. Der blev tillige grundlagt fagforeninger i byerne uden for Flensborg. Men politiets indskriden og foreningernes ofte svage fundament betød, at arbejderbevægelsen her allerede var svækket ved midten af 1870'erne.

I 1875 sluttede den nu forbudte ADAV sig sammen med 'Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei' til 'Sozialistische Arbeiter-Partei Deutschlands'. Vendt mod dette nye parti vedtog rigsdagen i 1878 'Lov mod Socialdemokratiets almenfarlige bestræbelser', der

ADAV's lokalforeninger blev i 1874 opløst af politiet, og i 1875 blev ADAV forbudt i provinsen Slesvig-Holsten. I Haderslev stiftedes i stedet i 1876 den udadtil uskyldige 'Haderslebener Leseverein'. Her kunne socialisterne videreføre sammenholdet og diskutere politik. Initiativtager var den svenske skræddersvend August Palm, hvis medlemskort ses her. Palm blev udvist af politiet i 1877. Efter et ophold i Danmark rejste han tilbage til Sverige, hvor han blev en ledende kraft i opbygningen af den svenske arbejderbevægelse.

forblev i kraft indtil 1890. »Socialistloven« forbød alle socialdemokratiske foreninger, møder og tryksager, mens partiet stadig kunne deltage i rigsdagsvalg. I Slesvig og Holsten blev loven håndhævet med stor strengthed, men med ringe resultat. Allerede i foråret 1880 måtte regeringen i Slesvig erkende, at partiet havde forstået »kun alt for fikst at udnytte det den påtvungne ydre ro til på ny at styrke sig og med usvækket energi og fortrøstning eksistere videre i undergrunden«. Sammenholdet søgtes opretholdt i »upolitiske« foreninger, navnlig i sygekasser og fagforeninger, ligesom agitationen foregik ved illegale skrifter.

Kun i Flensborg med de store industriarbejdspladser havde bevægelsen styrke til denne omstilling. Her uddelte socialisterne f.eks. i 1881 ca. 700 illegale pjecer i Frueskoven, som folk kunne tage med hjem fra pinseturen. Undertrykkelsen skærpede opfindsomheden; et illegalt flyveblad til Flensborgs indbyggere blev i 1888 postet med afsenderadressen »Hjem for faldne kvinder, Flensborg«. Og så fik partiet i Flensborg stort udbytte af, at det stadig kunne deltage i valgene. Op gennem 1880'erne var der stærkt stigende tilslutning, og i 1890 blev Socialdemokratiet byens største parti, ikke mindst på bekostning af det danske parti. Samme år var der 23 fagforeninger i byen dækkende alle vigtige fag. I de andre byer var socialdemokraternes arbejde lammet af socialistloven.

Med »socialistlovens« ophævelse i 1890 blev partiet atter lovligt. Fra 1891 stillede det op under navnet 'Sozialdemokratische Partei Deutschlands' (SPD). I 1890 blev der holdt 1. maj møder i Flensborg, Haderslev og Aabenraa. Disse møder udviklede sig snart til store folkefester. Der blev igen grundlagt partiforeninger, i Flensborg og Haderslev i 1891, Sønderborg 1892 og Aabenraa

Til arbejderbevægelsen hørte fra 1890'erne ikke alene partiet SPD og fagforeningerne, men også en række kulturelle organisationer som arbejdercyklistforeningen 'Solidarität'. I 1903 fik den en lokalforening i Aabenraa med navnet 'Einigkeit'. I henhold til foreningsloven skulle den indgive vedtægter og medlemsliste til politiet, hvilket også skete. Her ses politiets afskrift af medlemslisten. Navnene viser, at foreningen både rummede indfødte og tilvandrede sydfra.

Abschrift.

Mitglieder-Verzeichniss

des
Arbeiter Radfahrervereins „Einigkeit“.
Aabenraa.

No.	Name	Wohnung	Hausnummer.
1.	August Berliner	Neue Brücke	235
2.	Robert Luppi	Schlossstrasse	229.
3.	Wilhelm Ewald	Westerstrasse	268
4.	Christian Mathiesen	Neuestrasse	462
5.	Hermann Markworth	Kolstrup	10
6.	Jens Jensen	Schlossstrasse	213
7.	Peter Jørgensen	Neuestrasse	293

Vorstand.

Berliner, Vorsitzender
Luppi, Kassierer,
Ewaldt, Schriftführer.

1894; de tre nordslesvigske foreninger måtte dog alle igennem en eller flere reorganiseringer, før de omkring århundredskiftet var stabile. Harreslev og Skærbæk fik også socialdemokratiske foreninger. Fagbevægelsen havde igen fodfæste uden for Flensborg.

I Aabenraa-Flensborg valgkredsen opnåede Heinrich Mahlke i 1903 valg til rigsdagen. Kun denne ene gang lykkedes det at få valgt en socialdemokrat i Slesvig. Ved landdagsvalgene havde partiet med sine fattige tilhængere ikke en chance. Kampen mod

treklassevalgretten blev derfor en vigtig mærkesag for SPD. Ved kommunalvalgene var partiet også hæmmet af treklassevalgretten, og i byerne krævedes en mindsteindtægt for at opnå borgerskab. Først i 1910 lykkedes det at få valgt en socialdemokrat ind i Flensborgs byråd. I Nordslesvig begrænsede det partiets vækst, at de fleste dansksindede arbejdere stemte på de danske kandidater.

Arbejderbevægelsen blev efter århundredskiftet en bred folkelig bevægelse, der ikke alene gjorde sig gældende politisk og fagligt, men også økonomisk og kulturelt. I Flensborg fandtes der ud over partiforening og fagforeninger en stor arbejderbrugsforening, flere arbejdereangkor, arbejderidrætsforeninger, arbejdercyklistforeningen »Vorwärts« og biblioteker. Der blev også gennemført foredragsrækker. Mange aktiviteter fandt sted i fagforeningshuset i Slotsgade fra 1912.

Velfærdsstaten i svøb

Presset fra arbejderbevægelsen førte fra 1880'erne til forbedringer i omsorgen for syge og fattige og til øget social sikring af raske.

Endnu i de første årtier efter 1864 var fattiggårdene et centralt element i socialforsorgen. I 1860'erne og 1870'erne blev der oprettet adskillige fattiggårde, og så sent som i 1880 blev der oprettet en fattiggård i Højst, i 1884 en i Gettorf og i 1894 en i Højrup. Troen på, at de fattige på anstalter under opsyn kunne disciplineres til regelmæssigt arbejde, var endnu stærk. En kommission i Haderslev tilrådede i 1872 byen at bruge fattiggården, da »mange arbejdssky mennesker frygter arbejdsanstaltens tvang så meget, at de hellere hjælper sig selv«.

Snart aftog fattiggårdenes betydning imidlertid. Der blev færre fattige at forsørge efter den stærke udvandring i 1870'erne og 1880'erne og under de gode konjunkturer fra 1890'erne. I Løjt sogn, der traditionelt havde mange fattige og fik sin fattiggård i 1857, måtte godt en tredjedel af befolkningen anses for fattig i 1873, men i 1896 var det reduceret til en fjerdedel og i 1913 til en ottendedel. I 1882 var der 25 på sognets fattiggård, i 1894/96 var der kun fem, og dette lave niveau stabiliserede sig i de følgende år. Samme nedgang sås i Ensted og Store Solt.

Fattiggårdene udviklede sig mest til plejehjem for forældreløse børn, gamle og udviklingshæmmede. De arbejdsløse forsvandt derimod fra fattiggårdene. Det skyldtes bl.a. den nye fattiglov fra 1871. Hvor man før skulle opholde sig i en kommune i 15 år for at erhverve understøttelsesret dér, var det herefter nok med to, fra 1908 med ét år. Til at forsørge fattige, der ikke havde understøttelsesret i en kommune, blev der oprettet et fattigforbund for

Frederik Ferdinand Ulrich (1818-1917) var mellem de to slesvigske krige embedslæge i Tønder. Her grundlagde han i 1855 byens første moderne sygehus. Efter sin afskedigelse i 1864 drog han til København, hvor han året efter grundlagde 'Arbejdernes Byggeforening'.

Fattiggårdene mistede fra 1880'erne deres betydning som altdominerende element i fattigforsorgen. I Løjt sogn lå fattiggården i Løjt Kirkeby, hvor de fleste fattige fandtes. Som det ses af postkortet fra århundredskiftet, var der ikke mange beboere tilbage på det tidspunkt. Tyve år tidligere havde der været 2-3 gange så mange.

hele provinsen Slesvig-Holsten. Det blev en overbygning på de lokale fattigforbund, der typisk omfattede samtlige kommuner i et sogn og blev bestyret af kommuneforstanderne. Købstæder var underinddelt i distrikter med hver sin »fattigplejer«. De nye regler betød, at fattige uden at frygte for at miste retten til understøttelse kunne søge hen, hvor de kunne få arbejde til en ordentlig løn. Til dels eksporterede loven derfor problemerne fra landet til byerne. Fattigloven fra 1871 gav også flere muligheder for at yde hjælp: kontant understøttelse, føde, klæder, brændsel, anbringelse hos plejefamilie eller forplejning på omgang som »kostgænger« på landsbyens gårde. Modtagelse af hjælp var stadig forbundet med tab af de borgerlige rettigheder.

Langt større betydning for fattigdomsbekæmpelsen fik Bismarcks socialreformer i 1880'erne med lovpligtige forsikringer mod sygdom (1883), ulykke (1884), alder og invaliditet (1889). Sygeforsikringen blev finansieret af arbejdsgiverne med en tredjedel og arbejderne selv med to tredjedele. Den blev forvaltet af sygekasser, som var organiseret lokalt eller på virksomhederne. Ulykkesforsikringen blev alene betalt af arbejdsgiverne. Alders- og invaliditetsforsikringen betaltes halvt om halvt af arbejdere og arbejdsgivere og fik tilskud fra staten. Forsikringstagerne fik her ved indskud mærker til påklæbning på deres medlemskort, heraf den sønderjyske betegnelse »kliinkort«. Renten kunne imidlertid først udbetales fra det fyldte 70. år, og ydelsen var, som det blev sagt, for lille til at leve af og for stor til at dø på. I 1911 blev forsikringslovene forenklet og forbedret med en rigsforsikringslov. Flere grupper kom med: funktionærer og løsarbejdere, landarbejdere og tjenestefolk. Socialforsikringerne spændte et langt

Fra 1880'erne opførte kredsene mange steder moderne sygehuse, hvor formålet ikke blot var lindring og pleje, men helbredelse efter moderne lægevidenskabelige metoder. Aabenraa fik sit kredssygehus i 1892. Det havde 40 senge. I 1911 blev det udvidet til 70.

tættere sikkerhedsnet ud under de enkelte familier end nogensinde tidligere.

Den private velgørenhed havde endnu stor betydning. I mange byer blev der som udløber af gammel lavsskik oprettet et »Herberg zur Heimat«, der gav husly til vandrende svende og formidlede arbejde. En offentlig arbejdsformidling blev først grundlagt lige før 1914.

For behandlingen af de syge fik lægevidenskabens mange fremskridt afgørende betydning. Hospitalerne udviklede sig fra plejeanstalter for syge og døende fattige til almene sygehuse med en kvalificeret, lægefaglig behandling, der sigtede på helbredelse og udskrivning. De første tilløb var gjort før 1864. Tønder havde fået et moderne sygehus i 1855 på initiativ af fysikus F.F. Ulrich, og i 1864 fandtes der desuden et sygehus i Gram, to i Haderslev, et i Flensborg og et i Slesvig by. For de sindssyge var der i 1820 på initiativ af den lokale fysikus C.F. Suadicani blevet oprettet en »Idiotanstalt« i Slesvig. Næsten samtidig var der grundlagt et døvstummeinstitut i byen. Begge anstalter var beregnet for hele hertugdømmet. Sit gennembrud fik det moderne hospitalsvæsen dog først fra 1870'erne. Særlig betydning for hele landsdelen fik Diakonisseanstalten med tilhørende hospital i Flensborg, der blev grundlagt i 1874 og både uddannede sygeplejersker til hospitaler og til udstationering i landkommunerne. I 1877 oprettedes St. Franziskus-hospitalet i samme by. Fra 1880'erne oprettede kredsene adskillige moderne sygehuse, bl.a. i Sønderborg 1884 og i Aabenraa 1892.

De nationale bevægelser folkelige gennembrud

Jens Jessen (1854-1906) var en eminent journalist og bladleder. Med ham som udgiver og redaktør oplevede 'Flensborg Avis' en stærk fremgang både i oplag og anseelse. Jessen måtte ofte i fængsel for sin hvasse kritik af det preussiske styre og dets mænd. Med en mangelfuld ytringsfrihed og dommere, der ofte var nationalt hildede, var det en erhvervsrisiko, som ikke blev mindre af Jessens stejle personlighed. Jessen var også hård i sin kritik af modstandere i egne rækker som H.P. Hanssen. Som leder af danskheden i Flensborg savnede han Gustav Johannsens folkelighed og brede sociale appel, men under alle omstændigheder havde det været en umulig opgave for en enkelt mand at vende danskhedens stærke tilbagegang i fjordbyen til ny fremgang. Fra 1902 til sin død var Jessen de danske sønderjydernes rigsdagsmand.

I 1880'erne voksede presset på danskheden i Nordslesvig. Dens sydligste bastion gik tabt, da Flensborg blev en industriby med stærke sociale spændinger, som gav arbejderbevægelsen fremgang på den danske bevægelses bekostning. På landet i Nordslesvig beholdt de dansksindede bønder derimod grebet om samfundet. Her satte det nationale spørgsmål fortsat dagsordenen. Det sørgede den skærpede preussiske politik over for de danske slesvigere for. I 1878 blev Paragraf Fem ophævet, og fra 1880'erne blev den fuldstændige fortykning af landsdelen endemålet. De dansksindede svarede igen med en gennemgribende organisering, som snart fik sit modstykke blandt hjemmetyskerne. Begge nationale bevægelser oplevede nu deres folkelige gennembrud. Den nationale identitet fik samtidig færre mellemtoner.

Da Flensborg blev en tysk by

I de første to årtier efter 1864 stod Flensborg fast som den slesvigske danskheds sydligste bastion. Ved rigsdagsvalgene indtil 1884 opnåede danske kandidater omkring 40% af stemmerne, men ved valgene i 1886, 1887, 1890 og 1893 styrtdykkede tilslutningen for at ende nede under 10%. På dette lave niveau holdt den sig til og med valget i 1912.

Det danske nederlag blev udløst af mange arbejdervælgeres vandrang fra den danske til den socialdemokratiske kandidat. Under byens industrialisering kom den sociale konflikt mellem arbejdere og arbejdsgivere til at overskygge den nationale mellem dansk og tysk. I byens nye arbejderklasse gav klassebevidste, socialistiske kammerater tonen an. Det prægede selv dansktalende arbejdere, som kom til byen nordfra. 'Flensborg Avis' så i 1876, at »den såkaldte arbejdermarseillaise synges gerne med tilsyneladende stor begejstring både af danske og tyske ligesindede og er ligesom det aftalte tegn og anerkendte mærke på, at al national forskel er hævet imellem dem«. I middelstanden blev mange håndværksmestre udkonkurreret af industriens masseproduktion og mange småhandlende af de moderne butikker. De mange tilhængere i arbejderklassen og den brede middelklasse, som havde været danskhedens styrke i Flensborg siden 1848, blev dens

svaghed, da industrialismen og socialismen bemægtigede sig byen.

I det gamle arbejderkvarter i Nørregade med sidegader holdt danskheden endnu stand i begyndelsen af 1880'erne. Her havde den folkekære og socialliberale danske kandidat Gustav Johannsen sin hjemmebane. Han opnåede helt overraskende at blive valgt til rigsdagsmand i Aabenraa-Flensborg valgkredsen i 1881, men blev ikke genvalgt i 1884. Dette nederlag fik arbejdvælgerne i skred også i Nørregadekvarteret. Når den danske kandidat ikke længere havde reelle chancer, foretrak de den socialdemokratiske. Også velstående danske vælgere svigtede Johannsen og stemte på de tyske borgerlige partier. Det samme gjorde de danske vælgere på landet øst, syd og vest for Flensborg. Kun i Bov sogn og Frøslev i Hanved sogn kunne danskheden fortsat hævde sig.

Heller ikke kulturelt holdt danskheden stand i Flensborg. Borgerforeningen klarede sig nogenlunde. Hårdt ramt af tilbagegang blev derimod den selskabelige forening 'Ydun', der mest bestod af håndværkere og småhandlende. Også Knudsgildet gik stærkt tilbage, og 'Foredragsforeningen i Flensborg' gik helt ind. I 1880'erne gjorde døden desuden en rig høst i den generation, som havde tegnet danskheden i byen siden 1848. Den nye generation af danske ledere kom nordfra. Første blev Jens Jessen, der fra 1882 var redaktør og fra 1883 tillige udgiver af 'Flensborg Avis'. Jessen gjorde 'Flensborg Avis' til de danske nordslesvigeres største og bedste blad, men det oversteg hans kræfter at vende den flensborgske danskheds tilbagegang til ny fremgang. Først efter århundredskiftet lykkedes det for Jessen sammen med de journalister Ernst Christiansen og L.P. Christensen og købmændene J.C. Møller og Cornelius Hansen m.fl. at stabilisere danskheden.

Den danske historiker H.V. Clausen skrev i 1892: »Den danske folkefølelse uddør vel ikke samtidig med sproget, men at den kun kan holde stand eet slægtled efter en erobring, når sindelag og modersmål ikke falder sammen, har vi tildels et eksempel på i Flensborg.« De dansksindede, men for flertallets vedkommende plattysktalende flensborgere kunne ikke følge med i det danske moderlands kulturelle udvikling. Det var »Det gamle Danmark«, de skålede for og var tro imod. Det fængede ikke en ny generation.

Germaniseringspolitikken skærpes

Samtidig med tabet af Flensborg truedes danskheden i Sønderjylland af en skærpelse af den preussiske mindretalspolitik.

Karsten Thomsen (1837-89) var kromand i Frøslev og ledende i arbejdet for danskheden. Det skyldtes i høj grad hans virke, at denne landsby forblev overvejende dansksindet og i 1920 blev udskilt fra det øvrige Hanved sogn og lagt til Danmark. Danske lederskikkelser var imidlertid en mangelvare i Mellemlesvig, også hvor det daglige sprog endnu var sønderjysk. Bl.a. derfor gik danskheden stærkt tilbage i Flensborgs omegn mod øst, syd og vest. Flere af Karsten Thomsens sange på sønderjysk dialekt synges stadig. De dementerer den i samtiden ofte fremsatte påstand, at »bondemålet« ikke kunne bruges til at udtrykke dybe og ædle følelser.

For de danske sønderjyder blev den preussiske gendarm symbol på myndighedernes undertrykkelse af deres nationalitet. Han håndhævede foreningslovens strenge bestemmelser i forsamlingshuset, overrakte udvisningsordrer til danske statsborgere og skred ind over for de rød-hvide farver og de forbudte danske sange. Her viser vicevagtmeister Kröger i Hellevad sig fra sin venlige side over for lærer Chr. W. Koch og gæstgiver Peter Nielsen. I lokalsamfundet var læreren »Beamter« ligesom gendarmen, og gæstgiveren afhængig af myndighedernes bevilling. Det var næppe herfra, at gendarmen skulle frygte en kold skulder.

Fra 1878/79 baserede Bismarck som rigskansler sin politik på de tyske højrepartier. For at skabe folkelig opbakning til sin regering appellerede han til de nationale følelser, men hans nye nationale fællesskab havde kun plads til de »rigstro«. Socialdemokrater, fremmede nationaliteter og til tider katolikker og liberale blev udgrænset som »rigsfjender« og udsat for skærpet undertrykkelse. Det var ikke længere nok, at polakkerne i de østlige provinser og danskerne i Slesvig var loyale preussiske statsborgere; nu skulle de i løbet af en generation gøres til tyskere både af sindelag og sprog. Fortyskningen blev den nye hovedlinje i Preussens politik over for sine nationale mindretal. Denne systematiske assimilationspolitik fandt næppe sin lige i datidens Europa, men domstolene satte grænser for vilkårligheden.

Den nye generation af preussiske embedsmænd var præget af tidens nationalistiske ideologi og lydhøre for pressens krav om at fremskynde germaniseringen af de erobrede landsdele. Nationale enhedstanker kom her til at gå hånd i hånd med bureaukratisk konformisme. Overpræsident Carl von Scheel-Plessen trak i årene op imod sin afgang i 1879 oftere det korte strå, når den preussiske politik over for de dansksindede nordslesvigere skulle fastlægges. Det svækkede hans moderate standpunkt, at nye fortyskningstiltag som oftest forud var sat i værk over for polakkerne.

Fortyskningen ramte især folkeskolen. Skolesprogsinstruksen fra 1878 udbredte tyskundervisningen til de mindste klasser og

indførte tysk som undervisningssprog i flere fag for de større børn. Skolesproget var herefter tysk i omtrent halvdelen af timerne. Regeringen i Slesvig fik mulighed for at indføre ren tysk undervisning i en skole, hvis forældrene ønskede det.

I 1878 ramtes den danske bevægelse af endnu et hårdt slag. Paragraf Fem blev ophævet. Det skete ved en hemmelig aftale mellem Preussen og Østrig i april 1878, som blev bekendtgjort i februar 1879. De danske ledere reagerede forskelligt. Krüger mente ikke, at Preussen og Østrig kunne fratage nordslesvigerne deres ret til en afstemning ved en tosided aftale. Gustav Johannsen fandt derimod, at nordslesvigerne fremover måtte sætte deres lid til »den store tanke om ethvert folks ret til at leve sit eget liv«. Intet tydede på, at det var den preussiske regerings politik.

Tværtimod fortsatte fortykningen af folkeskolen. I 1884 blev den dansksprogede afdeling af Tønder seminarium lukket. En ny instruks fra 1888 indførte med virkning fra 1889 tysk som det eneste sprog i skolen bortset fra fire ugentlige religionstimer, der fortsat kunne holdes på dansk. Lærerne skulle tale tysk til børnene og sørge for, at børnene indbyrdes talte tysk. Også fagenes indhold blev stærkt tyskpræget. Historieundervisningen blev indoktrinering i preussisk konge- og tysk kejserhistorie. Sproginstruksen gik længere end de danske sprogreskripter, der berørte områder, hvor folk talte eller dog havde talt dansk, og indførte ren tysk undervisning i et område, hvor det helt store flertal aldrig havde talt tysk. Fra dansk side protesterede man mod instruksen med over 13.000 underskrifter, men uden resultat. I 1888 lukkede myndighederne tillige den sidste danske privatskole, frk. Taubers pigeskole i Haderslev. Danske vandrelærere blev forfulgt, når de gav danskundervisning på gårdene. Undervisning i dansk kunne herefter alene ske ved forældrene selv eller ved at sende børnene på en efterskole nord for Kongeåen.

Det danske sprogs sidste bastion i det officielle liv var kirken. Belært af den danske regerings dårlige erfaringer med sprogreskripterne 1851-64 vovede de preussiske myndigheder aldrig at gennemføre kirkens fortykning ved lov, men man tøvede ikke med at indføre tyske gudstjenester f.eks. hver fjerde søndag og på andenhelligdagene, hvis blot de lokale lærere, gendarmen og nogle indvandrede landarbejdere ønskede det. Præster, der ville virke i Nordslesvig, skulle fra 1870 gennemgå et særligt præsteseminar i Haderslev, hvor de lærte dansk og bl.a. blev rustet til konfirmationsforberedelse på dansk. Til brug ved de danske gudstjenester blev der i 1889 efter grundigt forarbejde udgivet en 'Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig' med danske salmer.

Theodor Kaftan (1847-1932) afløste i 1886 Bertel Petersen Godt (1815-85) som general-superintendent i Slesvig. Som denne var han indfødt nordslesviger, præstesøn fra Løjt. Kaftan var en betydelig teolog og biskop. Hans største udfordring var at beholde kirkens uafhængighed under den nationale polarisering, herunder at sikre de danske nordslesvigeres forbliven i sognemenighederne. Det lykkedes for det store flertals vedkommende. En anden udfordring kom fra det moderne samfund, der fik flere til at stille spørgsmålstegn ved de kristne fortællinger. Kaftan var biskop indtil 1917.

Undertvingelse af danske sange og symboler var straks fra 1864 en del af den preussiske politik over for de dansk-sindede sønderjyder. Denne linje i mindretalspolitikken blev siden skærpet. I 1895 blev navnet »Sønderjylland« forbudt, med mindre det drejede sig om historiske fremstillinger. 'Sprogforeningens Almanak' havde på bagsiden et billede af »de sønderjyske piger«, der sidder mellem to runesten foran Valdemarsmuren og et kort over landsdelen med Dybbøl-lærken øverst. Her måtte man for at undgå straf undlade at bruge navnet Sønderjylland. I stedet for blot at slette navnet indsatte man to sorte streger. Dermed blev den preussiske undertrykkelsespolitik udstillet for omverdenen.

Myndighederne skærpede også undertvingelsespolitikken. Det gik især ud over den danske presse og navnlig over 'Flensborg Avis'. Redaktør Jessen og udenrigsredaktøren Peter Simonsen måtte mange gange i fængsel for deres kritik af det tyske styre og dets mænd. Det gamle forbud fra 1865 mod visse danske sange kom stadig hyppigere i brug. Nogle sange som Karsten Thomsens

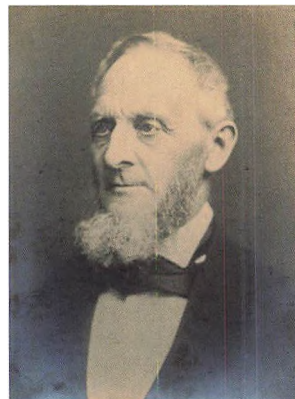
»Skal Sønderjylland skilles« blev helt forbudt, mens andre som Johan Ottosens »Det haver så nyligen regnet« kunne give anledning til konflikt med politiet, hvis de blev sunget på offentlige møder. Også navnet »Sønderjylland« blev forbudt, med mindre det drejede sig om historiske fremstillinger. Det bidrog kun til, at »Sønderjylland« blev yderligere populært blandt de dansksindede, hvor det mere og mere fortrængte betegnelsen »Slesvig«.

Sprogforeningen – indre danske brydninger

Bekymringen for det danske sprogs fremtid efter skoleinstruksen fra 1878 førte i oktober 1880 til grundlæggelsen af 'Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig', bedre kendt som 'Sprogforeningen'. Ophavsmanden var J.P. Junggreen, som blev foreningens første formand. Bestyrelsen bestod mest af købstadsborgere og besiddere af større gårde. Bondestanden, som foreningen mest var beregnet for, var kun repræsenteret med et enkelt medlem. Sprogforeningens hovedopgave var at oprette danske bogsamlinger rundt omkring i sognene. Dette påtog overlærer C.F. Monrad i Flensborg sig. Med hjælp fra sønderjysk interesse-rede kredse i Danmark lykkedes det ham i løbet af blot to år at få grundlagt 80 små lokale biblioteker. Tallet voksede siden til 90 i 1889, 110 ved århundredskiftet og 172 i 1914. Sprogforeningen uddelte også bøger til private. Heriblandt var 10.000 eksemplarer af rigsarkivar A.D. Jørgensens 'Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie' fra 1882, som var skrevet med dette formål for øje. Den var betalt af brygger J.C. Jacobsen på Carlsberg. Selv udgav Sprogforeningen 'Den blaa Sangbog' med danske sange og 'Sprogforeningens Almanak', hvis første årgang var 1894. I 1913 havde Sprogforeningen 6.173 medlemmer.

Efter ophævelsen af Paragraf Fem tvivlede flere på, om protestpolitikken burde fortsætte. Det gjorde ikke indtryk på den stædige Krüger. I sit »politiske testamente« fra 1880 afviste han enhver ændring: »med udsigten for øje, at den politik, jeg er bærer af, vil overleve magtherredømmets jern- og blodspolitik, styrkes vi til at fortsætte kampen, det vil sige, opretholde vor[t] traktatlige krav, [og] for resten tålmodig oppebie tiden«. Der kom først skred i tingene efter Krügers død i 1881. I den tyske rigsdag blev Krüger afløst af Hans Lassen fra Lysabild på Als, siden i 1884 af Junggreen og efter dennes død i 1886 af Gustav Johannsen. Problemet lå imidlertid i den preussiske landdag.

Her aflagde Hans Lassen som den første danske landdagsmand i 1882 eden på forfatningen. Hans kollega A.D. Hørlück fra Rurup i Haderslev vesteramt var derimod Krügers discipel og nægte-

C.F. Monrad (1815-89) var hovedpersonen i det danske kulturelle arbejde i Flensborg, bl.a. som leder af en dansk privatskole for piger til 1878 og som initiativtager til 'Foredragsforeningen i Flensborg' i 1873. Han varetog også via Regenburger kontakten til støttekredse i Danmark. I 1880 blev han en nøgleskikkelse i 'Sprogforeningen', da han påtog sig arbejdet med at oprette danske bogsamlinger. Her nåede han betydelige resultater.

A.D. Jørgensen (1840-97) var født i Gråsten og udset til at bestyre en dansk videnskabelig bogsamling i Flensborg, da han i 1864 måtte forlade landsdelen. I København arbejdede han som selvleret historiker og gjorde karriere i arkivvæsenet. I 1889 blev han Danmarks første rigsarkivar. Hans planer om at skrive en Sønderjyllandshistorie blev ikke realiseret, men i 1882 udgav han 'Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie', hvoraf 10.000 af Sprogforeningen blev uddelt i Sønderjylland. Jørgensen var også stærkt engageret i sin hjemstavns fremtid og i de sønderjyske foreninger. Han gik ind for en grænse »sat der, hvor folket har sin grænse« og gjorde dermed op med en Ejdergrænse begrundet med en historisk ret. Det påvirkede yngre akademikere som H.V. Clausen, Aage Friis, M. Mackeprang og Johan Ottosen. Først og fremmest blev Jørgensen dog mentor for den unge H.P. Hanssen.

de. Den indre splittelse i de danske rækker drejede sig om mere end edsspørgsmålet. Der var også modsætninger mellem højrefolk og venstremænd og mellem fornemme nationalliberale og folkelige grundtvigianere. Vigtigst var måske den gamle rivalisering mellem Haderslev østeramt og vesteramt og den stærke lokalpatriotisme på Als. Striden sluttede først i 1888, da Gustav Johannsen blev valgt til landdagsmand i Haderslevkredsen og aflagde eden.

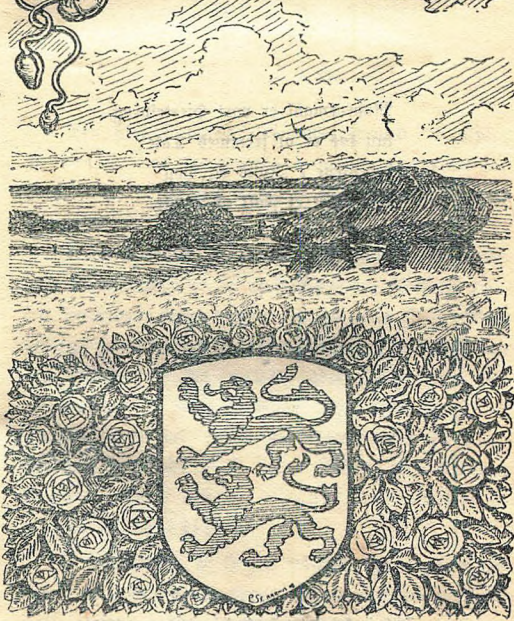
Vælgerforeningen – H.P. Hanssens politiske svendestykke

De opblødte fronter i edsstriden blev udnyttet af den kun 26-årige Hans Peter Hanssen fra Nørremølle i Sundeved. Som 17-årig havde han valgt at stille på sessionen for om nødvendigt at aftjene den preussiske værnepligt. Kun derved kunne han øve en dansk politisk indsats for hjemstavnen. Han blev kasseret, men fik desto bedre lejlighed til at uddanne sig på Askov Højskole og ved Københavns og Leipzigs universiteter. H.P. Hanssen oparbejdede i sine ungdomsår en omfattende politisk og juridisk viden. Sammen med hans udviklede taktiske sans gav den ham snart en central position i den danske bevægelse, skønt han af mange i begyndelsen blev set som lidt af en ungdomsoprører. For gårdejer R.P. Clausen fra Smedager var han f.eks. »en noget forskruet ung mand og meget indtaget for de grundtvigianske ideer«. H.P. Hanssen opfattede sig selv som talsmand for den nye generation, der ville trække danskheden ud af 1870'ernes »sygelige sentimentalitet« og bringe de danske nordslesvigere på omgangshøjde med samtidens Danmark. I 1887 betegnede H.P. Hanssen de fleste nordslesvigske bønder som »højremænd, ikke just af overbevisning, men fordi tiden er løbet fra dem, fordi de er uden kendskab til den udvikling, der er foregået i Danmark siden 64«.

Selv var H.P. Hanssen venstremænd og opsat på at udbrede demokratiets idé blandt sine landsmænd. Hans mentor A.D. Jørgensen fik dæmpet hans iver så meget, at han ikke lagde sig ud med den danske bevægelses ledende lag. Tværtimod lykkedes det ham snart at vinde tre nøgleskikkelser, proprietær Peder Skau fra gården Bukshave i Haderslev østeramt, gårdejer J.N.H. Skrumsager i Københoved i Haderslev vesteramt og slagtermester J.P. Reimers fra Sønderborg, der havde meget at sige på Als. Derimod stødte H.P. Hanssen hårdt sammen med redaktør Jessen, der havde sympatier for det danske Højre og ligesom H.P. Hanssen stiledede efter en ledende post i den danske bevægelse.

DANSK SANGBOG

UDGIVET AF M. ANDRESEN
MÅBENRÅ

61. (57.) Fremtidsmaalet.

Mel. af J. P. E. Hartmann: Snart er Natten founen: F. S. 6.

Brat af Slaget rammet.

„N. Tid.“ 13. November 1864. F. Paludan-Müller.

Teksten er af Landsretten i Flensborg under 18. Maj 1905 erklæret for ophidsende og tør derfor i Genhold til Politiforordningen af 28. August 1866 ikke udbredes i Slesvig. Denne Dom er under 5. Marts 1906 bleven stadfæstet af Kammerretten i Berlin.

Typisk for H.P. Hanssens moderne syn på politisk arbejde er en situationsberetning fra april 1888: »Savnet af en politisk organisation føles for tiden stærkt hernede. Vi savner samlet optræden og koncentreret vilje; stemningen er god, og der er handlelyst nok, men kræfterne ødsles ad spredte baner, til dels i ørkesløse demonstrationer. Vi savner ledelse, skoling og disciplin.« Da var H.P. Hanssens arbejde for at opbygge en dansk politisk organisation allerede i gang. I vinteren 1887/88 vandt han Gustav Johannsen og Hans Lassen for sin idé. De sikrede sig accept hos lederne i de forskellige egne af Nordslesvig. I juli 1888 oprettede man så 'Vælgerforeningen for Nordslesvig'. Formand blev slagter Reimers, men halvdelen af bestyrelsesmedlemmerne var gårdejere. Redaktør Jessen havde man noget uklogt ikke inviteret med. Han rejste derfor kritik mod foreningen – så i 1889 kom han med i bestyrelsen. Jessen frygtede nok også, at den nye forening ville reducere pressens indflydelse på den danske bevægelse.

Sekretærposten i Vælgerforeningen fik H.P. Hanssen. Han gik

'Sprogforeningen' udgav 'Dansk Sangbog', der med sit blå omslag blev kendt under navnet 'Den blaa Sangbog'. Her ses til venstre titelblad til udgaven fra 1912 med oldtidsgrav og de to slesvigske løver i et frodigt blomsterflor. Til højre side 73, hvor teksten til sangen »Brat af slaget rammet« skulle have stået. Da sangen af domstolene var erklæret for »ophidsende«, vel på grund af strofen »Slesvigs land genvundet, det er kampens mål«, har udgiveren måttet nøjes med at trykke den første linje og lade resten af siden stå blank. Så kunne folk selv skrive teksten ind, for det var nemlig ikke forbudt.

Gustav Johannsen (1840-1901) fra Flensborg blev sensationelt valgt til rigsdagen i den nationale blandede Aabenraa-Flensborg valgkreds i 1881. Den venesæle mand nød stor popularitet i Flensborg. I 1884 tabte han mandatet, men blev fra 1886 til sin død valgt til rigsdagen i den sikre danske Haderslev-Sønderborg valgkreds. Han bifaldt oprettelsen af Vælgerforeningen i 1888.

straks i gang med at opbygge et finmasket net af tillidsmænd. Allerede i 1889 havde Vælgerforeningen stort set en tillidsmand i hver landsby. Efterhånden lykkedes det også at få de danske vælgere godt organiseret. I 1890 var hver sjette danske vælger medlem af Vælgerforeningen, i 1893 hver femte, og i 1912 to ud af fem! I 1913 havde Vælgerforeningen 8.214 medlemmer. Blandt de opgaver, som Vælgerforeningen tog op, var også afholdelsen af de danske årsmøder på skiftende steder i landsdelen. Det tætte net af jernbaner gjorde det nemmere at samle et stort antal tilhængerne end tidligere. Årsmøderne begyndte i 1902 og blev hurtigt en stærk tradition, som efter 1920 er blevet fortsat af det danske mindretal i Sydslesvig.

H.P. Hanssens indflydelse på den danske bevægelse voksede støt op gennem 1890'erne. I 1893 købte han avisen 'Hejmdal' i Aabenraa, der blev hans politiske talerør, og i 1896 blev han valgt til medlem af den preussiske landdag.

Skoleforeningen – gårdmændene som danskhedens ryggrad

Efter skolesprogsinstruksen af 1888 var den eneste mulighed for at give børnene en kvalificeret undervisning i dansk sprog og kultur at sende dem på efterskole i Danmark efter konfirmationen. Som unge mennesker kunne de tillige besøge en højskole eller en landbrugsskole. Flere og flere benyttede sig af denne udvej. Det kunne være en økonomisk belastning for en mindre velstående familie. For at støtte dem med tilskud stiftede man i november 1892 'Den nordslesvigske Skoleforening'.

Skoleforeningens tyngdepunkt lå i Vestslesvig, og bestyrelsen bestod mest af gårdejere herfra. Formand blev gårdejer J.P. Jensen fra Lovrup ved Døstrup. H.P. Hanssen fik også sæde i bestyrelsen. Skoleforeningen blev hurtigt den største af »de tre store nationale foreninger«. Efter kun et års virksomhed havde den 4.000 medlemmer og i 1914 10.853. De danske nordslesvigere var blevet foreningsvante. Myndighederne var foruroligede. Den kommissariske amtsforstander Freytag i Bredebro indberettede: »Jeg holder Skoleforeningen for den farligste af alle de danske foreninger, fordi den støtter sig på et virkeligt forhåndenværende videreuddannelsesbehov hos den herværende ungdom og udøver en højst forførelig indflydelse hos den opvoksende mandlige ungdom, for de besøgende på danske højskoler herfra bliver systematisk tysk-fjendtligt opfanteret.« Fra 1893 til 1910 fik 4.000 unge nordslesvigere støtte fra Skoleforeningen til skolegang i Danmark.

Fra Sprogforeningens oprettelse i 1880 over Vælgerforeningens i 1888 til Skoleforeningens i 1892 gik der en linje: gårdmændene fik stadig større indflydelse på den danske bevægelses øverste ledelse. I den lokale ledelse dominerede de helt. Tit var den samme fremtrædende gårdmand tillidsmand for alle tre nationale foreninger og samtidig formand eller bestyrelsesmedlem i andelsmejeriet, sparekassen eller landboforeningen. Sådanne »sognekonger« udøvede ofte betydelig indflydelse i dansk retning i lokalsamfundet. Omkring halvdelen af de menige medlemmer i de nationale foreninger var også gårdmænd; resten var husmænd, håndværkere, handlende og pensionister. Afgørende for den danske bevægelses overlevelse på sigt blev derfor, at gårdmandsstanden beholdt sin stærke position i det nordslesvigske samfund i kraft af den svage industrialisering og den beskedne vækst i byerne.

Fra danskorienterede slesvigere til danske sønderjyder

Gårdmændene var også ledende i de nye *foredragsforeninger*, som skød op fra 1884, den første i Nustrup. Ved midten af 1890'erne var der 15 lokale foredragsforeninger med tilsammen mindst 2.000 medlemmer. Foredragsholderne var gerne en nordslesvigsk journalist, frimenighedspræst eller vandrelærer, undertiden en landmand. Da det i 1885 blev forbudt for rigsdanskere at holde foredrag i Nordslesvig, måtte man ty til disse hjemlige kræfter.

Foredragene handlede mest om åndsliv, historie og samfund. De historiske foredrag knyttede ofte an til grænsekampen. Budskabet i et foredrag om kong Kristoffer, grev Gert og Niels Ebbesen kunne nok opfattes af tilhørerne! De litterære foredrag beskæftigede sig mest med en dansk eller en norsk forfatter; det kunne være Holberg, Blicher, Wergeland eller Bjørnson. Ofte blev de ledsaget af oplæsning fra forfatternes værker. Foredrag om højskolesagen havde til formål at udbrede Grundtvigs folkelige synspunkter, mens hans kristelige anskuelse blev forkyndt i foredrag af de nordslesvigske frimenighedspræster.

Foredragsforeningerne skabte en ny mødekultur, hvor der også blev sunget flittigt af Sprogforeningens 'Blaa Sangbog' og holdt småtaler. Det sønderjyske kaffebord med de mange kager blev et vigtigt punkt på programmet. En gendarm indvandret fra det centrale Tyskland overværede på embeds vegne et sådant møde. Han blev helt led ved det meget bagværk: »Disse danskere æder kager og kager og derfor kan de aldrig klare sig. Vi [tyskere] holder os til grogget, det giver varme og styrke.«

Hans Peter Hanssen (1862-1936) kaldte sig i sine unge dage Hanssen-Nørremølle efter sit fødehjem i Sundeved. Han traf på Dybbøl Banke beslutning om at blive i hjemstaven og forberedte sig i de følgende år ved ophold på Askov Højskole og studier i København, Leipzig og Berlin grundigt til en politisk gerning. Hans omfattende viden gjorde ham snart til en værdsat rådgiver i et bredt felt af sager. Hanssen var fra 1880'erne hovedskikkelsen i organiseringen af danskheden og dens fornyelse i overensstemmelse med det moderne Danmark. Hanssen erhvervede i 1893 avisen 'Hejmdal' i Aabenraa. 1896 blev han valgt til den preussiske landdag, 1906 til den tyske rigsdag. Han var den betydeligste af de sønderjyske politikere i den preussiske tid. Foto ca. 1900.

Mens gymnastikken blev udført med nationalt fortegn, hvad enten det var dansk eller tysk, formåede den sønderjyske ringridertradition de fleste steder at samle folk på tværs af det nationale skel. Fra 1880'erne blev rytterne organiseret i kredsringriderforeninger: Sønderborg i 1888, Tønder i 1892, Haderslev østeramt i 1894 og Aabenraa amt i 1896. Samtidig blev der dannet en række ringriderforeninger på sognebasis. Her ses ringridere på optog gennem Storegade i Aabenraa ved århundredskiftet. Den nationale neutralitet rummede en risiko for danskheden.

Foredragsforeningerne udsprang af den grundtvigske bevægelse i Kongeriget. Tilsvarende stod højskoleungdom bag de *gymnastikhold* af karle og piger, som i 1890'erne tog fat rundt omkring med den svenske gymnastiks kropsfrigørende øvelser. I 1891 blev den første danske gymnastikforening stiftet i Haderslev. Også *fodboldspillet* kom nordfra til landsdelen; det blev første gang spillet i 1893 i Skrave på Røddingegnen. Gymnaster og fodboldspillere samledes i 1903 i 'Nordslesvigs Fælles-Idrætsforening'. Inspirationen fra højskolerne betød også, at nye grundtvigske frimenigheder opstod: Skærbæk og Haderslev i 1899, Aabenraa i 1900 og Sundeved i 1902, ligesom de gamle frimenigheder i Rødding og

Bovlund havde vækst. Udadtil markeredes fremgangen ved opførelsen af egne kirkebygninger. Frimenighederne samlede i 1913 kun 5-600 familier, men via 'Udvalget for kristelig Virksomhed i Nordslesvig' fra 1894 blev det grundtvigske kristendomssyn udbredt til videre kredse. Senere skud på det danske foreningstræ blev de mange lokale ungdomsforeninger, som journalist Andreas Grau fra 1907 virkede for at udbrede, samt adskillige selskabelige foreninger og dilettantkredse. I 1907 stiftedes 'Den nordslesvigske Kvindeforening' på initiativ af Anne Marie Callø. Den brød med det herskende mønster, at kvinders plads i den nationale kamp var at støtte deres mænd fra baglandet. Kvindeforeningen hjalp børn og unge fra ubemidlede hjem, der ville på skole i Danmark, med sengetøj, penge til rejser og bøger m.m. Tuberkuloseramte børn fik hjælp til sanatorieophold.

Til at huse foreningslivet blev der på andelsbasis rejst *forsamlingshuse* efter dansk mønster. Det første sønderjyske forsamlingshus blev indviet i 1892 i Skrave, og i 1894 fulgte Øster Lindet og Visby. I 1914 var der i alt 50 forsamlingshuse i Nordslesvig. Blandt dem var 'Folkehjem' i Aabenraa, som efter erhvervelsen i 1900 og navnlig efter udvidelsen i 1910/11 udviklede sig til en højborg for danskheden.

Foreningsliv og forsamlingshuse bidrog afgørende til at gøre danskorienterede slesvigere til danske sønderjyder. Dette havde næppe været muligt uden en forstærket opbakning fra nationalt engagerede danskere nord for Kongeåen. Både højre- og venstrefolk engagerede sig i støtten til sønderjyderne. Venstreorienterede studenter dannede i 1887 'Studenter-Samfundets Sønderjyske

I 1900 erhvervede 'Sprogforeningen' forlystelsesstedet 'Schweizerhalle' i Aabenraa. Navnet blev ændret til 'Folkehjem', keglebanen ombygget til bogmagasin og danseavillionen omdannet til forsamlings-sal. Den oprindelige bygning ses længst til venstre. Lokalerne blev snart for små. I 1910 blev det vedtaget at udvide med forbindelsesbygningen i midten og den store bygning til højre, tegnet af den københavnske arkitekt Johs. Magdahl Nielsen og opført under ledelse af arkitekt Jep Fink fra Aabenraa. I 1911 blev de nye bygninger indviet. Forud var gået en heftig debat om det betimelige i, at 'Sprogforeningen' bandt så mange ressourcer i byggeriet, som gjorde 'Folkehjem' til danskhedens højborg i Sønderjylland.

I det wilhelmske kejserrige nød militæret en høj anseelse. I krigerforeningerne kom glæden ved militære optog, marchmusik, medaljer og faner til fuld udfoldelse – alt med henblik på at styrke tyskheden og det etablerede samfund mod »rigsfjenderne«, hvad enten disse var de dansksindede eller socialdemokraterne. Krigerforeningen i Tønder var oprettet i 1885 og fik i 1888 denne fane, der på forsiden har de sort-rød-hvide preussiske farver med den tyske ørn og på bagsiden Tønder bys våben med et skib og indskriften: »Lydhed, troskab, tapperhed – den tyske krigers æresdragt«.

Samfund', i daglig tale '4S', mens højreorienterede i 'Studenterforeningen' fra 1888 samledes i 'To Løver'. De to foreninger havde et fællesudvalg med A.D. Jørgensen som ledende skikkelse. I København oprettedes i 1884 'Sønderjysk Samfund' og i 1887 'Sønderjysk Centralforening'. Uden for hovedstaden skød en række »sønderjyske foreninger« op. Den første blev stiftet i 1887 i Århus. Snart havde hver købstad sin sønderjyske forening. I 1889 blev de samlet i 'De samvirkende sønderjyske Foreninger'. De mange foreninger indsamlede penge og holdt interessen for den sønderjyske sag levende nord for Kongeåen. Der blev arrangeret rejser, hvor sønderjyder besøgte »det gamle land«, eller hvor rigsdanskerne gæstede »det omstridte land«. Studenter stod for det praktiske arbejde og rettede også de danske stile, som sønderjyske børn skrev. Støtten foregik altovervejende i privat regi, men staten engagerede sig også med 'Dansk Kultursamfund af 1910', der diskret bevilgede penge til dansk kulturelt arbejde syd for Kongeåen.

For Kejser og Rige – den nye hjemmetyskhed

Også blandt hjemmetyskerne fik det nationale massetilslutning og nyt indhold i 1880'erne og 1890'erne. Grundlæggelsen af det tyske kejserrige i 1871 gav tyskheden særlig glans. Tysk nationalfølelse blev bl.a. udbredt ved markeringen af nationale festdage

som kejserens fødselsdag og Sedandagen den 1. september til minde om tyskernes afgørende sejr over Frankrig i 1870. Militæret havde en høj prestige. Det blev eftertragtet at være officer af reserven. Andre mindedes deres soldatertid i *krigerforeningerne*. Her kunne alle, der havde »gedient«, marchere med hæderstegn under vajende faner og til klingende messingmusik. Krigerforeningerne dyrkede »kammeratskabet«. De skulle bekæmpe »den røde flod«, dvs. Socialdemokratiet, men i Nordslesvig blev de nok så meget vendt imod den »rød-hvide« strøm. Her blev den første krigerforening stiftet i 1880 i Nordborg. I 1890'erne var der 28 krigerforeninger i Nordslesvig, i 1914 51. De havde da godt 3.000 medlemmer. I hele Slesvig var der i 1914 knap 15.000 medlemmer.

'Deutscher Flottenverein' fra 1898 skulle skabe folkelig støtte til en tysk flådeoprustning. Den fik lokalafdelinger i kystbyerne, men ikke nær så mange medlemmer som krigerforeningerne. For kvinderne fandtes 'Vaterländischer Frauenverein' fra 1866, som under det røde kors skulle tage sig af sårede i krig, men som virkede nok så nyttigt i fredstid for sygepleje på landet, bekæmpelse af tuberkulose, børneforsorg og velgørenhed. Kvindeforeningerne var for de tysksindede fruer og frøknere.

Masseorganisationen for de tysksindede nordslesvigere blev 'Deutscher Verein für das nördliche Schleswig', der blev stiftet i november 1890 i Toftlund som »en stram organisering af alle rigstro elementer«. Den skulle virke ved valgene, stå for tyske folkebiblioteker, afholde foredragsmøder, støtte den tyske presse og stifte en agitationsfond. Stødet til oprettelsen af den tyske forening kom efter alt at dømme fra pastor C.J. Jacobsen i Skærbæk. Pastoren var ikke normaltypen på den strenge preussiske embedsmand. Han var nordslesviger og vokset op i et dansktalende, hvis ikke dansksindet præstehjem. Hans tyskthed stammede fra gymnasiet i Haderslev og fra studieårene, hvor han tilsluttede sig den antisemitiske bevægelse med de uklare tanker om den nordisk-germanske races overlegenhed. Han havde en folkelig og farverig fremtræden, brugte gerne sønderjysk i sine taler, og vel som den første tysksindede nordslesviger kaldte han sig selv for en »hjemmetysker«.

Pastor Jacobsen ville styrke tyskheden på Skærbækegnen gennem egnsudvikling med nationalt fortægn. I 1890 grundlagde han en kreditbank, der med økonomisk støtte fra den udpræget nationalistiske organisation 'Altysk Forbund' blev udgangspunktet for talrige tiltag: Opkøb af jord med henblik på bosættelse af tyske landmænd, en kunstvæveskole, hvis billedtæpper i jugendstil stadig berømmes, et rederi med sejlads af turister til Rømø, et ørreddambrug, et teglværk og som kronen på værket 'Nordseebad La-

C.J. Jacobsen (1854-1919) var en farverig person. Han havde en folkelig fremtræden, talte ofte sønderjysk og kaldte måske som den første sig selv for »hjemmetysker«. Han sagde heller ikke nej til et godt glas. Jacobsen udgik fra et danskpræget præstehjem, men blev i studietiden indfanget af ultranationalistiske strømninger, som foregreb det næste århundredes nazisme. Fra 1884 var han præst i Skærbæk, hvor han kom i konflikt med sognets danske ledere. Han søsatte en række foretagender, som skulle styrke tyskheden på egen. Hans virke så ud til at krones med held. I 1902 blev han tysk rigsdagskandidat, men året efter brød hans mange foretagender sammen, og i 1904 blev han frataget sit embede. Derefter præst i Sydtyrol.

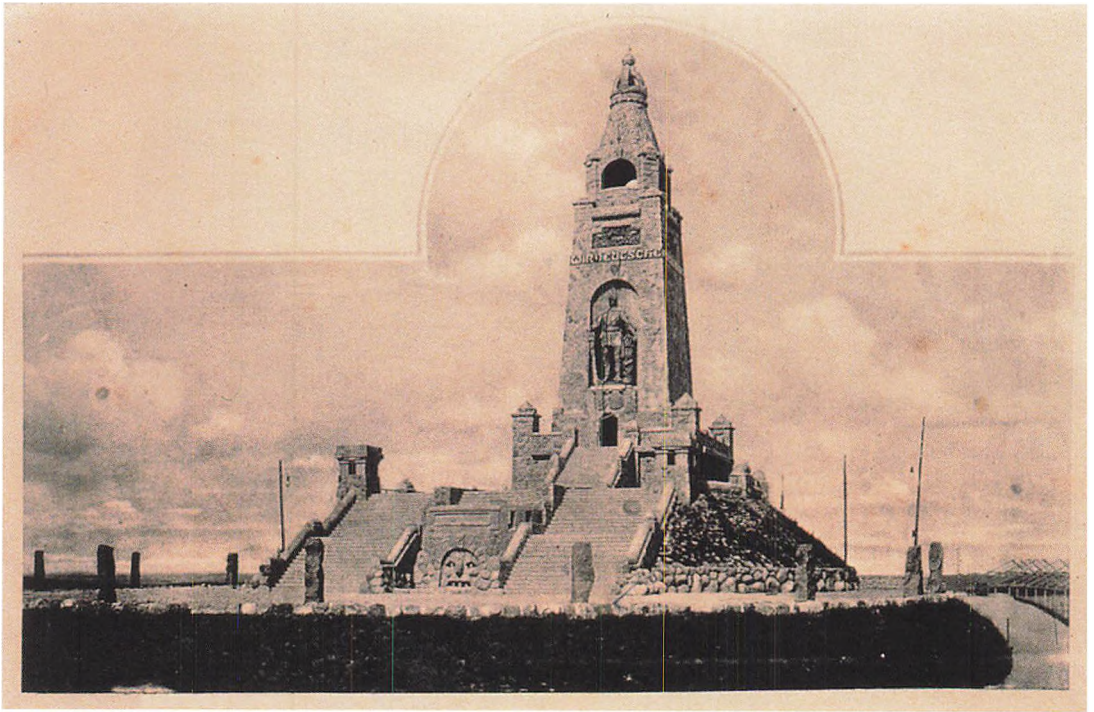
Blandt pastor Jacobsens mange foretagender opnåede kunstvæveskolen størst berømmelse. Tæpperne blev vist på udstillinger overalt i Tyskland og Øst-rig-Ungarn, i Paris, New York og Torino, og de er stadig i høj kurs. Her ses Otto Ubbelohdes tæppe »kongesønnens hjemkomst« fra omkring 1901.

kolk' på Rømø med norskinspirerede bjælkehytter og en restaura-tion med det pompøse navn 'Kaiserhalle'. Resultaterne viste sig snart. I 1898 var der tysk flertal i Skærbæk, og pastoren selv blev opstillet som tysk rigsdagskandidat i 1902, dog uden at blive valgt. Men de fleste foretagender var økonomisk usunde, og trods et stort lån fra kejserens dispositionsfond gik pastor Jacobsen konkurs i 1903. Han mistede sit embede og forlod landsdelen. Danskheden vandt på ny overhånd i Skærbæk.

Bedre gik det for Den tyske Forening, skønt den en tid i 1890'erne stod i stampe. I 1914 havde den 7.363 medlemmer i Nordslesvig. Ledelsen udgjordes af akademisk uddannede embedsmænd. Medlemmerne var offentligt ansatte af enhver slags, gårdejere, købmænd, håndværkere, privat ansatte funktionærer, pensionister m.m. Især i de nordlige egne fyldte de offentligt an-satte godt op.

Adskillige hjemmetyskere holdt sig i begyndelsen tilbage, fordi foreningen var meget antidansk. Formanden, gymnasieoverlærer Reinhold Macke fra Haderslev, udtalte i 1894 om de dansk-sindede: »Med en sådan modstander er fred umulig. Her gælder det kamp! Kamp uden grusomhed, men også uden hensyn og mildhed. Kamp til den fuldstændige undertvingelse. Der må ikke mere vises imødekommenhed over for en fjende, som gennem 30 år har vist, at han ikke vil lade sig belære; han ville også i frem-tiden blot anse det for holdningsløs svaghed. Hvad Frederik den Store engang sagde om polakkerne, at man ikke måtte gøre dem komplimenter; det spolerede dem bare – det gælder i endnu højere grad om de herværende, i national henseende underlødige preussiske undersåtter. Sådan tænker vor regering i Slesvig heldig-vis også.«

Den tyske Forening virkede mere som en pressionsgruppe for

en skarp kurs over for de danske sønderjyder end ved sit kulturelle arbejde. Den udgav fra 1898 tidsskriftet 'Die Nordmark' og grundlagde tyske bogsamlinger, der dog ikke blev særlig meget benyttet. Bedre held havde foreningen længe med sine »tyske aftener«, der indledtes med et »Kaiserhoch« og ellers typisk rummede fælles- og korsang, foredrag, oplæsning, musik, dilettant og dans. Den tyske Forening støttede den lokale tyske presse og udbredte gennem en særlig »Schutzkomitee« antidanske artikler til tyske højreblade. Den søgte også at fremme tyske gudstjenester, tysk konfirmation og tysk religionsundervisning.

Sidst men ikke mindst stod Den tyske Forening fra 1894 for de årlige møder på Knivsbjerg, der blev købt som et tysk samlingssted af 'Knivsbjerg-Gesellschaft'. Her holdtes nationale taler og sange i skøn kombination med folkelige forlystelser og sportskonkurrencer. En skoleelev i Aabenraa skal adspurgt af sin lærer om årets tre store højtider have svaret: »Jul, påske og Knivsbjergfest«. På Knivsbjerg rejstes 1898-1901 et 47 meter højt tårn med det slesvig-holstenske motto »Jungs holt fast« som indskrift og i en niche en stor statue af Bismarck – den statsmand, som havde knust hjemmetyskernes gamle drøm om et selvstændigt Slesvig-Holsten.

Bismarcktårnet blev rejst i 1899-1901 på Knivsbjerg, som fra 1894 var den nordslesvigske tyskheds samlingssted. Det blev tegnet af arkitekten Friedrich Möller og var 47 meter højt. I en niche stod Adolph Brütts 7 meter høje statue af Bismarck med hjelm og rigssværd. Rundt om tårnet var gengivet Bismarckcitaten: »Wir Deutsche fürchten Gott, aber sonst nichts auf der Welt«. Endvidere fandtes årstallene 1848, 1864, 1866 og 1870/71. Den slesvig-holstenske opstand blev altså her rangeret ind på linje med Bismarcks tyske enhedskrige! Midt for den brede trappe stod en massiv talerstol i sten med det slesvig-holstenske slagord »Jungs holt fast«. Postkort fra ca. 1910.

Den nationale polarisering

Sideløbende med den gennemgribende nationale organisering skete der en polarisering mellem dansk- og tysksindede slesvigere. Nordslesvig og Sydslesvig fjernede sig mere og mere fra hinanden. I Nordslesvig holdt danskheden foreløbig stand, også mod overpræsident von Köllers hårde undertrykkelse, men det var et åbent spørgsmål, om den kunne hævde sig på lang sigt.

H.V. Clausens undersøgelser – kampen om jorden

Historikeren H.V. Clausen var en af sønderjydernes mange venner i Kongeriget og nært forbundet med H.P. Hanssen. Fra 1889 studerede han slesvigernes sprog og sindelag. Studierne viste, at det danske sprog var i fortsat tilbagegang i Mellemslesvig, der måtte anses som tabt for danskheden. Derimod var der endnu gode muligheder for at hævde stillingen i Nordslesvig. I 1891 trak han for første gang den streg syd om Tønder og nord om Flensborg, som siden benævntes »Clausen-linjen«. Det skete på et kort til 'Landmandsbogen', uden at det vakte videre opsigt. Da han i 1901 skulle indtegne »Nordslesvigs sydgrænse« på et kort til 'Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie', lod han linjen standse tæt ved Frøslev, så det stod åbent, om Flensborg hørte med eller ej. Selv var han ikke i tvivl om, at Flensborg var tabt.

H.V. Clausens optimistiske syn på danskhedens fremtid nord for denne linje beroede på grundige undersøgelser af de nordslesvigske gårdmænds nationale sindelag. Her skete der kun små forskydninger. Endnu i 1893 var 78% af gårdejerne i Nordslesvig dansksindede mod 80% i 1863. De såkaldte »blakkede«, de nationalt indifferente, udgjorde i 1893 blot 5% mod 4% i 1863. De tysksindede gik kun frem fra 16 til 17%. Det var afgørende, at gårdene forblev på danske hænder, da gårdmændene var de ledende i lokalsamfundet.

Det havde de tyske myndigheder også erkendt. Fra 1890'erne blev det et led i fortyskningsstrategien at sikre mest mulig jord på tysksindede landmænds hænder. Den nationale jordkamp begyndte i 1891, da embedsmænd på Røddingegnen oprettede 'Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig'. Den skulle bosætte tyske landmænd i dette grænseområde til Danmark, hvorfra

mange var udvandret. Det lykkedes for Ansiedlungsverein at få om ved 200 tyske familier til egnen, men efter 10 års virksomhed måtte den standse, da dens ledere blev tiltalt for uregelmæssigheder i deres embedsførelse. Mange kolonister solgte deres ejendomme til dansksindede købere. I Haderslev østeramt og Sønderborg amt blev der stiftet tilsvarende bosættelsesforeninger, men med ringere resultater. På Skærbækegnen virkede som nævnt pastor Jacobsen for at bosætte tyske landmænd.

Den preussiske stat gik også ind i jordkampen. I årene 1896-1916 opkøbte den 36 store gårde, som blev omdannet til *domænegårde* og bortforpagtet. De fleste domænegårde lå i et bælte langs Kongeåen. Kun 14 af gårdene blev erhvervet fra danske ejere. Domæneforpagterne skulle være lokale foregangsmænd for tyskheden.

En tredje metode til at sikre jorden på tyske hænder var at oprette *rentegårde*. Her ydede staten lån til en særlig lav rente, men på den betingelse, at senere ejerskifter uden for familien skulle godkendes af staten, hvorved fremtidige dansksindede købere kunne udelukkes. I alt blev der skabt 357 rentegårde i landsdelen, særlig på Tinglev-Klipleve-egnen.

På H.V. Clausens kort over »Nordslesvigs sydgrænse« fra 1901 er det ved signaturer vist, hvorledes den linje, han gerne så som Danmarks fremtidige sydgrænse, gik gennem et folketomt område med marsk, eng, hede og kær. Clausen lod linjen standse lige vest for Frøslev, så det stod åbent, om Flensborg hørte med til Nordslesvig. Selv var han ikke i tvivl om, at byen var tabt for danskheden.

Blandt de 36 domænegårde, som den preussiske stat opkøbte i Nordslesvig, var Nygård ved Øster Lindet. Den blev erhvervet i 1902 fra den dansksindede ejer Peter Petersen og var da på 181 ha. I 1904 blev der opført en ny, stor hovedbygning i en tidstypisk, ret massiv byggestil med villa-præg. Her boede forpagteren Christian Lempelius fra Flensborg, der var en dygtig landmand, reserveofficer og virksom for at fremme tyskheden. I hans tid blev arealet forøget til 246 ha.

For at forhindre de tyske opkøb stiftede man på dansk side 'Foreningen af 5. Oktober 1898'. Medlemmerne var godsejere og andre rigmænd i Kongeriget. De beløb, som blev indsamlet i disse kredse, blev diskret sendt over Kongeåen og givet som lån til dansksindede landmænd til overtagelse af ejendomme. I Sønderjylland stod den afskedigede lærer J.H. Schmidt for fordelingen af lånene. Foreningen nåede indtil 1910 at yde lån til 173 dansksindede landmænd. Imidlertid var Oktoberforeningen oppe imod stærke kræfter. Da H.V. Clausen 1901-03 igen gjorde gårdmændenes nationale sindelag op, var de dansksindedes andel i løbet af ti år reduceret til 72%, mens de »blakkedes« var øget til 6% og de tysksindedes til 22%. Især var danskheden gået tilbage i området mellem Tønder og Gråsten.

Køllerpolitikken

Tilbagegangen skyldes også, at danskheden i årene 1898-1901 oplevede en hidtil uset national undertrykkelse.

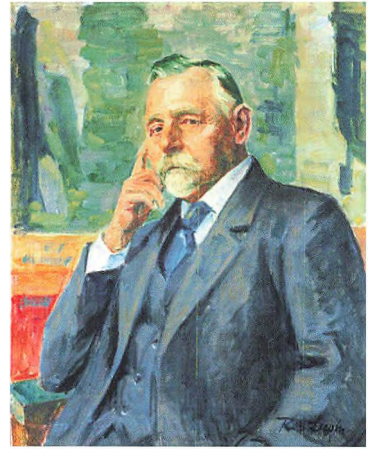
De lokale embedsmænd så frustrerede til de danske foreningers fremgang. I 1897 sendte den ambitiøse landråd Karl Mauve i Haderslev en betænkning til den nyudnævnte overpræsident E.M. von Köller. Mauve foreslog udvisning af alle danske statsborgere, der fremsatte tyskfiendtlige udtalelser, ydede pengebidrag til den danske agitation, var medlemmer af danske foreninger, kom i de danske forsamlingshuse, deltog i masseudflugter til Kongeriget eller sendte deres børn på skoler i Danmark. Danske agitatorer, der

var preussiske statsborgere og ikke kunne udvises, skulle rammes ved udvisning af deres jyske tjenestefolk. Også landråderne Rafael von Uslar i Aabenraa og A.F. von Tschirschnitz i Sønderborg ønskede regeringens kurs skærpet.

Det samme gjorde kejser Wilhelm 2. Han så i sin rige fantasi en antitysk konspiration mellem »Europas svigermor«, den danske dronning Louise, og hendes døtre Alexandra i England og Dagmar i Rusland. Kejseren ønskede udvisning af alle danske agitatorer, selv parlamentsmedlemmer. Særlig Gustav Johannsen var han vred på. I en af sine »allerhøjeste randbemærkninger« til de tyske ambassadørers indberetninger skrev han: »Man må engang give hr. Johannsen et gok oveni hans tykke skal. Jeg vil ro i landet, og jeg skal skaffe den.« Det fik den nye overpræsident at vide.

I oktober 1898 fremlagde von Köller på en konference i Gråsten den fremtidige kurs mod danskerne i overensstemmelse med Mauves betænkning. *Køllerpolitikken* begyndte straks med masseudvisninger af danske tjenestefolk og optanter, som fortsatte for fuld kraft ind i andet halvår af 1899 og med dæmpet styrke frem til 1903. Da var 800-1000 blevet ramt af udvisningsordren. Men for flere lokale embedsmænd var dette ikke nok. Landråden i Sønderborg indførte på egen hånd et gidselsystem, hvor han truede forældre med børn på skoler i Danmark til at kalde dem hjem; ellers ville alle danske statsborgere i deres kommune blive udvist. På Vælgerforeningens opfordring stod forældrene fast, og landråden måtte foretage et tilbagetog. Nogle amtsdommere, især Hahn i Nordborg og Lindemann i Toftlund, fratog med henvisning til de danske efter- og højskoler »ophidsende, politiske, sjælene forgiftende indflydelse« forældre med umyndige børn på disse skoler forældremyndigheden, der i stedet blev overladt til tysksindede formyndere. Disse domme blev imidlertid underkendt af højere retsinstanter.

Køllerpolitikken satte hårdt ind mod de danske foreninger. Flere landboforeninger og foredragsforeninger blev erklæret for politiske i foreningslovens forstand og lammet. Medlemmer af de nationale foreninger blev truet til at udmelde sig. Mange gav efter, andre reagerede modsat. En mand skrev til Sprogforeningen: »Jeg opdager nu i disse dage, hvor jeg har været stævnet for amtsforstanderen, at jeg er medlem af Skole- og Vælgerforeningen, men derimod ikke af Sprogforeningen. De bedes derfor om at optage mig som medlem i denne.« Mens Sprogforeningen gik frem, gik Vælgerforeningen og Skoleforeningen tilbage, især mod syd. Dermed kom veteranen Peder Skaus forudsigelse om Køllerpolitikken til at holde stik: »Den vil gøre de stærke stærkere, og de svage svagere.«

Jes Hansen Schmidt (1857-1948) var oprindelig lærer. Da han i januar 1899 nægtede at deltage i festen i Snogbæk på kejser Wilhelms fødselsdag, fik han valget mellem at blive forflyttet til Angel eller afskediget. Han valgte det sidste og blev en af de »afbrækkede« lærere, der fik deres karriere i skolen afbrudt på grund af deres danske sindelag. I stedet blev han foretningsfører for 'Foreningen af 5. Oktober 1898' og fra 1910 direktør for 'Nordslesvigsk Kreditforening'.

Overpræsident Ernst Mathias von Köller (1841-1928) fik den tvivlsomme ære at lægge navn til Køllerpolitikken, dvs. den hårde preussiske kurs over for de danske nordslesvigere, som han førte 1898-1901. Den konservative godsejersøn fra Pommern var i kridthuset hos Wilhelm 2., og den skarpe politik var helt efter kejserens ønske. Efter sin afgang som overpræsident blev von Köller statssekretær for Elsass-Lothringen. Han var også en hård modstander af Socialdemokratiet.

Den tyske Forening nød derimod velvilje på højeste sted. En fjerde linje i regeringens mindretalspolitik trådte nu stærkt frem: økonomisk støtte til tyskheden. Overpræsidenten fik fra 1899 en hemmelig dispositionsfond, der ydede tilskud til den tyske grænse-landspressen, jordopkøb, Den tyske Forening, Knivsbjerg, stipendier, biblioteker, ungdomsarbejde m.m.

Köllers udvisninger fremkaldte harme ikke kun i Nordslesvig og i Danmark, men også i udlandet og blandt Tysklands liberale og socialdemokrater. SPD lagde stemmer til, så den syge Gustav Johannsen i februar 1899 kunne rejse en forespørgselsdebat i rigsdagen. I sin sidste tale her hudflettede han Køllerpolitikken; efter Johannsens død i 1901 blev redaktør Jessen ny rigsdagsmand. Rigsdagens flertal forkastede Køllerpolitikken. Den tyske Forening og højrepartierne bifaldt den. Men fordømmelsen blev for stærk, og resultaterne stod ikke mål med indsatsen. I 1901 forlod von Köller Slesvig for at blive statssekretær for Elsass-Lothringen. Det skete med ordene: »Forholdene i Nordslesvig er og bliver vanskelige.«

Den nye overpræsident Kurt von Wilmowski brugte færre armbevægelser, men fortsatte nok så effektivt forfølgelserne af de danske nordslesvigere. Det skete særlig gennem det såkaldte »optantmageri«, hvor dansksindede fik frataget deres preussiske statsborgerskab, hvis det kunne påvises, at de i årene 1864-70 havde opholdt sig i kortere eller længere tid i Danmark. Over 1200 blev erklæret for optanter eller optantbørn. Mange blev udvist.

Optantbørnskonvention, rigsforeningslov og fornyet jordkamp

Tysklands internationale isolation efter århundredskiftet fik kejser Wilhelm 2. til at søge en dansk-tysk alliance. Det var uforeneligt med dansk neutralitetspolitik, men samtaler mellem den tyske generalstabschef H. von Moltke og departementschefen i det danske krigsministerium L.C.F. Lütken i 1906 skabte en dansk-tysk tilnærmelse, der muliggjorde forhandlinger om optanterne. Med på sidelinjen var H.P. Hanssen, der samme år blev dansk rigsdagsmand i Berlin, da Jessen døde i en ung alder. Forhandlingerne førte i januar 1907 til optantbørnskonventionen. Heri erklærede Tyskland sig villig til at give børn født af optanter før 1898 preussisk statsborgerskab. De var statsløse, fordi Danmark først fra dette år anerkendte børn født af danske forældre i udlandet som danske statsborgere. Tyskland lovede også at se velvilligt på ansøgninger fra optanter om preussisk statsborgerskab. Som følge af

Køllerpolitikken betød udvisning af danske statsborgere i tjeneste hos fremtrædende dansksindede gårdejere, der selv var preussiske statsborgere og således ikke kunne rammes ved udvisning. Her er en forknýt skare af udviste fra Als før deres afrejse samlet i haven hos H.P. Hanssen. Han ses som nr. to fra venstre i bageste række. Nr. 5 er Sprogforeningens formand M. Andresen og nr. 7 en tysk journalist.

konventionen fik godt 3.600 preussisk statsborgerskab og dermed valgret. Det styrkede den danske bevægelse. Derimod løste konventionen ikke problemerne for »de hjemløse«, dvs. børn født før 1898 af nordfra indvandrede danske statsborgere.

Den nye overpræsident Detlev von Bülow udtalte sig forsonligt om de danske nordslesvigere, men »den milde kurs« var forbigående. I provinsen Slesvig-Holsten vakte den stærk modstand, navnlig hos Den tyske Forening. I Tyskland kunne de snævre, om end magtfulde kredse i diplomati og militær, som stod bag den dansk-tyske tilnærmelse, ikke holde stand mod den nationalistiske opinion.

»Sprogparagraffen« i rigsforeningsloven fra 1908 viste, at for-tyskningslinjen fortsatte uanfægtet. Loven forbød andre sprog end tysk på offentlige møder. H.P. Hanssen opnåede, at forbuddet blev udskudt i 20 år i Nordslesvig. I Flensborg by og landkreds trådte det straks i kraft. Eftersom lukkede foreningsmøder ikke var omfattet af sprogforbuddet, oprettede danske kredse her i 1908 'Flensborg og Omegns Foreningsforening'. Foreningen blev i 1910 delt i en forening for byen og en for omegnen med tilsammen ca. 1.600 medlemmer. I Flensborg kom navnlig mange arbejdere med. Danskheden her stabiliserede sig efter de mange års tilbagegang.

Fra 1909 blev jordkampen intensiveret. På tysk side oprettedes 1909/10 to nye bosættelsesforeninger, mens man på dansk side svarede igen med grundlæggelsen af 'Nordslesvigsk Kreditforening'. I 1912 vedtog den preussiske landdag 'Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele'. Loven fik virkning i de polske og

»Fædrejerd og fædrearv værnes må til egen tarv« var mottoet for den danske jordkampsorganisation »Landeværnet« fra 1913. Sammen med de to slesvigske løver indgik det også i det mærke, der blev solgt til fordel for »Jernfondet«. Det var en fond, som blev oprettet i 1902, og hvis renter skulle gå til danske nationale formål.

danske områder. Den stillede betydelige statsmidler til rådighed for opkøb af ejendomme med henblik på udstykning til rentegårde. Også eksisterende brug kunne omdannes til rentegårde, hvis ejeren ville lade dem »befæste« med et billigt statslån. Det gjorde loven særlig farlig for danskheden, da staten sikrede sig en genkøbsret. Fra dansk side agiterede man heftigt imod »bindeloven«, og i 1913 oprettede man 'Landeværnet', hvis medlemmer lovede hinanden ikke at lade deres ejendomme omdanne til rente- eller domænegårde. Der var allerede i 1914 organiseret 84 »sogneværn« med 6.700 medlemmer. De danske sønderjyder var forningsvante folk.

Indre brydninger blandt danske og tyske nordslesvigere

Optantbørnskonventionen vakte ikke udelt begejstring i den danske bevægelse. Som modydelse måtte den danske regering anerkende, at Paragraf Fem var ophævet. Det vakte uro hos dem, som mente, at den danske bevægelse skulle kræve genforening med Danmark ud fra retskravet i Paragraf Fem. I sin enkelthed havde dette synspunkt en stærk følelsesmæssig appel til de danske nordslesvigere, og for de dansksindede i Flensborg og omegn repræsenterede det et sidste håb om genforening. Redaktør Jessen gik derfor stærkt ind for det. H.P. Hanssen mente derimod, at en demonstrativ fremhævelse af Paragraf Fem ville gøre det svært at opnå politiske resultater til gavn for de danske sønderjyder.

Ved H.P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat i 1906 søgte Jessens elever at forpligte ham til at følge deres afdøde læremesters politik. De frygtede, at han for at opnå kortsigtede resultater i rigsdagen ville sælge ud af de gamle nationale standpunkter. Flertallet i Vælgerforeningens tilsynsråd støttede dog H.P. Hanssens forsigtige forhandlingslinje. I de følgende år udgjorde Jessens elever under ledelse af redaktørerne Ernst Christiansen fra 'Flensborg Avis' og A. Svensson fra 'Dybbøl-Posten' en opposition inden for Vælgerforeningen mod H.P. Hanssen. De fik støtte fra den lyriske og iltre gårdejer Peter Grau fra Pøl ved Nordborg og fra flere ledende dansksindede på vesteregnen. Oppositionen kritiserede også de nationale foreninger for at svingte den hårdt trængte danskhed i Flensborg og Mellemslesvig. I 1910 fik den vedvarende kritik H.P. Hanssen til at nedlægge sit rigsdagsmandat. Da oppositionen ikke kunne pege på en efterfølger, kunne H.P. Hanssen gennemtrumfe sine betingelser for at fortsætte. Således måtte redaktørerne forpligte sig til at fremføre personkritik for lukkede døre.

Også på tysk side var der indre brydninger. Den tyske Forening søgte støtte i de nationalistiske miljøer i Tyskland, som samledes i 'Det altyske Forbund'. Det var med til at fremkalde kritik fra liberale tyskere. Angelboen Theodor Brix kritiserede tvangsstyret i Nordslesvig og dets grundlag i den nationalistiske ideologi, mens historikeren Hans Delbrück, teologen Julius Kaftan og filosofen Friedrich Paulsen mere så Køllerpolitikken som en beklagelig udskridning. Andre kritikere var journalisten Erich Schlaikjer og dommeren Christian Jacob Jürgensen, der begge havde hjemmetyske rødder.

Stærkest modstand mod tvangskursen leverede Socialdemokratiet. Redaktør Eduard Adler fra 'Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung' satte sig i spidsen for det slesvig-holstenske SPD's fordømmelse af fortyskningspolitikken. Det skete med en resolution fra provinspartidagen i 1902, som støttede det danske retskrav i henhold til Paragraf Fem og de dansksindede nordslesvigeres ret til at hævde deres nationalitet. Partiet forpligtede sig til at bekæmpe tvangspolitikken, men skulle samtidig oplyse dansksindede proletarer om socialismen og vinde dem for klassekampen. Resolutionen sigtede dermed også på at hverve dansksindede vælgere til SPD. I tråd hermed udgav partiet fra 1904 en dansksproget folkealmanak og fra 1905 kvartalsbladet 'Det røde postbud'. SPD var på én gang den danske bevægelses bedste støtte blandt de tyske partier og dens farligste konkurrent.

Hos det liberale parti var holdningen til tvangskursen mere tvetydig. I rigsdagen i Berlin gik de frisindede imod, mens de i provinsen var delt. Kritik forekom også lokalt i Nordslesvig. I 1908 forsøgte Tønders byråd at forhindre stiftelsen af en lokalafdeling af Den tyske Forening. I Haderslev opstillede otte håndværkere samme år en nationalt blandet liste til byrådsvalget, der skulle bryde Den tyske Forenings overmagt.

Mere virkningsfuld blev teologen Johannes Tiedjes angreb i 1909. Tiedje var søn af en danskindstillet præst i Øsby. I en artikelserie 'Die Zustände in Nordschleswig' i teologen Martin Rades ugeblad 'Die christliche Welt' gav han en idealiseret skildring af de danske sønderjyders kultur, mens han hudflettede Den tyske Forenings ukirkelige og »hurrapatriotiske« ølkultur. Tiedje vendte sig desuden mod sprogreskriptet af 1888 og den preussiske nationalitetspolitik i det hele taget. Til en afståelse af Nordslesvig var Tiedje ikke rede.

Samme år dannede tre kritiske præster 'Der nordschleswigsche Pastorenverein'; det var Indre Missions formand Hans Tonnesen fra Hoptrup, H.S. Prahl fra Gl. Haderslev og Johannes Schmidt fra Vodder. Foreningen fik tilslutning fra om ved halvdelen af de

Sammen med Ernst Christian-ssen var A. Svensson (1880-1963) og Peter Grau (1866-1953) efter redaktør Jessens død de mest fremtrædende kritikere af H.P. Hanssens politik. Svensson (øverst) var elev af Jessen og fra 1907 redaktør af 'Dybbøl-Posten', hvis oplag han mere end fordoblede i løbet af blot to år. Ved at trække fronten mod tyskheden hårde-re op blæste han nyt liv i Sønderborgs svækkede danskhed. Grau (nederst) var gårdejer i Pøl ved Nordborg. Han havde et lyrisk gemyt og var også i egen erkendelse mere agitator end politiker. Derfor var han intet alternativ til H.P. Hanssen.

Teologen Johannes Tiedje (1879-1946) var den enkeltperson på tysk side, som rettede den hårdeste kritik af den preussiske politik i Nordslesvig. I 1909 skrev han i et kristent ugeblad fem artikler om »Tilstandene i Nordslesvig«. De vakte raseri i de konservative aviser og Den tyske Forening, men blev startskud til en samling af den opposition mod regeringens behandling af de dansksindede, der var internt på tysk side. I 1920 lagde Tiedje navn til et tysk forslag om en grænse, der lod Højer og Tønder og Slogs herred forblive ved Tyskland. I 1945 af englænderne udnævnt til landråd for Flensborg kreds, hvor han viste sig imødekommende over for den voksende dansk-orienterede bevægelse.

nordslesvigske præster, der frygtede, at den nationale splid ville umuliggøre deres virke som »helsognspræster« for både dansk- og tysksindede i menigheden, således som idealet var indprentet dem af Slesvigs biskop Theodor Kaftan. Senere i 1909 tog pastor Schmidt sammen med pastor Karl Vogel fra Holbøl initiativ til den bredere 'Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark'. 'Fredsföreningen' ville fremelske en hjemmetysk identitet og respekterede slesvigernes »Zweiströmigkeit«, dvs. påvirkningen fra både dansk og tysk kultur. Foreningen kritiserede skolesprogsforordningen af 1888, Køllerpolitikken, de nationale undtagelseslove og udvisningerne. En genforening med Danmark anså foreningen derimod for udelukket. Fredsföreningen fik kun 405 medlemmer, især mange præster og lærere, og der var intern strid om forholdet til Den tyske Forening og mellem konservative og liberale. Ikke desto mindre blev Fredsföreningen den stærkeste markering af modstanden mod tvangsfortyskningen blandt borgerlige tyskere.

Arbejderbevægelse, Indre Mission og afholdsbevægelse

Ved siden af de to nationale bevægelser fandtes tre andre folkelige rørelser, hvis formål lå hinsides dansk og tysk, men som alligevel blev inddraget i det nationale spil.

For arbejderbevægelsen var klassekampen vigtigere end den nationale strid. Socialdemokratiet ønskede at vinde både danske og tyske arbejdere for socialismen. Efter århundredskiftet gik SPD frem ved valgene i Nordslesvig. I 1908 så H.P. Hanssen på arbejderne stemmeafgivning ved landdagsvalget og erfarede, at »den gamle hvidhårede fader stemte dansk, mens hans unge, raske søn stemte socialdemokratisk«. Hvis den danske bevægelse på sigt skulle holde på arbejderne, måtte den gøre en praktisk indsats, så de ikke så deres interesser bedre varetaget hos SPD. H.P. Hanssen fik Vælgerforeningen til at oprette et arbejdersekretariat, der bistod arbejderne med socialforsikringer, arbejdskontrakter m.m.

Det var næppe nok til at binde »småkårsstanden« tættere til danskheden. Skønt de trofast sikrede de danske kandidater valg til rigsdag og landdag, blev arbejdere, håndværkere og husmænd kun i ringe grad inddraget i det danske foreningsliv. De savnede oftest det fornødne overskud af tid og penge til at engagere sig, men det gamle skel mellem besiddende og besiddelsesløse var også dybt forankret i mentaliteten hos begge grupper. Når gårdmandsfamilien gik til møde i forsamlingshuset, samledes dagleje-

Det røde Postbud.

Et Blad for Hvermand paa Landet.

Koster
ingen Penge.

Udgivet af
Agitations-Kommissionen i Altona.

Maa ikke borttages
af Politiet.

Landdagsvalgere i Nordslesvig.

Den saakaldte proffiske "Folkerepresentation", Landdagen, skal vælges paany. Den 16. Mai skal de valgberettigede vælge Valgmænd, og af disse skal derpaa den 3. Juni Landdagsmændene vælges. Stadigværet er det proffiske Folk endnu tvungen til at foretage Valget efter den infame Treklassevalgret. Tiltrøds for, at denne Valgrets Uretferdighed utallige Gange er blevet klarlagt, tiltrøds for, at det er notorisk, at Valget paa denne Maade giver et fuldstændigt Vrangbillede med Hensyn til Valgernes politiske Mening, saiktholtes Treklassevalgretten af de herskende Klasser, fordi de i denne ser en fast Støtte for deres Magt. Med Rette, thi Valgtallene fra tidligere Landdagsvalg bevise, i hvilken utrolig Maade Treklasseinddelingen virker til Fordel for de foltfejndlige Partier. 598522 Stemmer havde Socialdemokraterne ved Valgmandsvalgene i 1908 og kunde med dette store Stemmetail kun erobre 7 Mandater. Derimod fik de frisjonservative 60 Mandater med 68612 Stemmer! Er et Valgsystem, der fostrer sige Blomster, ikke en ren og rker Gaan? Kun beved er det muligt, at begge de konervative Partier,

at bestere dets knappe Frihed og Rettigheder, er Prøvens foran i Tyskland. Prøvens banner Reaktionen's faste Bolværk, det faste jafte Bolværk imod den demokratiske Tantes Ser.

Paa odelaggende Maade maa derfor paa Valgdagen Folkemeningen afgive sin Dom over det folkenedbrydende Junker- og Præsteherrebedomme i Prøven!

Op til Kamp imod den økonomiske Ubbytning, imod den politiske Ubbertrykkelse!

Det gælder om at slaa det elendige nederdrægtige Treklassevalgssystem i Størvær!

Vælgerer! Tiden er alvorlig! Vis Eder ikke som seje Krigsere, lad Eder ikke holde borte fra Valget, fordi Stemmeafgivningen er offentlig Uforbered — saaledes som det kommer sig for Mand — maa I Alle ile til Valg og frit og aabent stemme paa de socialdemokratiske Valgmænd!

Dette er den bedste Vej til at opnaa den almindelige, lige, direkte og hemmelige Valgret for alle myndige Statsborgere uden Forskel paa Kønnet!

et Stykke Papir slude trænge sig ind mellem ham og hans Folk, jagde han — udstedte en Valglov, der indeholdt den almindelige, lige, hemmelige, om end kun indirekte Valgret. Grundet paa denne Valglov valgtes den konstituerende Nationalforsamling, der for Kongeriget Prøvens Bedkommende slude beslutte Forfatningen.

Nationalforamlingen har ikke fuldført sit Svær. Jo mere Borgerfabet prisgav den Magt, det havde vundet gennem Revolutionen, des mere styrkedes Junkerdommens Trods og Magt. Allerede i December 1848 joges Nationalforamlingen ud af hinanden ved Hjælp af Militær og Kongen udstedte af egen Magtfuldmægtighed en Forfatning. Kort efter, den 30. Mai 1849, forordnede Kongen af egen Magtfuldmægtighed en Valgret, den endnu den Dag i Dag beftaaende Treklassevalgret. Forfatning og Treklassevalgret er altsaa indtil denne Time ulovlig. Thi med Udstedelsen af Valgloven til den konstituerende Nationalforamling havde Kongen givet den absolutte selvherlige Ret ud af Haanden og der kunde kun laaves Lov med Nationalforamlingens Samtykke. Naar tiltrøds herfor Treklassevalgretten endnu beftaar, saa er dette kun muligt,

re og tjenestefolk for sig selv, hvis de da ikke passede bondens kreaturer imens. Der var gårdmænd, som sørgede for at få deres folk med, og der var gårdmænd, som af nationale grunde hjalp deres karle med et lån, så de kunne købe en mindre ejendom. Men dette var ikke udbredt nok til at løse problemet.

En kreds af dansksindede arbejdere, håndværkere og husmænd var utilfredse med deres ringe indflydelse i den danske bevægelse og oprettede i 1911 'Dansk Arbejderforening for Nordslesvig'. Den skulle fremme arbejdernes faglige og åndelige dygtiggørelse og hindre deres tilslutning til SPD. Foreningen fik kun etableret tre levedygtige afdelinger med tilsammen højst 350 medlemmer. Når »arbejderspørgsmålet« alligevel ikke blev akut for den danske bevægelse, skyldes det, at samfundets strukturer i Nordslesvig trods mere industri og voksende byer fra 1890'erne forblev intakte. Men sporene fra Flensborg skræmte.

For Indre Mission var Guds rige »det ene fornødne«, mens den nationale strid var del af den »verden«, som de vakte ikke burde befatte sig med. Kirken havde fra midten af 1800-tallet ikke det samme tag i folk som før. I samtiden gav præsterne den nationale konflikt skylden. Det nationale blev vel nok for mange den nye religion, men som hellhed skyldes tilbagegangen i kirkeligheden snarere samfundets modernisering med de mange naturviden-

For at få danske arbejdere i Nordslesvig i tale udgav Socialdemokratiet 'Det røde Postbud' som et gratis agitationsblad. Det her viste nummer udkom op til landdagsvalget i 1913 og tordnede imod »det folkenedbrydende junker- og præsteherrebedomme i Prøven«. Det opfordrede vælgerne til »at slå det elendige nederdrægtige treklassevalgssystem i skærver«. Treklassevalgretten ramte især SPD med de mange besiddelsesløse vælgere.

Indre Mission havde adskillige højborge i Nordslesvig. Blandt dem var stationsbyen Bolderslev. Her fik bevægelsen et missionshus allerede i 1899, men det blev snart for lille, og i 1910 byggedes et nyt og større med det bibelske navn 'Bethel'. Det er stadig i brug som missionshus, mens det første missionshus i 1910 blev købt af tre dansksindede gårdmænd og indrettet til dansk forsamlingshus.

skabelige fremskridt. Efter deltagelsen i altergangen at dømme, begyndte tilbagegangen for alvor efter århundredskiftet. Sideløbende med denne verdsliggørelse greb religiøse vækkelser mange mennesker, først og fremmest i Nordslesvig. Indre Mission var det største, men ikke eneste tegn på dette.

Allerede i 1868 stiftede præster og lægfolk 'Kirkelig Forening for Guds Riges Fremme i Slesvig', som udgav det opbyggelige blad 'Elias' på dansk. Efter den fransk-tyske krig opstod en ny forening omkring præsten Emil Wacker fra diakonisseanstalten i Flensborg, men den tiltrak mest andre præster. Først med 'Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig' fra 1886 tog den nye vækkelse fart. Under Hoptrup-præsten Hans Tonnesens ledelse udfoldede den et rigt kristeligt liv efter mønstret fra dansk IM. Bevægelsen havde i 1911 sit eget ugeblad 'Sædekornet' med 6.600 holdere, sin egen ungdomsorganisation og egne søndagsskoler, en boghandel, fire missionshoteller og 11 missionshuse, og der var ansat over en snes indremissionærer og kolportører. Den årlige pinsefest i Tinglev til fordel for den ydre mission udgående fra missionsanstalten i Breklum i Sydslesvig samlede flere tusinde mennesker.

Tyskerne nærrede mistro til Indre Mission, fordi den var kommet fra Kongeriget. På dansk side frygtede man, at missionen ville trække gode kræfter ud af det nationale arbejde og neutralisere tilhængerens danskhed. I bevægelsen selv foregik der fra omkring 1907 en teologisk diskussion om, hvorvidt de vakte skulle tage del i verdens anliggender for at præge dem i en kristelig retning, eller helt vende dem ryggen. Tonnesen mente det første og engagerede sig som nævnt 1909 i den nordslesvigske præsteforening,

mens ungdomssekretær J.M. Kylling tilførte ungdomsarbejdet en dansk linje. Denne positive holdning til det nationale satte den teologiske uenighed på spidsen. I 1912 splittedes Indre Mission, da konservative præster og lægfolk brød ud og dannede 'Det gamle Budskabs Indre Mission'. Den fik en betydelig tilslutning.

Afholdsbevægelsen kom ligeledes til landsdelen nordfra. I 1883 stiftedes den første loge af den internationale Good Templar-bevægelse i Haderslev. Bevægelsen udgav sit blad 'Nordslesvigs Good Templar' på dansk. Den dansksprogede del samledes i den nordslesvigske storloge, der i 1910 bestod af 88 loger med tilsammen godt 2.800 medlemmer. Foreningen var nationalpolitisk neutral og beskæftigede sig snarere med, om det kunne tillades medlemmerne at drikke hvidtøl eller ej. I 1893 stiftede udbrydere fra I.O.G.T. 'Nordslesvigske Afholdsforening', der dog først dækkede hele landsdelen fra 1907. Den havde nære relationer til 'Danmarks Afholdsforening', benyttede danske agitatorer og udgav et dansksproget blad 'Nordslesvigs Afholdsblad'. På grund af sin danske orientering kom foreningen flere gange i konflikt med de tyske myndigheder, som den omvendt anklagede for at fremme drikkeriet ved at bygge kroer i tilknytning til småbanestationerne. Den havde ca. 2.000 medlemmer i 1914.

Hjemstavnen

Slesvigske kulturliv viste efter århundredskiftet en øget interesse for hjemstavnen. Den fandtes i alle befolkningsgrupper. Friserne stiftede allerede i 1879 'Nordfriesischer Verein', men først med 'Nordfriesischer Verein für Heimatkunde und Heimatliebe' fra 1902 fik arbejdet for at bevare frisisk kultur fast grund under fødderne. Den var en hjemstavnsforening på et tysk grundlag, uden national-frisiske hensigter og del af den »Heimabewegung«, som udviklede sig efter århundredskiftet, til dels i opposition til det moderne samfund. Heri indgik også en øget interesse for regionale arkitekturtraditioner som modvægt til internationale strømninger som historicisme og jugendstil. Her blev især Vest-slesvig banebrydende med grundlæggelse af foreningen 'Baupflege Kreis Tondern' i 1907. Meget offentligt og privat byggeri i årene op imod 1914 blev opført med afsæt i vesteregns byggeritradition med de røde mursten, rødt tegltag, hvide vinduer og skodder samt malede døre. Bevægelsen prægede byggeri både i dansk og tysk regi. Gammelt og nyt forenedes også i Flensborg, hvor snedkermester Heinrich Sauermann og sønnen, museumsdirektør Ernst Sauermann, kombinerede interessen for de rige traditioner

En folkelig bevægelse med flere tusinde tilhængere i Nordslesvig var afholdsbevægelsen. Her ses foreningsfanen for afholdslogen 'Reform' i Haderslev, der blev stiftet i 1885. Denne loge sluttede sig til Nordisk Independent Order of Good Templars, der tillod medlemmerne at drikke svagere ølsorter. På fanen ses bl.a. broen fra Haderslevs byvåben.

»Ud med Italien – leve Møgel-tønder« blev et slagord for danske arkitekter, der i årene omkring 1910 valfartede til Sønderjylland for at studere oprindelig vestslesvigsk arkitektur. Helt den samme interesse fandtes blandt tyske arkitekter og lå bag grundlæggelsen af foreningen 'Baupflege Kreis Tøndern' i 1907. Godsinspektør H.C. Davidsen på Schackenborg virkede for at udbrede kendskabet til hjemstavnsarkitekturen og tegnede selv i stilen, bl.a. dette hus på Sønderbyvej i Møgeltønder fra 1910.

i slesvigsk boligkultur med nutidigt kunsthåndværk. Under samme tag som bymuseet fandtes således en kunsthåndværkerskole.

Dansk- og tysksindede kunne undertiden også finde sammen om arbejdet med hjemstavnshistorien. Det kom til udtryk ved stiftelsen af den lokalhistoriske forening i Sønderborg amt i 1908, det nuværende 'Historisk Samfund for Als og Sundevad', men også ved befolkningens opslutning om de museer, der blev oprettet fra 1880'erne. Nok så ofte fulgte det historiske arbejde dog de nationale skillelinjer, som det var tilfældet ved grundlæggelsen af 'Sønderjyske Årbøger' i 1889. Her bragtes historiske artikler side om side med nationalpolitisk aktuelt stof ud fra en dansk synsvinkel. På tysk side fandtes siden 1870 'Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte', men ligesom selskabet fra 1833 var det ret akademisk med tyngdepunkt i Kiel. Et folkeligt tidsskrift var på tysk side 'Die Heimat' fra 1891.

I malerkunsten var C.L. Jessen fra Dedsbøl og Hans Peter Feddersen den yngre fra Kleiseerkog fremtrædende hjemstavnsmalere, som opsøgte motiver fra nordfrisisk folkeliv, bondehuse og landskaber. På østkysten samledes om sommeren fra 1880 en »kunstnerkoloni« i Egersund omfattende bl.a. slesvigsk fødte malere som Jacob Nöbbe, Anton Nissen og Alex Eckener. Den senere verdensberømte Emil Nolde begyndte at male sine stærkt ekspressionistiske motiver efter århundredskiftet. Han boede fra 1902 først i Flensborg og siden på Als og fra 1912 til 1927 på gården Utenvarf ved Rudbøl.

Inden for litteraturen fik Theodor Storm ikke en efterfølger, der kunne gøre ham rangen stridig som Slesvigs betydeligste dig-

I egnen mellem Tønder og Tinglev stod danskheden svagt, men i 1911 fik den sit mødested i Slogsherredhus i Bylderup. I 1913 grundlagdes her en dansk ungdomsforening og en dansk landboforening. På sigt var Slogs herred formentlig alligevel gået tabt til tyskheden, der her vandt frem stille, men støt. Den stod stærkt blandt gårdmændene, mens danskheden måtte støtte sig på husmænd og håndværkere.

ter i 1800-tallet. Som hjemstavnsforfatter på tysk side kan nævnes Wilhelm Lobsien, der boede i Tønder og skildrede livet på halligerne, og på dansk side kromanden i Frøslev, Karsten Thomsen, der digtede sange på sønderjysk, som endnu synges, bl.a. »I Synnerjylland der er æ føjt« og forårsvisen »De er så køhnt, de er så dejle«.

Dansk og tysk omkring 1914

Trods folkelige bevægelser på tværs af det nationale skel og fælles interesse for hjemstavnen blev grøfterne mellem de dansk- og tysksindede gravet dybere. Hvor de dansksindede var i overtal og havde en solid basis blandt mange ligestillede gårdmænd, og måske kun stod over for nogle få tysksindede embedsmænd og domæneforpagtere, var polariseringen til deres fordel. Her bidrog den blot til at skærpe dansk nationalbevidsthed. Sådan var det f.eks. i de tidligere kongerigske enklaver. Amtsforsøgeren i Bredebro konstaterede i 1913, »at alle dansksindede slutter sig mere og mere sammen og holder stadig større afstand til de tysksindede i såvel det offentlige som private liv. Stillingen i samfundet bliver for de herboende tyskere, navnlig for hjemmetyskerne med pladansk omgangs- og hjemmesprog, fra år til år stadig ubehageligere. Især de voksne børn får det at føle; mens deres jævnaldrende nabobørn flere gange om ugen går til gymnastik, sang, foredrag, dilleant og bal i forsamlingshuset, kan de kun tage del i de få tyske fester.«

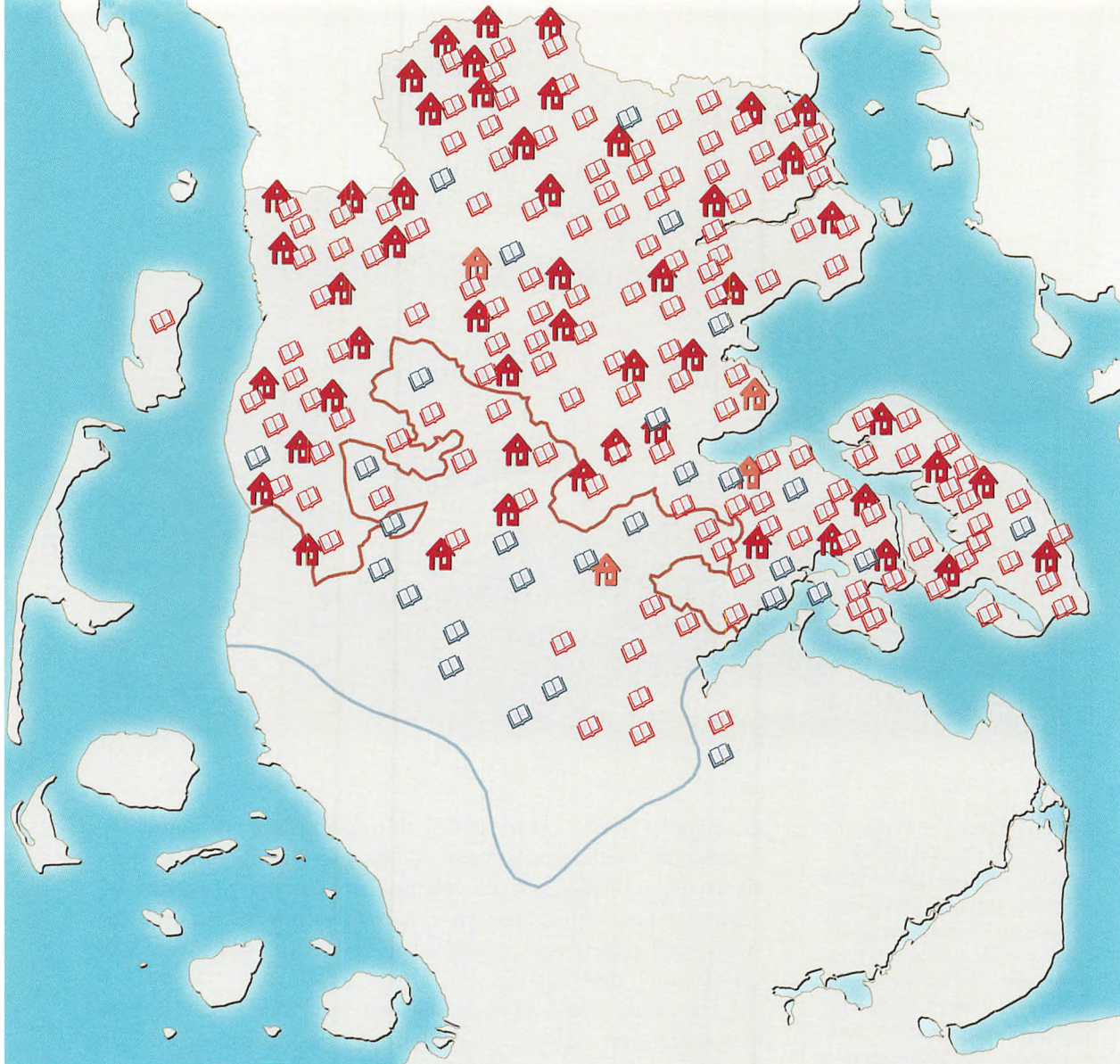
Hvor de dansksindede var færre og måske i mindretal, tegnede danskhedens fremtid sig derimod mørkt. I byerne var den tyske

Forbindelsen over Kongeåen til Danmark var en nødvendig livline for danskheden i Nord-slesvig. Uden støtten og inspirationen fra moderlandet kunne den ikke hævde sig på længere sigt. Her ses grænsen kort før 1914. Huset i baggrunden er »Frihed«, bygget i 1870 af gårdejer H.D. Kloppenborg på Bejstrupgård i Københoved som et tilflugtssted. Huset kan symbolisere de danske sønderjydernes syn på »Det gamle land«.

modstander stærk i kraft af den tiltrækning, som det moderne tyske samfund udøvede gennem uddannelsessystem, militær, tyskejede virksomheder, sociallovgivning, massemedier, økonomisk vækst og handelsforbindelser sydpå. En stærk social opdeling svækkede i reglen også danskheden, fordi dens tilhængere ofte var at finde i de brede lag.

Først og fremmest stod danskheden svagt i egne med mange hjemmetyskere. I Slogs og Kær herreder på overgangen mellem dansk og tysk tilhørte fremtiden tyskheden. Dens fremgang skete her stille, men sikkert. I Kær herred veg det danske sprog i den opvoksende generation for plattysk. Blandt egnens få åbenlyst dansksindede var Peter Markussen i Brarup. Da han i 1910 fik besøg af tre unge mænd, der ville arbejde for danskheden på de sydlige strøg, gav han dem det nedslående svar: »Nej, lille folkens, det er for silde, det æ o æ hæld.« Også i Slogs herred var danskheden trængt og den danske nationalbevidsthed svækket. Med tiden kom der tysk flertal i alle sogne her. Mange holdt deres danskhed for sig selv; dansksindede husmænd, håndværkere og landarbejdere var tit afhængige af hjemmetyske gårdmænd. Andre holdt sig nationalt neutrale som en mellemstation på vejen

 Dansk bogsamling 1914

 Dansk bogsamling 1914 oprettet efter 1909

 Grænse mellem dansk og tysk sprog 1890

 Grænse mellem dansk og tysk flertal ved rigsdagsvalget 1912

 Dansk forsamlingshus 1914

 Planlagt dansk forsamlingshus 1914

Den danske bevægelse 1914

Det sidste danske årsmøde i preussisk tid fandt sted den 14. juni 1914 i Haderslev. Det samlede ca. 10.000 deltagere, som hørte H.P. Hanssens tale, der gav udtryk for en stærk tiltro til den nordslesvigske danskheds overlevelsesmuligheder også på lang sigt. Samtidig med en styrkelse af det nationale sammenhold hos de bevist danske sønderjyder foregik der imidlertid en stille, men støt afnationalisering og fortykning i de sydlige egne og i byerne, som på sigt var farligere for den danske bevægelse end myndighedernes undertrykkelse.

fra det danske til det tyske. Her kom det danske foreningsarbejde sent i gang; først i 1911 fik Slogs herred sit danske forsamlingshus og i 1913 sin danske ungdomsforening og landboforening.

Tilbagegangen og den svækkede danskhedsfølelse i de sydlige egne og i byerne var danskhedens svage punkter. For så vidt kan Peder Skaus ord om Køllerpolitikens virkninger udstrækkes til hele den preussiske periode: De stærke blandt de dansksindede blev stærkere, de svage svagere. Det sidste blev ofte overset eller fortrængt blandt de ledende danske i samtiden. Man hæftede sig ved foreningernes fremgang som udtryk for en styrket national bevidsthed. Det samme så man hos polakkerne og andre nationale mindretal. Derfor kunne H.P. Hanssen på det danske årsmøde i Haderslev i 1914 give udtryk for optimisme: »Den historiske udvikling viser dag for dag tydeligere, at de undertrykte nationaliteter ikke går til grunde, men at de lever og trives, at deres folkeliv styrkes og højnes under tvangsregimentet. Men en politik, som ikke blot er skrigende uretfærdig og moralsk forkastelig, men også resultatløs, kan ikke opretholdes i længden. Derfor er volds politikens bankerot uundgåelig.«

Halvanden måned senere fejrede volds politikken nye triumfer på Europas slagmarker.

Den store Krig

Den Første Verdenskrig 1914-18 stillede både dansk- og tysksindede slesvigere over for de alvorligste prøvelser. Det gjaldt navnlig soldaterne ved krigens fronter, men også børn, kvinder og gamle på hjemmefronten, der oplevede forværrede levevilkår. Tabene var store. Krigen hørte endelig op i november 1918, men dens skygger hvilede over landsdelen langt ud over dens ophør.

Da krigen brød ud

I de sidste dage af juli 1914 gik det op for sønderjyderne, at den krigsrummel, som fulgte efter mordet på den østrigske tronfølger og hustru i Sarajevo den 28. juni, også blev alvor for dem. Den 30. juli mobiliserede Rusland, og den 31. kl. 19 blev Tyskland sat i krigstilstand. Den 1. august erklærede den tyske regering Rusland krig. Kirkeklokker og røde plakater forkyndte mobiliseringen. Hele mandskabet i alderen 20-45 år skulle straks møde under våben. Krigsbegejstring forekom, blandt andet hos de tysksindede seminarieelever i Tønder, men fordampede snart. Ifølge H.P. Hanssen var det helt andre følelser, som greb sønderjyderne ved mobiliseringen: »Aldrig glemmer jeg billedet: Blege, alvorlige mænd, dumpt resignerende, kvinder opløste i gråd, unge par, som uden at ænse omgivelserne holdt hinanden fast omslyngede, hulkende børn, alle følte sig i den hårde, ubøjelige og uafvendelige skæbnes vold.« Alle blev forvirret af de mange rygter, som var i omløb om angreb på Tyskland, fjendtlige spioner og agenter, biler med guld på vej mellem Frankrig og Rusland, henrettelse af ledende dansksindede på Tønderegnen og meget andet uhyggeligt.

Medvirkende til rygtedannelsen var, at hele den tyske presse straks ved krigens udbrud kom under censur. De danske aviser blev helt forbudt. Først i slutningen af august og begyndelsen af september fik de lov at udkomme igen, men under en streng censur og med pligt til at trykke de officielle telegrammer. Et andet overgreb mod den danske bevægelse var interneringen af dens ledere, straks da Tyskland blev erklæret i krigstilstand. I alt blev 172 danske nordslesvigere og flensborgere arresteret som »politisk mistænkte«, flest i Tønder og Sønderborg amter. Dertil kom 118 lodser og fiskere, som militæret frygtede ville hjælpe en fjendtlig flåde. H.P. Hanssen blev arresteret den 31. juli, men sat fri den følgende dag, da han som rigsdagsmand besad parlamen-

Den store Krig 1914-18 stillede soldaterne og deres familier over for de sværeste prøvelser. Værst var det, når en soldat faldt. Det skete for ca. 16.520 slesvigere, heraf ca. 5.270 fra det nuværende Sønderjylland. Blandt dem var Paul Clausen i Stepping – far til syv små børn.

Paa Slagmarken i
faldt den 26. Juli min kære
uforglemmelige Mand og mine
7 smaa Børns gode Fader,

Paul Clausen,

I en Alder af 33 Aar.

Dette bekendtgøres herved for
Slægt og Venner.

Herren er min Tillid og Styrke
i min dybe Sorg.

Stepping Mark, d. 5. Aug. 1916.

Christine Clausen, f. Rathgen
og Børn. 2000

En Sørgedienstjøneste afholdes
Søndagen den 13. August,
Eftermiddag Kl. 3 i Stepping
Kirke.

Under Første Verdenskrig gjorde omkring 100.000 fra Slesvig tjeneste i den tyske hær, heraf op imod 35.000 fra Nordslesvig, det nuværende Sønderjylland. Størstedelen lærte krigen at kende på vestfronten. Her ses soldater i en skyttegrav ved Lombartzyte i Flandern i 1916. Det er en velordnet skyttegrav med afstivning i siderne, sandsække øverst og trin til skytterne. Efter en heftig artilleribeskydning var billedet et ganske andet.

tarisk immunitet. De øvrige civile fanger blev givet fri efter kortere eller længere tid, de fleste i de sidste dage af august eller i første halvdel af september. Greve O.D. Schack til Schackenborg blev som den sidste løsladt i begyndelsen af december. Til gengæld for løsladelsen måtte fangerne underskrive en erklæring, hvori de bl.a. lovede ikke at deltage i dansk foreningsarbejde og danske møder. Da det danske foreningsliv lå helt underdrejet under krigen, fik det ikke den store betydning.

Front, flugt og fangenskab

Under krigen blev der i alt indkaldt omkring 100.000 fra Slesvig. Heraf var op imod 35.000 fra Nordslesvig. I den tyske hær fyldte de kun lidt, og de indgik i tjenesten på lige fod med deres tyske kammerater. Dog skete det ved flere enheder, at dansktalende sol-

Grænsen til Danmark var under Den store Krig stærkt bevogtet. Her ses en tysk grænse-soldat ved Kongeåen nær Holt i december 1915. Alligevel lykkedes det for knap 2.500 sønderjyske mænd i den værnepligtige alder at snige sig over grænsen og undslippe krigen og dens rædsler.

dater fik forbud mod at bruge deres sprog i samkvemmet med nordslesvigske kammerater og i brevene hjem. Det forekom også, at udpræget dansksindede værnepligtige på listerne fik påtegningen »danser, skal om muligt indkaldes«. Og så kunne det være sværere for dansksindede soldater at opnå orlov, fordi militæret frygtede, at de ville desertere.

Ved fronten delte de sønderjyske soldater krigserfaringer med de andre tyske soldater og med soldater fra alle de krigsførende lande. I en tilværelse med nerveopslidende kampe i skyttegravene og kedsommelig ventetid bag fronten, med død og lemlæstelse, med sygdomme og sult og savn af de kære var soldaternes indbyrdes kammeratskab og forbindelsen med hjemmet og hjemlandet via breve og pakker det eneste opløftende. Den følelse af meningsløshed, som i stort tal greb krigsdeltagerne, fik for de dansksindede soldater en ekstra dimension ved, at de var tvunget til at kæmpe for det land, der undertrykte deres nationalitet. Her delte de skæbne med andre nationale mindretal. Værst stillet var polakkerne i de tyske og østrig-ungarske hære, som risikerede at kæmpe mod landsmænd i den russiske hær. Det blev de danske sønderjyder forskånet for, da det neutrale Danmark formåede at holde sig ude af krigen.

Dette muliggjorde også, at soldater hjemme på orlov og endnu ikke indkaldte værnepligtige kunne gå over grænsen til Danmark for at undgå krigen. Da krigens gru stod soldaterne klart, begyndte desertationerne. De første sneg sig over grænsen ved årsskiftet 1914/15. I alt benyttede knap 2.500 sig af muligheden, flest fra Haderslev amt. Mange blev ledet på vej af hjælpere i grænseområdet som Karen Poulsen, kaldt »pigen fra Kamtrup«. I Danmark

Mobiliseringen af hjemmefronten omfattede bl.a. indsamling til krigshjælp. I Sønderborg kreds foregik det ved, at skolebørn købte søm, som de i samlet flok og under afsyngelse af tyske fædrelandssange slog i en træstatue af en landstormmand opstillet i Sønderborg by. Med sømmene kunne man skrive landsbyens eller flækkens navn – eller tegne byens våben. Et af børnene står med et foto af kejseren.

kunne de regne med at blive godt modtaget, bl.a. af studenterforeningen »To Løver«. Desertører risikerede at miste deres tyske statsborgerskab og få deres formue konfiskeret, og gik flugten galt, ventede et barskt fængselsophold, før det igen gik til fronten.

For soldaten kunne krigen også slutte ved, at han faldt i fangenskab. Det skete for hen ved 4.000 danske sønderjyder. De sønderjyske krigsfanger blev samlet i tre særlige lejre, hvor de som ikke-tyskere nød særlige begunstigelser i forhold til de tyske fanger. På initiativ af professor Paul Verrier i Paris blev der oprettet en lejr for danske sønderjyder i Aurillac i det centrale Frankrig, der åbnede i foråret 1915. Gymnastikdirektør N.H. Rasmussen i København og den danske sømandspræst i Newcastle L.A. Trøensegaard-Hansen fik udvirket, at der i april 1916 kom en tilsvarende lejr i Feltham tæt ved London. Ved hjælp fra den danskfødte russiske enkekejserinde Dagmar opnåede Rasmussen også, at en del af de dansksindede sønderjyske krigsfanger i Rusland blev samlet i særlejre, lige før jul 1915 i Pavlovo Posad, fra september 1917 i Jyrjev-Polski. De to lejre rummede tillige andre ikke-tyske nationaliteter.

Hjemmefronten

Den sønderjyske landsdel blev direkte ramt af krigen, da engelske flyvere fra hangarskibet H.M.S. Furious den 19. juli 1918 bombede den store Zeppelinbase lige nord for Tønder. To luftskibe udbrændte; ingen mennesker blev dræbt. Men det blev den eneste gang. Den store 'Sikringstilling Nord', som i 1916-17 blev anlagt tværs hen over Nordslesvig med dobbelte skyttegravslinjer, pigtrådsspærringer, oversvømmelser, bunkers, jernbanelinjer og kanonstillinger kom aldrig i kamp, fordi den engelske landgang ved Esbjerg, som stillingen skulle forsvare den tyske nordflanke imod, udeblev. Der blev heller ikke brug for den forsikring, som bystyret i Aabenraa tegnede mod bombeskade som følge af et muligt angreb på flyvepladsen ved havnen i Aabenraa! Alligevel mærkede også sønderjyderne derhjemme krigen på deres krop.

Levevilkårene for kvinder, børn og gamle ved »hjemmefronten« blev forringet, fordi der allerede tidligt i krigen opstod mangel på fødevarer. Landbruget manglede arbejdskraft, foderstoffer og kunstgødning. Mælkemængden og høstudbyttet gik stærkt tilbage. Jorden blev udpint og besætningerne stærkt reduceret. For at standse prisstigningerne blev der snart fastsat maksimalpriser for fødevarer som kartofler og brød. I januar 1915 indførtes pligt-afl levering af brødkorn, og fra marts samme år blev brødet rationeret. Fra efteråret 1916 skulle der blandes byg i brødet. Efterhån-

Til Sikringsstilling Nord, der blev anlagt som en stærk befæstningslinje tværs over Nordslesvig i 1916-17, hørte denne mandskabsbunker fra det svære batteri ved Andholm nord for Rødekro. Den har i det væsentligste overlevet den danske hærs sprængning i årene 1923-26 og fremstår i dag som en af de bedst bevarede dele af stillingen. Sikringsstilling Nord kom aldrig i kamp, da den frygtede engelske landgang ved Esbjerg udeblev. Dermed undgik den sønderjyske landsdel at blive slagmark.

den blev alle landbrugsvarer omfattet af afleveringspligt og rationering. I vinteren 1916/17 gik det alligevel galt, da kartoffelhøsten var slået fejl, og der i stedet måtte bruges kålrabi-roer. Som »Steckrübenwinter« gik den over i historien.

På landet fik gendarmerne nok at gøre med at overvåge, at der ikke i smug blev slagtet, kærnet smør eller bagt brød på gårdene. Forhindre det kunne de ikke, og ellers kunne de måske bestikkes med naturalier til at se den anden vej. Denne mulighed havde folk i byerne ikke. Byråd og private trådte til for at sikre ernæringen ved opkøb af fødevarer, oprettelse af folkekøkkener, fordeling af skummetmælk fra andelsmejerierne m.m. Det hjalp – men ikke nok. Det samme gjaldt »Ersatz«, de mange erstatningsvarer, der så dagens lys. Det sidste år af krigen var rationerne helt nede på 1000 kalorier om dagen, en tredjedel af, hvad en arbejder skulle bruge. Underernæringen og dens forskellige følgesygdomme bredte sig. Ved årsskiftet 1917/18 kom det til protester. Den 2. januar 1918 demonstrerede op imod 400 kvinder foran rådhuset i Haderslev for at få mere mælk, mel, byggryn og andre varer, som blev ført sydpå for at afhjælpe nøden i de store byer.

I det hele taget lagde krigen et enormt pres på kvinderne. De var ikke kun alene om at skaffe mad og klæder til huse. De var også alene om børnene, og det kunne mærkes på opdragelsen. Og de skulle gøre mands arbejde på mark og i stald, i værksted og fabrik, på kontor og i butik. Nogen hjælp fik de her af de krigsfanger, som faldt i tysk fangenskab, og som blev sat ind som arbejdskraft bl.a. i den sønderjyske landsdel. Fra de store lejre ved Løgumkloster og Bajstrup blev fanger udkommanderet til opdykningsarbejder, men her gjorde kulde, sult og epidemier det

Bruno Topff (1886-1920) var fra Potsdam, men befandt sig på marinelaazaretet i Sønderborg, da revolutionen brød ud i 1918. Den 6. november rejste han sig fra sygesengen og blev formand for soldaterrådet, men allerede den 9. samme måned måtte han træde tilbage på grund af sin sygdom. Ifølge en sejlivet lokal myte udråbte han sig selv til præsident over republikken Als, men det beror på en misforståelse. Han var alene præsident for soldaterrådet, og det var den tyske republik, han udråbte.

af med mange. I tusindvis af fanger blev i små hold og under bevogtning af ældre soldater sendt ud til landsbyerne for at hjælpe til på gårdene. Især de arbejdsomme russiske krigsfanger gjorde gavn og fik til gengæld undertiden en bedre behandling, end myndighederne lagde op til.

Hjemmefronten måtte lægge øjne og øren til en omfattende krigspropaganda. Den Første Verdenskrig blev den første totale krig. Gang på gang blev der appelleret til befolkningens offervilje om at tegne krigslån og om at aflevere metalgenstande, som kunne bruges i krigsførelsen. Skolebørnene stod for de mange indsamlinger og blev sendt i landarbejde, mens Røde Kors og 'Vaterländischer Frauenverein' organiserede udsendelsen af »Liebesgaben« til soldaterne.

Revolutionen og krigens ophør

I sensommeren 1918 begyndte den tyske hær på vestfronten at vakle under vestmagternes offensiv. Regeringen sendte i begyndelsen af oktober et fredstilbud til den amerikanske præsident. I slutningen af oktober 1918 fik matroser i den tyske flåde nok af krigen, da flådeledelsen planlagde et selvmordsangreb på den engelske flåde i Nordsøen. Fra Wilhelmshaven bredte mytteriet sig i de første dage af november til Kiel. Den 4. november sluttede arbejderne på de store skibsværfter sig til matroserne. Mytteriet forvandlede til en revolution. Kravene var en afslutning på krigen og indførelse af en demokratisk republik. Den 4. november blev et soldaterråd og den 5. et arbejderråd oprettet i Kiel som udførende organer for revolutionen – som det var sket året før i Sovjetunionen – men under den moderate socialdemokrat Gustav Noskes ledelse. Fra Kiel bredte rådsbevægelsen sig som en løbeild videre i det krigstrætte Tyskland – også til Sønderjylland.

Her blev der først oprettet soldaterråd i garnisonsbyerne, som overtog opretholdelsen af ro og orden. Det skete den 5. november i Flensborg, hvorfra bevægelsen bredte sig nordover: den 5.-6. i Tønder, den 6. i Sønderborg og Aabenraa og den 7. i Haderslev. Revolutionen blev markeret ved hejsningen af det røde flag på kaserneerne. I Sønderborg fik soldaterrådet i de første tre dage den 32-årige marinesoldat Bruno Topff fra Potsdam som formand eller, som det dengang hed i arbejderbevægelsens særlige sprogbrug, præsident. I marinelaazarettets gård udråbte han republikken. De to forhold har siden givet anledning til den myte, at han havde udråbt øen Als som en selvstændig republik med sig selv som præsident! I kølvandet på soldaterrådene blev der med rod i den lokale arbejderbevægelse oprettet arbejderråd, der udpegede

Kvinderne bar i mændenes fravær hovedbyrden på hjemmefronten. Ikke alene måtte de gøre mands arbejde som her bag ploven; de måtte også leve med evindeligt angst for deres mands liv. På Poul Steffensens litografi »Brev fra fronten« fra 1916 afløses uroen af glæde, da børnene løber ud til moderen på marken med et brev fra faderen.

tilforordnede til de lokale embedsmænd, som blev siddende; dybere gik revolutionen ikke. Arbejderrådene søgte også at styre fødevarfordelingen, så flest muligt fik del i forrådene. Snart gik arbejder- og soldaterrådene sammen. Ud over de fire købstæder blev der i Nordslesvig som minimum dannet soldaterråd i Rødding, Lintrup, Rødekro og Årøsund, arbejdsråd i Augustenborg, Nordborg og Egersund samt fælles arbejder- og soldaterråd i Toftlund, Vojens, Løgumkloster, Højer, Skærbæk og Høruphav. På landet blev der på opfordring fra regeringen i Slesvig oprettet bonde- og landarbejdsråd, men de fik kun ringe betydning.

I Berlin førte revolutionen den 9. november 1918 til kejserens afsættelse og udråbelse af en tysk republik. Socialdemokraten Friedrich Ebert overtog regeringsledelsen. Den 10. underskrev tyske udsendinge de allieredes våbenstilstandsbetingelser. Den 11. november kl. 11 sluttede Den store Krig. De sønderjyske soldater kunne endelig begive sig nordpå til hjemmet. For de tysksindede var lettelsen over krigens ophør blandet med sorgen over kejserriget's nederlag, for de dansksindede med håbet om en genforening med Danmark.

Krigens skygger

På tværs af det nationale skel kostede den Første Verdenskrig sønderjyderne dyrt. På hjemmefronten havde den medført en gevaldig nedslidning af infrastrukturen og produktionsapparatet, som det skulle tage et årtis hårdt slid at genoprette. Men værst var det for soldaterne. Mange vendte hjem som krigsinvalidere; alene i den nordlige del af Slesvig havde ca. 4.000 alvorlige krigsskader. Nogle kunne viderebehandles og genoptrænes til at udøve deres

'Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes efterladte' samlede dem, der var hårdest ramt og på egen krop kendte krigens høje pris. Det var ikke tom snak, når foreningens fane på den røde forside havde indskriften »Fred« indrammet af en opgående sol og på den grønne bagside mottoet »Aldrig mere krig«. Foreningen samlede både dansk- og tysksindede. Derfor var fanen nationalt neutral; de slesvigske løver blev brugt af begge sider i nationalitetskampen. Spørgsmålet var i 1918, om det endelig skulle lykkes at finde en løsning på den slesvigske konflikt, som kunne sikre freden i det dansk-tyske grænseland.

gamle erhverv, mens andre kunne uddannes til ny beskæftigelse. I det nuværende Sønderjylland kom dette til at foregå i årene 1920-25 på Krigsinvalideskolen i Sønderborg. Her fandtes tillige i årene 1920-90 Invalidenævnet for de sønderjyske Landsdele, som stod for fastsættelsen af de varige understøttelser, der skulle kompensere for tabt erhvervsevne. Den sidste krigsinvalid døde i 1996. Invalidenævnet stod også for udbetalingen af understøttelser til de faldnes efterladte. Også her rakte krigens skygger langt frem i tiden; den sidste krigsenke døde så sent som i 2007.

Selv de soldater, som vendte hjem uden synlige mén, var præget af krigen resten af deres liv – mange med sår på psyken. Der var længe et indadvendt præg over skyttegravsgenerationen. Bedst havde krigsveteranerne det nok i hinandens selskab. De tysksindede fandt i 1922 sammen i 'Verband der Vereine ehemaliger deutscher Soldaten im abgetretenen Nordschleswig', mens de dansk-sindede først i 1936 stiftede 'Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914-18'. Under forkortelsen D.S.K. skabte den sammenhold blandt sine medlemmer, indtil 37 kammerater besluttede at nedlægge den i 1988. Den sidste D.S.K.'er døde i

2004. D.S.K. indførte skikken med at nedlægge krans ved de mange monumenter for krigens faldne på våbenstilstandsdagen den 11. november, som stadig følges.

I alt mistede ca. 16.520 soldater fra det gamle hertugdømme Slesvig livet under den Første Verdenskrig. Heraf kom ca. 5.270 fra det nuværende Sønderjylland. Bag disse tal gemmer sig mange familietragedier. Blandt de hårdest ramte var Jens Peter og Marine Jensen i Hviding, der mistede fire sønner: Truels, Laurids, Peter og Niels, mens Las, Martin og Theodor kom hjem som invalider – Las for at dø af en lungesygdom få år senere formentlig som følge af et giftgasangreb under krigen. En anden bror Jens blev såret i armene. Da Las fik underretning om Laurids' død i januar 1915, skrev han fortvivlet til en af de andre brødre: »Kære Bror! Maren skrev til mig at Laurids var falden. Men du har vist fået budskabet hjemme fra. Kære Bror. Hvad synes du nu? Jeg ved slet ikke hvad det skal blive til«, og i et PS: »Kan du trøste Far og Mor lidt? Jeg kan ikke.«

For de efterladte var de mange mistede menneskeliv uoprettelige tab. Mange havde vanskeligt ved at finde en mening med dem. Det gjaldt ikke mindst for de dansksindede. Det var dem, H.P. Hanssen sigtede til, da han indledte sin tale fra Folkehjems balkon i Aabenraa en lille uges tid efter våbenstilstanden: »Vor tanke skal i dag først dvæle ved dem, der måtte drage i felten. Hen ved 30.000 nordslesvigere drog ud. Over 6000 af dem er blevne derude. Verdenskrigen har kostet dobbelt så mange danske livet, som krigen i 1864... Ud over landet sidder nu deres forældre, hustruer og børn, fæstemøer og venner tilbage i sorg og savn. Mangt et hvorfor vil ikke forstumme. Mangt et sind kan ikke finde ro. Men Gud ske lov! Nu lysner det i øst. Morgenrøden er ved at bryde frem. En lysere og lykkeligere tid vil snart oprinde.«

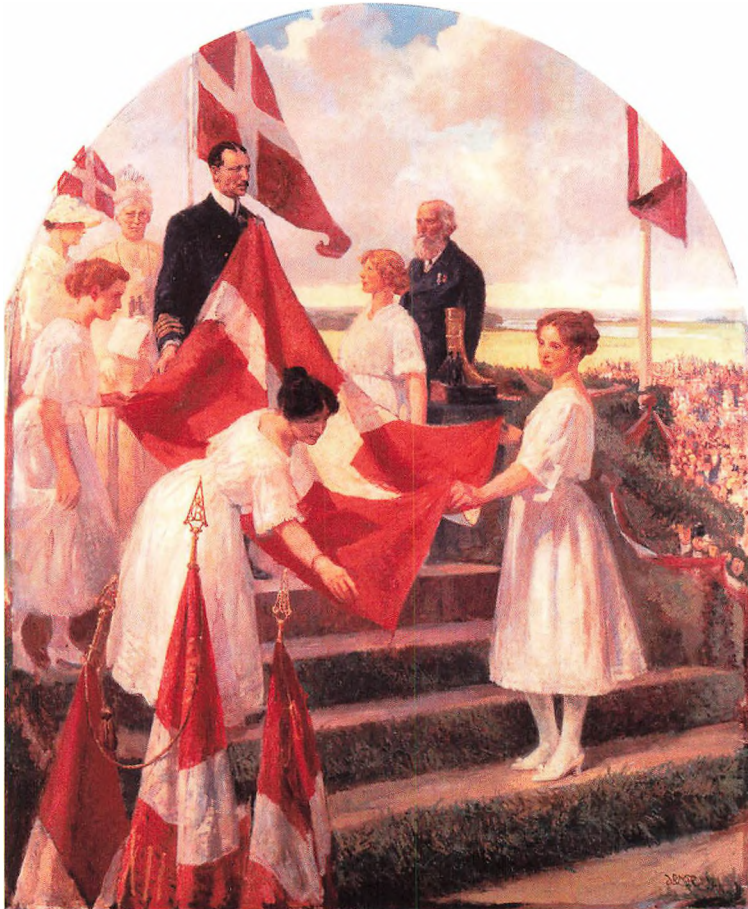
Den mening, som H.P. Hanssen søgte at give de efterladte, var, at deres tab var prisen for Nordslesvigs nært forestående genforening med Danmark.

I de sønderjyske sogne blev der efter krigen rejst mindesmærker for de faldne. På Broager kirkegård blev der efter udkast fra den danske maler Joakim Skovgaard anlagt en mindehøj, hvor der hele vejen rundt i kanten blev sat mindesten for sognets 175 faldne. Familienmedlemmer fik deres navne indhugget på samme sten. Denne mindesten rummer således navnene på fire faldne brødre fra en teglværksarbejderfamilie.

Henrik Becker-Christensen

**Fra »mod hinanden« til
»med hinanden« 1918-2008**

Afslutningen af Første Verdenskrig i 1918 indvarslede en ny periode i Sønderjyllands historie. Efter to folkeafstemninger blev landsdelen delt og efterlod et tysk og et dansk mindretal på hver side af den nye grænse. Hertil kom for Sydslesvigs vedkommende en frisisk befolkningsgruppe.

Glæden over Nordslesvigs genforening med Danmark blev i sommeren 1920 markeret med en stor folkefest i Dybbøl Skanser. Den slagmark, hvor Sønderjylland var gået tabt i 1864, var valgt som ramme om den officielle genforeningsfest. Et af festdagens højdepunkter er skildret på Hans Nikolaj Hansens maleri på omstående side. Christian 10. fik overrakt to gaver af sønderjyderne: Et gammelt dannebrog, der havde vajat i Sønderborg frem til nederlaget i 1864, og rekonstruktioner af de berømte guldhorn fra Gallehus (se bind 1 s. 10-11). Hermed understregedes samhørigheden mellem den genforenede landsdel og Danmark.

I 1920 var der i danske kredse en tro på, at den nationale strid var endt. Sådan kom det dog ikke til at gå. De følgende år blev kendetegnet af en ny holmgang næret af det tyske mindretals grænserevisionskrav og det forhold, at Tyskland ikke anerkendte grænsen. Økonomiske kriser gav ny uro og bandede syd for grænsen vejen for nazisternes magtovertagelse i 1933. Herpå blev grænsespørgsmålet igen akut og de nationale skillelinjer klart optrukket. Det kulminerede under besættelsen.

Efter befrielsen i 1945 var det tyske mindretal præget af retsopgøret og bestræbelser på en ny begyndelse. I Sydslesvig fandt der et sindelagsskifte sted i brede dele af befolkningen. Forventninger om at grænsen blev flyttet, blev ikke indfriet, men det danske mindretal forblev meget større, end det havde været i mellemkrigstiden. Med København-Bonn erklæringerne i 1955 blev grunden herpå lagt til et forbedret forhold mellem mindretal og flertal. Det fik også betydning for relationerne over grænsen. De følgende årtier blev kendetegnet af en udvikling fra et »mod hinanden« til et »med hinanden«. Symbolsk herfor var det, at den faste told- og paskontrol ved landegrænsen blev ophævet i 2001.

Sideløbende med den nationale og politiske udvikling skete der store ændringer i samfundet på begge sider af grænsen. Erhvervsmæssigt var der tale om den største ændring nogensinde – fra landbrug til industri og andre erhverv. Infrastrukturen blev moderniseret, og byerne voksede. Samtidig blev navnet Sønderjylland i daglig tale synonymt med Nordslesvig. Det blev cementeret ved oprettelsen af Sønderjyllands Amt i 1970. Gradvist kom den genvundne landsdel på omgangshøjde med det øvrige Danmark og voksede sammen hermed. Det blev i administrativ henseende fuldbudet ved strukturreformen i 2007.

Da Sønderjylland blev delt

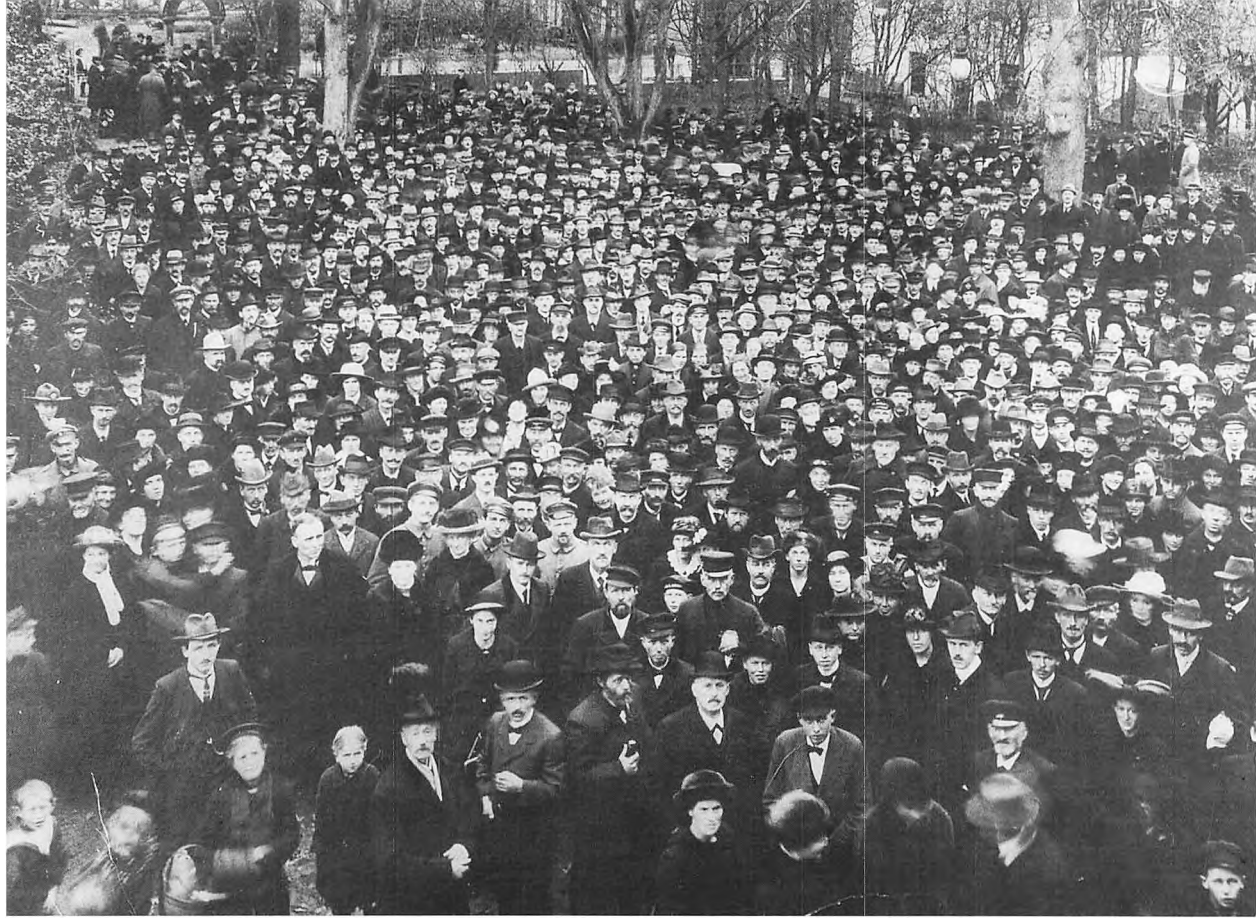
Endnu mens Første Verdenskrig rasede, havde den amerikanske præsident Woodrow Wilson i et budskab til Kongressen gjort rede for USA's program for den kommende verdensfred. I de såkaldte »14 punkter« kom præsidenten bl.a. ind på de nationale problemer i Europa. Han gav tilsagn om Alsace-Lorraines tilbagevenden til Frankrig, skabelsen af en ny polsk stat og justering af Italiens grænser »efter klart anerkendte nationale linjer«. Samtidig fik befolkningerne i Østrig-Ungarn og det osmanniske rige et løfte om mulighed for en fri, autonom udvikling.

Det nordslesvigske spørgsmål var ikke nævnt i de »14 punkter«. I en tale til Kongressen havde præsidenten imidlertid den 11. januar 1918 udtalt om den nye verdensorden, at »alle klart definerede nationale krav skal tilfredsstilles i videste omfang«. Det blev den krumtap, som det dansk-tyske grænsespørgsmål kom til at dreje sig om, og som efter to folkeafstemninger førte til Nordslesvigs genforening med Danmark. Selv om grænsedragningen i 1920 gav anledning til ny strid, blev grunden hermed lagt til en senere tids fredelige forhold mellem Danmark og Tyskland.

Grænsespørgsmålet rejses

I efteråret 1918 var det tyske kejserrige på sammenbruddets rand. Natten mellem den 3. og 4. oktober måtte regeringen i Berlin under pres fra hærledelsen anmode de allierede om våbenstilstand. Det skete med et ønske om, at de kommende fredsforhandlinger skulle ske på grundlag af præsident Wilsons »14 punkter«.

I de samme dage opholdt H.P. Hanssen sig i Berlin, hvor han fik nys om den seneste udvikling. På denne baggrund sendte han den 5. oktober et åbent brevkort til professor Aage Friis i København med følgende ordlyd: »Det omtalte værk er nu at få, da antikvarhandleren rømmer sit lager. Men sig til bibliotekets bestyrelse, at der må handles hurtigt ellers forspildes chancer, som ikke vender tilbage.« For at sløre afsenderens identitet havde han underskrevet sig »H.P. Nør«, hvor »Nør« stod for Nørremølle, der var H.P. Hanssens fødehjem i Sundeved. Ved hjælp af dette kodesprog søgte han med Aage Friis' mellemkomst at underrette den danske regering om, at en løsning af det nordslesvigske

spørgsmål var inden for rækkevidde. Beskeden blev rigtigt opfattet og hurtigt viderebragt til regeringen Zahle. Af frygt for at støde den tyske regering valgte den dog først at se tiden an.

Den 23. oktober tog H.P. Hanssen imidlertid selv et afgørende skridt. Uafhængigt af den danske regering stillede han i den tyske rigsdag krav om en løsning af det nordslesvigske spørgsmål på grundlag af selvbestemmelsesretten. Han henviste bl.a. til præsident Wilsons 14 punkter og Pragfredens § 5. Den tyske regering var officielt afvisende, men under hånden mere imødekommende. Efter en underskiftindsamling blev H.P. Hanssen bakket op af 287 danske foreninger i Nordslesvig. Forsynet hermed og assisteret af Aage Friis, som den tyske regering opfattede som en udsending fra den danske regering, lykkedes det ham at få et skriftligt tilsagn. I et brev stilet til H.P. Hanssen skrev den tyske udenrigsminister dr. Solf den 14. november 1918, at den tyske regering »står derefter på det standpunkt, at også det nordslesvigske spørgsmål i henhold til præsident Wilsons fredsprogram bør løses på grundlag af den pågældende befolknings selvbestemmelsesret«.

Den 16. og 17. november 1918 fastlagde Vælgerforeningen for Nordslesvig principperne for og udstrækningen af den kommende folkeafstemning i en resolution, som blev vedtaget på mødets sidste dag. Samme dag blev der afholdt et stort folkemøde. Da alle ikke kunne være i den store sal, måtte H.P. Hanssen gentage sin tale fra Folkehjems balkon i Aabenraa til de mange, som havde taget opstilling i haven. Talen blev afsluttet med et citat fra den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson, der mundede ud i ordene: »vi vandt vor ret«.

H.P. Hanssen (1862-1936) var hovedarkitekten bag grænse-dragningen i 1920. I oktober 1918 rejste han som rigsdagsmand grænsespørgsmålet i Berlin og var en måned senere toneangivende ved udførelsen af Vælgerforeningens Aabenraa-resolution, der blev afgørende for den geografiske afgrænsning af 1. zone og de principper, der blev lagt til grund for afstemningerne i 1. og 2. zone. Fra juni 1919 til påskekrisen i 1920 var han minister i Det midlertidige ministerium for sønderjydske anliggender.

Hermed var bolden givet op til en ny runde i det dansk-tyske livtag om Sønderjyllands tilhørsforhold.

Først skulle de dansksindede slesvigere dog tage stilling til, hvilke ønsker de ville fremsætte over for de allierede. Det var deres politiske organisation, Vælgerforeningen for Nordslesvig, der kom til at træffe denne beslutning. Det skete, da Vælgerforeningens tilsynsråd mødtes den 16. og 17. november 1918 på Folkehjem i Aabenraa. Foruden tilsynsrådets omkring 30 ordinære medlemmer var der mødt et tilsvarende antal suppleanter. Af de forsamlede var kun nogle få fra det område, der i dag kaldes Sydslesvig.

Mødet på Folkehjem blev det vigtigste i Vælgerforeningens historie. Her skulle man fastlægge principperne for og udstrækningen af den kommende folkeafstemning. Resultatet af overvejelserne kom til udtryk i en resolution, som blev vedtaget på mødets sidste dag. Vælgerforeningen udtalte her: »Vi ønsker det nordslesvigske spørgsmål løst på den måde, at Nordslesvig opfattes som en helhed, hvis befolkning ved at stemme Ja eller Nej tilkendegiver, om den vil genforenes med Danmark.« Nordslesvig blev defineret som området nord for en linje, der fra Vadehavet i vest gik syd om Højer og Tønder til Frøslev og Kruså i øst, svarende til den nuværende landegrænse. Endvidere blev stemmereglerne nærmere omtalt. Endelig blev det betragtet »som en selvfølge«, at tilstødende distrikter i Mellemslesvig, hvis de rejste krav herom, skulle have ret til ved en særskilt afstemning at tilkendegive, om de ønskede at komme tilbage til Danmark.

Vælgerforeningens resolution, der også blev kendt som Aabenraa-resolutionen, fik en afgørende betydning for de følgende be-
givenesser. Det gjaldt specielt den geografiske afgrænsning af Nordslesvig og ønsket om, at dette område skulle stemme under ét. Det var den på fredskonferencen senere godkendte 1. zone, som her havde taget form. Med denne afgrænsning af Nordslesvig fulgte Vælgerforeningen et forslag, der i 1901 var fremsat af den danske historiker H.V. Clausen, og som i eftertiden blev kendt som »Clausen-linjen«. Han havde dog undladt at drage grænsen nord om Flensborg og lod den i stedet stoppe i nærheden af Frøslev. Dermed var det signaleret, at byens tilhørsforhold var et åbent spørgsmål. I 1918 var Vælgerforeningen ikke i tvivl. Det var Clausen heller ikke.

Det store flertal i Vælgerforeningens tilsynsråd var enige med H.P. Hanssen om at trække linjen for en-bloc-afstemningen nord om Flensborg. Som et løfte til de dansksindede i Flensborg og det øvrige Mellemslesvig var der på foranledning af gårdejer Peter Grau blevet tilføjet sætningen om en eventuel afstemning i »de tilstødende distrikter«. Det bevirkede, at resolutionen blev vedtaget så godt som enstemmigt, idet 61 underskrev den i den forelig-

gende form. Hertil kom de to sidste mødedeltagere, der nok tiltrådte resolutionen for Nordslesvigs vedkommende, men tog forbehold med hensyn til Flensborg. Det var advokat Chr. Ravn, Flensborg, og gårdejer P. Budach, Hornskov i Oversø sogn. For dem var det en bitter stund. De markerede deres særstandpunkt med en tilføjelse om, at Flensborg efter deres mening hørte med til Nordslesvig, »om end ikke det danske Nordslesvig«.

Erkendelsen af, at der den 17. november 1918 var blevet trukket et afgørende skel gennem landsdelen, kom bl.a. til udtryk ved, som en iagttagere berettede, at tårerne trillede ned ad kinderne på P. Budach. Et glimt af beslutningens alvor – men også den fordragelighed, hvori den blev truffet – lyser ud af et brev, som Peter Grau skrev dagen efter til Vælgerforeningens sygemeldte formand, J.N.H. Skrumsager. Grau skrev, at det var »så glædeligt lidt, som skilte mellem os, og det slog aldrig ud i bitterhed eller hårde ord, som det heller ikke burde eller måtte. Der var en del vemod iblandet, men der var også megen lykke.«

Efter vedtagelsen af Vælgerforeningens resolution blev der samme eftermiddag afholdt et stort folkemøde i Aabenraa. Da langt fra alle kunne være i den store sal, måtte H.P. Hanssen gentage sin tale til den tusindtallige skare, som havde taget opstilling i Folkehjems have. Talen blev afsluttet med et citat fra den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson, der mundede ud i ordene om, at »vi vandt vor ret«.

For at gøre disse ord til virkelighed blev Aabenraa-resolutionen og den tyske udenrigsministers brev overdraget til den danske regering, der blev bedt om at rejse sagen over for fredskonferencen. Den 28. november 1918 videresendte den danske udenrigsminister Erik Scavenius Vælgerforeningens resolution til gesandterne for USA, Frankrig, Italien og Storbritannien. Hermed var det formelt Vælgerforeningen for Nordslesvig og ikke den danske regering, som rejste det slesvigske spørgsmål overfor de allierede. Den britiske og franske regering var ikke tilfredse hermed og udtalte, at den danske regering selv måtte fremkomme med en officiel anmodning. Det skete så den 12. december 1918. Hermed var det slesvigske spørgsmål blevet forelagt de allierede som et punkt på dagsordenen ved den kommende fredskonference.

Tyske reaktioner

I oktober 1918 var den tysksindede befolkning i provinsen Slesvig-Holsten endnu uforberedt på, hvad der var i vente. Meddelelsen om en forestående grænseændring ville her – som den preussiske indenrigsminister Arnold Drews spåede – »ramme

Advokat Christian Ravn (1877-1964) tog den 17. november 1918 forbehold over for Aabenraa-resolutionen med en tilkendegivelse af, at Flensborg hørte med til Nordslesvig, »om end ikke det danske Nordslesvig«. I 1924 blev Ravn indvalgt i Flensborg byråd, hvor han kom til at repræsentere det danske mindretal i magistraten. Som det fremgår af billedet, var han også medlem af det danske Sct. Knudsgilde. Her bærer han værdighedstegnet på, at han vandt den årlige skydning den 25. juni.

Ved revolutionen i november 1918 blev der oprettet arbejder- og soldaterråd overalt i Tyskland. Her er det forretningsudvalget for arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg. På nederste række yderst til venstre ses murer Richard Hempel (1882-1921), der var arbejderrådsformand og leder af den socialdemokratiske arbejderbevægelse i Sønderborg. De nye råd fik dog ingen indflydelse på grænsespørgsmålet. Stillingtagen hertil blev overladt til de tyske politiske partier og det gamle embedsmandsapparat.

som et tordenslag«. Nyheden om, at den kejserlige regering bad om fred, og at krigen hermed var tabt, kom da også som et lyn fra en klar himmel. Det satte gang i spekulationerne. Fra midten af måneden kunne landråderne i Nordslesvig meddele, at der begyndte at gå rygter om en forestående grænseændring. I Berlin fik H.P. Hanssen to gange om ugen pr. kurer indberetninger om, hvordan stemningen var. I en af disse indberetninger fra Als Sønderherred forlød det, at »vore hjemmetyskere rotter sig forknytte sammen i småklumper som får i uvejre«.

Med revolutionen og kejserens abdikation fik den tyske befolkning et nyt chok. Det mest synlige tegn på de ændrede forhold var de mange arbejder- og soldaterråd, der en overgang tog magten fra de lokale myndigheder. De nye råd vakte megen frygt i borgerlige kredse, der her så kimen til sovjetter i russisk stil. Efter valget til den forfatningsgivende forsamling sidst i januar 1919 var deres politiske rolle dog udspillet på rigsplan. I provinsen Slesvig-Holsten bevarede de flere steder en vis betydning i endnu et års tid. På grænsespørgsmålet fik de ingen indflydelse. Det blev overladt til de politiske partier og det gamle embedsmandsapparat at takle den nye situation.

Frygten for, at Tysklands nederlag skulle give næring til et krav om Nordslesvigs genforening med Danmark, bevirkede, at der i oktober 1918 blev dannet lokale tyske udvalg i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg. De bestod af repræsentanter fra alle tyske politiske partier og havde til formål at imødegå den danske propaganda. På et stort fællesmøde i Flensborg blev

Takkeadresse fra 1.295 dansk-sindede kvinder til den afgående landråd i Haderslev, Hugo Phil von Löw und zu Steinfurth (1880-1969). Takkeadressen er udført af August Wilkens. Den blev overrakt ved det sidste kredsudvalgs-møde under hans ledelse i januar 1920. Andre tyske embedsmænd havde et mere anstrengt forhold til den dansksindede befolkning. Landråd Hans Karl Siemon i Aabenraa betegnede den forestående afstemning som et »uselsomt misbrug af folkenes selvbestemmelsesret«. Kollegaen i Sønderborg, landråd Curth Schönberg, nedlagde i januar 1920 en krans ved det tyske sejrsminde på Dybbøl, på hvis indskrift han tilkendegav: »Dette land er tysk, tysk vil det atter blive«.

der den 31. oktober 1918 oprettet et hovedudvalg, der antog navnet »Det tyske udvalg for hertugdømmet Slesvig«.

Efter revolutionen trak næsten alle socialdemokrater sig ud af »Det tyske udvalg«, der herefter kun repræsenterede de borgerlige partier og de højere embedsmænd. De tiloversblevne delte sig imidlertid hurtigt i en »forhandlingsfløj« og en »protestfløj«. Forhandlingsfløjen erkendte, at en afståelse af dele af Nordslesvig var uundgåelig, men den søgte at begrænse tabet til de mest dansksindede områder. Denne gruppe havde sin basis på Tønder-egnen

og var bl.a. repræsenteret af landråd E.J.A. Böhme og pastor Johannes Schmidt. Protestfløjen med kommercieråd Chr. Fuglsang i spidsen var derimod stærkt repræsenteret på Haderslev-egnen. Da man her i modsætning til Tønder ikke kunne vente sig meget af en folkeafstemning, modsatte protestfolkene sig enhver afståelse af slesvigsk jord til Danmark. Dette modsætningsforhold kom til at sætte sig tydelige spor i de ofte modstridende opråb, som »Det tyske udvalg« udsendte i vinteren 1918-1919.

Også de nye arbejder- og soldaterråd, provinslanddagen og de slesvigske byers tyskdominerede magistrater afviste en grænseændring. Et af de tilbagevendende krav var her, at hvis en afstemning var uundgåelig, skulle kun områder med to tredjedeles dansk flertal afstås til Danmark.

De lokale socialdemokratiske partiforeninger var mere splittede. I Flensborg, Tønder og Aabenraa gik man nok principielt ind for selvbestemmelsesretten, men vendte sig i praksis mod en afståelse. I Aabenraa var der dog ikke fuld enighed herom. I Haderslev og Sønderborg svungede stemningen derimod i vinteren og foråret 1919 i danskorienteret retning. Endelig blev forvirringen ikke mindre af, at den slesvig-holstenske afdeling af socialdemokratiet til »Det tyske udvalgs« store harme udsendte et opråb med tilslutning til, at områder med dansk flertal skulle tilfalde Danmark og områder med tysk flertal Tyskland. Det var i overensstemmelse med de aftaler, som det danske og det tyske socialdemokrati netop havde indgået på socialistkonferencen i Bern.

De forskellige synspunkter blev imidlertid bøjet så meget mod hinanden, at samtlige slesvig-holstenske repræsentanter i den tyske nationalforsamling den 22. april 1919 kunne enes om et fælles program. I den såkaldte Neumünster-erklæring blev der bl.a. stillet krav om en kommunevis afstemning, to tredjedeles dansk flertal af de afgivne stemmer for afståelse, og at der ved den endelige afgørelse blev sørget for, at der blev lige store mindretal på begge sider af den nye landegrænse. Hertil kom krav om, at afstemningsområdet ikke skulle besættes af fremmede tropper, men i stedet administreres af en dansk-tysk kommission med en svensk opmand. Dette program blev få dage efter tiltrådt af »Det tyske udvalg«.

Da den tyske regerings fredsdelegation den 29. maj 1919 fremsatte sit modforslag til de allieredes traktatudkast, fulgte den dog kun delvis de slesvig-holstenske ønsker. Kravet om kommunevis afstemning og en dansk-tysk kommission var bibeholdt, mens punktet om lige store mindretal var udeladt. Tilsvarende var kravet om 2/3 flertal af de valgberettigede for afståelse i de enkelte kommuner reduceret til rene flertalsafgørelser. I det tyske modforslag blev der opereret med kun én afstemningszone. Sydgræn-

Tysk plakat ved folkeafstemningen i 1920 udført af den tyske kunstner Paul Haase. Den harniskklædte ridder ses i profil med højre hånd hævet til edsafleggelse, mens den pansrede venstre hånd holder om den blå-hvid-røde slesvig-holstenske fane. Ridderens hoved med lav pande, langt hår, kantede træk og et skarpt børende blik var medvirkende til, at plakaten i folkemunde blev omtalt som »der Dänenschreck«.

sen skulle gå nord om Højer og Tønder, syd om Ladelund og Medelby sogne og videre nord om Kruså og Kollund.

Da det kom til stykket, fik dog hverken den tysksindede befolkning i provinsen Slesvig-Holsten eller rigsregeringen nogen indflydelse på afstemningsreglerne. Det var helt overladt sejrherrene. I praksis fulgte de Vælgerforeningen for Nordslesvig og den danske regering. Det skete dog ikke uden sværdslag. Mens den tyske modpart efter en dyb splittelse var nået frem til et kompromis, gik det lige modsat i den danske lejr. Her blev enigheden afløst af en heftig strid, der tiltog i styrke efterhånden som afstemningen nærmede sig.

Mens det var Vælgerforeningen for Nordslesvig, der havde fastlagt afgrænsningen af 1. afstemningszone, blev det overladt til den danske gesandt H.A. Bernhoft og den af Udenrigsministeriet udsendte særligt sagkyndige lektor H.V. Clausen at fastlægge 2. zones sydgrænse. På kortet er også indtegnet den tyske regerings modforslag til fredskonferencen med en kommunevis afstemning i én enkelt zone samt Danevirke-bevægelsens ønske om en 3. zone.

Slesvigs inddeling i afstemningszoner 1919

Dansk splittelse

Det var frygten for den store nabo i syd, der bevirkede, at den danske regering i efteråret 1918 havde forholdt sig afventende i grænsespørgsmålet. I første omgang nøjedes Folketing og Lands ting med på et lukket møde den 23. oktober 1918 at fastslå, »at ingen anden ændring i Slesvigs nuværende stilling end en ordning efter nationalitetsprincippet stemmer med det danske folks ønske, følelse og interesse«. Selv om Vælgerforeningens resolution nøje svarede til de tanker, som regeringen havde gjort sig om en løsning af det slesvigske spørgsmål, ønskede Erik Scavenius endnu ikke at bekende kulør. Det var som nævnt først efter et diplomatisk mummespil, at han i december 1918 måtte bide i det sure æble og på Danmarks vegne rejse det slesvigske spørgsmål over for de allierede. Hermed var indholdet af Vælgerforeningens resolution også blevet officiel dansk politik.

I januar 1919 trådte fredskonferencen sammen i Paris. Den 21. februar fik den danske gesandt H.A. Bernhoft og den af Udenrigsministeriet udsendte særligt sagkyndige lektor H.V. Clausen fore-

træde. På den danske regerings vegne gentog gesandten her Vælgerforeningens ønske om, at Nordslesvig ved en en bloc afstemning måtte få mulighed for at stemme sig hjem til Danmark. Samtidig anmeldte han også et ønske om en særlig afstemning i de »tilstødende distrikter« i Mellemslesvig inklusive Flensborg. Afstemningen her skulle være »distriktsvis« eller »kommunevis«, som det senere blev kaldt. Da den danske regering ikke havde tilkendegivet, hvor langt de tilgrænsende distrikter strakte sig, havde Bernhoft og H.V. Clausen på egen hånd fastlagt 2. zones sydgrænse. Over for fredskonferencen foreslog de en linje, der gik syd om øen Før i vest langs sydgrænsen af Tønder kreds, syd om sognene Hjoldelund, Oversø, Adelby og Munkbrarup over til den ydre del af Flensborg Fjord.

Da en dansk rigsdagsdelegation, der var forstærket med flere sønderjyder, i begyndelsen af marts 1919 gæstede fredskonferencen, blev den således stillet over for et *fait accompli*. H.P. Hansen, Nis Nissen og den radikale forsvarsminister P. Munch måtte ved ankomsten til Paris derfor nøjes med til deres fortrydelse at konstatere, at afstemningsgrænsen var blevet lagt »meget sydlig«. Det skete vidnede om den manglende føling, som udenrigsminister Scavenius havde med begivenhederne.

Mens der i de politiske partier udadtil endnu var enighed om grænsespørgsmålet, opstod der i de samme måneder to bevægelser, der trak i en anden retning. Det var Flensborg-bevægelsen og Danevirke-bevægelsen, der begyndte at stille krav om en sydligere grænsedragning, end den regeringen og H.P. Hansen havde lagt op til. Fælles for de to bevægelser var det, at forestillingen om Danmarks historiske ret overskyggede princippet om den nationale selvbestemmelsesret. Begge bevægelser vandt tilhængere såvel i Kongeriget som i Sønderjylland. Mens Flensborg-bevægelsen voksede sig stor og stærk, forblev Danevirke-bevægelsen en lille, men slagkraftig outsidergruppe.

Det var som en eksponent for den begyndende Flensborg-bevægelse, at historikeren Vilhelm la Cour i januar 1919 udtalte, at et dansk Flensborg ikke ville give nævneværdige problemer. Han forestillede sig, at det tyske element i byen efter at være blevet befriet for sit »berlineri« ville vende tilbage til de fredelige tilstande fra helstatens tid. Derimod ville et tysk Flensborg ifølge la Cour blive et »stormcentrum umiddelbart uden for vor dør«. Derfor gjaldt det uanset afstemningens resultat om at få byen med til Danmark.

Lige som Flensborg-bevægelsen bagatelliserede også Danevirke-bevægelsen betydningen af den tysksindede befolknings størrelse. Et godt udtryk herfor var det memorandum, som den ledende skikkelse inden for Danevirke-bevægelsen, dr. Ionas Collin,

Historikeren Vilhelm la Cour (1883-1974) var i afstemningstiden en ivrig fortaler for Flensborg-bevægelsen. I de følgende årtier markerede han sig bl.a. ved udgivelsen af tidsskriftet »Grænsevagten« og var i 1945 med til at rejse Sydslesvigspørgsmålet.

i februar 1919 på Mellemslesvigsk Udvalgs vegne overgav freds-konferencen. Collin argumenterede stærkt for, at den nye landegrænse mellem Danmark og Tyskland skulle ligge ved Danevirke. »Det er en naturlig grænse«, skrev Collin, »som ville være i stand til at danne skel mellem de to folk. Den har holdt i tusind år, hvad der vidner om dens værd. De 200.000 tysktalende indbyggere nord for denne linje ville sandsynligvis efter et eller to slægtled på ny blive danske.«

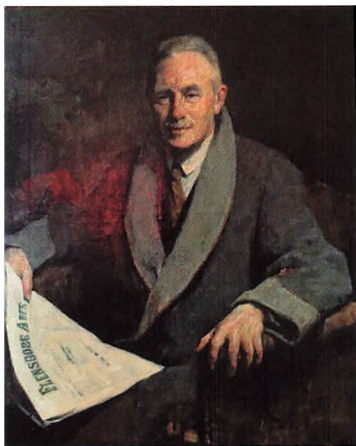
I kraft af gode forbindelser til den franske regering lykkedes det Danevirke-bevægelsen at sætte triumf på. Da de allierede i maj 1919 offentliggjorde et udkast til fredstraktat, var der til den danske regerings store overraskelse indføjet en 3. afstemningszone, der gik ned til en linje Tønning-Frederiksstad-Slesvig-Slien. På grund af energiske protester fra den danske regerings side gled denne zone dog ud igen. I Versailles-traktaten af 28. juni 1919 var der for Slesvigs vedkommende kun to zoner, hvis udstrækning og afstemningsform svarede til de tidligere fremsatte ønsker.

Spørgsmålet om 3. zone bevirkede imidlertid, at den hidtidige borgfred blev brudt og afløst af en voldsom strid. I Danmark brød Det konservative Folkeparti og Venstre med den hidtidige linje og støttede bestræbelserne på at få Flensborg med til Danmark. I Sønderjylland blev Vælgerforeningen tilsvarende dybt splittet. Her stod den såkaldte Aabenraa-retning anført af H.P. Hanssen og Nis Nissen over for Flensborg-retningen. Eksponenter for sidstnævnte var mænd som Ernst Christiansen, P. Grau, H.D. Kloppenborg-Skrumsager og A. Svensson. Tidligere havde de to fløje flere gange indgået forlig, men med striden om 3. zone var ethvert kompromis udelukket. Efter denne zones bortfald gjaldt striden Flensborgs fremtid og i den forbindelse ikke mindst H.P. Hanssen, der i juni 1919 var blevet minister for sønderjyske anliggender i regeringen Zahle.

I Vælgerforeningens tilsynsråd kunne H.P. Hanssen mønstre et lille flertal, men her som i den øvrige befolkning blev grøfterne i disse måneder gravet så dybe, at de holdt sig i mange år fremover. I den aktuelle situation betød det, at det var en indbyrdes dybt splittet dansksindet befolkning, der gik til folkeafstemning i 1920. Et kunne alle dog enes om: at opnå det bedst mulige resultat for danskheden.

Det samme gjaldt den i 1911 oprettede Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, der otte år senere skiftede navn til Sønderjysk Arbejderforening. I november 1918 havde den kun 373 medlemmer i hele Nordslesvig, men den var i februar 1920 kommet op på 12.730. Den store vækst vidnede om arbejder- og husmandsklassens store utilfredshed med de ringe levevilkår efter fire

Overlæge Ionas Collin (1877-1938) var en ledende skikkelse i Danevirke-bevægelsen. I kraft af gode forbindelser til den franske regering fik han og ligesindede i 1919 i et udkast til Versailles-traktaten indføjet en 3. afstemningszone ned til en linje Tønning-Frederiksstad-Slesvig-Slien. Efter at den danske regering havde gjort indsigelse, bortfaldt denne zone i den endelige traktat.

De mange farvestrålende afstemningsplakater var udslag af en moderne valgkampsteknik i stor målestok. Fra begge sider blev der slået på den »historiske ret«. Fra tysk side kunne man bl.a. henvise til Uwe Jens Lornsens indsats i 1830 og den gamle læresætning »up ewig ungedelt«. Men også de materielle forhold spillede en rolle. Her havde man fra dansk side frit slag til på det forarmede Tysklands bekostning at spille på de bedre fremtidsmuligheder ved en tilslutning til Danmark. Det var medvirkende til det tyske skældsord »Speckdänen«. Et tidens tegn var det, at vælgerne på nogle af de danske plakater blev beroliget med, at »ingen kan se, hvordan du stemmer«.

års krig. Det var sket i konkurrence med de socialdemokratiske partiafdelinger, hvoraf flere som nævnt var tyskdominerede. Det var det nationale, der skilte.

»Nu er dagen der, vi vil hjem!«

Den 14. januar 1920 anløb to krigsskibe Flensborg. Det var den engelske krydser »Carysford« og den franske »La Marseillaise«. Deres mandskab udgjorde fortroppen på de ca. 3.000 engelske og franske

Den nationale selvbestemmel-
sesret blev den krumtap, som
det dansk-tyske grænsespørgs-
mål kom til at dreje sig om
1918-1920. Det blev knæsat i
Versaillestraktaten – og gav stof
til flere danske afstemningspla-
kater.

soldater, der skulle sikre opretholdelsen af ro og orden i de to zoner. Som fastlagt i Versaillestraktaten blev den udøvende myndighed i området overdraget til en international kommission. Den skulle forestå afstemningerne, fremsætte forslag til endelig grænsedragning og tage sig af alle andre praktiske spørgsmål i overgangstiden. Formand for kommissionen var englænderen Charles Marling.

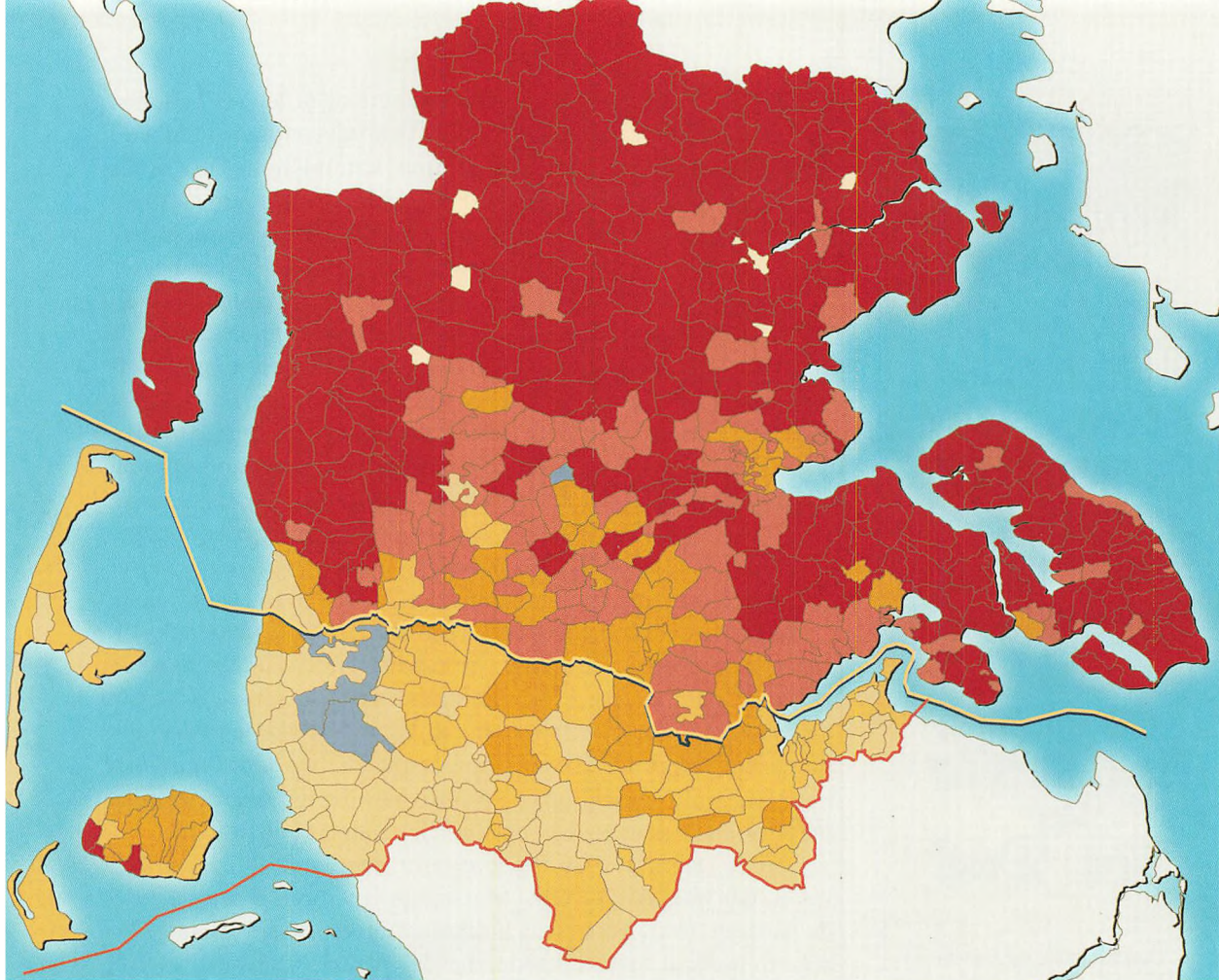
To dage før de to krigsskibes ankomst offentliggjorde Vælgerforeningen for Nordslesvig sit valgopråb. Det blev indledt med de manende ord: »Sønderjyder, nu er dagen der, vi vil hjem!« Hermed blev bolden givet op til de to folkeafstemninger. De følgende uger blev præget af en intens afstemningskamp. På talrige møder, gennem pressen og ved hjælp af et udbygget organisationsapparat gjorde begge parter i det nationale opgør deres yderste for at påvirke det endelige resultat. Det skete gennem stærke appeller til de nationale følelser, men navnlig i 2. zone søgte begge parter dog også at udnytte den økonomiske og sociale nød i agitationen.

For begge parter gjaldt det også om at fremskaffe så mange »tilrejsende« vælgere som muligt. Oprindeligt var der kun tænkt på de personer, der var født i afstemningsområdet og senere udvist af magthaverne. Under tilblivelsen af Versaillestraktaten blev der imidlertid ved en fejl åbnet op for, at alle, der var født i området, kunne stemme uanset bopæl. I praksis blev det til tyskernes fordel, men kom ikke til at påvirke det endelige resultat i de to zoner.

Den 10. februar 1920 fandt afstemningen sted i 1. zone. Det var en dag med dårligt vejr. »Storm og regn«, som den tysksindede gårdejer Hans Festersen, Kokhave, noterede i sin dagbog. Da afstemningslokalerne lukkede, havde 101.632 personer afgivet deres stemme. Af dem var 27.853 tilrejsende. I alt var 91,4% af de stemmeberettigede gået til valgurnerne.

Under ordet afstemning, der var understreget med to streger, havde Hans Festersen i sin dagbog noteret resultatet i den del af Kværs sogn, hvor han boede. Det var blevet til 22 tyske og 76 danske stemmer. Det svarede fordelingsmæssigt nogenlunde til det samlede resultat i Nordslesvig. Her havde 74,9% stemt for Danmark og 25,1% for Tyskland.

Der var tysk flertal i Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Højer flække og landsogn samt Ubjerg og Tinglev sogne. I den øvrige del var der de fleste steder et solidt dansk flertal. Lidt mere kalejdoskopisk bliver det, hvis man fokuserer på de mange små prussiske landkommuner, godsdistrikter m.m. Her var der dansk flertal overalt i Haderslev kreds og Sønderborg kreds samt de fleste steder i Aabenraa kreds. I den del af Tønder kreds, der hørte til 1. zone, var der tysk flertal på omkring en fjerdedel af valgstederne. Hertil kom de tyske flertal i Tønder og Højer. Det ændrede

Stemmeandel for Danmark i %

Folkeafstemningerne 10. februar og 14. marts 1920

dog ikke ved det samlede billede. Afstemningsresultatet blev da også hilst med jubel i den danske lejr.

Anderledes gik det den 14. marts i 2. zone, hvor 64.524 vælgere afgav deres stemme. Sammenlagt stemte 19,8% for Danmark og 80,2% for Tyskland. I Flensborg var tallene henholdsvis 24,8% og 75,2%. Der var heller ikke dansk flertal i nogen af landsognene i

Kort over afstemningsresultaterne i 1. zone den 10. februar 1920 og 2. zone den 14. marts 1920. Kortet viser fordelingen af de danske stemmer i de enkelte kommuner.

afstemningsområdet. Det var kun tilfældet ved to små afstemningssteder på øen Før. Det bedste resultat blev opnået i St. Laurentii sogn på Vesterland Før, der i tiden før 1864 havde været en kongerigsk enklave. Her var 33% af stemmerne for en tilslutning til Danmark.

Dagen efter var Hans Festersen i Flensborg. I dagbogen kunne han berette om stærk trængsel og »feststemning«. I Danmark var skuffelsen derimod stor. Det gjaldt særlig i de kredse, der havde sat deres lid til, at en gevinst på lidt under halvdelen af stemmerne i Flensborg ville være nok til at få grænsen til at gå syd om denne by. De knap 25% rakte ikke hertil. Sammenlignet med de 4%, der ved rigsdagsvalget i 1912 stemte på de danske kandidater, var det imidlertid en kraftpræstation, der lagde grunden til et levedygtigt dansk mindretal i Sydslesvig.

Folkeafstemningerne i Sønderjylland var ikke de eneste, hvor den nationale selvbestemmelsesret blev taget i brug ved fastlæggelsen af Tysklands nye grænser. Folkeafstemninger i Allenstein, Marienswerder og Schlesien regulerede grænsen til Polen. En åben registrering uden international kontrol førte til afståelsen af Eupen-Malmedy til Belgien. I 1935 fulgte så folkeafstemningen i Saarland, hvor et stort flertal stemte for tilbagevenden til Tyskland. Alsace-Lorraine blev derimod fransk uden folkeafstemning.

Det var den internationale kommissions opgave at stille forslag om den endelige grænselinje mellem Danmark og Tyskland. Mens kommissionen arbejdede, søgte Flensborg-bevægelsen i Danmark at skabe interesse for en internationalisering af 2. zone. Tilsvarende fremkom den tyske regering med et krav om, at den sydligste del af 1. zone skulle tilfalde Tyskland. Det blev foreslået, at grænsen skulle følge den såkaldte Tiedje-linje, der gik nord om Højer og Tønder samt de øst herfor liggende sogne helt over til Rinkenæs på nordsiden af Flensborg Fjord. Ingen af de to forslag blev dog taget ad notam af de allierede.

Den 16. april undertegnede medlemmerne af den internationale kommission deres forslag om en ny dansk-tysk grænse. De var ikke enige. Et flertal, hvor formandens stemme var udslagsgivende, gik ind for Clausen-linjen, mens et mindretal ønskede en lidt sydligere landegrænse. Den gik syd om Aventoft, Sønder Løgum, Ladelund og Medelby sogne samt en del af Klusskov og bebyggelserne Kobermølle og Wassersleben. I Paris fulgte fredskonferencen flertallets indstilling. Her gik ambassadørrådet den 8. maj ind for Clausen-linjen. Den 15. juni modtog den danske gesandt en note herom fra fredskonferencen, hvor den nye grænselinje blev detaljeret beskrevet.

Det var et håndfast udtryk for Nordslesvigs skifte fra tysk til dansk styre, da der i maj 1920 kom danske soldater til landsdelen. På Erik Henningsens maleri bliver soldaterne budt velkommen på Als.

Genforeningen

Genforeningen af De sønderjyske Landsdele, som var den administrative betegnelse på det landområde, der blev indlemmet i Danmark i 1920, var grundigt forberedt. Der var to veje at vælge imellem. Enten kunne tysk ret forblive gældende indtil videre, hvor intet andet var bestemt, eller dansk ret indføres med en række undtagelsesbestemmelser. Man valgte den første metode. Det betød, at dansk ret kun blev gældende, hvor det udtrykkeligt blev bestemt. Det krævede til gengæld en omfattende sønderjysk særlovgivning.

Vælgerforeningen for Nordslesvig havde i 1918-19 selv nedsat

Den 9. juli 1920 underskrev Christian 10. loven om Nord-slesvigs indlemmelse i Kongeriget. Samme dag sejlede han fra København til Kolding og begav sig den 10. juli til Taps. Her besteg kongen den hvide hest og levede op til tidligere spådomme ved at overskride det slettede grænseskel nord for Christiansfeld. Til venstre i billedet ses kroen med skiltet »Automobil holdet«, der vidnede om stedets hidtidige funktion i forbindelse med told- og paskontrol.

en række udvalg, der kom med forslag til den fremtidige ordning under dansk styre. Dette input gik videre til de centrale myndigheder i København. Her havde de første overvejelser fundet sted i det såkaldte Kriegerudvalg, der blev nedsat ved årsskiftet 1918-19. Det bestod kun af to personer – kabinetssekretær A. Krieger og by- og herredsfuldmægtig Martin Hammerich, der var kendt for sit stærke sønderjyske engagement.

Da dette indledende arbejde ebbede ud i foråret 1919, blev udvalget afløst af Rigsdagspartiernes sønderjydske udvalg og Det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender med H.P. Hanssen som minister. Efter påskekrisen i 1920, hvor kong Christian 10. afskedigede regeringen Zahle, blev ministeriet forvandlet til et kontor under Statsministeriet, der fortsatte til udgangen af året. Som et koordinerende organ var der i januar 1920 endvidere blevet nedsat et sønderjysk lovudvalg. Hertil kom det store forberedende arbejde i de enkelte ministerier. Det var på denne baggrund, at der den 25. juni 1920 blev forelagt ikke mindre end 76 lovforslag i Folketinget. Dagen efter gjorde Landstinget dem færdige med lovkraft fra den 28. juni 1920.

Rigsdagen havde også rustet sig i økonomisk henseende. I 1919 blev det besluttet, at staten skulle optage et såkaldt »genforeningslån« på 145 mio. kr. Det blev også vedtaget, at indtægten ved salget i 1917 af de vestindiske øer til USA skulle anvendes til genforeningen. I juli 1920 svarede det til o. 153 mio. kr. Beløbene skal ses i forhold til en samlet finanslov 1919/20 på 286,5 mio. kr.

Samtidig var Nordslesvig begyndt at skifte ham fra tysk til dansk styre. Et håndfast udtryk herfor var det, da der i begyndelsen af maj 1920 kom danske soldater til landsdelen. Efter at der var etableret en effektiv spærring mellem 1. og 2. zone, blev kronemønten indført den 20. maj. Samme dag gik postvæsnets over på danske hænder. De røde uniformsjakker var her et nyt indslag i gadebilledet. I de følgende uger overtog danske embedsmænd det ene forvaltningsområde efter det andet. Natten mellem den 26. og 27. maj blev der indført pastvang og paskontrol mellem 1. og 2. zone. Det var en skelsættende begivenhed, der på det praktiske plan markerede den endelige deling af Sønderjylland.

Få dage efter fredskonferencens note af 15. juni forsvandt den tyske toldkontrol ved Kongeåen. Den 16. juni ophørte den inter-

Glæden over Nordslesvigs genforening med Danmark fik et synligt udtryk ved opsætningen af mange genforeningssten over hele landet. At der var tale om en folkesag var Lysabild sogns beboere et eksempel på, da de i 1930 i samlet flok ved hjælp af kæder og tove slæbte en stor sten fra stranden øst for Kegnæs drej, nær Skovmosen, til Lysabild kirke.

Lensgreve Otto Didrik Schack (1882-1949) blev i 1919 formand for Vælgerforeningen for Nordslesvig. 1920-1949 var han amtmand i Tønder amt.

nationale kommissions myndighed over de to afstemningsområder. Den følgende dag blev 2. zones forbliven ved Tyskland markeret ved en stor festlighed på Südermarkt i Flensborg. I Nordslesvig trak den formelle overdragelse derimod ud. Det skete først den 5. juli ved indgåelsen af en tosidet traktat mellem Danmark og de allierede. Fire dage senere underskrev Christian 10. indlemmelsesloven, og den 10. juli 1920 red han på en hvid hest under stor jubel over den gamle grænse nord for Christiansfeld.

I sin dagbog noterede gårdejer Hans Festersen, Kokhave, de begivenheder, der vidnede om landsdelens gradvise overgang til dansk styre. Den 9. juli kunne han konstatere, at der var »genforeningsfest. Overalt fest«. Kongens ridt over den gamle grænse blev også noteret, samt at der var »meget stærk biltrafik«. Trafikken tog til den følgende dag, hvor Festersen bemærkede mængden af biler og andre køretøjer, der var på vej til Dybbøl Banke.

Genforeningsfesten på Dybbøl den 11. juli 1920 med ca. 100.000 deltagere blev kulminationen på de mange fester, der prægede denne sommer. I flere store taler blev der udtrykt taknemmelighed over, at det skilte atter havde føjet sig sammen. Særlig opmærksomhed vakte grev O.D. Schacks tale, hvor han bl.a. tilkendegav, at: »Vi skal være dig gode og trofaste sønner og døtre, Danmark, det lover vi dig i dag – og det giver vi dig håndslag på, kong Christian.«

Glæden over det skete fik i de følgende år et synligt udtryk ved opsætningen af mange genforeningssten over hele landet. I tiden fra 1919 til 1950 blev der rejst o. 580 – heraf hen ved en femtedel i Sønderjylland. Hermed er genforeningen den begivenhed i Danmarks historie, som der er rejst flest mindesmærker over.

Grænse og mindretal

Gennem århundreder havde Sønderjylland været en historisk enhed – trods alle omskiftelser. Først som dansk rigsdelt, herpå som hertugdømme og til sidst som en del af den preussiske provins Slesvig-Holsten. Som sådan havde Sønderjylland altid haft en grænsefunktion, men med delingen i 1920 blev området i egentligste forstand en grænseregion.

Den nye grænse forblev ikke kun en streg på kortet. Den efterlod nationale mindretal på hver side og blev en skarp skillelinje mellem dansk og tysk økonomi, politik og samfundsstruktur. I de første årtier blev skellet større. Det gjaldt ikke mindst efter Hitlers magtovertagelse i 1933, hvor diktatur kom til at stå over for demokrati. I 1940 blev grænsen overskredet med militær magt, men ved det 3. riges sammenbrud i 1945 var den trukket op som ingen sinde. Ikke kun i fysisk forstand, men også i folks hoveder når det gjaldt forholdet mellem dansk og tysk.

To landsdele

Den danske historiker H.V. Clausen var ikke kun ophavsmand til linjeføringen af den nye landegrænse mellem Danmark og Tyskland. I 1890 udgav han en »Rejsehåndbog for Sønderjylland«. Den blev senere genudgivet flere gange. I 1920 udkom fjerde gennemsete udgave.

I årene omkring genforeningen var den lille håndbog en kærkommen ledsager for mange rejsende nordfra. Den indeholdt et væld af praktiske oplysninger om hoteller, trafikale forhold, mindesmærker, topografiske og historiske forhold samt turforslag. Stilen var knap, nærmest telegramagtig. Der blev sparet på superlativerne. F.eks. hed det kort og godt om togrejsen fra Ribe til Tønder: »ingen landskabelige skønheder; egnen er næsten fuldstændig flad«.

Nogle steder fik dog også et rosende ord med på vejen. Haderslev havde en meget smuk beliggenhed, Aabenraa blev citeret for, at den kappedes »i skøn beliggenhed med Vejle«, mens Sønderborg stod mål med de andre byer i skønhed. Tønder havde gjort et særligt indtryk på H.V. Clausen, for »der er over denne by den samme ejendommelige duft som i Ribe, af hø og ko og dynd og

Historikeren H.V. Clausen (1861–1937) stod fadder til den geografiske afgrænsning af Nordslesvig, der blev fulgt af Vælgerforeningen i 1918, og som i datiden blev kendt som »Clausen-linjen«. Han havde et indgående kendskab til landsdelen. Det udmøntede sig bl.a. i en »Rejsehåndbog for Sønderjylland«, der blev flittigt benyttet i årene omkring genforeningen.

På grund af de vanskelige afvandingsforhold i Tøndermarsken kunne op imod 4.000 ha stå under vand i vinterhalvåret. Det kunne også ske i våde somre og gav i perioder indtryk af, at Tønder lå på et fremspring i en sø, hvor kun landeveje og jernbandedæmninger ragede op som diger. I 1921 nedsatte Landbrugsministeriet en afvandingskommission for Tønder amt. Dens betænkning blev i 1925 lagt til grund for inddigning af Vidåens, Sønderåens og Grønåens nedre løb, regulering af Vidåen, anlæg af pumpestationer og o. 250 afvandingskanaler. Da arbejdet var afsluttet i 1930, gav det mulighed for udnyttelse af 14.000 ha marskarealer og for bebyggelse uden for bakkeøer og værfier.

gødning opgået i en enhed«. Også udefra tog den sig godt ud med det mørke løv i plantningerne mod de lyse enge, enkelte røde tage og kirkens grå spir under en høj himmel.

Det gentog sig længere mod syd i beskrivelsen af Husum, der havde inspireret »den udmærkede lyriker« og – som Clausen tilføjede i en følgende udgave – »danskerhader« Th. Storm til digtet »Die graue Stadt am Meer« – den grå by ved havet. Storm havde ifølge Clausen dog ikke taget højde for »de dejlige belysninger og solnedgange i den disede havluft« og heller ikke de vide udsigter over de grønne flader. Østpå blev Slesvig betegnet som en stille, hyggelig by, der rummede dejlige privathaver med »roseflor«, mens Flensborg blev berømmet for sin skønne beliggenhed, historiske minder, borgerstandens dygtighed og dele af befolkningens trofaste vedhængen ved Danmark. Der var dog et sted, som helt havde bjergtaget lektoren, og hvor al reservation blev lagt til side. Det var øen Sild, der frembød »en enestående og storartet natur«, som han anbefalede alle at tage i øjesyn.

H.V. Clausen benyttede navnene »Slesvig« og »Sønderjylland« synonymt i sin rejsehåndbog som betegnelse for landet mellem Kongeåen og Ejderen. Det var helt korrekt, men i 1920 på tærsklen til at få en historisk klang. For med den nye grænse var der skabt to landsdele, der gjorde det naturligt at skelne mellem et Nordslesvig og et Sydslesvig. Det var ikke nyt, men den geografiske afgrænsning havde lige som betegnelsen Mellemslesvig – der omtrent svarede til 2. zone – hidtil været noget flydende. Betegnelsen Nordslesvig blev benyttet af både danskere og tyskere; derimod blev Sydslesvig i tysk sammenhæng kaldt for »Landesteil Schleswig«.

Samtidig fik betegnelsen Sønderjylland en ny geografisk betydning. Den danske regering og rigsdag havde selv givet bolden op hertil ved i officiel sprogbrug at betegne den genvundne landsdel som »De sønderjyske landsdele«. Det kan ikke undre, at det aldrig slog an i en folkelig sammenhæng. I stedet blev Sønderjylland i den almene bevidsthed hurtigt identisk med Nordslesvig. Længe blev de to navne benyttet side om side indtil Sønderjylland blev enerådende i daglig dansk tale. Det blev understreget ved oprettelsen af Sønderjyllands Amt i 1970.

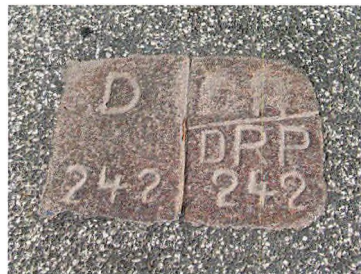
Ved genforeningen omfattede Nordslesvig et landområde på o. 3.900 km². Ved folketællingen i 1921 blev der her registreret 163.622 personer. I størrelse svarede landsdelen omtrent til den fynske øgruppe. Danmarks areal blev forøget med 10%, mens befolkningstallet steg med 5%. Ifølge Versaillestraktaten fik befolkningen i den afståede landsdel, som hidtil havde været tyske statsborgere, automatisk dansk indfødsret, hvis de havde været bosat her før den 1. oktober 1918, og der ikke var sket ændring af bopælen på afståelsestidspunktet i 1920. Personer, der ikke opfyldte denne bestemmelse, havde mulighed for at optere for Danmark. Tilsvarende kunne man bevare sit tyske statsborgerskab ved at optere for Tyskland. I de første år var der tale om en omfattende indvandring fra det gamle land, der mere end opvejede den betydelige tyske udvandring. I 1925 var befolkningstallet øget til o. 176.400, i 1945 nærmede det sig 200.000.

Sydslesvig var med o. 5.200 km² arealmæssigt ca. en fjerdedel større end Nordslesvig; befolkningstallet var derimod dobbelt så stort. I 1925 var der o. 341.500 bosiddende personer i landsdelen. I 1939 var tallet vokset til 384.000. Begge tal inkluderer den del af Rendborg kreds, der er beliggende nord for Ejderen.

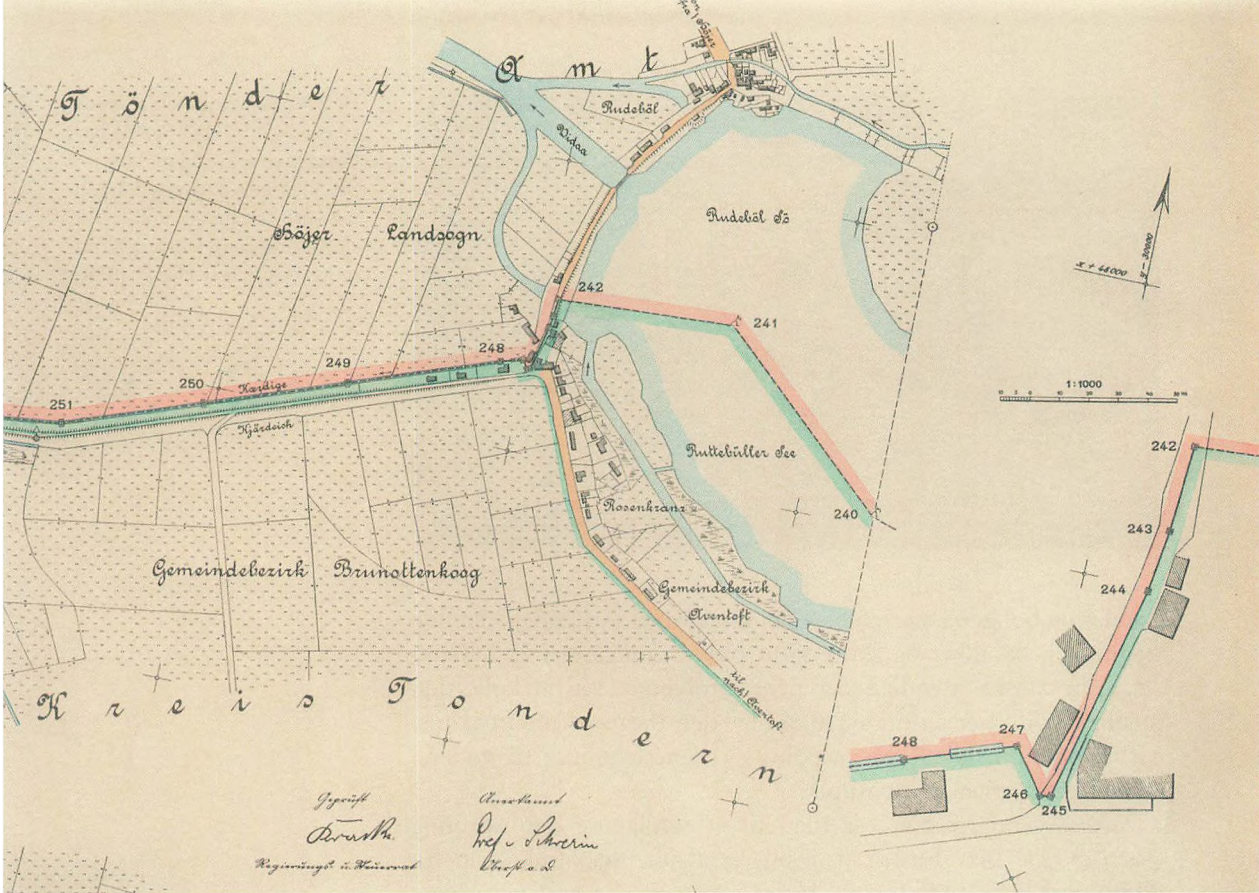
Den nye grænse

Da Christian 10. i sommeren 1920 overskred den gamle grænse nord for Christiansfeld, var den nye dansk-tyske grænse endnu ikke afmærket i terrænet. Denne opgave skulle ifølge fredstraktaten varetages af en særlig grænseafstikningskommission bestående af repræsentanter fra England, Frankrig, Italien og Japan samt Danmark og Tyskland.

Den 15. juli 1920 påbegyndte kommissionen sit arbejde. Udgangspunktet herfor var fredskonferencens note om grænsens forløb. I den på fransk affattede tekst var nævnt en lang række lokaliteter, kendemærker m.m. strækkende sig fra Flensborg Fjord tværs over landet til farvandet mellem Rømø og Sild. De fleste steder foregik grænsedragningen uden problemer. Det gjaldt ikke

Landgrænsesten nr. 242 i landevejen ved Rudbøl. I den flade top er der indgraveret en rille som markerer, at grænsen »knækker«. Alle sten og pæle blev på den danske side mærket med »D«, mens de på den tyske side havde bogstaverne »D R« og herunder et »P« – det stod for »Deutsches Reich, Preussen«.

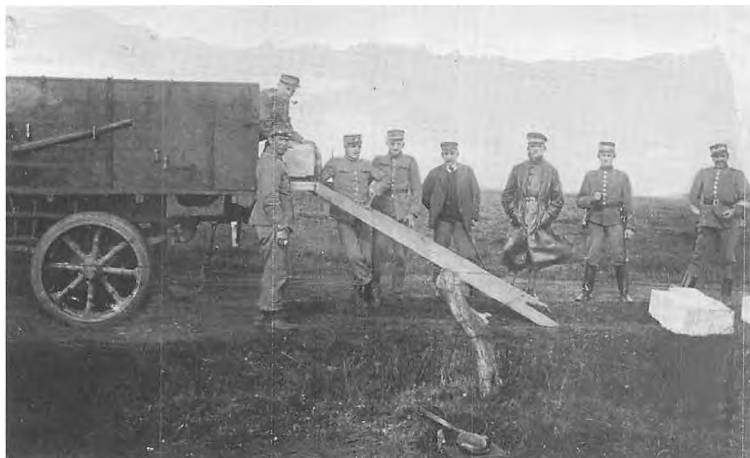

Grænsen blev markeret med endegrænsesten, landgrænsesten, mellemgrænsesten, landgrænsepæle, bøjer i Rudbøl sø og retningsbåker for søgrænsen. Markante var de to endegrænsesten ved Skomagerhusbroen inderst i Flensborg Fjord og på diget vest for Siltoft. De var nummereret som henholdsvis nr. 1 og nr. 278, men fik også indmejslet datoen »15.6.1920«, der var tidspunktet for suverænitetsoverdragelsen til Danmark. Kortet viser numrene på grænsesten- og bøjer ved Rudbøl. I højre side er indtegnet grænsens forløb i gadens midterlinje over en ca. 130 m lang strækning.

mindst der, hvor grænsen skulle følge vandløbene Kruså, Skelbæk, Gammelå og Sønderå. Her var det midterlinjen, der skulle være grænseskel. Men andre steder skulle der tages hensyn til specielle »geografiske og erhvervsmæssige forhold«.

Det var bl.a. tilfældet ved Kobbermøllen nord for Flensborg. Da det var u hensigtsmæssigt med en grænselinie tværs igennem fabriksanlægget, besluttede kommissionen, at en bid af 1. zone skulle gå til Tyskland. Omvendt forholdt det sig ved Padborg Station. Hensynet til rangerterrænet bevirkede, at Danmark fik tillagt en smal strimmel fra 2. zone. Ude vestpå var det Rudbøl, som gav hovedbrud. Resultatet af overvejelserne blev, at grænsen kom til at følge gadens midterlinje over en ca. 130 m lang strækning.

Grænsen var gennemskåret af to jernbanelinjer ved Padborg og Tønder samt seks overgange for landevejstrafik ved Kruså, Padborg, Pebersmark, Sød, Møllehus og Rudbøl. Hertil kom flere mindre overgange for lokale beboere. Begge stater kunne gøre brug af det vante personale fra den gamle grænse. Men fælles for dem var, at de i bogstaveligste forstand stod på bar mark m.h.t.

Den første grænsesten aflæsses ved Sofiedal i 1920. Den ny landegrænse var 67,6 km. lang. Sammen med søgrænsen trådte markeringen heraf i kraft i hele sin udstrækning klokken 8 om morgenen den 1. januar 1921.

lokaler og boliger. I starten blev det klaret med forhåndenværende bygninger, barakker og skure samt privat indkvartering. I Kruså løste de danske myndigheder f.eks. problemet ved at købe den stedlige kro. Efter en ombygning blev den indrettet med pakhus, visitationsrum, lokale til paspoliti og tjenesteboliger til toldere, grænsegendarmere og politifolk.

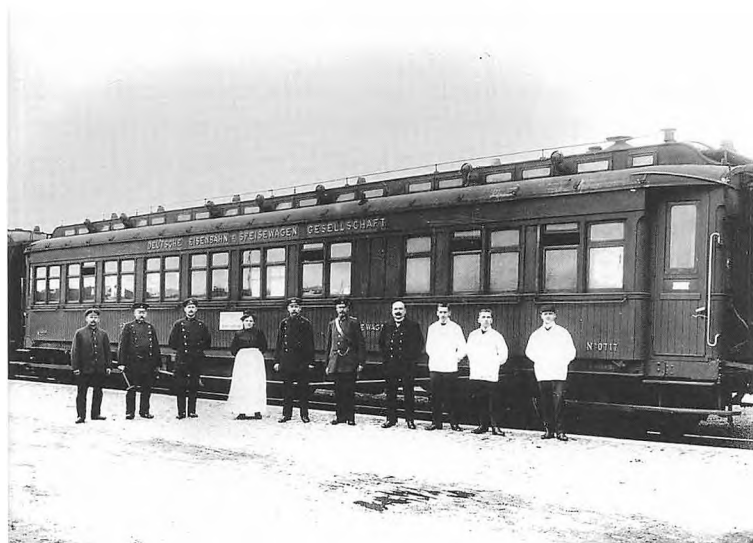
Grænsegendarmene var med til at synliggøre den »grønne grænse«. De blev fordelt på i alt 16 afsnit, der strakte sig fra Mommark i øst til Siltoft og Højer i vest. På Als og langs Flensborg Fjord kom gendarmstierne til at gå ved vandet, på den øvrige del af strækningen langs landegrænsen med tyske kolleger inden for synsvidde.

I 1920'erne var der klar forskel på den danske og den tyske grænsepolitik. Fra tysk side ønskede man at holde grænsetrafikken så levende og åben som muligt og tilstræbte dermed – som en departementschef i Justitsministeriet formulerede det, en ordning, »hvorved man ser bort fra, at der er draget en ny grænse«. I Danmark var holdningen derimod, som det blev udtrykt i et referat fra Udenrigsministeriet, »at grænsen burde føles«. Det var dels for at markere den danske suverænitet over Nordslesvig, dels for at kunne modvirke uønsket tysk agitation og indvandring af tysk arbejdskraft.

Det var en følge heraf, at der i sommeren 1920 blev indført visumtvang fra dansk side. To overenskomster med Tyskland gav samme år kun lempelser for ejere eller forpagtere af landbrugsjord på begge sider af grænsen, samt den grænsenære befolkning som havde slægtninge eller erhvervsmæssige interesser på den anden side af grænsen.

Trods alle restriktioner kom der gang i grænsehandlen. Den lave

Den tyske person- og varetransport til og fra Sild foregik traditionelt med tog fra Sønder Løgum over Tønder til Højer Sluse – hvor dette billede er taget. Herfra var der færgeforbindelse til Munkmarsk på Sild. I 1922 gik de danske myndigheder med til, at disse rejser indtil videre kunne foregå told- og pasfrie i plomberede vogne. I 1925-26 var der 25.215 frem- og tilbagevarende. Det var et led i aftalen, at Tyskland inden for 3 år skulle bygge en dæmning til Sild, og dermed selv sikre forbindelsen hertil. Hindenburgdæmningen var dog først færdig i 1927.

markkurs gjorde det attraktivt at købe ind syd for grænsen. Modsat var der flere tusinde landarbejdere og tjenestefolk, der søgte og fik arbejde nord for grænsen. Mens det nordslesvigske landbrug fortsat var interesseret i rigelig og billig arbejdskraft, vejede hensyn til hjemlig ledighed og nationale motiver tungere hos de danske myndigheder. Fra og med 1923 blev udstedelsen af denne type indrejse- og opholdstilladelser derfor kraftigt reduceret.

Det var dog åbenbart, at der med den nye grænse havde meldt sig en række praktiske problemer, som krævede en løsning. Erkendelsen heraf førte efter flere måneders forhandlinger til en dansk-tysk traktat i 1922 med 18 forskellige overenskomster om vedligeholdelse af grænsen, grænseovergangene, veje og grænsevandløb, afhjælpning af forskellige ulemper, indfødsret og option samt forskellige økonomiske spørgsmål. Varig betydning fik den fælles dansk-tyske Grænsevandløbskommission og den tilbagevendende fælles inspektion af grænsen.

Blandt de akutte problemer var også den tyske person- og varetransport til og fra øen Sild. Den foregik traditionelt med tog til Højer Sluse, hvorfra der var færgeforbindelse til Sild. I 1922 gik de danske myndigheder med til, at disse rejser indtil videre kunne foregå told- og pasfrie. Det skete i plomberede vogne. Ved Højer Sluse gik de rejsende gennem et afspærret område ned til Vidåen, hvor en hjuldampersørgede for den videre transport til Munkmarsk på Sild. Det var et led i aftalen, at Tyskland inden for tre år skulle bygge en dæmning til Sild, og dermed selv sikre forbindelsen hertil. Den var dog først færdig i 1927.

I 1926 blev visumtvangen ophævet. Herefter skulle de to landes statsborgere kun være i besiddelse af et gyldigt pas ved indrejse. Grænsependlingen var dog fortsat yderst beskednen. I 1928 var det kun 93 personer, som dagligt rejste over grænsen for at arbejde i Nordslesvig. Tilsvarende var det kun 63 danske statsborgere, som dagligt krydsede grænsen for at arbejde i Sydslesvig. I 1929 indgik de to lande en aftale om særlige grænseudflugtskort, der i tre dage gav ret til ophold i de grænsenære amter og kredse. De to landes statsborgere kunne også få udstedt et kollektivt pas. De nye udflugtskort, der i datiden blev kendt som »10-øres pas«, førte hurtigt til en øget grænsetrafik. Den blev stimuleret af andre mindre lettelser i 1930 og 1935.

Det var den tidligere præst i Vodder, Johannes Schmidt (1869-1959), der i 1920 tog initiativ til oprettelsen af det tyske mindretals politiske organisation »Schleswigscher Wählerverein«. Samme år blev han indvalgt i Folketinget, hvor han forblev frem til 1939.

Det tyske mindretal i Nordslesvig

Adskillige tyske embedsmænd forlod Nordslesvig i 1919-20. I de følgende år fulgte andre befolkningsgrupper trop. Hvor mange kan ikke fastslås med nøjagtighed. Men at det drejede sig om adskillige tusinde, er der ingen tvivl om. Tilbage blev en tysksindet befolkning, som af det tyske udenrigsministerium blev anslået til at udgøre 25-30.000 personer. Det svarende til omkring én sjettedel af befolkningen i Nordslesvig. Over halvdelen af dem var bosiddende i det sydlige grænseområde, der i datiden blev kaldt for »den skæve firkant« bestående af 30 sogne og byer. Løjt og Nørre Løgum sogne var yderpunkter i nord, mod syd var det Gråsten i øst og Højer flække og landsogn i vest. Uden for dette område var Haderslev og Sønderborg tyngdepunkter.

Med grænsedragningen i 1920 var rollerne byttet om mellem den dansksindede og den tysksindede befolkning i Nordslesvig. Sidstnævnte var nu forvandlet til et nationalt mindretal inden for den danske stat. Den tidligere borgerlige fløj af den tysksindede befolkning blev kernen i mindretallet. Redaktør Jacob Bödewadt skrev selv i november 1920, at »foreløbig må vi kun regne med, at det tyske borgerskab og landbefolkning vel dybest set tilhører os«. Mange tysksindede arbejdere stod med et ben i hver lejr. Kulturelt var de en del af tyskheden, mens de i politisk henseende sluttede op om det danske socialdemokrati.

Den borgerlige fløj i mindretallet var selv medvirkende hertil. Da en kreds af fremtrædende tysksindede med pastor Johannes Schmidt i spidsen den 15. august 1920 grundlagde mindretallets politiske organisation »Schleswigscher Wählerverein«, var de tyske arbejdere ikke repræsenteret. Udmeldingen i partiprogrammet om, at den tyske vælgerforening gik ind for »en kraftig, sund middelstandspolitik« virkede heller ikke tiltrækkende på dem.

Redaktør Ernst Schröder (1889-1951) kom til at virke som det tyske mindretals »grå eminence« ved at indtage en nøglestilling til de bevilgende myndigheder i Tyskland. Ifølge en samtidig iagttagelse forstod han også »balancens kunst« mellem de forskellige myndigheder og grupperinger i Tyskland. I 1933 holdt han balancen ved at tilslutte sig nazismen.

Kernen i det nye partiprogram var kravet om en grænserevision. Det blev tilkendegivet, at den nationale selvbestemmelsesret ikke var bragt til gennemførelse »rent og retfærdigt« ved fastsættelsen af Danmarks sydgrænse. Wählerverein krævede derfor en »revision«. Den knappe ordlyd var valgt med omhu. Den dækkede over uenighed i de tyske rækker m.h.t. måden og rækkevidden af en grænserevision.

De tysksindede havde nu fået de samme behov, som de dansksindede tidligere havde haft, for at bevare deres nationalitet ved skabelse af egne organisationer. »Vi lærer af det danske folkelige arbejde« skrev redaktør Ernst Schröder i 1921. Det var med dette eksempel for øje, at der i begyndelsen af 1920'erne blev oprettet en lang række nye tyske foreninger og institutioner.

Mindretallet blev støttet fra flere sider i Tyskland. I provinsen Slesvig-Holsten var »Schleswig-Holsteiner Bund« størst. Det var oprettet i 1919 med den opgave at styrke og bevare den slesvig-holstenske egenart – inkl. Nordslesvig. »Verband der Vereine heimattreuer deutscher Nordschleswiger« skulle også støtte tyskheden i Nordslesvig og arbejde for en genvindelse af den tabte landsdel. Mens de »hjemstavnstro« lå til højre for Schleswig-Holsteiner Bund, lå »Grenzbund« til venstre. Det var oprettet af de tyske socialdemokrater for at varetage kontakten med partifællerne i Nordslesvig, men det fik ingen større betydning for det tyske mindretal. Det gjorde derimod »Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig«, der var oprettet i 1919. Ved hjælp af offentlige midler støttede den mindretallets biblioteks- og skolevæsen m.m.

Som et koordinerende organ oprettedes i 1922 »Grenzmittelstelle Nord« i Flensborg med redaktør Ernst Schröder som leder. Han kom hurtigt til at indtage en nøglestilling i kontakten mellem mindretallet og de centrale myndigheder i Berlin. I det øvrige Tyskland var der flere foreninger og institutioner, som interesserede sig for tyskheden i de afståede områder. Vigtigst var »Verein für das Deutschthum im Auslande« (V.D.A.), der gennem forskellige støtteaktioner bl.a. skaffede penge til de tyske privatskoler i Nordslesvig.

Afgørende for mindretallet var kontakten med de centrale myndigheder i Berlin. I begyndelsen af 1920'erne kneb det for dem at erkende, at Nordslesvig var blevet udland. »Det er morsomt«, skrev advokat Georg Vogelgesang i Haderslev 1922 til pastor Schmidt, »at læse, hvordan man behandler os som undergivne, jeg tror det bedste middel derimod er at le«. I de første år faldt de tyske myndigheder også over hinandens ben i kontakten med mindretallet. Det var imidlertid det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt, der gik af med sejren.

Det danske mindretal i Sydslesvig

Mens de tysksindede i Nordslesvig først skulle vænne sig til at leve som et nationalt mindretal, var det ikke nyt for de dansksindede, der var forblevet syd for den nye grænse. Nyt var det imidlertid, at de nu skulle stå på egne ben. Hidtil havde de nok i national henseende indtaget en forpoststilling, men kunne læne sig op ad den kompakte danskhed i Nordslesvig. Det ændrede sig i 1920.

Skuffelsen over ikke »at komme hjem« var stor blandt de dansksindede i 2. zone. Ikke desto mindre var der tale om en styrket danskhed. I tiden fra oktober 1918 til folkeafstemningen i marts 1920 var tilslutningen blevet mangedoblet. Det gjaldt først og fremmest Flensborg. 7.594 af de hjemmehørende danske stemmer – svarende til 28% af samtlige hjemmehørende stemmer afgivne i byen – var alt andet lige et imponerende resultat. Selv om tilslutningen daledede i de følgende år, var det udgangspunktet for, at der forblev et levedygtigt dansk mindretal i Sydslesvig efter 1920. Flensborg med forstæder tegnede sig nemlig for tre fjerdedele af samtlige hjemmehørende danske stemmer i 2. zone. Det var også en styrke for mindretallet, at Danmark nu var rykket nærmere – såvel fysisk som mentalt. Hertil kom, at Weimarforfatningen gav nye udfoldelsesmuligheder. Endelig virkede det stimulerende, at danskheden i Sydslesvig nu skulle tage hånd om egen skæbne.

Viljen hertil blev demonstreret, da en kreds af dansksindede med redaktør Ernst Christiansen i spidsen den 26. juni 1920 oprettede »Den slesvigske Forening« i Flensborg. Den skulle samle »landsmænd til gensidig støtte i alle folkelige spørgsmål, til styrkelse af dansk åndsliv og oplysning og til opretholdelse af en livlig forbindelse med deres landsmænd nord for Danmarks nye grænse«. Foreningen blev en platform for mindretallets politiske virke. I 1920 blev der stiftet en tilsvarende forening for landdistrikterne, i 1922 for Gottorp amt og i 1932 for Ejdersted. En anden stor forening var den i maj 1920 oprettede »Dansk Skoleforening«. Tilsvarende blev den i 1921 oprettede danske menighed i Flensborg udgangspunkt for den kirkelige virksomhed.

Trods skuffelsen over grænsedragningen var mindretallet »ikke til sinds at opgive ævred og vil trods alt kæmpe videre for vor gode og retfærdige sag« – som det blev udtrykt i december 1920 i Den slesvigske Forening. Det kom også til at kendetegne de sydslesvigske årsmøder, der tog stafetten op fra tiden før Første Verdenskrigs udbrud. Det første årsmøde fandt sted den 11. september 1921 i Flensborg. Friluftsarangementet druknede i regn,

Banner som blev båret af danske sydslesvigere ved mødet den 12. juli 1920 med Christian 10. ved Kruså.

Redaktør Ernst Christiansen (1877-1941) var efter grænsedragningen i 1920 med til at organisere det danske mindretal i Sydslesvig. På foranledning af de slesvig-holstenske nazister blev han i juli 1940 tvunget til at forlade Flensborg Avis efter 34 år som redaktør.

Det danske mindretals årsmøde i Flensborg i 1923. På talerstolen redaktør J. Bogensec.

men tre indendørsmøder blev en succes. Hermed var grunden lagt til en ny sydslesvigsk tradition.

Mindretallets geografiske udbredelse og sociale sammensætning afspejlede sig i Den slesvigske Forenings medlemstal. Ved udgangen af 1920 havde Flensborg-afdelingen ca. 4.700 medlemmer. Fra midten af 1920'erne indtrådte et betydeligt fald, men det blev i 1930 afløst af ny tilgang. I 1933 var der over 3.000 medlemmer; i de følgende år gik medlemstallet atter tilbage. Det svingede således i takt med den politiske og økonomiske udvikling i Tyskland. Henved 70% af medlemmerne i Flensborg tilhørte arbejderklassen. Medlemstallet i de andre afdelinger af Den slesvigske Forening var meget beskedent. Det genspejlede, at mindretallet foruden Flensborg med forstæder i mellemkrigstiden kun var synligt i grænsestrøget vest for byen og havde udløbere til Slesvig og Tønning.

Båndene over grænsen blev officielt knyttet ved den store genforeningsfest på Dybbøl Banke den 11. juli 1920, hvor statsminister Niels Neergaard gav de dansksindede sydslesvigere følgende håndslag: »På regeringens og hele det danske folks vegne siger jeg:

Nationale frisere på Rens Efterskole i vinteren 1932-1933. I midten i nederste række ses lederen af friserkursen Martin Lorenzen og stående som nr. 2 fra venstre Carsten Boysen, der senere blev formand for de nationale frisere.

De skal ikke blive glemt. Det er en ærespligt for enhver regering at støtte dem og af yderste evne opretholde sprog og folkelighed.« Dette tilsagn blev fulgt op med en årlig statsstøtte til dansk kulturliv syd for grænsen. Hertil kom, at Udenrigsministeriet i sommeren 1920 oprettede et dansk konsulat i Flensborg. Det varetog en lang række praktiske spørgsmål for enkeltpersoner og holdt regeringen ajour med udviklingen i Sydslesvig; men det blev af mindretallet også opfattet som et synligt bevis på det officielle Danmarks bevågenhed.

Den store folkelige interesse, som mindretallet nød godt af, havde i 1920 ført til stiftelsen af to nye nationale organisationer i Danmark. Den ene var »Den danske Grænseforening«, der omfattede 29 sønderjyske foreninger, den anden »Sønderjyske Foreningers Fællesråd« bestående af 8 lignende foreninger. De blev sammenlagt i 1921 til Grænseforeningen. I 1923 bestod den af 95 foreninger med o. 33.000 medlemmer. Ti år senere var tallet næsten fordoblet. Hertil kom bl.a. to »gamle« foreninger, Sprogforeningen og Sønderjydsk Skoleforening, samt Flensborg-Samfundet og Komiteen for slesvigske børns ferierejser. Ny i 1920 var »Ligaen D.D.D.« Forkortelsen stod for »Danmark, Danebrog, Danevirke«, der angav foreningens grænsepolitiske målsætning. Den skiftede senere navn til »Slesvig-Ligaen«.

Friserne

I afstemningstiden sluttede det overvældende flertal af den frisisktalende befolkning sig til den tyske side. Folkeafstemningen den 14. marts 1920 i 2. zone viste imidlertid, at der var forskellige holdninger til det danske. Mens den tyske overvægt var massiv

Det var gårdejer Johannes Oldsen (1894-1958), der i 1923 stod i spidsen for oprettelsen af Den frisisk-slesvigske Forening. Den blev det organisatoriske grundlag for et frisisk nationalt mindretal og kom til at stå i et modsætningsforhold til Den nordfrisiske hjemstavnsforening, der fortsat bekendte sig som tysksindet.

på det nordfrisiske fastland, var den danske stemmeandel højere på øerne Før, Amrum og Sild.

Afstemningskampen og den øgede internationale bevidsthed omkring mindretal var medvirkende til, at nogle nordfrisere fik et ændret syn på egen nationalitet. Det førte til, at Den frisisk-slesvigske Forening blev oprettet i 1923 med gårdejer Johannes Oldsen som formand. I modsætning til Den nordfrisiske Hjemstavnsforening betragtede de nationale frisere sig som et selvstændigt frisisk folk. De ville arbejde for »en ny opblomstring af den frisiske folkelige kultur«. Det frisiske sprog skulle have en væsentlig plads i skolernes undervisning. Foreningen ville fjerne »det had mod Danmark og alt dansk, som desværre endnu på mange måder forefindes«. Den betonedede det kulturelle fællesskab over grænsen og ønskede en udbygning af kontakten med Norden. Det blev starten på et nært samarbejde med det danske mindretal.

Med oprettelsen af Den frisisk-slesvigske Forening var den frisiske bevægelse blevet spaltet i to. Det store flertal af frisierne sluttede imidlertid fortsat op om Den nordfrisiske hjemstavnsforening. I 1926 præciserede den ved årsmødet i Bohmstedt sit standpunkt. Den tilkendegav, at »vi nordfrisere er tysksindede«, og »vi har i århundreder følt os forbundet med Slesvig-Holsten og den tyske kultur«. Vendt mod Den frisisk-slesvigske Forening blev det derfor udtalt, at »vi afviser at blive betragtet som et »nationalt mindretal«.« Erklæringen blev efterfølgende underskrevet 13.000 stemmeberettigede nordfrisere.

Det dansk-tyske forhold i 1920'erne

I sommeren 1920 var der i danske kredse en forventning om, at der med Sønderjyllands deling ville falde ro om grænsespørgsmålet, og at striden var endt i Nordslesvig. Alle var enige om, at Danmark havde udvist nationalt mådehold. Det gjaldt også dem, der var utilfredse hermed, og for hvem kamppladsen nu var forlagt til Sydslesvig. »Grænsevagtens« redaktør Vilhelm la Cour skrev i november 1920, at »nord for grænsen kan vi i al fredsommelighed snakke os til rette om de småting, den hjemmetyske befolkning skulle have på hjerte. Hvorfor skulle vi slås med den?« Der blev imidlertid gjort regning uden vært. Tværtimod blev den nye grænse og de nationale mindretal en kilde til ny strid og dermed et omdrejningspunkt i det dansk-tyske forhold.

Der var i datiden et svælg mellem den danske og den tyske opfattelse af begivenhederne 1918-20. For de danske betød Nordslesvigs genforening med Danmark, at 56 års uret var blevet gjort god igen. Versaillesfreden blev opfattet som en retsfred, hvor prin-

DANSK-TOLDKONTROL KRUSÅ

cippet om folkenes selvbestemmelsesret endelig var blevet knæsat. I den tyske lejr blev Versaillesfreden derimod opfattet som en voldsfred. Det gjaldt også Sønderjyllands inddragelse heri.

I hjemmetyske og slesvig-holstenske kredse kunne man opregne en lang række anklagepunkter. Vægtig var anken over, at Tønder og Højer med deres store tyske flertal var blevet inddraget i 1. zones en bloc afstemning. De øvrige klagepunkter var derimod af meget varierende valør. Blandt dem var Danmarks »udnyttelse« af Tysklands nederlag i Første Verdenskrig, zoneinddelingen, afstemningsreglerne og det forhold, at afstemningerne havde fundet sted under tilstedeværelse af »franske og engelske bajonetter«.

Den tyske utilfredshed bundede ikke kun i måden, som grænsen var flyttet på, men også i, at den overhovedet var flyttet. Den gamle slesvig-holstenske læresætning »up ewig ungedeelt« var fortsat dybt rodfæstet hos det tyske mindretal og dets støtter i provinsen Slesvig-Holsten. Det var i tråd hermed, at Apenrader Tageblatt omtalte folkeafstemningen i 1. zone, som »en latterlig komedie, foranstaltet for at give et skær af ret«. Afgørelsen i 1920 kunne derfor ikke anerkendes og måtte gøres om.

Grænserevisionskravet blev allerede luftet den 12. juli 1920, da Christian 10. besøgte Tønder. I et åbent brev tilkendegav pastor Johannes Schmidt, at det tyske mindretal »håber på den dag, hvor

Danmark og Tyskland kunne gøre brug af det vante personale fra den gamle grænse. Men fælles for dem var det, at de stod på bar mark m.h.t. lokaler og boliger. I Kruså løste de danske myndigheder problemet ved at købe den stedlige kro. Efter ombygning var der som vist på billedet indrettet pakhus, visitationsrum, lokale til paspoliti og tjenesteboliger. I Kollund, hvor rutebåden anløb fra Flensborg, måtte passagererne stå i kø på den lange bro, mens toldere og politi havde tag over hovedet i noget, der lignede en kagebod. I Padborg blev embedsmændenes bolignød mildnet ved opførelsen af »Toldergården«.

Grænsegendarmerne var med til at synliggøre den »grønne grænse« – her ved Kruså Mølle. De blev fordelt på i alt 16 afsnit, der strakte sig fra Møllemark i øst til Siltoft og Højer i vest. Den samlede styrke var i november 1920 på i alt 580 underofficerer og menige underkommando af oberst Aage Moltke.

vi vil træffe en ny afgørelse om vort statslige tilhørsforhold, fri for en bloc afstemningens tvang, fri for fredstraktatens tvang«. En måned senere blev dette udsagn hovedpunktet i Schlewigscher Wählervereins program. Det blev næret ved, at Tyskland formelt ikke anerkendte den nye grænse. Nok havde rigsregeringen overholdt spillereglerne i Versaillestraktaten, men ikke lagt skjul på, at det skete under protest. Resultatet var, at de skiftende tyske regeringer nok anerkendte den nye landegrænse til Danmark som de facto eksisterende, men ikke det grundlag, som den hvilede på.

En revision af Versaillesfreden stod dog ikke lige for døren. Dertil var Weimarrepublikken for afkræftet. Den havde afstået o. 13% af sit territorium og 10% af befolkningen. Set med rigsregeringens øjne var det sidste ord imidlertid ikke sagt i denne sag. Langtidsmålet var hele tiden at opnå en genforening med de afståede områder eller dele heraf. De tyske mindretal i grænseområderne tjente som formelt grundlag herfor. I 1920'erne var blikket rettet mod øst, når talen kom på en revision af Versaillesfreden. Derimod indgik Nordslesvig ikke i de aktuelle overvejelser. Men den manglende anerkendelse af grænsen og usikkerheden om Berlins hensigter kunne bruges til at lægge et pres på den danske regering.

Grænsespørgsmålet blev da også den usynlige ubekendte i dansk udenrigs- og indenrigspolitik. Usynlig i den forstand, at det fra officielt dansk hold blev afvist, at der var et problem. Det skete med henvisning til, at grænsen var draget på grundlag af den nationale selvbestemmelsesret, og at det tyske mindretal nød godt af en liberal dansk mindretalsordning. Den ubekendte faktor var, om Tyskland på trods heraf ville aktualisere grænsespørgsmålet. Trods Tysklands øjeblikkelige svaghed måtte det erkendes, at Danmark i en international sammenhæng stod isoleret i grænsespørgsmålet. Det ansporede til, at kontakten blev reetableret med naboen i syd.

I begyndelsen af 1920'erne var forholdet anspændt. Ikke på grund af de to regerings politik, men som følge af gensidige bitre følelser og vredesudbrud i dele af de to landes presse og grænsepolitiske kredse. Spredte danske røster om en grænserevision blev modsvaret af et kor af tyske protester over den nye grænse og krav om »Wiedergutmachung«. Det var efterdønninger af grænsekampen, der blev næret af den økonomiske og politiske ustabilitet i Weimarrepublikkens første år. Det gav i 1923 bl.a. anledning til rygter om en forestående dansk besættelse af Sydslesvig og førte til forskellige repressalier mod det danske mindretal.

Statsminister Neergaard havde i november 1920 erklæret i Folketinget, at man fra dansk side ville »vise respekt for grænsen mod syd«. Nu rammede han en pæl igennem den tyske ryggestrøm, da han den 18. oktober 1923 utvetydigt tilkendegav i Folketinget, at »grænsen ligger fast«. Det blev også udtalt af statsministeren på et møde i Skærbæk. Tilsvarende var grænsen på dagsordenen i november 1923, da repræsentanter for det danske og det tyske socialdemokrati mødtes i Flensborg. De to partier havde to år tidligere anerkendt den dansk-tyske grænse som »lovligt gældende«. Det blev nu gentaget i den såkaldte Stauning-Wels-overenskomst, men det fik ingen indflydelse på den tyske regerings principielle holdning.

Fra midten af 1920'erne fandt der imidlertid en dansk-tysk tilnærmelse sted. Begge parter ønskede ro i grænselandet. Et første skridt hertil var en dansk-tysk konference om skoleforholdene i grænseområdet. Den blev afholdt i oktober 1924 i København og var en tillidsskabende foranstaltning. Et nyt skridt på denne vej blev taget i 1926, da de preussiske myndigheder begyndte at slække på den restriktive skolepolitik over for det danske mindretal. I resten af Weimarrepublikkens levetid var grænse spørgsmålet ikke akut.

Modernisering og kriser

Under en folketingsdebat i 1921 udtalte udenrigsminister Harald Scavenius, at »det at flytte en grænse er noget nær det samme som at skære i et levende legeme. Den foretagne operation smerter længe. Mangfoldige økonomiske bånd er blevet overskåret, ligesom i flere tilfælde kommuner er blevet delt.« Størst følger fik operationen for Nordslesvig, hvor der i samfundsmæssig henseende – for at blive i billedet – skete en transplantation med Kongeriget.

Hidtil havde Sønderjylland nok været præget af nationale skillelinjer, men på alle andre områder i lang tid udgjort en enhed med fælles lovgivning, administrative strukturer, markedsvilkår m.m. Det ændrede sig med grænsedragningen i 1920. Mens samfundsindretningen forblev stort set uændret i Sydslesvig, førte omstillingen til danske forhold i Nordslesvig til gennemgribende ændringer. Det blev ikke lettere af, at omstillingen faldt sammen med den værste kriseperiode, landsdelen havde oplevet i næsten hundrede år.

Nye administrative grænser

Ved genforeningen blev de fire preussiske kredse i Nordslesvig omdannet til fire amtsrådkredse. For at kompensere den amputerede Tønder kreds, som var blevet skåret midt over af landegrænsen, fik det nye Tønder amt i nord tillagt Hviding herred. Lensgreve O.D. Schack, der selv blev amtmand i Tønder amt, havde allerede i januar 1919 over for Kriegerudvalget betonet den betydning, det ville få, at danskheden i det sydvestligste hjørne blev styrket ved denne disposition.

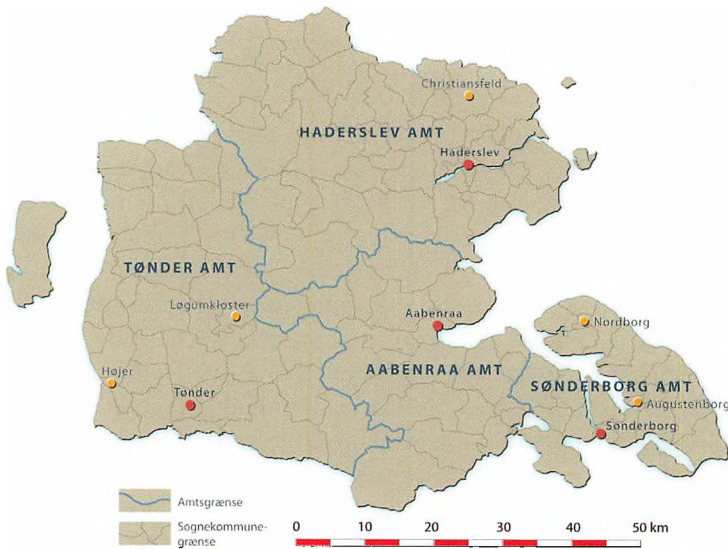
Sammenlignet med de øvrige danske amter var de sønderjyske amter meget små. Det var medvirkende til, at to af dem i 1932 blev slået sammen. Kresten Refslund Thomsen, der fra 1920 var amtmand i Aabenraa amt, blev amtmand over det forenede Aabenraa-Sønderborg amt, men de beholdt hver sit amtsråd. Lige som det øvrige Danmark var de sønderjyske amtsråd indtil kommunalreformen i 1970 en blanding af folkestyre og statslig kontrol med amtmanden for enden af bordet. I de første år efter genforeningen blev amtsrådet valgt af en valgforsamling bestående af to valgmænd fra hver sognekommune. Først fra 1935 blev amtsrådet valgt direkte af amtets vælgere.

I lov om indførelse af dansk kommunal administration i de sønderjyske landsdele af 28. juni 1920 blev det bestemt, at »på

Kresten Refslund Thomsen (1884-1960) blev i 1907 ansat ved avisen »Hjemdal«. 1920-1932 var han amtmand for Aabenraa amt og 1932-1954 amtmand for Aabenraa-Sønderborg amt. 1935-1944 var han også politiadjutant for de sønderjyske landsdele.

Nordslesvigs administrative inddeling i 1920'erne

landet skal kirkesognet fremtidig som regel udgøre én kommune«. Bag denne knappe sætning gemte der sig en reform, der vendte op og ned på det kommunale landskab i den genforenede landsdel.

En følge af den tyske revolution var indførelsen af demokratiske valglove. Ved kommunevalget i marts 1919 kom landkommunerne og kreds dagene i Nordslesvig således til at afspejle det nationalpolitiske sindelag i landsdelen. Det var repræsentanter fra disse kommuneråd, der efter genforeningen forestod sammenlægningen af de mange preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Mange steder skete det uden større problemer. Andre steder måtte amtmanden skubbe på eller tage håndfaste metoder i brug med opbakning fra amtsråd og indenrigsministerium. Det var tilfældet, når lokale ønsker om at bevare egen selvstændighed var særlig udtalte. Her kunne økonomiske og politiske interesse modsætninger være tungtvejende.

Forhandlingerne blev ikke mindre komplicerede af, at enkelte kirkesogne rummede op til 8-10 landkommuner. Det var bl.a. tilfældet i Bjolderup og Broager sogne. Ved fristens udløb i 1922 var kabalen dog gået op de fleste steder. I alt blev 384 preussiske landkommuner og 16 godsdistrikter sammenlagt til 124 danske sognekommuner.

Uanfægtet af de store ændringer i det kommunale landskab var de såkaldte flækker. Højer, Løgumkloster, Christiansfeld, Augu-

På det kirkelige område førte genforeningen til et administrativt brud med Kongeågrænsen. Vesteregnet blev en del af Ribe stift, mens det øvrige Nordslesvig samt størstedelen af Vejle amt blev et nyt jysk stift med bispesæde i Haderslev. På billedet ses Haderslev Domkirke med omliggende huse i 1920'erne.

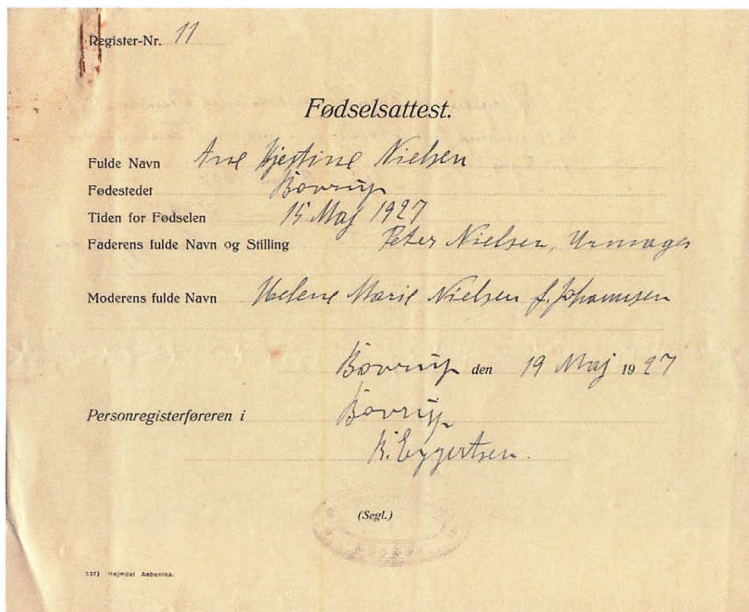

stenborg og Nordborg fik lov til at fortsætte med deres særlige kommunale status. De var bymæssige bebyggelser uden egentlig købstadsret, men med egen øvrighed og ret til at drive handel og håndværk. Kort sagt en mellemting mellem landsby og købstad. Sammenlignet med det øvrige Danmark var de et særsyn. Der var det kun Marstal, der som et slesvigsk levn fra tiden før 1864, havde flækkestatus. Det var da også dette figenblad, der sikrede, at de sønderjyske flækker bevarede deres særstatus efter 1920.

På det kirkelige område førte genforeningen til en deling af Nordslesvig på langs, som betød et brud med Kongeågrænsen. I 1922 blev der således oprettet en nyt jysk stift med bispesæde i Haderslev. Det kom til at omfatte Haderslev, Aabenraa og Sønderborg provstier samt størstedelen af Vejle amt. På vesteregnet blev Tørninglen og Tønder provstier en del af Ribe stift.

Fra 1923 var der seks politikredse med sæde i henholdsvis Gråsten, Haderslev, Sønderborg, Tøftlund, Tønder og Aabenraa. De blev hver især ledet af en kongelig udnævnt politimester, der var chef for såvel kriminalpolitiet som ordenspolitiet. Sammenlignet med tiden før 1920 var det et nybrud. Mens dele af politiet hidtil havde været kommunalt, blev det nu rent statsligt. Medvirkende hertil var dansk betænkelighed ved, at tyskdominerede kommuner blev ansættende myndighed, og at det i tilfælde af nationale uroligheder kunne give problemer med korpsets loyalitet. Det blev understreget ved, at der også i dansk sammenhæng var tale om en særordning, idet ordenspolitiet i det øvrige Danmark uden for hovedstaden var kommunalt.

Syd for grænsen skete der ikke de store ændringer. Sydslesvig

På ét enkelt område beholdt Sønderjylland i hele den her skildrede periode sit administrative særpræg fra tiden før 1920. I modsætning til det øvrige land, hvor det er den kirkelige myndighed, der registrerer fødsler og dødsfald, er det i Sønderjylland personregisterføreren og dermed en kommunal opgave.

forblev en del af den preussiske provins Slesvig-Holsten. Den resterende del af den gamle Tønder kreds bestående af Kær, Viding og Bøking herreder samt øerne Sild, Før og Amrum blev en ny selvstændig enhed, Sydtønder kreds, med Nibøl som administrativt centrum. I anden halvdel af 1920'erne blev de mange godsdistrikter lagt sammen med eksisterende landkommuner eller gjort til selvstændige kommuner. I 1934 ophørte Arnæs som den sidste by i provinsen Slesvig-Holsten med at være en »flække«, da den fik købstadsret. Bortset herfra beholdt man ellers stort set den kommunale struktur med de mange små kommuner, som det preussiske styre havde indført efter 1864.

Infrastruktur og modernisering

Den manglende vedligeholdelse i krigsårene havde slidt på infrastrukturen. Det gjaldt både nord og syd for den nye grænse. Ved genforeningen blev der imidlertid taget energisk fat i Nordslesvig – ikke kun på en genopretning af efterslæbet, men også en grundlæggende modernisering af landsdelen.

Mens der i den tyske tid var sket en stor udbygning af jernbanen, var vejnettet forsømt. Staten forpligtede sig derfor til over en tolvårig periode at skyde 12 mio. kr. i en udbygning. Aftalen blev senere kaldt for »den store vejplan«. Det blev starten på en omfattende modernisering. I 1930'erne kom hertil påbegyndelsen

Blandt de store vejarbejder i mellemkrigstiden var også som vist på billedet landevejen mellem Felsted og Aabenraa. En del af strækningen blev i folkemunde kendt som »Minutvejen«. I den første tid blev der benyttet forskellig vejbelægning på landevejene i hvert amt. For at blive selvforsynende grundlagde Aabenraa amt i 1932 Bjergskov Asfaltværk. I 1946 havde halvdelen af de sønderjyske landeveje en såkaldt »tæppebelægning«, mens over halvdelen af bivejene fortsat var grus- og jordveje. Senere blev det et problem, at mange veje – som amtsvej- og vandinspektør Knud Jensen formulerede det, var anlagt »i den mest optimistiske periode i dansk vejbygnings historie dengang man troede, at 7 cm skærver plus lidt tjære var tilstrækkelig belægning for en vej«.

af flere store diagonalveje – bl.a. mellem Aabenraa og Ribe og mellem Tønder og Kolding. Der var både tale om nyanlæg og udretning af eksisterende veje. Et eksempel herpå var landevejen mellem Felsted og Aabenraa, der i 1939 fik et nyt snorlige forløb nord om Sdr. Hostrup by. Den blev i folkemunde senere kendt som »Minutvejen«. Resultatet var, at Nordslesvig i løbet af få årtier fik et meget udbygget vejnet.

Det blev ledsaget af en kraftig vækst i bilismen. Mens der den 1. oktober 1921 kun var 668 personbiler i hele Nordslesvig, var der ved udgangen af september 1937 3.564. Rutebilernes antal var øget fra 22 til 137 og vare- og lastbiler fra 87 til 1.630. Der var dog fortsat god plads på landevejene. En færdselstælling i august 1939 viste, at der på optællingsstedet i Tønder amt passerede 125 personbiler i gennemsnit hvert døgn.

Bilparkens vækst fik hurtigt følger for flere jernbanestrækninger. I 1926 blev amtsbanerne fra Aabenraa til Løgumkloster og Gråsten nedlagt. I 1933 fulgte amtbanerne på Als trop. I de følgende år gik det tilsvarende med det vidt forgrenede jernbanenet i det gamle Haderslev amt. Tilsvarende ophørte togdriften til Højer Sluse og andre sidestrækninger. Det var i stedet busserne der tog over. I Aabenraa var det et tidens tegn, at den tidligere amtsbanegård blev rutebilstation.

Der blev dog også anlagt nye jernbaner. Som erstatning for den nedlagte amtsbane blev der i 1927 åbnet en ny statsbanestrækning fra Rødekro til Løgumkloster. Den nye skinnevej blev imidlertid ingen succes. Dårlig økonomi bevirkede, at trafikministeren allerede i februar 1933 ville standse togdriften. Lokale protester udskød beslutningen, men i maj 1936 var det slut med Løgum-

Skinnerne i gaden kunne forlede til at tro, at der var sporvogne i Sønderborg. Det var imidlertid jernbanen til Mommark. Det var et markant indslag i gadelivet, når toget kom brusende i røg og damp – som her på et billede fra 1949. Senere blev der indsat motortog.

klosters æra som stationsby. Den nye bane blev herved en af de største fejlinvesteringer i landsdelen efter genforeningen. Længere levetid fik en banestrækning fra Sønderborg til Mommark, der sikrede forbindelsen til den i 1922 etablerede færgerute til Fåborg. Her kunne færgen »Mommark« medtage 5 jernbanevogne og 18 biler. Efter åbningen i 1930 af Christian X.s Bro i Sønderborg blev banen ombygget fra smalspor til normalspor og ført gennem byens hovedgade over broen, hvor den blev tilsluttet strækningen til Tinglev.

Blandt de store trafikinvesteringer var også udbygningen af havnene. I de første år efter genforeningen blev sejlrenden i Haderslev Fjord uddybet og havnene i Haderslev og Sønderborg forsynet med nye kaj anlæg. Aabenraa fik et nyt stort havnebassin med en samlet kajlængde på 450 m. Hertil kom foruden den nye havn ved Mommark et nyt færgeløje ved Aarøsund til brug for overfarten til Assens. Derimod blev Tønders gamle havn fyldt op i 1940, da den ikke længere havde nogen praktisk betydning. Et minde om tidligere tider blev dog bevaret i gadenavnene Skibbroen og Skibbrogade.

I 1923-1925 blev der også anlagt et 13 km langt havdige, Rejsbydiget, fra Vester Vedsted til Søndernæs. Under arbejdet bevirkede en stormflod, at 19 digearbejdere omkom. Der blev endvidere udført digearbejder på strækningen Højer-Emmerlev og på

Rigspræsident Paul von Hindenburg (1847-1934) på Klangsbøl station i 1927 ved indvielsen af dæmningen til Sild, der kom til at bære hans navn.

Rømø. I 1939 påbegyndtes bygningen af den 9 km lange Rømø-dæmning, der blev fuldført i 1948.

I modsætning til det øvrige land var det i 1920 staten, der overtog driften af telegraf og telefonvæsen i Nordslesvig. Der blev foretaget store investeringer i ledningsnet og centraler. I takt hermed skete der i løbet af 1920'erne en kraftig vækst i antallet af abonnenter. I Haderslev blev de f.eks. fordoblet fra o. 900 til o. 1.800.

For den fremtidige udvikling var det af stor betydning, at der også blev taget hånd om elektricitetsforsyningen. Det afgørende skub mod en lysere tid blev taget i november 1922 ved oprettelsen af andelselskabet »Sønderjyllands Højspændingsværk«. Samme år tog man fat på opførelsen af et kraftværk i Aabenraa og udbygning af ledningsnettet. I 1925 blev værket indviet. Det blev krumtappen i elektrificeringen af landsdelen. Hovedparten af de sønderjyske husstande fik elektricitet, og landsdelen blev mere velforsynet end dele af Midt- og Nordjylland. Nok så vigtigt var det, at der med etableringen af Sønderjyllands Højspændingsværk var skabt en afgørende forudsætning for de følgende årtiers industrialisering. Det blev således en af genforeningens største succeshistorier.

I Sydslesvig skete der også ændringer, men i 1920'erne på et lavere blus. De økonomiske problemer i Weimarrepublikkens første og sidste år var medvirkende hertil, men udviklingen afspejlede også de preussiske myndigheders prioritering af andre opgaver. I 1920 bevilgede det preussiske statsministerium dog 100

mio. mark som særlig støtte til provinsen Slesvig-Holsten. Størstedelen af denne »Nordmarkfond« blev anvendt til genopbygning af grænseområdets infrastruktur og forbedringer af de erhvervsmæssige vilkår. Det var fra politisk hold tænkt som et led i forsvaret af områdets tyske tilhørsforhold og blev i de følgende år fulgt op med flere nye bevillinger.

Mest markant var bestræbelserne på at styrke Flensborg. I 1923 blev der indviet en ny frihavn. Den skulle, som en repræsentant for byens handelskammer udtrykte det, give Flensborg mulighed for at blive Østersøens Hamborg, men den kom ikke til at indfri de store forventninger.

Uden for Flensborg var det største infrastrukturprojekt i Sydslesvig anlægget af den 11 km lange jernbanedæmning til Sild. Den blev påbegyndt i 1923, men en stormflod ødelagde senere samme år byggeriet. Efter indsættelse af op mod 1.500 arbejdere var dæmningen færdig i 1927. Den blev døbt »Hindenburgdamm« opkaldt efter rigspræsident Paul von Hindenburg. Samme år blev den gamle pontonbro over Slien ved Kappeln erstattet af en ny drejebro.

Togdriften spillede fortsat en stor rolle i Sydslesvig. Det blev i 1920'erne understreget ved flere nyanlæg. Det forhold, at Hindenburgdæmningen var forbeholdt togtrafikken var i sig selv et udslag heraf. Fra 1932 blev biler transporteret med toget over dæmningen. Vejnettet var mere forsømt. I 1924 var kun 5% af det overordnede vejnet brolagt i provinsen Slesvig-Holsten. I 1939 havde 55% en eller anden form for belægning.

Erhvervsstrukturen

Erhvervsstrukturen forblev stort set uændret i de første årtier efter Sønderjyllands deling. Både nord og syd for den nye grænse var landbruget det bærende erhverv. I begyndelsen af 1920'erne gav det begge steder næring til lidt over to femtedele af befolkningen. Trods gradvis tilbagegang beholdt erhvervet sin ledende position.

I Nordslesvig måtte landbruget omstille sig fra at producere til et beskyttet tysk hjemmemarked til eksport til England. Det stillede krav om omlægning af driften fra ekstensivt til intensivt landbrug og hermed også investeringer i jordforbedring, maskiner, dyr og stalde m.v. Som årene gik kom mere jord under plov. I 1920 blev 62%, i 1950 80% dyrket. Svinebestanden blev fordoblet i 1920'erne sammenlignet med tiden før Første Verdenskrig.

Staten søgte på forskellig vis at styrke produktionsevnen. Et markant udslag heraf var afvandingen af marsken omkring Tøn-

Ved genforeningen var Nordslesvig skovfattig med kun ca. 18.000 ha skovbevokset areal svarende til 4,6 % af totalarealet. Frem til 1951 voksede det med godt 5.500 ha. En hovedaktør var det i 1919 stiftede Plantningsselskabet Sønderjylland med den her viste aktie. Med skovrider Fromsejer i spidsen stod selskabet i denne periode for en tiendedel af al skovrejsning i landsdelen. I de følgende årtier aftog skovrejsningen. Frem til 1990 voksede det sønderjyske skovareal kun med ca. 1.750 ha.

Åbningen af Gråsten Landbrugsskole i 1924 blev af stor betydning for det landbrugsfaglige arbejde i landsdelen. Det samme gjorde Statens Marskforsøg på skiftende gårde ved Højer samt oprettelsen i henholdsvis 1933 og 1939 af forsøgsstationerne på Rønhave på Als og ved Store Jyndeved. Billedet viser Gråsten Landbrugsskole anno 2009.

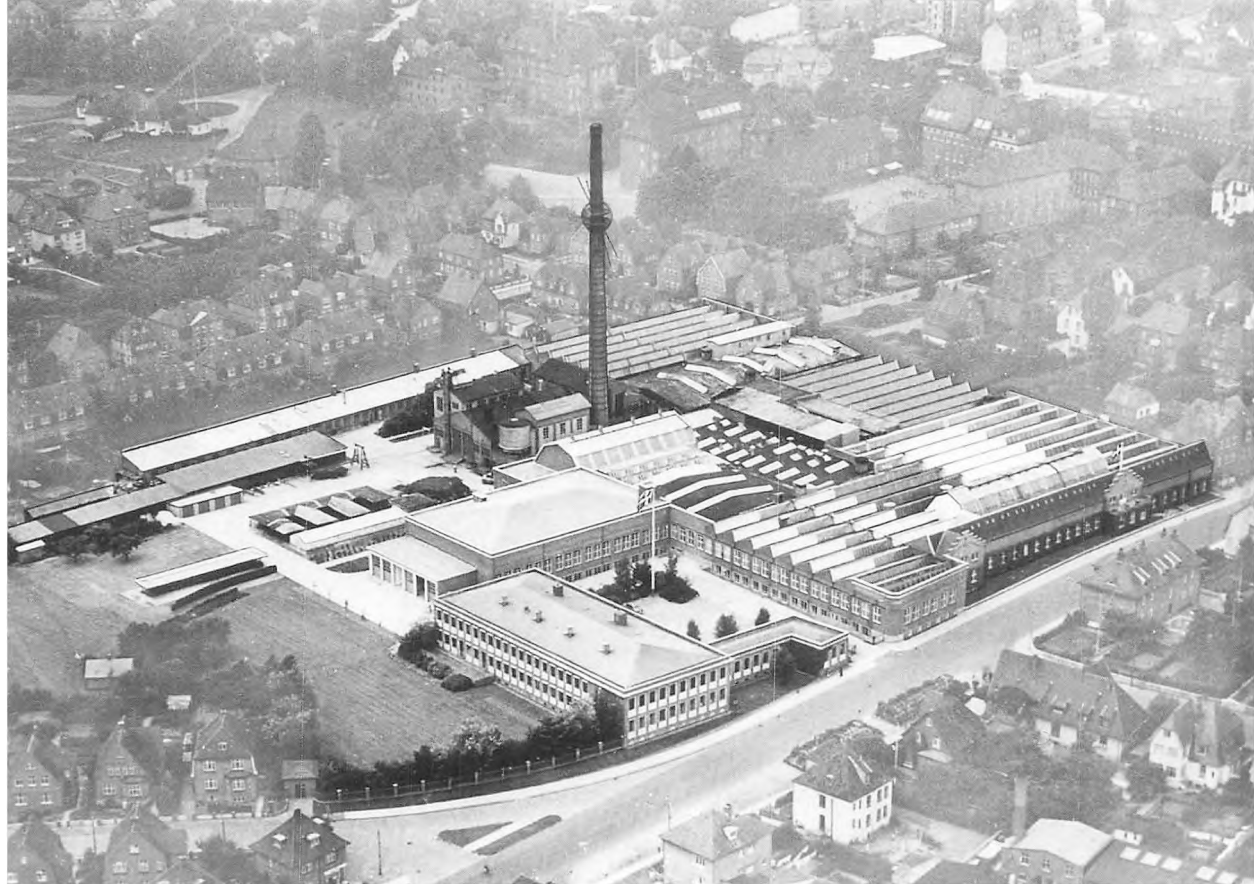

der. Her kunne store områder stå under vand fra november til maj og i perioder give indtryk af, at byen lå på et fremspring i en sø. I anden halvdel af 1920'erne blev der gennemført en omfattende afvanding med inddigning og regulering af åer, anlæg af pumpestationer og afvandingskanaler. Da arbejdet var afsluttet i 1930, gav det mulighed for bedre udnyttelse af 14.000 ha marskarealer og for bebyggelse uden for bakkeøer og værfter.

Hertil kom omfattende grundforbedringsarbejder, vandløbsreguleringer, afvanding af enge og moser, plantning af læhegn m.m. Den store entreprenør på dette område var Hedeselskabet, der i 1921 oprettede kontor i Tønder og filialer i Haderslev og Sønderborg. Det arbejdede sammen med det i 1919 stiftede A/S Plantningsselskabet Sønderjylland.

En sønderjysk jordfordelingslov tilskyndede i 1924 landmændene til en mere rationel drift ved sammenlægning og omfordeling af de enkelte gårdes spredte jordtilliggende. Hertil kom bestræbelser på at fremme væksten af små landbrug ved udstykning. De tidligere preussiske domænegårde og anden statsejendom leverede jord hertil. I 1929 stillede staten yderligere midler til rådighed for opkøb, kultivering og udstykning af jorde i de tyndt befolkede egne. Ordningen blev administreret af et sønderjysk udvalg under Statens Jordlovsudvalg, der fik kontor i Tønder. Et resultat af virksomheden var »den færdigsyede landsby« Bjernstrup ved Løgumkloster.

I efteråret 1936 var der o. 14.500 landbrugsejendomme i Nord-

slesvig. En del af dem var nye. Ved hjælp af statslån var der ved udgangen af det følgende år oprettet 1.435 nye brug, mens ca. 300 andre nye landejendomme var oprettet uden tilskud.

De jordpolitiske bestræbelser var udtryk for en bevidst dansk satsning for at få den genvundne landsdel på omgangshøjde med det øvrige land. At der også var et nationalpolitisk sigte med den førte politik blev klart formuleret af direktøren for Sønderjyllands Kreditforening, P.A. Callø. I 1929 skrev han til en bekendt: »Når vi af alle kræfter arbejder på at virkeliggøre Genforeningen, at gøre Nordslesvig til et virkeligt stykke Danmark, så er det for at befæste grænsen, gøre det vanskeligt for tyskerne at ta' os, men også vanskeligt at ha' os, hvis de skulle falde for fristelsen.«

I Sydslesvig producerede landbruget forsat til det store tyske hjemmemarked, der fra 1925 blev omgæret af nye toldsatter. Der var derfor ikke noget incitament til en større omstillingsproces og effektivisering. I begyndelsen af 1930'erne lå 60% af den sydslesvigske landbrugsjord hen som græs. Landsdelen forblev et udpræget kvægopdrætsområde.

Der blev dog oprettet flere nye landbrug, heraf en del i Ekern-

I årene efter genforeningen kom der mere gang i tekstilindustrien. Nyt og størst var Nordisk Kamgarnsspinderi i Sønderborg, der her er gengivet på luftfoto med den karakteristiske lysreklame – et garnnøgle – på skorstenen. Blandt større foretagender i Sønderborg var også De forenede Margarinefabrikker.

Fabrikant Hans Gram (1874-1929) lagde sammen med broderen Aage Gram (1879-1957) grunden til A/S Brødrene Gram i Vojens, der med tiden blev en meget stor virksomhed inden for køle- og fryscanlæg.

førde kreds, hvor nogle godser blev udstykket. Landbrugsjorden blev også forøget i 1920'erne ved inddigning af fire nye koge. I 1930'erne kom flere til i kraft af det 3. riges store beskæftigelsesarbejder. Tilsvarende var afvanding og jordforbedring fortsat med til at reducere mose- og hedearealer i midtlandet. Ejderen blev også reguleret. Ved anlæg af en opstemning med sluse i nærheden af Frederiksstad blev området øst herfor sikret mod oversvømmelse ved stormflod. Det kunne mærkes i Rendsborg, hvor man ikke længere kunne følge med i ebbe og flod.

En femtedel af befolkningen i Nordslesvig og Sydslesvig ernærede sig ved håndværk og industri, men også her var hovedparten afhængige af landbrugets købekraft og afsætningsmuligheder. Det samme gjaldt detailhandlen.

Bortset fra Flensborg og Büdelsdorf var de to landsdele kun svagt industrialiseret. Nordslesvig fyldte her ikke meget i en dansk sammenhæng. I 1925 udgjorde den nordslesvigske industri 2% af den samlede danske, i 1938 kun 1½ %. I 1920 var mejerierne og teglværkerne altdominerende. I de følgende år blev antallet af teglværker reduceret. Derimod kom der mere gang i tekstilindustrien. Ny og størst var Nordisk Kamgarnsspinderi i Sønderborg.

Nogle virksomheder måtte omlægge produktionen som følge af grænsedragningen. Det gjaldt bl.a. Brødrene Gram i Vojens, der gik fra produktion af mejeriudstyr til kølemaskiner. På firmaets generalforsamling i 1932 kunne direktør Aage Gram berette, at virksomheden var begyndt at fremstille »små husholdningskølemaskiner, som der syntes at være et marked for«. Det kom til at holde stik.

Samme år blev kimen lagt til en sønderjysk industrikoncern. Det var da den unge ingeniør Mads Clausen udviklede sin første brugbare ekspansionsventil til køleanlæg. Da han gjorde sin opfindelse, var han ansat hos Brødrene Gram. Men i 1933 vendte han hjem til Elsmark og grundlagde »Dansk Køleautomat og Apparat-Fabrik«. Starten var yderst beskednen – et loftsrum på fødegården. Ti år senere havde virksomheden 197 medarbejdere.

I Sydslesvig var det Flensborg, der ragede op i industriel henseende. Det gav i 1925 beskæftigelse til 40% af arbejdsstyrken. Det største foretagende var værftet. Medarbejderstaben svingede stærkt med efterspørgslen. I 1921 var der o. 2.000 medarbejdere; efter en masseafskedigelse i begyndelsen af 1930'erne kom værftet gradvis op på 1.800 ansatte. Skibsværftet var dog ikke den eneste sværvægter i landsdelen. I Büdelsdorf ved Rendsborg var jernstøberiet Carlshütte en meget stor arbejdsplads.

Den nye grænse betød, at Flensborg og Tønder fik beskåret deres opland. Værst var det for Flensborg, der hidtil havde haft

handelsmæssige forbindelser til hele regionen. Det kunne mærkes af detail- og engroshandel samt serviceerhverv. Grænsen var dog kun en af flere årsager til byens stagnation i 1920'erne, hvor den i lige så høj grad blev ramt af den generelle økonomiske tilbagegang og strukturforandringer i Tyskland. Det lykkedes dog byen i 1920'erne igen at få en stærk position inden for søfarten med den næststørste handelsflåde i Preussen.

Landegrænsen satte også gang i ny foretagsomhed. Padborg voksede fra 47 indbyggere i 1921 til knap 1.200 i 1930. Byen var præget af toldvæsen, grænsegendarmeri og DSB. Det gav i sig selv næring til flere erhvervsdrivende. Der dukkede imidlertid også nye brancher op. Speditions- og eksportvognmandserhvervet var endnu i sin vorden i 1920'erne og 1930'erne, men evnen til at konkurrere med de tyske baner i hurtighed, når det gjaldt levering af let fordærvelige varer, skabte grobund for nye virksomheder.

Konjunkturer og kriser

På begge sider af grænsen blev den økonomiske udvikling i mellemkrigstiden præget af en række voldsomme kriser, der på afgørende vis greb ind i befolkningens daglige tilværelse. I de første år var det skiftevis Sydslesvig og Nordslesvig, der blev ramt heraf, men fra 1929 kom den verdensomspændende krise til at trække dybe spor begge steder. Det lettede først i anden halvdel af 1930'erne. I dette forløb var afhængigheden af landbruget meget mærkbar.

I de første efterkrigsår var Tyskland præget af politisk ustabilitet, arbejdsløshed og en galopperende inflation. Alle blev berørt af markens fri fald. Det gjaldt også den unge hjemmetysker Harboe Kardel. I midten af september 1923 skrev han i sin dagbog, at det blev stadig vildere i Flensborg. For 1 kr. kunne han få 40 mio. mark. En måned senere 3 milliarder mark. Da han den 26. oktober fik udbetalt 55 milliarder mark i løn, måtte han straks købe to pund smør for tilsammen 36 milliarder mark og bruge dette mere værdifaste betalingsmiddel til husleje. Det ændrede sig som ved et trylleslag, da den tyske regjering i november 1923 udstedte den nye rentemark, der det følgende år blev afløst af en ny »Reichsmark«.

Da havde inflationen bevirket, at brede kredse inden for håndværk, handel og erhvervsliv samt embedsstanden var blevet forarmede. Tilsvarende var formuer, driftskapitaler og pensionisternes opsparing gået tabt. For landbruget var der plusser og minusser. Nok var gammel gæld med et slag kommet ud af verden, men kapital til driften var også forsvundet. Følgen heraf var ny gældssætning, da der var behov for investeringer i nye besætninger,

Den unge Mads Clausen (1905-1966) skabte i 1930'ernes kriseår forudsætningen for en del af det industrielle eventyr, som Sønderjylland kom til at opleve i tiden efter 1945.

I 1918 var den gennemsnitlige markkurs endnu 57 kr. pr. 100 mark. I begyndelsen af 1921 var den faldet til knap 9 kr.; ved årets slutning til 1,15 kr. Det blev starten på den tyske hyperinflation, der kom til at præge de to følgende år. Den afbildede pengeseddel fra oktober 1923 på én milliard mark er et eksempel herpå.

maskiner m.v. efter de udmarvende år under verdenskrigen. Det gjorde de enkelte bedrifter meget følsomme over for prisudviklingen på landbrugsvarer.

Krisen var en ny rystelse af det tyske samfund. Den kom oven på nederlaget og de territorielle afståelser. I Sydslesvig bidrog det til at holde de nationale modsætninger i kog, så myndighederne førte en restriktiv kurs over for det danske mindretal. Det lettede dog i takt med den forbedrede økonomiske udvikling i Tyskland, der kom til at præge midten af 1920'erne.

I Nordslesvig kom markens fald også til at sætte sig spor i overgangsårene 1918-1920. Det gjaldt både de landmænd, der ventede med at veksle deres kontante formuer fra mark til kr., og de landmænd der konverterede deres lån i mark til veksellån i kr. Hertil kom i begyndelsen af 1920'erne faldende landbrugspriser, mund- og klovsyge, tørke m.m. Samtidig var der et stort behov for at få det nedslidte produktionsapparat på fode igen og omstille det til eksport af flæsk og smør.

Det førte alt sammen til en øget gældsætning. Det gjaldt også den unge Hans J. Muusmann, der som nyetableret landmand i Kragelund blev slemt skuffet i 1920 over kurstabet på de nye kreditforeningslån. Det bevirkede, at han fortsat måtte »køre på dyre vekslers«. Allerede i 1925 var det nordslesvigske landbrugs gæld forøget med 42% i forhold til 1914. Handel og industri havde også problemer, lige som arbejdsløsheden var høj. Der blev derfor god brug for statslige tiltag i form af »Udligningskassen for de sønderjyske landsdele« og »Lånekassen for Sønderjylland«. Tilsvarende fik den nyoprettede Sønderjyllands Kreditforening nok at se til.

Efter et kort pusterum opstod der nye problemer. En stram dansk finans- og kreditpolitik kombineret med en kraftigt stigende kronkurs fik alvorlige følger for landbruget. Priserne på smør, kød og korn faldt drastisk. Der skete ikke en tilsvarende tilpasning af udgiftsniveauet. Renter og afdrag på gæld forblev uændrede. Det mærkedes hårdere i Nordslesvig, hvor landbruget var særlig forgældet på grund af omstillingen til danske forhold i tyverne, end i resten af Danmark. Samtidig blev antallet af tvangsauktioner næsten fordoblet fra 1926 til 1927. Krisen førte til politisk uro og gav stødet til flere såkaldte »bevægelser«.

Staten søgte at komme de betrængte landmænd til hjælp med nye foranstaltninger. Blandt dem var oprettelsen i 1927 af Sønderjysk Hypoteklaanefond. Hertil kom samme år det på privat initiativ stiftede Landeværnet, der var en reaktion på den i 1926 oprettede tyske Kreditanstalt Vogelgesang. Begge var udslag af en fornyet jordkamp. De forskellige tiltag bestod overvejende i

Husmandssted under opførelse ved Arnkil på Als. Det var en del af den husmandskoloni, der 1925-1926 blev udstykket fra den tidligere domænegård Rønhave. De fleste af de 28 nye statshusmandsbrug på Kær Halvø var sammenbygget i vinkelform med røde tegltage og havde et jordtilliggende på 11-12 tønder land. I lighed med andre nybyggerkolonier blev Rønhave-kolonien i 1927 forsynet med egen skole. I 1930 boede der 120 personer. Rønhave var én af de 36 sønderjyske domænegårde, som tilsammen leverede jord til 289 småbrug, der blev oprettet af Statens Jordlovsudvalg.

forbedrede lånemuligheder. Det gav lindring her og nu, men forøgede gældsbyrden.

Efter en kortvarig økonomisk bedring gik det stejlt ned ad bakke. I Sydslesvig blev en dårlig høst, mund- og klovsyge samt fallende priser i 1927 starten på en egentlig krise i landbruget, der også forplantede sig til handel og håndværk. Men det var kun ouverturen. Med børskrakket i 1929 i New York gik udviklingen fra skidt til værre. På begge sider af grænsen blev bønderne hårdt ramt af store prisfald på landbrugsprodukter. Resultatet var, som Hans J. Muusmann senere berettede, at nu »blev bøndernes penge i løbet af få måneder så små, at der intet blev at betale med. De handlende kunne ikke få deres tilgodehavende, og ikke få solgt varer, der ikke var absolut nødvendige.«

Nok kunne bønderne spise sig mæt i egne produkter, men når terminen kom, så var det med Mussmanns ord »en anden snak.« Det kunne aflæses i de mange tvangsauktioner. Mens det i 1930 kun var 68 ejendomme, der kom under hammeren i Nordslesvig, var tallet i 1931 vokset til 286 og i 1932 til 484. Først i 1935 skete der et mærkbart fald. Både nord og syd for grænsen førte krisen til en radikalisering af landbefolkningen, som skabte grobund for nye bevægelser. Det rokkede ikke ved tilslutningen til demokratiet i Nordslesvig, men var i Sydslesvig med til at bane vejen for nazismen.

Landbrugets manglende købekraft og verdenskrisens andre virkninger forplantede sig til handel, håndværk og industri med afskedigelser og fallitter til følge. Tilsvarende steg arbejdsløsheden rekordagtigt. I Danmark var omkring en tredjedel af de organiserede arbejdere uden beskæftigelse i 1932 og 1933. I provinsen

Mindesten for direktør Martin Hammerich (1883-1940). Han var 1918-19 medlem af det såkaldte Kriegerudvalg, der tog de første praktiske skridt til genforeningen. Efter at Rigsdagen i 1924 havde vedtaget en sønderjysk jordfordelingslov, blev Hammerich sekretær for jordfordelingskommissionen og tre år senere direktør for den nyoprettede Sønderjysk Hypoteklånepand. På det nationale område ydede han frem til sin død en særlig indsats som formand for det i 1933 oprettede Grænsesognekens Danske Samfund.

Slesvig-Holsten blev arbejdsløsheden tre- til firedoblet i årene mellem 1929 og 1932. Værftet i Flensborg bidrog hertil, da det i november 1930 måtte indstille virksomheden for en tid.

En af de mange sønderjyder, der i disse år oplevede arbejdsløsheden på egen krop, var den senere folketingsmand Jens Bladt. Tilbageskuende skrev han senere, at »alle ældre arbejdere, som har oplevet tyvernes og navnlig tredivernes forfærdelige arbejdsløshed, aldrig vil kunne glemme den samfundstilstand«. Det var bogstaveligt talt en kamp om det daglige brød. F.eks. mødte Bladt i foråret 1934 i flere uger op ved et igangværende banearbejde ved Mommark på Als for at søge beskæftigelse, men han måtte lige som mange andre arbejdsløse vende hjem igen med uforrettet sag. Det blev til en daglig cykeltur på 36 km.

I de følgende år indtrådte der en gradvis bedring af de internationale konjunkturer med fald i arbejdsløsheden til følge. I Syd-slesvig blev det stimuleret af store beskæftigelsesarbejder, genoprustning, tvungen arbejdstjeneste og genindførelse af værnepligten.

Kriseårene havde imidlertid sat sine spor. Det nordslesvigske landbrug havde således i 1937 en gældsbyrde på 91%, heraf udgjorde prioritetsgælden 86%. Da der var tale om gennemsnitstal, havde mange landejendomme en gæld, der ragede op over skorstenen. I 1925 var det mindre end en fjerdedel, i 1937 lidt over halvdelen.

De gentagne kriseår bevirkede, at bondesamfundet kom i defensiven, og at bøndernes position i samfundet blev svækket. Deres egen opfattelse heraf kom bl.a. til udtryk i 1937 på et møde i Haderslev, hvor 2.000 landmænd vendte sig mod »den skævhed i vor økonomi, som gør landbruget til et udbytningsobjekt for de øvrige samfundsklasser. I ly af handels- og valutarestriktioner, som trykker landbruget økonomisk i knæ, oplever byerhvervene en højkonjunktur som i krigens gullaschperiode. Imod denne ulighed i kår, som er uden sidestykke i Danmarks nyere historie, nedlægger vi den skarpeste protest.« Udtalelsen var et bastant udtryk for den rystelse, som det sønderjyske landbrug var udsat for i mellemkrigstiden.

Kulturel blomstring og mindretalsordninger

Siden Sønderjylland i det 13. årh. var ophørt med at være en integreret bestanddel af det danske rige, havde dansk kultur – i bred forstand – været i defensiven. Med den holstenske indflydelse på hertugdømmet blev der lukket op for en kraftig tysk påvirkning. Danske forsøg på at vende udviklingen led skibbrud, og med afståelsen af hertugdømmerne i 1864 var vejen banet for yderligere fortykning. Dansk kultur var under pres som aldrig tidligere.

Det ændrede sig i 1920 i Nordslesvig. Grænseflytningen gav dansk kultur frie udfoldelsesmuligheder. Nye lærere og præster, gamle og nye foreninger tog sammen med nye danske institutioner fat på at virkeliggøre genforeningen og rodfæste dansk kultur overalt i landsdelen. Og det vel at mærke uden at lægge hindringer i vejen for tysksindede medborgere. Syd for grænsen var der også ændringer, for med Weimarrepublikken fik dansk kultur trods en vanskelig start nye muligheder.

Genforeningens bedste gave

Indførelsen af den danske skole i 1920 i Nordslesvig blev i datiden af mange kaldt for »genforeningens bedste gave«. Rammen om nyordningen var lov af 30. juni 1920 om folkeskolens administration i de sønderjyske landsdele. Den var inspireret af de dansk-sindede sønderjyders egne erfaringer i tysk tid. De bærende principper var, at skolen skulle være demokratisk, at forældrene skulle have en vidtgående indflydelse, og at der skulle tages et rimeligt hensyn til det tyske mindretal. Bestemmelserne adskilte sig herved også på flere punkter fra den gældende ordning nord for Kongeåen.

Markant var det, at skolerne i den genvundne landsdel ikke blev underlagt et gejstligt tilsyn, som det var tilfældet i det øvrige Danmark. I stedet blev det overladt til en ny embedsmand, amtsskolekonsulenten, der havde sit forbillede i den preussiske forvaltning, at »øve et kontrollerende og vejledende tilsyn med undervisningen i samtlige fag og med skolens forhold i det hele«. Tilsvarende var det en nyskabelse i loven, at der ikke var reserveret plads til præst eller kommunalbestyrelse i skolekommissionerne. Alle medlemmerne var folkevalgte. Det bevirkede, som amtsskolekonsulent

Elever i Broager skole opstillet til fotografering med lærere. På landet blev normen en tre-klasset skole med to lærere eller en skole med fire klasser og tre lærere. Der fandtes dog også adskillige én – og to-klassede landsbyskoler. I flækker og købstæder varierede det mere. Endnu i 1924 var kun 24 skoler i hele Nordslesvig udstyret med en gymnastiksal. Skolebygningernes standard var meget forskellig. »Bygningen er ny og udmærket indrettet«, skrev amtsskolekonsulent A.L. Mortensen i 1921 om skolen i Rødding. I den anden ende af skalaen var Bjerndrup skole, der var »gammel og medtaget«, mens Strandelhjørn blev betegnet som gammel og »temmelig dårlig vedligeholdt«.

N.J. Nielsen i Sønderborg konstaterede i 1921, at befolkningen i stærk grad fik indtryk »af folkeskolen som dens skole«.

De sønderjyske skolekommissioner fik en central placering i skolestyret og var mere magtfulde end de tilsvarende organer i det gamle land. Mange var nationalt blandede. I den sydlige del af Tønder amt var der tysk flertal i flere af dem. Bortset fra Højer fungerede de nationalt blandede skolekommissioner udmærket, idet begge parter tog hensyn til hinandens interesser.

Hovedprincippet blev, at undervisningsproget på landet og i flækkerne skulle rette sig efter folkesproget. Loven gav sproglige mindretal i de enkelte kommuner adgang til, at der blev indført en særlig undervisning med tysk henholdsvis dansk som undervisningssprog. I købstæderne skulle der oprettes to afdelinger af folkeskolen med henholdsvis dansk og tysk undervisningssprog. Endelig henviste loven også til de gældende regler vedr. privatundervisning og oprettelse af privatskoler.

Sammenfattende kan det siges, at sønderjyderne i den genvundne landsdel fik en skoleordning, der var på forkant med udviklingen. Først i 1933 blev der indført amtsskolekonsulenter i det øvrige land. Tilsvarende var det først i 1933 og 1949, at der her blev indført direkte valg til henholdsvis forældreråd og skole-nævn. Det sønderjyske skolevæsen blev herved en administrativ forsøgsmark og forbillede for det øvrige Danmark. Fra 1933 var forskellene mindre og i 1950 stort set udjævnet. Et punktum for den blev sat med skoleloven i 1958.

Ved genforeningen forestod der ellers en lang og besværlig opbygning. Skolevæsenet stod på bar bund i den forstand, at samtlige

lærere i Nordslesvig blev afskediget i juli 1920. Det var af nationalpolitiske grunde. Men de fleste steder var de lærere, der kunne frygte for fremtiden eller som ikke ønskede at forblive, draget andet steds hen. Det var dog flere steder forbundet med store vanskeligheder at besætte de i alt ca. 700 stillinger i landsdelen. Resultatet blev en blanding af nytilkomne med en dansk lærereksamen og tilbageblevne med en tysk læreruddannelse. I 1924 var fordelingen henholdsvis 65% og 35%. Selv om mange lærere med en tysk baggrund havde svært ved at vænne sig til de nye forhold, er der ingen tvivl om, at de var med til at sikre en rolig overgang fra tysk til dansk skole. Men det tog tid og kostede penge at komme på omgangshøjde. Det var et udtryk herfor at sognekommunerne i Haderslev amt i gennemsnit brugte næsten 1½ gang mere på skoleområdet, end sognekommunerne i det øvrige Danmark nord for Kongeåen.

Den danske folkeskoles indtog i Nordslesvig fik afgørende betydning for befolkningen. Amtsskolekonsulent Th. Roust tilkendegav senere, at de tre vigtigste områder, hvor der skete en ændring efter genforeningen var: sprogskiftet, forholdet mellem lærer og elev og stofvalget. Grundlæggende var det, at undervisning på modersmålet nu gav alle børn et bedre udgangspunkt til den videre færd i livet. For de mange, der forlod skolen efter 7. klasse, blev det af afgørende betydning. De der fortsatte kunne på nogle skoler tage en mellemskole- og realeksamen eller gå videre til studentereksamen på en af statsskolerne i de fire købstæder. Der var også mulighed for at få en videregående uddannelse på seminarierne i Haderslev og Tønder.

Med genforeningen blev folkehøjskolerne også vakt til live igen. Rødding Højskole havde indstillet virksomheden i 1885; den blev genoprettet i 1920 med Erik Appel som forstander. Samme år åbnede Danebod Højskole på Als. I 1921 indrettede højskolelærer Aage Møller en gammel gård i Rønshoved ved Flensborg Fjord til højskole. Den blev i 1941 overtaget af Hans Haarder. Hertil kom et par andre højskoler samt flere fag- og efterskoler.

Mindretalsordninger

Ved Sønderjyllands deling blev grunden også lagt til den dansk-tyske mindretalsordning, som senere blev en af grænselandets mærkevarer. Udgangspunktet var imidlertid forskelligt.

Fra tysk side blev det i begyndelsen af 1920'erne flere gange foreslået, at de to stater skulle indgå en traktat om mindretalenes rettigheder. Det blev afvist, da det siden 1864 havde været et fast dogme i dansk udenrigspolitik ikke at indgå en bindende aftale med udlandet om mindretalspørgsmål. Holdningen var den, at

Nye lærebøger var en udgiftspost i alle sognekommuner. En af dem hed »Den nye læsebog Myrebogen af en skolemand« med undertitlen »Gak til myren og blev vis«. En anden, der blev meget udbredt, var »Ole Bole ABC«.

Rektor Wilhelm August Koopmann (1870-1940) var en drivende kraft i opbygningen af det tyske mindretals privatskolevæsen i Nordslesvig.

De nye tyske privatskoler blev et vigtigt alternativ for det tyske mindretal til de tysksprogede afdelinger af folkeskolen. Det afgørende var her, som det blev formuleret af mindretallets folketingsmand Johannes Schmidt, ikke den tyske sprogundervisning, men »en undervisning der bunder i kærlighed til det tyske folk«.

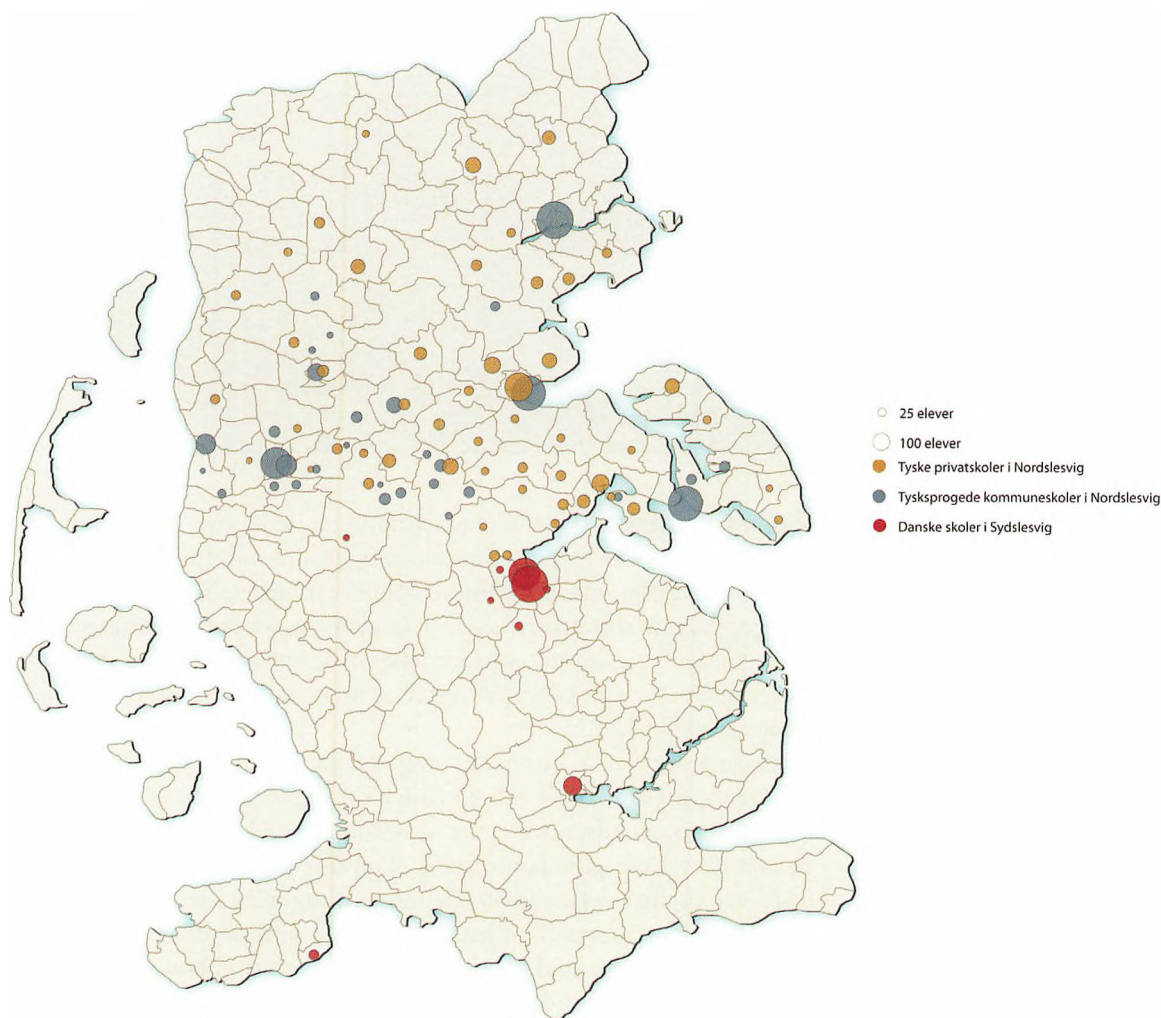
en mindretalstraktat i vanskelige situationer ville give Tyskland mulighed for at øve pres på Danmark, mens det omvendte aldrig ville være tilfældet. I stedet kom den danske mindretalsordning til at bygge på grundlovens frihedsparagraffer og almen lovgivning. Hertil kom en række nye sønderjyske love, der skulle sikre det tyske mindretals sproglige interesser – først og fremmest inden for skolen og kirken.

Det tyske mindretal kunne fra 1920 vælge mellem at gøre brug af tysksprogede afdelinger af folkeskolen eller egne privatskoler, der modtog offentlige tilskud. Det var i henhold hertil, at der i 1921 var oprettet 23 tysksprogede kommunale skoleafdelinger i Nordslesvig. I 1925 var antallet vokset til 30. Denne ordning tilfredsstillende dog ikke det tyske mindretal, hvis ledelse fra første færd satsede på egne privatskoler. Det afgørende var her, som det blev formuleret af mindretallets folketingsmand, Johannes Schmidt, ikke den tyske sprogundervisning, men »en undervisning der bunder i kærlighed til det tyske folk«. Den drivende kraft i disse bestræbelser blev den i 1920 oprettede Deutscher Schulverein für Nordschleswig. I 1936 var der 52 privatskoler med 1.523 børn og 33 offentlige tysksprogede afdelinger af folkeskolen med 2.184 børn.

Mens der i reglen ikke var problemer med oprettelsen af de tyske skoler, var myndighederne mere tilbageholdende med tildelelse af eksamensret. Først i 1927 fik de tyske privatskoler i Sønderborg, Tønder og Aabenraa den tilkendt til mellemskoleeksamen. I 1933 blev et længe næret ønske om eksamensret til et tysk gymnasium i Aabenraa indfriet.

I de følgende år blev de tyske skolekrav mere højlydte. Det skete i skyggen af det 3. rige og kunne aflæses i henvendelserne til

Mindretalsskoler i Nord- og Sydslesvig 1939

Undervisningsministeriet. Mens den tyske skoleforening tidligere havde fremsat »ønsker«, brugte den i 1937 og 1938 udtrykkene »vi kræver«, »vi anser det for selvfølgelig« etc. Kravene blev udmøntet i et 8-punktsprogram, der i det store og hele blev indfriet ved en ny skolelov i marts 1939. Mindretallet fik således nu egen skolekonsulent, som skulle føre tilsyn med de kommunale tysksprogede skoler og skoleafdelinger. Det andet hovedelement i loven var indførelsen af skolenævn ved alle skoler og skoleafdelinger. Det indebar, at de kommunale tyske skoleafdelinger fik eget skolenævn. I hver kommune blev de mange små skolekommissioner samtidig slået sammen til én skolekommission.

På det kirkelige område blev de tysksindede sikret en egen

Kort over det danske og det tyske mindretals skoler den 1. maj 1939. Cirkulernes størrelse antyder de enkelte skolars elevtal. Som udgangspunkt herfor kan sammenlignes med signaturen ovenfor, der illustrerer skolestørrelser på henholdsvis 25 og 100 elever. Det fremgår heraf, at mange skoler var meget små.

I 1933 blev et længe næret ønske om eksamensret til et tysk gymnasium i Aabenraa indfriet. Det skete i henhold til den såkaldte Herning-aftale, hvor mindretallet i 1928 havde støttet valget af en socialdemokratisk landstingskandidat. Det var dog et tidens tegn, at studenteretsamen på det tyske gymnasium ifølge Undervisningsministeriet nok gav adgang til danske universiteter og andre højere læreranstalter, men at den ikke kunne tillægges en »sådan betydning som direkte grundlag for indtræden i embeder og bestillinger i den danske stats tjeneste.«.

præst i hver af de fire købstæder inden for folkekirkens rammer med fælles dansk-tyske menighedsråd. På landet måtte de tysksindede og de dansksindede derimod deles om den samme præst. Døren blev i lovgivningsmæssig henseende åbnet på klem for ansættelsen af tyske andenpræster på landet, men det blev ikke fulgt op af Kirkeministeriet. Årsagen var udfaldet af de nordslesvigske menigheders præsteafstemninger 1920-21. De gav som resultat, at 44 præster fra den preussiske tid – heraf 30 i de sydligste sogne – forblev i deres embeder. Adskillige af dem blev derfor pålagt at afholde et bestemt antal gudstjenester på tysk ud over de danske. I 1923 blev der på denne måde med jævne mellemrum afholdt tysk gudstjeneste i 28 sogne.

Utilfredshed med denne ordning bevirkede samme år, at en kreds af tysksindede meldte sig ud af folkekirken og på et møde i Tinglev grundlagde en frimenighed. Den fik senere navnet »Nordschleswigsche Gemeinde der evangelisch-lutherischen Landeskirche Schleswig-Holsteins«. I 1931 betjente 5 præster 36 sogne. Væksten var dog ikke uden problemer. Da frimenigheden samme år udstrakte sit virke til Haderslev, hvor der i forvejen var tysk folkekirkelig betjening, kom det til at slå gnister mellem de to kirkelige retninger inden for mindretallet. Striden blev først endeligt bilagt, da Nordschleswigsche Gemeinde i 1955 indstillede virksomheden i Haderslev.

Som et led i den danske mindretalsordning blev der i 1920 også åbnet mulighed for, at mindretallet kunne benytte sig af tysk

både i skrift og i tale inden for retsplejen og forvaltningen. Det samme gjaldt ved forhandlinger i kommunale forsamlinger, lokale råd, udvalg m.m. Det var et udslag heraf, at byrådet i Tønder havde en tysk forhandlingsprotokol frem til 1937.

Mens man i Danmark kunne bygge på en lang liberal tradition som pejlemærker i mindretalspolitikken, forholdt det sig anderledes i Tyskland. Her som andre steder havde idealet været den nationale stat uden plads til afvigende holdninger. Krigens gru havde imidlertid i 1915 fået en række neutrale stater, herunder Danmark, til at oprette en »Centralorganisation for varig fred« i Haag, der blev katalysator for et nyt syn på mindretallenes retsstilling i Europa. Sammen med præsident Wilsons ideer om den nationale selvbestemmelsesret og oprettelsen af et folkeforbund blev det kendt som »den nye tids ånd«. Den fik i 1919 også indflydelse på den nye tyske forfatning.

Ifølge Weimarforfatningens artikel 113 måtte rigets fremmedsprogede folke dele ikke »ved lovgivningen og forvaltningen hindres i deres frie, folkeejendommelige udvikling, i særdeleshed ikke i brugen af deres modersmål ved undervisningen, ved den indre forvaltning og retsplejen«. To andre artikler åbnede mulighed for oprettelse af privatskoler og bestemte, at der ved undervisning i offentlige skoler skulle tages hensyn til »at anderledes tænkes følelser ikke såres«. Men forfatningens ord blev i første omgang ikke fulgt op af nærmere retningslinjer. Hertil kom, at det kneb for de lokale myndigheder at vænne sig til de nye tider.

Det blev klart i Flensborg, efter at magistraten i marts 1920 med henvisning til Weimarforfatningen havde bekendtgjort, at der ville blive oprettet en folkeskole med dansk undervisningssprog. Over 900 børn blev tilmeldt, men en kommission afgjorde, at kun ca. 400 var indkommet rettidigt. Af disse anså kommissionen kun 240 for »at være skikkede« til optagelse. Udelukkelsen af de mange børn skete bl.a. med henvisning til manglende danskkundskaber. Modsat det frie skolevalg i Nordslesvig, var der her tale om et »objektivt« kriterium. Undervisningen blev påbegyndt den 1. oktober 1920.

Større betydning fik det, at en kreds af dansksindede i maj 1920 oprettede »Dansk Skoleforening for Flensborg og Omegn«. Blandt de første initiativer var oprettelse af en privat dansk realskole. Undervisningen blev påbegyndt i redaktør J. Jessens gamle ejendom i Mariegade, men kunne i 1924 rykke ind i en nyopført bygning på Duborg Banke med Andreas Hanssen som rektor. Fra en beskedent start med 17 elever voksede tilslutningen hurtigt; fra midten af 1920'erne svingede det årlige elevtal mellem 325 og 365. Tallet kunne have været højere, men det hindrede de lokale myndigheder, da de undlod at godkende nogle børns optagelse

Nicolai Svendsen (1873-1966) var uddannet som lærer, men måtte af politiske grunde skifte til journalistikken. Efter nogle år ved Hejmdal var han 1904-1920 politisk redaktør for dagbladet Modersmålet-Dannevirke i Haderslev. Her var han i 1920 også en kort tid borgmester og politimester. Som amtskolekonsulent fra 1920 til 1946 fik han stor betydning for folkeskolens udvikling i Tønder amt. Han gik ofte til fods fra skole til skole og blev derfor kendt som »manden med stokken«.

med henvisning til, at de pågældende børn »ikke egnede sig til undervisning i en realskole«.

Det var fra starten tanken at forsyne landdistrikterne med vandrelærere, men nogle steder ville man også gerne have egen skole. Det var imidlertid forgæves, da de tyske myndigheder afslog andragender herom. I stedet tilbød Skoleforeningen eftermiddags- og aftenundervisning i flere danske hjem.

En restriktiv mindretalspolitik var imidlertid ikke længere et isoleret tysk anliggende. Folkeforbundsforeningernes internationale union blev opmærksom på den, da en tysk delegation i januar 1924 i Zürich var så uforsigtig at rette et skarpt angreb mod den danske mindretalsordning i Nordslesvig. Da delegationen ville forfølge sagen på et nyt møde i Haag, blev amtskolekonsulent Nikolai Svendsen i Tønder sendt derved som dansk delegeret. Det lykkedes ham at tilbagevise de tyske angreb og samtidig blotlægge manglerne ved den tyske ordning af det danske mindretals kår i Sydslesvig. Begivenheden vakte pinlig opmærksomhed i Berlin og gav anledning til en intern storvask mellem Auswärtiges Amt og det preussiske indenrigsministerium. Hensynet til Tysklands anseelse bevirkede, at de to regeringsorganer blev enige om at arbejde hen imod en bedre ordning af det danske mindretals forhold i Sydslesvig.

Det var dog først i 1926, at et »reskript til ordning af mindretalsskoleforholdene i Slesvig regeringsdistrikts grænseområde« gjorde det muligt foruden i Flensborg at oprette skoler i Flensborg landkreds og Sydtønder kreds. Det var et krav, at mindst den ene af forældrene var født i eller stammede fra dette område eller Danmark og havde fast forbindelse med »dansk folkeejendommelighed«. Det gav stødet til, at der blev oprettet en offentlig dansk skole i Harreslev. Snart efter blev der oprettet danske privatskoler i Tarup, Kobbermølle, Jaruplund, Langbjerg og Ladelund.

Ved udgangen af 1928 gik de preussiske myndigheder et afgørende skridt videre i en ny skoleforordning. Det danske mindretal blev her kort og godt defineret som »de folkedele i riget, der bekender sig til den danske nationalitet«, og det blev tilføjet, at »bekendelsen af at høre til mindretallet må hverken efterprøves eller bestrides«. Hermed blev sindelagsprincippet også knæsat syd for grænsen. Fra da af blev der parallelitet på dette grundlæggende område ud fra devisen: »Minderheit ist wer will« – mindretal er hvem der vil være det. Det var i kraft heraf, at der med hjælp fra Grænseforeningen i 1930 blev åbnet en dansk privatskole i Slesvig. I 1935 kom der også en skole i Tønning.

På det kirkelige område førte gentagne henvendelser i 1920 til den tyske provst Niese om faste danske gudstjenester i Flensborg hver søndag og ansættelsen af en dansk præst ikke til noget resul-

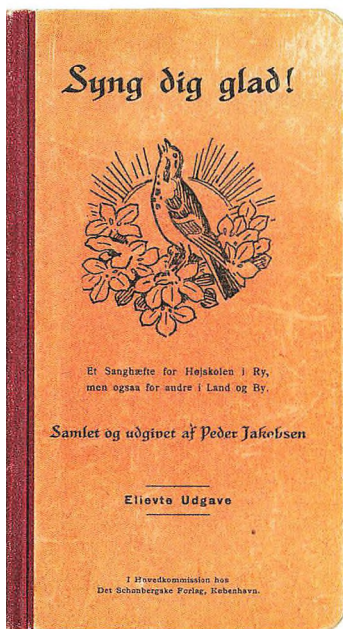
I 1924 blev den nyopførte Durborg-Skolen i Flensburg taget i brug. Som privat dansk real-skole blev den hurtigt et flag-skib inden for det danske mindretals skolevæsen. Billedet hører – som bilerne viser – en senere tid til, efter at skolen i kraft af København-Bonn erklæringerne fra 1955 kunne give eleverne en studentereksamen, som er anerkendt både i Danmark og Tyskland.

tat. Tilsvarende gik det med ønsker om at danne en særlig menighed inden for den slesvig-holstenske landskirke. I maj 1921 gik man derfor egne veje ved oprettelsen af »den danske menighed i Flensburg« med pastor Noack som ny dansk præst. Det skete under vingerne af »Dansk Kirke i Udlandet«.

I 1923 ophørte den slesvig-holstenske landskirkes danske gudstjenester i Helligåndskirken i Flensburg, hvorpå den stod ubrugt hen. En henvendelse i 1924 fra den danske menighed om at leje eller købe kirken blev afslået. Det gentog sig det følgende år, men i 1926 nåede man til enighed om et lejemål. Hermed fik den danske menighed i Flensburg et fast udgangspunkt for den kirkelige virksomhed. Andre steder gik det mere trægt. I Adelby blev henvendelser i 1932 og 1933 om at benytte sognekirken til danske gudstjenester afslået. Efter at sagen blev anket til landskirkekontoret i Kiel, kunne der dog afholdes dansk gudstjeneste fra november 1933. Da var den kirkelige virksomhed fra Flensburg også udstrakt til andre steder.

Kulturel mangfoldighed og kappestrid

Den danske skoles indtog i Nordslesvig og opstarten på mindretalsordningerne nord og syd for grænsen var markante udslag af det ændrede kulturelle landskab. Mangfoldigheden kunne imidlertid også mærkes på andre områder. I Nordslesvig fik det afgørende betydning for kulturlivet i hele sin bredde, at landsdelen

Efter genforeningen var Den blå Sangbog stadig den vigtigste sangbog i Sønderjylland; men op gennem 1930'erne sang man også ofte efter Højskole-sangbogen eller sangbogen »Syng dig glad«, som stammede fra Ry Højskole. 11. udgave blev udgivet 1932.

nu var en del af det danske samfund, og at de danske lærere og embedsmænd kom til at virke som nye kulturbærere. Mange tiltag var ikke nye, men fik ny kraft takket være af de forbedrede udfoldelsesmuligheder. Det gjaldt ikke mindst det danske foreningsliv, der nu kunne udfolde sig uden at blive kigget over skuldrene af myndighederne.

Mellemløst blev foreningslivets storhedstid. Mange var medlem af adskillige foreninger. Det gjaldt både faglige-, selskabelige-, sportslige-, kulturelle-, og nationale foreninger. Det var rodfæstet i alle sociale lag på begge sider af Kongeåen, men i Nordslesvig fik overgangen til dansk styre også det særegne udtryk, at kroerne gik tilbage. Bønder, håndværkere og arbejdere svigtede efterhånden krostuen til fordel for møder og idræt.

Blandt årets højdepunkter i foreningslivet var de nationale fester. Over hele landsdelen festligholdt man afstemningsdagen den 10. februar, genforeningsdagen den 15. juni og Christian 10.s fødselsdag den 26. september. Foreningerne bidrog også til, at det sønderjyske kaffebord – med dets mange forskellige kager – florerede i bedste velgående. Tilsvarende blev »den blå sangbog« flittigt benyttet. Udviklingen kunne bl.a. aflæses i væksten af nye forsamlingshuse i Nordslesvig. 1918-32 var der en tilvækst på 30; i det følgende tiår yderligere 26. Det var også en blomstringstid for idræt, gymnastik, ringridning, skydning og folkedans. Fodbold blev det store hit med oprettelse af mange boldklubber. Tilsvarende holdt spejderne deres indtog i landsdelen.

I byerne florerede teaterforeningerne. Her blev der også oprettet adskillige sang- og musikforeninger, kor m.m. Der var i forvejen museer i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. I Tønder var det porthuset til det tidligere slot, der i 1923 blev indrettet til museum sammen med en ny bygning. Historien blev i 1922 også tilgodeset ved stiftelsen af Historisk Samfund for Sønderjylland med H.P. Hanssen som formand. Sprogforeningens biblioteksarbejde på Folkehjem blev videreført af Det sønderjyske Landsbibliotek i Aabenraa. Tilsvarende blev der etableret folkebiblioteker i de andre købstæder og i 1933 et landsarkiv i Aabenraa.

Nordslesvig var i forvejen velforsynet med trykte medier, men der skete flere ændringer. Det tyske mindretal rådede fra starten over fire små aviser. De fusionerede i 1929 til én avis, Nordschleswigsche Zeitung, med hjemsted i Aabenraa. Ny var Jydske Tidende, der fra 1929 blev udgivet i Kolding, men som fik stor udbredelse syd for Kongeåen. Hertil kom et nyt medie – radioen. I Danmark var det Statsradiofonien, den senere Danmarks Radio, der efter starten i 1925 også blev til glæde for lyttere i grænselandet.

Syd for grænsen førte Sønderjyllands deling i 1920 til en kul-

Folkedansere i Tumbøl o. 1921. Foruden foredrag og fællessang var folkedans og gymnastik en yndet aktivitet i de sønderjyske forsamlingshuse.

turel oprustning i den tyske lejr. Det var efterdønninger af grænsekampen parret med frygten for, at man fra dansk side ville udnytte den turbulente tid i Weimarrepublikkens første år. De tyske myndigheder bevilgede således i 1921 14,5 mio. mark fra den såkaldte »Nordmarkfond« som en særlig kulturbevilling. Den havde et klart nationalt sigte. Pengene skulle bruges til at »uddanne mennesker, som var styrkede og kvalificerede til at yde modstand mod danskernes fremstormen«. Bevillingen skulle bl.a. bruges til at støtte tyske folkehøjskoler, folkebiblioteker, landbrugsskolen i Nibøl, erhvervs- og købmandsskoler, museet i Flensborg, byens teater og byorkester, ungdomsarbejde og »kulturpropaganda i Nordslesvig«.

Det nationale trumfkort blev brugt flere gange i de følgende år, når det gjaldt om at hente nye støttemidler til landsdelen. I 1922 havde provinsens overpræsident givet en betænkning om støtte til en lang række kulturelle og sociale formål overskriften: »Den danske fare og dens afværgelse«. Hånden blev strakt frem efter 40 mio. mark. Pengene blev stillet til rådighed det følgende år i en såkaldt »Schleswigfond«, men inflationen gjorde det nødvendigt, at der blev føjet det ene nul efter det andet på bevillingen. Hovedparten af pengene gik til højskoler og biblioteksvirksomhed.

1927-28 fulgte en ny bevilling, hvor den tyske kultur igen blev et centralt element i den statsligt støttede regionale udvikling. Den største enkeltpost var opførelsen af det tyske hus, »Deutsches Haus«, i Flensborg. Det var tænkt som en folkelig national manifestation. I husets store sal var der 1.400 siddepladser lige som

bygningen også gav plads til flere andre aktiviteter. For at ingen skulle være i tvivl om meningen med byggeriet, var der over indgangen prentet de manende ord: »Rigets tak for tysk troskab«.

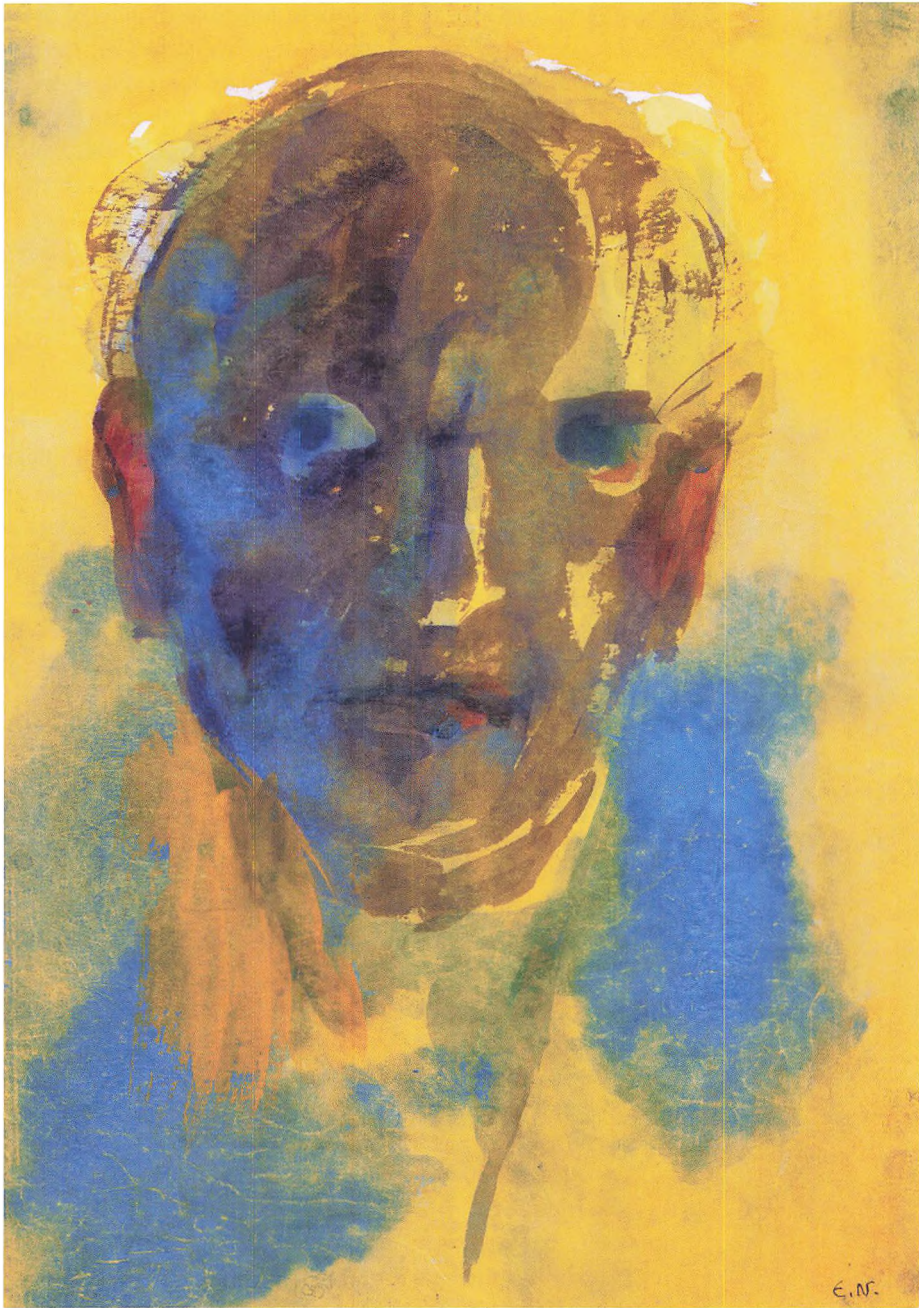
De tyske bestræbelser i begyndelsen af 1920'erne på at afværge »den danske fare« ramte også det danske mindretal. Den restriktive skolepolitik var et udslag heraf. Det samme gjaldt det vellykkede forsøg i 1923 på at stække mindretallets tyskskrevne presse. Først i 1926 blev der givet adgang til danske forestillinger på teatret i Flensborg. Overborgmester Todsén tilkendegav det følgende år, at det tyske hus ikke ville være tilgængeligt for mindretallet. Klimaet var dog blevet mildere. Det var et udslag heraf, at byens officielle kundgørelser fra 1928 også blev tilstillet Flensborg Avis og Der Schleswiger.

Mindretal og flertal på hver side af grænsen var imidlertid ikke kun konsumenter af kunst og kultur. Nogle bidrog også aktivt til skabelsen heraf. Det gjaldt ikke mindst inden for malerkunsten.

En ypperlig repræsentant herfor var Emil Nolde, der ubestridt blev den mest betydningsfulde sønderjyske kunstner i det 20. årh. Fødenavnet var Hans Emil Hansen, men han tog i 1902 navn efter barndommens landsby øst for Tønder. Samme år blev han gift med den danske skuespillerinde Ada Vilstrup. I tiden frem til 1916 havde de en del af året fast domicil i et fiskerhus på Als, men flyttede herpå til den maleriske frisergård Utenwarf syd for Møgeltonder med udsigt til Vidåen. Ved grænsedragningen i 1920 blev Nolde dansk statsborger. Afvandingen af Tønder-marsken, der til Noldes sorg ændrede landskabet, bevirkede, at parret i 1927 flyttede til Seebüll et par kilometer syd for grænsen. Her blev en nyopført funkis-villa med atelier og blomsterhave rammen om hans virke.

Nolde havde da for længst slået sit navn fast som en af den tyske ekspressionismes hovedkræfter. Den farvestærke billedstil vakte opsigt. Nye grænser blev afprøvet og flyttet inden for kunsten. Men Nolde var også grænseoverskridende i en dansk-tysk sammenhæng. Det gjaldt såvel personen Nolde som dele af hans motivvalg med marsk og diger, himmel og hav samt andre indtryk fra hjemstavnen. Selv om sindelaget var tysk, kan han derfor med rette betegnes som en tysk-dansk maler. På spindesiden var det Flensborg-maleren Käthe Lassen, der gjorde sig bemærket som den mest betydningsfulde kvindelige kunstner i Sydslesvig.

Blandt digterne fik Jens Emil Mungaard eftermælet som den mest fremragende af dem, der benyttede sig af det nordfrisiske sprog. Han skrev over 700 digte, 6 teaterstykker og mange prosatekster. I 1930'erne kom han i nazisternes søgelys; efter skriveforbud og fængselsophold døde han 1940 i en tysk koncentrationslejr.

Emil Nolde (1867-1956): Selvportræt, 1925/27. Hans ekspressive, farvestærke billedstil tog form i årene omkring 1910 med en lidenskabelig fremstilling af Nadveren som det egentlige gennembrudsværk. Som bosat nord for den nye grænse, blev Nolde dansk statsborger i 1920. I 1927 flyttede han til Seebüll syd for grænsen. Her ville det 3. rige ikke vide af hans kunst, der i 1937 blev stemplet som »entartet« – degenereret. Det førte bl.a. til et maleforbud 1941-1945. Det var i denne periode, at de såkaldte umalede billeder blev skabt i Noldes lønkammer.

Maleriet Grammofonpladen, malet 1923 af den sønderjyske maler Franciska Clausen (1899-1986). Hun havde tidligere været med i den franske avantgarde, men vendte i 1931 tilbage til Danmark.

I Nordslesvig debuterede Marcus Lauesen i 1928 med digtsamlingen »Guds Gøglere«. I de følgende år fulgte adskillige romaner og digte. Det var en af dem – hjemstavnsromanen »Og nu venter vi på skib« – der i 1931 med et slag gjorde ham berømt. På kort tid var romanen trykt i ikke mindre end 35.000 eksemplarer og blev senere oversat til flere fremmedsprog.

I 1920-erne og 1930-erne udkom der også digtsamlinger ved Martin N. Hansen, Hansigne Lorenzen, Hans Storm og Chr. Seeberg. Blandt dem blev Martin N. Hansen en af de store folkemålsdigtere i Danmark, der gav udtryk for det nationale liv i Sønderjylland i første halvdel af det 20. årh. Særlig kendt blev »Han gik no å pløje å nynne en vis« – med det tre gange gentagne omkvæd »Madeleine«, der blev publiceret i 1924. Det tolkede en sønderjysk krigsfanges oplevelse i Frankrig under Første Verdenskrig. Da Thorvald Aagaard i 1928 forsynede den med en smuk og vemodig melodi, blev det en meget elsket sang i sønderjyske kredse.

Det var imidlertid en tilrejsende nordfra, der ved genforeningen var blevet ansat som lærer ved Tønder Statskole, der i 1922 i særlig grad kom til at tolke sønderjydernes kærlighed til hjemstavnen. Det var A. Egeberg Jensen med digtet »For en fremmed barskt og fattigt«. Forsynet med en smuk melodi af kollegaen Ernst A. Kiørboe fik den status som en vestslesvigsk nationalsang.

Politisk tilpasning og polarisering

Tiden fra 1920 til 1933 forløb ikke harmonisk i grænselandet. Nok fik det nye politiske liv en rolig start i Nordslesvig, men 1926-1928 blev præget af turbulens. Efter et par års ro kom der nye dønninger i kølvandet på verdenskrisen. Tilsvarende var Sydslesvig i de første år påvirket af indre tyske spændinger. Efter en kortvarig stabilisering af Weimar-republikken fik verdenskrisen det politiske barometer til at varsle storm.

Der var flere fælles træk i udviklingen. Både nord og syd for grænsen var det de såkaldte »bevægelser«, der med udspring i landbrugets økonomiske problemer gav politisk turbulens. I Nordslesvig rokkede det dog ikke afgørende ved den bestående samfundsorden; i Sydslesvig var det med til at bane vejen for en overvældende tilslutning til nazismen.

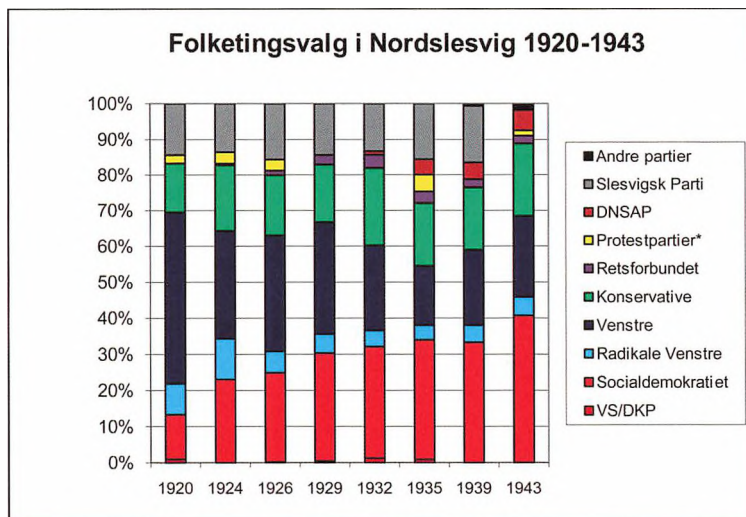
Partier og valg i Nordslesvig

Ved genforeningen havde Vælgerforeningen for Nordslesvig udspillet sin rolle som politisk organisation for de dansksindede sønderjyder. H.P. Hanssens tanke om oprettelsen af en særlig sønderjysk rigsdagsgruppe i overgangstiden led skibbrud. Det samme gjaldt hans forsøg i sommeren 1920 på at oprette det »Sønderjydske Venstre«, da ledende venstrefolk vendte tomlen nedad. I stedet holdt de danske partier deres indtog i landsdelen, hvor de gjorde klar til det første folketingsvalg efter genforeningen.

Rammerne herfor var angivet i den nye valglov. Nordslesvig kom til at udgøre én amtskreds. Det betød, at det tyske mindretal kunne samle sine stemmer fra hele området. Amtskredsen fik syv mandater fordelt på et tilsvarende antal opstillingskredse. Samtidig blev antallet af tillægsmandater i det jyske område forhøjet med to. Efter henstilling fra sønderjysk side kom den gældende regel om indlevering af 10.000 underskrifter ved anmeldelse af nye partier ikke til at omfatte Nordslesvig. Det blev en fordel for det tyske mindretals parti, Slesvigsk Parti, og – som det skulle vise sig – andre partier.

Den politiske debut fandt sted ved folketingsvalget den 20. september 1920. Venstre blev den store sejrherre med knap halvdelen af stemmerne, mens De Konservative, Socialdemokratiet og Sles-

I de første årtier efter genforeningen voksede Socialdemokratiets andel af stemmerne fra valg til valg. Det forholdt sig anderledes med Venstre. Efter et kanonvalg i 1920 faldt tilslutningen frem til midten af 1930'erne. Derimod var tilslutningen til de Konservative mere svingende. Som 1930'erne gik på hæld fik Slesvigsk Parti en mindre fremgang, men partiet stillede ikke op ved valget i 1943, da mange af dets vælgere var fraværende fra landsdelen. Det danske nazistparti, DNSAP, fik kun en beskedent tilslutning.

vigsk Parti fik omtrent lige mange stemmer. Valget var præget af, at sønderjyderne først skulle til at vænne sig til det danske partisystem. Det var også et særkende, at skillelinjer fra afstemningstiden holdt sig længe i flere lejre. Det kom især til at præge Venstre, hvor man talte om et »Aabenraa-Venstre« og et »Flensborg-Venstre«.

Ved de følgende folketingsvalg gik Venstre tilbage og fik i 1932 knap en fjerdedel af stemmerne. Mens partiet fik en overvældende tilslutning i 1920 – bl.a. betinget af mange nationale leders valg af dette parti – var den betydelige tilbagegang præget af det røre, som de såkaldte »bevægelser« skabte. Undervejs kom H.P. Hanssen i 1924 til at repræsentere partiet i Folketinget. Da han ikke genopstillede, havde Venstre i stedet nyopstillet en anden markant skikkelse. Det var Th. Madsen-Mygdal, der i 1926 efterfulgte Niels Neergaard som statsminister. Ved flere valg huggede De Konservative ind på Venstre og fik i 1932 næsten lige så mange stemmer.

Efter en beskedent start gik Socialdemokratiet frem fra valg til valg. I 1932 fik det knap en tredjedel af stemmerne med I.P. Nielsen som en af partiets ankermand i landsdelen. Derimod lykkedes det ikke for Det radikale Venstre at få større fodfæste. Kun i 1924 var der fremgang at spore med valget af Nis Nissen, Viby, som folketingsmand. Det var et særkende ved Nordslesvig, at det tyske mindretals parti, Slesvigsk Parti, var repræsenteret i Folketinget. Stemmeandelen svingede i disse år mellem 13,2% og 15,5%; det sikrede hver gang valget af pastor Johannes Schmidt.

Mens partipolitikken satte dagsordenen ved rigsdagsvalgene,

var det mere blandet ved de kommunale valg. Det første under dansk styre fandt sted i 1922. I købstæderne og flækkerne opstillede det tyske mindretal konsekvent egen liste. Det samme gjaldt i de fleste tilfælde også socialdemokraterne. Derimod vekslede de borgerlige partier mellem partiopstilling eller opstilling af en »dansk borgerliste« eller »dansk fællesliste«. I Aabenraa og Haderslev var der i flere årtier ubrudt borgerligt styre, mens de borgerlige og Socialdemokratiet skiftedes til at besætte borgmesterposten i Sønderborg.

Tønder var den af de nordslesvigske købstæder, hvor mindretallet stod stærkest. Det tyske flertal bevirkede, at sparekassedirektør Oluf P. Olufsen, der var tiltrådt i maj 1920, kunne forblive i borgmesterstolen. Da han i 1922 var valgt af byrådet, takkede han på tysk og udtalte, at »det er mit ønske at lede forhandlingerne upartisk. Vi bør i første række tænke på kommunens vel.« Denne programerklæring blev i det store og hele også fulgt i de følgende år. Men ved valget i 1925 skete der en paladsrevolution. Olufsen var degraderet til en 8. plads på valglisten. Med støtte fra socialdemokraterne fik den tyske liste i stedet valgt købmand Johannes Thomsen som ny borgmester. Lige som forgængeren blev han også vellidt i den danske lejr og opnåede genvalg i 1929. I Højer var de tysksindede helt dominerende. Det gav hver gang genvalg til den tyske listes borgmesterkandidat. I Ubjerg sogneråd var der ligeledes tysk flertal.

I årene o. 1920 var I.P. Nielsen (1873-1952) primus motor i en stor humanitær aktion til fordel for udhungrede tyske arbejderbørn. I Nordslesvig var han et fremtrædende socialdemokratisk medlem af Folketinget (1920-1943) og ydede en stor indsats til gavn for sønderjyske børn – fra 1937 i et nært samarbejde med Kronprinsesse Ingrid.

Selvstyrebevægelsen og Samlingsbevægelsen

I den danske lejr var der et klart ønske om ro i den genforenede landsdel. Enhver bevægelse, der stillede spørgsmålstegn ved det danske styre, blev derfor opfattet som nationalt skadelig. Omvendt forholdt det sig hos det tyske mindretal, der ønskede at holde gryden i kog med henblik på en kommende grænserevision. I første halvdel af 1920'erne var der dog ikke mange holdepunkter herfor. Overgangen til dansk styre forløb fredeligt. Tilsvarende var den genforenede landsdel præget af ydre ro. Det gav plads til indre strid i mindretallets egne rækker om mål og midler.

Slesvigsk Partis folketingsmand, Johannes Schmidt, satte i disse år sin lid til, at princippet om folkenes selvbestemmelsesret en gang kunne vendes til tyskernes fordel. Det var ud fra en stærkt overdreven opfattelse af »de blakkedes« – de nationalt indifferentes – antal, og håbet om også at få flere dansksindede til at gå ind for en grænserevision i tysk favør. Derimod havde de såkaldte Kongeåfolk i Haderslev ingen illusioner om, at en fremtidig grænsedragning på grundlag af selvbestemmelsesretten ville komme

Med en bevåbnet cowboy-lignende skikkelse som blikfang agiterer selvstyreplakaten for »marchen til København«. Den var tydeligvis inspireret af Mussolinis march mod Rom i 1921. Efter et stort folkemøde i oktober 1926 i Aabenraa nøjedes Selvstyrebevægelsen dog med at sende sit forretningsudvalg til København. Et møde med repræsentanter for regeringen førte dog ikke til noget.

dem til gode. De krævede derfor, at mindretallet udelukkende skulle satse på en ren tysk magtpolitik.

Det store flertal i Schleswigscher Wählerverein fulgte pastor Schmidts parole om af taktiske grunde ikke på forhånd at lægge sig fast på en bestemt grænselinje. En nyformulering af partiprogrammet i 1926, hvor kravet om en »revision« af grænsen blev udskiftet med krav om »en ny afgørelse« betød ingen ændring heraf. Da var pastor Schmidt imidlertid ved at opgive selvbestemmelsesretten som løftestang for en grænserevision og satte i stedet sin lid til et nyt stærkt Tyskland.

Ved midten af 1920'erne blev den økonomiske krise afsæt for flere forsøg på at svække det danske greb om landsdelen. Et første tegn herpå var det manifest, gårdejer Th.M. Kylling, Frørup, udarbejdede i sommeren 1925. Det var tænkt som et ultimatum til den danske regering og nationalbank. Kernen i manifestet var utilfredshed med de voksende økonomiske problemer og krav om indgriben. Det var dog ikke Kylling, men en anden af manifestets underskrivere, gårdejer Cornelius Petersen, der blev den ledende skikkelse i den protestbevægelse, der begyndte at tage form ved årets udgang.

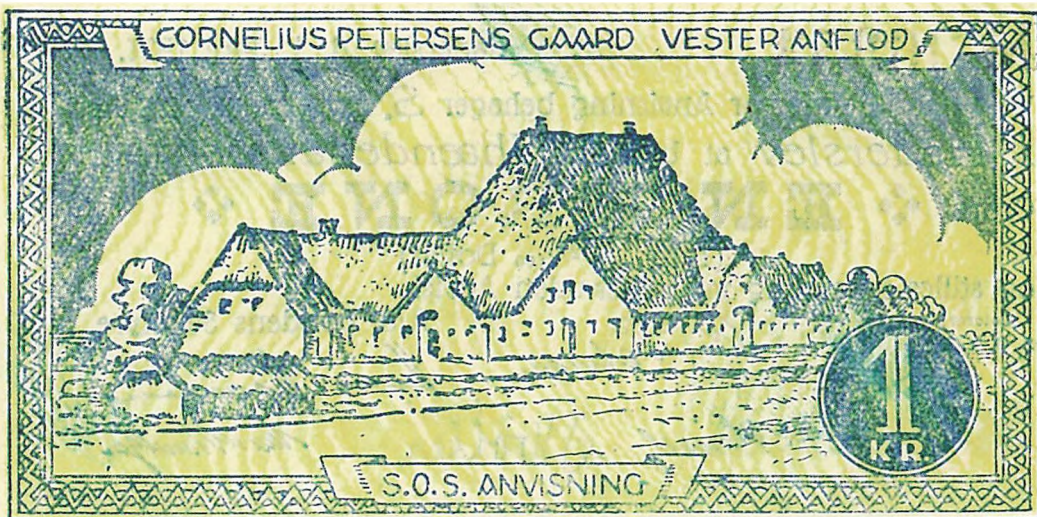
Cornelius Petersen var fra Ejdersted. I 1905 havde han købt gården Vesteranflood ved Møgeltønder og her gjort sig politisk mærkbar på tysk side. I 1919 gik han imidlertid ind for en dansk grænse, der indbefattede hans gamle hjemstavn. Samtidig begyndte han et interesser sig for den vågnende nyfriske bevægelse og slog til lyd for landsdelens »selvforvaltning«. Det var det sidstnævnte tankegods, som nogle år senere blev kernen i den selvstyrebevægelse, som han kom til at stå i spidsen for.

I januar 1926 begyndte han at udgive ugebladet Bondens Selvstyre. Såvel her som på talrige møder fremkom han i den følgende tid med voldsomme angreb på den danske stat, den parlamentariske styreform, embedsmændene, de høje skatter, den danske landbrugspolitik og håndteringen af de økonomiske problemer i Nordslesvig. I stedet stillede han krav om et vidtgående selvstyre for de enkelte sogne og herreder. Hvis man skal hæfte en ideologisk etiket på bevægelsen, må den nærmest betegnes som højre-anarkistisk.

Dramatiske udslag heraf var det, da Cornelius Petersen i 1926 truede statsminister Stauning med som »menneskeplager« at blive »nedtrampet af femhundrede bønder«. For dette og andre udsagn blev han idømt en bøde på 2.000 kr. eller tre måneders fængsel. Han var indstillet på at sidde bøden af, men den blev betalt af hans tilhængere. Det vakte også opsigt, da der i pressen var forlydender om oprettelsen af bevæbnede »bondeværn«. Efter afhørin-

Gårdejer Cornelius Petersen (1882-1935) var den samlede skikkelse i Selvstyrebevægelsen. Det var det middelalderlige frisiske bondeselvstyre, der foresvævede ham som ideal. Selv skrev han i sit blad, at »vi vil skabe en stat igennem vore naturlige sammenslutninger: familie, sogn og herred, som danner et magtpunkt. Det er det gamle 'kongedømme'.«

Selvstyrebevægelsen gjorde sig bemærket ved flere fremstød. Et af dem var udsendelse af egne S.O.S.-pengesedler. Formålet var at »sprænge« Nationalbanken, men med 7-8.000 kr. i omløb forblev det spil for galleriet.

ger lod Justitsministeriet sagen falde. Tilsvarende løb en sigtelse mod tre officerer for at planlægge et kup i forbindelse med et påtænkt bondetog til København ud i sandet.

De velbesøgte møder og den megen presseomtale gav indtryk af, at bevægelsen havde vind i sejlene. Ved folketingsvalget i december 1926 gik gassen imidlertid af ballonen. 2.117 stemmer, der svarede til 3,3% af de afgivne stemmer i Nordslesvig, viste, at Selvstyrepartiet ikke var en folkebevægelse. Selvstyrebevægelsen gjorde sig dog fortsat bemærket ved flere nye fremstød i 1927. Blandt dem var udsendelse af egne S.O.S.-pengesedler, oprettelsen af »Den slesvigske Brigade« og en resolution til Christian 10. med ønske om, at han som hertug af Slesvig skulle tage de sønderjyske landsdele i sin direkte besiddelse. Hermed havde bevægelsen løbet linen ud.

Fremkomsten af Selvstyrebevægelsen vakte ikke kun irritation i danske kredse, men gav også Johannes Schmidt og Schleswigscher Wählerverein rynker i panden. For at hindre, at det nye Selvstyreparti skulle gøre indhug i de hjemmetyske stemmer ved folketingsvalget i 1926, havde Slesvigsk Parti lagt sig tæt op heraf med krav om, at Nordslesvig skulle indrettes som et »selvforvaltnings-samfund«, rentesænkning m.m. Denne strategi gav bonus. Selvstyrepartiet stod som taberen, mens Slesvigsk Parti fik fremgang.

Folketingsvalget havde tilsyneladende understreget kraften i de nye politiske og økonomiske paroler. Derfor slap Slesvigsk Parti dem ikke, men gjorde dem i stedet til ledestjerne for mindretallets politik i de følgende år. Målet blev at skabe en dansk-tysk protest-

bevægelse, som helt var kontrolleret af mindretallet. Arkitekten bag denne plan var pastor Johannes Schmidt med gårdejer H.C. Lei fra Snogbæk som den udførende kraft.

I februar-marts 1928 var »Samlingsbevægelsen« ved at tage form. Programmet var godkendt af Schleswigscher Wählervereins bestyrelse, og der var skaffet penge fra de tyske myndigheder til den forestående aktion. Den løb af stablen om natten til den 21. april 1928, da der rundt om i Nordslesvig blev opsat plakater med krav om oprettelse af et nordslesvigsk råd, skattelettelser, økonomisk hjælp til landsdelen, selvforvaltning m.m. Beroligende var det tilføjet, at »Nordslesvigs statsretslige tilknytning til Danmark berøres ikke ved disse krav«.

Programmet var underskrevet af 84 personer. Flertallet af dem var ifølge Vilhelm la Cours vurdering gengangere fra Selvstyrebevægelsen, men han lagde dog ikke skjul på, at der blandt de øvrige fandtes »ikke få med ansete og gode danske navne, som man kun meget ugerne ser under tysk førerskab«. La Cour og andre var således trods al hemmelighedskræmmeriet ikke i tvivl om, at den nye bevægelse »ledes af tyskere, inspireres af tyskere og derfor arbejder for tyske interesser«. Det var et udslag heraf, at »Samlingbevægelsen« i danske kredse hurtigt blev døbt »Lei-bevægelsen«.

Efter en stormomsust debut, der blev efterfulgt af mange møder og forgæves henvendelser til regeringen, led Samlingsbevægelsen skibbrud ved landstingsvalget i september 1928. Den fik kun 1.019 stemmer i Nordslesvig. Det svarede til 2,2% af de afgivne. Dermed var »bevægelsen« løbet ud i sandet. Selvstyrebevægelsen og Samlingsbevægelsen havde vist, at der var et protestpotentiale i landsdelen, men at det endnu var beskedent.

Jordkamp og nye krisebevægelser

Uafhængigt af de nævnte bevægelser, men tidsmæssigt sammenfaldende var et andet foretagende, som det tyske mindretal havde søsat. Det var Kreditanstalt Vogelgesang i Haderslev, der i 1926 med økonomisk støtte fra den tyske regering havde påbegyndt en omfattende udlånsvirksomhed til hjemmetyske landmænd. Det var for at sikre, at jorden forblev på tyske hænder, men det hændte også, at indifferente eller dansksindede kriseramte landmænd fik lån på betingelse af, at de nedtog deres flagstang eller sendte deres børn i de tyske privatskoler.

Dette forsøg på at gå fra en defensiv til en offensiv strategi i jordkampen fik imidlertid hurtigt de tyske myndigheder til at skrue ned for blusset. Det kom til at præge antallet af bevilgede

Ved folketingsvalget i 1932 markerede Slesvigsk Parti sig med en parole om at flytte toldgrænsen op til Kongeåen for at skabe fri adgang til det tyske marked. Taget for pålydende ville det have været et første skridt til en afståelse af Nordslesvig. Agitationen stødte dog ikke kun på modstand i danske kredse, men vandt heller ikke gehør syd for grænsen, hvor de slesvigholstenske bønder var presset af landbrugskrisen. Parolen slog ikke an ved folketingsvalget. Med 13,2 % af stemmerne indkasserede Slesvigsk Parti sit hidtil dårligste valgresultat. Det var dog nok til et genvalg af Johannes Schmidt.

lån, der faldt fra 457 i 1927 til 48 i 1929. Det samlede lånebeløb blev tilsvarende reduceret til en tiendedel. Da flere af de belånte ejendomme gik på tvangsauktion eller var i færd hermed, måtte kreditanstalten i 1929 oprette et »Höfeverwaltungsgesellschaft« til forvaltning af gårde, som den overtog.

Selv om kreditanstaltens virke da var stærkt indskrænket, blev den i danske kredse uden sidestykke den mest udskældte af mindretallets institutioner i tiden før 1933. Set med danske øjne havde mindretallet genåbnet jordkampen; set med tyske øjne var der tale om nødværge for at bremse en negativ jordpolitisk udvikling for mindretallet i årene efter 1920.

Som et modtræk oprettede de dansksindede sønderjyder i ja-

nuar 1927 foreningen »Landeværnet«, der skulle yde lån til danske landmænd, så de kunne blive på deres gårde og i de danske rækker. Under den nationale stemningsbølge, som Kreditanstalt Vogelgesang fremkaldte på dansk side, blev der ad privat vej samlet kapital til Landeværnet, hvis første og mangeårige formand var gårdejer Hans Andersen fra Kongsbjerg nord for Tønder. Med sine udlån medvirkede Landeværnet til at dæmme op imod mindretallets fremstød.

Efter et par års ro førte den økonomiske verdenskrise i begyndelsen af 1930'erne til nye protestbevægelser. Sønderjyske udslag heraf var »Hjemmевærnet« og »Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvig«. Men lige som den i Brande stiftede bevægelse »Jord-Arbejde-Kapital« fik de ikke større betydning i Nordslesvig. Det gjorde derimod den i november 1930 oprettede »Randersbevægelse«, der under navnet »Landbrugernes Sammenslutning« – i forkortet form LS – fik meget vind i sejlene som en landsomfattende protestbevægelse. I Nordslesvig fik den stor tilslutning og nærmede sig 1931-32 10.000 medlemmer svarende til o. 70% af alle landbrugere i landsdelen. Nordslesvig var hermed den del i landet, hvor LS stod stærkest – og et af de steder, hvor bevægelsen fik nogle af sine mest radikale udslag.

Registret spændte bl.a. over opsigtsvækkende demonstrationer ved tvangsauktioner og forsøg på hindring heraf, forsøg på boykot i andelsmejerier af landmænd, som havde overtaget en gård på tvangsauktion, skattenægtelse, betalingsophør for renter og afdrag samt leveringsstop af mælk. Navnkundige blev »stormen« på Sønderjyllands Kreditforening i Haderslev og »Stenderupslaget« i 1932, hvor demonstranter søgte at hindre en tvangsauktion. Ved begge lejligheder blev demonstrationerne opløst af politiet.

Den radikale fløj inden for den sønderjyske LS-bevægelse blev tegnet af gårdejer Th.M. Kylling og gårdejer Kr. Nissen fra Ellum. De blev ved flere møder sekunderet af de danske nationalsocialisters Frits Clausen og den tysksindede gårdejer Wilhelm Deichgräber. Fra efteråret 1932 var det imidlertid mere moderate kræfter med Peter Nielsen fra Refsø i spidsen, der kom til at præge bevægelsen.

Den voldsomme uro blev dog ikke omsat i stemmer på de yderliggående partier ved folketingsvalget i november 1932. Slesvigsk Parti havde markeret sig med en parole om at flytte toldgrænsen op til Kongeåen for at skabe fri adgang til det tyske marked. Det gav kun 13,2% af stemmerne og var partiets hidtil dårligste valgresultat. Kommunisterne fik kun 1,2% af stemmerne. Tilsvarende måtte det to år tidligere oprettede danske nazistparti, DNSAP, nøjes med 757 stemmer svarende til 1% af de af-

I forbindelse med landsindsamlingen til Landeværnet i 1927 tegnede Gerda Ploug Sarp dette sparemærke, der viser en ung, stærk bonde, der står målbevidst med spaden i egen jord og skuer mod det blafrende Dannebrog. Motivet afspejlede opfattelsen af bonden som ryggraden i den sønderjyske danskhed.

Frits Clausen (1893-1947) – her afbilledet i fuld mundering som partifører. I 1924 havde han nedsat sig som læge i Bovrup og var indtil 1930 medlem af Det Konservative Folkeparti. I 1931 meldte han sig ind i Danmarks National-socialistiske Arbejderparti (DNSAP) og blev i 1933 »fører« herfor. 1939-1945 repræsenterede han partiet i Folketinget, men måtte i 1944 nedlægge sit hverv som fører for DNSAP. Han blev anholdt i 1945, men døde inden retssagen.

givne i Nordslesvig. Det til trods for, at Frits Clausen, der var læge i Bovrup, havde gjort sit til at fiske i rørte vand. Efter tidligere at have forsøgt sig som konservativ politiker blev han et fremtrædende medlem af DNSAP, hvor han i 1933 overtog førerposten.

Fra demokrati til diktatur i Sydslesvig

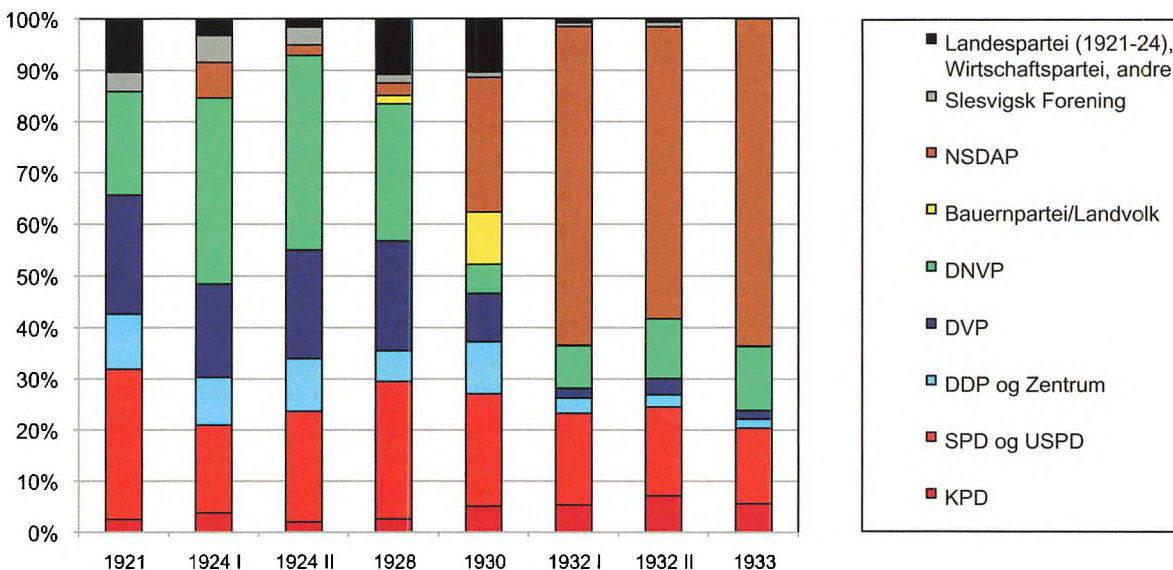
Begyndelsen af 1920'erne var en urolig tid i Tyskland, hvor politisk og økonomisk ustabilitet gik hånd i hånd. Det mislykkede højreorienterede Kapp-kup i marts 1920 blev i april samme år efterfulgt af en arbejderopstand og regulære kamphandlinger i Ruhr-området. De store krigsskadeserstatninger var også et destabiliserende element. Det blev ikke bedre, da Frankrig og Belgien i januar 1923 tog sig betalt ved besættelsen af Ruhrområdet. Senere samme år måtte rigsregeringen erklære national undtagelsestilstand for at imødegå separatistbevægelser m.m. Hæren blev f.eks. sat ind mod en SPD-KPD ledet regering i Sachsen, og i München blev Adolf Hitlers »ølstuekup« kvalt i fødslen.

Sydslesvig lå fjernt fra disse begivenheder, men de var med til at præge sindene. Kapp-kuppet kostede flere dræbte og sårede i Slesvig og Ekernførde. I december 1920 blev en fremtrædende kommunist arresteret i Flensborg. Efter forhør på Duborg kaserne blev han skudt »under flugtforsøg« – som det hed. Det vakte megen opsigt. Ved begravelsen fulgte 15.000 ligfærden. Da en menneskemængde efterfølgende forsøgte at storme kasernen, blev 11 dræbt og 22 såret.

I de følgende år var den økonomiske krise den største udfordring i by og på land, men der var fortsat politisk uro og anspændthed. Rygter om grænserevisionsplaner og oprettelsen af en »kanalstat« fik i 1923 myndighederne i Flensborg til at foretage husundersøgelser hos flere dansksindede og udstede et længere forbud mod den tyskskrevne danske presse. Herpå faldt der for en tid mere ro over gemytterne. Det var i dette klima, at Weimarforfatningen blev omsat til politisk praksis med valg til rigsdag, landdag, provinslanddag, kredsday, byråd og kommuneråd.

I 1920'erne var de tyske borgerlige partier dominerende ved alle valg i Sydslesvig. Styrkeforholdet imellem dem ændrede sig imidlertid med en glidning fra midten mod højre. SPD's andel svingede mellem en femtedel og en fjerdedel af stemmerne. Flensborg var en højborg med sine mange arbejdere. Det gjaldt i begyndelsen også Ekernførde kreds og Slesvig kreds, men tilslutningen blev mindre fra midten af 1920'erne. Kommunisterne måtte nøjes med et par procent. Tilsvarende spillede Hitlers NSDAP ingen nævneværdig rolle i disse år.

Rigsdagsvalg i Sydslesvig 1921-1933

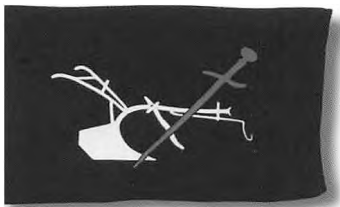
Det danske mindretal deltog i alle rigsdagsvalg. Det toppede i maj 1924 med o. 6.800 stemmer i Sydslesvig svarende til 5,2% af de afgivne. Der var således langt til de o. 60.000 stemmer, det krævede at blive repræsenteret i Rigsdagen. Tilsvarende blev mindretallet ikke repræsenteret i den preussiske landdag. Mindretallet opstillede uden held til provinslanddagen. Derimod fik det i 1921 et mandat i Flensborg landkreds. Det gentog sig i 1925; hertil kom to mandater i Slesvig kreds og sammen med frisernerne et mandat i Sydtønder kreds. I 1929 blev det til et mandat i hver af de tre kredse.

Mens de dansksindede ikke havde medvirket ved det kommunale valg i marts 1919, fik de i 1924 o. 6.000 stemmer – heraf tre fjerdedele i Flensborg. Den slesvigske Forening fik herved 7 af borgerrepræsentationens 45 pladser. Samtidig fik advokat Chr. Ravn en plads i magistraten. Ved byrådsvalget i 1929 måtte mindretallet nøjes med 2.932 stemmer og 4 pladser i borgerrepræsentationen. De borgerlige partier havde majoriteten i byrådet, hvor de opstillede på en fælles liste. Uden for byen fik mindretallet i 1924 og 1929 indvalgt repræsentanter i Harreslev og i Jaruplund.

Efter en periode med politisk ro 1924-28 gav den økonomiske udvikling inden for landbruget stof til ny gæring. Det blev tydeligt den 28. januar 1928, da o. 140.000 utilfredse landmænd demonstrerede i de slesvig-holstenske byer med krav om bedre priser, skattelettelse, gældssanering m.m.

Det blev starten på den såkaldte »Landvolkbewegung«, der be-

Figuren giver et indtryk af styrkeforholdet mellem de politiske partier i Sydslesvig ved rigsdagsvalgene. Det danske mindretal (Slesvigsk Forening) havde sit bedste valg i 1924. I kølvandet på verdenskrigen blev nazistpartiet, NSDAP, i begyndelsen af 1930'erne alt dominerende.

En sort fane med en hvid svingplov og et rødt sværd var kendemærket for »Landvolk-bewegung«.

gyndte at markere sig med massedemonstrationer, skattenægtelse, kollektiv modstand ved tvangsauktioner og udpantning m.m. Samlingsmærket var en sort fane, hvor der var afbilledet en hvid svingplov og et rødt sværd. Ledende skikkelser var landmændene Wilhelm Hamkens fra Ejdersted og Claus Heim fra St. Annen ved Frederiksstad. Bevægelsen havde flere lighedspunkter med Selvstyrebevægelsen i Nordslesvig, men tilslutningen var langt større og metoderne mere radikale. Det var udslag heraf, at der i 1929 blev forøget bombeattentater mod skatte- og landrådskontorer samt fremtrædende embedsmænds hjem i Nibøl og Slesvig.

Bevægelsen rettede sig ikke kun mod den økonomiske krise og myndighedernes håndtering heraf, men også mod »systemet«. F.eks. kunne Flensborg Avis i januar 1929 konstatere, at: »Mere og mere synes det dog at fremgå af møderne, at det ikke så meget er landbrugsnøden, som den tyske republik og jøderne, man vil til livs.« Da bevægelsen toppede, var det disse toner, der fik store dele af den kriseramte befolkning på land og i by til at rette blikket mod en ny kraft i tysk politik.

At det ville gå sådan, var der ikke meget der tydede på efter Hitlers mislykkede kupforsøg i 1923. Men NSDAP kom igen. Efter nogle år på vågeblus fik partiet ny næring under verdenskrisen, da en bølge af desperation skyllede hen over Tyskland. Fra 1930 begyndte en planmæssig erobring af provinsen Slesvig-Holsten. Resultatet kunne aflæses ved rigsdagsvalgene. Mens NSDAP i 1928 endnu måtte nøjes med lidt over 2% af stemmerne i Sydslesvig, gik partiet i 1930 frem til 26%. I juli 1932 blev dette tal fordoblet, da partiet opnåede knap 62% af stemmerne. Ved valget i november samme år faldt andelen til lidt over 56%. Det var i 1932 begge gange omkring 10% mere end i provinsen Slesvig-Holsten som helhed. Det lå også betydeligt over gennemsnittet i Tyskland, hvor partiet i juli 1932 fik o. 37% af stemmerne.

Sydslesvig var med andre ord blevet en højborg for NSDAP. Der var nok regionale forskelle, men det var kun i Flensborg, at de øvrige partier tilsammen endnu kunne mønstre et beskedent flertal. I alle de sydslesvigske kredse havde NSDAP stor overvægt. I mange kommuner i midtlandet op til den dansk-tyske grænse fik partiet over 80% af stemmerne.

At det gik sådan, er der flere forklaringer på. Tysklands nederlag i Første Verdenskrig, den gamle verdens undergang, og den økonomiske krise bidrog til en søgen efter nye holdepunkter. I en sydslesvigske sammenhæng spillede det sikkert også ind, at grænsekampen og afståelsen af Nordslesvig havde øget trykket i den nationale kedel. Hertil kom, som det er påpeget, at bønder og middelklassen i byerne følte sig truet af det moderne samfund.

Ved de to rigsdagsvalg i 1932 blev Sydslesvig en højborg for nazisterne med henholdsvis 62 % og 56 % af stemmerne. Det var begge gange omkring 10 % mere end i provinsen Slesvig-Holsten som helhed. Billedet viser et af NSDAPs møder i Flensburg.

Det indebar modstand både mod kapitalisme og kommunisme; samtidig opfattede de demokratiet som værende lig kaos og moralsk forfald. Det gav klangbund for nazisternes Blut-und-Boden ideologi og nationalistiske toner. Nazisterne kunne hermed høste, hvad Landvolkbewegung havde været med til at så.

Skyggen af det 3. rige – grænserevisionskravet

Fra 1933 blev landegrænsen ikke kun en skillelinje mellem to stater, men også en skillelinje mellem demokrati og diktatur. Det påvirkede med forskelligt fortegn forholdet mellem mindretal og flertal på begge sider af grænsen. Med forstærkede tyske grænserevisionskrav blev Nordslesvig præget af de ideologiske og nationale modsætninger med dybe grøfter i befolkningen til følge. Samtidig fik skyggen fra det 3. rige også afgørende indflydelse på det dansk-tyske forhold.

Det totalitære samfund

Den 30. januar 1933 blev Hitler udnævnt til rigskansler for en nazistisk-konservativ koalitionsregering. Herpå gik det slag i slag. Rigsdagsbranden den 27. februar gav de nye magthavere påskud til at sætte de borgerlige frihedsrettigheder ud af kraft. Det blev fulgt op med masseanholdelser, forbud mod oppositionsaviser, terror m.m. Ved rigsdagsvalget den 5. marts fik NSDAP 43% af stemmerne. Sammen med de tysknationales 8% sikrede det Hitlers videre vej mod diktaturet. Den 24. marts 1933 gav Rigsdagen regeringen beføjelse til at udstede love uden parlamentarisk godkendelse. Herpå fulgte love om »bagvaskelse« af regeringen, »genrejsning« af embedsstanden, opløsning af fagforeningerne, forbud mod andre partier end NSDAP etc. Samtidig så de første koncentrationslejre dagens lys. Ved årets udgang blev slutstenen sat med loven om »sikring af enheden mellem parti og stat«. Det blev også symboliseret med hagekorsflaget som officiel rigsfane.

Sydslesvig afspejlede denne udvikling. Som led i ensretningen blev NSDAP's Gauleiter, Hinrich Lohse, i marts udnævnt til overpræsident i provinsen Slesvig-Holsten. I de følgende måneder blev anderledestænkende udrenset. Blandt dem var landråden i Rendsborg kreds, Theodor Steltzer, Slesvigs borgmester Behrens og Flensborgs overborgmester Hansemann. Den officielle begrundelse var i reglen, at den pågældendes hidtidige virke ikke gav sikkerhed for, »at De til enhver tid uden forbehold går ind for den nationale stat«. Flere blev udsat for et efterspil. Hansemann fik smidt to øvelseshåndgranater gennem vinduet til sin lejlighed; Steltzer kom 8 måneder i fængsel.

Hinrich Lohse (1896-1964) blev i 1925 NSDAPs »Gauleiter« i provinsen Slesvig-Holsten. Ved Hitlers magtovertagelse i 1933 blev han også overpræsident og fik stor indflydelse på det tyske mindretal i Nordslesvig. 1941-1944 var han som rigskommissær ansvarlig for den økonomiske udbytning m.m. af østområderne i Baltikum. I 1948 blev han idømt 10 års fængsel, men sat på fri fod i 1951.

Jägerslust uden for Flensborg blev i det nazistiske Tyskland et refugium for unge jøder, der ville udvandre til Palæstina. På billedet ses Erna Weinert, Richard Hausmann og Jenny Jaschkowitz, der opholdt sig på »Jägerslust« 1936/37. I »krystalnatten« den 9.-10. november 1938 blev huset stormet og de tilstedeværende anholdt. Det lykkedes kun stedets ejer Alexander Wolff at redde sig over grænsen til Danmark.

Den nye enhed mellem parti og stat kom til at præge alle livets forhold. Det kommunale styre overgik til »førerprincippet«, foreninger og organisationer blev ensrettet, undervisning og kultur ligeså. Symptomatisk herfor var det, at der i sommeren 1933 blev fjernet 400 bøger fra biblioteket i Rendsborg. Her som andre steder blev de brændt offentligt. I Slesvig var det redaktøren af Schleswiger Nachrichten, der førte an med et digt, der priste den nye tid. Det første vers lød: »Antænd flammerne og lad dem lue! Vi står frie og forenede sammen og vil, at snavs og skidt går i opløsning.« Der var ifølge avisen mødt 5.000 personer, der i samlet kor messede de enkelte vers og til afslutning istemte et »Sieg Heil«.

Et andet udslag af nazisternes magtovertagelse var det, at det nu blev alvor med truslerne mod de jødiske medborgere. I Sydslesvig var der relativt få, men også her blev den antisemitiske skrue strammet år for år. Boykot-aktioner og anden chikane fik 1933-34 de første jødiske handlende til at forlade landsdelen. Blandt dem var Paul Rath, der hidtil havde ejet Flensborgs største varehus. Der var ingen synagoge i byen. I stedet gjorde den lille menighed i 1930'erne fortsat brug af et lejet lokale – »det røde værelse« – på 1. sal i Flensborghus. Et andet fristed var godset Jägerslust uden for byen, der fungerede som udslusningssted for unge jødiske udvandrere til Palæstina. 1934 til 1938 drejede det sig ca. 100 personer.

I mellemtiden havde den nazistiske hetz udviklet sig til forfølgelse og udelukkelse af samfundet. I natten mellem den 9.-10. november 1938 slog myndighederne til overalt i Tyskland. Det var den så-

Det danske mindretal i Syd-slesvig kom til at leve en reservatliggende tilværelse i det 3. rige og kunne, som vist på billedet, i 1933 afholde årsmøde som hidtil. I anden halvdel af 1930'erne iværksatte lokale nazister anført af overborgmester Ernst Kracht, redaktør Ernst Schröder og Flensburger Nachrichtens grænsepolitiske redaktør Ernst Grunow en offensiv mod mindretallet, med det formål gradvist at decimere det.

kaldte »krystalnat«. Ved Flensborg blev Jägerslust stormet og samtlige tilstedeværende mishandlet og anholdt. Det lykkedes kun stedets ejer, Alexander Wolff, at redde sig over grænsen til Danmark. I Frederiksstad blev synagogen ødelagt, mens bygningen blev beskadiget i Rendsborg. Alle steder gik det ud over jødisk ejendom og personer. En blandt mange skæbner var forretningsfører Gersch Rusche i Rendsborg. Efter først at have været i »beskyttelsesarrest« blev han i januar 1939 sendt til koncentrationslejren Buchenwald. I 1943 døde han i KZ-lejren Oranienburg.

For Flensborgs vedkommende blev slutfacit, at 41 af de jøder, der på et tidspunkt havde boet i byen, blev myrdet. De medlemmer af sinti (sigøjnere), der opholdt sig her, blev ligesom jøderne i 1938 ofre for en systematisk forfølgelse. I maj 1940 blev mindst 357 sigøjnere fra provinsen Slesvig-Holsten deporteret til tilintetgørelseslejre i øst. Det var kun et fåtal, der overlevede.

Det var med bange anelser, at det danske mindretal var vidne til denne udvikling. Det 3. rige fortsatte imidlertid i det mindretalspolitiske spor, der var lagt under Weimarrepublikken. Det betød, at mindretallet bevarede retten til egne børnehaver, skoler og foreninger, og at Flensborg Avis i praksis fik et større spillerum end de tyske aviser. Mindretallet blev også fritaget for at bruge »Hitler-hilsen« og skulle ikke gøre tjeneste i Hitlerjugend. Tilsvarende lykkedes det i starten for mindretallet at undgå den nye rigsarbejdstjeneste, indtil den blev obligatorisk i 1935. De første år var således nogenlunde tålelige. Mest udsat var forposterne i Tønning og Slesvig, hvor såvel de danske skoler som enkeltpersoner blev chikaneret fra tid til anden.

Det var udenrigspolitiske hensyn, der bevirkede, at det danske

mindretal fik en reservatlignende status i den totalitære stat. Det gjaldt derimod ikke de nationale frisere, hvor Johannes Oldsen forgæves slog til lyd for den Frisisk-slesvigske forenings opfattelse af frisernerne som en selvstændig folkestamme. Han fik senere mundkurv på, men foreningen fik lov at bestå. Derimod blev den konkurrerende – tyskorienterede – Nordfriesischer Verein spændt for den nazistiske vogn.

I efteråret 1936 blev der iværksat en slesvig-holstensk offensiv mod det danske mindretal. Ledende kræfter var Flensborgs nye overborgmester, Ernst Kracht, redaktør Ernst Schröder og Flensburger Nachrichtens grænsepolitiske redaktør Ernst Grunow. Udslag heraf var det, at børnerige dansksindede familier systematisk blev frataget støtte fra det offentlige eller på anden måde tilskyndet til at vende mindretallet ryggen. Med hjælp fra Gauleiter Lohse blev der i 1937 også udstedt forbud mod Der Schleswiger, der på det tidspunkt var et tysksproget tillæg til Flensborg Avis. Det blev dog senere tilladt som månedsskrift.

Bestræbelserne bar frugt. De satte sig bl.a. spor i et dalende medlemstal i Den slesvigske Forening og et øget antal udmeldelser fra dansk skole. F.eks. faldt elevtallet i den danske kommuneskole i Flensborg med en tredjedel fra 1936 til 1939. Mismodet kom bl.a. til udtryk i et brev fra Duborg-Skolens rektor Andreas Hanssen til landstingsmand Jepsen Christensen i slutningen af 1938, hvor han skrev: »Og jeg tror ikke, vi kan hindre sagen i at gå sin skæve gang. En mængde af vore folk er i år blevet drevet ind i en følelse af afmagt og frygt for dagen, frygt for fremtiden, frygt for børnenes fremtid.«

Den dybere baggrund herfor var den nationalistiske aktivisme på lavere plan, som den nazistiske magtovertagelse havde frigjort. Da rigsregeringen ikke viste tegn til at foretage sig noget i grænse-spørgsmålet, kom det danske mindretal til at holde for.

Nazificeringen af det tyske mindretal

De slesvig-holstenske nazister havde ellers gjort hvad de kunne for at løbe storm mod grænsen. Efter at have rumlet i flere år blev grænserevision et hovedtema i 1933. I februar betegnede pastor Johann Peperkorn, der var NSDAP's grænsepolitiske talsmand, afståelsen af Nordslesvig som en »bitter uret«. Han appellerede til det tyske mindretal om at medvirke til, at der igen opstod et Stortyskland i Europas hjerte. Samtidig bebudede den nye formand for Schleswig-Holsteiner Bund, Ekernførdes borgmester W. Sievers, en mere aktivistisk holdning over for Nordslesvig; det skete i en artikel med overskriften »Vor kamp«.

Som formand for Schleswig-Holsteiner Bund og som borgmester i Ekernförde var Wilhelm Sievers (1896-1966) en ledende skikkelse i det oratoriske stormløb mod grænsen, der gik over i historien som »påskeblæsten« i 1933. I maj samme år blev han landråd i Flensborg landkreds og senere på året overborgmester i Flensborg. I kraft af disse embeder var han med til at fremme nazificeringen af det tyske mindretal i Nordslesvig.

Annonce om afholdelse af en »Tysk aften« den 23. marts 1933 i Tønder. Det blev det første offentlige nazimøde i den for det tyske mindretal.

Den 24. marts satte Sievers trumf på. Ved en mindefest i Slesvig for begivenhederne i 1848 proklamerede han: »Vi vil sørge for, at grænsen revideres og det således, som vi bestemmer det, og ikke efter danskernes vilje. Og voldsgrænsen vil blive fejlet til side, når vi alle træder i skranken for det.« Det tyske folk måtte ifølge Sievers gro sammen med alle tyske brødre, der var skilt fra moderlandet. Som første skridt kunne man »sætte stemmejernet til« i Nordslesvig for at »sønderrive Versaillestraktatens lænker«.

Fremstødet blev fulgt op ved et nyt møde den 5. april i Ekernførde under mottoet »Nordslesvig skal igen blive tysk«. Denne gang var det pastor Peperkorn, der førte an. Han udtalte bl.a., at den dag ville oprinde, »da gaden er åben og fri for de brune bataljoner«. Den tyske nationalsocialisme ville tage Nordslesvig i besiddelse »som et lyn« ved oprettelse af egne organisationer over hele landsdelen. Nordslesvig skulle herved tvinge »København til at gå direkte til Berlin« med det resultat, at Nordslesvig ville forene sig med det 3. rige.

De nævnte taler førte til kraftige reaktioner i Danmark og vakte opmærksomhed i udlandet. Det var på denne baggrund, at statssekretæren i det tyske udenrigsministerium den 10. april 1933 kunne meddele den tyske gesandt i København, at Sievers m.fl. var blevet »bearbejdede i retning af at pålægge sig den af udenrigspolitiske grunde nødvendige tilbageholdenhed ved offentlig behandling af grænsespørgsmålet«. Det kom til at præge en stor »grænselands-tilkendegivelse« i Rendsborg senere samme år med 20.000 deltagere. Den mest spektakulære handling var plantning af en »Uwe Jens Lornsen-eg« i jord fra Knivsbjerg, der blev vandet med vand fra Kongeåen. Det blev ledsaget af en kollektiv »tro-skabsed« om støtte til det tyske mindretal i Nordslesvig.

Begivenhederne er i eftertiden blevet kendt som »påskeblæsten« – på tysk »Ostersturm«. Som omtalt i det følgende afsnit satte det skub i danske kredse og pustede nyt liv i grænsekampen. Men hovedadressaten for de slesvig-holstenske tilkendegivelser var uden tvivl det tyske mindretal i Nordslesvig.

Her havde begejstringsbølgen for NSDAP hidtil ikke sat sig større officielle spor. Tværtimod havde mindretalsledelsen bevidst søgt at holde sig fri af den indre strid i Tyskland. De slesvig-holstenske nazister var ikke tilfredse med denne selvbeherskelse. Det kom bl.a. til udtryk, da pastor Peperkorn i februar 1933 tilkendegav, at den hjemmetyske presse havde »svigtet jammerligt« i omtalen af nationalsocialismen. Det blev der dog hurtigt rådet bod på. I de følgende måneder blev Nordschleswigsche Zeitung talerør for en glødende bekendelse til nazismen.

Mere forbeholden var pastor Schmidt og Schleswigscher

Klasseværelse i den tyske privatskole i Lund 1938 med elever og lærer. Over tavlen billede af det 3. riges fører og rigskansler Adolf Hitler.

Wählerverein. I en resolution blev »det nationale gennembrud« i Tyskland nok hilst velkommen. Der blev også stillet krav om en grænserevision, der omfattede hele Nordslesvig. Det blev imidlertid understreget, at den tyske vælgerforening stedse havde haft »en ensartet tysk front« som mål. Besværgende blev det tilføjet, at »en splittelse kender vi ikke til, og den ville kun svække vor viljes slagkraft«. Det var frygten for, at NSDAP ville springe over grænsen og oprette egne organisationer i Nordslesvig, der her kom til udtryk.

Frygten var velbegrunderet. I marts 1933 var der afholdt en »tysk aften« i Tønder. Den stod helt i nazismens tegn. På et nyt møde den 1. april i Saksborg tilkendegav 65 personer, at de tilsluttede sig dannelsen af et »arbejdsfællesskab«. Den 15. april blev de bedt om at tilslutte sig »centralen« i Aabenraa. Bag dette skridt stod en 30-40 årig høj mand med et sølvhagekors på frakkeopslaget – som Berlingske Tidende skrev den følgende dag. Det var Jens Lorenzen, der kaldte til samling om Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig (NSAN).

Det var et ubeskrevet blad, der gik i gang med at organisere den hjemmetyske nazisme. I praksis fungerede han som de slesvig-holstenske nazisters forlængede arm. Det kom bl.a. til udtryk, da der i sommeren 1933 blev oprettet et »lille førerråd« bestående af Jens Lorenzen, pastor Schmidt og de ledende nazister syd for grænsen. Blandt dem var også W. Sievers, der i september samme år blev overborgmester i Flensborg.

Imens var nazificeringen af mindretallet i fuld gang. NSAN's

Da Gårdejer Jep Nissen (1899-1981) i september 1934 overtog posten som »Landesführer« for NSAN var den indre opløsning i fuld gang inden for det tyske mindretal med flere nazistiske grupperinger til følge. I sommeren 1935 blev der gjort et nyt enhedsforsøg med dannelsen af NSDAPN under dyrlæge Jens Møllers ledelse, men senere samme år genoplyvede Jep Nissen NSAN. De følgende år var præget af en bitter strid om førerskabet.

medlemstal voksede støt. I august kunne lederen af det hjemmetyske skolevæsen rektor Koopmann berette, at der var 3.000 medlemmer. Partiet blev udbygget med lokalafdelinger, SA afdelinger etc. Der blev afholdt »skolingsdage«, »tysk aften«, faneindvielser m.m. F.eks. havde SA-afdelingen »Sturm Düppel« i september 1933 faneindvielse i Sønderborg med deltagelse af 600 »folkefæller« fra alle nazistiske grupper i Nordslesvig.

Det kunne mærkes i de hjemmetyske foreninger. Flere af dem blev opslugt af nyoprettede organisationer eller, som det var tilfældet med Slesvigsk Parti, spist op indefra. Navnet bestod, men i praksis blev det et »skuffeselskab«, der blev hentet frem ved de politiske valg. Nazisterne stillede ikke op med eget parti, men sikrede deres indflydelse gennem kandidatopstillingen til Slesvigsk Parti.

I starten havde nazificeringen karakter af et ungdomsoprør. Det prægede de hjemmetyske ungdomsorganisationers krav i april 1933 om, at Schleswigscher Wählerverein skulle omdannes til et nationalsocialistisk kampfællesskab. Men mange ældre fulgte trop i begejstringen for det nye Tyskland. En af dem var provst Bade i Aabenraa, der i sin pinseprædiken betegnede det skete som »en genfødsel, et Guds under« frembragt af »mænd sendte af Gud«. Andre var mere skeptiske. En del tysksindede arbejdere sluttede op om Socialdemokratiet; tilsvarende holdt dele af det tyske borgerskab sig på afstand af den nye udvikling.

Alt gik dog ikke planmæssigt. Indre brydninger førte til, at Jens Lorenzen blev afløst af landmand H.B. Jepsen fra Tinglev som »Landesführer« for NSAN. I mangel af den ægte vare havde han en overgang været medlem af det danske nazistparti. Men allerede i september 1934 måtte han vige pladsen for landmand Jep Nissen fra Lille Jyndeved.

Da var den indre opløsning imidlertid i fuld gang. Han og forgængerne blev energisk bekæmpet af National-Sozialistische Deutsche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig (NSDAN) under ledelse af tidligere løjtnant i den tyske hær P. Larsen fra Skovby på Løjtland. Det skete bl.a. i partibladet »Der Kampf«; her blev skytset også rettet mod de slesvig-holstenske naziledere. Da Jep Nissen overtog ledelsen af NSAN, opstod der endvidere strid i egne rækker. I dette virvar forsøgte pastor Schmidt sig med en ny enhedsorganisation, »Deutsche Front«. I et opråb blev det tilkendegivet: »Vi vil være et enigt folk af brødre.« Det lykkedes dog ikke i denne omgang.

I sommeren 1935 blev de stridende parter i det tyske mindretal samlet i et nyt parti, »National-Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei Nordschleswig« (NSDAPN). Det var den slesvig-holstenske

Jens Møller (1894-1951) slog sig i 1924 ned som dyrlæge i Gråsten. I marts 1933 meldte han sig ind i NSAN og blev i 1935 ved den slesvig-holstenske overpræsident Lohses mellemkomst udpeget som leder af et nyt hjemmetysk nazistparti, NSDAPN. Frem til slutningen af 1930erne måtte Jens Møller kæmpe med det konkurrerende NSAN under Jep Nissens ledelse, inden han gik af med sejren og som »folkegruppeløfter« blev enerådende inden for mindretallet. 1939-1943 var han medlem af Folketinget. Efter befrielsen blev han idømt 12 års fængsel, men benådet i 1950.

Gauleiter, overpræsident Lohse, der stod bag dette skridt. Han havde også udpeget dyrlæge Jens Møller i Gråsten til partifører. Borgfreden var med til at give mindretallet ny politisk fremgang ved folketingsvalget i oktober 1935. Pastor J. Schmidt reddede med nød og næppe sit mandat; kun 8 stemmer skilte ham fra den mere radikale Wilhelm Deichgräber. Derimod måtte Jep Nissen nøjes med under halvt så mange stemmer.

Det bidrog uden tvivl til, at Jep Nissen kort efter genoplivede NSAN. Selv om Gauleiter Lohse afbrød enhver forbindelse med ham, og hans partiblade »N.S. Stosstrupp« blev forbudt i Tyskland, blev de følgende år præget af en bitter strid mellem NSDAPN og NSAN om førerskabet. De to partier gjorde imidlertid begge hvad de kunne for at udstille forholdene i Nordslesvig i så dårligt et lys som muligt med påstande om, at man fra dansk side søgte at tage »livsrummet« fra mindretallet. Det er på denne baggrund man også skal se den såkaldte »Stolligaffære« på Løjt Land 1936-

Lærer Peter Larsen Marcussen (1898-1979) tog i 1933 initiativ til oprettelsen af Det unge Grænseværn (DUG). Som formand blev han en drivende kraft i den landsomfattende organisation, der blev en del af det danske folkelige værn om grænsen.

37, hvor det med mejeriboykot, smædebreve, brøndforurening og hærværk blev forsøgt hindret, at en dansksindet landmand overtog en tysksindet families gård efter en tvangsauktion. Striden trak ud, men da 1938 gik på hæld, var NSDAPN blevet enerådende.

Udviklingen blev næret af grænserevisionskravet, der havde præget mindretallet fra første færd. Det fik øget appel, da det 3. rige for alvor begyndte at røre på sig i slutningen af 1930'erne. I marts 1938 blev Østrig indlemmet i Tyskland og i september Sudeterlandet, som Tjekkoslovakiet måtte afstå i kraft af Münchenaftalen. I marts 1939 kom turen til resten af Tjekkiet samt Memelområdet på grænsen mellem Litauen og Østpreussen. Herpå blev blikket rettet mod fristaden Danzig.

Begivenhederne sendte elektriske bølger igennem det tyske mindretal i Nordslesvig og skabte forventninger om, at dets ønsker om en grænserevision ville blive indfriet. Der blev spillet på det op til valget i april 1939, hvor Jens Møller afløste pastor J. Schmidt i Folketinget. F.eks. afsluttede Jens Møller en valgtale med ordene: »Führer mach uns Frei! Wählt Schleswigsche Partei«. Det førte til pålæg fra de centrale myndigheder i Berlin om, at han ikke skulle røre ved grænsespørgsmålet i Folketinget for ikke at belaste forholdet til Danmark. Han fulgte henstillingen, men følte sig ikke bundet heraf, da han den 25. juni 1939 var taler ved årets Knivsbjergfest.

Jens Møller tilkendegav her åbenhjertigt, at han tidligere havde fået udstedt »et forbud fra syden« mod at berøre grænsespørgsmålet. Men hvis man spurgte det tyske mindretal, om grænsen var retfærdig, om den var draget på grundlag af selvbestemmelseretten, og om den skulle bestå i evig tid, kunne mindretallet ifølge Jens Møller kun svare: »Nej, nej, nej«. Han sluttede sin tale med følgende ord: »Nu marcherer vi! Vores Fører er manden, som overvandt Versailles, i hans ånd og med hans idé vil vi fjerne det stykke Versailles fra vores hjemstavn, som truer med at forgifte vort liv. Vi ved, at vi klarer det, Føreren viste vejen, vi følger og marcherer.«

Dansk folkelig mobilisering

Det var med voksende bekymring, at man fra dansk side var vidne til NSDAP's fremmarch i Tyskland. Da de slesvig-holstenske nazister talte storm mod grænsen, fik de dog hurtigt svar på til-tale.

Den 8. april 1933 – tre dage efter pastor Peperkorns udæskende tale i Ekernefærde – tilkendegav H.P. Hanssen i avisen Hejmdal, at

Et hjemmetysk flyveblad ved folketingsvalget den 3. april 1939 spillede på Hitlers udenrigspolitiske succes med indlemmelsen af Østrig, Sudetenlandet, resten af Tjekkiet og Memel i det 3. rige. Meningen var ikke til at tage fejl af. Valgdeltagelsen blev meget høj og de danske partier fik et overvældende flertal. Det var set i dette lys, at folketingsvalget siden blev betegnet som den anden folkeafstemning om Nordslesvig. I den aktuelle situation var det med til at dokumentere sindelagsgrænsen.

der nu måtte skrives til handling fra dansk side. Det skete, da Sprogforeningen og Skoleforeningen nogle dage senere afholdt et tillidsmandsmøde på Folkehjem med ca. 400 repræsentanter fra alle sogne i Nordslesvig. I en resolution blev der stillet krav om, at staten sikrede landsdelen imod, at irregulære tropper overskred grænsen, at den skarpt overvågede alle handlinger, der tog sigte mod en grænseflytning, og skred ind over for urostiftere. Det blev samtidig udtalt, at »enhver af det tyske mindretals førere fremsat voldstanke vil vi møde med de skarpeste midler«.

Den 12. maj 1933 var der samlet o. 10.000 unge sønderjyder til et ungdomsstævne i Tønder for at markere landsdelens danske tilhørsforhold. En måned senere var der o. 40.000 på Dybbøl Banke. De to stævner blev et vigtigt led i oprettelsen af Det unge Grænseværn samme år.

Temaet var det samme på et møde i Tinglev, hvor den sønderjyske arbejderbevægelse »på det skarpeste« afviste ethvert forsøg på atter at rejse strid om grænsen. De tyske nazisters grænseflytningsplaner blev betegnet som en hån mod folkeret og frihed og udtryk for en tilbagevendende til voldspolitikken. Samtidig blev tysksindede arbejdere opfordret til at bryde med mindretallet og sammen med de andre sønderjyske arbejdere vende sig mod den truende fare.

De nævnte tilkendegivelser blev starten på et folkeligt værn af grænsen. Det manifesterede sig i store folkemøder, resolutioner med krav om sikring af grænsen og deputationer til konge og regering. Blandt disse tiltag var også et ungdomsstævne i juni 1933 på Dybbøl med ca. 40.000 deltagere. Blandt talerne var den unge lærer Peter Marcussen fra Haderslev, der tilkendegav, »at vor grænse ligger urokkelig fast«.

De store manifestationer blev fulgt op af dannelse af nye netværk og organisationer. Til koordinering af den nationale indsats i den »skæve firkant« blev der oprettet »Danske Samfund« i de enkelte sogne. I Bov sogn var tilslutningen størst. Her tegnede der sig ikke mindre end 1.400 medlemmer. I november 1933 blev de 32 sogne sluttet sammen i en stor fællesorganisation med ca. 14.000 medlemmer med direktør Martin Hammerich som formand.

Socialdemokratiet oprettede et særligt aktionsudvalg, der i 1938 blev til »Arbejdernes Sønderjyske Landsforening« med redaktør Frede Nielsen i Sønderborg som en af de drivende kræfter. Tilsvarende førte mobiliseringen af ungdommen til dannelsen af Det unge Grænseværn med lærer P. Marcussen som formand. I

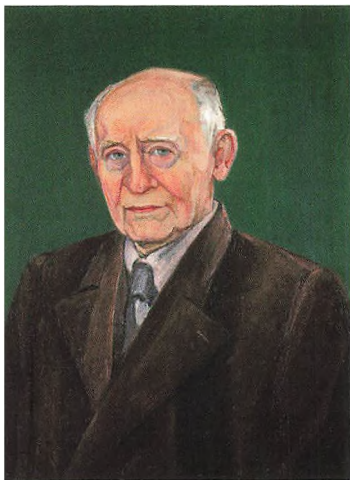

På folketingsmand I.P. Nielsens foranledning blev Kronprinsesse Ingrid stærkt engageret i det sociale arbejde i Nordslesvig. Blandt initiativerne var arbejdet som protektor for »Den sønderjyske hjælpekomité«, hvor Kronprinsessen personligt bistod ved de årlige uddelinger af tøj. På billedet ses Kronprinsesse Ingrid i samtale med nogle damer og i baggrunden kasser med tøj. I årene fra 1939 til 1970 kom mange børn også til at nyde godt af et ophold på et af »Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem for sønderjyske Børn«.

sommeren 1934 var der lidt over 5.000 enkeltmedlemmer, to år senere var tallet vokset til 21.000. Sprogforeningen og Sønderjydsk Skoleforening havde også fremgang i de første år. Markant var tilgangen til Grænseforeningen. I 1934 havde den o. 46.000 medlemmer, i 1939 var det ca. 83.000.

Det fik også national betydning, da Kronprins Frederik og Kronprinsesse Ingrid i 1936 tog Gråsten Slot i brug som årlig sommerresidens. I den folkelige bevidsthed blev det endnu et vidnesbyrd om kongehusets bevågenhed over for den genvundne landsdel. For mange sønderjyder blev det meget synligt, da Kronprinsesse Ingrid på folketingsmedlem I.P. Nielsens foranledning med stor energi engagerede sig i det sociale arbejde i landsdelen. Som protektor for »Den sønderjyske hjælpekomité« bistod Kronprinsessen med årlige tøjuddelinger. I 1938 stiftede hun »Ingrid-Indsamlingen« og i 1939 »Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem for sønderjyske Børn«. Foruden det sociale aspekt blev de nævnte tiltag, som det senere blev formuleret, »en ny sten i muren«.

Den intensiverede grænsekamp kunne aflæses ved valgene. Amdsrådsvalget i marts 1935 var det første direkte valg til de sønderjyske amtsråd. Sammenlignet med det foregående folketingsvalg gav det ikke et øget stemmetal til det tyske mindretal, men en mandattilvækst som havde psykologisk betydning. Det samme gjaldt den markante tilvækst i stemmer, som de danske nazister kunne notere i Nordslesvig. Det gentog sig ved Folketingsvalget i oktober samme år hvor Frits Clausens DNSAP fik 3.575 stemmer og landsdelen herved blev en højborg for partiet. Slesvigsk Parti

Som journalistelev ved Flensborg Avis blev A. Svensson (1880-1963) præget af redaktør Jens Jessen. I 1907 blev han redaktør af Dybbøl-Posten i Sønderborg og oprettede i 1919 avisen Danskeren i Haderslev, der talte Flensborg-bevægelsens sag i grænsestriden. I 1923 blev avisen en del af Haderslev Stiftstidende, der i 1929 blev overtaget af Jydske Tidende. Her var Svensson grænsepolitisk redaktør indtil 1945 og 1932-1945 konservativt medlem af Folketinget. Gennem alle årene var han en fremtrædende skikkelse i det danske nationale arbejde – bl.a. som formand for Dansk Samråd 1939-1944 og 1945-1947.

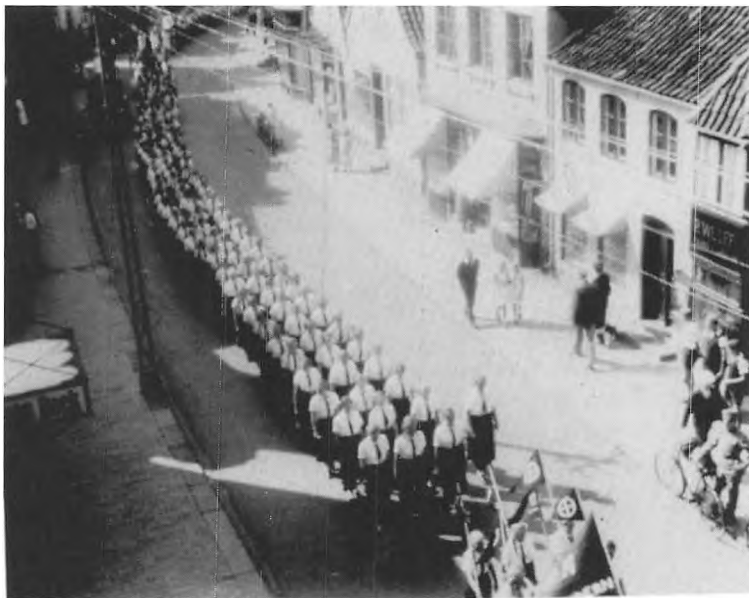
fik 12.617. Det gav en fremgang fra 13,2% til 15,5% af stemmerne.

LS forstod også fortsat at markere sig. Det gjaldt bl.a. »bonde-toget« til København i 1935 med o. 3.100 deltagere fra Nordslesvig. I april 1936 havde LS endnu ca. 9.000 medlemmer i Nordslesvig, men det følgende år var tilslutningen halveret. Organisationen led et knæk, da den i 1940 gik i snævert samarbejde med de danske nazister.

De kommunale valg i 1937 blev fulgt med stor opmærksomhed. Mest markant var det, at mindretallet mistede borgmesterposten i Tønder, hvor den konservative landsretssagfører Holger Jepsen overtog byens ror. I landsognene i »den skæve firkant« udgjorde de tyske stemmer o. 27%. Der var tysk flertal i Ubjerg, Højer Landsogn og Højer, dansk flertal i de øvrige. Kommentarerne til valget var blandede i den danske lejr, mens der var skuffelse at spore i den tyske. Nordschleswigsche Zeitungs redaktør, Harboe Kardel, trøstede sig dog med, at nationalsocialistisk tankegang i de kommende år ville vinde øget indpas i de kommunale råd, for »vi repræsenterer fremtidens lære, vi er stolte af at marchere i takt med det folk, som er et vågnende Europas fortrop«.

Ved folketingsvalget den 3. april 1939 havde dette støvletramp fået næsten alle vælgere af huse i Nordslesvig. For at ingen skulle være i tvivl, var forsiden af Nordschleswigsche Zeitung på valgdagen prydet med overskriften: »Bekendelse til Stortyskland. Ingen tysk må i dag mangle ved valgurnen!« I den danske lejr havde man forberedt sig ved dannelsen af et koordinerende organ, der fik navnet »Dansk Samråd«, bestående af formændene for de danske, demokratiske partier i Nordslesvig, deres sønderjyske rigsdagsmænd, de ledende redaktører og formændene for de nationale foreninger. Formand for dette samråd var folketingsmand og redaktør A. Svensson fra Haderslev. På valgdagen var det bl.a. dannebrogssflag og store transparenter med teksten »stem dansk«, der prydede gaderne.

Begge parter havde gjort deres yderste for at mobilisere vælgerne. Valgdeltagelsen nåede op på 92,4% mod kun 79,2% i landet som helhed. Slesvigsk Parti fik 15.016 stemmer svarende til 15,9% af de afgivne; det var en fremgang på 0,4% i forhold til valget i 1935. Kommunisterne opstillede ikke. De danske nazister fik 4,7% – næsten tre gange så mange som på landsplan. De øvrige danske partier fik 78,9% af stemmerne. Valget var herved med til at dokumentere sindelagsgrænsen. Efterfølgende blev det da også karakteriseret som den anden afstemning om Nordslesvig. Jens Møller blev valgt til Folketinget, men håbet om en fordobling af Slesvigsk Partis mandattal blev ikke indfriet.

Efter rigstysk forbillede oprettede den nazificerede del af det tyske mindretal flere ungdomskorps. Her er Deutsche Mädchenschaft Nordschleswig på march gennem Tønder i 1937. Det var marcher som disse, der var med til at vække uro i den dansksindede befolkning, og som i 1934 havde givet stof til forbuddet mod politiske korps af militært tilsnit.

Regeringen og grænsespørgsmålet

Fra første færd blev den folkelige mobilisering i Nordslesvig ledsaget af krav om politisk handling. Regeringen nøjedes i første omgang med at trække mere statspoliti til Nordslesvig ved oprettelsen af det såkaldte »100-mandshold« og få vedtaget et uniformsforbud. Samtidig skete der en opstramning af retningslinjerne for det tyske mindretals Knivsbjergfest – bl.a. med nægtelse af fællesvisa til rejsende sydfra.

På det militære område var regeringen meget forsigtig. Det blev dog besluttet at stationere soldater i de nordslesvigske garnisoner året rundt. I 1934 købte staten godset Søgård, der blev indrettet til kaserne, mens der to år senere blev opført en ny kaserne i Tønder. I 1938 fulgte oprettelsen af Fodfolkspionerkommandoet, der var en særlig enhed til forsvar af grænsen.

I 1934 blev der vedtaget nye love om forbud mod politiske korps af militært tilsnit, forbud mod indførsel eller fabrikation af våben, ammunition m.m., samt strenge straffebestemmelser for slagsmål, skænderi på offentlige møder, fornærmelse af tjenestemænd m.fl. Det var de såkaldte »urolove«. Det var ikke en særlovgivning mod det tyske mindretal, men de nye love var med til at begrænse de nazistiske aktiviteter. Et konkret udslag heraf var opløsningen af de hjemmetyske SA-afdelinger, der blev erstattet af Schleswigsche Kameradschaft (SK).

Til at koordinere den politimæssige indsats i urolige tider og indsamle efterretninger om de politiske og nationale strømninger genoprettede regeringen i 1934 stillingen som politiadjutant for de sønderjyske landsdele. Politimesteren i Aabenraa, Fritz Jacobsen, fik overdraget dette hverv. Ved hans død i 1935 overgik det til amtmand Refslund Thomsen, der blev bistået af byens nye politimester, Aage Agersted. I praksis blev der tale om en blanding af håndfast optræden og fleksline. Da 1930'erne gik på hæld

I mangel af den ægte vare måtte de danske nazister nøjes med spader, når de paraderede eller »holdt vagt«. Under besættelsen kom de imidlertid i brug den 8. december 1940 ved det såkaldte »spadeslag« i Haderslev. Her var 400 medlemmer af DNSAP, der var bevæbnet med spader, uden tilladelse af myndighederne marcheret gennem byen til Højskolehjemmet. Undervejs kom de i slagsmål med politiet, der måtte vige for overmagten. Efter at der var tilkaldt forstærkning, blev nazisterne drevet ud af bygningen med tåregas og 239 anholdt.

blev linen længere. Det mest markante udtryk herfor var de danske indrømmelser over for det tyske mindretal med indførelse af egen skolekonsulent og egne skolekommissioner. Det skete efter direkte pres fra Tyskland og var kendetegnende for den danske tilpasningspolitik.

Påskeblæsten i 1933 var et memento om de nye tider. Selv om det hurtigt blev erkendt, at Tyskland ønskede ro ved grænsen og et fortsat godt forhold til Danmark, var den danske regering klar over, at det kun ville vare så længe, som det passede tyskerne. Det gjaldt derfor om ikke at give det tyske mindretal eller den tyske regering noget påskud til en ændring af den fredelige samarbejdsforhold. Regeringen undgik derfor enhver handling eller udsagn, som kunne aktualisere grænsespørgsmålet. Det var i bevidsthed om, at Danmark i givet fald kun kunne forvente moralsk og diplomatisk støtte fra de andre nordiske lande og Storbritannien, samt at Folkeforbundets spinkle sikkerhedssystem blev mere og mere hullet.

I modsætning til de slesvig-holstenske nazister havde Hitler efter alt at dømme ikke nogen grænserevisionsplaner over for Danmark i 1930'erne. Nordslesvig var for lille et spørgsmål, til at han ville beskæftige sig hermed. Afgørende i samtiden var det imidlertid, at det 3. rige var en uberegnelig modspiller. Hitlers udsagn om, at Tyskland ikke havde flere territoriale problemer i Europa, blev hver gang afløst af nye krav. Da den tyske gesandt i København i oktober 1938 oven på Sudeterkrisen bekymret forhørte sig i Auswärtiges Amt, om det betød en anerkendelse af den dansk-tyske grænse, var svaret da også, at »vi kan og må i sagens natur ikke tolke en Fører-erklæring«.

Det kom i sidste ende også til at holde stik, da Hitler i april 1939 tilbød de nordiske lande indgåelsen af ikke-angrebepagter. Danmark tog som den eneste imod tilbuddet. I det udenrigspolitiske nævn begrundede P. Munch regeringens beslutning med, at en afvisning kunne føre til, »at grænsespørgsmålet vil blive rejst tidligere end ellers og ganske anderledes stærkt end ellers«. Udsagnet var i sig selv et talende vidnesbyrd om udenrigsministerens forventning til fremtiden. Traktaten blev afsluttet den 31. maj 1939. Det var med dette kort på hånden, at Danmark tre måneder senere var vidne til udbruddet af den Anden Verdenskrig.

Danske nationale symboler var i høj kurs inden for DNSAP – og blev misbrugt til ukendelighed. Her er det en gravhøj fra oldtiden med hagekors.

Krig og besættelse

Udbruddet af den Anden Verdenskrig i 1939 satte et kraftigt præg på udviklingen i det dansk-tyske grænseland. I Sydslesvig måtte mange dansksindede gøre krigen med i tysk uniform; i det store og hele kunne mindretallet dog fortsætte sit hidtidige virke. Tilsvarende blev landsdelen kun ramt af sporadiske udslag af det store ragnarok. I starten lykkedes det det neutrale Danmark at holde sig uden for. Symbolsk var det, at vinduerne var oplyste nord for grænsen, og mørkelagte syd herfor. Ved besættelsen den 9. april 1940 sænkede mørket sig også over Danmark. Hjemmety-ske forhåbninger om en grænserevision blev ikke indfriet, men de nationale fronter blev trukket hårdt op i Nordslesvig.

I krigens tegn

Den tyske genoprustning havde i 1930'erne sat sig tydelige spor i Sydslesvig med opførelse af mange nye kaserne, flådeanlæg og flyvepladser – sidstnævnte bl.a. på Sild og ved Jagel syd for Slesvig. De var i august 1939 seismograf for den voksende udenrigspolitiske spænding. F.eks. var der i slutningen af måneden stationeret o. 6.000 soldater i Husum, der til daglig havde 14.000 indbyggere.

Udviklingen kunne også mærkes i de såkaldte rigsarbejdslejre, der var forskole til den egentlige militærtjeneste. Den unge danske sydslesviger Franz Wingender gjorde tjeneste i en af dem ved Tarp syd for Flensborg. Den 21. august 1939 noterede han i sin dagbog: »Situationen mod øst tilspidises yderligere.« Al orlov blev inddraget. Den 27. august blev lejren fyldt med 300 genindkaldte reserver. Den følgende dag observerede han troppe tog »med kanoner og materiel. På vej mod Polens grænse.« Den 1. september hørte han Hitlers budskab i radioen, at Danzig var indlemmet i det stortyske rige og tyske tropper gået ind i Polen.

Med henblik på den truende situation havde Flensborg Avis nogle dage tidligere forudsagt, at der kunne blive »stillet særlig tunge krav til sydslesvigere af dansk sind«. Avisen var ikke i tvivl om, at de ville være sig deres pligt og ansvar som tyske statsborgere fuldt bevidste. Til gengæld regnede de med »værn af den stat, der har lovet og ydet dem mindretalsret«. Det var opfattelsen hos den ældre generation i mindretallet af pligtens bud og retten til

Danzig ist frei!

Ein Aufruf Gauleiter Forsters

Danzig, den 1. September.

Gauleiter Forster hat nachfolgenden Aufruf erlassen:

Danzig ist mit dem heutigen Tage heimgekehrt ins Großdeutsche Reich. Unser Führer Adolf Hitler hat uns befreit. Auf den öffentlichen Gebäuden in Danzig weht heute um ersten Mal die Hakenkreuzfahne, die Flagge des Deutschen Reiches. Sie weht auch auf den ehemals polnischen Gebäuden und überall im Hafen. Von den Türmen des alten Rathauses und der ehrwürdigen Marienkirche läuten die Glocken die Befreiungstunde Danzigs ein.

Wir danken unserm Herrgott, daß er dem Führer die Kraft gegeben hat, auch uns von dem Uebel des Versailler Diktats zu befreien. Wir Danziger sind glücklich, nun auch Bürger des Dritten Reiches zu sein. Wir wollen dem Führer das heilige Versprechen geben, alles zu tun, was in unsern Kräften steht für unser herrliches Großdeutschland.

Es lebe das befreite, wieder ins Reich heimgekehrte Danzig!

Es lebe unser Großdeutsches Vaterland!

Es lebe unser geliebter Führer Adolf Hitler!

Gez. Albert Forster, Gauleiter.

Aufruf des Parteiführers

Vom Amt für Aufklärung und Propaganda geht uns folgende Erklärung des Parteiführers zu:

Deutsche Volks- u. Heimatgenossen!

Der Kampf des deutschen Volkes um seine Gleichberechtigung und um die Beseitigung des Versailler Unrechts ist in sein entscheidendes Stadium eingetreten.

Polen hat die großzügigen Angebote des Führers zu einer Befriedung der europäischen Lage, von den Einkreisungsmächten des Westens unterstützt, abgewiesen.

Polen treibt zum Kriege. Irreguläre Verbände haben schon gestern, wie u. a. der Ueberfall auf den deutschen Rundfunksender Gleiwitz beweist, die deutschen Grenzen überschritten.

Das deutsche Volk setzt nunmehr Gewalt gegen Gewalt. Der nationalsozialistische Staat wird den deutschen Lebensinteressen im Osten und den unterdrückten Volksdeutschen so oder so Geltung verschaffen.

Danzig ist bereits in das Reich heimgekehrt, und die vollziehende Gewalt auf den Gauleiter Forster übergegangen.

Der Reichstag hat die Befehle des Führers entgegengenommen. Unbeirrt zum letzten entschlossen und im gläubigen Vertrauen auf den Führer tritt das deutsche Volk den Weg in die Zukunft an.

Der Kampf des deutschen Volkes ist auch unser Kampf, sein Glaube ist auch unser Glaube und seine Stärke ist auch unsere Stärke.

Vor der deutschen und dänischen Öffentlichkeit erneuern wir das Bekenntnis unserer unzerbrechlichen Solidarität mit Volk, Führer und Reich.

Deutsche Volksgenossen, bewahrt Disziplin und Besonnenheit und erwartet die Anweisungen der Parteileitung.

Es lebe Adolf Hitler!

Gravenstein, den 1. September 1939.

gez. Dr. Müller.

Ved udbruddet af Anden Verdenskrig udsendte Jens Møller et flammende opråb, hvor han så krigsudbruddet som et bevis på, at det tyske folks kamp mod »Versailles uretten« var gået ind i den afgørende fase. På et partirådsmøde blev der luftet tanker om, at NSDAPN skulle stille mindretallet til rådighed som krigsdeltagere. Det blev ikke nævnt i det officielle avisreferat, derimod at mindretallet skulle »forfægte den tyske livsret over for den danske offentlighed« og være på sin post i »den afgørende time«. Det var næppe tilfældigt, at Nordschleswigske Zeitung havde anbragt Jens Møllers opråb sammen med et opråb fra den tyske Gauleiter i Danzig med overskriften »Danzig er frit!«.

hjemstavnen, der her kom til udtryk i overensstemmelse med traditionen fra Første verdenskrig. Det blev udslagsgivende for langt de fleste dansksindede sydslesvigere.

For Wingender betød krigen, at arbejdstjenesten med det samme blev afløst af militærtjeneste. Mange flere kom til. I november 1939 kunne Flensborg Avis berette, at listen over dansksindede i

Aage Agersted (1895-1944) blev i 1935 politimester i Aabenraa. Han bistod amtmand Kresten Refslund Thomsen i dennes funktion som politiadjutant for de sønderjyske landsdele. Blandt hans opgaver var således overvågning af det tyske mindretals grænseflytningsbestrebelse. I maj 1944 blev Agersted arresteret af tyskerne. Han døde senere samme år i kz-lejren Neuen-gamme.

tysk krigstjeneste blev stadig længere og nu løb op i hundreder. En af dem var Den slesvigske Forenings generalsekretær Frederik Petersen. Han og ligesindede kom i de følgende år til at gøre tjeneste på stort set alle frontafsnit; nogle af dem kom også til Danmark. Ca. 1.000 dansksindede blev inddraget i krigen. Heraf mistede omkring en fjerdedel livet – blandt dem Frederik Petersen. For andre kom krigen til at kaste lange skygger med sår på sjæl og legeme. At det var et dybt indgreb i tilværelsen er Karl Budach et eksempel på. Han blev indkaldt i 1939 og kom tilbage i 1948 efter 2 1/2 år i russisk fangenskab. Andre gik det værre endnu. Asmus Matthiesen kom i oktober 1955 som den sidste dansksindede hjem fra Rusland.

Mens krigsudbruddet blev mødt med ængstelse for fremtiden i det danske mindretal, havde det en elektrificerende virkning på det tyske mindretal i Nordslesvig. Den 1. september 1939 udsendte Jens Møller et flammende opråb. Han så krigsudbruddet som et bevis på, at det tyske folks kamp mod »Versaillesretten« var gået ind i den afgørende fase. På mindretallets vegne gav han tilsagn om »vor ubrydelige solidaritet med Folk, Fører og Rige« og tilføjede, at de »tyske folkefæller« skulle afvente partiledelsens nærmere ordre.

Auswärtiges Amt pålagde allerede den følgende dag den tyske gesandt i København »med størst muligt eftertryk« at gøre det klart for Jens Møller, at han skulle understrege nordslesvigernes loyalitet over for den danske regering. Volksdeutsche Mittelstelle strammede skruen med en trussel om, at Jens Møller ellers måtte træde tilbage og ikke mere ville blive anerkendt af det 3. rige som folkegruppfører.

At Tyskland fortsat ønskede ro ved grænsen til Danmark blev i oktober 1939 understreget af Hitler i rigsdagen. Han betonedede, at man fra tysk side ikke havde rejst krav om en grænserevision, men derimod afsluttet en ikke-angrebspagt med Danmark. Han tilføjede, at forholdet »til denne stat er dermed indstillet på et uforanderligt, loyalt og venskabeligt samarbejde«. Udtalelsen blev nogle uger senere suppleret af udenrigsminister Ribbentrop med en ytring om, at det tyske riges grænser mod nord nu var definitive. Samtidig blev det meddelt fra Berlin, at den tyske regering havde planer om at flytte alle tyske mindretal inden for rigets grænser.

De nævnte udsagn gav i efteråret 1939 anledning til megen omtale i den danske presse og stof til flere indlæg i Folketinget. Jens Møller afviste på sin side, at hjemførelsesplanerne skulle gælde det tyske mindretal i Nordslesvig. Han beklagede danskernes negative holdning over for Tyskland og nazismen. Den danske

presse og de danske partier havde ført en »hetzpropaganda«. Truende tilføjede han fra Folketingets talerstol, at »som man sår, sådan skal man høste«. Det fik han senere ret i – om end med modsat fortegn.

Den 9. april 1940 og grænsen

Kl. 3 om morgenen den 9. april 1940 blev der fra Tønder meldt om kraftig motorstøj syd for grænsen. Omkring kl. 4 blev tre gendarmer skudt af civilklædte tyske Abwehr-agenter ved jernbane-viadukten i Padborg. Kort efter oplyste tyske signalkugler himlen som tegn på fremrykning ved Kruså, Padborg, Rens og Avenstoft. En forstærket infanteridivision satte kurs mod Aabenraa og videre nordpå ad hovedvej A 10, mens en motoriseret skyttebrigade stødte frem mod Løgumkloster og Ribe for herfra at fortsætte mod Aalborg. I alt deltog o. 30.000 tyske soldater i angrebet på Danmark.

Det danske forsvar havde stationeret 180 soldater i Tønder, 600 i Søgårdlejren, 325 i Sønderborg og 330 i Haderslev. Deres bevæbning bestod foruden geværer fortrinsvis i Madsen-maskinkanoner og rekylgeværer monteret på Nimbus-motorcykler. Da

Th. Løndals maleri af danske soldater den 9. april 1940 i kamp med fremrykkende tyskere ved Lundtoftbjerg. Da tyskerne overskred grænsen, blev soldaterne alarmeret og søgte mod de stillinger, der var udpeget på forhånd, men efter ordre fra regeringen ikke forberedt for ikke at provokere den store nabo i syd.

Ved besættelsen af Danmark den 9. april 1940 blev de tyske tropper modtaget som befriere af det tyske mindretal. Her er det indmarchen i Tønder med en »heilende« folkeskare. Som det fremgår af billedet, har en ivrig person også taget opstilling i et vejskilt.

tyskerne overskred grænsen, blev soldaterne alarmeret og søgte mod de stillinger, der var udpeget på forhånd, men efter ordre fra regeringen ikke forberedt for ikke at provokere den store nabo.

Det kom til kamp flere steder – bl.a. ved Lundtoftbjerg, Høkerup, Bjergskov og Aabenraa. Ved Bredevad lykkedes det at sætte flere tyske kampvogne ud af spillet. Alle steder måtte de danske soldater dog vige eller gå i fangenskab. De sidste kamphandlinger fandt sted i Haderslev. Her blev en fremskudt dansk kanongruppe nedkæmpet ved Hertug Hans Hospital; kort efter blev der givet ordre til at indstille skydningen. Da var klokken 8. To timer tidligere havde den danske regering under protest bøjet sig for et tysk ultimatum. Budskabet om kampens ophør blev imidlertid forsinket på grund af afbrudte kommunikationslinjer. Kampene kostede 11 faldne og 20 sårede danske soldater i Sønderjylland. Hertil kom de 3 gendarmere i Padborg og flere dræbte og sårede civile.

Den tyske indmarch vakte bestyrtelse og sorg i den dansk-sindede befolkning i Nordslesvig, der frygtede fremtiden. Det var dog en trøst, at de ved besættelsen ikke blev skilt fra det øvrige land. Omvendt blev det af flere her tilkendegivet, at »nu er vi alle sønderjyder«.

Reaktionen var anderledes i det tyske mindretal. Efter et besøg i Flensborg havde Jens Møller den 8. april orienteret den nærmeste familie: »I morgen kommer æ preussere.« Denne viden havde også enkelte andre medlemmer af NSDAPN. Mindretallet indgik dog ikke som en aktiv partner i den tyske planlægning af besættelsen, men flere medlemmer af NSDAPN hjalp af egen drift de fremrykkende tyske tropper og tiltog sig i visse tilfælde egne militære og politimæssige beføjelser.

Jens Møller og Peter Larsen opsøgte om morgenen den danske politimester Agersted i Aabenraa. Han fik tilsagn om, at »de ville gøre alt for, at de tyske nazister forholdt sig i ro«. Senere udlagde NSDAPN dette som en »loyalitetserklæring« i bredere forstand over for Danmark. Det var der ikke tale om. Tilsagnet tog kun sigte på opretholdelsen af ro og orden i den givne situation og var ikke en afsværgelse af grænserevisionskravet. Tværtimod blev de tyske tropper hilst velkommen som befriere af den tysksindede befolkning. Der var en forventning om, at besættelsen var signalet til, at Nordslesvig ville blive indlemmet i det 3. rige. Det indgik imidlertid ikke i rigsregeringens planer.

I det memorandum, som den danske regering modtog tidligt om morgenen den 9. april, blev det bedyret, at de tyske tropper ikke var kommet til Danmark i »fjendtligt øjemed«, men udelukkende for at sikre Norden mod en engelsk-fransk besættelse af norske støttepunkter. Den tyske regering forventede, at den danske regering og det danske folk så med forståelse herpå og ikke ydede modstand. Til gengæld havde Tyskland ikke til hensigt »hverken nu eller for fremtiden at antaste Kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed«. Tilsagnet om den territoriale integritet blev på dansk side uden tvivl kædet sammen med grænsespørgsmålet og var en tungtvejende præmis, da regeringen under protest accepterede det skete og indledte samarbejdspolitikken.

Ifølge et internt referat fra det tyske udenrigsministerium betød Danmarks »territoriale ukrænkelighed«, at det tyske mindretal ikke måtte bringe grænsespørgsmålet på bane. Der skulle stiles mod et gnidningsløst forløb af besættelsen: »Derfor ingen provokationer, ingen triumfskrig samt korrekt opførsel over for de danske myndigheder.« Et par dage efter besættelsen blev disse retningslinjer viderebragt til NSDAPN's partiledelse.

Den tyske fremgang på vestfronten og Frankrigs sammenbrud gav dog ny næring til mindretallets forhåbninger. Jens Møller bidrog selv aktivt hertil. Den 16. juni 1940 indskærpede han over for partiets underførere, at det var forbudt at flage med hagekorsflag – i hvert fald før den 28. juni, der var årsdagen for Versaillesfreden. Det udløste en hektisk aktivitet inden for mindretallet med køb af flagstænger og hagekorsflag. Strategien var åbenbart den, at partiet selv skulle puste så meget til ilden, at det kunne fremstå med et »folkekrav« om en grænserevision. NSDAPN gjorde imidlertid regning uden vært. Da dagen oprandt, skete der ikke noget.

Agitationen fortsatte gennem sommeren og efteråret 1940. I december blev NSDAPN imidlertid tvunget til helt at ændre sin

Forventningen i det tyske mindretal i sommeren 1940 om en snarlig grænserevision satte gang i salget af hagekorsflag. Der blev imidlertid ikke brug for dem.

Algang i Haderslev i 1941. Besættelsen gav stødet til fælles sangstævner, alsang, som udtryk for en dansk national vækkelse. Det kulminerede den 1. september 1940, hvor 750.000 mennesker sang samtidig på 208 steder. Efter svensk forbillede blev der i foråret 1941 arrangeret algang, men det fik ikke den samme succes.

politik. Det skete på et møde i Berlin, hvor det blev pålagt partiet i stedet at koncentrere sig om bevarelsen af tyskheden i Nordslesvig og følge de retningslinjer, der var udstukket for »den samlede tyske skæbnekamp«. I praksis blev der tale om en organisatorisk udbygning af mindretallet og en aktiv støtte til den tyske krigsindsats.

De nationale fronter

Det var ikke kun de hjemmetyske nazister, der vejrede morgenluft ved besættelsen. Det gjorde også de danske nazister. I modsætning til NSDAPN modarbejdede Frits Clausen og hans DNSAP en grænseflytning. Til gengæld øjnede de en chance for, at de med tysk støtte selv kunne overtage regeringsmagten i Danmark. Som et middel hertil forsøgte de sig i anden halvdel af 1940 med flere opsigtsvækkende demonstrationer. En af dem fandt sted den 8. december, og gik over i historien som »spadeslaget i Haderslev«, da de spadebevæbnede nazister kom i slagsmål med og fik klø af dansk politi. Frits Clausens kampagne løb dog hurtigt ud i sandet. Trods utilfredshed med den danske regering valgte tyskerne at fortsætte samarbejdspolitikken i det spor, der var blevet lagt den 9. april 1940. Det var da også samarbejdspolitikken, der gav den dansksindede befolkning i Nordslesvig ly til at fortsætte den nationale kamp efter det prøvede sønderjyske mønster.

Da formanden for Grænsesognenes Danske Samfund, direktør Martin Hammerich, døde få uger efter besættelsen, blev de nationale ledere enige om at udstrække Danske Samfunds virke til hele landsdelen. I maj 1940 blev gdr. Hans Andersen fra Kongsbjerg valgt som ny formand. Med cand.mag. Troels Fink som sekretær

På billedet paraderer medlemmer af NSDAPN's paramilitære korps Schleswigsche Kameradschaft (SK) i 1941 i det tyske mindretals samlingssted Haus Adalbert i Sønderborg. Under besættelsen kom SK op på o. 1.500 medlemmer. De vakte megen opsigt, når de iført spidsbukser, hvid skjorte og skrårøm marcherede på gaden i åbenlys overtrædelse af det danske uniformsforbud. Ifølge Peter Larsen, der overtog ledelsen i 1941, skulle de opdrages til politiske soldater.

gik man i gang med det organisatoriske arbejde. I skrivelser blev der henvist til, at »enhver dansk er tillidsmand for den danske sag«. Tilslutningen blev overvældende. Ved udgangen af 1940 var der 63.000 medlemmer. Tallet voksede yderligere og steg til over 79.000. Det svarede til de danske partiers stemmer ved folketingsvalget i 1939. Danske Samfund blev herved den største nationale forening nogensinde i det dansk-tyske grænseland.

Lige som i det øvrige Danmark kom det nationale sammenhold i Nordslesvig til at manifestere sig i alsang og algang. Mange steder var alsangen arrangeret af Danske Samfund. Christian 10.s 70-års fødselsdag den 26. september 1940 blev også fejret med møder overalt. Hertil kom en livlig daglig aktivitet i de mange danske foreninger. En af de landsdækkende foreninger skiftede samtidig navn. Det var Det unge Grænseværn, der i maj 1940 blev omdøbt til »Dansk-Nordisk Ungdomsforbund«. Mødeaktiviteten fik også et fysisk udslag under besættelsen ved opførelsen af 14 nye danske forsamlingshuse i Nordslesvig.

I de første år var der bred enighed blandt de ledende danske sønderjyder om at støtte regeringens samarbejdspolitik med besættelsesmagten. Dansk Samråd blev et sønderjysk centrum for disse bestræbelser. Markante skikkelser var her folketingsmand A. Svensson, redaktør Frede Nielsen, landstingsmand Hans Jepsen Christensen og de to amtmænd Kresten Refslund Thomsen og O.D. Schack. Det var de demokratiske kræfter, der uanset partifarve rykkede tæt sammen i Dansk Samråd. Alle gjorde det ud fra en opfattelse af, at så længe samarbejdspolitikken bestod, ville der fra tysk side ikke blive rørt ved grænsen.

Med besættelsen blev NSDAPN's magt over mindretallet konsolideret og udbygget. I 1940 havde partiet o. 4.500 medlemmer. Hertil kom 2.500 i dets ungdomsorganisationer og kvindeafdeling. Men partiets virke strakte langt videre. Nerven i dette spind

Skæbnefællesskabet med det 3. rige bevirkede, at NSDAPN ved alle midler søgte at bidrage til den endelige tyske sejr. Denne virksomhed blev sammenfattet under parolen »Dienst am deutschen Volk«. Hertil hørte også omfattende indsamlinger af tøj, metal og porcelæn, hjemmefabrikation af strømper, sivsko og uldtæpper, afsendelse af pakker til soldater ved fronten, husly til børn fra tyske storbyer og i krigens sidste fase indkvartering af flygtninge. På billedet, der er fra Haderslev i 1941, stoppes der strømper, mens Hitler ser til fra et billede over døren.

var »Organisationsamt« på Dibbernhaus i Aabenraa. Det havde den daglige kontakt med partiets fem kredse, der efter rigstysk forbillede var opdelt i »ortsgrupper«, »celler« og »blokke«. Underlagt Organisationsamt var også ungdomsafdelingerne og det paramilitære korps Schleswigsche Kameradschaft (SK). Hertil kom særlige afdelinger for presse- og kulturarbejde, det tyske skolevæsen, kirken, biblioteksvæsenet, erhvervsforhold m.m. Den organisatoriske udbygning skete over en bred front. Det gjaldt også SK, der kom op på o. 1.500 medlemmer. De vakte megen opsigt, når de iført spidsbukser, hvid skjorte og skrårøm marcherede på åben gade i åbenlys overtrædelse af det danske uniformsforbud. Ifølge Peter Larsen, der overtog ledelsen i 1941, skulle de opdrages til politiske soldater.

Skæbnefællesskabet med det 3. rige kom også klart til udtryk ved, at NSDAPN ved alle midler søgte at bidrage til den endelige tyske sejr. Denne virksomhed blev sammenfattet under parolen »Dienst am deutschen Volk«. I den ene ende af skalaen var leverancer og ydelser fra hjemmetyske erhvervsdrivende og landmænd til den tyske Værnemagt. Det blev sat i system i 1940 i et særligt »Liefergemeinschaft« inden for »Deutsche Berufsgruppen Nordschleswig«. Det samme gjaldt mindretallets formidling af arbejdskraft. De nævnte aktiviteter blev suppleret med omfattende indsamlinger af tøj, metal og porcelæn, hjemmefabrikation af strømper, sivsko og uldtæpper, afsendelse af pakker til soldater ved fronten, husly til børn fra tyske storbyer og i krigens sidste fase indkvartering af flygtninge.

Det, der gav mest genlyd i danske kredse, var mindretallets

aktive krigsindsats. Allerede før besættelsen havde nogle meldt sig frivilligt til Waffen-SS i Tyskland. Umiddelbart efter den 9. april 1940 blev hvervningen sat i system. Tilslutningen var stor, men det var kun få, der blev indkaldt. I februar 1941 blev der iværksat en ny hverveaktion. Henvendelserne var udfærdiget af partiet og bar Jens Møllers underskrift. I første omgang var det årgangene 1909-23 der kom i betragtning, og som partiføreren forventede ville vise sig »den store tid værdig«. Der meldte sig 667. Knap halvdelen var duelige til krigstjeneste, men 120 blev erklæret for »uundværlige« i hjemstavnen. Herpå fulgte den ene hvervekampagne den anden. Det samlede antal frontfrivillige kom op på mere end 2.150. Da krigen sluttede, var 700 af dem faldet eller meldt savnet.

Hvervningen var ikke godkendt af den danske regering, der kun blev underrettet herom. At man befandt sig på gyngende grund blev i 1943 nævnt i et skolingsbrev fra NSDAPN. Det blev her åbenhjertigt tilkendegivet, at den tyske nordslesviger, der drog i kamp på Tysklands side, »handlede statsligt set illoyalt, fordi folkets og statens interesser i dette hans livs store spørgsmål ikke faldt sammen. Vi har aldrig været i tvivl om, hvilken vej vi skulle gå, vi valgte folkets vej også i de tilfælde, hvor vi forbigående blev illoyale statsborgere.«

I begyndelsen af 1943 blev der oprettet en særlig »Zeitfreiwilligendienst«. Der meldte sig i alt 1.700 til denne militærtjeneste som »tidsfrivillige« på hjemmefronten. Det var tænkt som en lynafleder for intern utilfredshed i mindretallet med dem, der ikke meldte sig til fronttjeneste eller var erklæret »uundværlig«. Ved kamphandlinger på dansk jord skulle korpset stå til rådighed for den øverstbefalende for de tyske tropper i Danmark. Korpset var ikke godkendt af regeringen.

Der blev under besættelsen kun tale om en beskeden forskydning mellem dansk og tysk. Da der blev udskrevet valg i 1943, var strømmen begyndt at gå den modsatte vej. Ifølge normal valgturnus, skulle der afholdes kommunevalg i marts 1941. Efter tysk pres blev det udskudt et år; det gentog sig i 1942. I 1943 blev der til gengæld afholdt både rigsdags- og kommunevalg i Danmark, men udsigten hertil gav NSDAPN kolde fødder. Med 7.500 hjemmetyskere i front- og arbejdsindsats uden for Nordslesvig var der udsigt til en massiv politisk tilbagegang og tab af folketingsmandatet. Løsningen herpå blev, at Slesvigsk Parti ikke stillede op til folketingsvalget den 23. marts 1943, og at de sønderjyske landsdele ved lov blev undtaget fra kommunevalget den 5. maj 1943. I praksis betød det, at de nordslesvigske amts- og kommuneråd kom til at sidde ubrudt i 9 år fra 1937 til 1946.

Rudolf Stehr (1906-1991) var leder af NSDAPN's kontor for »oplysning og propaganda«, da han i 1943 fik overdraget hvervet som leder af partiets »tyske kontor« under Statsministeriet. Det blev med besættelsesmagtens hjælp oprettet som erstatning for det tabte folketingsmandat. Efter krigen gjorde Stehr ny karriere som generalsekretær (1951-1973) for Bund deutscher Nordschleswiger.

Frontfrivillige fra det tyske mindretal ved afskeden i 1942 på banegården i Tinglev. Om den overordnede indsats skrev Jens Møller i »Deutscher Volkskalender« for 1943: »Vort mindretal står til tjeneste for Tyskland. Gammel eller ung, borger, bonde eller arbejder, vi arbejder alle for vores Fører og dermed for sejren! Og efter krigen? Er vi så færdige med vores offerparole? Nej, slet ikke! Er sejren først i hus, kommer vore frivillige igen hjem, og deres eksempel og indsats vil opildne os til nye handlinger efter mottoet: «Nun erst recht!» Det var uden tvivl håbet om en grænserevision, der her blev tangeret. Men i 1943 begyndte det at svinde.

Som ventet blev folketingsvalget en stor dansk national manifestation. I Nordslesvig fik partierne bag samarbejdspolitikken – Socialdemokratiet, Radikale, Retsforbundet, Venstre og Konservative – 91% af stemmerne. DNSAP opnåede knap 6%, Bondepartiet 1% og Dansk Samling, der var imod samarbejdspolitikken, knap 2%. For de danske nazister var resultatet skuffende. Sammenlignet med 1939 gik de kun frem fra 4.474 til 4.769 stemmer.

Som erstatning for det tabte folketingsmandat fik NSDAPN med hjælp af den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, oprettet et »tysk kontor« under Statsministeriet. Det skulle varetage mindretallets interesser inden for politik, kultur, erhvervsliv og socialpolitik. Det var den hidtidige leder af NSDAPN's kontor for »oplysning og propaganda«, Rudolf Stehr, der fik overdraget ledelsen heraf. Oprettelsen var betegnende for de særrettigheder, som mindretallet med besættelsesmagten i ryggen fik i det danske samfund og gav kun ny næring til harmen blandt de dansksindede.

Det danske mindretal under pres

Syd for grænsen holdt det danske mindretal en lav profil i krigsårene. I ly af den tyske besættelse af Danmark lykkedes det imidlertid de slesvig-holstenske nazister at rette et stød mod Flensborg Avis. I juli 1940 blev Ernst Christiansen tvunget til at forlade avisen efter 34 år som redaktør. Han blev afløst af L.P. Christensen. Selv om mindretallet kunne fortsætte sine kulturelle akti-

viteter, sled krigen og de grænsetyske kredse på tilslutningen. Mens der i sommeren 1939 var 1.920 medlemmer i Den slesvigske Forenings Flensborgafdeling, var tallet 1944-45 sunket til 1.674. Det samme gjorde sig gældende for elevtallet i de danske skoler, der sank fra 806 i skoleåret 1939-40 til 513 i 1944-45.

Det var den strengt loyale holdning over for herbergstaten, der gjorde det muligt for mindretallet at overleve som en dansk enklave i det totalitære tyske rige. Udviklingen i Sydslesvig kan sammenlignes med situationen i Danmark, hvor regeringen i vid udstrækning imødekom besættelsesmagts krav i et forsøg på så længe som muligt at bevare et areal af frihed til at bevæge sig på. Men i modsætning til sydslesvigerne kunne den danske regering opsiges samarbejdspolitikken og gå hjem. Det var det der skete i august 1943.

Træk af hverdagen

Mens det tyske samfund var på feltfod ved udbruddet af den Anden Verdenskrig, var virkningerne heraf mere beskedne i det neutrale Danmark. Foruden rationering af varer og lign. var det luftkrigen, man søgte at tage højde for. Fødevarmanglen var krigen igennem langt større i Sydslesvig end i Nordslesvig, der lige som det øvrige Danmark af tyske soldater blev omtalt som »flødeskumsfronten«.

Fælles var også indskrænkningerne i ytrings- og forsamlingsfriheden. Det havde i mange år været daglig kost i Sydslesvig, men kom med besættelsen også til at præge livet i Nordslesvig. I reglen behøvede censor dog ikke at gøre sin indflydelse gældende. Selvcensuren kom hurtigt til at præge såvel den enkeltes som pressens bevidsthed. Den der ikke levede op hertil kunne få andre ubehageligheder. F.eks. blev udgivelsen af tidsskriftet Grænsevagten efter tysk pres standset af Justitsministeriet i februar 1941.

Trods de nævnte indskrænkninger var der dog stadig et frirum at bevæge sig inden for i Nordslesvig. Det var langt mindre tilfældet i Sydslesvig, hvor den totalitære stat overvågede alt og alle. Inden for kulturlivet blev skruen strammet over for Emil Nolde. Selv om han var positivt indstillet over for nazismen, var hans kunst i 1937 blevet erklæret for »entartet« – dekadent. I 1941 kom hertil et maleforbud. Det var en følge heraf, at han under resten af krigen i sit lønkammer skabte de såkaldte »umalede billeder«.

Krigen fik imidlertid en stimulerende virkning på beskæftigelsen og dele af erhvervslivet i Nordslesvig. Det gjaldt ikke mindst landbruget, der oplevede en markant forbedring af indtjeningen i kraft af eksporten til Tyskland. Samtidig faldt arbejdsløsheden i

»Fliegerhorst Hadersleben« var et af de største militære anlæg, som besættelsesmagten forestod i Nordslesvig. Det blev i krigens sidste år hjemsted for en stor uddannelsesenhed, natjagere og en navigationsskole. Efter krigen genopstod den tidligere tyske flyveplads som Flyvestation Skrydstrup.

Nordslesvig fra 12% i 1941 til 2% i 1944. Forklaringen herpå var offentlige arbejder, arbejde for Værnemagten, tørvegravning, beskæftigelse i Tyskland og de mange tysksindede unge ved fronten.

Et af de største anlæg i Nordslesvig var flyvepladsen ved Skrydstrup. 120 familier blev tvunget til at forlade deres hjem inden en hærskare af arbejdere gik i gang med at anlægge en 2 km lang startbane og et system af rullebaner til den nye flyveplads, der fik navnet »Fliegerhorst Hadersleben«. Den blev i krigens sidste år hjemsted for en stor uddannelsesenhed, natjagere og en navigationsskole. Ved befrielsen var der 107 fly.

Mange fik som nævnt også arbejde i Tyskland, hvor de var med til at udfylde hullerne efter de indkaldte. Krigsproduktionen kørte i højeste gear. Det kunne mærkes på værftet i Flensborg, der havde travlt med fremstilling af ubåde; i alt blev det til 28. Ved krigens udbrud var der 1.800 beskæftigede; i 1943 nåede man op på 2.500, mens der ved afslutningen af krigen var 1.500 ansatte.

Der blev også anvendt krigsfanger og tvangsarbejdere i produktionen. Fra efteråret 1940 var polske, franske og belgiske krigsfanger beskæftiget i Sydslesvig i landbrug, håndværk og industri. Efter erobringen af store dele af Sovjetunionen kom hertil mange russiske fanger samt civilister fra erobrede lande, nogle som tvangsarbejdere, andre som frivillige.

Krigen kunne også mærkes på andre måder. Sydslesvig blev nok forskånet for omfattende bombardementer, men fik allerede i vinteren 1939-40 en forsmag på hvad der ventede Tyskland, da engelske fly gentagne gange angreb de militære anlæg på Sild. I de følgende år gik det også ud over Husum, der var spækket med

militær. Den 4. august 1944 var der tale om et storangreb med 200 maskiner mod byens militære lufthavn; det kom også til at koste civile ofre og skader på boliger. Slesvig blev flere gange ramt af bomber.

I Flensborg var det værftet, der tiltrak sig de allieredes opmærksomhed. Det blev udsat for adskillige luftangreb. Den 19. maj 1943 blev byen angrebet af 56 amerikanske B-17 bombefly. Det var det største allierede angreb mod byen under krigen. Der blev kastet 140 tons bomber med værftet og byens kraftværk som mål, men flere huse i den nordlige bydel blev også ramt. Der omkom over 80 mennesker – blandt dem 15 børn og to lærerinder fra den danske børnehave Ingridhjemmet, der havde søgt tilflugt i en fiskefabriks beskyttelsesrum, som fik en fuldtræffer.

Luftkrigen gjorde ikke holdt ved grænsen. Efter besættelsen kom luftalarmer til at høre til dagens orden. Bortset fra slutningen af krigen var der dog tale om relativt få angreb, der som regel var fejlbombardementer. Her lå Tønder i første parket i kraft af nærheden til grænsen. I juli 1942 kastede et engelsk fly fire bomber over byen. De var formentlig tiltænkt baneterrænet, men ramte i stedet flere huse i Jernbanegade. Værst gik det ud over nr. 10, der blev helt ødelagt. 4 personer blev dræbt og 16 såret. I slutningen af krigen skete det utrolige. I april 1945 blev det genopførte hus i Jernbanegade nr. 10 atter ramt af en bombe. Det kostede 5 dræbte og 7 sårede. Det mest voldsomme fejlangreb i Danmark ramte Aabenraa og Sønderborg amter natten mellem den 18. og 19. august 1942. Det førte til omfattende materiel skade og flere sårede. Det egentlige mål var værftet i Flensborg, men på grund af tæt dis havde mange af de 149 engelske fly fejlet målet.

Brugen af luftrummet over Nordslesvig undervejs til angreb på mål i Nordtyskland bevirkede, at i alt 40-45 allierede fly styrtede ned i landsdelen. I tiden fra februar 1942 til januar 1945 blev der begravet mere end 150 allierede flyvere på kirkegården i Aabenraa, som tyskerne havde bestemt til dette formål.

Konfrontationer og modstandskamp

I vinteren 1942-43 begyndte krigen at gå tyskerne imod. Montgomerys sejr ved El Alamein og de allieredes landgang i Nordafrika var ouverturen hertil. Den blev fulgt op af russerne ved erobringen af Stalingrad. I juli 1943 gik de allierede i land på Sicilien og Mussolini blev afsat. Samtidig kørte en tysk storoffensiv ved Kursk hurtigt fast. Herpå gled initiativet over til russerne.

Denne udvikling var med til at præge stemningen, da Tønders

Skiltet med advarslen »Livsfare! Bombenedslag!« er et eksempel på, at luftkrigen ikke gjorde holdt ved landegrænsen.

Luftkrigen gjorde ikke holdt ved grænsen. Det kom Tønder til at mærke flere gange. Værst gik det ud over en ejendom i Jernbanegade nr. 10. I juli 1942 blev huset helt ødelagt med flere dræbte og sårede til følge. I april 1945 blev det genopførte hus atter ramt af en bombe. Det kostede 5 dræbte og 7 sårede.

700-års jubilæum blev markeret den 5. august 1943. I en tale kom det tyske byrådsmedlem Paul Gläser ind på »die Politik der nationalen Versöhnung«. Tilsvarende tilkendegav Johannes Schmidt, at målet måtte være en fredelig sameksistens, mens den tyske pastor G.N. Rühmann roste de danske kirkelove, som gav mindretallet gode vilkår. Det fik en dansk deltager, seminarirektor Morten Bredsdorff, til at notere i sin dagbog, at »man kneb sig i armen, en forbløffende ny tone«. Idyllen blev imidlertid brat brudt, da oberst Paludan-Müller rejste sig og sagde: »Det er meget godt med al den tale om naboskab og fordragelighed. Der er bare det i vejen, at det er ødelagt for de første 200 år af det, som skete den 9. april!«

I de samme dage gik en bølge af antityske demonstrationer og uro gennem landet. Nordslesvig blev kun berørt i mindre omfang. I Haderslev kom det til rudeknusninger og sammenstød med tyske soldater; i Christiansfeld, Gram, Aabenraa og Sønderborg var der tilfælde af hærværk mod tyske butikker og lign. Besættelsesmagtens svar på »augustoprøret« var krav til regeringen om indførelse af strejkeforbud, forsamlingsforbud, tyskkontrolleret presse censur og dødsstraf for sabotage. Afvisningen heraf bevirkede, at tyskerne den 29. august 1943 indførte undtagelsestilstand og afvæbnede den danske hær og flåde. Samtidig holdt regeringen op med at fungere og blev erstattet af det såkaldte »departementschefstyre«. Den hidtidige samarbejds politik var hermed brudt sammen.

Ved indførelsen af undtagelsestilstanden blev de hjemmetyske »tidsfrivillige« flere steder udkommanderet af Værnemagten som

tolke, til patruljering og udstedelse af kørselstilladelser og passer-sedler. I enkelte tilfælde kom de også til at medvirke ved arrestationer. Samtidig foretog tyskerne en landsomfattende gidselstagning. Det gik også ud over 12 fremtrædende sønderjyder. Jens Møller protesterede mod indsættelsen af de »tidsfrivillige« og bidrog til frigivelsen af gidslerne. Men skaden var sket. I september 1943 stillede han i et brev til mindretallets støtter sydpå spørgsmålet. »Hvad skal der nu ske? Det er det ængstelige spørgsmål, som også vi folketykere i Nordslesvig stiller os selv.«

Besættelsesmagtens aktion i oktober 1943 mod de danske jøder gjorde ikke det nationale klima mildere. Det blev det heller ikke, da NSDAPN i februar 1944 under de danske myndigheders protest oprettede et nyt militært korps, »Selbstschutz«, med Peter Larsen som leder. Som navnet antyder, skulle korpset beskytte hjemmetyske virksomheder mod overlast. I november samme år var styrken nået op på 450 mand, der var rekrutteret fra SK og de »tidsfrivillige«.

Som nævnt havde de danske nationale ledere fra starten bakket op om samarbejdspolitikken og – lige som regeringen – vendt sig mod den begyndende modstandskamp. Alle var dog ikke enige heri. Det gjaldt f.eks. den såkaldte »Aabenraa-kreds«, der opstod i sommeren 1940. Blandt de aktive var handelsmedhjælper Hans Mørup og farvermester Jacob F. Jacobsen, der også var medlem af Dansk Samling. I april 1942 foretog de deres første illegale handling. Senere samme år kom kredsen til at indgå i den britiske SOE's planer for Danmark.

I 1943 blev der oprettet en Frit Danmark gruppe i Haderslev; det samme skete i Sønderborg og Aabenraa. Hertil kom andre grupper. Til at begynde med var der ofte tale om formidling af illegale blade eller udgivelse heraf – i Haderslev »Nyt fra Frit Danmark«, i Gråsten »Budstikken« og i Tønder »Folkeviljen. Udgivet af revolutionære Sønderjyder«. I 1942 og 1943 skete der enkelte, mindre sabotage-handlinger i landsdelen, men fra årsskiftet 1943-44 blev de hyppigere og mere omfattende. De ramte bl.a. fabrikken DAPA i Aabenraa, der nedbrændte. Det var dog ikke alle aktioner, der forløb planmæssigt; flere grupper blev optrævet og nogle modstandsfolk dræbt i ildkamp med tyske soldater. I krigens sidste måneder var der især en livlig jernbanesabotage.

Som en del af den overordnede modstandskamp blev Danmark opdelt i 6 regioner med Syd- og Sønderjylland som Region III. Jacob F. Jacobsen blev regionsleder for sidstnævnte og gik i januar 1944 i gang med opbygningen af de såkaldte ventegrupper, der skulle indsættes ved en allieret invasion eller et tysk sammenbrud. Med i regionsledelsen var Hans Mørup, Svend Aage Lyck og Sven

Peter Larsen (1892-1983) fra Skovby på Løjtland var leder af NSDAPN's »Organisationsamt« på Dibernhaus i Aabenraa. Det havde den daglige kontakt med partiets fem kredse, der efter rigstysk forbillede var opdelt i »ortsgrupper«, »zeller« og »blokke«. I 1941 blev Peter Larsen leder af det paramilitære korps Schleswigsche Kameradschaft (SK) og i 1944 af det militære korps »Selbstschutz«.

Farvermester Jacob Frederik Jacobsen (1901-1975) blev i 1943 leder af en sabotagegruppe i Aabenraa. Fra januar 1944 stod han i spidsen for oprettelsen af Region III i Syd- og Sønderjylland, men i maj 1944 måtte han flygte til Sverige og kom derfra til England. I maj 1945 vendte han tilbage i britisk uniform med rang af kaptajn.

Hoffmann. Regionsledelsen og mange grupper blev imidlertid revet op flere gange af tyskerne. I november 1944 var styrken i Nordslesvig på godt 500 mand og i maj 1945 tæt på 2.500.

Mod enden

De sidste år under besættelsen blev en betændt tid i Nordslesvig. Det var udslag heraf, da folk fra det hjemmetyske »Selbstschutz« korps i februar 1944 tog fem dansksindede som gidsler og tvang dem til at overnatte i den tyske skole i Kruså, der var blevet truet med bombesprængning. I april 1944 blev der fra et ventende tysk flådefartøj affyret en brisantgranat mod Christian X's bro. To fodgængere blev såret og én dræbt. Det udløste den følgende dag, Dybbøldagen, en folkestrejke i Sønderborg, der også blev præget af uroligheder.

I maj 1944 blev flere politimestre, officerer m.v. arresteret af tyskerne. Blandt dem var den tidligere politimester i Aabenraa, Aage Agersted. Han døde senere samme år i kz-lejren Neuengamme. Da tyskerne også ville arrestere chefen for grænsegendarmerne, oberst S.B. Paludan-Müller, satte han sig til modværge. Efter tre timers kamp døde han i sit brændende hus i Gråsten. Samme dag lukkede så godt som alle forretninger og virksomheder i byen.

For at dæmpe op for deportationer af danske statsborgere til tyske koncentrationslejre og fængsler blev der i de følgende måneder opført en interneringslejr i udkanten af Frøslev Plantage få kilometer fra Padborg. Det var de danske myndigheder, der havde taget initiativ hertil mod et tysk tilsagn om at stoppe deportationerne og at føre deporterede tilbage til Danmark – med undtagelse af jøderne. Den 13. august 1944 blev Frøslevlejren taget i brug, da der ankom 741 fanger fra Horserødlejren. I oktober var antallet af fanger vokset til 1.150 og i december til ca. 1.750. I begyndelsen af det nye år steg det yderligere og toppede i april 1945 med ca. 5.460. Tallene dækker imidlertid over store forskydninger.

Den 15. september 1944 brød tyskerne aftalen med de danske myndigheder, da 195 fanger blev ført over grænsen til Harreslev station, og herfra i kreaturvogne transporteret til Neuengamme og andre kz-lejre. I de følgende måneder frem til februar 1945 fulgte yderligere 7 transporter, så det samlede antal deporterede kom op over 1.600. Blandt dem var adskillige politifolk og grænsegendarmer, som var blevet interneret af besættelsesmagten den 19. september 1944. I alt omkom ca. 220 af de deporterede fanger fra Frøslevlejren.

Det menneskeforagtede i nazismens væsen kom til fuld udfol-

Oberst Svend Bartholin Paludan-Müller (1885-1944) var chef for grænsegendarmeriet under besættelsen. Da tyskerne den 26. maj 1944 som et led i en aktion mod politimestre, officerer m.fl. ville arrestere ham i embedsboligen i Gråsten, satte han sig til modværge og døde efter tre timers kamp i det brændende hus. Efter besættelsen blev der opsat et mindesmærke på det sted, hvor huset havde stået.

delse i Sydslesvig. I september 1944 blev 697 evnesvage og psykisk syge transporteret fra »Landes- Heil- und Pflegeanstalt Schleswig/ Stadtfeld« i Slesvig til Østpreussen, hvor de blev myrdet på en dertil indrettet anstalt. Det var en gentagelse af fem tilsvarende transporter, som havde fundet sted allerede i 1941.

Det fik også katastrofale følger, da Hitler den 28. august 1944 gav ordre til opførelsen af nye forsvarsværker i Nordtyskland. Frygten for en allieret landgang i områder ud til Nordsøen var baggrunden herfor. Kysten mellem den hollandske og den danske grænse skulle forsynes med to nord-sydgående forsvarslinjer – en af dem blev kaldt for »friservolden«. For at hindre angreb nordfra skulle der endvidere etableres flere øst-vest-gående spærrestillinger fra kyst til kyst i området mellem Esbjerg-Grindsted-Vejle og Keiser-Wilhelm-Kanalen. Blandt dem var den såkaldte »Krimhilde« stilling fra Haderslev over Vojens og Toftlund til Spandet og Rejsby. En anden forsvarsstilling forløb nær landegrænsen.

I Danmark skulle arbejdet udføres med frivillig og militær arbejdskraft. Efter tysk pres udsendte Jens Møller i september 1944 et opråb, hvor han tilkendegav, at »Folkegruppen venter, at ingen i denne alvorlige time unddrager sig sin pligt«. Hvor mange der meldte sig fra mindretallet er uklart. Jens Møller opgav tal på 1.200-1.500; Peter Larsen mere end det dobbelte.

I Sydslesvig blev der ikke kun tale om frivillig arbejdskraft. Foruden medlemmer af Hitlerjugend og andre organisationer blev mange tvangsudskrevet. Det gjaldt f.eks. en del af den ar-

Frygt for en allieret landgang ved den tyske nordsøkyst fik i august 1944 Hitler til at beordre opførelsen af den såkaldte »friservold« mellem den hollandske og den danske grænse. For at hindre angreb nordfra blev der også etableret pansergrave fra kyst til kyst i det sydlige Jylland og Sydslesvig. En af dem var den såkaldte Krimhildestilling vest for Haderslev. Den blev udført med bistand af frivillig arbejdskraft fra det tyske mindretal, der her ses i gang med gravearbejdet. Hvor mange der deltog, er uklart. Jens Møller opgav senere tal på 1.200-1.500; Peter Larsen mere end det dobbelte. Anstrengelserne fik ingen militær betydning.

bejdsduelige mandlige befolkning i Slesvig. Der blev indsat over 16.000 krigsfanger og tvangsarbejdere samt 3.500 kz-fanger fra Neuengamme. For de sidstnævnte blev det et rent helvede.

Den 26. september 1944 ankom der 1.500 fanger til Schwesing få km øst for Husum, hvor en tidligere arbejdslejr var omdannet til koncentrationslejr. Blandt fangerne var der også 70 danskere, som kort tid forinden var deporteret fra Frøslevlejren til Tyskland. I den følgende tid ankom der flere fanger til Schwesing. I begyndelsen af november blev en del af dem overført til en ny kz-lejr ved Ladelund nær den danske grænse. På grund af den umenneskelige behandling døde der på få måneder mindst 300 i hver lejr. Hovedparten af dem var hollændere. Blandt de omkomne var der også flere danskere. De to lejre blev lukket i løbet af december 1944 og de overlevende transporteret tilbage til Neuengamme.

I begyndelsen af december 1944 blev Nordfrisland erklæret for »bedingt verteidigungsfähig«. Men »friservolden« og de andre forsvarslinjer fik ingen militær betydning. I stedet var den voksende strøm af tyske flygtninge et varsel om, at russerne nærmede sig østfra. I Sydslesvig blev de indkvarteret i alle til rådighed stående offentlige bygninger og hos private. I Nordslesvig blev skoler m.v. beslaglagt til samme formål, men der blev også indkvarteret flygtninge hos hjemmetyske familier.

Det var skriften på væggen. Det kan derfor ikke undre, at parolen om »pligtens bud« ikke længere havde den samme værdi blandt unge i det danske mindretal. Den 16-årige Karl Otto Meyer flygtede i januar 1945 over grænsen for at undgå tysk krigstjeneste. I de følgende måneder levede han »under jorden« i Danmark, hvor han blev medlem af modstandsbevægelsen.

I december 1944 hjembragte 4 DSB-busser og 4 ambulancer de første danske kz-fanger. Efter flere mindre transporter blev den danske aktion i marts 1945 koordineret med Svensk Røde Kors' »hvide busser«, da grev Folke Bernadotte ved forhandlinger med Reichsführer Himler fik tilladelse til at samle danske og norske fanger i Neuengamme med henblik på transport til Sverige eller Frøslevlejren. Fra dansk side blev der herpå udrustet flere store konvojer af busser. Kulminationen var en armada af 200 hvide busser, som den 20. og 21. april hjembragte mere end 4.000 danskere og nordmænd. Her ses en konvoj af busser i Padborg.

I marts 1945 blev der indledt et samarbejde mellem de danske myndigheder og Svensk Røde Kors om hjemførsel af KZ-fanger fra Tyskland. Med den svenske grev Folke Bernadotte som medlemmand til Himmler blev det starten på en storstilet hjælpeaktion. Konvojer af hvidmalede busser afhentede i den følgende tid tusindvis af fanger. Frem til maj 1945 blev i alt ca. 7.000 danske og norske fanger og 10.000 andre fanger evakueret over grænsen. Padborg og Kruså blev knudepunkter i denne evakuering.

Samtidig rykkede fronten nordpå. Den 29. april gik dele af Montgomerys 2. britiske armé over Elben ved Lauenburg; den 2. maj nåede de Lübeck og to dage senere Kiel. I mellemtiden havde Hitler begået selvmord den 30. april og udnævnt storadmiral Dönitz til sin efterfølger som »rigspræsident«. Den 3. maj forlagde Dönitz sit hovedkvarter til Flensborg, der herved blev det 3. riges regeringssæde. Endnu den 4. maj var krigen en realitet i Nord- og Sydslesvig med intense allierede luftangreb mod alt hvad der bevægede sig – herunder både danske og tyske køretøjer samt skibe i de omkringliggende farvande. Samme dag kapitulerede Dönitz imidlertid med virkning fra den 5. maj om morgenen for de tyske tropper i Holland, Nordvesttyskland og i Danmark. Tre dage senere fulgte den samlede tyske kapitulation. Det var dog først den 23. maj 1945, at det 3. Rige blev endegyldigt opløst, da medlemmerne af »rigsregeringen Dönitz« blev arresteret på marineskolen i Flensborg.

Retsopgør og ny begyndelse

Den tyske kapitulation i maj 1945 blev starten på et nyt kapitel i grænselandets historie. I modsætning til afslutningen af den Første Verdenskrig var det tyske nederlag denne gang totalt. Det fik forskellige virkninger nord og syd for grænsen.

I Nordslesvig blev det tyske mindretal revet med i det 3. riges fald og nazismens moralske fallit. Det gjaldt i første række dem, der på forskellig vis havde bistået besættelsesmagten. Retsopgøret var ikke rettet specielt mod mindretallet, men fik store følger for det. Hertil kom, at beslaglæggelsen af tysk ejendom og andre indskrænkninger for en tid stækkede mindretallets muligheder for kulturel udfoldelse. Det bevirkede, at det i mange henseender måtte begynde forfra.

Befrielse og retsopgør

»Kl. 8.30. Krigen endt i hvert fald i Danmark. Hurra. Slut.« Sådan kommenterede sekretæren for Arbejdernes Fællesorganisation i Aabenraa, Hans Schmidt, frihedsbudskabet fra London, da det den 4. maj om aftenen afbrød et bestyrelsesmøde. Her som andre steder kom der lys i vinduerne og folk på gaden.

Lørdag den 5. maj summede det med liv i Nordslesvig. Flagene gik til tops, kirkeklokker ringede, der blev festet og spejdet efter englænderne. De få, der nåede frem denne dag, blev mødt med stor jubel. I Tønder var det to journalister, der kom til byen i en flyvemaskine. I Aabenraa blev en englænder hyldet ved Folkehjem stående på taget af en bil.

Den 7. maj ankom de første engelske troppeafdelinger til landsdelen. Samtidig begyndte strømmen at gå den modsatte vej, da de tyske soldater forlod landet til fods. I de første dage var grænsen bevogtet af ca. 2.500 mand under modstandsbevægelsens kommando, men herpå var det Den danske Brigade og briterne, der stod for afvæbningen af de tyske soldater ved Kruså og Sæd. Det satte sit præg på overgangsstederne, der flød med våben, cykler og alt muligt andet, som blev forsøgt taget med ud af landet. Det var flere tusinde, der hver dag passerede grænsen på denne måde. I tiden frem til den 6. juni 1945 drejede det sig i alt om ca. 233.000 tyske soldater.

I Frøslevlejren fordrev fangerne bl.a. tiden med husflid. En yndlingsartikel var de såkaldte kuffertmærker med motiver fra lejren. Da den efter befrielsen blev anvendt til landssvigere, udgjorde tidligere Frøslevfanger en stor del af vagtmandskabet. På foranledning af modstandsbevægelsen skiftede lejren den 1. juni 1945 navn til Fårhuslejren.

Mens den 5. maj var en glædens dag i danske hjem, brændte tiden efter den tyske kapitulation sig ind som et sort kapitel i mange tysksindede hjem præget af interneringer og retsopgør. En af de første, der blev anholdt, var NSDAPN's partifører, Jens Møller. Da han og andre blev kørt til politigården, kunne mange tilskuere ikke dy sig for at råbe efter de arresterede. Billedet var det samme overalt i landsdelen, hvor last- eller personbiler med modstandsfolk og politi afhentede mistænkte personer. I Tønder blev der, som Morten Bredsdorff noterede i sin dagbog, flere steder hujet »grimt og pøbelagtigt«, men det hele var ifølge seminarirektoren nok »en uundgåelig udløsning« af folkestemningen.

Alene i Tønder og Sønderborg politikredse blev der i dagene frem til den 13. maj interneret henholdsvis o. 900 og 600 personer. Fra nævnte dag trådte politiet igen i funktion som korps. Herefter blev de internerede stillet for en dommer og enten løsladt eller varetægtsfængslet. I Sønderborg blev slottet anvendt som interneringslejr, indtil det i juni 1945 blev omdannet til en statslig straffeanstalt under Fængselsdirektoratet. Det største ryk ind kom dog i Frøslevlejren, hvor der i midten af maj var o. 2.000 internerede; i juni 1945 var tallet vokset til o. 3.200. Samtidig

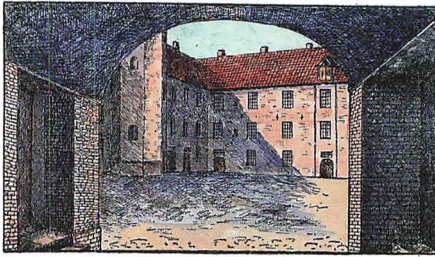
De glade befrielsesdage i maj 1945 i Aabenraa.

Arrestation i Aabenraa i 1945 i dagene efter befrielsen. I alt blev der interneret o. 34.000 personer i Danmark; heraf blev lidt over halvdelen løsladt efter kort tid. Inden for det tyske mindretal medførte retsopgøret, at 2.958 blev dømt. Det svarede til omkring to femtedele af de voksne mandlige medlemmer og kom derved til at berøre store dele af mindretallet.

skiftede lejren navn til Fårhuslejren og fik status som en statslig straffelejre for landssvigere.

Danske Samfunds hovedstyrelse havde den 15. maj 1945 forlangt, at mindretallets »uretmæssigt opnåede fordele« blev ophævet og mulighed for fremtidigt misbrug af dansk frihed udelukket. Få dage senere blev dette krav skærpet af Det sønderjyske Råd, der oprindeligt var nedsat af Danmarks Frihedsråd. I en resolution blev det bl.a. krævet, at mindretallets særlige rettigheder straks blev ophævet, at dets forsamlingshuse, skoler m.m. skulle overtages af den danske stat, og at alle tysksindede, der havde båret tysk uniform m.v., skulle fratages deres danske statsborgerskab og udvises. Det sidstnævnte skete ikke, men det genspejlede uden tvivl en del af folkestemningen.

Digt fra Harald Petersens bog »Hinter Schloss und Riegel« med undertitlen »Gedichte aus der Gefangenschaft im Sonderburger Schloss 1945-46«. Billedet på titelbladet, der er et træsnit af Jens Raben, blev udgivet i større format og hang i hjemmene hos mange tidligere internerede på Sønderborg Slot.

**Eng ist der Hof und finster der Bau,
Oben in reinem, zerfließendem Blau
Schwebt kreisenden Flugs eine Möve.
Weit ist ihr Spann und weiß ihre Brust;
Fliegt sonnenbeschienen in seliger Luft,
Fliegt fort über den First die Möve.**

**Ein' Gruß aus der Freiheit die Möve uns bracht',
Wie hat sie das Herz so schwer uns gemacht?
Wir - jeder ein gefangener Löwe.
Eng ist der Hof und finster der Bau,
Menschen im Käfig im läglichen Grau
Grüßen voll Sehnsucht die Möve.**

Schloß Sonderburg, 1945

Harald Petersen.

Den manifesterede sig på anden vis, da modstandsbevægelsen på egen hånd i sommeren 1945 lukkede flere af mindretallets skoler og biblioteker. Mere drastisk var ukendte gerningsmænds sprængning af de tyske mindesmærker ved Arnkilsøre og Dybbøl samt Bismarcktårnet på Knivsbjerg. I Sønderborg og Tønder blev flere hjemmetyske virksomheder udsat for bombeattentater. I Aabenraa gik det i august 1945 ud over Nordschleswigsche Zeitungs trykkeri, så avisen måtte indstille virksomheden. Det gik også ud over de tyske rokclubbers bådhus i Aabenraa og Tønder – sidstnævnte i 1947. Da var bølgen af overgreb ved at klinge af, men fik i december 1948 et tragisk efterspil med drabet på en tysk kvinde i Løgumkloster. Set i dette lys kom de mange interneringer i 1945 trods den ydmygende form også til at virke som en beskyttelsesforanstaltning i en meget turbulent tid.

Resterne af Bismarcktårnet på Knivsbjerg efter sprængningen i sommeren 1945.

Sprængningen var et led i en række overgreb, som ukendte gerningsmænd udøvede mod tyske mindesmærker og ejendom efter befrielsen. Det gik bl.a. ud over det tyske mindesmærke ved Arnkilsøre, Nord-schleswigsche Zeitungs trykkeri og mindretallets roklubber i Aabenraa og Tønder.

I alt blev 2.958 medlemmer af det tyske mindretal dømt under retsopgøret. Det svarede til omkring to femtedele af dets mandlige medlemmer. Hertil kom ca. 500, der var interneret i en periode uden at blive dømt. 2.150 blev dømt for at have gjort tysk krigstjeneste; hovedparten af dem som frontfrivillige eller Zeitfreiwillige og en mindre del for tjeneste i Selbstschutz. I gennemsnit fik de henholdsvis 1, 1 ½ og 2 ½ års fængsel. Hertil kom 83, der blev dømt for tysk polititjeneste eller angiveri; de resterende o. 700 for »værnemageri«. Ledelsen af NSDAPN med Jens Møller i spidsen blev idømt 5 til 12 års fængsel. Nogle få fik op til 18 års fængsel for spionage. Oven i straffene kom tab af »almen tillid« i form af tab af borgerlige rettigheder, bortfald af pensioner og anden offentlig understøttelse.

Mange af dem, der blev idømt lange straffe, kom ikke til at afsone dem fuldt ud. F.eks. blev Jens Møller i 1949 af Landsretten idømt 12 års fængsel, men blev løsladt i 1950. Resultatet blev, at de »små fisk«, der nåede at sidde tiden ud, i praksis fik en forholdsvis hårdere dom end lederne. Det bidrog ikke til forståelsen af retsopgøret i mindretallet.

En anden side af retsopgøret var statens beslaglæggelse af Kreditanstalt Vogelgesangs ejendomme og flere større gårde ejet af tyske statsborgere samt beslaglæggelse af de tyske privatskoler. Det skete i henhold til loven om konfiskation af tysk og japansk ejendom, for at dække de beløb som via besættelsesmagten var tilflydt skolerne fra Nationalbanken. Samtidig blev de tysksprogede kommuneskoler ophævet. Det gjaldt også de særrettigheder,

som mindretallet havde fået umiddelbart før og under besættelsen – bl.a. det tyske kontor under Statsministeriet.

Omfanget af retsopgøret, dommene, afsoningen og måden i-
terneringerne foregik på blev til et traume i mindretallet og kom
længe til at sætte skel i forholdet til den danske omverden. Alle-
rede i datiden var der danske kredse, der plæderede for en mildere
kurs. Eksponenter herfor var de to amtmænd Refslund Thomsen
og O.D. Schack samt de to fhv. folketingsmedlemmer A. Svensson
og I.P. Nielsen. De var i efteråret 1946 med i deputationer til
regeringen med ønsker om amnesti og strafnedsættelse. Siden
bredte den erkendelse sig, at for mange blev idømt for strenge
straffe, at for mange blev inddraget i retsopgøret, og at der også
på anden måde blev faret for hårdt frem.

At retsopgøret efter befrielsen skete på et retsstatsligt grundlag,
kan dog ikke betvivles. Det spiller i den forbindelse ingen rolle, som
det undertiden er fremført, om Danmark formelt var i krig med
Tyskland eller ikke. Med Tysklands besættelse den 9. april 1940 var
den danske regering, det danske folkestyre og de danske myndighe-
der ikke længere herre i eget hus. Tyskerne satte, som en tysk histo-
riker malende har beskrevet det, »danskerne pistolen for brystet,
det var voldtægt«. Den samarbejdspolitik, der blev indledt, skete da
også under protest og med en konstant trussel om, at andre kræfter
ellers ville blive sluppet løs af de tyske magthavere. Det er i dette lys,
man skal se den danske regerings handlinger – og mangel på sam-
me. Fra august 1943 var det åbenbart for alle.

Straffelovstillægget i 1945 med love med tilbagevirkende kraft
var en følge af denne tvangssituation. Lovene skal samtidig ses i
en politisk kontekst. De var ikke udtryk for ideelle retsprincipper,
men for den danske befolknings retsfølelse på daværende tids-
punkt. Hertil kan lægges, at de hidtidige love ikke havde kunnet
tage højde for alle de handlinger, der blev begået af den simple
årsag, at lovgiverne i tiden før 1940 ikke havde haft fantasi til, at
Danmark ville blive besat af en fremmed magt i 5 år.

At det måtte komme til et retsopgør var imidlertid forprogram-
meret så at sige fra dag ét under besættelsen. De handlinger, som
medlemmer af NSDAPN og andre udførte den 9. april 1940 i
form af flagning med hagekorsflag på offentlige bygninger, »arres-
tation« af en dansk medborger, bevogtning af tilfangetagne dan-
ske soldater m.m., ville under normale omstændigheder være
hjemfaldne til straf efter den daværende lovgivning. Som tiden
gik, kom mere til. Det gjaldt bl.a. oprustningen af det paramilitære
korps Schleswigsche Kameradschaft.

Det var i den anledning, at avisen Hejmdal den 15. august
1941 modigt tilkendegav, at den danske befolkning kun kunne få

Deutsche sind hier nicht erwünscht

Skilt som blev benyttet af flere
danske forretningsdrivende
efter den 5. maj 1945. Mange
steder var hverken tyske
flygtninge eller soldater vel-
komne.

Uddrag af den erklæring som en lille kreds af tysksindede i Haderslev blev enige om den 11. november 1943. Den omhandlede mindretallets fremtid efter krigen og forholdet til den danske befolkning. Markant er her anerkendelsen af grænsen og bekendelsen til demokrati-et. Det var pastor Friedrich Prahl (1885-1969), der førte pennen. Erklæringen blev senere kendt som »Haderslev-erklæringen« og kom til at ligge til grund for oprettelsen af Bund deutscher Nordschleswiger den 22. november 1945.

Den 11. November 1943.

Als Deutsche Minderor die aus ihrem Volkstum und ihrer Kultur weiter allen Umständen festhalten können wir uns zur Demokratie in der Staatsform. Das haben wir durch unsere persönliche Haltung so weit wie das bei der politischen Situation der letzten Jahre möglich war, bezeugt.

Wir erfinden ein gutes Verhältnis zu unsern dänischen Mitbürgern, das wir auf gegenseitigem Vertrauen aufgebaut werden können und sich auf eine absolute Loyalität gründen muß.

Wir wissen, daß sich in Zeit bei dem hohen kulturellen Stand der nord-schleswiger Bevölkerung dänischer und deutscher Progenie erreicht werden kann, wenn beide Teile guten Willens sind, weil wir 1.) gleicher Race und Religion sind.

- 2.) wenn die bei gleichen Ziele zu unserer Nord-Schleswigeren Heimat stehen weil
- 3.) unsere beiden Kulturen viele sich gegenseitig befruchtende Wechselwirkungen aufweisen.

Die absolute Loyalität ist jedoch nur möglich zu den letzten:

Als Prinzip unserer Haltung schätzen wir festhalten müssen. Das Recht des Lebens ist wichtiger als die Nationalität und das Leben der Nationen. Das Recht des Lebens muß dominieren vor den Nationalitäten der Geschichte von beiden Seiten grundsätzlich als unbestritten Grund anerkannt werden. Das muß sich nach zwei Seiten hin auswirken:

- 1.) der alte Grenzstreit, das alte Unrecht, das durch das nord-schleswiger Heimat immer wieder bekräftigt und zerrissen hat, hat ein für alle Mal auf weil wir das Lebens- und Fortbestehen unserer der dänischen Volkstums (85% Dänisch + 15% Deutsche) die Räume innerhalb der alten Königsgrenze und der jetzigen Grenze anerkennt die jetzige Grenze besteht zu Recht. Ein Grenzproblem gibt es nicht mehr. Das werden wir in gegenseitig öffentlich vertreten.

indtryk af, at man fra hjemmetysk nationalsocialistisk side var ved at formere en ren »borgerkrigshær« til brug mod den dansksindede befolkning. Det blev påpeget, at det var en meget farlig vej. Den begyndte med »en grov krænkelse af gældende dansk lov. Man bryder sig fejl om forbuddet mod at bære uniform, man lader hånt om forbuddet mod demonstrationstog, man tilsidesætter forbuddet mod at være i besiddelse af skydevåben ... Man føler sig ovenpå under de forhold, der er indtrådt her i landet efter 9. april. Man tror, at der nu gælder to slags lov og ret her i

landet, og at man kan gøre lige, hvad man vil.« Det blev nævnt i artiklen, at denne adfærd kunne »medføre de alvorligste følger«. Det blev tilfældet, da Danmark atter var frit.

Bund deutscher Nordschleswiger

Nazificeringen af det tyske mindretal bevirkede, at anderledestænkende enten vendte det officielle mindretal ryggen eller gik i indre emigration. En opposition var ikke synlig. Dog var der enkelte, der ikke gav efter for det kollektive pres. Til dem hørte en lille kreds af tysksindede i Haderslev bestående af advokat Sophus Erichsen, grosserer Peter Frees, bankdirektør Christian Danielsen, fabrikant Matthias Hansen og pastor Friedrich Prahll.

Efter et møde den 11. november 1943 nedfældede Prahll kredens tanker: »Vi tilstræber et godt forhold til vore danske medborgere, som kun kan opbygges på gensidig tillid og må bunde i absolut loyalitet.« 1920-grænsen blev udtrykkeligt anerkendt. Fra dansk side måtte man til gengæld anerkende, at det tyske mindretal havde ret til at udfolde sig kulturelt og politisk i den danske stat. Det var denne erklæring, der siden blev kendt som »Haderslev-erklæringen«. I første omgang forblev den i skrivebordsskuffen, men efter det 3. riges sammenbrud blev den udgangspunkt for en ny begyndelse i det tyske mindretal.

Det kom til udtryk, da en kreds af tysksindede i august 1945 besluttede at nygrundlægge »Deutscher Schulverein«. I den forbindelse indsendte den tyske folkekirkepræst i Aabenraa, C. Beuck, på egne og 50 underskriveres vegne en loyalitetserklæring til skolekommissionen for Sønderjylland. Det blev erkendt, at det tyske mindretals kår under dansk styre havde været så gode »som måske i intet andet grænseområde«. Forholdet mellem dansk og tysk havde været i bedring indtil nationalsocialismen tog over i 1933. Ensretningen af mindretallet havde ifølge underskriverne bevirket, at det til sidst var umuligt at ytre sig frit. Med henblik herpå udtalte de: »Vi håber at finde forståelse for, at ikke alle, som er tysksindede, har været indforståede med den herskende nationalsocialistiske kurs, og at have klarlagt, at vi på ingen måde vil benægte de begåede fejl eller forsvarer dem ... Vi erklærer, at vi vil være fuldt loyale over for den danske stat.«

I oktober 1945 tog »Haderslevkredsen« skridt til dannelsen af et forbund af tyske nordslesvigere, der kunne virke som en paraplyorganisation for mindretallets foreningsliv. Den stiftende forsamling fandt sted den 22. november 1945 i Aabenraa med deltagelse af o. 30 personer. Der var tre udkast til stiftelseserklæring på bordet – et forslag fra Haderslevkredsen, et modforslag fra fhv.

Tobaksfabrikant Mathias Hansen (1898-1987) havde i 1943 tilhørt den lille kreds af tysksindede i Haderslev, der havde udformet Hadersleverklæringen. Han var i 1945 med til at grundlægge Bund deutscher Nordschleswiger og fungerede i de første år som dets formand.

Ernst Siegfried Hansen (1917-1980) var i 1945 medvirkende ved oprettelsen af Bund deutscher Nordschleswiger og fungerede 1945-1947 som dets første generalsekretær. Fra 1946 til 1953 var han chefredaktør for det tyske mindretals nygrundlagte avis Der Nordschleswiger.

folketingsmand Johs. Schmidt og et kompromisforslag fra mødets ordstyrer, redaktør Ernst Siegfried Hansen. Det førte til en ophidset debat. Efter at Schmidt og andre havde forladt mødet vedtog de resterende o. 20 personer »Haderslevkredsens« forslag til stiftelseserklæring for »Bund deutscher Nordschleswiger«.

Der blev her tilkendegivet en »ubetinget loyalitet overfor den danske konge, den danske stat og den nuværende grænse« og ønsket om en »ærlig fred i vor hjemstavn«. Den nye sammenslutning stillede sig på den demokratiske statsopfattelses grund og ville i sit politiske liv opfylde demokratiets grundsætninger. Enhver politik, der ikke var forenelig med rettens, retfærdighedens og menneskelighedens grundsætninger blev forkastet. Der blev samtidig udtrykt forventning om, at de danske medborgere ville have forståelse for mindretallets behov for kulturel frihed inden for skole og kirke, kulturel udfoldelse i egne lokaler og forsamlingsfrihed »til udøvelse af vort politiske liv og pressefrihed«.

Matthias Hansen blev konstitueret som formand og Ernst Siegfried Hansen som leder af et sekretariat i Aabenraa. I 1947 var der grundlagt 26 lokalforeninger med i alt ca. 3.000 medlemmer. Samme år stillede mindretallet op til folketingsvalget med læge Waldemar Reuter fra Graasten som kandidat. Det gav 7.611 stemmer, der ikke rakte til et mandat. Først i forbindelse med grundlovsændringen i 1953 blev mindretallet igen repræsenteret i Folketinget. Da var det også begyndt at komme til kræfter i kulturel henseende.

Med stiftelsen af Bund deutscher Nordschleswiger blev grunden lagt til en ny begyndelse – både i mindretallet og i forholdet til det omgivende danske samfund. Udviklingen blev imidlertid længe præget af to forskellige holdninger i mindretallet. Den ene var repræsenteret af dem, der gik ind for grundtanken i de ovenfor nævnte erklæringer om en udsoning med det omgivende samfund. Den anden gjorde sig gældende i de kredse, der havde været aktive nazister i tiden før 5. maj 1945, og som var berørt af retsopgøret. De fandt et stærkt sammenhold i en bitterhed mod det danske samfund, der kombineret med en manglende vilje til selvansagelse blev kendt under betegnelsen »Fårhusmentaliteten«.

Da Bund deutscher Nordschleswiger fra starten tilstræbte at omfatte alle tysksindede, blev der ikke gjort op med nazismen i mindretallet. Lige som det var tilfældet syd for grænsen, blev der her i flere tilfælde også tale om kontinuitet m.h.t. de ledende skikkelser. Det gjaldt ikke mindst posten som generalsekretær. Den blev i 1951 besat med Rudolf Stehr, som tidligere havde været propagandaleder i NSDAPN og været leder af partiets tyske kontor under Statsministeriet.

På dansk side kunne man derfor få det indtryk, at mindretallets

tidsregning først begyndte den 5. maj 1945. Tilsvarende skrev Troels Fink i 1955, at det næppe på noget tidspunkt var gået op for flertallet af hjemmetyskerne, »hvor dybt et svælg der var opstået ved hjemmetyskernes tilslutning til og anerkendelse af de ødelæggende principper, den tyske nazisme var bygget op på«. Det var med til at forsinke en brobygning fra dansk side og bidrog i de første år ikke til smidighed fra myndighedernes side i skole-spørgsmål m.m.

I oktober 1949 henvendte Bund deutscher Nordschleswiger sig til statsminister Hans Hedtoft med ønske om et »frihedsbrev« for det tyske mindretal. Den direkte anledning hertil var den i det følgende omtalte Kiel-erklæring om det danske mindretals rettigheder. I svaret tog statsministeren til genmæle mod et udsagn om, at det kun var i kraft af særlove med tilbagevirkende kraft, at den danske stat »kollektivt har kunnet stemple det tyske mindretal som illoyalt«. Det blev påpeget, at retsopgøret ikke var rettet mod mindretallet som sådant, og at der var tale om individuelle straffe. Herpå fulgte en gennemgang af de eksisterende frihedsrettigheder, som mindretallet nød godt af. Denne tilkendegivelse blev af mindretallet efterfølgende døbt »Kopenhagener Protokoll«.

I kraft af en ny lov i maj 1950 fik o. 2.000 tyske nordslesvigere deres borgerlige rettigheder tilbage. Samtidig blev mange, der var idømt lange straffe, benådet. Retsopgøret forblev imidlertid længe et hovedtema i de politiske tilkendegivelser. Det gjaldt bl.a. mindretallets nye folketingsmand Hans Schmidt Oksbøl, der i 1953 stillede krav om en »gennemgribende afvikling af retsopgøret«. Samtidig betonedede han i en valgudtalelse i radioen, at mindretallet ikke ønskede ny strid om grænsen, men tilstræbte, at dens betydning blev reduceret.

Det vakte derfor betydelig opsigt, da Schmidt Oksbøl, der også var formand for Bund deutscher Nordschleswiger, i november 1955 tilkendegav, at anerkendelsen af grænsen i 1945 var sket »efter dansk tryk« for at hindre udvisning af tysksindede. Efterfølgende rykkede Der Nordschleswiger ud med en redaktionel erklæring, der kategorisk benægtede enhver tanke om en revision af den hidtidige politiske linje. Det samme gjorde Bund deutscher Nordschleswigers hovedstyrelse. Den udtrykte samtidig håbet om, at »spændingsforholdet mellem stat og folk« ville blive overvundet, og at grænselandet – under fuld ligeberettigelse for den tyske og danske befolkningsdel – i stigende grad måtte få en forbindende funktion. Dette håb blev i det lange løb ikke gjort til skamme.

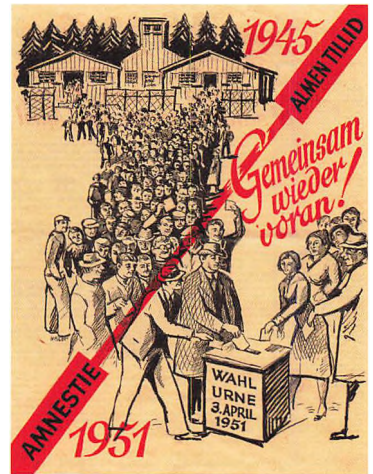

Illustration i Slesvigsk Partis valgavis ved landstingsvalget i 1951. Illustrationen signalerer en ny fremtid for det tyske mindretal efter at o. 2.000 tidligere dømte tysksindede som led i en generel amnesti havde fået deres borgerlige rettigheder tilbage. Her er det symbolsk udtrykt ved, at frigivne fanger fra Fårhus-lejren møder andre tysksindede ved valgurnen og understreges med ordene »Gemeinsam wieder voran!«. Det gav 6.812 stemmer.

Sydslesvigspørgsmål og mindretalserklæringer

Ved det tyske sammenbrud i 1945 skete der et nationalt omslag i store dele af den sydslesvigske befolkning i dansk retning. Dette røre forplantede sig også til Danmark og førte i september 1946 til en britisk forespørgsel, om den danske regering ønskede en grænseflytning. Kernen i svaret var en gentagelse af befrielsesregeringens ord om, at »grænsen ligger fast«. Det danske mindretal forblev imidlertid i de følgende årtier langt større, end det havde været i mellemkrigstiden, og kom til at udstrække sin virksomhed til hele Sydslesvig. Det skete ikke uden sværdslag med tyske myndigheder og befolkningsgrupper.

Det var først med udstedelsen af København-Bonn erklæringerne om mindretalenes rettigheder, at grunden blev lagt til en ny og bedre udvikling i det nationale samliv. Det gjaldt ikke kun befolkningen i grænselandet, men også det dansk-tyske forhold som helhed.

Opbrud i Sydslesvig

I Sydslesvig blev den tyske kapitulation mødt med lettelse og glæde i det danske mindretal. I den tyske befolkning var der uden tvivl også lettelse over, at ragnarok var ophørt, men hertil kom for manges vedkommende frygten for fremtiden. Det gjaldt ikke mindst dem, der havde haft en ledende funktion i parti og stat. For alle var dagligdagen nok så presserende. Lige som krigen havde været total, var nederlaget totalt.

Ved det 3. riges sammenbrud gik samfundet næsten i stå. Det gjaldt både samfærdsel og nyhedsformidling, øvrighed og erhvervsliv. Tilsvarende var forsyninger med kul, gas og el sporadiske og fødevarerituationen anstrengt. I Flensborg kom hertil en frygtelig ulykke i juni 1945, da et ammunitionslager sprang i luften. Det kostede mange døde og sårede. Vinteren 1946-47 medførte også store lidelser og afsavn for den tyske befolkning præget af dårlige forsyningsforhold og sult.

Nøden og elendigheden gjorde sig særligt gældende hos de mange flygtninge, der var strømmet til provinsen Slesvig-Holsten. Alene mellem februar og juni 1945 voksede befolkningstallet fra 1.646.000 til 2.435.000. I Sydslesvig var befolkningen blevet for-

doblet i næsten alle kredse (amter), når man sammenligner årene 1939 og 1946. I Flensborg var der tale om en forøgelse fra ca. 71.000 til 101.000 indbyggere. Selv om en del flygtninge blev huset i baraklejre, blev der trængsel i de eksisterende boliger. Der var tale om tvangsindkvartering med påbudt køkkenfællesskab og deling af husgeråd, sengetøj, møbler m.m. Flygtningestrømmen hørte således til en af de mest indgribende begivenheder i landsdelens historie og øgede presset på alle ressourcer.

Det var i dette »år nul«, som det tyske sammenbrud er betegnet, at der skete et nationalt skred i den hjemmehørende befolkning i dansk retning, som var uden sidestykke i grænselandets historie.

Udgangspunktet var et dansk mindretal, der efter 12 år i den nazistiske diktaturstat var slidt ned til en kerne på under 2.500 organiserede dansksindede. Hertil skal lægges børn, andre familiemedlemmer og personer i mindretallets periferi. Lidenheden til trods, var de ledende i mindretallet ikke i tvivl om målet for det fremtidige virke. Allerede den 7. maj 1945 tilkendegav grosserer I.C. Møller i mindretallets Fællesråd, at »nu er timen kommet, hvor vi skal kræve vor ret«. Han blev sekunderet af rektor ved Duborg-Skolen, Bernhard Hansen, der udtalte: »Vi skylder de faldne at kræve at komme hjem.« En plan herfor blev enstemmigt vedtaget af Fællesrådet den 9. maj 1945. Sydslesvig skulle indlemmes i Danmark uden afstemning.

Mindretallet var ikke ene om dette synspunkt. I de følgende måneder vandt det genklang i brede kredse i den hidtidige tysksindede befolkning. Det førte til en massiv tilgang til Den slesvigske Forening. Ved udgangen af 1945 var medlemstallet vokset til knap 11.000. Den 1. oktober 1946 var der over 56.000. Da havde foreningen skiftet navn til Sydslesvigsk Forening. Tilgangen kulminerede i 1948 med o. 75.000 medlemmer. I kølvandet herpå bredte dansk foreningsliv, danske skoler m.m. sig som ringe i vandet over hele landsdelen.

I politisk henseende blev der også tale om et jordskred ved det kommunale valg den 15. september og kredsvalgvalget den 13. oktober 1946. Ved kredsvalgvalget, der i national henseende er mest entydigt, fik Sydslesvigsk Forenings kandidater en tredjedel af stemmerne i Sydslesvig. I Flensborg var det 44%. Hertil kan lægges de 22%, der faldt på »Sozialdemokratische Partei Flensburg«. Det var den genopstandne afdeling af det tyske socialdemokrati, som i juli 1946 var blevet ekskluderet af partiformanden Kurt Schumacher på grund af sin prodanske holdning. Tallene inkluderer både hjemmehørende og flygtninge. Knap 60% af de hjemmehørende i landsdelen bakkede op om mindretallets kandidater.

Tilslutningen var uventet og voldsom. En overordnet forklaring

Grosserer I.C. Møller (1876-1955) var en fremtrædende skikkelse inden for det danske mindretal. Han var med til at rejse grænsespørgsmålet i de første dage efter den tyske kapitulation og blev kort tid efter indsat af briterne som overborgmester i Flensborg. I kraft af det dansksindede flertal bevarede han denne post frem til 1950, hvorpå han efter en kommunalreform var bypræsident indtil 1951.

I de første år efter 1945 blev der udført en stor dansk humanitær indsats i Sydslesvig. Det gav næring til det tyske skældsord »Speckdänen«, som også var blevet brugt i grænsekampen 1918-1920. Her er det udlevering af brød fra en lastbil.

herpå er, at den totalitære stat i den grad havde ædt sig ind på borgernes tilværelse, at der ved sammenbruddet måtte opstå et tomrum. Tyske værdier var misbrugt og perverteret til ukendelighed. Hertil kom nøden og elendigheden samt en manglende tiltro på Tysklands fremtid. I dette kaos blev Danmark og det danske et nyt orienteringspunkt – et velfungerende samfund med demokrati og social tryghed, og med et dansk mindretal som holdpunkt og ledestjerne i en ny bevægelse.

Men der var flere facetter. Mens en grænseændring for nogen var en flugt fra Tyskland, ønskede andre at blive danske af etiske grunde. Der var tale om en bevidst afstandtagen til et land og en kultur, der havde ført til krig og nazisme. Andre havde tidligere tilhørt eller haft forbindelse med det danske mindretal. Atter andre havde danske slægtninge, dansk afstamning eller – som flere socialdemokrater – gamle danske sympatier. Flere af disse ting flettede sig ind i hinanden. Endelig var der også dem, hvor opportunistiske og materialistiske motiver gjorde sig gældende.

Det sidstnævnte gav baggrund for det tyske skældsord »Speckdänen« – »flæskedanskere« – med fokus på den storstilede humanitære indsats, der blev ydet fra Danmark i form af Sydslesvig-hjælpen. Dette håb om materielle fordele forekom da også hos nogle, men det var ikke den afgørende, bærende kraft bag den sydslesvigske bevægelse for tilslutning til Danmark. Det bekræftes af, at selv da dette håb glippede, forblev det danske mindretal flere gange større, end det havde været i mellemkrigstiden. Det er samtidig det mest markante eksempel på, at nationalt tilhørsforhold kan skifte.

Dansk Sydslesvig-politik

Samme dag som mindretallets Fællesråd vedtog planen om Sydslesvigs indlemmelse i Danmark, havde befrielsesregeringen den 9. maj 1945 tilkendegivet, at den stod på den nationale selvbestemmelsesrets grund og, »at Danmarks grænse ligger fast«. Ordlyden gav god mening med et blik på grænsedragningen i 1920. Men i takt med den eksplosive tilgang til den danske bevægelse i Sydslesvig opstod der en indre modsætning mellem erklæringens to udsagn.

Presset voksede på begge sider af grænsen. I Danmark bidrog bl.a. »Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945« til, at gryden kom i kog. I et opråb til det danske folk, der blev offentliggjort i juli 1945, blev der stillet krav om, at Sydslesvig skulle frigøres for tysk overhøjhed, for at »sikre danskhedens fremtid på gammel dansk folkegrund«. Partiet Dansk Samling gik ind for en »mandatordning« med Sydslesvig som et selvstyrende område under dansk overhøjhed. Det konservative Folkeparti ønskede en folkeafstemning i Danmark og i Sydslesvig, men tilføjede, at tiden endnu ikke var moden hertil. Resolutionen dækkede over indre brydninger. Markant var her udenrigsminister Christmas Møllers modstand mod en grænseflytning.

I november 1945 dannede Knud Kristensen en ren Venstre-mindretalsregering med støtte af De Radikale og De Konservative. I regeringserklæringen holdt han tungen lige i munden med udsagn om, at den nationale selvbestemmelsesret fortsat var grundlaget for grænsen mod syd, og at regeringen ville støtte og styrke danskheden syd for grænsen. Regeringen ønskede således ro omkring grænsespørgsmålet. Udenrigsminister Gustav Rasmussen gjorde da også sit til, at den forblev på dette spor, men i foråret 1946 slog statsministeren ind på en mere aktiv politik.

Da havde »Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945« afleveret 499.000 underskrifter på Christiansborg med krav om, at Sydslesvig blev frigjort for tysk overhøjhed. Samtidig havde Sydslesvigsk Udvalg på et landsmøde stillet krav om, at befolkningen i Sydslesvig selv kunne »træffe afgørelse af sit endelige statstilholdsforhold«. Det blev bakket op i en Gallupundersøgelse, der viste, at 71% af den danske befolkning gik ind for en folkeafstemning i landsdelen »ad åre« om det fremtidige styre. I Grænseforeningen havde formanden, Holger Andersen, hidtil holdt igen, men nu slog den aktivistiske linje også igennem her med krav til regeringen om handling.

Presset kunne mærkes i Venstres rigsdagsgruppe og i regeringen med Knud Kristensen som toneangivende. Det vakte således

I juli 1945 kom venstremanden Knud Kristensen (1880-1962) i Tønder ind på Sydslesvigsspørgsmålet og spurgte: »Hvorfor skal vi vække indre splid om en sag, som slet ikke foreligger«. Det kom den til, da han blev statsminister samme år. I 1946 sluttede han en grundlovstale i Tøftlund med ordene: »Sydslesvig genvundet, det er kampens mål.«

Kredsdays- og byrådsvalget den 13. oktober 1946 blev en national styrkeprøve i Sydslesvig. I Flensborg kunne man se denne »sandwich«-plakat, hvis forside mindede vælgerne om folkeafstemningen i 1920 med påskriften: »Mor, tænke paa mig. Mutter, denke an mich. Stimme dänisch«. Bagsiden viste konsekvensen af, at forældre, som det udtrykkes, glemte at stemme dansk i 1920.

megen opsigt, da han i Toftlund sluttede en grundlovstale med ordene: »Sydslesvig genvundet, det er kampens mål.« Udsagnet afspejlede, at regeringen var i færd med at udarbejde en henvendelse fra Danmark til de allierede samt en erklæring om det langsigtede mål m.h.t. Sydslesvig. Undervejs var der, som finansminister Thorkil Kristensen noterede i en skitse, tanker fremme om en »afstemning om 15 år, sognevis«. Dertil var føjet: »Evt. indlemmelse af mindre område«.

Det var formentlig i sammenhæng hermed, at Hans Jepsen Christensen på et fortroligt møde i Kollund spurgte fremtrædende personer i mindretallet, om de ville støtte en politisk aktion i Danmark for en afstemning, der begrænsede sig til den tidligere 2. zone. Et flertal gik ind herfor, men forslaget faldt, da formanden i Den slesvigske Forening Samuel Münchow vendte sig herimod og truede med at forlade sin post.

Da det kom til stykket, blev der ikke noget af de nævnte regeringsudspil. Tanken om en regeringserklæring blev opgivet og den 9. juli 1946 erstattet af en folketingsbeslutning. Målet var her at sikre den dansksindede befolknings demokratiske rettigheder, at

flygtningene blev fjernet fra Sydslesvig, og at Danmark i kommende internationale forhandlinger fik adgang til »at varetage de nationale danske interesser som er knyttet til den fredelige ordning af forholdene i Sydslesvig«.

To måneder senere blev grænsespørgsmålet akut, da englænderne satte trumf på med krav om en dansk beslutning her og nu. Det skete i et memorandum af 9. september 1946 til den danske regering. Baggrunden herfor var en udtalt irritation fra engelsk side over en konstant dansk indblanding til fordel for det danske mindretal i den britiske besættelseszone. Enten måtte denne indblanding ophøre, eller Danmark bekende kulør og indlemme Sydslesvig. Det sidstnævnte havde fået følgende formulering:

»Hans Majestæts regering er derfor rede til at overveje ethvert forslag, gående ud på enten en befolkningsudveksling eller en folkeafstemning efterfulgt af en grænseregulering eller simpelt hen en grænseregulering uden folkeafstemning. Hvilket af disse forslag den danske regering end ønsker at gøre brug af, er det afgørende ..., at det gennemføres omgående eller i den allernærmeste fremtid.«

Det er efterfølgende blevet diskuteret livligt, om dette udspil var alvorligt ment. Svaret er »både ja og nej«. »Ja« i den forstand, at memorandummet blev offentliggjort, og at det lå i tråd med tidligere engelske tilkendegivelser. »Nej« i den forstand, at englænderne med deres kendskab til de danske partiers holdning forventede, at svaret ville blive negativt.

Det kom også til at slå til. Efter lange forhandlinger i og mellem partierne nåede de fire gamle partier frem til en fælles formel. Det skete i den såkaldte Oktobernote af 19. oktober 1946. I svaret blev det endnu engang udtalt, at den danske regering og rigsdag stod på den nationale selvbestemmelsesrets grund. Men stillingen »er imidlertid endnu ikke afklaret, og om det sindelagsskifte, der har fundet sted hos mange sydslesvigere, er af varig karakter, kan kun tiden vise. Under disse omstændigheder agter den danske regering ikke at stille forslag om nogen ændring i Sydslesvigs statslige tilhørsforhold.« Det blev tilføjet, at det måtte bero på den sydslesvigske befolkning selv, »hvorvidt den ønsker at rejse spørgsmålet om adgang til at udøve sin naturlige selvbestemmelsesret«.

Henvisningen til, at det var op til sydslesvigerne selv at rejse spørgsmålet om selvbestemmelsesretten havde, som den engelske regering efterfølgende konstaterede, ingen gang på jorden, da det i sidste ende kun var stater, der kunne optræde som aktører i international politik. Det var ikke ukendt for de danske politikere.

Grundlæggende i alle lejre – om end med forskellig styrke –

Smedemester Samuel Münchow (1893-1976) var formand for Den slesvigske Forening og medlem af Landdagen 1946-1954 og 1958-1962.

SSW-valgplakat fra kommunevalget i 1948, der signalerer håbet om en bedre fremtid.

var den tvivl, som det voldsomme nationale omsving i Sydslesvig gav anledning til. Var det et midlertidigt eller et varigt fænomen? Hertil kom, som landbrugsminister Erik Eriksen fra Venstre formulerede det på Folkehjem i sommeren 1945, frygten for, at en grænseflytning ville lægge grunden til nye konflikter med Tyskland. Afgørende var det i den forbindelse, som Hans Hedtoft tilkendegav nogle år senere, da Socialdemokratiet havde overtaget regeringsmagten, at der ikke var noget ønske om »at tilføre Danmark flere hundrede tusinde tyskere«.

At det fortsat gærede i Sydslesvig var landdagsvalget den 20. april 1947 et klart udtryk for. Sydslesvigsk Forenings kandidater fik 99.500 stemmer. Det var en tredjedel af de afgivne i landsdelen. Hvis stemmerne fra de mange flygtninge fraregnes, svarede det til, at o. 55% af den hjemmehørende befolkning havde givet mindretallet sin stemme.

Den nye demonstration af den nationale styrke rokkede dog ikke ved grænsen. I Danmark gentog regeringen flere gange afvisningen af en grænseflytning over for den britiske regering. Da Knud Kristensen af egen drift tog spørgsmålet op igen og gik til valg på det i oktober 1947, måtte han gå af som statsminister. Med en ny Socialdemokratisk regering under Hans Hedtoft og et flertal i Folketinget imod en grænseflytning blev kursen holdt – også da Venstre i 1949 satte fokus på selvbestemmelsesretten.

Den 29. juni 1949 vedtog et bredt flertal en ny rigsdagserklæring, som gentog ønsket om, at sydslesvigerne skulle have adgang til udøvelse af selvbestemmelsesretten, men der blev ikke nævnt noget konkret om sikring af folkeafstemningskravet. Hermed havde de danske partier reelt begravet grænserevisionskravet og dermed striden om Sydslesvig i dansk politik.

Erklæringen blev det officielle grundlag for Danmarks Sydslesvig-politik i de følgende år. Det fik således ingen betydning, at »Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945« i 1950 kunne overrække statsministeren 800.000 underskrifter på en adresse, der opfordrede regeringen og rigsdagen til »af yderste evne, at støtte de dansk-sindede sydslesvigeres naturlige selvbestemmelsesret«.

Vejen til Kiel-erklæringen

Syd for grænsen var landdagsvalget i 1947 i sig selv et tegn på en ny udvikling i det tyske samfund. Da havde det allierede kontrolråd sanktioneret, at den tidligere provins Slesvig-Holsten blev til landet Slesvig-Holsten. Ved grundlæggelsen af Forbundsrepublikken i 1949 blev det en delstat i Vesttyskland. Hermed gik – om end i en anden form – den slesvig-holstenske drøm fra 1848 i opfyldelse.

Den danske bevægelse opgav dog ikke uden videre grænsekampen. Den havde fået en egen dynamik. Hertil kom, at den danske regering tilsyneladende havde ladet døren stå på klem med oktobernotens ord om selvbestemmelsesretten. Da briterne ikke tillod åben agitation for en grænseflytning, blev det omskrevet til krav om Sydslesvigs administrative adskillelse fra Holsten, et Sydslesvig for sydslesvigerne og flygtningenes fjernelse. Hermed var der lagt op til en ny holmgang mellem dansk og tysk.

Fra første færd havde briterne ført en restriktiv politik over for det danske mindretal og den danske bevægelse. Det havde bl.a. givet problemer med oprettelse af nye danske skoler og godkendelse af Sydslesvigsk Forenings statutter. Det var en følge heraf, at mindretallets politiske virke i 1948 blev overført til den nyoprettede Sydslesvigsk Vælgerforening – i forkortet form SSW. Da briterne begyndte at løsne grebet, tog de nye tyske myndigheder over.

Deres generelle holdning kom til udtryk i december 1946, hvor CDU's ordfører i Landdagen, Carl Schröter, krævede, at mindretallet skulle afgrænses til sin ægte kerne. Derved forstod han borgere i den tidligere 2. zone med en dansk far eller mor. Ministerpræsident Steltzer udtalte sig mere forsigtigt, men brugte også udtrykket »det ægte danske mindretal«. Hans efterfølger, socialdemokraten Hermann Lüdemann, tilkendegav i maj 1947, at landsregeringen ville anerkende det danske mindretals ret til fri kulturel udvikling »på den betingelse, at der indrømmes den tyske folkegruppe i Danmark de samme rettigheder«. Samtidig tilføjede han: »Landsregeringen bestrider, at de tysktalende og hidtil tysksindede separatister har ret til at vende deres folk ryggen i nødens time.«

Både fra dansk og fra britisk side var der imidlertid et ønske om en ny forståelse i Sydslesvig-politikken. Det var under indtryk af den voksende internationale spænding mellem øst og vest, hvor Vestmagterne havde brug for et velfungerende nyt og demokratisk Tyskland. I oktober 1948 nåede man frem til en fælles formel ved en dansk-britisk konference i London. Her lovede den danske regering at ville påvirke mindretallet til at forhandle direkte med landsregeringen, mens briterne ville »give landsregeringen det råd, at søge en permanent ordening«.

Hermed var scenen sat til udstedelsen af Kiel-erklæringen om det danske mindretals rettigheder. Men det holdt hårdt at nå så langt. Begge parter havde deres grunde til at stritte imod. Det danske mindretal frygtede, at en mindretalsordning ville svække kravet om en folkeafstemning og transformere den danske bevægelse til et nationalt mindretal. Modsat frygtede landsregeringen, at en mindretalsordning ville give mindretallet bedre mulighed

SSW-valgplakat fra kommunevalget i 1948 udtrykker ønsket om at udøve selvbestemmelsesretten. Sydslesvigerne skulle tage landsdelens skæbne i deres egen hånd og løsne hjemstavnen fra det truende Holsten.

Hermann Lüdemann (1880-1959) var i 1920'erne SPD-medlem af den preussiske Landdag og 1928-32 overpræsident i Schlesien. Det 3. Rige kom han til at mærke på egen krop ved koncentrationslejrold 1933-35 og 1944-45. I 1946-47 var han indenrigsminister og 1947-49 ministerpræsident i landet Slesvig-Holsten. Selv om hans forhold til det danske mindretal var anstrengt, gik landsregeringen efter britisk pres med til udstedelsen af Kiel-erklæringen om mindretallets rettigheder. Den blev vedtaget af Landdagen den 26. september 1949. Da var Lüdemann en måned tidligere blev afløst af partifællen Bruno Diekmann som ministerpræsident.

for at fastholde de mange, der havde sluttet op om den danske bevægelse.

Stillet over for en enig dansk regering og opposition måtte mindretallet gå til forhandlingsbordet. Tilsvarende var landsregeringen udsat for et massivt britisk pres. Det var således et vink med en vognstang, da Lüdemann i marts 1949 modtog premierminister Clement Attlee i Lübeck og denne i sit svar på ministerpræsidentens velkomst udtrykte håb om, »at De, hr. Lüdemann, meget snart vil komme til en forståelse med den danske organisation i Sydslesvig«.

Forhandlingerne mellem Sydslesvigsk Forening og landsregeringen blev påbegyndt den 29. marts 1949. Efter flere afbrydelser nåede man et halvt år senere til enighed. Resultatet blev en regeringserklæring, der blev vedtaget af Landdagen den 26. september 1949 med stort flertal.

Erklæringen opsummerede frihedsparagrafferne i Forbundsrepublikkens nye grundlov. Med udgangspunkt heri nævnte den en række bestemmelser, som var møntet specielt på det danske mindretal. Vigtigst var her udsagnet om, at »bekendelsen til dansk nationalitet og dansk kultur er fri. Den må ikke bestrides eller efterprøves af myndighederne.« Af særlig betydning var også bestemmelsen om, at forældre og værger »kan frit afgøre, om deres børn skal besøge skoler med dansk undervisningssprog«. Det var to ting, som mindretallet havde prioriteret højt. Eventuelle stridsspørgsmål skulle forelægges et udvalg med tre medlemmer fra hver side. Det blev tilføjet, at de opstillede principper i erklæringen også havde gyldighed for den frisiske befolkning i delstaten. Tre måneder senere fandt bestemmelsen om sindelagsfrihed og frit skolevalg også vej til den nye slesvig-holstenske forfatning, »Landessatzung«.

I indledningen til erklæringen havde landsregeringen udtrykt en »bestemt forventning om«, at den danske regering ville give det tyske mindretal de samme rettigheder. Den danske regering havde tidligere afvist kravet om gensidighed, men ved møder med henholdsvis den socialdemokratiske forbundspolitiker Willy Brandt og den slesvig-holstenske viceministerpræsident Bruno Diekmann havde den signaleret muligheden af, at der kunne offentliggøres et officielt dokument om det tyske mindretals situation efter 1945. Det banede vejen for en henvendelse fra Bund deutscher Nordschleswiger om at få et »frihedsbrev« svarende til Kiel-erklæringen. Ved et møde med statsministeren den 27. oktober 1949 modtog det en redegørelse for den danske holdning. Det var denne erklæring, det tyske mindretal efterfølgende døbte »Kopenhagener Protokoll«.

Fortsatte brydninger

Kiel-erklæringen er blevet betegnet som »politisk penicillin« i forhold til et betændt kapitel af dansk udenrigspolitik. Det sigter til, at den værste parlamentariske strid om Sydslesvig nu var ovre. Syd for grænsen blev der imidlertid kun tale om en kortvarig lindring. Erklæringen angav nok nogle spilleregler for det nationale samliv, men den førte ikke til en dybere forståelse mellem parterne. Efter et pusterum brød den nationale strid ud igen.

I den tyske lejr var den overvældende tilslutning til den danske bevægelse kommet som et chok og havde skabt frygt for en grænseændring. Det kom oven i nederlaget, besættelsen, presset fra de mange flygtninge og opgøret med den nazistiske fortid. Frygten for en grænserrevision i dansk favør blev nok mindsket med Kiel-erklæringen, men samtidig blev udbredelsen af danske skoler, foreninger m.m. til hele Sydslesvig opfattet som en dansk kulturoffensiv, det gjaldt om at imødegå med alle midler.

Det førte til en fortsat konfrontation, der ikke lod tidligere tiders grænsekamp noget tilbage. Efter en tid med forholdsvis ro kom landdagsvalget i juli 1950 til at indvarsle en skærpelse af konflikten. Den socialdemokratiske ministerpræsident Diekmann blev afløst af Walter Bartram fra CDU. Nok tilkendegav Bartram, at den nye regering stod på Kiel-erklæringens grund, men på CDUs partidag i december 1950 i Lübeck lød der andre toner. Ministerpræsidenten stillede her spørgsmålstejn ved det frie skolevalg, der var en af grundpillerne i mindretalspolitikken.

Fra sommeren 1951 blev der sat trumf på, da Bartram havde måttet overlade posten som ministerpræsident til partifællen F.W. Lübke. Som bosat på Aagaard syd for Flensborg havde Lübke nogle år tidligere vist interesse for den danske bevægelse, men herpå vendt den ryggen. I stedet var han blevet formand for en af de tyske grænseforeninger og havde som landråd i Flensborg landkreds gjort sit til, at der blev lagt hindringer i vejen for oprettelsen af nye danske skoler m.m. Han var bl.a. med til at hindre opførelsen af en dansk højskole ved Sankelmark Sø. Planen blev efterfølgende i stedet realiseret i Jaruplund. Som landdagsmedlem for CDU havde Lübke også markeret sin holdning ved ikke at stemme for Kiel-erklæringen. Med dette afsæt blev grænsekampen skærpet under den nye ministerpræsident.

Det blev klart, da regeringspartierne i september 1951 mod SPD's og SSW's stemmer forhøjede spærregrensen ved landdagsvalg fra 5% til 7,5%. Det ville hindre SSW's fremtidige repræsentation i Landdagen. En klage til Forbundsforfatningsdomstolen i Karlsruhe førte imidlertid til, at forhøjelsen i 1952 blev kendt

Sølvkurske benyttet ved grundstensnedlæggelser af danske skoler i Sydslesvig. Navnene på skolerne er indgraverede – blandt dem også A.P. Møller Skolen i Slesvig ved grundstensnedlæggelsen i 2007.

Med Friedrich Wilhelm Lübke (1887-1954) som ministerpræsident (1950-1954) blev der ført en hård kurs over for det danske mindretal. Udslag heraf var forhøjelsen i 1951 af spærreklausulen ved landdagsvalg fra 5 % til 7,5 % og forsøget samme år på at få Forbundsregeringen til at ophæve Kiel-erklæringen om det danske mindretals rettigheder.

ugyldig. Samme år søgte Lübke uden held at få Forbundsregeringen til at ophæve Kiel-erklæringen om det danske mindretals rettigheder. Tilsvarende blev tilskuddet til de danske skoler fra skoleåret 1953/54 reduceret fra 80% til 50% af gennemsnitsudgiften pr. barn i de offentlige skoler. Alt dette var udtryk for et langvarigt forsøg på »at reducere det danske mindretal til dets ægte kerne«, som det blev udtrykt i 1953.

Det kendetegnede da også den kurs myndighederne førte over for mindretallet – både kollektivt og individuelt. Det gav stof til mange klager i det dansk-tyske kontaktudvalg, der var oprettet som en følge af Kiel-erklæringen. Hertil kom hyppige sammenstød i kredsdagene og de kommunale råd, skærmydsler mellem unge mennesker til og fra skole, anti-danske slagord på mindretallets institutioner m.m.

En sag der tiltrak sig særlig opmærksomhed var inddragelsen i februar 1952 af den danske lærer Karl Otto Meyers tilladelse til at virke som lærer og leder af den danske skole i Skovlund. De slesvig-holstenske myndigheders begrundelse herfor var nogle kritiske udtalelser Meyer havde fremsat i Sønderborg om udsigten til tysk genoprustning. Det blev anført, at hans ytringer ikke var forenelige med den loyalitet over for Tyskland, man måtte vise som lærer. Afgørelsen trak ud. Det var først da overforvaltningsretten i Lüneburg i januar 1954 ikke gav landsregeringen medhold, at Meyer kunne vende tilbage til sin skole.

Det var de tyske grænseforeninger, der kom til at stå for en bredere folkelig mobilisering på tysk side. I januar 1947 blev »Schleswig-Holsteinischer Heimatbund« stiftet i Slesvig. I 1948 kom hertil »Arbeitsgemeinschaft Deutsches Schleswig«, der tog sig af forskelligt socialt arbejde – herunder også drift af flere børnehaver. Det følgende år skiftede »Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig« navn til »Deutscher Grenzverein für Kulturarbeit im Landesteil Schleswig«. Hovedopgaven var oplysende arbejde bl.a. ved biblioteksvirksomhed og drift af det i 1952 oprettede Akademie Sankelmark. Hertil kom i 1950 det socialdemokratiske »Grenzfriedensbund«.

De forskellige skridt var ikke uden virkning. Medlemstilgangen til Sydslesvigsk Forening toppede i 1948 med knap 75.000 medlemmer. Herpå gik det den anden vej. Det samme var tilfældet ved valgene. Fra et højdepunkt ved landdagsvalget i 1947 med 99.500 stemmer dalede tilslutningen fra valg til valg og var i 1954 mere end halveret. Nedgangen fortsatte i de følgende år, indtil den nåede bunden omkring 1970.

At det gik sådan kan ikke undre. Den voldsomme tilslutning havde sit udspring i ønsket om en grænseflytning og var præget

af det tyske samfunds dybe fald. Da grænsen fortsat »lå fast«, og det tyske samfund begyndte at fungere igen økonomisk og politisk, var det for mange en ny situation. De assimilerende kræfter begyndte at virke igen. Hertil kom som nævnt den hårde konfrontation mellem dansk og tysk, der ikke gjorde det tillokkende at friste tilværelsen som et nationalt mindretal. Det er derfor mere bemærkelsesværdigt, at den danske bevægelse, der i de første efterkrigsår havde karakter af en stormflod, ikke billedligt talt faldt til sit tidligere leje igen. Eller sagt med andre ord, at det danske mindretal forblev mange gange større i tiden efter 1945, end det havde været i mellemkrigstiden.

København-Bonn erklæringerne

Det var ikke uventet, at SSW ved valget i september 1954 ikke klarede 5% klausulen og røg ud af Landdagen, men det vakte opsigt i den danske offentlighed, at SSW med o. 42.200 stemmer ikke kunne få ét mandat i Landdagen, mens det tyske mindretal med mindre end 10.000 stemmer igen var repræsenteret i Folketinget. Da Vesttyskland samtidig stod over for at skulle optages i Nato, begyndte flere danske politikere at røre på sig.

Efter at Jørgen Gram, Gabøl, havde rejst spørgsmålet i Venstres folketingsgruppe, foreslog Thorkil Kristensen den 14. oktober 1954 i Det udenrigspolitiske Nævn, at udenrigsministeren i et forestående Nato-rådsmøde skulle fremsætte »en udtalelse om, at Danmark forventer, at det nye Tyskland vil leve op til de demokratiske grundsynspunkter, også for så vidt angår behandlingen af mindretal«. Sagen blev drøftet nogle dage senere i Folketinget, hvor der blev opnået enighed om, at udenrigsministeren skulle rejse spørgsmålet om »de dansksindede sydslesvigeres interesser«.

På Nato-rådsmødet den 22. oktober 1954 i Paris stillede udenrigsminister H.C. Hansen ingen betingelser for Forbundsrepublikkens indtræden i Nato, men han understregede den betydning, som mindretalsspørgsmålet havde set med danske øjne. Han udtalte, at den måde, hvorpå et mindretal behandles, kunne ses som et symbol på det fremtidige dansk-tyske samarbejde. Det blev nævnt, at det tyske mindretal var repræsenteret i Folketinget, mens det langt større danske mindretal ikke havde sæde i Landdagen.

Forbundskansler Konrad Adenauer deltog i mødet. Under en pause i forhandlingerne tilkendegav han over for H.C. Hansen, at han havde været i telefonisk forbindelse med den slesvig-holstenske ministerpræsident og anmodet om en drøftelse af sagen. Det blev signalet til, at den hidtil fastlåste situation kom ud af dødvandet.

Den unge Karl Otto Meyer (født 1928) kom i 1952 i de slesvig-holstenske myndigheders søgelys, da han i Sønderborg udtalte sig kritisk om udvisningen til en tysk genoprustning. Tilladelsen til at virke som lærer og leder af den danske skole i Skovlund blev inddraget og først tilbagegivet, da overforvaltningsretten i Lüneburg i 1954 havde underkendt landsregeringen. Sagen var medvirkende til, at mindretallet i 1952 to gange klagede til forbundspræsident Theodor Heuss over overgreb fra myndighedernes side, men uden resultat.

Hærværk mod det danske mindretals bygninger hørte til dagens uorden i Sydslesvig i de første efterkrigsår. Her er det i 1952 gået ud over en dansk skole i Slesvig, hvis mure er blevet bemalet med en af den tyske grænsekamps paroler: »Specker raus« – »Flæskedanskere ud«. I forgrunden skoleinspektør Paul Wehlitz og den danske mindretals forbundsmedlem Hermann Clausen.

I Kiel havde Kai-Uwe von Hassel netop overtaget roret. Nato-mødet gjorde det klart for den nye ministerpræsident, at der måtte skiftes spor i mindretalspolitikken. Det kendetegnede hans tiltrædelseserklæring den 8. november 1954, hvor han fremhævede Kiel-erklæringen og kædede valglovsspørgsmålet sammen med tanken om en dansk-tysk mindretalstraktat. Det var i tråd hermed, at partierne bag forbundsregeringen i december opfordrede den til, at der blev ført forhandlinger med Danmark »med det mål gennem en mindretalstraktat eller en anden mellemstatslig ordning på basis af gensidighed at tilgodese begge nationers mindretal på en storsindet måde«.

Det var fortsat et fast dogme i dansk udenrigspolitik ikke at indgå en mindretalstraktat med Tyskland. Men den danske regering var rede til at finde andre løsningsmuligheder. Efter at have sonderet den danske holdning stillede forbundsregeringen et officielt forslag om dansk-tyske mindretalsforhandlinger. Det resulterede i marts 1955 i to nøje afstemte regeringserklæringer om det danske og det tyske mindretals rettigheder, som efterfølgende skulle godkendes af de to landes parlamenter. Hertil kom et notat om »Resultatet af de dansk-tyske samtaler om rettigheder for de respektive mindretal«, der tog sigte på løsning af konkrete problemer.

De to regeringserklæringer fastslog som mål, at det gjaldt om at fremme det venskabelige samliv i befolkningen på begge sider af den dansk-tyske grænse og det venskabelige forhold mellem de to stater. Der blev henvist til artikel 14 i den europæiske konvention om menneskerettigheder og de to mindretalserklæringer fra

Erklärung der Regierung der Bundesrepublik
Deutschland

In dem Wunsche, das friedliche Zusammenleben der Bevölkerung beiderseits der Deutsch-dänischen Grenze und damit auch die Entwicklung freundschaftlicher Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und dem Königreich Dänemark allgemein zu fördern und eingedenk der völkerrechtlichen Verpflichtung, welche die Bundesrepublik durch ihre Mitgliedschaft in der Europäischen Konvention für Menschenrechte hinsichtlich der Verpflichtung zur Nichtdiskriminierung nationaler Minderheiten (Artikel 14) übernommen hat, erklärt die Regierung der Bundesrepublik Deutschland im Sinne der auch im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland festgelegten Grundsätze, auf welche die Schleswig-Holsteinische Landesregierung in ihrer Erklärung vom 26.9.1949 Bezug genommen hatte, folgendes:

I.

Die Angehörigen der Minderheit genießen wie alle Staatsbürger die im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 garantierten Rechte. Insbesondere haben sie im Rahmen des Grundgesetzes folgende Rechte:

- 1) Das Recht auf die Unverletzlichkeit der persönlichen Freiheit,
- 2) die Gleichheit vor dem Gesetz,

1949. Herpå fulgte en opregning af de borgerlige frihedsrettigheder i de to staters forfatninger, med en udtrykkelig henvisning til, at de også gjaldt enhver, der tilhørte henholdsvis det tyske og det danske mindretal.

Som en konsekvens af disse retsprincipper blev det fastslået, at bekendelsen til henholdsvis tysk og dansk nationalitet og kultur »er fri og må ikke af myndighederne bestrides eller efterprøves«. Personer, der tilhørte de to mindretal og deres organisationer, måtte hverken i skrift eller i tale hindres i at benytte det sprog,

Indledende side af Bonn-erklæringen om det danske mindretals rettigheder, der blev underskrevet af forbundskansler Konrad Adenauer den 29. marts 1955.

Stats- og udenrigsminister H.C. Hansen og forbundskansler Konrad Adenauer ved underskrivelsen den 29. marts 1955 i Bonn af København-Bonn erklæringerne om det tyske og det danske mindretals rettigheder. På billedet taler statsministeren med forbundskansleren og de to landes delegerationer som tilhørere.

de foretrak. De to erklæringer fastslog mindretallets ret til at pleje deres religiøse, kulturelle og faglige forbindelse med henholdsvis Danmark og Tyskland, samt ret til at oprette egne skoler og børnehaver. Der ville blive taget hensyn til deres repræsentation i kommunale udvalg efter gældende regler, lige som der ved tildeling af offentlige ydelser efter frit skøn ikke ville blive gjort forskel.

I et notat om samtalerne gav forbundsregeringen tilsagn om, at forbundsdagsvalglovens bestemmelse til fordel for nationale mindretal ville blive bevaret i fremtidig lovgivning. Forbundsregeringen gav endvidere tilsagn om, at den slesvig-holstenske landdag hurtigst muligt ville indføre en undtagelsesbestemmelse fra 5%-klausulen i valgloven til fordel for det danske mindretal. Det ville betyde, at det fremover kun skulle mønstre stemmer nok til ét mandat. Der blev givet tilsagn om, at tilskuddene til det danske mindretals skoler igen ville blive fastsat til 80% af de gennemsnitlige udgifter til elever i de offentlige tyske skoler i Slesvig-Holsten. Det blev endvidere tilkendegivet, at de to mindretal ville få tilladelse til at oprette videregående almindelige skoler med mulighed for at afholde anerkendte eksaminer. Hermed var grundlaget skabt for den gensidige anerkendelse af studentereksaminer fra Duborg-Skolen i Flensborg og et nyt tysk gymnasium i Aabenraa.

I slutningen af marts fløj stats- og udenrigsminister H.C. Hansen til Bonn. Den 29. marts 1955 mødtes han med Adenauer i

National Vandski-Opvisning

Medens 30 Aars-Festen for Genforeningen, de nationale Foreningers Aarsmøde i Tønder og Ungskuet i Haderslev kun samlede faa Deltagere, var der 20.000 Mennesker til Vandski-Opvisning paa Jels Sø. De nationale Foreninger overvejer derfor som her vist at tage Vandski-Trækplastret op ved kommende Stævner i Haab om derved at »lokke Husarerne ind«.

forbundskanslerens officielle residens. I overværelse af de to landes delegationer underskrev forbundskansleren den tyske erklæring, mens stats- og udenrigsministeren underskrev den danske erklæring. De to underskrevne erklæringer blev ikke udvekslet, da de ikke var gjort gensidigt betinget af hinanden; derimod blev der udvekslet afskrifter af dem. De to erklæringer blev efterfølgende godkendt af henholdsvis Folketinget og Forbundsdagen.

Det var et tegn på begyndende afspænding, at der i 1955 kun deltog få i de nationale foreningers årsmøde, mens mange var til vandskiopvisning på Jels sø. »æ Rummelpot« foreslog derfor de nationale foreninger at gå nye veje.

Vækst og velfærd

Efter Anden Verdenskrig blev samfundet gennemgribende forandret både nord og syd for grænsen. Velstanden steg kraftigt. Landbrugets andel af beskæftigelsen gik stærkt tilbage, mens især den offentlige sektor og andre serviceerhverv voksede. Denne udvikling var fælles for de to landsdele og det meste af Vesteuropa.

Der var dog også afgørende særtræk ved udviklingen. Nordslesvig, som kun havde en beskednen industri før Anden Verdenskrig, oplevede en industriel revolution, så landsdelen med tiden blev et egentligt dansk industricentrum. Sydslesvig gennemlevede ikke den samme kraftige udvikling, men blev bl.a. afhængig af militære arbejdspladser. Som helhed undergik samfundet i disse årtier de største ændringer nogensinde i grænselandets historie. Samtidig blev Nordslesvigs navneskift til Sønderjylland fuldbyrdet. Det vil præge resten af denne fremstilling.

Erhverv og beskæftigelse – rids af udviklingen

Det var ikke kun i politisk og national henseende, at de første efterkrigsår var turbulente i Sydslesvig. Det gjaldt også andre dele af samfundslivet, hvor problemerne var fælles med Holsten. Forsørgelsen af de mange flygtninge var i sig selv en trykkende byrde. Omfanget heraf illustreres ved, at Danmark i finansåret 1946-47 måtte bruge godt 11% af statsbudgettet til tyske flygtninge – og her var der kun en fjerdedel af det antal, som var kommet til Slesvig-Holsten. I alt havde flygtningene i 1950 forøget den vesttyske befolkning med 22% – i landet Slesvig-Holsten var det 70%.

Erhvervslivet var også i knæ. Det forblev et slag i luften, da SPD-flertallet i Landdagen i 1947 vedtog en gradvis nationalisering af de vigtigste industrigrene. Derimod var den britiske politik med at demontere nøgleindustrier som krigsskadeserstatning ødelæggende for genopbygningen. Det ophørte først i 1950 og havde ifølge et skøn betydet afvikling af 90.000 arbejdspladser i delstaten. Da var hver fjerde lønmodtager uden arbejde i Flensborg. Tilsvarende berørte efterveerne af krigen og flygtningeproblemet, at landet Slesvig-Holsten var i en katastrofal økonomisk situation.

Borgmester Johan Paulsen (1901-1981) – her i »æ Rum-melpots« uærbødige streg. Teksten gør dog Paulsen uret. Det var i hans borgmestertid 1939-1970, at Tønder vågnede af sin industrielle dvale.

Skibsværftet i Flensborg fik i løbet af 1950'erne del i det vesttyske »Wirtschaftswunder«. Her er det »Allobrogia«, der løber af stablen i 1954. Årtier senere var det de såkaldte »Roll-on/Roll-off« fragtskibe og færger, der blev en Flensborgsk specialitet. En af dem var nybygning nr. 721 – det 200 m lange DFDS skib »Tor Mag-nolia«, der blev søsat i 2003. I dets indre var der sammenlagt 3,8 km. vognbaner, der kunne rumme 253 lastbiltrailere.

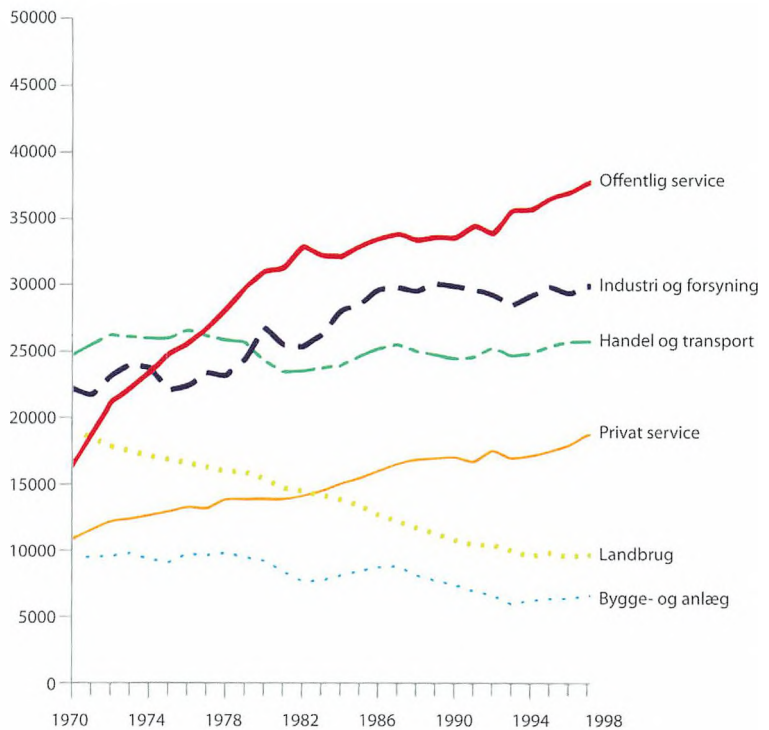
I Sønderjylland havde nedslidningen af produktionsapparatet, mangel på råstoffer, maskiner m.m. også sat sine spor, lige som de foregående års høje beskæftigelse blev afløst af arbejdsløshed. I årene fra 1947 til 1953 nød landbruget godt af en øget afsætning, men som helhed var der fortsat tale om et mangelsamfund.

Det ændrede sig i løbet af 1950'erne. Frem til 1972 oplevede Danmark og Forbundsrepublikken lige som den øvrige vestlige verden en økonomisk og erhvervsmæssig fremgang uden sidestykke. Den amerikansk-finansierede Marshall-plan for genopbygning af Europa virkede som en saltvandsindsprøjtning, men også andre faktorer gjorde sig gældende. Herpå begyndte hjulene at rulle. I Vesttyskland rejste man sig bogstaveligt talt fra ruinerne. Dette »Wirtschaftswunder« – som det er blevet kaldt – kunne også mærkes i landet Slesvig-Holsten.

En fælles målestok for udviklingen er ledigheden. I landet Slesvig-Holsten faldt arbejdsløsheden i løbet af 1950'erne fra 25% til 3% og holdt sig i 1960'erne på eller under dette stade. Nord for grænsen blev en betydelig ledighed også afløst af fuld beskæftigelse. I 1970 var ledigheden under 2% både i Sønderjylland og i Sydslesvig. Det var i disse årtier, grunden blev lagt til velfærdssamfundet, lige som der skete en betydelig forbedring af den enkeltes vilkår. Dansk erhvervsliv, og især landbruget, kunne imidlertid mærke, at grænsen skilte to markedssammenslutninger fra hinanden – EFTA og EF. Det ændrede sig ved Danmarks medlemskab af EF i 1973.

Oliekrisen samme år og ændrede konjunkturer fik antallet af arbejdsløse til at gå i vejret på begge sider af grænsen – mest i

Figur over antallet af beskæftigede i de forskellige erhvervsgrøene i Sønderjylland fra 1970 frem mod år 2000. Mens beskæftigelsen blev næsten halveret inden for landbruget var der tale om mere end en fordobling inden for offentlig service og en betydelig vækst inden for privat service. Industribeskæftigelsen voksede også, men den store fremgang havde fundet sted i 1950'erne og 1960'erne.

Sydslesvig, hvor ledigheden toppede i midten af 1980'erne med o. 15%. Med svingninger var det følgende årti fortsat præget af en betydelig arbejdsløshed. Herpå gik det den modsatte vej begge steder. I Sønderjylland faldt ledigheden gradvist og kom i 2007 ned på 2%. I Sydslesvig indtrådte der også et fald, men ikke i samme omfang. I Flensborg var ledigheden særlig følelig. I 2007 var den på 12%, mens den i de omkringliggende kredse lå på 8-9%. Det varede, indtil den globale finanskrisi i 2008 satte en ny dagsorden for den økonomiske udvikling på begge sider af grænsen. Mens ledighedstallene i Sønderjylland stort set fulgte det danske landsgennemsnit, var de højere i Sydslesvig end i landet Slesvig-Holsten som helhed. Sydslesvig blev økonomisk mere markant udkantsområde end Sønderjylland.

I 1950 var landbruget endnu det bærende erhverv. I Sønderjylland sikrede det livets opretholdelse for en tredjedel af den samlede befolkning. Målt i beskæftigelse var det omkring 40% svarende til ca. 34.500 personer, der arbejdede i landbrug m.v., men det ændrede sig markant i de følgende årtier. I takt med mekaniseringen og den generelle økonomiske udvikling faldt beskæftigelsen år for år. Frem til begyndelsen af 1960'erne var der først og fremmest tale om en stærk reduktion af den lønnede med-

hjælp, men herpå blev de selvstændige landmænd også berørt. I 1997 var beskæftigelsen reduceret til 9.700 personer.

Samtidig voksede industrien. I 1997 gav den arbejde til hen ved en fjerdedel af de beskæftigede. Men denne udvikling blev i 1970'erne overhalet af væksten inden for den offentlige sektor. I 1950 havde den kun tegnet sig for omkring en tiendedel af den samlede beskæftigelse, men i slutningen af 1990'erne var det næsten en tredjedel og dermed den største erhvervsgruppe i landsdelen. Handel og transport tegnede sig for en femtedel af beskæftigelsen, mens der var flere svingninger inden for bygge og anlæg. Derimod skete der fra 1970 til slutningen af 1990'erne næsten en fordobling inden for privat service.

I Sydslesvig gik erhvervsudviklingen i hovedtræk i samme retning. Det gjaldt ikke mindst faldet i beskæftigelsen inden for landbruget. Men der var også forskelle. Nord for grænsen var en procentvis større andel af befolkningen på arbejdsmarkedet, især fordi kvinderne i årtierne efter 1945 for alvor rykkede uden for hjemmet. F.eks. var 49% af samtlige sønderjyske kvinder i 1987 i job, men kun knap 35% i Sydslesvig. En anden forskel var en stærkere industrialiseringsgrad i Sønderjylland end i Sydslesvig

Teglværksindustrien var en af de gamle industrigrene i Sønderjylland med tyngdepunkt omkring Nybøl Nor og Broagerland. I 1960'erne blev produktionen mekaniseret. Tørrekamre bidrog til, at der kunne produceres året rundt; tilsvarende kunne der brændes flere sten i moderne tunnelovne end i de gamle ringovne. I 1970'erne og 1980'erne blev der indført robotter, der læsede stenene i ovnene og satte dem på paller. Det betød færre arbejdspladser. Der var også fusioner og opkøb af teglværker, mens andre lukkede.

Peter Groth Bruun bidrog som sekretær for Sønderjyllands Erhvervsråd og Sønderjyllands Investeringsfond til at styrke erhvervsudviklingen i landsdelen.

og dermed en højere industribeskæftigelse. Andelen af offentligt ansatte var omtrent lige stor, men i Sydslesvig spillede civiles ansættelse hos militæret en langt større rolle.

Trods den geografiske nærhed var grænsen i praksis længe en skillelinje mellem to arbejdsmarkeder. I 1970 var det kun et par hundrede, der krydsede grænsen i hver retning for at arbejde i henholdsvis Sønderjylland og Sydslesvig. Efter Danmarks medlemskab af EF voksede pendlingen, men i 1995 arbejdede endnu kun o. 1.300 sønderjyder syd for grænsen, mens ca. 1.000 sydslesvigere havde job nord herfor. Den danske højkonjunktur i midten af det første årti efter år 2000 og mangel på arbejdskraft bevirkede imidlertid, at adskillige tusinde tyskere begyndte at krydse grænsen for at arbejde i Danmark.

Befolkningsudviklingen var også meget forskellig nord og syd for grænsen. De mange flygtninge satte et varigt præg på Sydslesvig. Mens landsdelen havde o. 375.000 indbyggere i 1939, var tallet i 1950 svulmet op til 669.000. Bortflytning af flygtninge til andre egne førte til en betydelig reduktion i 1950'erne, men derefter voksede befolkningstallet igen til o. 603.000 i 2005. I Sønderjylland var der ikke tilsvarende spring i den demografiske udvikling. Fra lidt over 188.000 i 1940 voksede befolkningstallet til 205.000 i 1950. I 1970 var der 237.000 og ved udgangen af 2005 252.500 indbyggere.

Fra landbrug til industri

I de første efterkrigsår var hesten fortsat den vigtigste trækraft i markarbejdet. I Sønderjylland voksede bestanden frem til slutningen af 1940'erne, hvorpå der indtrådte et brat fald. Det var et varsel om de nye tider i landbruget. I 1948 var der kun 450 traktorer i landsdelen, men Marshallhjælpen gav mulighed for import af landbrugsmaskiner i hidtil uset omfang. To år senere var antallet af traktorer næsten firedoblet. Det foretrukne mærke i disse år var den lille engelske grå Ferguson TE 20 med 26 hestekræfter. Samtidig dukkede de første mejetærskere op. I 1950 havde svinebestanden også nået niveauet fra tiden før Anden Verdenskrig, og mælkemængden satte ny rekord.

Mekaniseringen betød, at hver beskæftiget kunne dyrke mere jord og passe flere dyr. Det var medvirkende til at landbrugene blev større. Frem til 1970 faldt antallet af landbrug i Sønderjylland med omkring en fjerdedel til ca. 11.000 med en gennemsnitlig størrelse på 27 ha. I slutningen af 1990'erne var der kun o. 5.000 tilbage, men den gennemsnitlige størrelse var fordoblet. I Sydslesvig gik det samme vej. F.eks. var der i 1970 i Nordfrisland

Mekaniseringen og stordriften bevirkede, at det sønderjyske landbrug i 1990'erne fastholdt en andel på næsten 10 % af dansk landbrug. Her er det Schackenborgs ejer, Prins Joachim, der sammen med sønnen Prins Felix følger mejeritærskeren vej gennem kornmarken.

kreds, Flensborg landkreds og Slesvig kreds o. 12.600 landbrug med mere end 2 ha jord, i 1988 var der knap 9.000 med mere end 1 ha. Den gennemsnitlige størrelse var øget fra 26 ha til knap 35 ha.

Samtidig blev produktionen øget, og der fandt en specialisering sted. I Sønderjylland flyttede kørerne vestpå, mens landbruget i den østlige del vendte sig mod kornavl og svin. I slutningen af 1990'erne var lidt over en tredjedel af bedrifterne kun beskæftiget med agerbrug og lidt under en tredjedel med kvægbrug, mens resten fordelte sig på svin, blandet husdyrhold m.m.

Mens der i tiden frem til 1970 skete en tilnærmelse m.h.t. arealudnyttelse, husdyrhold og ydelse nord og syd for grænsen, gik udviklingen herefter den anden vej. I Sydslesvig vandt den ekstensive driftsform med kvægopdræt og græs atter frem. Det var to forskellige reaktioner på overskudsproduktionen inden for EF, der her gjorde sig gældende.

Stordriften i landbruget afspejlede sig i mere dominerende byg-

Mødet mellem landbrug og industri i Sønderjylland er forevigt på dette billede med Johan Clausen ved traktoren og hans bror fabrikant Mads Clausen ved den imponerende bil. I baggrunden fødegården i Elsmark, hvor Johan Clausen boede og Mads Clausen havde sit kontor frem til 1962. Det var også her, at Mads Clausen som ung mand grundlagde »Dansk Køleautomatik og Apparat-Fabrik«, der senere blev til industrikoncernen Danfoss.

ninger med siloer, gylletanke, store maskinhuse, lader og stalde. Det var vidnesbyrd om, at tidligere tiders familielandbrug med blandet husdyrhold og agerbrug var afløst af en mere industriel produktion. Det var i kraft heraf, at det sønderjyske landbrug i 1990'erne fastholdt sin andel på næsten 10% af dansk landbrug. Trods stordrift blev de enkelte brug dog fortsat helt overvejende drevet som små virksomheder, der var ejet af den daglige leder.

Mange af dem, der forlod landbruget, blev industriarbejdere. I Sønderjylland var der for industrien som helhed tale om en stor vækst i anden halvdel af det 20. århundrede – kraftigst i de første årtier efter Anden Verdenskrig.

Mens den sønderjyske industri i 1938 kun udgjorde 1 ½% af den samlede danske industri målt i beskæftigelse, var andelen i 1949 vokset til knap 2%. Væksten fortsatte i de følgende år. I 1965 var det næsten 4%. Herpå gik det langsommere; i 1990'erne lå den sønderjyske andel af den samlede industribeskæftigelse på o. 6%. Sønderjylland oplevede således et veritabelt industrieventyr. Det var specielt jern- og metalindustrien, der var inde i en rivende udvikling. I 1997 var knap en tiendedel af den samlede jern- og metalindustri i Danmark placeret i Sønderjylland.

Lokomotivet i denne udvikling var Danfoss. Det var den tidligere

omtalte »Dansk Køleautomatik og Apparat-Fabrik« i Elsmark ved Nordborg, der i 1946 antog dette navn. Det var sammensat af ordene »dan«, fordi virksomheden var dansk, og »foss«, fordi gennemstrømningen i de producerede ventiler afgav en fossende lyd. Der var også tryk på væksten. I 1953 blev medarbejder nr. 1.000 ansat; det følgende år var antallet fordoblet. Inden udgangen af 1950'erne var der mere end 5.000 ansatte. I de samme år blev salget af virksomhedens produkter næsten 10-doblet, og der blev etableret salgs- og produktionsselskaber over hele kloden.

I 1966 døde grundlæggeren af virksomheden, fabrikant Mads Clausen. I tiden frem til 1971 var hans kone, Bitten Clausen, bestyrelsesformand for koncernen. I 1996 blev den ældste søn, Jørgen Mads Clausen, administrerende direktør for koncernen. I 2007 var der o. 22.000 ansatte fordelt på 61 fabrikker i 25 lande; blandt dem var der o. 6.000 ansatte i Danmark. Hovedsædet og en betydelig del af produktionen forblev i Elsmark ved Nordborg, men der var også produktionsfaciliteter flere andre steder i Danmark; blandt dem en stor fabrik i Gråsten, der var startet i 1970. Hertil kom Sauer-Danfoss, der var resultatet af en fusion i år 2000 mellem en Danfoss virksomhed og en stor udenlandsk virksomhed. Globalt havde denne koncern o. 9.800 medarbejdere; heraf var over 2.400 beskæftiget i Nordborg og var dermed den fjerdestørste maskinindustrivirksomhed i Danmark.

Danfoss var dog ikke alene. I slutningen af 1990'erne var der næsten 400 jern- og metalvirksomheder i Sønderjylland. De stod for over 10% af den økonomiske aktivitet i landsdelen og tegnede sig for mere end 40% af eksportværdien til udlandet. En af dem var JF-Fabrikken i Sønderborg, der var grundlagt af fabrikant J. Freudendahl i 1951. I midten af 1960'erne var det byens største arbejdsplads med o. 1.000 ansatte. Andre større virksomheder var Hydro Aluminium i Tønder, Brødrene Gram i Vojens og Dansk Stålkonstruktion Sønderjyllands Maskinfabrik. I 1991 blev Mærsk Container Industris fabrik i Tinglev taget i brug, men indstillede produktionen af kølecontainere i 2006.

Teglværksindustrien var en af de gamle industrigrene i landsdelen. I midten af 1960'erne var der endnu 15 teglværker omkring Nybøl Nor, men mekanisering af produktionen betød færre arbejdspladser. Der var også fusioner og opkøb af teglværker, mens andre lukkede. Blandt dem var Cathrinesminde Teglværk på Broagerland i 1968 samt »Island« og »Grønland« i Egersund i henholdsvis i 1983 og 1994. Sidstnævnte levede dog videre i nogle år som keramikfabrik – i daglig tale kaldet »e potfabrik«.

Inden for fødevarerindustrien var mejerisektoren præget af et utal af sammenlægninger og nedlæggelser. I 1950 var der endnu

Jørgen Mads Clausen (født 1948) gik i sin fars fodspor og blev i 1996 administrerende direktør for Danfoss. I 2007 var der o. 22.000 ansatte fordelt på 61 fabrikker i 25 lande.

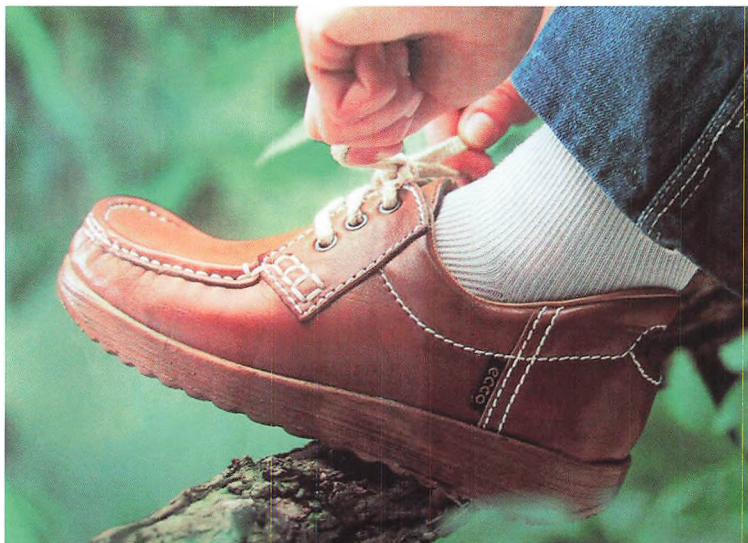
Danfoss fik betydning for beskæftigelsen i hele Sønderjylland. Eeks. »eksporterede« Tønder i midten af 1950'erne daglig arbejdskraft til virksomheden med en bus, der fik et kommunalt tilskud. På Als var de regionale virkninger markante. Det gjaldt ikke kun beskæftigelsen og Nordborgs udvikling som bysamfund, men også infrastrukturen med bl.a. Allsundbro og lufthavn. Virksomheden var også stimulerende for uddannelse og forskning og spillede en betydelig rolle ved tilblivelsen af Alsion i Sønderborg.

116 andelsmejerier, i slutningen af 1960'erne var antallet halveret. Udviklingen fortsatte imidlertid, så der i 2001 kun var 9 tilbage. Blandt dem havde Bov Mejeri i Kruså udviklet sig til en meget stor virksomhed. I 2006 modtog den 300 ton mælk om dagen, der i forarbejdet stand forlod virksomheden som fetaost m.m. Strukturtilpasningen gjorde sig også gældende på slagteriområdet.

I Aabenraa var den unge Jens Terp-Nielsen i 1953 med til at starte »Sønderjyllands Sækkefabrik A/S« i lejede lokaler på havnen. To år senere blev han eneejer. Ud fra sit motto »tjen hvad du bruger, men brug ikke hvad du tjener« voksede virksomheden og spredte sig over nye områder. I 2003 antog »Sækko« koncernnavnet »Abena«; den var da en af de førende producenter af hygiejneartikler. I 2006 var der o. 1.200 ansatte, lidt over halvdelen i Aabenraa og de øvrige i udlandet.

Det var et markant træk i udviklingen, at den industrielle vækst ikke længere var bundet til de gamle centre herfor i landsdelen, men spredte sig til andre egne. Flere af de nævnte virksomheder med Danfoss i spidsen var eksempler herpå. Men det gjaldt også det vestlige Sønderjylland, der traditionelt var svagt industrielt udviklet. Her oplevede Tønder et industrielt eventyr. Blandt de nye sværvægtede var Brødrene Hartmann A/S Tønder, Hydro Aluminium, Burmeister & Wain Energi A/S og Heat Transfer Tønder. Mens den industrielle vækst i den østlige landsdel i reglen var et resultat af lokale iværksættere, var udviklingen i Tønder præget af udflytning fra hovedstaden mv. Hertil bidrog en ny egnsudvik-

Ecco-sko gik i bogstaveligste forstand verden rundt – bl.a. kendt for god pasform og gode såler. I Sønderjylland blev virksomheden et vigtigt led i industrialiseringen af Vesterregnen. Modellen hedder Ecco Joke, den blev introduceret i 1978.

lingslov i 1958 og det nogle år tidligere oprettede Sønderjyllands Erhvervsråd.

Væksten på vesteregnet fandt dog ikke kun sted i Tønder. I Bredebro stiftede Karl Toosbuy i 1963 skotøjsfabrikken »Ecco«. Fyrre år senere var det en verdensomspændende koncern med fabrikker og salg i mange lande med o. 12.500 medarbejdere. Der var også eksempler på vækst i brancher, hvor produktionen normalt foregik i små enheder. Det gjaldt bl.a. Kohberg Brød i Bolderslev, der fra at være et lokalt rugbrødsbageri blev en betydelig virksomhed.

I Sydslesvig blev Danfoss også en af de store virksomheder. Det indledende skridt blev taget i 1958 ved ibrugtagning af den første fabriksdal i Flensborg. Også her gik det stærkt. Fra en start med 150 ansatte i vinteren 1958-59 var der 900 beskæftigede i 1966. I 1971 var tallet vokset til næsten 2.000. Hermed var Danfoss blevet Flensborgs største virksomhed, en position der blev holdt i adskillige år.

En anden af byens store arbejdspladser var skibsværftet, der oplevede flere op- og nedture. I de første år efter krigen udførte det stort set kun reparationer og bygning af fiskerbåde, men i 1950 blev der nybygget fire fragtdampere og et motorfragtskib. Herpå løb det ene skib efter det andet af stabelen samtidig med at beskæftigelsen blev fordoblet. I 1979 blev der taget en ny flydedok i brug og tre år senere en 270 m lang værftshal, der gjorde det muligt at bygge skibe »inden døre«. Der var på det tidspunkt o. 1.400 medarbejdere. Nogle år senere løb værftet ind i økonomiske vanskeligheder, men kom efter en reorganisering i 1990 på

»Crusauer Kupfer- und Messingfabrik« havde rødder tilbage til Christian 4.s tid. I 1960 sang den på sidste vers og lukkede to år senere. I kraft af en stor indsats fra den danske skoleinspektør i Koppermølle, Bodo Daetz, og hans hustru Gisela, blev mindet om Koppermøllen ved Kruså dog bevaret for eftertiden – dels i form af de Nyboder-lignende arbejderboliger og dels ved den museumsvirksomhed, der blev påbegyndt på stedet. Fotografiet af virksomheden peger således fremad, da det er Bodo Daetz og sønnen Dirk Daetz, der er afbilledet som tilskuere til produktionen.

ret kurs. Fra da af blev Flensburger Schiffbau-Gesellschaft en succes historie med fulde ordrebøger. Det gjaldt ikke mindst bygningen af de såkaldte »Roll-on/Roll-off« fragtskibe og færger, der blev en flensborgsk specialitet. Værftet havde i 2008 o. 800 medarbejdere.

I slutningen af 1990'erne blev mobiltelefonfabrikken Motorola med komet fart Flensborgs største arbejdsplads med over 2.000 ansatte, men væksten var kortvarig. En ældre virksomhed var Flensburger Brauereien AG, der var kendt for sin karakteristiske ølflaske med patentprop. Derimod gik det tilbage med den traditionsrige romfabrikation, hvoraf hovedparten enten ophørte eller produktionen ligesom den legendariske Bommerlundersnaps blev forlagt til andre steder.

Uden for Flensborg kunne Koppermøllen i Kruså ikke klare omstillingen til de nye tider. I 1962 blev nøglen drejet om efter mere end 300 års virke. Det samme gjaldt to årtier senere det store jernstøberi Carlshütte i Büdelsdorf ved Rendsborg. I Husum måtte et mindre værft indstille virksomheden. Til gengæld blev byen i 1990'erne ikke kun et centrum for produktion af vindmøller men også sæde for verdens største messe for vindkraft. I Læk var det trykkeriet Clausen & Bosse, der fra en beskedent start i 1951 udviklede sig til en af de førende virksomheder i branchen. Som helhed var der i Sydslesvig dog ikke tale om den samme industrielle vækst, som det var tilfældet nord for grænsen.

Grænsehandel, vognmænd og speditører

I 1975 var der i Sønderjylland endnu 224 lokaliteter med mindst én købmand eller brugs. I 1996 var det indskrænket til 113 lokaliteter. Butiksdøden gik især ud over de små bysamfund. Fremkomsten af supermarkeder og lavprisvarehuse ramte dog ikke kun de

traditionelle kolonialbutikker, men kunne også mærkes af flere specialbutikker. Udviklingen gik i samme retning i Sydslesvig, men ikke helt med samme hast. I Flensborg var flere store indkøbscentre og varehuse med til at præge billedet.

Et særligt fænomen inden for detailhandlen var grænsehandlen. Den var ikke af ny dato, men den fik stor betydning. I de første efterkrigsår var det bl.a. sydfrugter, der dukkede tidligere op på det tyske marked, som lokkede danskerne til de såkaldte bananboder syd for grænsen. Omvendt var billigere fødevarer i Danmark – og her specielt mejeriprodukter – en magnet for tyske indkøbere. Da der i 1958 blev sendt 15.000 tons usaltet kølehus-smør på markedet med prisdyk til følge, udbrød der en veritabel smørstorm, hvor flere tusinde tyskere daglig kom til Padborg for at handle. I de følgende år var det fortsat mejeriprodukter, der toppede indkøbslisten. Andre varer var brød, gaveartikler, møbler, dieselolie – og en tid også porno.

Høje punktafgifter og en højere moms bevirkede, at danskernes interesse for indkøb syd for grænsen tidligt samlede sig om tobak, slik og kosmetik samt øl, vin og spiritus. Indkøbslysten blev dog dæmpet af restriktive rejsegodsbestemmelser, der kun gav et meget begrænset spillerum for legal indførsel. Men efter Danmarks medlemskab af EF i 1973 fik kombinationen af gradvist lempede rejsegodsbestemmelser og gentagne forhøjelser af punktafgifter strømmen til de tyske grænsekiosker og -butikker til at vokse støt. Med den såkaldte »påskepakke« i 1986, der bl.a. førte til en drastisk forhøjelse af benzinafgiften, blev strømmen til en flod. Incitament til grænsehandel blev dog mindsket i 1990 ved en reduktion af den danske benzinafgift og efterfølgende lettelse af nogle punktafgifter. Senere fulgte andre lempelser og afgiftsnedsættelser.

I pressen blev der talt om den »skæve« grænsehandel. Skæv i den forstand, at danskerne i det meste af perioden lagde større beløb i tyske butikker end tyskerne i Danmark. Det svingede imidlertid i takt med afgifter, rejsegodsbestemmelser m.m. I 1980 var forskellen i værdien af danskernes og tyskernes samlede indkøb på den anden side af grænsen tre til én, i 1996 tre til to. At der ikke var tale om småpenge fremgik af flere undersøgelser, der godtgjorde, at sønderjyderne i mange år skønsmæssigt lagde 10% af deres indkøbskroner syd for grænsen.

Et trækplaster var i mange år de såkaldte »spritruter« eller »smørruter«, der med udgangspunkt i Flensborg og andre destinationer besejlede de lokale havne. Et udtryk herfor var det, at antallet af indrejsende ved havnen i Flensborg steg fra 70.000 i 1957 til det i 1969 nåede et maksimum med 2,2 mio. indrejsende. Herpå gik det gradvist tilbage, indtil ophævelsen af det toldfrie

Fra en beskeden start i 1963 gjorde fabrikant Karl Toosbuy (1928-2004) skotøjsfabrikken Ecco i Bredebro til en verdensomspændende koncern med fabriker og salg i mange lande. I 2006 var der o. 12.500 medarbejdere. De største markeder var USA, Tyskland og Rusland.

»Spritbådene« på Flensborg Fjord og tilgrænsende farvande var i mange år et særligt indslag i grænsehandlen. Her er nogle af dem ved kaj i Sønderborg.

salg i 1999 næsten helt satte en stopper for udflugtssejladsen.

Flensborg havde mistet sin handelsflåde under krigen, men den blev hurtigt genskabt, og i 1982 rådede byens redere over 62 skibe. I sammenligning hermed var den sønderjyske tonnage beskednen. I 1979 blev det sidste af A/S Rhederi M. Jepsens skibe solgt, hvorpå Jepsen-koncernen koncentrerede sig om sine aktiviteter til lands – primært i Østen.

Mens Sønderjylland var agterud til søs med egne skibe, blev landsdelen førende inden for landtransport, der blev det vigtigste private serviceerhverv. Det var specielt eksport og import med lastbiler, der blev et sønderjysk kendemærke. Mængden af eksporteret gods fra Danmark til Tyskland og andre destinationer ad landevejen var endnu beskednen i de første efterkrigsår, men herpå gik det stærkt. I anden halvdel af 1950'erne oversteg lastbiltransporterne mængden af eksporteret gods med jernbane og voksede herpå yderligere år for år. De sønderjyske vognmænd forstod at tage deres andel heraf.

Ved grænsen var Padborg hjemsted for flere speditører og vognmænd, men væksten i eksporterhvervet kom i de første årtier også Kruså til gode. I 1956 blev der taget en ny told- og politibygning i brug samt et forbedret vejnet over grænsen. Samtidig blev der åbnet en stor Transigtård med servicestation, omlade- og vaskelads, told- og veterinærkontrol og kontor for Foreningen af Danske Eksportvognmænd. Her søgte de fleste danske eksportbiler ind.

Med Danmarks medlemskab af EF i 1973 fik vognmandser-

hvervet nye impulser. I de følgende år blev styrkeforholdet mellem biler, skibe og tog i den danske udenrigshandel forrykket mærkbart til bilernes fordel og nåede 1980-82 næsten op på siden af skibstransporterne. Det øgede branchens fokus på grænseområdet. Her fik åbningen af motorvejen i 1978 og det dansk-tyske toldområde pendulet til at svinge tilbage til Padborg, der blev det nåleøje, som så godt som al lastbiltrafik mellem Danmark og det sydlige udland skulle igennem. Det gjorde Padborg til en transportby af første rang. I alt var der i 1987 i Padborg-Kruså området ca. 100 virksomheder, der var beskæftiget med international transport. I slutningen af 1990'erne var der o. 335 transportvirksomheder i Sønderjylland. De bidrog med næsten 10% af den økonomiske aktivitet i landsdelen og stod for 8% af alle transporttydelser i Danmark.

Mens turismen kun havde en begrænset betydning for den økonomiske udvikling i Sønderjylland, forholdt det sig anderledes i Sydslesvig. Det gjaldt specielt vadehavsøerne Sild, Før og Amrum og den vestligste del af halvøen Ejdersted med St. Peter-Ording, der blev magneter for ferie og kurophold i stor stil. Det gav god beskæftigelse til hoteller, restauranter, ferieværter, butikker m.m. samt for øernes vedkommende også transporterhvervet. Westerland på Sild blev særlig kendt for sin strandpromenade, eksklusive forretninger og højhuse. Øen blev o. år 2000 besøgt af ca. 650.000 gæster årligt.

Offentlig vækst

Som årene gik, blev det offentlige – i bred forstand – den største arbejdsgiver. I Sønderjylland var det i slutningen af 1990'erne tilfældet i to tredjedele af kommunerne. Ikke uventet hørte Haderslev, Sønderborg og Aabenraa til dem, der toppede listen. Der var mange lighedstræk i udviklingen nord og syd for grænsen, men der var også forskelle. Det gjaldt bl.a. organiseringen af sygehusvæsenet, der var drevet af det offentlige i Sønderjylland og som en blanding af offentlig og privat virksomhed i Sydslesvig. En anden forskel var den markante vækst nord for grænsen i antallet af vuggestuer, børnehaver og fritidshjem, der var med til at muliggøre kvindernes indtog på arbejdsmarkedet. Tilsvarende skete der en stor udbygning af de sociale pasnings- og plejefunktioner.

Der var fortsat kaserner i Haderslev, Sønderborg og Tønder – sidstnævnte indtil 2002 – samt en tid lang i Søgård og ved Padborg. Hertil kom i 1951 Flyvestation Skrydstrup ved Vojens. Den økonomiske betydning var begrænset til nærområdet. Anderledes i Sydslesvig, hvor militæret blev en vækstfaktor i hele landsdelen.

I 1918 etablerede landmand Niels Therkelsen en vognmandsforretning i Løgumkloster, der senere blev overtaget af sønnen Hans Peter Therkelsen. I 1951 blev der indviet hovedkontor i Kruså og i 1975 transportcenter i Padborg. Da havde firmaet H.P. Therkelsen A/S slået sit navn fast som et af de store i branchen. På billedet ses tredje generation, Mogens Therkelsen (født 1946).

I mange år husede kasernen i Haderslev Slesvigske Fodregiment og Slesvigske Fodregiments musikkorps. Fodregimentet blev nedlagt, men musikkorpsen lever videre som Slesvigske Musikkorps. Her er det fotograferet sammen med soldater i Haderslev i 2008.

Det var en følge af den vesttyske genoprustning, efter at Forbundsrepublikken i 1955 var blevet medlem af Nato.

I Flensborg og omegn fik det en særlig betydning. Det stillede nye krav til infrastruktur med opførelse af flere tusinde boliger og et omfattende kasernebyggeri. De blev i begyndelsen af 1980'erne beboet af o. 8.000 soldater. Der var endvidere ca. 2.000 civile medarbejdere. Det gjorde forbundshæren til en af de største arbejdsgivere i området. Billedet var – om end i mindre målestok – det samme ved de andre militære forlægninger i bl.a. Ekernførde, Glücksborg, Husum, Kropp, Læk, List, Olpenitz, Rendsborg, Slesvig, Sæd og Tarp.

I 1988 var der 62.000 soldater i landet Slesvig-Holsten og o. 24.000 civilt ansatte. Murens fald det følgende år og den tyske genforening førte imidlertid til en kraftig reduktion. Det satte sig spor overalt i Sydslesvig. I Flensborg blev den militære tilstedeværelse en skygge af sig selv, men marineskolen i Mørvig blev dog opretholdt. Tilsvarende blev mange kaserner, depoter m.m. lukket rundt om i landsdelen. Sammenlagt var der tale om et betydeligt dræn af købekraft, investeringer og arbejdspladser, som i anden halvdel af 1990'erne forstærkede den negative udvikling på arbejdsmarkedet i Sydslesvig.

Stabil var derimod beskæftigelsen på en anden stor offentlig arbejdsplads i Flensborg. Det var det vesttyske centralregister for motorkøretøjer, som byen blev hjemsted for i begyndelsen af 1950'erne. I 1958 blev Kraftfahrt-Bundesamt også centralregister over trafiksyndere. Da myndighederne i 1974 indførte et pointsystem, der kunne føre til frakendelse af kørekortet, blev det at få »Punkte« i Flensborg et mundheld i hele Forbundsrepublikken. I 2007 var der registreret ikke færre end 8,4 mio. trafikanter. Det centrale motor- og synderegister gav samme år beskæftigelse til over 1.000 ansatte.

Moderniseringen af samfundsstrukturen

Den økonomiske vækst gik hånd i hånd med udbygningen af infrastruktur m.m., der antog et hidtil uset omfang. I takt med væksten i trafikken blev der anlagt mange nye veje. En af dem var motorvejen, der blev en trafikal navlestreng mellem Danmark og Tyskland. Der kom lufthavne, nye broer og andre forbedringer af kommunikationen. Byerne ændrede udseende ved sanering af gamle kvarterer, anlæg af gågader og nye store boligområder. Vand- og strømforsyning blev udbygget; det samme gjaldt forsyning med fjernvarme og naturgas. Men ikke nok med det; kystsikringen blev forbedret og hele landskaber omformet, så de blev mere tjenlige til bosætning og erhverv. Det blev, som tiden gik, mødt af en modbevægelse med naturgenopretning, fredning og nationalparker på programmet.

Landskab og kystsikring

I Sydslesvig kom det stort anlagte egnsudviklingsprogram, Program Nord, til på afgørende vis at ændre landskabet. Det tog i 1953 udgangspunkt i Flensborg landkreds og Sydtønder kreds, men blev i de følgende år gradvis udvidet til hele den slesvigholstenske vestkyst og kom fra 1972 også til at omfatte den sydslesvigske østkyst. Sammenlagt drejede det sig i 1978 om 736.502 ha. Der var da plantet utallige km læhegn, anlagt veje, skov, afvandingskanaler, grøfter og gennemført andre forbedringer i stor målestok. Som helhed var der tale om et af de største projekter af sin art i Forbundsrepublikken.

Stort anlagt var også de omfattende forbedringer af kystsikringen, der fandt sted i disse år. Den katastrofale stormflod i Holland i 1953, der kostede 1.800 mennesker livet, fik de slesvigholstenske myndigheder til at forstærke og udbygge 280 km diger. Herved opstod også to nye koge – Friedrich-Wilhelm Lübke-Koog og Hauke-Haien-Koog.

Der blev god brug for de nævnte tiltag ved stormfloden i 1962. I Hamborg kostede den 315 døde og mange hjemløse. I landet Slesvig-Holsten omkom ingen, men 6.000 blev evakueret og de materielle skader var meget omfattende. Halligerne, Amrum og Sild led alvorlig skade, mens digerne på fastlandet brød sammen

Efter frisisk skik blev den store sluse i det fremskudte dige behørigt indviet den 20. september 1980 med en kædedans inden Vidåen fik frit løb. Blandt de mange glade deltagere ses i midten af billedet forfatter og museumsmand, lærer H.E. Sørensen (med skæg) og til højre for ham amtsvej- og vandinspektør Knud Jensen. Et år senere var diget færdigt og modstod uden problemer den første stormflod.

flere steder. Det ansporede til yderligere forstærkning af digerne og andre forbedringer. Opførelsen af Eidersperwerk var et led heri. Da det blev indviet i 1973 havde det forkortet digelinjen ved Ejderens udmundning fra 62 km til 4,8 km. Det centrale anlæg var forsynet med 5 svære sluseporte, der regulerede tidevandet, og som kunne lukkes i tilfælde af stormflod.

Stormfloden i 1962 havde kun anrettet begrænsede skader nord for grænsen, men gav stof til eftertanke. I 1975 afgav et stormflodsudvalg betænkning om sikring af Tøndermarsken. Blandt forslagene var opførelsen af et nyt fremskudt dansk-tysk dige. Behovet herfor blev understreget, da en voldsom stormflod den 3. januar 1976 bevirkede, at 20.000 mennesker måtte evakueres i området mellem Tønder, Højer og Ribe. Syd for grænsen var der digebrud 12 steder. Det førte i 1978 til en dansk-tysk overenskomst om bygningen af et 12 km fremskudt dige mellem Emmerlev Klev og Hindenburg-dæmningen. Det stod færdigt i 1981 og omfattede bl.a. en ny sluse ved Højer. Det inddæmmede areal, Margrethe Kog, blev anlagt som en saltvandssø til glæde for de mange trækfugle. Det samme gjaldt Beltringharder Koog, der op-

stod i 1987, da der blev anlagt et nyt dige mellem den nordlige del af Nordstrand og fastlandet.

De to projekter var udtryk for en øget interesse for naturbeskyttelse, der opstod som en modvægt til det stadig mere intensivt udnyttede landskab, og som havde bevirket, at vadehavet mellem Hindenburg-dæmningen og halvøen Ejdersted i 1974 var blevet gjort til et naturbeskyttelsesområde. Det blev forøget, da den slesvig-holstenske del af vadehavet i 1985 fik status som en nationalpark. Loven blev revideret i 1999 med henblik på at finde en balance mellem naturbeskyttelse, traditionelle erhvervsinteresser og udviklingsmuligheder inden for turisme. I 2007 blev der taget skridt i samme retning for den danske del af vadehavet.

På landjorden var der fra slutningen af 1970'erne frem til midten af 1990'erne sammenlagt fredet o. 7.000 ha. Heriblandt var Tunneldalen ved Kruså, Frøslev Mose, dele af Løjt Land, den vestlige del af Rømø og området ved Dybbøl-Vemmingbund. Samtidig blev der gennemført flere naturgenopretningsprojekter, hvor åer fik genskabt deres tidligere bugtede løb, moser og enge gjort til vådområder, og tørlagte søer sat under vand. Blandt de sidstnævnte var Oldenor, der som sø var med til at sikre grundvandet på Nordals. Et af de største projekter af denne art var Slivsø ved Hoptrup; den var udtørret og kultiveret i begyndelsen af 1950'erne, men den blev i 2004 retableret som sø. Som et led i de mange naturprojekter var også afmærkning af vandre- og cykelruter ved Hærvejen på begge sider af grænsen, samt genskabelsen af den gamle gendarmssti langs landegrænsen.

Boliger og byer

På boligområdet skete der en voldsom udvikling i efterkrigstiden, der spændte fra barak til villa. Udgangspunktet var bolignød.

Syd for grænsen var situationen katastrofal. Mens der i provinsen Slesvig-Holsten i 1939 i gennemsnit havde været 3,65 person i hver bolig, havde tilstrømningen af de mange flygtninge bevirket, at der i 1946 var 6,7 person. Det svarede ifølge en undersøgelse i 1948 til, at der var én person for hver 5 m² boligareal. Nogle flygtninge var anbragt i barakker, mens mange andre i kraft af den tvungne indkvartering fik husly i private hjem. For de fleste gjaldt det – flygtninge som hjemmehørende, at de levede som sild i tønde.

Sammenlignet hermed var problemerne i Sønderjylland langt mindre, men også her var der i den første efterkrigstid mangel på boliger. En del af de mange flygtninge, der var kommet til Sønderjylland, bidrog hertil i 1945, idet de ikke kun lagde beslag

Som et led i den såkaldte Sydjyllandsplan fik Aabenraa til-ladelse af Boligministeriet til ekstraordinært at bygge 252 lejligheder ud over den normale årlige kvote. Det var byens to store andelsboligforeninger der gik sammen om dette byggeri, Guldbjergparken, ved Petersborg. Da det stod færdigt i 1967 var boligsituationen for alvor i bedring i byen. Det gjaldt også boligstandarden. Året før havde de to andelsboligforeninger da også valgt sloganet »Det er godt at bo godt« som motto for en boligudstilling i Guldbjergparken.

på offentlige bygninger, men også var indkvarteret hos private. Det var imidlertid ikke flygtningene, men kombinationen af en øget befolkningstilvækst og et faldende boligbyggeri i krigsårene, der bevirkede, at tiden frem til 1960 var præget af stor efterspørgsel på boliger i Sønderjylland. Ord som »bolignød« og »boligmangel« dukkede ofte op i den lokale debat og var et tilbagevendende emne ved boligforeningernes generalforsamlinger. Barakker og boligvogne var en del af løsningen for de husvilde. Andre måtte længe stå i kø for at få en bedre lejlighed eller for at kunne flytte hjemmefra. Hertil kom, at mange ældre boliger var i en dårlig forfatning.

Vejen frem på begge sider af grænsen var nybyggeri. I Husum var der i årene mellem 1937-50 kun opført 22 enfamilieshuse og 25 flerfamilieshuse. I 1950'erne var det derimod 567 enfamilieshuse og 90 flerfamilieshuse og i 1960'erne henholdsvis 667 og 93. I Tønder var boligbyggeriet meget beskedent under besættelsen, men gik herpå kraftigt i vejret. I 1950'erne blev der opført 204 ejendomme med 376 boliger; i 1960'erne steg det til 407 ejendomme med tilsammen 594 boliger.

I de større byer var boligforeningerne en motor i udviklingen. I Aabenraa havde Kolstrup Boligforening og Aabenraa Andelsboligforening fra starten i begyndelsen af 1940'erne og frem til 1970 tilsammen opført over 1.200 boliger. Det svarede til halvdelen af samtlige nyopførte boliger i byen i det nævnte tidsrum. Tilsvarende befæstede Sønderborg sin stilling som lejlighedernes by. Alene i årene 1961-70 blev der her inkl. forstæder opført 3.157 boliger; lidt over halvdelen var i etagebyggeri. Selv om parcelhusbyggeriet tog fart fulgte boligforeningerne med.

Solobyggeriet ved havnefronten i Sønderborg. Efter at Solofabrikken A/S lukkede i 1998 udspandt der sig en livlig debat om den fremtidige benyttelse af området. Det blev byens to store boligforeninger, der kom til at sætte dagsorden. Facaden mod Sdr. Havnegade, der minder om de gamle hansestæders arkitektur, blev i 2005 afsluttet med reliefportrætter af bestyrelsen for Boligforeningen af 6.12.1942.

Som tiden gik, fik flere – og mindre – familier stadig større boliger. Parcelhuset blev den foretrukne boligform og kom til at præge byernes forstæder. Ved indgangen til det 21. årh. var lidt over halvdelen af alle boliger i landsdelen parcelhuse, mens lidt under en fjerdedel var etageboliger; de øvrige fordelte sig hovedsagelig på rækkehuse og stuehuse. Syd for grænsen havde det omfattende byggeri bevirket, at de i 1948 før omtalte 5 m² boligareal pr. indbygger i 1995 var vokset til 38 m²; der var da i gennemsnit kun to personer i hver bolig.

Samtidig var boligstandarden blevet stærkt forbedret. Mens centralvarme, adgang til varmt vand og eget bad i tiden før 1945 havde været forbeholdt et mindretal, var de fleste boliger udstyret hermed i 1970'erne. Det var også en følge af denne udvikling, at indehaverne af de sidste 20 »das'er« i Aabenraa måtte kapitulere og i 1974 gå over til »træk og slip«, da kommunen ophævede den hidtidige natrenovationsordning.

Efterhånden som sanering i 1950'erne og 1960'erne gjorde indhug i den ældre boligmasse, forsvandt adskillige af de gamle huse. I Tønder gik det i 1959 så stærkt, at Jyske Tidende betegnede byen som »bomberamt«. Efter at Turistforeningen flere gange forgæves havde råbt vagt i gevær, gav utilfredsheden med udviklingen i den indre by i 1962 stødet til oprettelsen af Fondet til bevarelse af gamle huse i Tønder. Med fondet som primus motor blev der herefter i gennemsnit restaureret ét hus om året.

I Haderslev blev spørgsmålet aktuelt, da ejendommen Torvet 4 var blevet skadet af brand. Det førte i 1964 til stiftelsen af Selskabet til Bevarelse af gamle Bygninger i Haderslev. I Aabenraa var det Byhistorisk Forening, der i de samme år var medvirkende til,

Sønderborg lufthavn blev i 1960'erne et trafikalt knudepunkt, som fik betydning ikke kun for Als og Sundeved, men også andre dele af Sønderjylland og Sydslesvig. I forgrunden en af Cimber Airs flyvemaskiner. I 1947 havde Aabenraa forsøgt at gøre sig gældende inden for luftfarten med stiftelsen af »Sønderjyllands Flyveselskab A/S«, der erhvervede et 50 tdr. land stort areal ved Rødekro. I 1951 blev den kommunale landingsbane godkendt som »grænselufthavn«, men den fik aldrig luft under vingerne. Det blev i stedet lufthavnen ved Sønderborg og den militære lufthavn ved Skrydstrup, der fik betydning for den civile luftfart.

at den hidtidige kurs blev lagt om. Fra privat hold blev der også taget initiativer. Det gjaldt bl.a. firmaet Jepsen & Co, der fra 1980'erne opkøbte og restaurerede mange ejendomme i Sønderjylland.

I Sydslesvig var problemstillingen den samme. I Flensborg blev der bevaret adskillige gamle huse, gårdmiljøer og gadepartier. I Slesvig var det bl.a. det maleriske fiskerkvarter i bydelen Holmen. Det samme gjaldt bykernen i Frederiksstad, samt dele af Tønning, Husum, Kappel og den lille by Arnæs ved Slien.

Bestræbelser på bybevaring rokkede dog ikke ved, at mange byer ændrede udseende. I stedet for en kompakt bebyggelse i centrum med udløbere, fik de et mere udstrakt og åbent ydre. Samtidig blev det befolkningsmæssige tyngdepunkt forskudt fra centrum til de nye boligområder i periferien. Det offentlige fulgte trop med anlæg af nye skoler m.m. Det samme gjaldt industri og andre erhverv, der lagde beslag på nye erhvervsområder.

Trafik til lands, til vands og i luften

Velstandsstigningen afspejlede sig også i bilparken. Ved udgangen af 1950 var der kun o. 5.000 personbiler i Sønderjylland. Tyve år senere var tallet vokset til 50.000, og på tærsklen til det 21. årh. var dette tal igen fordoblet. I Sydslesvig var der også tale om en stor vækst. Det stillede nye krav til vejnettet.

I byerne var den gennemgående trafik et voksende problem. Tidens løsen var omfartsveje. I Haderslev blev hovedvejen i 1950'erne ført i en bue vest om byen. I 1968 kunne Prinsesse Benedikte indvi Egersundbroen, der med tilsluttede vejanlæg ledte den gennemgående trafik uden om Gråsten. Tilsvarende betød åbningen af Alssundbroen i 1981 sammen med 11 km nyan-

Billedet ånder fred og idyl – en solskinsdag med blå himmel og får på diget. I baggrunden Hindenburgdæmningen med et tog fra Sild. Naturen kunne imidlertid også vise tænder med stormfloder og materielle ødelæggelser til følge. Nord for grænsen var stormfloden i 1976 et memento herom, men Sønderjylland slap i disse år for større naturkatastrofer.

lagt vej på Als en afgørende forbedring af den trafikale situation i hele Sønderborg-området. Syd for grænsen blev der bygget store omfartsveje omkring Flensborg, Slesvig og Husum.

Ved Rendsborg var den gamle drejebro ved Kielerkanalen et nåleøje for den internationale trafik. Den blev i 1961 erstattet af en tunnel under kanalen. Der gik dog ikke mange år, inden trafikpresset blev så stort, at de mange forbedringer af vejnettet mellem Danmark og Tyskland ikke længere slog til. For at råde bod herpå blev motorvej A 7 fra Hamborg videreført til Flensborg og Kolding. I 1978 var man så vidt, at den nye motorvejovergang ved Frøslev kunne åbnes med deltagelse af Dronning Margrethe og forbundspræsident Walther Scheel.

Mens det var presset fra fjerntrafikken, der var årsag til etableringen af de mange omfartsveje m.m., var det den voksende lokaltrafik, der tvang kommunerne til at sanere det indre gadenet i de større byer. Skridt hertil var ensretning af færdslen, forbud mod lastbilkørsel og parkering. Derimod var formanden for Aabenraa Handelsstandsforening, Tage Fink, endnu en enlig svale, da han i 1961 foreslog, at man skulle omdanne byens hovedgade til en gågade. Som en anden Cato gentog han det år efter år og vandt til sidst gehør. Vellykkede forsøg andre steder bevirkede, at byrådet i 1967 besluttede, at Aabenraa skulle have sin egen fodgængergade. Den åbnede det følgende år som den første i Sønderjylland, men blev siden efterfulgt andre steder.

Det var ikke kun bilismen, der var i fremmarch; det var også den civile luftfart. Et forsøg på at lave en sønderjysk lufthavn ved Rødekro slog fejl. Mere luft under vingerne fik flyvepladsen ved Sønder-

Den 8. juli 1959 indtrådte der en katastrofe på Haderslev Dam, da der gik ild i en overfyldt turbåd. Det kostede 57 mennesker livet. I 2009 blev der rejst et mindesmærke for dem. Kortet på stenen viser, hvor tragedien fandt sted.

borg, da der i 1957 blev indledt taxaflyvning til København. I 1960'erne blev lufthavnen flyttet til Kær halvø, og der blev påbegyndt ruteflyvning til hovedstaden. Lufthavnen udviklede sig hurtigt til et trafikalt knudepunkt ikke kun for Als og Sundeved, men også andre dele af Sønderjylland og Sydslesvig. En drivende kraft i denne udvikling var det private sønderjyske selskab Cimber Air, som var grundlagt af Ingolf L. Nielsen og blev videreført af hans sønner. I 2007 betjente dets fly 18 ruter i ind- og udland; heraf benyttede knap 80.000 passagerer sig af Sønderborg Lufthavn.

Ved Vojens var det danske flyvevåben med til at bane vejen for den civile luftfart. Efter at startbanen var forlænget fra 2 til 3 km, og der var anlagt nye rullebaner, hangarer, bygninger m.m.,

genopstod den tidligere tyske flyveplads som Flyvestation Skrydstrup. Det gav mulighed for, at der i 1966 blev påbegyndt rute-flyvning til København. I Sydslesvig fik lufthavnen på Sild regional betydning. Derimod blev de øvrige militære lufthavne ikke brugt til civilt formål.

Biler – og siden fly – blev alvorlige konkurrenter til jernbanen. Erkendelsen heraf havde i mellemkrigstiden ført til nedlæggelsen af de smalsporede sønderjyske amtsbaner. I 1950 kom turen til Sydslesvig, da Flensborg landkreds besluttede at erstatte kredsbanerne med busser. Ekernefærde kreds fulgte trop få år senere. Flensborg blev også berørt, da den sidste sporvogn kørte på pension i 1973. På Sild bevirkede fygesand, at damplokomotiverne tit blev afsporede. I 1956 blev de erstattet med ombyggede lastbiler som trækraft for personvognene, men i 1970 blev banen mellem List og Hørnum nedlagt. Ironisk nok var den voksende bilisme til øen imidlertid årsag til, at jernbanen over Hindenburgdæmningen blev dobbeltsporet i 1973, og at der i 2001 blev indsat fem nye 550 m lange biltog, der hver kunne befordre o. 190 biler. På denne måde blev der transporteret o. 450.000 biler om året frem og tilbage til øen.

Indvielsen i 1964 af den nye statshavn i Havneby på Rømø gjorde det muligt at etablere en færgerute mellem Rømø og Sild. For mange trafikanter blev den et kærkomment alternativ til biltoget over Hindenburgdæmningen. Havnen kom imidlertid ikke til at indfri de egnsudviklingsmæssige forventninger til vækst i området.

I første halvdel af 1990'erne var der 12 daglige togafgange hver vej over landegrænsen, heriblandt 4-5 afgang med IC3-tog Flensborg-København tur/retur. Det var i denne sammenhæng, at et IC3-tog i 1992 blev døbt »Flensborg«, og at en af perronerne på byens banegård blev tilpasset til denne togtype.

I de samme år var der store forventninger til de planlagte forbedringer af jernbanestrækningen København-Flensborg-Hamborg. Som en følge af de store bro- og tunnelprojekter blev der truffet Folketingsbeslutning om at elektrificere strækningen fra København til Padborg og at udvide dele af den sønderjyske strækning fra enkeltspor til dobbeltspor. Syd for grænsen blev det tilsvarende besluttet at elektrificere strækningen fra Hamborg til den dansk-tyske grænse.

I 1997 var de store anlægsarbejder tilendebragt. Det førte dog ikke til en forbedring af persontogstrafikken over landegrænsen. Tværtimod ophørte den hidtidige direkte forbindelse mellem Flensborg og København, og det blev i stedet nødvendigt med omstigning i Padborg og Tinglev. Det var som en kommentar hertil, at Flenburger Tageblatt i år 2000 talte om »Grænseland på sidespor«. Gentagne reaktioner fra politisk hold i grænselandet fik ikke den ønskede virkning. Udviklingen aktualiserede derfor det gamle sønderjyske mundheld om, at ventetiden på banegården i Tinglev ville blive trukket fra i skærsilden.

Til vands skete der også ændringer. De faste fragtruter fra de sønderjyske byer til København ophørte. Færgeruten mellem Mømmark og Fåborg blev i 1967 flyttet til de nyanlagte havneanlæg ved Fynshav og Bøjden; det blev en fremtidssikring af færgeforbindelsen mellem Als og Fyn. I 1968 forsvandt den gamle kædetræksfærge ved Egersund, og et par år senere blev færgeforbindelsen mellem Årøsund og Assens indstillet. Derimod blev færgefarten mellem Ballebro og Hardeshøj på Als gradvis udbygget i takt med Danfoss' vækst. En ny færge kunne i 1958 medtage 100 passagerer, 2 rutebiler eller 8 personvogne. Årtier senere havde »Bitten Clausen« plads til 30 personbiler.

Andre steder var der også vækst. Indvielsen i 1964 af statshavnen i Havneby gjorde det muligt at etablere en ny rute mellem Rømø og Sild. Det var skibsreder Asger Lindinger, der tog skridtet hertil og gav bilisterne et kærkomment alternativ til biltoget. I en årrække var Sydslesvig også forbundet med Danmark ved en færgerute mellem Gelting og Fåborg.

Længere mod syd var der en intens trafik – ikke af færger, men af fragtskibe. På strækningen mellem Rendsborg og Holtenau grænsede Sydslesvig op til den mest befærdede kunstige vandvej i verden, Kejsers-Wilhelm-Kanalen, der i 1948 skiftede navn til

Nord-Østersø-Kanalen. I 2005 blev den benyttet af 42.552 skibe med en samlet last på over 88 mio. t.

De lokale trafikhavne var dog gennemgående præget af en reduceret fragtfart. Det var kun i Aabenraa, at det gik anderledes. Her fik nærheden til motorvejen og den anseelige vanddybde i fjorden afgørende betydning. Havnen blev i 1983 udvidet med et nyt stort kajanlæg, Sønderjyllandskajen. Hertil kom den store havn ved Enstedværket. Målt i godsomsætning var det ikke kun en af de største i Danmark, men også Nordeuropas største kulhavn. Den kunne tage selv de største oceangående skibe og var selv udskibningssted for kul, som i pramme blev viderefragtet til andre jyske og fynske kraftværker.

Ny energi

På havnen i Aabenraa havde det gamle højspændingsværk svært ved at klare efterspørgslen. Situationen lettete, da Sønderjyllands Højspændingsværk i 1958 tog et nyt værk i brug på sydsiden af Aabenraa Fjord ved Styrtom i Ensted kommune. Kapaciteten blev fordoblet, men der blev hurtigt brug for en yderligere udbygning, og i 1965 blev en ny kraftværksblok tilsluttet. Den kunne klare

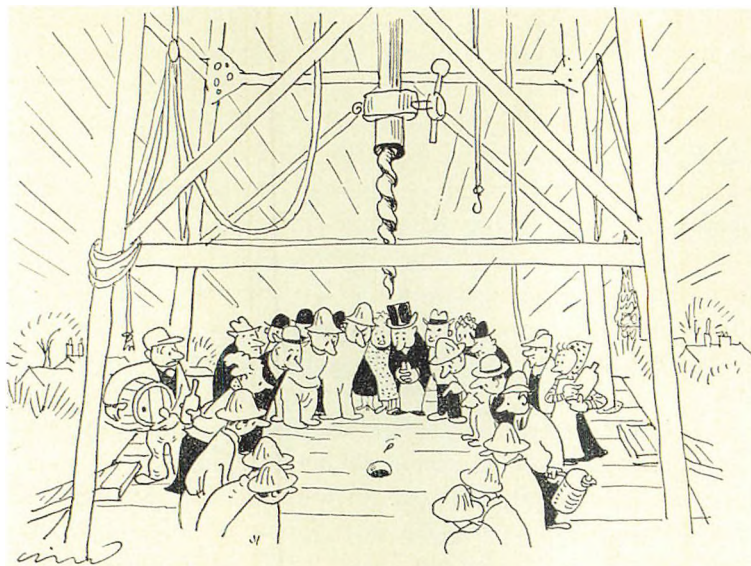
I årene efter 1945 havde det gamle højspændingsværk på havnen i Aabenraa svært ved at klare efterspørgslen. Hertil kom, at det gjorde sig bemærket med en massiv forurening fra de mange tons kul, brunkul og tørv, som hver dag gik op i røg. Det førte i perioder til et anspændt forhold mellem byen og værket. Situationen lettete, da Sønderjyllands Højspændingsværk i 1958 tog et nyt værk i brug på sydsiden af Aabenraa Fjord ved Styrtom. I 1965 blev der tilsluttet en ny kraftværksblok. Den fik i 1979 følgeskab af den endnu større blok 3. Sammen med den høje skorsten er det et markant indslag i landskabet.

150 MW, hvilket var mere end de øvrige anlæg tilsammen. Det var dog for intet at regne i forhold til det næste skud på stammen, blok 3, der, da den stod færdig i 1979, kunne producere 600 MW. Den blev opført og drevet i et samarbejde med Nordwestdeutsche Kraftwerke. Den 78 m høje kraftværksblok og den 183 m høje skorsten samt den store kul- og oliehavn blev et markant indslag i landskabet. Samtidig blev det gamle kraftværk i Aabenraa udfaset. Fra slutningen af 1960'erne udgjorde olie en betydelig del af brændslet, men efter oliekrisen i 1973 skete der en omlægning fra olie til kul. Det blev senere suppleret med halm. Syd for grænsen blev Stadtwerke Flensburg udbygget til en produktion på 170 MW.

Højspændingsværkerne var fortsat afgørende for el-produktionen, men de havde ikke monopol herpå. Oliekriserne gav stødet til en satsning på andre produktionsformer. I Sønderjylland og Sydslesvig blev det meget synligt, efterhånden som den ene vindmølle efter den anden blev sat op. I 2006 kunne de sønderjyske vindmøller dække 26% af elforbruget i landsdelen; det var et godt stykke over landsgennemsnittet. Tilsvarende lå Sydslesvig helt i front i en tysk sammenhæng. I Nordfrislands kreds kunne de o. 600 vindmøller i 2007 producere o. 700 MW og dermed næsten lige så meget strøm som højspændingsværket ved Aabenraa. Ifølge en beregning svarede det til, at vindmøllerne kunne forsyne 400.000 husholdninger på hver tre personer med el om året.

Bygassen oplevede en renæssance i de første efterkrigsår, men herpå faldt forbruget, hvorpå gasværkerne efterhånden blev nedlagt. Mens bygassen »gik af ballonen«, vandt naturgassen frem til opvarmning af boliger og brug i industrien. I Danmark skete det efter at Folketinget i 1979 havde vedtaget en anlægslov om naturgasforsyning. Det statslige selskab Dansk Olie og Naturgas, DONG, skulle etablere og drive transmissionsnettet, mens fem regionale distributionsselskaber skulle levere gassen til forbrugerne. Et af dem var Naturgas Syd, der var et interessentskab af syd- og sønderjyske kommuner.

Naturgassen var dog ikke ene om at erstatte oliefyret. Allerede i midten af 1950'erne var en anden opvarmningsform begyndt at vinde frem. I 1956 blev der stiftet et fjernvarmeselskab i Aabenraa. Det samme skete i Augustenborg og Skærbæk. I de følgende år fulgte flere byer trop. De store anlægsarbejder gik ikke sporløst hen. I Aabenraa talte avisen Hejmdal om »skyttegravstiden«, mens Tønder i 1963 på grund af vejrguderne blev døbt »Nordens Venedig«. I de første år var det olie, der blev brugt i varmecentralerne, men efter prischøkkene i 1970'erne kom kul ind i billedet;

Oh, kære Læser! Tag til Tønder,
 hvis ellers De har Tid og Raad.
 Dog — det er ikke værd, De skynder
 Dem alt for meget med at naa 'et
 Om mange Aar De krum af Ælde
 kan Deres Børnebørn fortælle
 med Stolthed: Jeg var med dengang,
 da Olien — altsaa — ikke sprang!

Aftenbladet
**Måske
 springer
 OLIE
 i nat**

Det dyre
 ved Tønder
 kostet 2,500
SIDST
 der ★ Grund-
 op **OL**

Der var også forhåbninger om et sønderjysk olieeventyr. Efter en række prøveboringer i egnen omkring Tønder vendte Danish American Prospecting Company i 1951 tilbage med et 58 m højt boretårn. Forventningerne steg, da der i januar blev fundet spor af olie. Den 6. marts var overskriften i Politiken: »Spænding i Tønder før olien springer. Produktionsrørene er anbragt«. Den følgende dag var man mindre fortrøstningsfuld, da der, som avisen skrev, ikke havde vist sig »en dråbe olie«.

herefter naturgas i kraftvarmeværker samt andre varmekilder. I Aabenraa og Rødekro var det overskudsvarmen fra Enstedværket, mens det i Sønderborg var et forbrændingsanlæg, der fra 1970 var en central varmekilde.

I Flensborg blev der indført fjernvarme i 1969. To år senere begyndte byens højspændingsværk at levere det varme vand til forbrugerne i byen og flere nabokommuner. Her blev fjernvarmen også grænseoverskridende, da Padborg i 1983 blev tilsluttet nettet. Stadtwerke udviklede sig til den største fjernvarmeleverandør i grænselandet; i 2007 var der tilsluttet o. 16.000 forbrugere til et samlet ledningsnet på o. 600 km. I andre sydslesvigske byer, som f.eks. Husum og Nibøl, var det ikke fjernvarme, men naturgas, der var den mest benyttede opvarmningskilde i hjemmene.

Undervisning, kultur og fritid – træk af udviklingen

I de første årtier efter 1945 var det nationale element endnu med til at præge dele af kulturlivet på begge sider af grænsen og blev brugt som begrundelse for nye tiltag. Det blev gradvist afløst af tanken om et fredeligt nationalt kappestræb og udviklede sig herpå i flere henseender til et samarbejde, hvor konflikt og kultursammenstød var historie. Mangfoldigheden i det kulturelle liv blev samtidig større med stadig flere udtryksformer ved siden af de traditionelle. Her skal hovedtræk i udviklingen omtales.

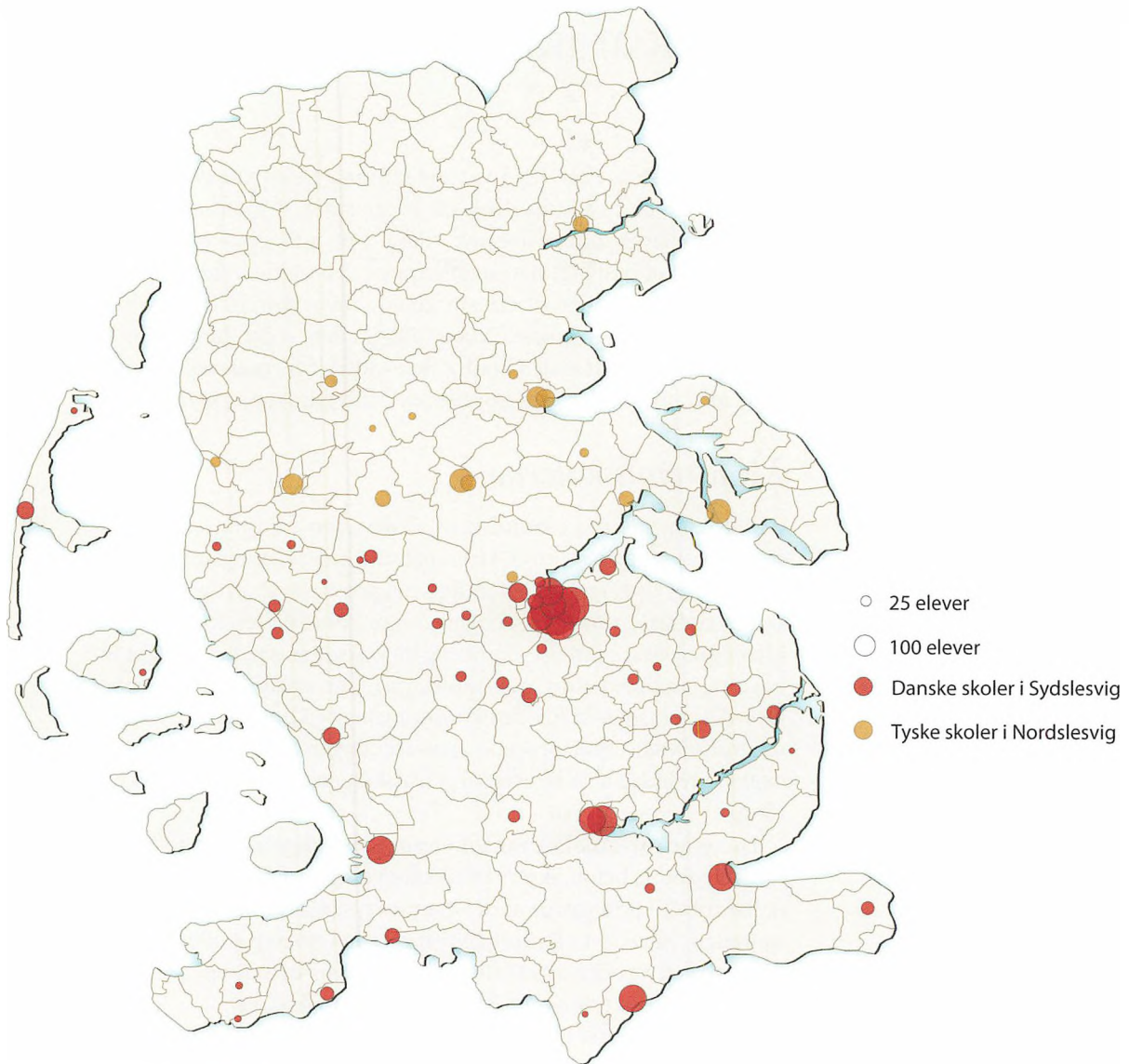
Mindretalsskolerne

I 1945 kom det tyske mindretals skolevæsen i bogstaveligste forstand til at stå på bar bund. I juni påbød Undervisningsministeriet, at al undervisning i de offentlige og private tysksprogede skoler skulle ophøre, indtil lærebøgerne var kontrolleret for nazistisk ideologi og livsopfattelse. Samtidig blev eksamensretten trukket tilbage og embedet som tysk skolekonsulent afskaffet. I december blev der vedtaget en lov om kommunale afviklingsklasser, hvorpå de kommunale tysksprogede skoleafdelinger blev nedlagt. Fremover var mindretallet henvist til privatskoler eller hjemmeundervisning.

De tyske privatskoler var imidlertid beslaglagt af staten som erstatning for de beløb, der var trukket over clearingkontoen i Nationalbanken til udbygning af det hjemmetyske skolevæsen under besættelsen. Mens der i foråret 1945 havde været knap 4.000 børn i de tyske skoler, var der i 1947 kun 200. I praksis betød det, at næsten alle børn fra det tyske mindretal nu gik i dansk skole.

Med den i august 1945 oprettede »Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig« som hovedorganisation blev grunden lagt til et nyt skolevæsen for mindretallet. De første år var meget vanskelige. I 1948 fik mindretallet dog mulighed for at tilbagekøbe 13 af de tidligere privatskolebygninger. Hertil kom i de følgende årtier opførelse af flere nye skoler med hjælp fra Forbundsrepublikken. En af dem var Deutsches Gymnasium für Nordschleswig, der fik eget tag over hovedet i 1964. Mindretallet rådede da over 28 skoler med o. 1.550 elever. Skolernes antal blev reduceret i de følgende år; samtidig dalede elevtallet, men i 1990'erne gik

Mindretalsskoler i Nord- og Sydslesvig 1995

det atter frem. I år 2000 var der o. 1.360 elever i 16 skoler og o. 500 børn i 24 børnehaver.

I Sydslesvig bevirkede det nationale opbrud, at de danske skoler bredte sig som ringe i vandet. Mens der ved den tyske kapitulation kun var 9 skoler, var der i 1950 80 skoler med over 13.000 elever. Fem år senere var elevtallet næsten halveret og i 1965 nede på o.

Kort over mindretalsskolerne i 1995. Cirklernes størrelse antyder de enkelte skolers elevtal. Som udgangspunkt herfor kan sammenlignes med signaturen ovenfor, der illustrerer skolestørrelser på 25 og 100 elever.

Indvielsen den 1. september 2008 af A.P. Møller Skolen i Slesvig med dagens hovedpersoner Dronning Margrethe og skibsreder Mærsk Mc-Kinney Møller. Skolen er skænket til Dansk Skoleforening for Sydslesvig af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. Det er en arkitektonisk perle med udsmykning af Olafur Eliasson og en fornem beliggenhed ved Slien. Skolen er et vidnesbyrd om skibsreder Mærsk Mc-Kinney Møllers varme interesse for det danske mindretal, som også har sat sig spor i andre byggerier i Sydslesvig.

4.000. Herpå gik det atter frem. I år 2000 var der 49 skoler med o. 5.800 elever. Samme år var der 57 børnehaver med o. 1.800 børn.

I de første år efter krigen var der fortsat dansksprogede folkeskoler i Flensborg, men de blev afviklet efter krav fra myndighederne. Fra da af var hele det danske skolevæsen organiseret i privat regi. Hovedaktøren var Dansk Skoleforening for Sydslesvig under skoledirektør Bernhard Hansens energiske ledelse. Indsatsen strakte sig i de første årtier ned til en linje Slien-Danevirke-Tønning. Det var det sydligste, som den danske regering ville støtte et dansk kulturelt virke. I kraft af indsamlinger og rundhåndet støtte fra skibsreder A.P. Møller blev der imidlertid oprettet og drevet flere danske skoler, børnehaver og forsamlingshuse i området syd for Slien – bl.a. i Rendsborg og Ekernførde. Drivende kræfter var Slesvig-Ligaen og Sydslesvigsk Udvalg med formanden professor Lars Hansen Larsen som ildsjæl. I 1969 var tiden dog moden til, at Skoleforeningen overtog driften med støtte fra den danske stat, da Mærsk Mc-Kinney Møller afviklede faderens store driftstilskud.

I forbindelse med udstedelsen af København-Bonn-erklærin-

gerne i 1955 fik det danske og det tyske mindretals skoler ret til afholdelse af anerkendte eksaminer. For Duborg-Skolen i Flensborg betød det, at den herefter selv kunne afholde studentereksamen, der var anerkendt i både Danmark og Tyskland. Skolen fik en stor tilbygning i 1979, men det rakte ikke til det voksende elevtal. Det var baggrunden for, at der i 2008 blev taget et nyt dansk gymnasium i brug i Slesvig. Skolen var skænket af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal og blev indviet med deltagelse af Dronning Margrethe og skibsreder Mærsk Mc-Kinney Møller.

Uddannelse og forskning i Sønderjylland

Både nord og syd for Kongeåen blev der i efterkrigsårene sat skub i udviklingen frem mod færre og større skoler – næret af lovgivningens krav til undervisningen og kommunalreformen i 1970. Mens der i midten af 1950'erne endnu var 300 offentlige skoler i Sønderjylland, var tallet i 1995 reduceret til 113. Andre skoleformer gjorde sig også gældende. I midten af 1990'erne gik hen ved 9% af folkeskoleeleverne i en tysk eller dansk privat skole. Samti-

Ringridning har karakter af en sønderjysk nationalsport, men er også udbredt syd for grænsen. Den er ofte forbundet med byfester og kan strække sig over flere dage. Det er f.eks. tilfældet i Sønderborg og Aabenraa, der huser de to største årlige ringridninger. Som det fremgår af billedet, der er fra Løgumkloster i 2007, består den reglementerede påklædning i hvid eller stribet hue, mørk jakke med hvide bukser, sorte ridestøvler og hvid lanse. Alle ryttere skal to gange igennem 12 forsøg. De der klarer de 24 omgange deltager i omridningen, der afgør kongetitlen. Her kan hullet i ringen blive reduceret helt ned til 5 mm.

dig var interessen for de sønderjyske efterskoler vokset markant. Derimod var tilværelsen blevet mere usikker for højskolerne. Det var et generelt fænomen, men det bevirkede, at bl.a. Danebod Højskole på Als måtte lukke. Der var dog også nye skud på stammen – blandt dem Højskolen Østersøen i Aabenraa.

Det var et markant træk i udviklingen, at udbuddet af ungdomsuddannelser og kortere og længerevarende uddannelser voksede betydeligt. I Sønderjylland fik det flere udslag. Det kunne mærkes, at der var stadig færre, der forlod skolen efter den skolepligtige alder og stadig flere, der tog en adgangsgivende eksamen. Det bevirkede bl.a., at de sønderjyske gymnasier kom til at lide af vokseværk, og at fire af dem fik en HF-afdeling. Med oprettelsen af Sønderjyllands Voksenuddannelse i 1974 blev mulighederne for at få en adgangsgivende eksamen øget betydeligt for andre aldersgrupper.

Med den nye lærlingelovs krav i 1956 om overgang til obligatorisk dagundervisning skete der en revolution på området. Der blev bygget nye handelsskoler i Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa og indrettet en ny handelskostskole i Mommark på Als. Tilsvarende blev der opført en ny teknisk skole i Aabenraa. For både handelsskoler og tekniske skoler gjaldt det, at de i de følgende årtier kom til at rumme en bred vifte af uddannelser og kurser – herunder også gymnasiale uddannelser.

I 1958 havde de sønderjyske sygehuse i fællesskab oprettet Den sønderjyske Sygeplejeskole i Sønderborg. Hertil kom flere kortere uddannelser inden for social- og sundhedsområdet. Sønderborg var også en tid lang hjemsted for Statens Sømmandsskole. I Aabenraa blev der oprettet et børnehaveseminarium og i Højer et håndarbejdsseminarium, mens Løgumkloster kom til at huse flere uddannelsesinstitutioner på det kirkelige område. Statsseminariet i Tønder – Nordens ældste – måtte lukke. Derimod blev seminariet i Haderslev udvidet flere gange.

I mange år havde seminarierne været toppen af den sønderjyske uddannelsespyramide. I 1960'erne begyndte andre institutioner imidlertid at gøre dem rangen stridig. I 1962 så Sønderborg Teknikum dagens lys. Det blev starten på ingeniørstudiet inden for maskinfag og elektronik. Samtidig blev kimen lagt til en ny handelshøjskole i Sønderborg, da der i 1960 blev oprettet en handelshøjskoleafdeling i tilknytning til den eksisterende handelsskole. De blev skilt i 1984, da handelshøjskoleafdelingen sammen med tilsvarende afdelinger i Esbjerg, Varde og Kolding blev omdannet til Handelshøjskole Syd med hjemsted i Sønderborg. I 1997 blev Ingeniørhøjskolen Sønderborg Teknikum fusioneret med denne institution.

Med til traditionerne i Sønderjylland hører også kongefamiliens årlige sommerophold på Gråsten Slot. Traditionen blev indledt i 1936, da Kronprins Frederik og Kronprinsesse Ingrid fik overdraget slottet som en gave fra den danske stat. Billedet er fra 2007.

I 1959 havde Århus Universitet gjort sin entré, da Ellen Dahl, f. Dinesen, skænkede herregården Sandbjerg som kursusjendom. Der gik dog mange år, inden der kom universitetsundervisning til Sønderjylland. Det skete først da Handelshøjskole Syd/Ingeniørhøjskole Syd i 1998 blev fusioneret med Odense Universitet og under navnet Syddansk Universitet fik en afdeling i Sønderborg. Et af varemærkerne her blev uddannelsessamarbejdet med universitetet i Flensborg.

Forskning var dog ikke ukendt i en sønderjysk sammenhæng. Landsarkivet i Aabenraa havde i mange år været et arnested for granskning i landsdelens historie. Tilsvarende blev der på museer og andre institutioner udfoldet forskellig aktivitet. Indsatsen blev styrket i 1976 ved oprettelsen af Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa. I 2004 blev instituttet en del af Syddansk Universitet. I Sydslesvig fik det også betydning, at friserne og det danske mindretal i 1960'erne kom til at råde over egne forskningsinstitutioner i skikkelse af Nordfriisk Instituut i Bredsted og Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg – begge med tilknyttede arkiver.

Der var god brug for de mange uddannelsesinstitutioner i Sønderjylland. I midten af 1990'erne havde 36% af de erhvervsaktive dog stadig ikke en uddannelse, som var afsluttet med eksamen, svendebrev eller lign. I 2004-2005 gik 32% af ungdomsårgangen i det almene gymnasium og 7% i HF. Hvis man sammenligner tallene hver for sig, var der andre danske amter, der havde en lavere gymnasie- og HF-frekvens, men sammenlagt var den –

I Sydslesvig startede Henry Buhl i 1967 Husum Cricket Club, der var en nyskabelse i Sydslesvig. Klubben fik et blivende sted på Mikkellberg ved Hatsted nord for Husum, hvor Henry Buhl og hans kone Dine forvandlede bakkedraget omkring en gammel vindmølle til et nordisk kunst- og cricket-center – med eget cricketstadion. Klubben gjorde sig bl.a. bemærket ved at vinde flere danske mesterskaber og levere spillere til det danske og det tyske landshold.

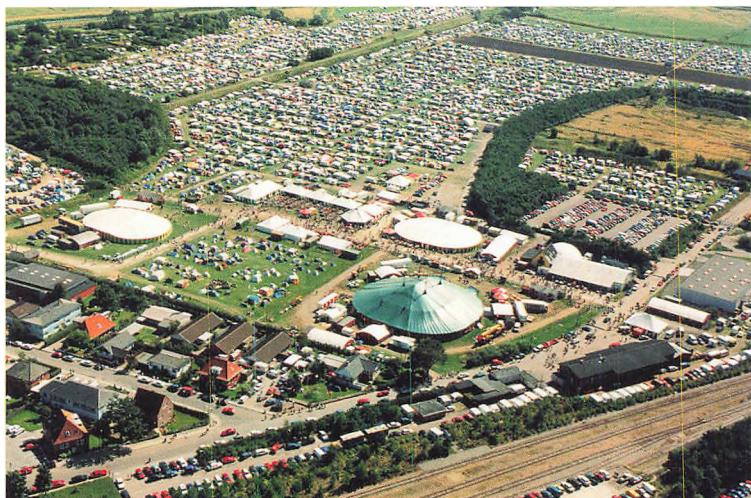
bortset fra Bornholms regionskommune – lavest i Sønderjylland. Derimod lå antallet af kursister ved de sønderjyske voksenuddannelsescentre over middel.

Tradition og fornyelse

Årtierne efter 1945 blev en brydningstid mellem gammelt og nyt inden for den folkelige kultur. Nogle af de faste traditioner kom under pres. Sønderjysk kaffebord og sangbog var nok fortsat kendetegnende for landsdelen – men efterhånden i mindre målestok. Det samme gjaldt afstemningsfesterne, mens markeringen af kongens fødselsdage og genforeningsfesterne ophørte – bortset fra jubilæer. Folkelige foredrag var også på retur, mens pige- og karlegymnastik de fleste steder blev en saga blot. Det kunne mærkes i forsamlingshusene, der fra 1960'erne fik en svindende betydning for det kulturelle liv i landsdelen. Tilsvarende gik de nationale foreninger tilbage. Danske Samfund og Det unge Grænseværn blev afviklet og Sprogforeningen og Skoleforeningen stærkt reduceret.

Mange idrætsaktiviteter blev flyttet til nye sportshaller og idrætsanlæg og fik en ny form. Folkedans, gymnastik, juletræsfester m.m. flyttede til nye centralskoler. Hertil kom, at fjernsynet fik stor indflydelse på den enkeltes vaner efter arbejdstid. Sammen med affolkningen i landbruget, kvindernes indtog på arbejdsmarkedet, pendling til og fra arbejde over større afstande m.m. gav det en ændret livsførelse. Det gik ikke lige hurtigt overalt, og nogle steder formåede man at holde fast i det lokale fællesskab eller dele heraf. Men udviklingen satte sine spor.

Der var dog også nogle af de folkelige traditioner, som levede videre i bedste velgående. Det gjaldt bl.a. ringridning, der var en

To musikarrangementer i 1975 i Bachmanns Vandmølle gav blod på tanden til opstarten på det, der efter flere navneskift blev internationalt kendt som Tønder Festival. Det bevirkede, at livet i byen blev forandret hvert år i slutningen af august, når tusinder af folkemusikinteresserede flokkedes overalt i og omkring de mange spillesteder. Samtidig var festivalpladsen og tilstødende arealer forvandlet til en stor teltlejr. Billedet, der er fra 1999, giver et indtryk af de mange camperende deltagere.

skattet sønderjysk specialitet. Omverdenens interesse herfor blev flere steder stimuleret af de årlige store optog – og frokoster. De frivillige brandværn var tilsvarende med til at præge lokalsamfundet. Amatørteateret var også fortsat levende. Særlig opmærksomhed vakte friluftsstykket »Til arbejde – liv eller død«, der med Arne Aabenhus i spidsen i 1982 blev opført på det nedlagte Cathrinesminde Teglværk. Der fulgte siden flere stykker med rod i landsdelens historie samt en række egnsspil med fællestitlen »Højt til himlen«. I Flensborg var det »Det lille Teater«, der var rammen om dansk amatørteater.

Det traditionelle foreningslandskab i Sønderjylland blev dog også suppleret med nyttilkomne. Kommunalreformen i 1970 bevirkede, at lokalhistoriske foreninger og arkiver skød op som paddehatte. Enkelte var af ældre dato, men behovet for at fastholde lokalsamfundet i de nye »storkommuner« gav stødet til oprettelsen af mange nye. Deres virke blev suppleret af de to store historiske foreninger – Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved. Som en reaktion mod den tilbagegang, som dialekten sønderjysk var udsat for, blev der i år 2000 oprettet »Æ Synnejysk Forening«, stiftet »tæ æ bevarls af æ synnejysk sprog å kultue«. Ét sønderjysk ord havde imidlertid fået en renaissance. Det var hilsenen »Mojn«, der fra at være et nationalt fyord blev et folkeligt symbol på en sønderjysk identitet.

Idrætten vandt yderligere frem alle steder. Sønderjylland var hjemsted for mange, men også mange små idrætsforeninger, de fleste samlet i Sønderjysk Idrætsforening, nu DGI Sønderjylland. I 2005 var der registreret o. 180.000 aktivitetsmedlemmer i lands-

Sønderborg Symfoniske Orkester blev i 1946 udgangspunkt for den selvejende institution Sønderjyllands Symfoniorkester. I 1963 blev orkestret anerkendt som landsdelsorkester med hjemsted i Sønderborg, hvor det i 1977 kunne gøre brug af et nyt musikhus. Orkestret er til stor gavn og glæde på begge sider af grænsen med arrangementer, der spænder over symfonikoncert, kirke- og skolekoncert samt medvirken ved kor- og operaopførelser m.m. I 2007 fik orkestret et nyt hjemsted ved indvielsen af Alsion i Sønderborg med en fortrinlig koncertsal. På billedet er orkestret samlet i lidt mere ydmyge omgivelser.

delen. Nye sportsgrene vandt også indpas. En eksponent herfor var Vojens Ishockey Klub, der blev oprettet i 1963, og som flere gange blev dansk mester. En styrkelse af eliteidrætten var målet med oprettelsen af SønderjyskE som en overbygning på eksisterende ishockey-, fodbold- og håndboldklubber. I Sydslesvig skete der en nyskabelse, da Henry Buhl i 1967 oprettede Husum Cricket Club. Det førte til anlæg af eget cricketstadion på Mikkelsberg, flere danske mesterskaber og leverancer af spillere til det danske og det tyske landshold.

Indtil begyndelsen af 1960'erne var der stort set kun idrætshaller i de sønderjyske købstæder. I de følgende år blev der opført den ene sportshal efter den anden i mange mindre byer og bysamfund. I 2005 var der således én idrætshal på mere end 800 kvm for hver 874 indbyggere i Sønderjylland, mens der i landsgennemsnit var én hal pr. 1.225 indbyggere. I kølvandet herpå fulgte flere svømmehaller.

Festivaler var også et tidens tegn inden for den folkelige kultur i Sønderjylland. Mest kendt af dem alle blev Tønder Festival, der så dagens lys i 1975. År for år blev den stadig større. Det siger noget om omfanget, at det i slutningen af 1990'erne var 1.600 frivillige, der sørgede for, at musikere og publikum fik en god oplevelse under festivalen. Gennem årene blev traditionel og ny folkemusik krydret med folk-rock, jazz, blues og gospel. Det blev til en fornyelse af den danske folkemusikscene samtidig med at Tønder, som det er udtrykt, fik en plads på det folkemusikalske verdenskort. Der var også andre festivaler og musikbegivenheder i grænselandet. Eksempler herpå var Kløftenfestivalen i Haderslev og FolkBaltica i Flensborg.

Fire sønderjyske museumsledere – fra venstre Sigurd Schoubye (Tønder), Holger Jacobsen (Aabenraa), Jørgen Slettebo (Sønderborg) og Hans Neumann (Haderslev). Det var Neumann, der i 1954 stod fadder til en »plan for samarbejde mellem de fire sønderjyske museer«. Efter en lovændring blev den realiseret i 1960. Det var en nyskabelse inden for den danske museumsverden. Det forblev det også efter kommunalreformen i 1970, hvor de nævnte museer blev ejet og drevet af Sønderjyllands Amt og de respektive kommuner. Der er et direkte afsæt herfra til etableringen af Museum Sønderjylland i 2007.

Finkulturen

I 1963 blev Sønderjyllands Symfoniorkester anerkendt som landsdelsorkester med hjemsted i Sønderborg. Det blev til stor glæde for de musikinteresserede med et utal af symfonikoncerter, kirke- og skolekoncerter samt andre arrangementer. I 2007 rykkede orkestret ind i Alsion, der foruden koncertsal også rummer en forskerpark og Syddansk Universitets afdeling i Sønderborg. Drivende kræfter bag opførelsen var Danfoss' administrerende direktør Jørgen Mads Clausen, borgmester A.P. Hansen og Syddansk Universitetet. Med over 28.000 m² under tag, store glas- og marmoragtige granitfacader, og forskellige funktioner er bygningen med Jørgen Mads Clausens ord et »viljens ikon«.

For Sønderjyllands Symfoniorkester betød det, at det fik adgang til en fremragende koncertsal. Dagbladet Politiken hæftede sig ved, at den er »designet uden kompromisser til symfonisk musik, klinger prægtigt. Den er et top tunet kvalitetsinstrument med en efterklangstid på præcis 1,9 sekund. Uhyggeligt følsomt at manøvrere i klangligt«. Alsion kom også til at rumme kiosker og billet salg til den tilknyttede banegård. Det betød med A.P. Hansens ord, at publikum m.fl. »skal gå på universitetet for at få en togbillet«.

I 1974 blev der skabt en pendant til Sønderjyllands Symfoniorkester syd for grænsen ved grundlæggelsen af Schleswig-Holsteinisches Sinfonieorchester, med sæde i Flensburg. Et aktiv blev også Flensburger Bach-Chor, der i 2006 kunne fejre 100-årsjubilæum –

I 2007 blev den genskabte barokhave ved Gottorp Slot indviet af Prinsesse Benedikte og den slesvig-holstenske ministerpræsident Peter Harry Carstensen. I parkens midterlinje ses det få år tidligere opførte »Globushus« med en rekonstruktion af den gottorpske hertug Frederik 3.s berømte globus fra midten af det 17. årh.

i årtier under ledelse af professor Matthias Janz. Den klassiske musik syd for grænsen fik fra 1986 med den årlige Schleswig-Holstein Musik Festival et internationalt pust. De nævnte fyrtårne blev på begge sider af grænsen suppleret af mange hel- og halvprofessionelle orkestre, amatørorkestre af alle slags, bigbands, gardes og kor. Et orkester med en særlig oprindelse var Slesvigske Fodregiments Musikkorps i Haderslev, der i år 2000 skiftede navn til Slesvigske Musikkorps. For bl.a. at tiltrække internationale stjerner på musikområdet indgik en række virksomheder samarbejdet »Kultur i Syd«.

På skuespilområdet blev teatrene i Flensborg, Rendsborg og Slesvig fusioneret i 1974 som en del af »Schleswig-Holsteinisches Landestheater und Sinfonieorchester GmbH«. Derimod led tanken om at oprette en landsdelscene i Sønderjylland med hjemsted i Aabenraa skibbrud. Der blev derfor i hovedsagen fortsat tale om import af forestillinger fra det øvrige land eller udlandet gennem de lokale teaterforeninger. Egne produktioner fandt dog sted på det i 1974 oprettede Egnsteatret Møllen i Haderslev.

På mange måder svarer organiseringen af musik- og teaterlivet i grænselandet til den, der gør sig gældende andre steder. På et

Dronning Ingrid fik både som kronprinsesse og som dronning en meget stor betydning for Sønderjylland – og dermed også for sønderjydernes forhold til Kongehuset. Det er derfor velbegrundet, at Francisca Clausens fremragende billede af Dronning Ingrid er op- hængt i Folkehjems billedsal og udgør et samlende midt- punkt i portrætgalleriet. Her er Dronningen omgivet af alle »sine« mænd – og enkelte kvinder – i den sønderjyske sags tjeneste.

væsentligt punkt adskiller den sig imidlertid herfra, idet det tyske og det danske mindretal spiller en meget aktiv rolle som formidlere af nabolandets kultur på disse områder.

På begge sider af grænsen skete der en markant udbygning af museumsvæsenet. Det var ikke noget særsyn sammenlignet med andre landsdele, men udviklingen fik et særligt forløb dels ved organiseringen af det sønderjyske museumsvæsen, dels ved den bredde og ikke mindst den tyngde, som flere af de nye tiltag fik. Taget i sin helhed blev grænselandet præget af et meget frodigt musealt landskab.

Der blev i 1960 indgået en samarbejdsaftale mellem de fire sønderjyske købstadsmuseer. Det var en nyskabelse inden for den

Arne Aabenhus (1913-2008) blev en drivende kraft i fornyelsen af det sønderjyske amatørteater. Særlig opmærksomhed vakte friluftstykket »Til arbejde – liv eller død«, der i 1982 blev opført på det nedlagte Cathrinesminde Teglværk.

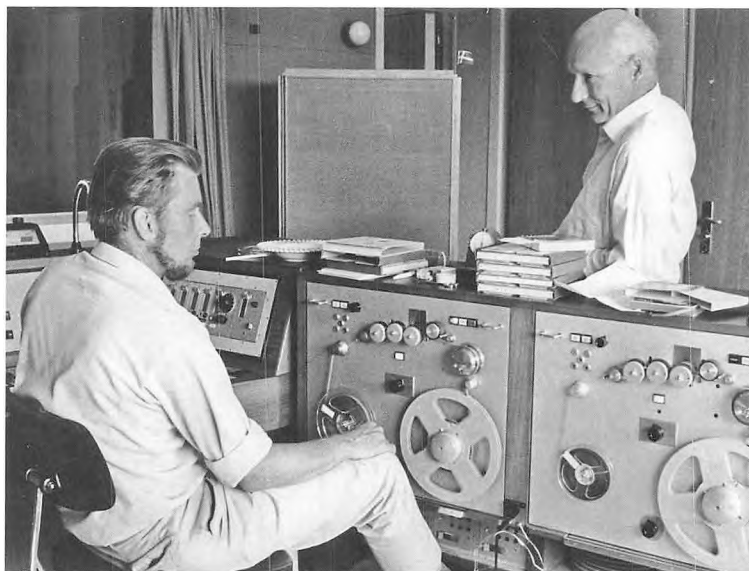
danske museumsverden. I stedet for at udvikle sig til små nationalmuseer havde de sønderjyske museer gennem årtier fulgt hver deres spor. I Haderslev var det arkæologien, i Sønderborg den politiske og nationale historie, i Tønder kunsthåndværk m.m. og i Aabenraa søfart og købstadskultur. Denne specialisering blev nu stadfæstet. Det samme gjaldt retten til inden for de enkelte fagområder at operere i hele landsdelen. Som overbygning blev der etableret et fælles museumsråd – det første af sin art i landet.

Ordningen fortsatte efter kommunalreformen i 1970, hvor de nævnte museer blev ejet og drevet af Sønderjyllands Amt og de respektive kommuner. Der var da også et direkte afsæt herfra til etableringen af Museum Sønderjylland, der var Danmarks tredje største, da amtet blev nedlagt ved udgangen af 2006. Undervejs kom flere museer til. Et af dem var det nedlagte Cathrinesminde Teglværk, der blev vakt til nyt liv som museum over teglværksindustrien; det blev i 2007 af Kulturarvsstyrelsen udpeget som et »nationalt industriminde«.

Syd for grænsen fik det afgørende betydning, da Gottorp Slot efter overflytning af samlinger fra to museer i Kiel i 1950 blev det centrale museum for hele delstaten med vægt på arkæologi, kunst- og kulturhistorie. Blandt klenodierne var bl.a. Nydambåden. I 1999 blev flere andre museer sammenknyttet i »Stiftung Schleswig-Holsteinischer Landesmuseen Schloss Gottorf«. Under denne hat befandt sig også det i 1985 åbnede vikingemuseum i Hedeby. Ved Dannevirke åbnede Sydslesvigsk Forening i 1990 et museum, der i kraft af den unikke placering gjorde det danske mindretal til en central medspiller i formidlingen af områdets historie.

Tæt ved den dansk-tyske grænse opstod der en ny attraktion af internationalt format, da »Nolde Stiftung« i 1957 åbnede dørene til kunstnerens hjem i Seebüll. Her havde Nolde, der var død året før, bestemt, at hans værker skulle vises for offentligheden. Et af rummene var forbeholdt skiftende udstillinger af malerier. Den usædvanligt tætte måde at hænge billederne på er typisk for maleren, der herved ønskede at øge intensiteten og kraften i billedernes udtryk. I de følgende årtier blev Nolde-Museet et valfartssted for kunst- og haveinteresserede.

Den nyere historie havde også sat sig spor i eftertiden. Det gjaldt bl.a. kz-lejrene i Ladelund og Schwesing, det jødiske museum i Rendsborg og Frøslevlejrens Museum. De gentagne deportationer herfra til tyske koncentrationslejre blev genstand for op-sætningen af et mindesmærke på den tyske side af grænseovergangen til Padborg. Tilsvarende blev der opstillet mindsten for de faldne ved besættelsen af Danmark i 1940. På Knivsbjerg mindede det tyske mindretal de faldne, der som frivillige meldte sig

Det var det tyske fjernsyns virksomhed i 1950'erne, der fremkaldte ønsket om et dansk modtræk. Det blev opfyldt, da redaktør Bjørn Svensson (født 1910) i 1960 blev programleder af den nye syd- og sønderjyske regionalradio i Aabenraa, med studie ved byens posthus. Der blev tale om en pionerindsats. Det gjaldt både arbejdsbetingelserne i studiet – hvor naboskabet til postmesterens lejlighed bevirkede, at man måtte bede fru en om ikke at spille på klaver under radiooptagelser, og lytterne, der først skulle vænnes til det nye medie. Regionalradioen blev imidlertid en stor succes. I 1966 kunne Svensson og medarbejderne flytte ind i en ny radio- og fjernsynsbygning ved Sønderjyllandshallen. Her er Bjørn Svensson fotograferet sammen med tekniker Flemming Biehl Hansen ved båndoptageren.

til tysk krigstjeneste. Undseelige – men manende – er de små mindeplader, såkaldte »Stolpersteine« på størrelse med en brosten, der i Flensborg, Kappel, Rendsborg og andre byer er nedlagt i fortovet ud for steder, hvor de, der blev deporteret og myrdet af det 3. rige, havde boet.

I 1970 tog maleren Harald W. Lauesen fra Aabenraa initiativ til den årligt tilbagevendende kunstudstilling, Grænselandsudstillingen, der er en sammenslutning af udøvende kunstnere med relation til det dansk-tyske grænseland. Blandt de første medlemmer var Franziska Clausen. Hun havde tidligere været med i den franske avantgarde. Men efter hjemkomsten til Danmark i 1931 blev hendes konstruktivistiske kunst i mange år behandlet som den grimme ælling af en uforstående omverden. I stedet blev hun kendt som portrætmaler. Blandt hendes værker er et fornemt portræt af Dronning Ingrid, der kom til at smykke billedsalen på Folkehjem i Aabenraa.

Grænselandet er også hjemsted for kunsthåndværk på højt niveau. To repræsentanter herfor er smykkekunstneren Hanne Bay Lürsen i Flensborg og væveren Hanne Vedel med »Spindegården« i Aabenraa, hvis antependier og tæpper smykker mange danske kirker, offentlige bygninger m.m.

Inden for litteraturen kom den sydslesvigske baggrund til at præge Willy-August Linnemanns omfattende forfatterskab. Tilsvarende kom de kulturelle og historiske spændinger til at præge Gynther Hansens romantrilogi »Hitler, min far og mig«, »Soldaterne« og »Danskerne«. En anden meget produktiv forfatter er Erling

Da Bjørn Svensson gik på pension i 1979 blev han afløst af Frode Kristoffersen (født 1931) som programchef for Radio Syd. Han havde i mange år været udenlandskorrespondent for dagblade, radio og TV i Berlin, London, Bonn og Bruxelles. I 1988 gik han af som programchef og blev samme år medlem af Europa-Parlamentet, hvor han sad i to omgange for de konservative (1988-89 og 1994-99). I de samme år var han specialmedarbejder ved Danmarks Radio – bl.a. med dækning af den europæiske udvikling 1988-1999.

Jepsen, der er født og opvokset i Gram. Han gjorde sig bl.a. bemærket i 2002 med bogen »Kunsten at græde i kor«, der er en tragikomisk beretning om livet i en lille by i Sønderjylland i 1960'erne.

Nye medier

I 1950'erne gjorde fjernsynet sit indtog i Sønderjylland og vandt hurtigt stor udbredelse. Feks. havde en fjerdedel af hjemmene i Aabenraa i 1958 anskaffet sig et fjernsynsapparat. Tysk fjernsyn kom imidlertid hurtigt et hestehoved foran det danske med flere kanaler og dermed øget tiltrækningskraft. Det gav i danske kredse anledning til en tilbagevendende diskussion om »tysk fjernsyns skadelige indvirkning«, men den forstummede i takt med medieeksplosionen. Det mest kontante udslag af de tyske fjernsynsudsendelser var, at sønderjyske skoleelever i et par årtier blev bedret til at tale tysk end skoleelever i det øvrige land.

Sønderjylland blev imidlertid selv oprustet på medieområdet, da redaktør Bjørn Svensson i 1960 blev leder af den nye syd- og sønderjyske regionalradio i Aabenraa med et studie ved byens posthus. Det blev en stor succes. År for år voksede lyttertallet. I 1966 kunne Svensson og medarbejderne da også flytte ind i en ny radio- og fjernsynsbygning ved Sønderjyllandshallen. I 1979 blev Svensson afløst af Frode Kristoffersen som programchef ved Radio Syd i Aabenraa. I 1983 fulgte fjernsynet trop på regional plan – først på forsøgsbasis, herpå med en fast station i TV Syds skikkelse. I de første år havde stationen til huse i Haderslev, men den blev i 1995 flyttet til Kolding.

Mens æteren blev fyldt med nye medier, blev der lyst i skoven for de trykte. I 1955 blev Hejmdal i Aabenraa, Dybbøl-Posten i Sønderborg og Tønder Amtstidende forenet med den mere driftige Dannevirke i Haderslev. Det varede indtil begyndelsen af 1970'erne, hvor de sønderjyske aviser blev overtaget af Jydske Tidende, der kom til at stå meget stærkt i landsdelen. Samtidig blev den socialdemokratiske avis Sønderjyden i 1974 offer for bladdøden. I 1987 flyttede Jydske Tidende sin hovedredaktion fra Kolding til Aabenraa. Men efter at avisen i 1991 fusionerede med Vestkysten, flyttede hovedredaktionen til Esbjerg. JydskeVestkysten blev herved næsten enerådende som dansk regionalavis i Sønderjylland.

Syd for grænsen forløb udviklingen tilsvarende. Her var det Schleswig-Holsteinischer Zeitungsverlag, der kom til at stå for udgivelsen af en lang række lokaludgaver. I grænselandssammenhæng bliver de to store bladhuse dog suppleret af Der Nordschleswiger og Flensborg Avis, der begge fortsat er afgørende for nyhedsformidlingen omkring mindretallene.

Reformer og politisk udvikling 1945-2006

Med det 3. riges sammenbrud i 1945 blev der vendt op og ned på de politiske forhold i Tyskland. I Østtyskland blev nazismen afløst af kommunismen, i Vesttyskland af demokratiet. Trods svingninger gav det nye muligheder for det danske mindretals politiske virke. I Sønderjylland var det de vante politiske organer, der prægede dagligdagen. Her blev det tyske mindretal igen for en tid repræsenteret i Folketinget.

Med kommunalreformerne i 1970 blev der sat en ny dagsorden på begge sider af grænsen. Mest omfattende nord for Skelbækken, hvor oprettelsen af Sønderjyllands Amt var den største administrative nyskabelse siden 1920. I Sydslesvig førte den såkaldte Barschel-affære til et skifte i slesvig-holstensk politik. Samtidig blev tilslutningen til Sydslesvigsk Vælgerforening øget og kom efter en valglovsændring også til at omfatte Holsten ved landdagsvalg.

Sønderjylland mellem sogneråd og folketing

Det var mærkbart, at demokratiets udfoldelsesmuligheder var sat på vågeblus under besættelsen. Da Danmark atter blev frit, var det flere års indestængt energi og ønsker om et opgør med fortiden, der prægede de første valg. Det var også tilfældet ved kommunevalget i Sønderjylland i 1946, hvor vælgerne – i modsætning til det øvrige land – nu for første gang siden 1937 kunne give deres mening til kende om sammensætningen af de kommunale råd.

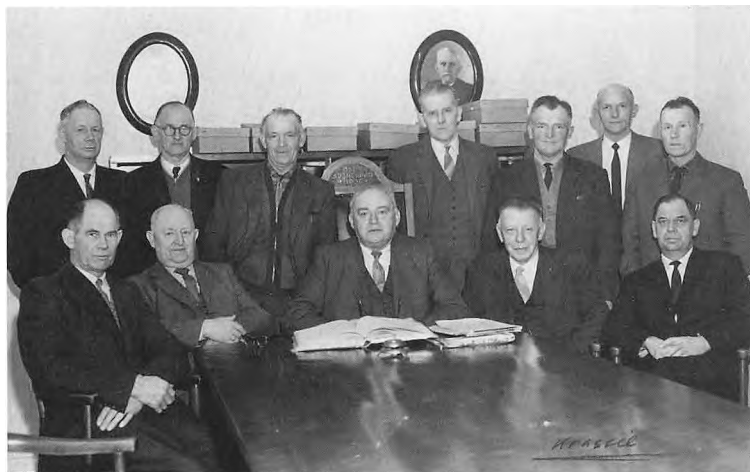
Det førte til et skifte på mange taburetter og nogle steder til et systemskifte. Medvirkende hertil var det også, at det tyske mindretal var svækket på grund af retsopgøret, men det bevarede dog 40 af de 62 mandater, som det hidtil havde rådet over. I Højer skete der et nationalpolitisk skifte, da der for første gang blev dansk flertal.

Valgene til sognerådene var dog fortsat præget af de traditionelle skillelinjer mellem de forskellige erhvervsgrupper og i en vis udstrækning det nationale tilhørsforhold. Det kunne aflæses af stemmesedlerne, hvor der kunne sættes kryds ved lokale borgerlister, fælleslister, landbrugslister, husmandslister, lønmodtagerlister, erhvervslister, håndværkerlister og arbejderlister. Nogle var

Erik Jessen (1919-2002), borgmester i Aabenraa 1958-1970 og derefter indtil 1982 amtsborgmester i det nye Sønderjyllands Amt.

Øsby sogneråd opstillet til fotografering i 1963. Det repræsenterede o. 2.000 indbyggere i den halvstore sognekommune ved Lillebælt, der også omfattede Årø. Mange steder var valgene til sognerådene fortsat præget af de traditionelle skillelinjer mellem de forskellige erhvervsgrupper. Nogle steder spillede det nationale tilhørsforhold også en rolle.

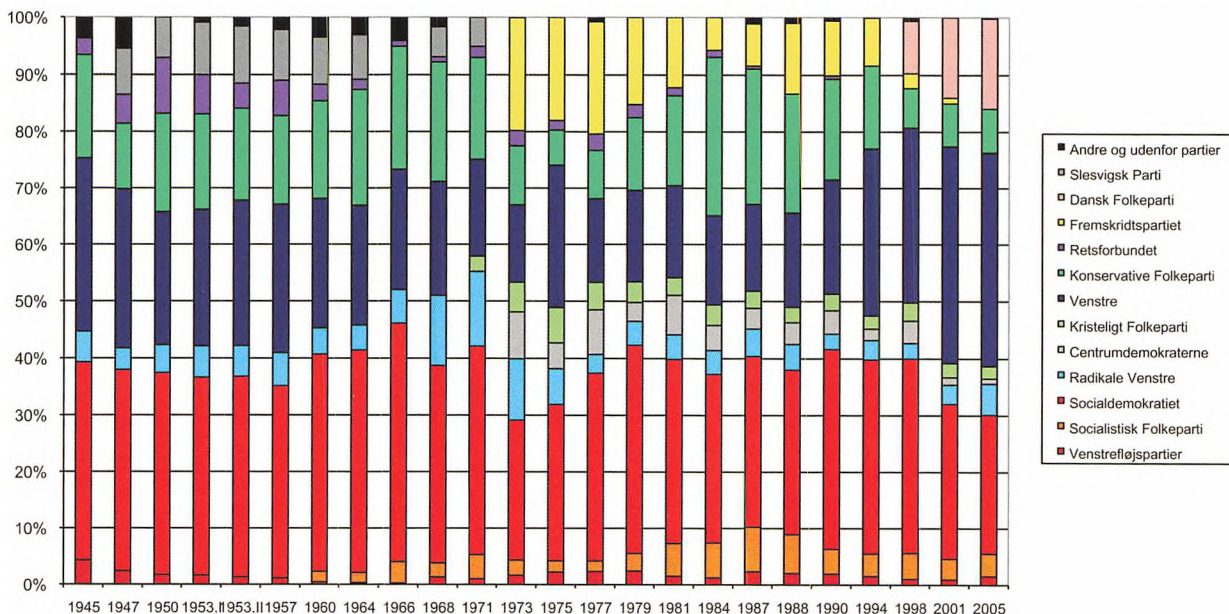
mere specifikke end andre. F.eks. var der i Rinkenæs en liste for »næringsdrivende og fastlønnede« og i Stepping – som et særsyn – en »kvindeliste«. Begge opnåede valg i 1962. Derimod var det kun Socialdemokratiet og Slesvigsk Parti, der ved hvert valg figurerede som politisk parti.

I købstæderne var partipolitikken fremherskende. Det kom klart til udtryk i Sønderborg, hvor Socialdemokratiet i 1946 overtog roret og beholdt det i flere årtier. I Aabenraa var der også et systemskifte, men fire år senere blev der igen borgerligt styre med Slesvigsk Parti som tungen på vægtskålen. I Haderslev var der borgerligt styre frem til 1954, hvorpå Socialdemokratiet tog over. I den borgerlige lejr, var De Konservative den stærkeste kraft i Sønderborg og Haderslev. Det var også tilfældet i Tønder, hvor bankdirektør Johan Paulsen havde været borgmester siden 1939 og beholdt borgmesterkæden frem til 1970.

Ved amtsrådsvalgene, der ikke omfattede købstæderne og flere af flækkerne, tegnede Socialdemokratiet og Venstre sig ved alle valg fra 1946 til 1966 hver for en tredjedel af stemmerne, mens De Konservative fik knap en femtedel. Slesvigsk Parti stillede kun op i Tønder og Aabenraa amtsråds kredse. I Tønder gav det 12-15% af stemmerne, i Aabenraa 9-12%.

Styrkeforholdet var anderledes ved folketingsvalgene. Her var Socialdemokratiet det største parti i Sønderjylland. Stemmeandelen svingede ved alle valg fra 1945 til 1968 mellem en tredjedel og to femtedel. Venstre fik i 1945 knap en tredjedel af stemmerne; ved de følgende valg frem til 1960 lå stemmeandelen på en fjerdedel og sank herpå til en femtedel. Den konservative stemmeandel var vigende frem til 1960; herpå blev den øget til en femtedel.

Folketingsvalg i Nordslesvig 1945-2005

Retsopgøret bevirkede, at det tyske mindretal i de første år efter 1945 ikke fik stemmer nok til at blive repræsenteret i Folketinget. Hertil kom, at en ny valglov i 1948 reducerede antallet af kredsmandater i den sønderjyske storkreds fra 7 til 6 og krævede et stemmetal, der svarede til gennemsnittet på landsplan. Ved folketingsvalget i 1950 drejede det sig o. 15.000 og var dermed en stopklods for det tyske mindretal. I forbindelse med grundlovsændringen i 1953 blev antallet af kredsmandater i den sønderjyske storkreds imidlertid igen sat op til 7; samtidig blev mandattallet i Folketinget ved nedlæggelsen af Landstinget øget til 179. Med ca. 9.700 stemmer svarende til 8% af de afgivne fik det tyske mindretal samme år et kredsmandat, der tilfaldt Hans Schmidt, Oksbøl.

Han blev genvalgt frem til valget i 1964, hvor mindretallet opstillede en »fri liste«, der ikke gav valg. Medvirkende hertil var det, at Slesvigsk Partis stemmetal forblev stationært på lidt over 9.000 og dermed ikke holdt trit med befolkningstilvæksten samt en nedsættelse af valgretsalderen. Herpå gik der nogle år, inden mindretallet igen blev repræsenteret i Folketinget.

Socialdemokratiet kunne mønstre flest stemmer i Sønderjylland frem til folketingsvalget i 1996. Ved de to følgende valg blev det overhalet af Venstre, der lige som Det Konservative Folkeparti oplevede flere svingninger. I 1970'erne og 1980'erne var Fremskridtspartiet et markant indslag i partilandskabet, men blev herpå afløst af Dansk Folkeparti.

Demokratisk genopbygning i Sydslesvig

Efter 12 år med diktatur påhvilede det de britiske besættelsesmyndigheder at gøre op med fortiden og lede det slesvig-holstenske samfund ind på demokratiets vej. Det første skridt hertil var afskedigelse i 1945 af flere tusinde embedsmænd og internering af mange højere funktionærer, formodede krigsforbrydere m.fl. i en lejr ved Neumünster. Der blev imidlertid kun gennemført en strafferetslig afregning med en meget begrænset personkreds, og det fik i flere tilfælde et sporadisk forløb.

Demokratiet blev forankret i en række politiske institutioner og organer fra tiden før 1933, der blev tilpasset den nye tid. I første omgang udpegede briterne uplettede personer til kommuneråd og kreds dage samt til flere nøgleposter. En af dem var grosserer I.C. Møller, der tidligere havde været formand for den danske byrådsgruppe og rådsherre i Flensborg. I maj 1945 blev han indsat som overborgmester. Der blev også givet tilladelse til oprettelse af politiske partier, ligesom konturerne af landdagen og landsregeringen i Kiel begyndte at aftegne sig. I efteråret 1946 blev som tidligere nævnt de første kommune- og kreds dagsvalg afholdt og i 1947 det første landdagsvalg.

I de kommunale anordninger havde briterne lagt op til, at det var de folkevalgte råd, der skulle have den politiske ledelse af forvaltningen, mens embedsmændenes rolle blev reduceret. Det blev mødt med modstand fra slesvig-holstensk side. Det var i tråd hermed, at Landdagen i 1950 mod SSW's stemmer vedtog en afgørende ændring af det kommunale styre. Det betød, at en kredspræsident overtog funktionen som formand for den folkevalgte kreds dag, mens landråden stod i spidsen for forvaltningen. I byerne fik den lønnede forvaltningschef titel af borgmester og i den kreds frie by Flensborg af overborgmester. Han blev også formand for magistraten. Samtidig skiftede formanden for de kommunale forsamlinger titel fra borgmester til borgerforstander – Bürgervorsteher. I den kreds frie by Flensborg var titlen bypræsident. Det forblev grundstammen i de følgende årtiers kommunale ordning.

De nye love var udtryk for, at de tyske partier var ved at genvinde initiativet. Det gjaldt også i anden henseende. Efter højdepunktet ved valgene i 1946-48 gik det tilbage for det danske mindretal. Det varede frem til begyndelsen af 1970'erne. Det blev således kun til én valgperiode, da Hermann Clausen i 1949 blev medlem af den første forbunds dag med over 75.000 stemmer. I 1953 var stemmetallet næsten halveret.

På det kommunale område forblev Flensborg en højborg, men

Efter det 3. riges sammenbrud udpegede briterne en række uplettede personer til kommuneråd og kreds dage samt flere nøgleposter. En af dem var den danske lærer Niels Bøgh Andersen (1908-1991), der i februar 1946 blev udnævnt til borgmester i Harreslev. Han blev senere forstander på Jaruplund Højskole og formand for Sydslesvigsk Forening.

også her var der tilbagegang. I 1948 bevarede SSW og det dansk-sindede socialdemokratiske parti SPF flertallet i byen. I.C. Møller blev genvalgt som overborgmester. I 1950 blev han som følge af den nye kommunalordning bypræsident, men måtte nedlægge hvervet efter valget det følgende år, da det danske flertal gik tabt. I 1954 blev den danske gruppe yderligere formindsket, da SPF blev afviklet som politisk parti. Ved de følgende valg dalede tilslutningen og nåede i 1970 ned på 21% af stemmerne. Billedet var det samme i kredsene og kommunerne, men den procentvise andel lavere. Som helhed var der ved kredsvalgene tale om en reduktion af stemmetallet fra 92.000 i 1948 til knap 22.000 i 1970.

I Kiel havde SPD haft regeringsmagten siden det første landdagsvalg i 1947, men blev i 1950 afløst af en koalitionsregering bestående af CDU, FDP, det nationalt-konservative DP og flygtningepartiet BHE. Det blev indledningen til 38 års ubrudt borgerligt styre med CDU ved roret. Fra starten havde det danske mindretal været med i den af briterne udpegede landdag. Ved valget i 1947 fik det 6 mandater. Gengangere var grev Reventlow-Criminil, Hermann Clausen og Samuel Münchow. Hertil kom friseren Berthold Bahnsen, Christian Mahler og Hermann Olson – sidstnævnte fra SPF i Flensborg. Ved valget i 1950 blev gruppen reduceret til fire. Deres arbejde var præget af konfrontationen med de tyske partier, indtil SSW i 1954 med 3,5% af stemmerne måtte forlade Landdagen.

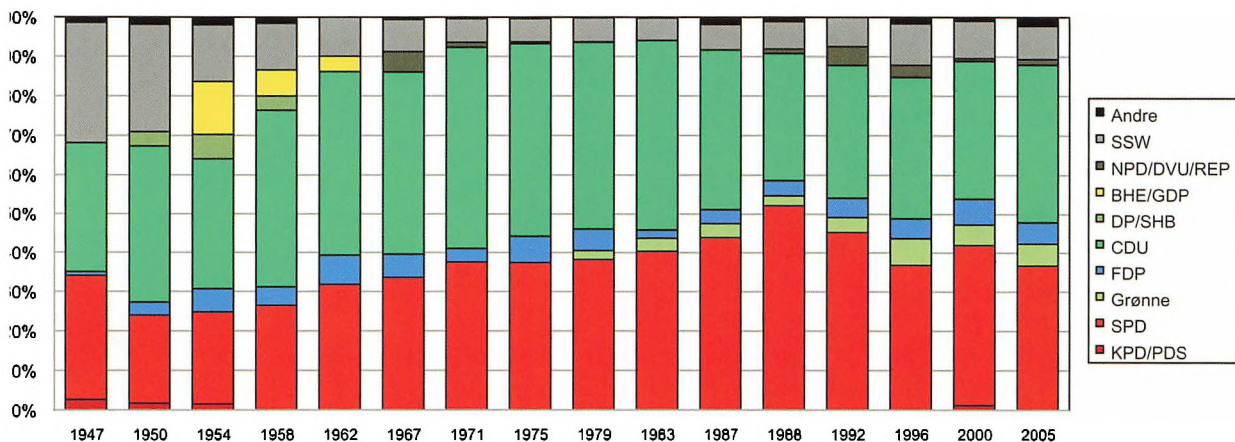
Undtagelsesbestemmelsen fra 5% spærreglen i forbindelse med København-Bonn-erklæringerne gav SSW et nyt afsæt i Kiel. I 1958 indtog Samuel Münchow og Berthold Bahnsen igen deres gamle pladser i Landdagen. Fire år senere skrumpede SSW's repræsentation ind til ét mandat, som Berthold Bahnsen varetog frem til sin død i 1971. Da var stemmetallet gået tilbage fra 99.500 i 1947 til 19.720 nævnte år. Hermed nærmede partiet sig spærregrensen for prisen på det yderste mandat.

Efter genoptagelsen af landdagsarbejdet i 1958 blev klimaet gradvist forbedret mellem SSW og den CDU-ledede landsregering. Da Bahnsen ved valget i 1962 kunne blive tungen på vægtskålen, hvis FDP gik sammen med SPD, forhandlede han sig frem til en række forbedrede tilskud til mindretallet. Ministerpræsident von Hassel kvitterede for den politiske støtte ved at betegne Bahnsen som »ministrabel« – ministeregnet. I tråd hermed karakteriserede både CDU og SPD forud for landdagsvalget i 1967 SSW som et parti, der kunne indgå i en koalitionsregering. Tre år senere var Bahnsen med til at sikre gennemførelsen af en af landsregeringen foreslået kredsreform.

I mange år repræsenterede friseren Berthold Bahnsen (1913-1971) SSW i den slesvigholstenske landdag. Han blev indvalgt i 1947, og sad der frem til valget i 1954, hvor SSW ikke klarede 5 %-spærreglen. Efter dens bortfald som følge af København-Bonn erklæringerne blev han genvalgt i 1958 og forblev i Landdagen til sin død i 1971.

Landdagsvalg i Sydslesvig 1947-2005

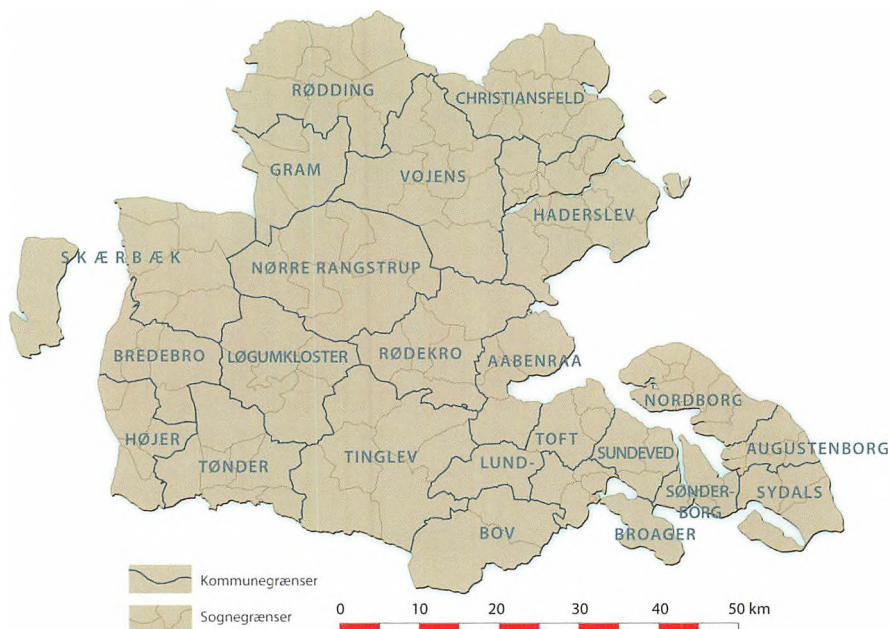
Efter en overvældende tilslutning ved de første landdagsvalg i 1947 og 1950 gik det ned ad bakke for det danske mindretals parti, SSW, indtil der var ny fremgang fra 1980'erne. Gennem alle årene frem til 2005 fik SSW flere stemmer i Sydslesvig end FDP og De Grønne. CDU var i årtier det største parti. Det varede indtil Barschel-affæren i 1987. Ved det følgende valg i 1988 fik SPD over 50 % af stemmerne og var størst indtil 2005.

Kommunalreformerne

I årenes løb var der sket en befolkningsforskydning fra land til by eller til byernes umiddelbare opland, uden at det havde påvirket den kommunale inddeling. I 1960 var knap halvdelen af Danmarks befolkning bosiddende i hovedstaden og købstæderne, mens resten boede i sognekommunerne. I Sønderjylland tegnede købstæder og flækker sig for 32% og sognekommuner for 68%. Men også her var de kommunale bånd begyndt at snære. F.eks. var Haderslev, Sønderborg og Aabenraa ved at blive indeklemte husmænd, når det gjaldt jord til boliger og industri. Tilsvarende havde flere flækker og stationsbyer vokseværk. Hertil kom, hvad der vejede nok så tungt i en sønderjysk sammenhæng, at mange sognekommuner var meget små. Knap halvdelen af de 112 sognekommuner havde under 1.000 indbyggere. Mange var dermed dårligt rustet til at klare de nye udfordringer, som det offentlige stod over for m.h.t. undervisning, sundhed, vejvæsen m.m.

Det var på denne baggrund, at der i 1958 blev nedsat en kommunallovskommission. Da den barslede med sin betænkning i 1966, gav det stødet til den hidtil mest gennemgribende ændring af den kommunale struktur i landets historie. Kommissionen anbefalede, at der blev etableret nye amtskommuner fælles for både sognekommuner og købstæder, at der skete en regulering af kommunegrænserne omkring byerne, og at der blev skabt større og mere bæredygtige kommuner. Anbefalingerne blev fulgt af Folketinget. Da kommunalreformen trådte i kraft den 1. april 1970 var de sønderjyske sognekommuner, fem flækkekommuner og fire købstæder smeltet sammen til 23 kommuner.

Sønderjyllands administrative inddeling 1970

Antallet af sognekommuner, der blev sammenlagt, kunne være meget forskelligt. I den ene ende af skalaen var Broager sognekommune, der i 1970 i uændret skikkelse blev til Broager Kommune. I den anden ende Haderslev Kommune, der foruden købstaden kom til at bestå af ikke mindre end 9 sognekommuner samt en mindre del af Fjelstrup og Bjerning sognekommuner. De fleste nye kommuner tog navn efter en eksisterende lokalitet – i reglen den største by. Sydals Kommune var en undtagelse. Efter kommunalreformen var Haderslev størst med knap 30.000 indbyggere, mens Højer og Bredebro kommuner var mindst med henholdsvis 3.300 og 3.800. Men uanset størrelse var de i kommunal henseende alle lige.

Kommunesammenlægningen var det ene trin i kommunalreformen. Det andet var skabelsen af de nye amtskommuner. I Tønder havde amtmand Tyge Haarløv sekunderet af amtsrådet i flere år plæderet for bevarelsen af et selvstændigt Tønder amt. En modspiller var Tønders borgmester, Johan Paulsen, der gik ind for en sammenlægning af de fire sønderjyske amter. Mindre dramatisk var debatten på østkysten. Her kunne amtsrådene i Aabenraa og Sønderborg under alle omstændigheder se frem til en sammenlægning. På den baggrund var man ikke fremmed for tanken om et sønderjysk storamt. I Haderslev indtog stiftamtmand J. Pinholt et særstandpunkt. Han argumenterede lige som Tyge

Ved kommunalreformen i 1970 blev de mange sønderjyske sognekommuner, flækker og fire købstæder sammenlagt til 23 kommuner. Langt de fleste sammenlægninger skete frivilligt. Blandt undtagelserne var Brøns, Hviding, Højrup, Rejsby, Roager, Spandet og Vodder sognekommuner, der ville danne »Frifelt kommune«. Efter at et par sogneråd havde meldt forfald, skar Indenrigsministeriet igennem. Hviding, Roager og Spandet blev sammenlagt med Ribe, mens de øvrige blev en del af Skærbæk kommune.

Amtmand Tyge Haarløv (1910-1979) sluttede i 1969 sin årelange kamp for bevarelsen af et selvstændigt Tønder amt med de bitre ord: »Det er en sen død at blive trådt ihjel af gæs«. På forsiden af »æ Rummelpot« forestillede tegneren Otto Frederiksen sig, hvorledes amtmanden blev trådt på af tre politiske gæs – Tønders borgmester Johan Paulsen, folketingsmand Peter Gorrsen og længst til højre i billedet indenrigsminister Poul Sørensens.

Haarløv for amternes bevarelse, men det skulle kun være midlertidigt med henblik på en fremtidig dannelse af storregioner i Danmark med op mod $\frac{1}{2}$ mio. mennesker. På det punkt var Pinholt forud for sin tid.

Ved lov om revision af den kommunale inddeling blev det i 1969 bestemt, at Aabenraa-Sønderborg amt, Haderslev amt og Tønder amt skulle sammenlægges til en amtskommune. Der skete dog en arrondering i nord ved at Hviding, Roager og Spandet sognekommuner ved sammenlægningen med Ribe blev en del af Ribe amtskommune. Modsat med Hejls, Taps og Vejstrup sognekommuner, der fra Vejle amt blev indlemmet i den sønderjyske amtskommune. Det nye amtsråd skulle have sæde i Aabenraa.

Der var kun to spørgsmål, som gav anledning til større debat i sammenlægningsudvalget. Efter nogen diskussion gik et stort flertal ind for navnet: »Den sønderjyske amtskommune«. Men det blev underkendt af Kommunalreformkommissionen, der i stedet fastsatte navnet til »Sønderjyllands Amtskommune«. Loven havde 25 amtsrådsmedlemmer som maksimum. Nogle sønderjyske politikere – herunder repræsentanter for Slesvigsk Parti – ønskede et højere antal, men det blev først en realitet i 1974, hvor det blev sat op til 29.

Med kommunalreformen i 1970 blev der for første gang draget en klar skillelinje mellem amtskommunen og statsamtet, der nu blev to forskellige institutioner. Mens den førstnævnte som et folkevalgt organ fik en folkevalgt amtsborgmester i spidsen, blev amtmanden leder af den statslige administration.

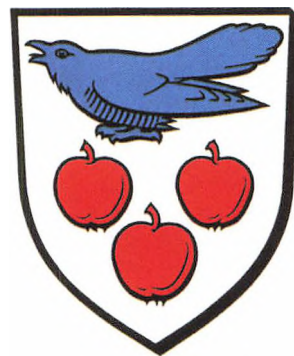
I Sydslesvig var der i begyndelsen af 1960'erne ca. 480 kommuner. Når man ser bort fra den kredsfrige by Flensborg, havde kun 14% af dem over 1.000 indbyggere. Ingen andre delstater i Forbundsrepublikken havde så mange små kommuner som landet Slesvig-Holsten. Tiden var med andre ord ved at være moden til en kommunalreform.

Det var på denne baggrund, at landsregeringen i 1967 indledte en gennemgribende »forbedring af forvaltningsstrukturen«, som det hed i ministerpræsident Lembkes regeringserklæring. Det blev hurtigt en meget varm kartoffel – så varm at det i december 1969 kneb med at samle flertal for lov om »nyordning af kommune- og kredsgrænser«. Da to CDU'ere sammen med SPD og NPD stemte imod loven, var den faldet, hvis ikke SSW's landdagsmand Berthold Bahnsen havde lagt sit lod i landsregeringens vægtskål.

Hermed blev Sydtønder, Husum og Ejdersted kredse i 1970 lagt sammen til Nordfrisland kreds. Herved blev det nordfrisiske område for første gang en administrativ enhed. Tilsvarende blev Rendsborg og Ekernförde kredse sammenlagt. Fra 1974 blev også Slesvig kreds og Flensborg landkreds sammenlagt, mens Flensborg beholdt sin status som kredsfrig by. På det kommunale område nøjedes man med frivillige sammenlægninger. Det gjaldt bl.a. 50 kommuner i Flensborg landkreds i vinteren 1969-70. Samtidig blev antallet af kommuneforbund, de såkaldte »Ämter«, halveret og kom op på et gennemsnitligt indbyggertal på ca. 6.300. I de følgende årtier skete der ingen større ændringer.

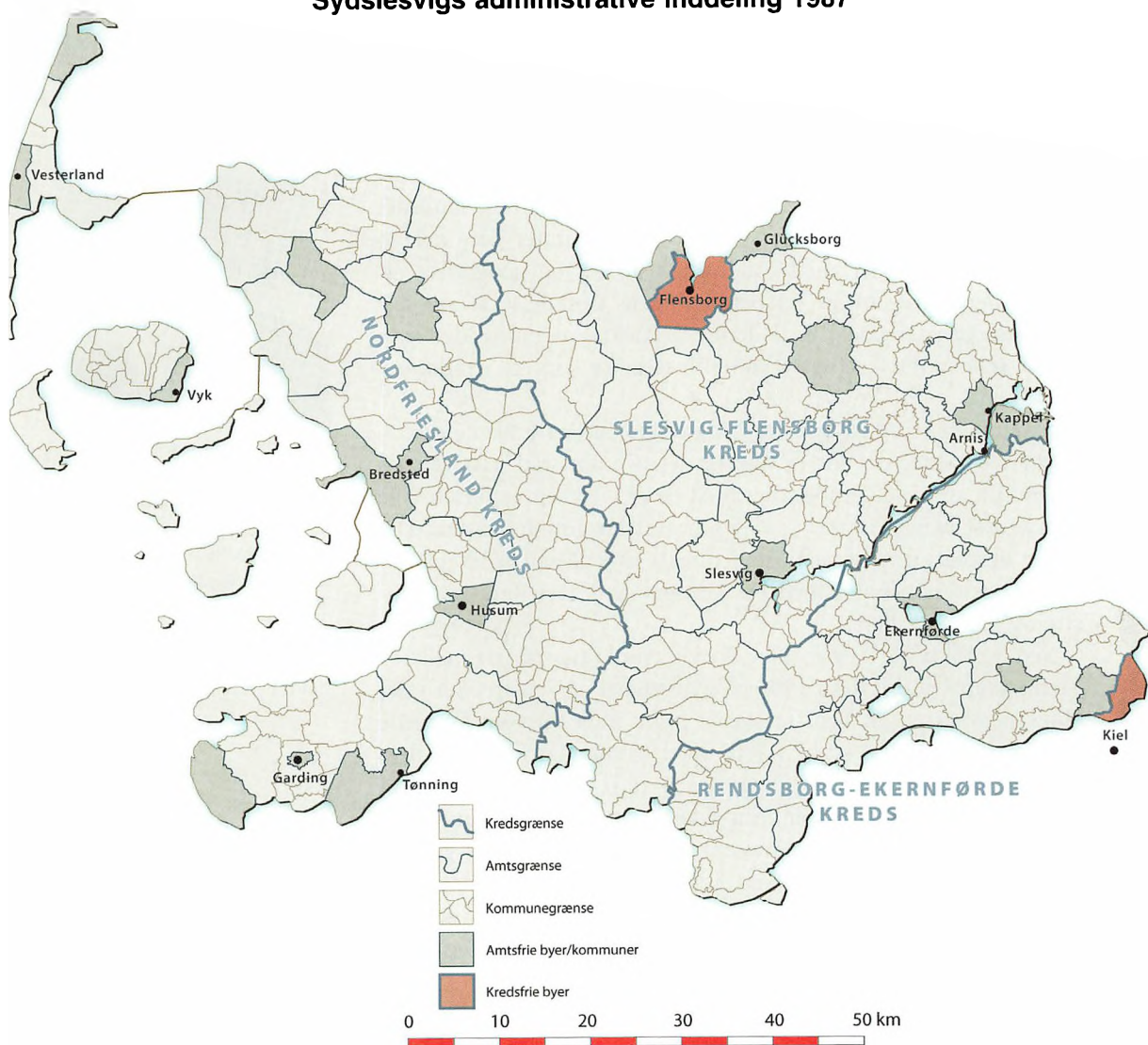
Efter kommunalreformerne var der 23 kommuner i Sønderjyllands Amt og 342 kommuner i Sydslesvig. Forskellen mellem de kommunale systemer var dog endnu større end tallene antyder. Mens kommunerne i Danmark efter 1970 var opbygget efter ens principper, var der i landet Slesvig-Holsten fire forskellige kommunetyper. I den mindste var der ingen kommunalbestyrelse; alle valgberettigede kunne indkalde til et fællesmøde hvis afgørelser i givet fald kunne udføres af en ulønnet borgmester eller udvalg. Det næste trin var den lille landkommune uden forvaltning, men med kommunalbestyrelse, udvalg og en ulønnet borgmester. I landkommuner med egen forvaltning valgte kommunalbestyrelsen en lønnet embedsmand som borgmester. Det samme var tilfældet i byerne, men her afgav borgmesteren en del af sin kompetence til magistraten, som han selv var formand for.

Tilsvarende var det forskellige principper, der lå til grund for stillingen som henholdsvis borgmester og amtsborgmester i Danmark og borgmester og landråd i delstaten. Mens de førstnævnte havde et rent politisk udgangspunkt og var politisk valgte, havde de sidstnævnte mere karakter af politiske topembedsmænd. Efter

Ved kommunalreformen i 1970 blev der flere steder brug for nye kommunevåben. Her er det Sydals kommunevåben, der er afbildet.

Sydslesvigs administrative inddeling 1987

en lovændring i 1997 blev slesvig-holstenske borgmestre i større byer og landråder imidlertid valgt ved direkte valg af befolkningen, men det blev for landrådernes vedkommende afskaffet igen i 2009.

Den største forskel var mindre synlig, men nok så afgørende. Mens de danske kommuner og amtskommuner havde en direkte andel i personskatten – og selv kunne dreje på skatteskruen, havde de slesvig-holstenske kommuner, kredse og selv delstaten ikke denne mulighed. Den var erstattet af overførsler fra de centrale myndigheder af andele af forbundsskatter.

Sønderjyllands Amt

Mens Sydslesvig forblev opdelt i flere kredse, blev området mellem Kongeå og Skelbæk nu for første gang i landsdelens lange historie samlet til én politisk og administrativ enhed. Det gav ny dynamik; samtidig bidrog amtet også til at understrege landsdelens særpræg og enhed. Mere end de andre amter blev det en samlende faktor, der med rod i en historisk og geografisk afgrænsning kunne bygge på befolkningens opfattelse af sig selv som sønderjyder. Det var i denne kontekst, at amtsrådet som det øverste politiske organ kom til at virke som et sønderjysk parlament.

Spændingen var da også stor, da valglokalerne lukkede den 3. marts 1970 efter det første valg til det nye amtsråd. I starten så det ud til, at Socialdemokratiet med Peter Gorrsen i spidsen ville trække det længste strå i spillet om amtsborgmesterposten. Det endte imidlertid med, at posten tilfaldt Erik Jessen fra Venstre i kraft af et valgforbund med De Konservative, Det Radikale Venstre og Slesvigsk Parti.

Ved de følgende valg forblev Socialdemokratiet størst med 10-11 mandater, indtil det i 1993 blev overhalet af Venstre. Set i det lange perspektiv gik Venstre stærkt frem. Valg for valg forøgede partiet sit mandattal og fik i 2001 med 15 mandater absolut flertal. De Konservative gik tilbage fra 5 til 1 mandat, mens Det Radikale Venstre gled ud af amtsrådet i en periode. Derimod beholdt Slesvigsk Parti sin repræsentation. Det var i 1970 gået til valg under parolen »Alle Mann auf die Deiche!«. 7.501 vælgere fulgte opfordringen. Det svarede til 6,6% af stemmerne, der gav et mandat til gårdejer Harro Marquardsen. Valget i 1974 gav 2 mandater, de øvrige valg 1.

En årrække var Kristeligt Folkeparti med i amtsrådet. Det samme gjaldt Fremskridtspartiet. Efter en stormfuld entré i 1974 med 3 mandater gik det op og ned indtil partiet gled ud i 2001. Socialistisk Folkeparti var med fra 1978 og det nystiftede Dansk Folkeparti fra 1997. Samme år blev Den Sønderjyske Borgerliste også repræsenteret med 1 mandat. Dens mærkesag var modstand mod formaliseringen af det grænseoverskridende samarbejde inden for rammerne af Region Sønderjylland-Schleswig, men i 2001 gled borgerlisten igen ud af amtsrådet.

I kraft af det borgerlige flertal – og som tiden gik ikke mindst egen styrke – beholdt Venstre amtsborgmesterposten gennem alle årene. Medvirkende hertil var fra starten Erik Jessens evne til at formidle et bredt samarbejde. Der blev ikke tale om blokpolitik, men en sønderjysk model hvor den borgerlige fællesgruppe og

Lærer Peter Gorrsen (1909-1999) havde gjort hele vejen med som sognerådsformand, amtsrådsmedlem og folketingsmedlem før han i 1970 blev indvalgt i Sønderjyllands Amtsråd for Socialdemokratiet. Her blev han henholdsvis 2. og 1. viceamtsborgmester, indtil han udtrådte i 1982.

I 1982 overtog Kresten Philipsen amtsborgmesterposten efter Erik Jessen – her i »æ Rummelpot«s streg skildret som troldmanden, der forlader borgen, mens lærlingen må feje op »efter de fede år«. Det sidstnævnte kom bl.a. til at give sig udslag i en fortsat stigende amtslig indkomstskat, men det havde en særlig forklaring. Fra 1983 til midten af 1990'erne steg amtets udgifter ikke længere reelt; de fulgte kun inflationen. Derimod bevirkede en kraftig reduktion af statens bloktilskud uden senere kompensation, at amtsrådet fortsat måtte dreje på skatte-skruen.

TROLDMANDENS LÆRLING (FRIT EFTER WALT DISNEY)

Kresten Philipsen har overtaget roret og må starte med at feje smulerne op efter de fede år!

Socialdemokratiet var enige i langt de fleste sager. Socialdemokratiet blev i amtsrådssammenhæng betegnet som den »loyale opposition«. Det kendetegnede også forholdet mellem Erik Jessen og Peter Gorrsen, hvor der udviklede sig et godt makkerskab. Da det i 1978 kom til et brud mellem den borgerlige fællesgruppe og de radikale, blev Peter Gorrsen 1. viceamtsborgmester.

I 1982 blev Erik Jessen afløst af gårdejer Kresten Philipsen. Han sad ubrudt som amtsborgmester frem til sin afgang i år 2000. Mere end nogen anden var han med til at profilere landsdelens interesser såvel udadtil som indadtil. Sammen med socialdemokraternes førstemand, distriktsmontør Dycke Hoff, fortsatte han det brede samarbejde hen over midten. Når det gjaldt, var Kresten Philipsen imidlertid heller ikke bange for i enkeltsager at gå mod strømmen – undertiden også i egne rækker. Som formand for Amtsrådsforeningen fra 1994 til 2002 blev han også en markant skikkelse i dansk politik. I en sønderjysk sammenhæng blev pressen hurtigt på fornavn med ham. Det gjaldt også vælgerne, der kvitterede med høje personlige stemmetal.

Da Kresten Philipsen gik af som amtsborgmester, blev han efterfulgt af lærer Carl Holst, der trods sine unge år havde en stor amtspolitisk erfaring. Som den eneste af de sønderjyske amtsborgmestre kom han ved valget i 2001 til at råde over et absolut flertal i amtsrådet. Da havde mellem hver tredje og hver fjerde vælger stemt personligt på ham.

I begyndelsen af 1970'erne bestod de amtskommunale opgaver

hovedsagelig i drift af sygehuse, vedligeholdelse og udbygning af amtsveje, tilsyn med vandløb, koordinering inden for skolevæsenet og tilskud til kulturelle aktiviteter. Fra starten havde amtet overtaget sygehuse i Haderslev, Aabenraa, Tønder og Gram. Hertil kom i 1972 Landshospitalet i Sønderborg og i 1976 det psykiatriske hospital i Augustenborg. Samtidig skete der en kraftig udbygning af sygehusvæsenet. Det afspejlede sig bl.a. i omfattende byggerier, men kunne også aflæses i personaletilvæksten. Der skete således en fordobling fra 1.500 i 1972 til 3.000 ansatte i 1982.

I de samme år blev virksomheden forøget i takt med udlægning af opgaver fra staten til amterne. I 1973 overtog amtet den almindelige sygesikring fra sygekasserne, i 1976 psykiatrien, i 1977 voksenuddannelsessystemet og i 1980 særforsorgens mange institutioner samt specialundervisning af handicappede børn. På flere af disse områder blev der tale om et mærkbart og tiltrængt løft. Det gjaldt ikke mindst de fysiske rammer for psykiatrien og særforsorgen samt den hertil knyttede personalenormering. På gymnasieområdet var det amtet, der fra starten betalte størstedelen af udgifterne; i 1980 blev der indviet et nyt amts gymnasium i Sønderborg, mens planer om et gymnasium i Midtsønderjylland måtte opgives. Det var dog først i 1986, at de fire gamle statsskoler overgik til amtet. Hertil kom andre omfattende opgaver inden for sundhed, miljø, kollektiv trafik, regionplanlægning, fredning m.m.

Det var på denne baggrund, at amtet blev landsdelens største arbejdsgiver. I 1993 var der ca. 7.900 beskæftigede. Nerven i det hele var det administrative centrum i Aabenraa. Efter en tid med provisoriske forhold kunne de ansatte fra 1976 rykke ind i en nyopført amtsgård.

I kraft af sin størrelse blev amtet en stor regionaløkonomisk faktor for hele landsdelen. Selv om de fleste udgifter var lovbundne, havde amtsrådet en afgørende indflydelse på placering af nye institutioner, udbygning af eksisterende og serviceniveauet. Omfattende byggerier og anlægsarbejder, løbende vedligeholdelse og ikke mindst de mange arbejdspladser betød en konstant udpumpning af købekraft i lokalsamfundet. De afledte effekter heraf bredte sig som ringe i vandet til gavn for erhvervsliv og kommuner. Mange opgaver var fælles med det øvrige land, men Sønderjyllands Amt fik bl.a. en selvstændig betydning inden for kulturpolitikken. Det grænseoverskridende samarbejde var også en sønderjysk specialitet.

Gårdejer Kresten Philipson (født 1945) var amtsborgmester i Sønderjyllands Amt 1982-2000 og formand for Amtsrådsforeningen 1994-2002. Han blev en markant skikkelse i dansk politik og profilerede Sønderjyllands interesser såvel udadtil som indadtil.

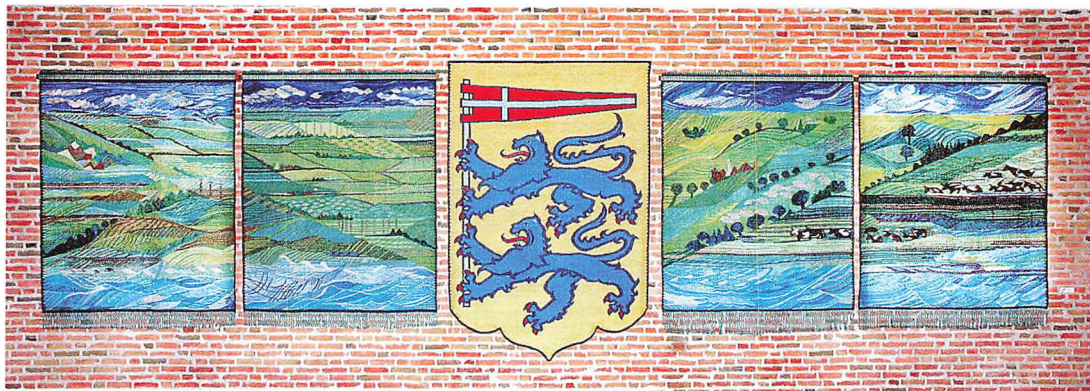
Amtsborgmester Carl Holst og ministerpræsident Heide Simonis underskrev i 2001 på Store Økseø i Flensborg Fjord en partnerskabsaftale mellem Sønderjyllands Amt og Landet Slesvig-Holsten. Aftalen var et udslag af det grænseoverskridende samarbejde, som Sønderjyllands Amt for alvor havde engageret sig i fra slutningen af 1980'erne. Det var med til at give amtet en særlig profil sammenlignet med andre danske amter.

Andre træk af den politiske udvikling i Sønderjylland

I 1970 blev kommunevalget endnu præget af de mange borgerlister, som hidtil havde været et særkende ved sognerådene. Sammenlagt fik de 18% af stemmerne i Sønderjylland og blev repræsenteret med 85 mandater i 15 af de 23 kommuner. I nogle kommuner kom de fortsat til at spille en betydelig rolle, men at det var nye tider blev klart ved valget i 1974, hvor borgerlisternes stemmeandel næsten blev halveret. Ved valget i 2001 fik de 6,5% af stemmerne og sammenlagt 20 mandater.

I 1970 fik Socialdemokratiet to femtedele af stemmerne. Herpå svingede andelen omkring en tredjedel frem til 2001. De var ikke jævnt fordelt, men havde overvægt i nogle, ofte større kommuner. Det modsatte var i mange år tilfældet med Venstre, der voksede fra omkring en femtedel af stemmerne til en tredjedel. Det Konservative Folkeparti nåede et højdepunkt i 1985 med 17% af

stemmerne. Det var sønderjyden Poul Schlüter og dermed statsministereffekten, der bidrog hertil. Med 6.558 stemmer blev Slesvigsk Parti i 1970 repræsenteret i 11 af de nye kommuner med i alt 20 mandater. Ved de følgende valg gik det gradvist tilbage, men partiet var flere gange tungen på vægtskålen i nogle af byrådene. I 2001 fik det 4.072 stemmer. Det gav 7 mandater fordelt på 5 kommuner.

Mens Det Radikale Venstre, Socialistisk Folkeparti og Kristeligt Folkeparti kun opnåede en beskedent tilslutning, fik Fremskridtspartiet i 1974 sin kommunalpolitiske debut i efterdønningerne fra folketingsvalget det foregående år. Det blev repræsenteret i 22 af de 23 sønderjyske kommuner og fik 10% af stemmerne. Efter flere valg med næsten uændret tilslutning faldt stemmeandelen, indtil partiet ikke længere var repræsenteret. I stedet begyndte Dansk Folkeparti at gøre sig gældende i kommunalpolitikken fra 1997.

Venstre var det parti, som ved alle valg kunne besætte de fleste borgmesterposter; herpå fulgte i nævnte rækkefølge Socialdemokratiet og borgerlisterne samt ved nogle valg Det konservative Folkeparti. Over tid skete der imidlertid flere partiskift i borgmesterstolene. Nogle steder opstod der også nye konstellationer. Det var f.eks. tilfældet i Rødekro, hvor De Konservative til Venstres overraskelse i 1993 støttede valget af socialdemokraten Tove Larsen som borgmester. Det blev starten på et ubrudt socialdemokratisk styre i de følgende år.

Ved folketingsvalgene fulgte de store partiers stemmeandel så nogenlunde tendensen ved de kommunale valg, men udsvingene kunne være større. Det gjaldt ikke mindst jordskredsvalget i 1973, hvor to nye partier – Fremskridtspartiet og Centrum-Demokraterne – fik næsten en tredjedel af stemmerne i Sønderjylland. Det gav dem henholdsvis to og et mandat. Det sidstnævnte tilfaldt redaktør

Fra slutningen af 1970'erne fandt alle amtsrådets møder sted i den store sal på amtsgården i Aabenraa. Den ene væg var som vist på billedet smykket med vævede tæpper – i centrum bag amtsborgmesterens stol de slesvigske løver med Dannebrog flankeret af det sønderjyske landskab. På andre vægge hang store malerier af sønderjyske amtmænd og amtsborgmestre. I baggrunden var der tilhørerpladser og en stor vinduesfacade med udsigt til Aabenraa Fjord. Da amtet blev nedlagt ved udgangen af 2006 overgik bygningen til Aabenraa Kommune hvorpå salen blev byrådsal.

Ved jordskredsvalget i 1973 havde Slesvigsk Parti indledt et valgteknisk samarbejde med Erhard Jacobsens nystiftede Centrum-Demokraterne. Det gav valg til chefredaktør Jes Schmidt (1916-1979), der repræsenterede det tyske mindretal i Folketinget frem til sin død i 1979.

Jes Schmidt fra Slesvigsk Parti. I kraft af samarbejdet med Centrum-Demokraterne blev det tyske mindretal herved igen repræsenteret i Folketinget. Jes Schmidt blev genvalgt i 1975 og 1977, men samarbejdet ophørte efter hans død i 1979, da mindretallets nye kandidat var en tidligere frontfrivillig, som CD ikke kunne acceptere. I mange år var Socialdemokratiet fortsat det største parti i landsdelen, men det blev i 2001 overhalet af Venstre.

SSW i slesvig-holstensk politik

I vælgermæssig henseende var første halvdel af 1970'erne et lavpunkt for SSW. På det kommunale område kom partiet ned på 21.803 stemmer i 1970. Ved de følgende valg gik det to skridt frem og ét tilbage. Herpå kom syvmilestøvlerne på med et spring til o. 38.000 stemmer i 1994. Det blev fastholdt i 1998 og var vidnesbyrd om, at SSW havde vundet tilslutning blandt andre vælgergrupper end de hidtidige kernevælgere.

Fremgangen var ikke jævnt fordelt over hele Sydslesvig. Mens SSW i begyndelsen af 1970'erne endnu hentede o. halvdelen af stemmerne i Flensborg, var andelen i 1998 sunket til en fjerdedel. Derimod stod partiet nu betydeligt stærkere i de sydslesvigske kredse (amter). Det ændrede sig ikke ved de følgende valg. I 2008 fik SSW ca. 33.800 stemmer svarende til o. 12% af de afgivne i Sydslesvig. Flensborg tegnede sig da for en femtedel af partiets stemmer. Valget gav SSW 200 repræsentanter i de kommunale råd.

I Flensborg var SSW's mandattal i 1970 faldet til 8, men voksede herpå med svingninger til 12 i 1998. Gennem alle årene var CDU, SPD og SSW omtrent lige stærke og satte dagsordenen i byrådet. Det ændrede sig i 2008, hvor der blev vendt op og ned på den vante sammensætning. En ny borgerliste »Wir in Flensburg« blev med et slag det største parti med 10 mandater og SSW næststørst med 9 mandater.

Ved landdagsvalgene fulgte tilslutningen kurven fra de kommunale valg. SSW nåede her et lavpunkt i 1971, hvor det med 19.720 stemmer nærmede sig den nedre grænse for prisen på et landdagsmandat. Berthold Bahnsen blev genvalgt, men døde senere på året. Han blev efterfulgt af chefredaktør Karl Otto Meyer. I Landdagen markerede han sig bl.a. med kritik af det politiske klima mellem de to blokke i tysk politik; han støttede Willy Brandts afspændingspolitik over for nabostaterne i øst, var imod »Berufsverbot« og skeptisk over for EF. På den hjemlige bane var krav om udviklingsstøtte til Sydslesvig og ligeberettigelse af de danske skoler mht. tyske tilskud faste temaer.

SSW mødte dog ingen forståelse fra CDU's ministerpræsident,

Gerhard Stoltenberg, der i 1971 havde afløst partifællen Helmut Lemke. Det kom bl.a. til udtryk, da Karl Otto Meyer under en finanslovsdebat i 1977 stillede krav om en trinvis forhøjelse af elevtilskuddet til de danske skoler fra 80% til 100% af de gennemsnitlige driftsudgifter i de tyske skoler. Stoltenberg anså derimod 80% for rimeligt med henvisning til den »kraftige understøttelse« de danske skoler fik fra den danske stat. Det fik Karl Otto Meyer til at replicere, at han jo også betalte 100% i skat, så det var uretfærdigt med kun 80% i tilskud til mindretallets skoler.

I 1982 forlod Stoltenberg Kiel, da han blev finansminister i forbundsregeringen i Bonn. Med efterfølgeren, partifællen Uwe Barschel, som ministerpræsident blev der indledt et kursskifte i CDU's forhold til SSW og det danske mindretal. Det udmøntede sig bl.a. i en trinvis forhøjelse af elevtilskuddet til de danske skoler til 100% i 1985.

Det varede frem til landdagsvalget i 1987, hvor Forbundsrepublikken blev rystet af den største politiske skandale i efterkrigstiden. To dage før valget fremkom nyhedsmagasinet »Der Spiegel« med påstande om, at Uwe Barschel var involveret i en smudskampagne mod SPD's spidskandidat Björn Engholm. Herpå rullede lavinen og bevirkede, at Barschel to uger senere måtte træde tilbage som ministerpræsident. Han døde kort tid efter i Geneve.

Med Barschels tilbagetræden skulle der vælges ny ministerpræsident. Det var imidlertid ikke muligt, da stemmerne på grund af en tidligere valglovsændring stod lige mellem CDU's og SPD's kandidat. Det var udslagsgivende, at Karl Otto Meyer støttede SPD. Herved blev han og SSW kendt af medierne i hele Forbundsrepublikken. Kommentarerne var blandede. Bayerns ministerpræsident Franz Josef Strauss og CDU's generalsekretær Heiner Geissler hævdede, at en dansker ikke havde ret til at bestemme, hvem der skulle være ministerpræsident. Sidstnævnte blev dog belært af partifællen Kai-Uwe von Hassel om, at SSW havde et fuldgyldigt mandat. Den gordiske knude blev løst ved en beslutning om nyvalg.

Landdagsvalget i 1988 blev en jordskredssejr for SPD, der fik 55% af stemmerne, mens CDU måtte nøjes med lidt over 33%. Det blev indledningen til 17 år med SPD ved roret – fra 1996 i koalition med partiet De Grønne. I de første år var Björn Engholm ministerpræsident, men han måtte i 1993 overlade posten til Heide Simonis.

Landdagsvalget i 1988 gav fremgang til SSW. Den fortsatte ved de følgende valg. I 1996 voksede stemmetallet med 10.000 til 38.285. Det udløste to mandater, der tilfaldt Anke Spoorendonk og Peter Gerckens, da Karl Otto Meyer efter 25 års tjeneste ikke

Da Uwe Barschel (1944-1987) blev ministerpræsident i 1982, indledte han et kursskifte over for det danske mindretal. Efter landdagsvalget i 1987 måtte han gå af på grund af den affære, som han selv kom til at lægge navn til.

I 1979 var mandattallet i Landdagen blevet forhojet til 74. Det blev af SSW opfattet som et forsøg på at undgå, at partiet skulle blive tungen på vægtskålen efter et valg. Det blev imidlertid en boomerang for CDU, da stemmerne i 1987 stod lige mellem CDU's og SPD's kandidater som ministerpræsident. Det var udslagsgivende, at Karl Otto Meyer støttede SPD – trods et voldsomt pres fra tyske kredse. Det gav stof til denne SSW-U plakat ved landdagsvalget i 1988 – der var inspireret af en samtidig biografilm – med Karl Otto Meyer som »den ubestikkelige«.

**Jahrelang regierten sie das Land mit absoluter Mehrheit.
Niemand konnte ihre Entscheidungen ändern.
Bis Karl Otto Meyer
und seine Leute sich vornahmen, dem Parlament die Macht
zurückzugeben.**

**DER
·UNBESTECHLICHE·**

Jugend im SSW präsentiert eine SSW-Produktion
in der Hauptrolle: **Karl Otto Meyer**
Idee: Jugend im SSW Realisation: Design Team Nord
Verantwortlich: SSW, Landesverband
ein Plakat im Verleih der

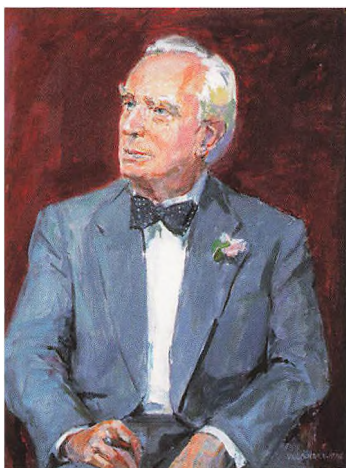
LANDESPREMIERE AM 8. MAI

genopstillede på landslisten. I 1997 bevirkede en valglovsændring, at SSW automatisk også kom til at figurere på stemmesedlerne i Holsten med den såkaldte anden-stemme. Det bidrog til, at SSW i år 2000 fik over 60.000 stemmer – heraf ca. 25.500 i Holsten. Det var det bedste valgresultat i 50 år og var et vidnesbyrd om, at Anke Spoorendonk lige som forgængeren var blevet kendt i hele delstaten. De mange stemmer gav tre mandater, der foruden Anke Spoorendonk tilfaldt Silke Hinrichsen og friseren Lars Harms.

Ved landdagsvalget i 2005 fik den rød-grønne landsregering 33 mandater, mens CDU og FDP kunne mønstre 34 mandater. Her ved kom SSW igen i en nøglestilling i slesvig-holstenske politik. Partiet havde fået ca. 52.000 stemmer – heraf ca. 18.000 i Holsten. Det gav to mandater, der tilfaldt Anke Spoorendonk og Lars Harms. Efter forhandlinger indgik SSW en aftale om at støtte en rød-grøn mindretalsregering. Det vakte megen opsigt ikke kun i landet Slesvig-Holsten, men i hele Tyskland og udløste en række højlydte kommentarer, der igen satte spørgsmålstegn ved fuldgyligheden af SSW's mandater. Stormen lagde sig imidlertid, da den siddende ministerpræsident Heide Simonis efter fire hemmelige afstemninger i Landdagen manglede én stemme for at blive genvalgt. I stedet dannede CDU og SPD en stor koalition med Peter Harry Carstensen fra CDU som ministerpræsident. Den kom til at råde over 59 af de 69 mandater i Landdagen.

Fra konfrontation til samliv

Troels Fink (1912-1999) fulgte siden ungdommen udviklingen i Sønderjylland på nært hold – bl.a. i politiadjutaturen og som sekretær for Danske Samfund. Det store kendskab til landsdelen prægede de mange historiske udgivelser og hans professorat ved Århus Universitet. I 1955 bistod han Udenrigsministeriet med København-Bonn erklæringerne og kom 1959-1975 selv til at virke som generalkonsul i Flensborg. 1976-1979 var han direktør for Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa.

København-Bonn-erklæringerne i 1955 blev indledningen til et nyt kapitel i grænselandets historie. Den ydre ramme herfor var den positive udvikling i det dansk-tyske forhold og udbygningen af mindretalsordningerne. I de følgende årtier gik udviklingen i grænselandet, som det siden blev formuleret, fra et »mod hinanden«, over et »ved siden af hinanden« til et »med hinanden«. Det gjaldt såvel forholdet mellem mindretal og flertal på hver side af grænsen som forholdet mellem flertallene over grænsen. Synlige tegn på sidstnævnte var formaliseringen af det grænseoverskridende samarbejde i 1997 ved oprettelsen af Region Sønderjylland-Schleswig og indgåelsen af en partnerskabsaftale i 2007 mellem Region Syddanmark og landet Slesvig-Holsten. Ved Danmarks tiltrædelse af Schengen-samarbejdet blev den faste grænsekontrol ophævet i 2001. Da havde grænselandet for længst forvandlet sig fra front til bro.

Det dansk-tyske forhold – ny begyndelse og partnerskab

Da generalkonsul Troels Fink i 1968 udgav en tysksproget bog om det dansk-tyske forhold i tiden fra 1863 til 1955 fik den titlen »Deutschland als Problem Dänemarks« – Tyskland som Danmarks problem. Det var meget rammende. I det meste af perioden havde naboskabet domineret dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik og blev efter besættelsen i 1940 et spørgsmål om Danmarks overlevelse som selvstændig stat. I 1945 blev Danmark atter frit, men skyggerne fra fortiden prægede holdningen til det nye Tyskland, der ville rejse sig af asken.

Det kom klart til udtryk i de »synspunkter med hensyn til Tysklands fremtidige ordning«, som den danske regering i januar 1947 fremsendte til de allierede udenrigsministres råd. Der blev her bl.a. stillet krav om fuldstændig afrustning, decentralisering og varetagelse af danske nationale interesser i Sydslesvig. Kravene nåede dog ikke at blive behandlet før fredsprocessen gik i stå, og den kolde krig aktualiserede Vestmagternes behov for opbygning-

Grænseovergangen ved Rudbøl flankeret af de nordiske landes flag.

gen af et velfungerende Vesttyskland som modvægt mod et sovjetdomineret Østeuropa.

Europas opdeling i to blokke ændrede grundlæggende betingelserne for dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik. Markant var det, at Danmark opgav sin traditionelle neutralitetspolitik og i 1949 indtrådte i den vestlige forsvarsalliance NATO. Det fik også betydning for forholdet til naboen i syd.

Det afgørende skridt til en normalisering af det dansk-tyske forhold blev taget i 1949 ved oprettelsen af Forbundsrepublikken. I 1951 blev den folkeretligt anerkendt, da Vestmagterne formelt ophævede krigstilstanden og indgik diplomatiske relationer med den nye stat. Danmark fulgte trop, men da havde udenrigsminister Ole Bjørn Kraft allerede i marts samme år som den første udenlandske udenrigsminister besøgt Konrad Adenauer i Bonn.

På overfladen indtrådte der hurtigt en normalisering. Samhandlen blev stærkt øget, og i 1953 blev der fundet en løsning på flere af de økonomiske mellemværender. På andre områder var der lang vej endnu. Det blev betonet af den nye tyske ambassadør i København, Wilhelm Nöldike, der i en indberetning konstaterede, at de »fra besættelsen stammende følelser, der indebærer den skarpeste afvisning af alt tysk, er ikke overvundet«. I et fremadrettet perspektiv tilføjede han, at de dansk-tyske relationer blev bestemt af Sydslesvig-problemet. Det var nøglen til det fremtidige forhold. Der var imidlertid ikke tegn på større imødekommenhed på dette område fra tysk side.

Det ændrede sig i efteråret 1954, da spørgsmålet om Forbundsrepublikkens optagelse i NATO fra dansk side blev kædet sammen

Det var et tidens tegn, at danske og tyske soldater i årene omkring år 2000 i fællesskab stod for genopførelsen af skanse 14 ved Danevirke. Oprindeligt havde skansen været en del af de danske forsvarsværker i krigen i 1864 mod Preussen og Østrig.

med forholdene i Sydslesvig. Det førte som omtalt i et tidligere kapitel i 1955 til udstedelsen af København-Bonn-erklæringerne om det tyske og det danske mindretals rettigheder. Hermed havde Danmark og Forbundsrepublikken omsider fundet en løsning på dette ømfindtlige problem. Udenrigspolitisk betød det, at tavlen blev vasket ren samtidig med at grunden blev lagt til en ny sameksistens mellem mindretal og flertal på hver side af grænsen. Med tiden forplantede det sig også til den øvrige befolkning.

Det var i lyset af de forbedrede relationer over grænsen, at der i 1959 blev indgået en aftale om tyske erstatningsydelser til danskere, der havde været ramt af det nazistiske regimes forfølgelser. I 1961 blev der oprettet et Goethe-Institut i København, året efter fulgte en aftale om vedligeholdelse af tyske krigergrave og i 1965 en overenskomst om kontinentalsoklen, der var med til at bane vejen for det danske olieeventyr i Nordsøen. Hertil kom en række vigtige handelsaftaler og i 1974 en kulturaftale. Det var et skridt på normaliseringsvej, da forbundspræsidenten i 1970 for første gang var på statsbesøg i Danmark. Det blev gengældt af Dronning Margrethe 2. i 1974 med et statsbesøg i Forbundsrepublikken.

Kontaktfladen blev også udbygget i kraft af det voksende internationale samarbejde. Det gjaldt ikke mindst forsvarssamarbejdet i NATO, der gav grobund for udviklingen af en grundlæggende ny partnerskabsfølelse. Et ydre udtryk herfor var hovedkvarteret, LANDJUT, for de militære styrker i Jylland og Slesvig-Holsten, der frem til 1999 var beliggende i Rendsborg.

I befolkningen skete der også en gradvis ændring i holdningen til nabolandet. Endnu i 1962 havde de første fælles dansk-tyske militærøvelser i Jylland udløst demonstrationer, der gentog sig ved et vesttysk flådebesøg i København. I årene derefter blev det militære samarbejde en del af hverdagen. Det samme gjorde turisme, grænsehandel, udflugter og anden kontakt. Der var fortsat forbehold at spore, men de var i aftagende. En politiker, der set med danske øjne bidrog afgørende hertil, var forbundskansler Willy Brandt – ikke mindst i kraft af en afspændingsorienteret østpolitik. Men hans kendskab til Skandinavien og vindende væsen gjorde også indtryk.

Ved den danske EF-afstemning i 1972 gik 63% ind for medlemskabet. I Sønderjylland var det 75%. Med forsigtighed kan resultatet tages som en strømpil om, at udsigten til det nye partnerskab med naboen i syd ikke virkede afskrækkende på flertallet af vælgerne. Statsminister Anker Jørgensen kom i sin nytårstale i 1973 selv ind på de dansk-tyske relationer. Han tog Willy Brandts politik som et godt varsel for det fremtidige europæiske samarbejde og tilføjede: »Vi har meget tilfælles med den ånd, der i dag præger den tyske forbundsrepublik.«

Danmarks indtræden i EF gav de dansk-tyske relationer et nyt skub fremad. Det gjaldt både økonomisk, hvor Forbundsrepublikken blev Danmarks største samhandelspartner, og politisk, hvor der udviklede sig et nært samarbejde. Blandt mange tiltag var begge stater i 1975 med til at etablere CSCE – Konferencen om Sikkerhed og Samarbejde i Europa og efterfølgerorganisationen OSCE fra 1994.

Da havde Europa undergået afgørende ændringer. Opbruddet i 1989 i Østeuropa, murens og kommunismens fald samt fremkomsten af nye demokratier og stater satte en ny dagsorden. Det var ikke kun Tyskland, der blev forenet. Det var også Europa. I denne proces, der prægede de følgende år, deltog begge stater. Det gjaldt også taklingen af de »nye« nationale problemer, hvor mindretalsspørgsmål igen blev genstand for international opmærksomhed. Her kunne Danmark og Tyskland øse af fælles erfaringer. I 1996 oprettede de et center for mindretalsspørgsmål, ECMI, i Flensborg. Tilsvarende blev København-Bonn-erklæringernes runde fødselsdage markeret i fællesskab. I 2005 skete det i Sønderborg med deltagelse af statsminister Anders Fogh Rasmussen og forbundskansler Gerhard Schröder.

Frimærke udgivet i anledning af 50-året for København-Bonn erklæringerne.

Efter at det tyske mindretal ikke længere var repræsenteret i Folketinget udfoldede det bestræbelser på at blive repræsenteret i København på anden måde. Med støtte fra den danske stat førte det i 1983 til oprettelsen af et tysk sekretariat, som varetager mindretallets daglige kontakt til ministerier og Folketing. På billedet ses den nye sekretariatsleder, chefredaktør Siegfried Matlok, sammen med statsminister Poul Schlüter.

Udbygningen af mindretalsordningerne

Den fælles markering var med til at betone, at mindretalsordningerne havde givet det dansk-tyske forhold en særlig dimension. Her havde erklæringerne fra 1955 fået status som en uofficiel grundlov på mindretalsområdet. Men der skete også nyt. I takt med de forbedrede indbyrdes relationer blev mindretalspolitikken tilpasset ændringerne i samfundet og de nye udfordringer, som mindretallet blev stillet overfor.

I de første år gjaldt det om at føre København-Bonn-erklæringens ånd og bogstav ud i livet. Det gjaldt bl.a. tildeling af eksamensret til mindretalsskolerne og det danske mindretals undtagelse fra 5%-spærrereglen ved landdagsvalg. Samtidig ophævede den slesvig-holstenske landsregering i september 1955 Kiel-erklæringen fra 1949. Det blev begrundet med, at erklæringen var blevet betydningsløs som følge af Bonn-erklæringen. Det danske mindretal og de nationale frisere var af en anden mening og henviste til, at Bonn-erklæringen ikke indeholdt nogen bestemmelser om de kirkelige forhold og frisere. Det hidtidige kontaktudvalg blev imidlertid opretholdt og suppleret med et særligt landdagsudvalg for anliggender vedr. det danske mindretal. Begge udvalg bortfaldt, da SSW i 1958 igen blev repræsenteret i Landdagen.

Ved valget i 1964 gled det tyske mindretal ud af Folketinget. Det gav stødet til, at den danske regering i 1965 oprettede et særligt Kontaktudvalg for mindretallet med repræsentanter for

I 1986 fik det tyske mindretal officielt besøg af Dronning Margrethe og Prins Henrik. Det var Gerhard Schmidt (1932-2008), der tog imod som formand (1975-1993) for Bund deutscher Nordschleswiger. Han er her i færd med at overrække en gave til Regentparret.

regering og folketing. Samme år oprettede Forbundsregeringen et tilsvarende udvalg for det danske mindretal, der kom til at sortere under Forbundsindenrigsministeriet. Oprindeligt havde udvalget for det tyske mindretal statsministeren som formand, men det blev i 1971 ligeledes overført til Indenrigsministeriet. Kontakten til Kiel blev samtidig udbygget, da Landdagen i 1975 nedsatte et udvalg for spørgsmål vedr. det tyske mindretal med landdagspræsidenten som formand. For det danske mindretal fik det også betydning, da forholdet til den slesvig-holstenske landskirke blev normaliseret i 1968 og bl.a. medførte et årligt tilskud til Dansk Kirke i Sydslesvig.

I 1980'erne blev der taget nye skridt på mindretalsområdet. For det tyske mindretal fik det stor betydning, at der med støtte fra den danske stat i 1983 blev oprettet et tysk sekretariat i København, som skulle varetage den daglige kontakt med ministerier og Folketing. Den daglige ledelse af sekretariatet tilfaldt chefredaktør Siegfried Matlok.

Syd for grænsen blev der indledt en »offensiv og kvalitativ ny slesvig-holstensk mindretalspolitik«. Begyndelsen hertil blev gjort af ministerpræsident Uwe Barschel, da han i midten af 1980'erne indførte ligestilling m.h.t. elevtilskud til det danske mindretals skoler. Det blev også besluttet, at delstatsregeringen i hver valg-

I 1996 efterfulgte Anke Spooren-donk (født 1947) Karl Otto Meyer i landdagen, hvor hun lige som forgængeren blev en markant skikkelse i slesvig-holstensk politik. I baggrunden ses slagordet »Näher dran!«. Det spiller på, at SSW som et regionalt parti ifølge egen opfattelse er nærmere til at varetage Sydslesvigs interesser end andre partier.

periode skulle aflægge en beretning om det danske og det tyske mindretal. Tilsvarende fulgte der i 1987 en rapport om frisisk sprog og kultur.

Efter at Björn Engholm var blevet ministerpræsident oprettede landsregeringen i 1988 en ny særlig funktion som »grænse-lands-kommitteret« for mindretalsområdet. Stillingen ændrede i 2000 navn til »mindretalskommitteret« og havde bl.a. en særlig betydning derved, at den pågældende var et direkte bindeled mellem ministerpræsidenten og mindretallene.

At der var grøde i mindretalspolitikken blev klart demonstreret i 1990, da den slesvig-holstenske »Landessatzung« blev revideret og fik formel status som delstatsforfatning. I den forbindelse blev ordlyden i artikel 5 fra 1949 om, at bekendelsen til et nationalt mindretal er fri, men ikke fritager for de almindelige statsborgerlige pligter, suppleret med følgende hensigtserklæring: »Den kulturelle egenart og den politiske medvirken af nationale mindretal og folkegrupper står under Landets, kommunernes og kredsens beskyttelse. Det nationale danske mindretal og den frisiske folkegruppe har krav på beskyttelse og støtte.« For friserne havde det en særlig betydning, at de efter ophævelsen af Kiel-erklæringen i 1955 igen blev nævnt i et statsretsligt dokument.

I Danmark bevirkede strukturreformen, at regeringen indførte en række nye valgregler til sikring af det tyske mindretals politiske repræsentation i de sønderjyske storkommuner. Mandattallet blev forhøjet til 31 i hvert byråd. Hvis mindretallet ikke klarer denne hurdle, er det med mindst 25% af det antal stemmer, som det »billigste« mandat koster, sikret én tilforordnet uden stemmeret, men med alle øvrige rettigheder, herunder taleret og udvalgsrepræsentation. Hvis stemmetallet er mellem 10% og 25% af prisen på et mandat, skal der nedsættes et udvalg, der tager sig af spørgsmål vedr. det tyske mindretal. Ved kommunevalget i 2005 fik Slesvigsk Parti ved egen kraft ét mandat i Sønderborg, Tønder og Aabenraa byråd, mens den ovenfor omtalte 25%-regel sikrede mindretallet en tilforordnet i Haderslev byråd. Set i en europæisk sammenhæng er der tale om et betydningsfuldt skridt inden for mindretalspolitikken.

I Sydslesvig blev den hidtidige generelle spærreregulering på 5% ved de kommunale valg afskaffet i 2008. Samme år vedtog Nordfrislands kreds dag et forslag om at beskytte og fremme det danske og det frisiske sprog samt de to mindretals institutioner.

At der kunne opstå problemer undervejs, er der eksempler på på begge sider af grænsen. Det viste sig i 1997, da landsregeringen under indtryk af den økonomiske situation bebudede nedskæringer i tilskuddene til det danske mindretals skoler. Det kaldte dan-

Da den slesvig-holstenske landsregering i 1997 under indtryk af den økonomiske situation bebudede nedskæringer i tilskuddene til det danske mindretals skoler, udløste det en dansk demonstration i Kiel med o. 5.000 deltagere. Der blev indgået et kompromis om en fastfrysning af tilskuddet i en treårig periode, men genindførelsen af den økonomiske ligestilling med de offentlige skoler kom til at trække ud. Det skete i 2008 i kraft af en ny slesvig-holstensk skolelov.

ske sydslesvigere i tusindtal til protestmøde i Kiel. Ligestillingen blev dog først genindført i 2008. Ved landdagsvalget i år 2000 fik SSW o. 60.000 stemmer – heraf o. 25.500 i Holsten. Det bevirke- de, at der fra privat side blev sat spørgsmålstegn ved SSW's status som mindretalsparti og dermed fritagelsen for 5%-spærrereglen i den slesvig-holstenske valglov. I første omgang blev klagerne afvist af Landdagen. Overforvaltningsdomstolen i Slesvig gav imidlertid klagerne medhold, men den blev i 2004-2005 i to omgange underkendt af Forbundsforfatningsdomstolen. Herpå faldt der ro om sagen.

At skoen også kunne trykke nord for grænsen viste sig, da en sønderjysk kommune som et led i påtænkte besparelser satte spørgsmålstegn ved forældres ret til at benytte en tysk børnehave. Det bevirkede, at Indenrigs- og Sundhedsministeriet i 2003 udsendte et »orienteringsbrev vedrørende det tyske mindretal« til alle kommunalbestyrelser i Sønderjylland. Der blev her gjort rede for mindretallets rettigheder – bl.a. med henvisning til grundloven, København-Bonn-erklæringerne, Europarådets ramme- konvention om beskyttelse af nationale mindretal samt sprogpagten. Det blev nævnt, at ministeriet ved sit brev ville sikre, at »der ikke på grund af uopmærksomhed opstår misforståelser til skade for det gode forhold mellem de to befolkningsgrupper i Sønderjylland«.

Sammenfattende kan det siges, at der nok indimellem kan opstå »misforståelser«, men at den dansk-tyske mindretalspolitik for

Tosproget byskilt i Bredsted med byens navn på tysk og frisisk.

længst er blevet en fast bestanddel af forholdet mellem mindretal og flertal på begge sider af grænsen. Den har med den mindretalskommitterede Renate Schnacks ord »affødt en ny kvalitet i den gensidige omgang med hinanden« og dermed bidraget afgørende til den gode udvikling. For København-Bonn-erklæringerne gælder det, at de i praksis tjener som en rettesnor for »god opførsel« i grænselandet. Hertil kommer, at de fortsat er på højde med den internationale mindretalsret. De der forfattede København-Bonn-erklæringer var således, som det er udtrykt, »meget langt forud for deres tid«.

Er der så tale om en europæisk model? Da der ikke er to mindretalskonflikter, der er ens, kan man ikke uden videre overføre erfaringer og instrumenter fra et område til et andet. I stedet må der være tale om at udvælge relevante erfaringer og instrumenter. Den dansk-tyske model er således et positivt eksempel på, hvordan det lykkedes at finde en holdbar løsning på et betændt mindretalsproblem. Det kan tjene til inspiration andre steder. Man kan også formulere det sådan, at der ikke er tale om en »eksportvare«, men et moralsk eksempel på, at man kan nå til holdbare løsninger, når den gode vilje er til stede – fra alle sider.

Et nyt samliv vokser frem

Udstedelsen af København-Bonn-erklæringerne i 1955 ændrede ikke med et slag klimaet i grænselandet. Det tog tid. Tonen kunne endnu være uforsonlig på begge sider af grænsen og prægede f.eks. længe den enkeltes valg af handlende m.m. Det var også et kig over skulderen, da Der Nordschleswiger i 1960 ved 40-året for folkeafstemningen i 1. zone skrev: »Har vi fejlet, så har man sandelig også præsenteret os regningen. Hån og spot og megen uret har ofte mødt os på vejen gennem fire årtier.«

At det kunne komme til sådanne udbrud, havde stats- og udenrigsminister H.C. Hansen taget højde for i 1955. I en tale ved afslutningen af mindretalsforhandlingerne tilkendegav han, at »alle ved, at vores bestræbelser er langsigtede, og at der nu og da kan indtræde tilbageskridt. Jeg har dog det tillidsfulde håb, at den ånd, som forhandlingerne er båret af, også vil komme til at præge det daglige liv i grænselandet.« Det skete også. Klimaet blev gradvist mildere.

Et eksempel herpå var det tysk dominerede Aabenraa Skytte-
laug. Da det i 1951 genoptog den traditionelle pinsemarch gennem byen, blev det nægtet modtagelse på rådhuset; tilsvarende tog de lokale danske autoriteter ikke imod indbydelse til pinse-skydningen. For at slå bro foreslog en af de få skyttebrødre med

I 1959 besøgte Frederik 9. Aabenraa Skyttelaug ved dets 225-års jubilæum. Da var skyttelaug blev et samlingssted for både dansk- og tysksindede efter at farvermester Jacob Jacobsen i 1955 havde udvirket, at købmændene Johann og Erik Jessen samt skibsmægler Harald Cleemann og købmand Sv. Aage Lyck blev optaget i gildet. Det var populært sagt den danske spejderbevægelses og frihedskæmpernes repræsentanter og blev starten på en øget dansk tilgang.

udpræget dansk sindelag derfor i 1955, at nogle fremtrædende danske borgere med nær forbindelse til den danske spejderbevægelse og frihedskæmperne kom med i skyttelavet.

Det blev starten på en øget dansk tilgang til Aabenraa Skyttelaug og banede vejen for, at Frederik 9. i 1959 gæstede laug ved dets 225-års jubilæum. Da var adgangen til rådhuset igen åbnet takket være byens borgmester – skydebroder Erik Jessen. Det var på denne baggrund, at konditor Carl Bjerring ved skyttefesten i 1964 udtalte, at »for få år tilbage kunne madammerne diskutere, om en mand var rigtig dansk, hvis man var med i skyttelavet. Det findes ikke mere, nu er vi her alle som gode kammerater.«

Tøbruddet var et tidens tegn. I 1980'erne accelererede udviklingen. De nye tiltag inden for mindretalspolitikken var udtryk herfor og i sig selv med til at fremme den nationale afspænding i grænselandet. Det kunne aflæses på officielt plan. I 1978 havde Dronning Margrethe 2. og Prins Henrik besøgt det danske mindretal i Sydslesvig. I 1986 kom turen til det tyske mindretal, der i 1979 og 1989 også fik besøg af den tyske forbundspræsident. Regentparrets besøg blev siden af mindretallet omtalt som »begyndelsen til gennembruddet« på normaliseringens vej.

Det endelige gennembrud skete i 1995 ved 75-års jubilæet for genforeningen, da formanden for Bund deutscher Nordschleswiger, Hans Heinrich Hansen, var taler på Dybbøl Banke i Dronningens nærvær. Det havde været en fremadskridende proces med mange aktører. Men i disse år blev dialogen med den danske omverden for alvor udbygget.

Ved markeringen i 1995 af 75-året for genforeningen var formanden for Bund deutscher Nordschleswiger, dyrlæge Hans Heinrich Hansen (født 1938), indbudt som taler på Dybbøl Banke. Senere betegnede han mindretallets medvirken som »det endelige gennembrud« på normaliseringsvej. I hele hans formandstid (1993-2006) var ønsket om »øjnehøjde« et nøglebegreb ved forhandlinger med danske myndigheder. Sammen med generalsekretær Peter Iver Johannsen og sekretariatsleder, chefredaktør Siegfried Matlok, bidrog han til synliggørelsen af mindretallet i den danske offentlighed. I 2008 blev Hans Heinrich Hansen præsident for den europæiske mindretalsunion FUEV.

Det samme kom til udtryk syd for grænsen, da den socialdemokratiske ministerpræsident Björn Engholm i 1989 indledte en tradition for at fremtrædende tyske politikere var med til det danske årsmøde. I 2006 vajede for første gang det tyske flag på festpladsen i Flensborg sammen med Dannebrog. Da var det danske mindretal også begyndt at deltage i den såkaldte »Slesvig-Holsten-dag«, der var indført i 1978. For Dansk Kirke i Sydslesvig havde det en stor symbolsk betydning, da Helligåndskirken i

Flensborg med bistand fra biskoppen i Slesvig, H.C. Knuth, i 1997 blev overdraget til den danske menighed.

Samtidig blev der indledt et samarbejde over grænsen mellem det danske og det tyske mindretal om emner af fælles interesse. Det havde længe bestået inden for den europæiske mindretals union, FUEV, men i mange år kun når repræsentanterne for de to mindretal mødtes fjernt fra de hjemlige græsgange. Nu fandt de to mindretal også sammen i grænselandet som medspillere – på mange måder en ny situation.

Udviklingen kom til at berøre de nationale mindededage, der ellers hører til noget af det mest ømfindtlige i det nationale samliv. I år 2000 blev 150-året for slaget ved Isted for første gang mindet i fællesskab med officiel tysk og dansk deltagelse. Det gentog sig i 2004 ved 140 året for slaget ved Sankelmark, hvor Sydslesvigsk Forening og den tyske »Stamkomiteen af 1864« var fælles indbydere. Ved den lejlighed blev der bl.a. holdt tale af den danske generalkonsul i Flensborg, Henrik Becker-Christensen, på dansk ved det danske mindesmærke – begge dele for første gang. På Dybbøl var der i de samme år også begyndt at være tysk militær til stede ved den traditionelle mindehøjtidelighed for stormen den 18. april. Det var et andet udslag af afspændingen, da museet på Gottorp Slot i 2003 udlånte et nationalt klenodie – Nydam-båden – til Nationalmuseet i et helt år.

I takt med denne udvikling blev det nye tider for de danske og de tyske grænseforeninger. Det kendetegnede bl.a. Deutscher Grenzverein, hvis Akademie Sankelmark i flere sammenhænge blev et dansk-tysk mødested og i 1999 udvidet med et Europäische Akademie Schleswig-Holstein. Nord for grænsen var det Grænseforeningen der slog tonen an, da den i 2007 fik »For en åben danskhed« som slogan.

Der blev også sluttet borgfred mellem friserne. Her var det i de første år efter 1945 kommet til svære brydninger mellem »Nordfriesischer Verein« og »Förining for nationale Friiske«, der stod med et ben i hver lejr i grænsekampen. I 1956 kom de i stue sammen, da der blev oprettet et friserråd i Nordfrisland. I 1965 fulgte herpå oprettelsen af »Nordfriisk Instituut« og i 1988 Landdagens »Gremium für Fragen der frischen Bevölkerung«. I år 2000 var det så vidt, at en repræsentant for de nationale friser for første gang blev valgt til formand for det fælles friserråd. I 2003 skiftede de nationale friseres forening navn til »Friisk Föriining«.

Gårdejer Carsten Boysen (1912-1985) var formand for »Förining for nationale Friiske« (1958-1985). Han var den første formand for Fælleslandboforeningen for Sydslesvig og i mange år aktiv i Sydslesvigsk Vælgerforening.

I 1997 blev Helligåndskirken i Flensborg overdraget til den danske menighed. Som et led heri gik en procession af menighedsrådsmedlemmer og præster gennem gågaden fra Skt. Marie Kirke til Helligåndskirken. Hermed gik et længe næret ønske i opfyldelse for Dansk kirke i Sydslesvig. Overdragelsen fandt sted under medvirken af biskoppen i Slesvig, H.C. Knuth.

Mindretallenes sprog og identitet

En ting var imidlertid uforandret for mindretallene nord og syd for grænsen. Det var de traditionelle spørgsmål fra omverdenen om sprog og identitet. Det er en gammel sandhed, at sprog og sindelag ikke behøver at følges ad i et grænseland. Det trådte tydeligt frem inden for det tyske mindretal, hvor mange har den danske dialekt sønderjysk som hjemmesprog. Tilsvarende har mange inden for det danske mindretal i Sydslesvig tysk som hjemmesprog. Der gjorde sig her det særlige gældende, at hovedparten af de mange, der tilsluttede sig mindretallet i de første år efter 1945, ikke beherskede det danske sprog. Men mange tog opgaven op med stor alvor for herved at få nøglen til dansk kultur. Gennem årene har de danske børnehaver og skoler bevirket, at der i dag er langt flere, der kan dansk i Sydslesvig, end det var tilfældet i de første år efter krigen.

Et andet emne, der ofte er til debat, når det gælder mindretal, er identiteten. At den kan ændre sig over tid, blev i 2007 understreget af Siegfried Matlok på Deutscher Tag i Tinglev med et udsagn om, at »mindretallet i dag er ikke det samme som det fra i går«. I årene efter 1920 havde det ifølge Matlok en nationalistisk tysk identitet, efter 1945 en tysk-europæisk identitet – en flugt i retning af Europa; herpå fulgte en europæisk-tysk identitet, der blev afløst af »en europæisk-tysk-slesvigsk identitet – en identitet for noget«. Og han tilføjede: »Den unge generation nøjes i året 2007 ikke mere med én identitet. Unge nordslesvigere har i dag

samtidig flere«. Det samme gjorde sig gældende for mange unge blandt de danske sydslesvigere.

Med varsomhed kan det synlige tilhørsforhold til mindretalene på begge sider af grænsen sammenlignes med en række cirkler uden på hinanden. I den inderste cirkel er der fuld overensstemmelse mellem ydre adfærd og indre overbevisning. Konkret kan det betyde, at de pågældende har børn i mindretallets skole, er medlem af flere af mindretallets foreninger, abonnerer på mindretallets avis og har et hjemmesprog, der svarer til den officielle sprogbrug i mindretallet. I den næste cirkel er hjemmesproget det samme som flertalsbefolkningens, men adfærden i øvrigt identisk med det før nævnte. I de næste cirkler er det kun nogle af mindretallets tilbud, der benyttes og i den yderste kun ét enkelt. Det er også her, at tilgangen og afgangene mellem mindretallet og det omgivende flertalssamfund foregår. Gud Amor kan være en medvirkende årsag hertil. Det beskrevne billede er ikke specielt for mindretalene i det dansk-tyske grænseland. Det gælder også for andre nationale mindretal, der lever i fred og fordragelighed med det omgivende samfund.

I en velkomst til Kronprinsparret i 2006 ved Danevirke kom Sydslesvigsk Forenings formand Dieter Küssner ind på den positi-

I 2006 besøgte Kronprins Frederik og Kronprinsesse Mary det danske mindretal ved Danevirke. Til venstre forrest i billedet ses formanden for Sydslesvigsk Forening, Dieter Paul Küssner, sammen med ministerpræsident Peter Harry Carstensen, Kronprinsparret og museumsinspektør Nis Hardt; bag kronprinsparret skimtes generalsekretær Jens A. Christiansen. To år tidligere havde Dronning Margrethe og Prins Henrik også besøgt mindretallet ved Danevirke sammen med forbundspræsident Horst Köhler og frue.

Skoleinspektør Heinrich Schultz (født 1938) var formand for Sydslesvigsk Forening 1987-2003. I hans formandstid begyndte fremtrædende tyske politikere at blive indbudt til de danske årsmøder. Tilsvarende begyndte det danske mindretal selv at tage del i den såkaldte »Slesvig-Holsten-dag«.

ve udvikling i grænselandet. Han tilkendegav, at der er tale om et naboskab, der bygger på den gode vilje, ligeværdighed og respekt. »I det perspektiv er det dansk-tyske grænseland en vejviser for mellemfolkeligt samliv i Europa og verdenssamfundet. Det danske, det frisiske og det tyske mindretal i regionen har del i det brobygningsarbejde, der gavner samvirket mellem Danmark og Tyskland. Vi betragter os som ambassadører for vore respektive lande, deres sprog og kultur; og vi føler os som ligeværdige aktører i samarbejdet for det bedste livsvilkår i grænselandet.«

Det grænseoverskridende samarbejde

Landegrænsen afspejlede udviklingen i det dansk-tyske forhold i tiden efter 1945. I de første år med permafrost var den strengt bevogtet og vanskelig passabel. Hertil bidrog, at flere grænseovergange var lukkede. Grænseovergangen ved Sæd blev genåbnet ved udgangen af 1947. I 1951 kom turen til Pebersmark, Møllehus og Rudbøl, men kun for lokalbefolkningen. Trafikken var imidlertid i vækst. Det var i tråd hermed, at busforbindelsen mellem Flensborg og henholdsvis Sønderborg og Aabenraa blev genetableret i 1950. Samme år blev grænseovergangen i Padborg åbnet for international trafik. På Flensborg Fjord blev sejladsen genoptaget i 1951. Samtidig blev Kollund Skov, der var beslaglagt af den danske stat, givet tilbage til Flensborg By. For at lette adgangen hertil blev den lille grænseovergang ved Skomagerhus i 1954 åbnet som overgangssted i sommerhalvåret. Da var visumtvangen for indrejse til Tyskland bortfaldet i 1953, mens tyske statsborgere det følgende år kunne rejse i hele Norden uden visum.

Mens livet omkring landegrænsen og grænsepassagen således gradvist vendte tilbage til normal gænge, tog det længere tid med opbygningen af lokale og regionale kontakter over grænsen – såvel fra officielt hold som bredere kredse af befolkningen. Reelt var der tale om en helt ny begyndelse. Det var ikke kun besættelse, grænsekamp og mindretalsforhold der skilte. Tilskyndelsen fra dansk side til at have noget med naboen at gøre, var allerede blevet stærkt kølnet i 1933 ved nazisternes magtovertagelse. Inden den tid havde dønningerne efter grænsedragningen i 1920 knapt nået at lægge sig.

Det var lederen af det tyske bibliotek i Flensborg, H.P. Johannsen, og lederen af det danske bibliotek, Torben Glahn, der i 1952 tog det første skridt til et fælles kulturelt arrangement i form af en dansk-tysk bogudstilling i Deutsches Haus i Flensborg. Det var bl.a. med dette afsæt, at Flensborgs bypræsident Thomas Andresen i 1954 tog initiativ til afholdelsen af et dansk-tysk kulturelt

Pas- og toldkontrollen ved Kruså. Efter Danmarks tilslutning til Schengen-samarbejdet i 2001 blev bygningerne nedrevet på den danske og den tyske side af grænsen.

arrangement med foredrag og musik. Det skulle ifølge programmet »bidrage til en ægte samtale mellem de to folk«. Konfliktfyldte emner blev bevidst undgået. Under betegnelsen »Flensburger Tage« blev arrangementet gentaget i 1955, 1956 og 1958.

I 1960 var tiden moden til at gå et skridt videre, da der med borgmester Erik Jessen som drivende kraft blev afholdt »dansk-tyske dage« i Aabenraa. De var de første af sin art nord for grænsen og fik stor politisk bevågenhed med deltagelse af bl.a. den danske statsminister og den vesttyske økonomiminister Ludwig Erhard. I de følgende to årtier blev arrangementet gentaget hvert andet år – skiftevis i Flensborg og en af de sønderjyske købstæder. Det var med til at udbygge den kommunale kontaktflade over grænsen.

Med oprettelsen af Sønderjyllands Amtskommune i 1970 og Danmarks medlemskab af EF i 1973 voksede tilskyndelsen til at udbygge det grænseoverskridende samarbejde. Fra dansk side blev der lagt op til et pragmatisk samarbejde fra sag til sag på regionalt plan, mens der fra tysk side blev lagt vægt på en institutionalisering af samarbejdet. I første omgang blev der især arbejdet med de fælles problemer med forureningen af Flensborg Fjord.

Den øgede kommunale kontakt førte i 1977 til dannelsen af Dansk-Tysk Forum med politikere fra Sønderjyllands Amt, Slesvig-Flensborg kreds, Nordfrislands kreds og Flensborg. Formålet hermed var at udveksle informationer af fælles interesse. Allerede i det andet møde i december samme år fremlagde overborgmester Heinz Adler et forslag om at institutionalisere samarbejdet i grænselandet. De sønderjyske amtspolitikere holdt dog fast i samarbejdets mere uformelle karakter. Dansk-Tysk Forum forblev da også den ydre ramme herfor i de følgende to årtier. Møderne fik

Planerne om en formalisering af det grænseoverskridende samarbejde førte til en voldsom debat i Sønderjylland. Blandt de ting, der stødte an, var det påtænkte navn »Euro-region Slesvig«, der kaldte på både EU-modstand og national modstand. Amtet bidrog selv uforvarende hertil, da det i februar 1997 udsendte et debatoplæg med titlen »Hvor går grænsen«. De følgende måneder blev præget af mange kritiske læserbreve, debatmøder og som vist på billedet en demonstration ved grænsen. I juli 1997 godkendte et stort flertal i amtsrådet den nye samarbejdsaftale. Blandt ændringerne heri var et navneskift til »Region Sønderjylland/Slesvig«. Det blev senere ændret til »Region Sønderjylland-Schleswig«.

senere en pendant, da der ved det tyske mindretals medvirken blev afholdt årlige dansk-tyske borgmesterkonferencer i grænselandet.

I 1980'erne begyndte der at tegne sig et nyt billede i samarbejdsbestrebelse, da Sønderjyllands Amt og den slesvig-holstenske landsregering indledte drøftelser om fælles ansøgninger om EF-midler til grænseoverskridende projekter. De førte til, at der blev udarbejdet et fælles udviklingsprogram for grænseregionen, som blev præsenteret i 1988. Det følgende år blev der nedsat en fælles styrekomité med amtet og landsregeringen for bordenden. I 1990 bevilgede EF de første penge hertil. Det blev starten på et institutionaliseret samarbejde mellem Kiel og Aabenraa, der blev fasttømret med EF-kommissionens lancering af det såkaldte »Interreg-program« med støtte til grænseregioner. Blandt de første indsatsområder var erhvervsudvikling, uddannelse, miljø og energi samt turisme.

Interreg satte for alvor gang i samarbejdet over grænsen. Der blev i de følgende år søsat mange projekter, hvoraf flere i sig selv fik en synergieffekt på samarbejdet. Den overordnede kontakt var i 1990'erne præget af Sønderjyllands Amt og den slesvig-holstenske landsregering og her med gode relationer mellem amtsborgmester Kresten Philipsen og den slesvig-holstenske europaminister Gerd Walther. Det gødede jordbunden for etableringen af et tættere samarbejde på andre områder.

Ved den første dansk-tyske grænseandskongres i august 1995 opfordrede Gerd Walther til, at samarbejdet blev institutionaliseret i en euroregion. Forbilledet var bl.a. det såkaldte Euregio samar-

bejde ved den tysk-hollandske grænse. Den sønderjyske amtsborgmester Kresten Philipsen tilkendegav, at han i princippet ikke havde noget imod at oprette et regionalt fællesorgan. Det blev starten på den proces, der førte frem til Region Sønderjylland-Schleswig to år senere.

Planerne fremkaldte imidlertid en voldsom offentlig debat i Sønderjylland. Blandt de ting, der stødte an, var det påtænkte navn »Euroregion Slesvig«, der kaldte på både EU-modstand og national modstand. Vinteren og foråret 1997 blev præget af mange kritiske læserbreve, debatmøder og en demonstration ved grænsen med skilte »nej til Schengen« og »grænsen er nået«. Modstanden blev organiseret af den nydannede Sønderjyllandskomiteen. Dønningerne nåede også til Christiansborg, hvor et flertal i Folketinget støttede planerne efter at indenrigsminister Birthe Weiss havde påpeget, at de ikke stred mod dansk lovgivning. Amtsborgmesteren, der selv blev udsat for hærværk, holdt da også piben lige i munden.

I juli 1997 godkendte et stort flertal i amtsrådet den nye samarbejdsaftale. Da var den oprindelige teksts ord om at støtte »ideen om europæisk enhed og international forståelse« ændret til »ideen om europæisk samarbejde og international forståelse«. Samtidig var der foretaget et navneskift til »Region Sønderjylland/Slesvig« – sidstnævnte med henholdsvis dansk og tysk stavemåde. Det blev senere ændret til »Region Sønderjylland-Schleswig«. Den omfattede Sønderjyllands Amt, Flensborg by, Slesvig-Flensborg kreds og Nordfrislands kreds. De vigtigste organer var regionalrådet med 42 medlemmer – lige mange danske og tyske, en bestyrelse med en formand fra hver side af grænsen og et fælles sekretariat, der blev placeret i Bov.

Trods en vanskelig fødsel fik det nye samarbejde en meget positiv virkning. Foruden egne initiativer var det med til at styrke kontakten over grænsen på alle niveauer og fik lige som Interreg-samarbejdet en synergieffekt på andre områder. I dette grænseoverskridende klima udviklede sig f.eks. samarbejdet mellem universitetet i Flensborg og universitetsafdelingen i Sønderborg, og et sygehussamarbejde voksede frem. Hertil kom mange andre tiltag, der på den ene eller den anden måde var påvirket af de nye muligheder – eller erkendelsen heraf. Arbejdet blev på dansk side efter nedlæggelsen af Sønderjyllands Amt videreført af Region Syddanmark og de fire sønderjyske kommuner.

I 2007 blev samarbejdet over grænsen udbygget, da ministerpræsident Peter Harry Carstensen og regionsformand Carl Holst underskrev en fælles erklæring om regionalt samarbejde mellem landet Slesvig-Holsten og Region Syddanmark. Det foregik under

De hvide postkasser, hvor man selv skal angive hjembragte afgiftspligtige varer til senere afregning, er et symbol på den åbne grænse.

Ministerpræsident Peter Harry Carstensen og regionsformand Carl Holst i sommeren 2007 ved undertegnelsen af partnerskabsaftalen mellem landet Slesvig-Holsten og Region Syd-danmark. Underskrivelsen fandt sted i museet ved Hedeby.

stor mediebevågenhed i vikingemuseet i Hedeby. Formelt var der tale om fornyelse af en partnerskabsaftale, som Sønderjyllands Amt havde indgået i 2001 med landsregeringen, men den nye aftale åbnede nye perspektiver for det grænseoverskridende samarbejde.

Ved landegrænsen var der i mellemtiden også sket ændringer, som afspejlede de nye tider. Det kom tydeligt til udtryk, da motorvejsovergangen ved Frøslev blev åbnet i 1978, hvor den danske og tyske paskontrol blev placeret side om side i et fælles bygningskompleks ved vejbanerne. På toldområdet blev der etableret et fælles dansk-tysk toldbehandlingssted i Padborg. Med Danmarks tiltrædelse af Schengen-aftalen i 2001 ophørte den faste pas- og toldkontrol ved landegrænsen. Ved Kruså blev de tilhørende bygninger på begge sider af grænsen nedrevet. Det var i sig selv et synligt udtryk for den udvikling grænselandet havde været igennem siden 1945.

Sønderjylland under forandring

Ved årtusindskiftet var Sønderjylland for længst kommet på omgangshøjde med det øvrige Danmark. Landsdelen var nok fortsat præget af sin historiske og kulturelle arv, det tyske mindretal og landegrænsen til Tyskland, men i andre henseender var tidligere skel og skillelinjer udvisket. Det gjaldt ikke kun i materiel og politisk henseende, men også den særstatus, som landsdelen havde haft i den danske bevidsthed. Lige som det sydslesvigske spørgsmål havde det gradvist fortonet sig. I administrativ henseende blev der sat et punktum med nedlæggelsen af Sønderjyllands Amt. Strukturreformen, der trådte i kraft i 2007, kom således til at indvarsle en ny periode i landsdelens historie.

»Ikke at behandle grænselandet anderledes ... end det øvrige Danmark«

Lige siden 1840'erne havde Sønderjylland haft en central placering i den danske befolknings bevidsthed. I de første årtier var det det nationale opgør og de slesvigske krige, der gav næring hertil. Efter 1864 var det smerten over det tabte og den preussiske undertrykkelsespolitik af danske landsmænd, der holdt interessen fangen.

Opmærksomheden blev kraftigt skærpet, da historiens hjul atter drejede en omgang, og det tyske nederlag i Første Verdenskrig banede vejen for genforeningen i 1920. Fokus blev opretholdt i de følgende år. Først gjaldt det bestræbelserne på at integrere landsdelen i Danmark, herpå bestræbelserne på at fastholde det genvundne i skyggen fra det 3. rige. Det førte til en ny dansk folkelig mobilisering og øget interesse for grænsespørgsmålet. Den blev yderligere styrket ved besættelsen.

Efter det tyske sammenbrud i 1945 var det Sydslesvig-spørgsmålet, der kom på alles læber, og som i nogle år var med til at præge såvel den indenrigs- som den udenrigspolitiske dagsorden. Det ændrede sig med København-Bonn-erklæringerne i 1955. Fra da af skete der en gradvis normalisering af forholdene i grænselandet, der også kom til at præge det folkelige engagement.

Det skete ikke fra den ene dag til den anden. Interessen for

Sydslesvigske ferieborn på banegården i Padborg. Den venstre side af billedet er i fotograf Lars Salomonsens gengivelse et spejlbillede – med vogn døren som spejl. Det årlige sommerophold i Danmark blev et stærkt bindeled over grænsen. Det gjaldt ikke mindst i de første årtier efter 1945, hvor mange sydslesvigske ferieborn knyttede en nær kontakt med deres værtfamilier, som varede livet igennem.

grænselandet holdt sig længe. For Sydslesvigs vedkommende var den bl.a. præget af de mange danske, der havde engageret sig i mindretals- og grænsespørgsmål og hvoraf nogle selv kom til at yde en indsats syd for Skelbækken. Tilsvarende blev der i årene efter 1945 knyttet et stærkt bånd mellem tusinder af ferieborn fra det danske mindretal og deres danske værtfamilier. For manges vedkommende blev dette bånd livsvarigt.

Udviklingen var imidlertid ikke til at tage fejl af og kunne bl.a. aflæses i de nationale foreningers dalende medlemstal. Folkeskole og gymnasier fulgte trop ved at nedprioritere eller fjerne enhver omtale af den historiske udvikling i grænselandet. Resultatet var, at danske skoleborn fra 1970'erne kun fik et ringe eller intet kendskab til det dansk-tyske grænseland, de nationale mindretal m.v.

At det gik sådan kan for så vidt ikke undre. Efter at grænselandet i mere end hundrede år havde været genstand for den danske offentligheds opmærksomhed, bevirkede normaliseringen af forholdene, at fokus blev flyttet andet steds hen. Det var i sig selv et tegn på, at fredeliggørelsen var lykkedes, og at man såvel på hver side af grænsen som over grænsen havde bevæget sig fra et »mod hinanden« til et »med hinanden«.

Alsiøen blev indviet i 2007 med koncertsal, forskerpark og Syddansk Universitets afdeling i Sønderborg samt tilknyttet banegård. Byggeriet er tegnet af arkitektfirmaet 3XNielsen og udsmykket af kunstneren Olafur Eliasson.

Denne udvikling kunne også aflæses på anden måde. Både nord og syd for grænsen havde den nationale frontstilling givet lokale og regionale instanser gode kort på hånden, i deres bestræbelser på at påkalde sig de bevilgende myndigheders opmærksomhed. Men i løbet af 1950'erne begyndte det nationale kort at miste sin værdi og var i slutningen af 1960'erne ved at være udspillet.

At Sønderjylland ikke længere blev opfattet som en national forpost, der krævede særlig pleje, blev markeret i 1981 på Christiansborg, da centrum-demokraten Arne Melchior i en forespørgsel ønskede oplyst, hvilke tanker regeringen gjorde sig om den erhvervsmæssige, folkelige og kulturelle udvikling i grænselandet. Det var de mediemæssige forhold, der var anledningen til spørgsmålet, men det blev pointeret i den mundtlige forelæggelse, at Melchior ønskede en bredere debat om grænselandet. Han tilkendegav, at Folketinget ikke havde beskæftiget sig nævneværdigt hermed i 25 år, og at det var hans opfattelse, at »danskere nord for Fredericia og øst for Middelfart overhovedet intet kender til grænselandets problemer ... Derfor er der ikke nogen københavnere og ikke nogen vendelboer, der overhovedet har fornemmelsen af, hvad der rører sig i grænselandet.«

Udspillet førte til en længere debat, men det fremgik klart af indlæggene, at stort set alle partier var af den opfattelse, at forespørgslen ikke var relevant. Statsminister Anker Jørgensen lagde for med et udsagn om, at Danmark er så lille, at hele landet »i en vis forstand er grænseland. Vi bryder os derfor ikke om den alt for snævre fortolkning af begrebet »grænseland«.« Statsmini-

J.K. Hansen (født 1926) var medlem af Folketinget 1975–1994 og minister for offentlige arbejder 1981-1982.

steren glædede sig over, at brydningerne mellem dansk og tysk ikke længere havde negative, voldelige udslag, og at områdets folkelige tilhørsforhold ikke var til debat. Regeringen lagde vægt på, at danskheden havde mulighed for at klare sig ikke kun nationalt, men også folkeligt, kulturelt og socialt. Statsministeren fortsatte:

»På mange måder varetages dette hensyn bedst ved ikke at behandle grænselandet anderledes eller i hvert fald ikke ret meget anderledes end det øvrige Danmark. At være dansk i grænselandet betyder det samme som at være dansk andre steder. Ligesom vi ikke har en særlig erhvervs politik for grænselandet, har vi heller ikke en særlig kulturpolitik; jeg vil i hvert fald understrege: ikke så meget anderledes og særlig, end den skal være i det øvrige land.«

Statsministerens tilkendegivelse blev bakket op af de sønderjyske folketingsmedlemmer. J.K. Hansen fra Socialdemokratiet gav udtryk for, at sønderjyderne ikke ønskede en særlig hensyntagen, at landsdelen var på omgangshøjde med det øvrige land, og at mindretallenes forhold var fuldt tilfredsstillende. Tilsvarende så Knud Øllgaard fra Venstre ikke noget behov for en revision af grænselandspolitikken. Johannes Burgdorff fra De Konservative udtalte, at »vi er nogle stykker, som ikke rigtig kan forstå, at vi sønderjyder og Sønderjylland som sådan skal være noget ganske specielt, som skal drages frem i en debat«. Helge Dohrmann fra Fremskridtspartiet, Jens Steffensen fra Kristeligt Folkeparti og flere andre gav udtryk for samme holdning. Centrum-Demokraternes dagsordensforslag om nedsættelsen af en kommission, der skulle beskæftige sig med grænselandets forhold, blev derfor ikke taget til følge.

Indlæggene var uden tvivl kendetegnende for den generelle holdning i den danske befolkning. Den ophedede debat i Sønderjylland 1996-1997 om formaliseringen af det grænseoverskridende samarbejde ændrede ikke ved dette forhold og blev, som det bl.a. fremgik af en fjernsynsudsendelse, mødt med undren i det øvrige land. 10 år senere blev flere administrative skillelinjer også udvisket ved strukturreformens ikrafttræden.

Strukturreformen

Siden kommunalreformen i 1970 havde der kun været en beskedent befolkningsudvikling i Sønderjyllands Amt. Den 1. januar 2006 var der 252.433 indbyggere; det var en tilvækst på o.15.000. Væksten var ikke jævnt fordelt. Haderslev var kommet op på 31.500 indbyggere tæt fulgt af Sønderborg, mens Aabenraa lå på 22.000. I Vojens, Bov, Christiansfeld, Rødding, Tinglev og Tønder

Ved udgangen af 2006 pakkede Sønderjyllands Amt – og de øvrige danske amter – i bogstaveligste forstand sammen, da de som et led i strukturreformen ophørte med at eksistere. Her gælder det pakning af arkivkasser på amtsgården i Aabenraa.

kunne væksten tælles i hundreder, mens Nordborg havde mistet omkring tusinde indbyggere. En kommune havde derimod haft en stor tilvækst. Det var Rødekro, der var vokset fra o. 8.000 i 1970 til o. 12.000 i 2006. I den modsatte ende af skalaen var Bredebro og Højer fortsat mindst med henholdsvis 3.650 og 2.800 indbyggere. De var gået tilbage – Højer mest med o. 500.

De to kommuner hørte begge til de helt små i Danmark, hvor flere var ved at få problemer med at løse de mange opgaver, de var pålagt. Det var dette forhold, der havde været medvirkende til kommunalreformen i 1970, hvor amterne først blev inddraget i overvejelserne på et senere tidspunkt. Historien gentog sig nu – men med modsat fortegn, idet det var kritikken af amterne og deres fald, der førte til skabelsen af nye, langt større kommuner.

Siden 1980'erne havde amternes eksistens nu og da været til debat. En kuldsejlet hovedstadsreform og en såkaldt opgavekommission fik i 1990'erne ingen indflydelse på den kommunale inddeling. Det gjorde derimod en fornyet debat i sommeren 2002 om nødvendigheden af en kommunalreform – med fokus på amterne. Samme efterår meddelte statsminister Anders Fogh Rasmussen i åbningstalen til Folketinget, at der ville blive nedsat en strukturkommission.

Resultatet af kommissionens arbejde blev offentliggjort i januar 2004. Den havde opstillet 6 modeller. Alle opererede med kommunestørrelser på minimum 20.000 eller 30.000 indbyggere. To modeller havde bibeholdt et reduceret antal amter; i tre modeller

Ved strukturreformen forsvandt den traditionsrige amtmandstitel. Ole Perch Nielsen (1931–2004) var departementschef i Kulturministeriet før han i 1981 blev udnævnt til statsamtmand i Sønderjyllands statsamt og stiftamtmand over Haderslev stift. Han gik på pension i 2001.

var amterne erstattet af regioner med en smal opgaveportefølje; i den sidste model var der kun stat og kommuner tilbage. Det var med dette udgangspunkt, at regeringen i april 2004 fremlagde sit forslag til Det nye Danmark. To måneder senere indgik regeringen og Dansk Folkeparti aftale om en grundlæggende reform af den offentlige sektor. Den indebar nedlæggelse af amterne, etablering af fem folkevalgte regioner med ansvar for sundhedsvæsenet og skabelse af større kommuner.

Det fremgik af aftalen, at den sydlige del af Jylland og Fyn skulle udgøre Region Syddanmark. Den kom til at bestå af Sønderjyllands, Ribe og Fyns amter samt det meste af Vejle amt med sammenlagt o. 1,2 mio. indbyggere. Den centrale forvaltning for den nye region blev placeret i Vejle. Forligsparterne havde endvidere anbefalet kommuner med en minimum størrelse på ca. 30.000 indbyggere. Med dette udgangspunkt stod det klart, at strukturreformen ville berøre så godt som alle de sønderjyske kommuner.

På østkysten sluttede Aabenraa, Rødekro, Lundtoft, Bov og Tinglev kommuner sig sammen til en storkommune, der antog navnet Aabenraa Kommune. Tilsvarende lå det i kortene, at Sønderborg, Sydals, Augustenborg, Nordborg, Broager og Sundeved kommuner ville indgå ægteskab. Derimod var der i Gråsten kommune et ønske om at forblive selvstændig. Da det ikke kunne lade sig gøre, sluttede den sig efter en vejledende folkeafstemning til den nye Sønderborg Kommune. På vestkysten blev der talt om etableringen af en vadehavskommune med Tønder og Ribe som yderpunkter. Efter noget tovtrækkeri endte det med, at Skærbæk, Nørre-Rangstrup, Løgumkloster, Bredebro, Højer og Tønder blev sammenlagt som Tønder Kommune, mens Ribe blev en del af den nye Esbjerg Kommune.

Det stod tidligt klart, at Rødding så at sige ville gå over Kongeåen og blive en del af den nye Vejen Kommune. Det var et historisk skridt. Tilsvarende blev der i Christiansfeld udfoldet bestræbelser på, at kommunen som helhed skulle blive sammenlagt med Kolding Kommune. Det kaldte på modstand i den del af kommunen, der lå nærmest Haderslev. Efter vejledende folkeafstemninger blev Fjelstrup, Bjerning og Hjerndrup sogne lagt sammen med den nye Haderslev Kommune, der også kom til at omfatte Vojens og Gram kommuner samt efter en folkeafstemning Bevtoft sogn, der hidtil havde været en del af Nørre-Rangstrup kommune.

I udstrækning kunne de fire nye sønderjyske kommuner minde om de gamle amter fra tiden før kommunalreformen i 1970. Befolkningsmæssigt fik de da også stor tyngde. Sønderborg var størst med o. 76.500 indbyggere. Herpå fulgte Aabenraa med lidt

Det var en følge af de foregående årtiers nære samarbejde mellem de sønderjyske museer, at de i 2007 efter amtets ophør blev sammenlagt til Museum Sønderjylland. Mangfoldigheden fremgår her af de nye logoer.

over 60.000, Haderslev med knap 57.000 og Tønder med o. 43.000.

I november 2005 blev der afholdt valg til de nye kommuner og regioner. Den hidtidige amtsborgmester i Sønderjyllands Amt, venstremanden Carl Holst, blev valgt til formand for regionsrådet. De nyvalgte kommunalbestyrelser og regionsråd skulle i 2006 fungere som sammenlægningsudvalg, inden de for alvor

Sønderjyllands administrative inddeling 2007

overtog roret. Samtidig blev funktionsperioden for de bestående kommunalbestyrelser og amtsråd forlænget ét år.

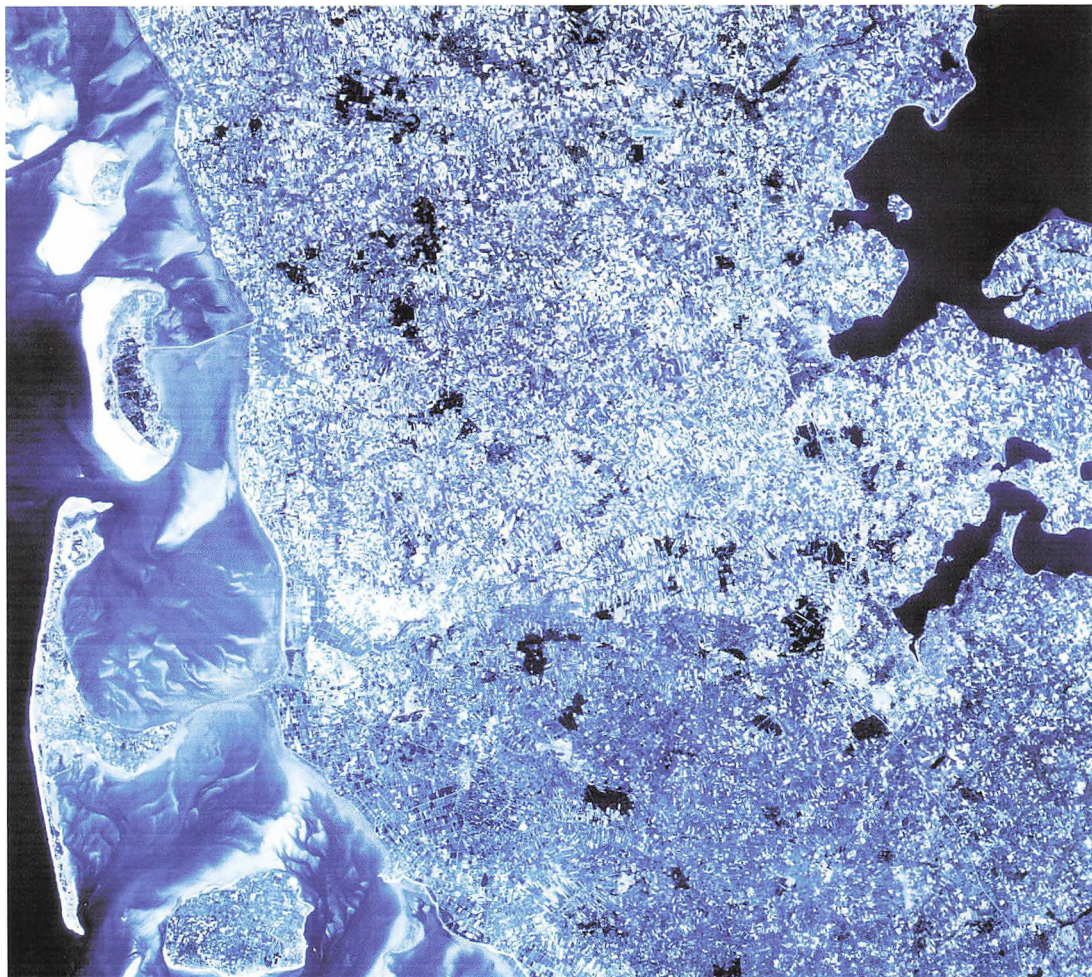
Den 1. januar 2007 vågnede sønderjyderne og den øvrige befolkning så op til det nye Danmarkskort, der havde været på tegnebrættet de foregående år. Det var den største omvæltning i den offentlige sektor i Danmark nogensinde. 271 kommuner var smeltet sammen til 98 kommuner. Heraf havde Sønderjylland taget sin part, hvor 21 kommuner var blevet til fire, mens to helt eller delvist var sammenlagt med nørrejske kommuner. Hertil kom som nævnt, at amtskommunerne var nedlagt og erstattet af 5 regioner. Tilsvarende var de hidtidige statsamter blevet nedlagt og erstattet af statsforvaltninger, der geografisk var identiske med de fem regioner. Det betød, at stiftamtmandstitlen blev afskaffet og erstattet af betegnelsen statsforvaltningsdirektør. Den gamle titel – stiftamtmand – blev dog opretholdt i kirkelige anliggender. Aabenraa blev hovedsæde for den nye Statsforvaltningen Syddanmark.

Politikredsene og retskredsene var også ændret. For Sønderjylland betød det, at de hidtidige fire politikredse var nedlagt og blevet en del af en ny stor kreds – Syd- og Sønderjyllands Politi – med hovedsæde i Esbjerg. Tilsvarende var de 6 sønderjyske retskredse blevet sammenlagt. På det kirkelige område havde man også mærket forandringens vind med justering af grænserne mellem Haderslev stift og Ribe stift. Strukturreformen gav endvidere stødet til en ny inddeling af de hidtidige folketingsvalgkredse med større storkredse.

Syd for grænsen skete der også ændringer i de administrative strukturer, men på et mere begrænset plan. I 2006 besluttede den slesvig-holstenske landdag således, at de kommunale fællesskaber – de såkaldte »Ämter«, skulle have et befolkningsunderlag på mindst 8.000. Det førte til en reduktion af de fælleskommunale forvaltningsenheder. I Sydslesvig var den største fusion dannelsen af »Amt Südtondern« med 30 kommuner, der tilsammen havde o. 40.000 indbyggere. Navnet knyttede an til den tidligere Sydtønder kreds. Reformen ændrede imidlertid ikke den kommunale inddeling med 1.036 kommuner i delstaten. Heraf var der henholdsvis 137 og 136 kommuner i Slesvig-Flensborg kreds og Nordfrislands kreds.

Udblik

Strukturreformen fik stor betydning for Sønderjylland. Ved genforeningen i 1920 var landegrænsen blevet flyttet fra Kongeåen til Skelbækken, men bortset fra det kirkelige område var der ikke

Satellitfoto af det dansk-tyske grænseland. Forskellig udnyttelse af landbrugsjorden bevirker, at landegrænsen er klart optrukket på billedet.

sket afgørende ændringer af den administrative afgrænsning i nord. I de følgende år var den fortsatte nationale kamp med til at cementere landsdelens særpræg i befolkningens bevidsthed. Da modsætningerne senere blev mildnet og afløst af afspænding, bidrog kommunalreformen i 1970 ved oprettelsen af Sønderjyllands Amt til at opretholde identifikationen med landsdelen.

I 2007 forsvandt disse ydre rammer. Amtet blev ophævet og på sundhedsområdet afløst af en region, der i geografisk henseende favner meget videre. På det kommunale plan blev den gamle afgrænsning ved Kongeåen også udvisket flere steder. Det samme gjaldt oprettelsen af den nye statsforvaltning, politi- og retskreds og storkreds ved folketingsvalg. Man kan derfor med en vis ret sige, at genforeningen herved blev fuldbyrdet – 87 år senere. Det var i hvert fald det som Venstres ordfører i Landstinget, O. Krag,

havde ønsket sig i 1920, da han tilkendegav det ønskelige i, at grænsen for opstillingskredse og valgkredse »ved den endelige ordning« kom til at skære Kongeå-grænsen, så ethvert spor af den forsvandt. Det var det der skete på dette og andre områder i 2007.

Dermed forsvinder det historiske Sønderjylland ikke af landkortet – og heller ikke befolkningens opfattelse af sig selv som sønderjyder. Men at der med strukturreformen er tale om et »Sønderjylland under forandring«, er der ikke tvivl om. Hvordan fremtiden vil forme sig, afhænger af dem der tager stafetten op fra forgængerne.

Stamtavle 1: Den kongelige linje af Oldenborgerne 1746-1863

Konger er sat med fed

Frederik 5.

(1723-66, k 1746-66)

- ∞ 1. Louise af Storbritannien
- 2. Juliane Marie af Braunschweig-Wolfenbüttel

Christian 7.

(1749-1808, k 1766-1808)

- ∞ Caroline Mathilde af Storbritannien

Louise

(1750-1831)

- ∞ Carl af Hessen-Kassel

arveprins Frederik

(1753-1805)

- ∞ Sophie Frederikke af Mecklenburg-Schwerin

Frederik 6.

(1768-1839, k 1808-39)

- ∞ Marie af Hessen-Kassel

Louise Augusta

(1771-1843)

- ∞ Frederik Christian 2. af Augustenborg

Christian 8.

(1786-1848, k 1839-48)

- ∞ 1. Charlotte af Mecklenburg-Schwerin
- 2. Caroline Amalie af Augustenborg

Ferdinand
(1792-1863)

- ∞ Caroline af Danmark

Charlotte
(1789-1864)

- ∞ Vilhelm af Hessen-Kassel

Caroline

(1793-1881)

- ∞ Ferdinand af Danmark

Vilhelmine

(1808-91)

- ∞ 1. Frederik 7.
- 2. Carl af Glücksborg

stamtavle 2

Frederik 7.

(1808-63, k 1848-63)

- ∞ 1. Vilhelmine af Danmark
- 2. Mariane af Mecklenburg-Strelitz
- 3. (morganatisk) Louise Rasmussen

Friedrich

(1820-84)

- ∞ 1. Alexandra af Rusland
- 2. Anna af Preussen

Louise

(1817-98)

- ∞ Christian af Glücksborg (Christian 9.) (1818-1906, k 1863-1906)

Stamtavle 2: Augustenborgerne efter 1814

Frederik Christian 2.

(1765-1814)

- ∞ Louise Augusta af Danmark

Caroline Amalie

(1796-1881)

- ∞ Christian 8. af Danmark

Christian August 2.

(1798-1869)

- ∞ Louise Sophie Dannekiold-Samsøe

Frederik («af Nør»)

(1800-1865)

- ∞ 1. Henriette Dannekiold-Samsøe
- 2. (morganatisk) Marie Lee

Frederik («Friedrich der Achte»)

(1829-1880)

- ∞ Adelheid af Hohenlohe-Langenburg

Christian Carl August

(1831-1917)

- ∞ Helene af Storbritannien

Auguste Victoria

(1858-1921)

- ∞ kejser Vilhelm 2 af Tyskland

Karoline Mathilde

(1860-1932)

- ∞ Friedrich Ferdinand af Glücksborg

Ernst Günther 2.

(1863-1921)

- ∞ Dorothea af Sachsen-Coburg

Louise Sophie

(1866-1952)

- ∞ Friedrich Leopold af Preussen

Christian Victor

(1867-1900)

-

Albert

(1869-1931)

Stamtavle 3: Det yngre glücksborgske hus – den kongelige og den hertugelige linje

Danske monarker er sat med fed

Frederik Karl Ludvig, hertug af Beck
(1757-1816)

∞ Frederikke von Schlieben

Vilhelm, hertug af Beck,
fra 1825 hertug af Glücksborg
(1785-1831)

∞ Louise af Hessen-Kassel

glücksborgske hertughus

Carl
(1813-1878)

∞ Vilhelmine af Danmark

Friedrich
(1814-1885)

∞ Adelheid af
Schaumburg-Lippe

Friedrich Ferdinand
(1855-1934)

∞ Karoline Mathilde af Augustenborg

Friedrich
(1891-1965)

∞ Marie Melita af Hohenlohe-Langenburg

Peter
(1922-1980)

∞ Marie Alix af Schaumburg-Lippe

Christoph
(f. 1949)

∞ Elisabeth af Lippe-Weissenfeld

kongehuset

Christian 9.

(1818-1906, k 1863-1906)

∞ Louise af Hessen-Kassel

Frederik 8.

(1843-1912, k 1906-12)

∞ Lovisa af Sverige-Norge

Christian 10.

(1870-1947, k 1912-47)

∞ Alexandrine af Mecklenburg-Schwerin

Frederik 9.

(1899-1962, k 1947-72)

∞ Ingrid af Sverige

Margrethe 2.

(f. 1940, d 1972-)

∞ Henri de Laborde de Monpezat

Frederik
(f. 1968)

∞ Mary Donaldson

Joachim
(f. 1969)

∞ 1. Alexandra Manley
2. Marie Cavallier

Litteraturhenvisninger

Både på dansk og tysk findes store samlende fremstillinger af Sønderjyllands og Slesvig-Holstens historie. *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk I-V* (1930-43) er stadig grundlæggende, men til dels forældet, især de to første bind. Værket behandler tiden indtil 1920. Det tyske sidestykke er *Geschichte Schleswig-Holsteins 1-8*, udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte (1955-). Bind 7 og 8 om tiden efter 1830 er endnu uafsluttet.

Der er tillige udgivet kortere sammenfatninger. Troels Finks *Rids af Sønderjyllands historie* (1943) standser ved 1920, men fortsættes i Finks: *Sønderjylland siden Genforeningen i 1920* (1955). H.V. Gregersen: *Slesvig og Holsten indtil 1830* (1981) og Lorenz Rerup: *Slesvig og Holsten efter 1830* (1982) er supplementsbind til Politikens Danmarks historie. På tysk side er *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (1996, ny udgave 2003), redigeret af Ulrich Lange, nyeste standardværk. Særlig kortfattede er Robert Bohns *Geschichte Schleswig-Holsteins* (2006) og sammes og Uwe Dankers *Schleswig-Holstein. Geschichte auf den Punkt gebracht* (2007). Specielt for Sydslesvig og det danske mindretal findes Lars N. Henningsen (red.): *Sydslesvigs danske historie* (2009).

Firebindsværket *Det sønderjyske landbrugs historie* (1994-) rummer udover landbrugshistorien også et righoldigt kultur- og samfundshistorisk stof. Udkommet er bind I, II og IV, mens bind III er under udarbejdelse.

Der findes fra Sønderjylland en rig lokalhistorisk litteratur. Her skal for købstæderne nævnes *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt* (1966), *Åbenrå bys historie I-IV* (1961-85), *Sønderborg bys historie I-II* (1960-66), *Tønder gennem Ti-*

derne (1943-44) og Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1800-1945 I-II* (1975-96). For landområderne kan peges på *Ensted sogns historie* (1987) og *Løjt sogns historie* (1988).

De vigtigste tidsskrifter om Sønderjyllands historie er på dansk side *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. På tysk side er *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* centralt. Tillige udkommer *Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein*. Kvartårligt udgives *Grenzfriedenshefte*.

Mange forskningsresultater udkommer i skriftserier som *Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland* og *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins samt Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*.

Blandt håndbøgerne skal fremhæves *Schleswig-Holstein-Lexikon* (2000, ny udgave 2006) og *Historischer Atlas Schleswig-Holstein* i tre bind (1999-2004). *Historisk Atlas Danmark* (1988) rummer en del kort til Sønderjyllands historie. Under forberedelse er et leksikon *Sønderjylland A-Å*.

Vigtige kildepublikationer fra middelalderen er *Diplomatarium Danicum* (1975-2002) med oversættelser i *Danmarks Riges Breve* (1975-2004) samt *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* (1894-1939). *Danmark-Norges Traktater* (1907-49) dækker perioden 1523-1750. Den tosprogede kildepublikation *Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie* (1983-) omfatter indtil videre tiden 1800-1945.

Forkortelser

Chron Slg	Chronologische Sammlung der im Jahre ... ergangenen Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein (1791-1850), Chronologisk Samling af de i Aaret ... emandede Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig (1850-1864)	Lange Ges SH	Ulrich Lange (udg.): Geschichte Schleswig-Holsteins (2. udgave 2003)
Danskheden	Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 (1990)	LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig
DG	Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein	LAÅ	Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa
DM	Danske Magazin	LSH	Løjt sogns historie (1988)
DSLH IV	Hans Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993 (1994)	Nordfriesland	Thomas Steensen: Das grosse Nordfriesland-Buch (2000)
DUPH	Dansk Udenrigspolitikens Historie I-VI (2002-05)	Quellen/Kilder	Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/ Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie (1983-)
ESH	Ensted sogns historie (1987)	Quellen S-H	Quellen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Teil III (1982)
Fangel	Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945 I-II (1975-96)	RA	Rigsarkivet, København
Flb Ges	Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt (1966)	Rundbrief	Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins
Flb 700	Flensburg 700 Jahre Stadt I-II (1984)	SBH	Sønderborg bys historie I-II (1960-66)
Ges Nordfr	Geschichte Nordfrieslands (1995)	SHAN	Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig
Ges SH	Geschichte Schleswig-Holsteins 1-8 (1955-)	Sø Hist	Sønderjyllands Historie I-V fremstillet for det danske Folk (1930-43)
GFH	Grenzfriedenshefte	Sø M	Sønderjysk Månedsskrift
Hertuger	De slesvigske Hertuger (2005)	Sø Å	Sønderjyske Årbøger
Hjemmetyskheden	Hans Schultz Hansen: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse I-II (2005)	Sønderborg 750	Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver (2005)
HT	Historisk Tidsskrift	TGT	Tønder gennem Tiderne (1943-44)
Haandbog NSI	Franz v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske spørgsmaals historie (1901)	ZSH	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte
Haandbog SI	Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske spørgsmaals historie 1900-1937 I-III (1938).	ÅBH	Åbenrå bys historie I-IV (1961-85)
		Årb Als	Fra Als og Sundedeved

De følgende litteraturhenvisninger opregner summarisk de bøger og artikler, som ligger til grund for fremstillingen i de pågældende kapitler og underafsnit. Kun hvor tekst, kort eller diagrammer direkte beror på selvstændige kildestudier, henvises der specifikt til de trykte eller utrykte kilder.

Hans Schultz Hansen: Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918

Nøjsomme tider og nye tanker

Sø Hist IV: 93-152. – Ges SH 6: 347-398. – DUPH 3: 13-47. – Ruth Hemstad: Historie og nasjonal identitet. Kampen om fortiden i det dansk-tyske grenseland 1815-1840 (1996). – Steen Bo Frandsen: Holsten i helstaten (2008): 9-121.

Erhverv i krise

Rundbrief 66 og 67 (I.E. Momsen). – Lars N. Henningsen: Byerne i Slesvig ca. 1700-1830, Sø Å 2006: 37-66. – Hans Schultz Hansen: Byerne i Slesvig ca. 1830-1914, Sø Å 2007: 88-95 med der anførte kilder. – Samme: Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864 Sø Å 2006: 141-168. – K.-J. Lorenzen-Schmidt: Die grosse Agrarkrise in den Herzogtümern 1819-1829, i: Jürgen Brockstedt (red.): Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein (1991): 175-197. – Ernst Hackemann: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Nordschleswig (1928): 22-38. – DSLH IV: 74f (mergling). – Ges Nordfr: 221f (stormfloden 1825).

Nationalstat og demokrati

Hjemmetykkheden I: 93-106, 111f.

Den slesvig-holstenske tankefødsel; Forfatningsspørgsmålet 1815-17 og 1817-30

Hjemmetykkheden I: 109-124. – G. Japsen: Nyt lys over de slesvigske byers forfatningspetitioner 1816-17, Sø Å 1965: 310-326. – Flb Ges: 257f. – Henning Unverhau: Pressefreiheit, Pressefreiheit und Zensur in Schleswig-Holstein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, ZSHG 1996: 45-78. – G. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850 (1961): 89-91.

Fornyelse og interesse for det danske sprog

Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen (1981): 33-89.

Skolereform, kirkelig fornyelse og gudelige forsamlinger

G. Japsen: Udviklingslinjer i sønderjysk skolehistorie fra 1814 til Treårskrigen, Årbog for Dansk Skolehistorie 1972: 55-72. – Anders Pontoppidan-Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850 (1977). – G. Weitling: Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920 (2005): 269-273, 325f.

Velstand og bondestand

Lange Ges SH: 341-385. – Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne (1988). – DSLH IV: 13-98.

Velstandens synlighed

Nina Fabricius: Landet med de store gårde (1996). – Mikkel Venborg Pedersen: Ejdersted. Skitser fra et landskab 1650-1850 (2004). – Peter Dragsbo (udg.): Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa (2008). – Andreas Michaelsen: Billeder af Sønderjyllands historie (1970): 128f (citater fra Laurents dagbog).

Byer og byerhverv mellem Holsten og Kongeriget

Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne (1988). – Gunner Lind: Byerhvervene i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i tiden mellem de slesvigske krige. 1-3. 1980 (utrykt prisopgave Københavns Universitet). – Fangel I. – Flb Ges: 252-256, 282-292, 334-341.

Befolkning og erhverv

Befolkningstal: Johs. von Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topographi (1854): XXIIIff. – J.P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. I (1864): Almindelig Deel 17f. Erhvervsfordeling: Statistisk Tabelværk, 6. Hæfte (1842); 3. Række, I. Bind (1863). Bybefolkningen: Hans Schultz Hansen: Byerne i Slesvig ca. 1830-1914, Sø Å 2007: 69-104.

Håndværk, lav og koncessioner

Jürgen Brockstedt (red): Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Danemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich (1989). – Otto Kettemann: Handwerk in Schleswig-Holstein (1987). – Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975 (1975). – Fritz Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein (1923). – Heinrich Detlef Ahlf: Das schleswig-holsteinische Stadthandwerk in seiner Entwicklung zur Gewerbefreiheit. Diss. Kiel 1926 (især tabel s. 56).

Den tidlige industrialisering

Hans Schultz Hansen: Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864, Sø Å 2006: 141-168. – Gerd Vaagt: Die frühe Industrialisierung im Herzogtum Schleswig, Flb 700 I: 297-320. – Vibeke Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864 (1988). – Lars N. Henningsen: Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900, Sø Å 1982: 137-162.

Det maritime Slesvig

Byernes tonnage: Rundbrief 66 og 67 (I.E. Momsen). – Anders Monrad Møller: Med korn og kul. Dansk Søfarts Hi-

storie 4 (1998). – Ole Mørkegaard: Søen, slægten og hjemstavnen (1993). – LSH: 166-176. – Bent Vedsted Rønne (red.): Småskibsfart fra Egersund og Fjordeggen (1994). – Bert Kelm: Romø I (1999/2006). – Ges Nordfr: 207f.

Handel

Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa (1978): 17-35.

Infrastruktur og forsyning

Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert (1995). – Walter Asmus (red.): Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918 (1996). – N. H. Jacobsen: Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864, Sø Å 1975:21-85.

Fattigdom og fattiggård

Hungerårene 1830 og 1847

Lars N. Henningsen: Hungerårene omkring 1830, Sø M 1980: 246-253. – Samme: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847, Sø Å 1981: 5-56.

Daglejere og tjenestefolk på landet; Tyendelov og folkestuer DSLH IV: 85-98. – Lars N. Henningsen: Tyendevilkår gennem 150 år, Sø M 1994: 93-98.

Arbejdere og daglejere i byerne

Fangel I: 37-52, 119-133, 227-247, 527-541. – Peter Christian Hansen: Eine Lebenswanderung (1982): 36f. – Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa (1978): 53-70.

Fattiggård og fattiglø

Martin Rheinheimer: Armut in Großsolt (Angeln) 1700-1900, ZSHG 1993: 21-133. – Gerret Liebing Schlaber: Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880 (2005). – G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie (1970): 13-53. – G. Buchreitz: Hjelmhaverne i Aabenraa (1981). – M.H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsenes Fortid (1944). – Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841 (1978). – Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling: Fattiggårde på landet i Sønderjylland (2008).

Stænderforsamlingerne, de liberale og sproget

Sø Hist IV: 152-245. – DUPH III: 48-59. – Hjemmetyskheden I: 85-91, 125-148. – Danskheden: 29-31. – Peter Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. I-VIII (1909-22). – Anders Pontoppidan-Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850 (1977). – G. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850 (1961).

Lornsens aktion for en slesvig-holstensk forfatning 1830

Ges SH 7, hæfte 1-2. – Johs. Jensen: Zwei Sylter Riesen im 19. Jahrhundert. Uwe Jens Lornsen und Schwens Hans Jensen (1998). – Johs. Jensen: Uwe Jens Lornsen, i: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie (2002): 87-102. – M. Jessen-Klingenberg: Uwe Jens Lornsen – ein bürgerlich-liberaler Reformier, GFH 1988: 231-239 (også i samme: Standpunkte zur neueren Geschichte Schleswig-Holsteins (1998): 45-54). – Johann Runge: Uwe Jens Lornsen in Flensburg, ZSHG 1968: 107-146. – Johann Runge: Uwe Jens Lornsen i Kiel 1830, i: Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år (2003): 375-403.

Stænderforfatningen

Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie I (1931). – Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvaltning (2007): 123-135. – LAÅ, Søgård-Årtoft godsarkiv nr. 332 (valglisten for godsejernes valgklasse).

Slesvigske sprogforhold i 1830'erne

P.K. Thorsen: Afhandlinger og Breve I (1927). – Anders Bjerrum: Sprogskiftet i Sydslesvig og dets Årsager, Danske Folkemål 1990: 1-34. – Peter Dragsbo: Sprache und Identität. Der Sprachwechsel in Angeln 1800-1850 aus kulturhistorischer Perspektive, GFH 2007: 19-30.

Kort over slesvigske folkesprog omkring 1840: H.N.A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, Flensburg (1840-42): 19-31, 346, 475, 477, 480, 482, 489, 494, 535, 539, 543, 590, 598, 603, 749, 843, 912, 915, 988, 1047, 1091.

Paulsen, Flor og den danske sprogsag

Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen (1981). – Jens Peter Ægidius: Christian Flor (1994).

En dansk bevægelse i støbeskeen

Jürgen Rohweder: Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1976): 122-182. – Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50, Historie 1990: 353-395.

De liberale og deres mærkesager

Fangel I: 315-326. – Dieter Pust: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg (1975): 108-116.

De nationale bevægelser vinder frem

Sø Hist IV: 245-340. DUPH III: 63-98. – Hjemmetyskheden I: 148-320. – Danskheden: 31-70. – Peter Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. I-VIII (1909-22). – Anders

Pontoppidan-Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850 (1977). – Henning Unverhau: Gesang, Feste und Politik. Deutsche Liedertafeln, Sängerbefeste, Volksfeste und Festmähler und ihre Bedeutung für das Entstehen eines nationalen und politischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein 1840-1848 (2000). – G. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850 (1961). – Fangel I.

Liberale ved en skillevej – sprogreskriptet 1840

Steen Bo Frandsen: Holsten i helstaten (2008) – Jürgen Rohweder: Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1976): 183-276. – Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne I (1945): 433 (Hiort Lorenzen til Lehmann 24.6.1840).

Det nationale brud 1842

Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II (1934): 337-355. – Quellen/Kilder I: 91-113.

Nationale aviser og festmåltider

Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske aviser 1634-1989 I (1989): 253-286.

Nationale folkemøder og foreninger

Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843-1943 (1943). – H.R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening, Sø Å 1890: 120-237. – Käthe Z.S. Pedersen og John Pedersen: Røding Højskole 1844-1994 (1994). – Johs. Jensen: Nordfriesland i den geistigen og politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts (1961). – Steffen Steffensen: Nustrup sogn (1971): 64-71 (festen på Fjellumhøj).

National identitet og standsinteresser

Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50, Historie 1990: 353-395.

Arvefølgespørgsmålet tilspides

H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne (1980). – Hertuger: 265-327. – Otto Madsen og Anders Monrad Møller (udg.): Kong Christian VIII.s breve 1813-1848. Augustenborgerne I-VI (2005-08).

Den slesvig-holstenske opstand og den første slesvigske krig

Sø Hist IV: 341-396. – DUPH III: 99-132. – Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I-II (1959-61). – Claus Bjørn: 1848. Borgerkrig og revolution (1998). – Hjemmetykkheden I: 323-496. – Danskheden: 73-116. – Johs. Nielsen: Treårskrigen 1848-1851 (1993).

Den slesvig-holstenske opstand 1848

Hermann Hagenah: Revolution und Legitimität in der Geschichte der Erhebung Schleswig-Holsteins, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins IV (1916): 17-178. – Eberhard Schwalm: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein (1961).

Nordslesvigerne og den slesvig-holstenske opstand

Hans Schultz Hansen: Die Nordschleswiger und die Revolution von 1848, ZSHG 1998: 117-123.

Slagene ved Bov og Slesvig – Malmøvåbenhvilen

Volker Weimar: Der Malmöer Waffenstillstand von 1848 (1959).

Det nationale skel; Sindelagsgrænser og delingstanker

Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50. Historie 1990: 353-395. – Hans Schultz Hansen: Die Nordschleswiger und die Revolution von 1848, ZSHG 1998: 127-138. – Hans Schultz Hansen: Die Schleswiger und die Teilung, i: Martin Rheinheimer (udg.): Grenzen in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks (2006): 339-346. – Quellen/Kilder I: 153 (Frederik 7.s proklamation). – Sø Å 1951: 180 (tilføjelse fra Klovtoft). Kort over dansk-slesvigske og slesvig-holstenske adresser 1848/49: Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50. Historie 1990: 366. – Hjemmetykkheden II: 369-379.

Demokratiske strømninger og social uro

Hans Schultz Hansen: Mitbürger! Den slesvig-holstenske rejsning og regering 1848, i: Claus Bjørn (red.): 1848 – det mærkelige år (1998): 85-108. – Hans Schultz Hansen: Die Nordschleswiger und die Revolution von 1848, ZSHG 1998: 124-127, 138-144. – H.V. Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein (1965): 63, 83-86, 92. – Eberhard Schwalm: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein (1961): 204.

Krigen genoptages 1849 – ny våbenhvile

Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850 (1980): 143-422.

Slagene ved Isted og Frederiksstad og krigens slutning

Kathinka Wantula: Die Menschen in der Schlacht bei Istedt (2000): 13, 43 f.

Sprogreskripter og forfatningsstrid

Sø Hist IV: 397-495. – DUPH III: 132-218. – Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850-1853 (1968). – Hjemmetykkheden II: 9-102. – Danskheden: 119-163. – Leif

Sestoft: Drømmen om Danmark. Det danske Flensborgs blomstring og fald 1830-1875 (2002).

Det danske styre mellem krigen

P. Lauridsen: Sønderjydske Førere i 1850'erne. HT 9. rk. II (1922): 233-280.

Helstaten genetableres

H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne (1980): 115-124, 310-316.

Den danske sprogordning

Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigen (1923). – Samme: A. Regensburg (1815-1895). En dansk embedsmand (1978). – Samme: A. Regenburgs og C.F. Wegeners Brevveksling (1849-52) om den slesvigske Sprogordning, DM 7. rk. IV (1947): 254-353 (citerer s. 273f, 285, 355). – Jochen Bracker: Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs I-II, ZSHG 1972: 127-225 og 1973: 87-213. – Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid (1958): især s. 201-225 om »Klosterbrødrene«. – Peter Kr. Iversen (udg.): Cornelius Appel i politiforhør 1861, Sø Å 1956: 190-208 (citat s. 205f). – Jakob Petersen: Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigen. Festskrift til H.P. Hanssen (1932): 188-205.

Kort over sprogreskripterne i Mellomslesvig 1851-64: Danskheden: 133.

Forsigtig reformpolitik

Gerret Liebing Schlaber: Modernisering eller stagnation? – reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864, Sø Å 1998: 81-104. – Johan Plesner: Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Tiden mellem de to danske Krige, Sø Å 1925: 225-281. – Viktor: Die Emanzipation der Juden in Schleswig-Holstein (1913). – DSLH IV: 34-46.

Forfatningskonflikten tilspidtes

Chron Slg 1854: 149-161 (Slesvigs forfatning). – Erik Møller: Helstatens Fald. Første Del 1855-63. (1958).

Den anden slesvigske krig og indlemmelsen i Preussen

DUPH III: 218-263. – Erik Møller: Helstatens Fald. Første Del 1855-63, Andel Del 1864 (1958). – Johs. Nielsen: 1864. Da Europa gik af lave (1987). – Samme: Den dansk-tyske krig 1864 (1991). – John Christensen og Henrik Stevnsborg: 1864. Fra helstat til nationalstat (1998). – Jakob Kidde Sauntved og Jakob Eberhardt: 1864 (2007). – Tom Buk-Swi-

enty: Slagtebænk Dybbøl – 18. april 1864 (2008). – Samme: Dommedag Als – 29. juni 1864 (2010).

Ejderpolitikken genoptages

Johan Peter Noack: 1864 – Epoche in der dänischen Geschichte, i: Der deutsch-dänische Frieden von 1864 (1990): 43-53.

»Friedrich der Achte«

Hjemmetyskheden II: 105-124. – Axel Linvald: Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud 1864. Indberetninger fra Embedsmændene. Særtryk af DM 6. rk. III (1920).

Krigen 1864 – udbrud og tilbagetog fra Danevirke

Fangel II: 18 (Edvard Lembecke).

Slesvigerne og »Friedrich der Achte«

Hjemmetyskheden II: 125-137, 140-158. – Samme: Eduard von Ungern-Sternbergs beretning om slesvigerne og hertug Friedrich der Achte 1864, DM (2008): 413-436.

Det preussisk-østrigske styre

Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østrigske Invasion (1864). – Jochen Bracker: Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs II, ZSHG 1973: 207-213. – Hjemmetyskheden II: 137-140. – Danskheden: 173-175, 220, 310. – Inge Adriansen: Erindringssteder i Danmark (2009).

Krigen 1864 – Dybbøl

Als og Sundeved i 1864. Befolkningens kår på Als og Sundeved under krigen i 1864, Årb Als 1963. – H.P. Hanssen (udg.): Breve fra Krigsaaret (1914). – Sø M 1964: 102-115. – Dybbøl sogns historie (1976): 367-382, 396-414. – SBH I: 314-323. – Inge Adriansen (udg.): Krig og kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen, Årb Als 1998 (citat fra s. 60).

Londonkonferencen

Hjemmetyskheden II: 159-192. – H.P. Hanssen (udg.): Breve fra Krigsaaret (1914): 20 (Christen Hanssens brev 8.6.1864).

Krigen 1864 – Als og freden

Hjemmetyskheden II: 193-202.

Kort over grænseforslag og endelig grænse 1864: Historisk Atlas Danmark (1988): 205.

Mellem Friedrich og Preussen

Hjemmetyskheden II: 225-289, 318-320.

Paragraf Fem

Sønderjydernes Deputation til den franske Keiser i 1864, Grænsevagten 1918-19: 327-332. – Sø Hist V: 6, 23-26. – »De 47«, Sø Å 1894: 157-160. – Hjemmetyskheden II: 289-318.

Provins i Preussen

Sø Hist V: 27-143, 359-361. – Quellen/Kilder III.

Preussiske reformer – moderne forvaltning

Klaus Friedland og Kurt Jürgensen: Grundriss zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815-1945. Reihe A: Preussen. Band 9: Schleswig-Holstein (1977). – Ges SH 8,1: 1-124, 157-198. – Oswald Hauser: Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen. Der Aufbau der Verwaltung in Schleswig-Holstein nach 1867 (1967). – Erik Nørr og Jesper Thomassen (red.): Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie (2004). – Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne (1999). – Gerd Stolz, Geschichte der Polizei in Schleswig-Holstein (1978). – L.S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920 (1981).

Kort over Slesvigs administrative inddeling 1891: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945 (2001): 178.

Demokratiske fremskridt og mangler

Haandbog NSI: 351-357, 542-547. – Haandbog SI I: 121-130.

Slesvig-holstens forsoning med Preussen

Georg Reinhardt, Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866-1870 (1954). – Hjemmetyskheden II: 328-330. – Harm-Peer Zimmermann, »...schmeiss' die Preussen aus dem Land!« – Die demokratische und augustinburgische Opposition in Schleswig-Holstein 1863-1881, DG 1993: 9-34.

Slesvigerne og de tyske partier

Ges SH 8,1: 125-156. – Matthias Scharlt: Sozialdemokratie und Sammlungspolitik im Raum Flensburg 1870-1914 (1996).

Rigsdagsvalg: Georg Reinhardt: Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866-1870 (1954): 130f (1867 I og II). – H.V. Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein (1965): 272-275 (1871-1878). – Fritz Specht og Paul Schwabe: Die Reichstags-Wahlen von 1867 bis 1907 (1908): 107-110 og Nachtrag 29f (1881-1907). – Statistik des Deutschen Reichs, Band 250,1: Die Reichstagswahlen 1912 (1912-13): 24-27 (1912).

De danske nordslesvigere og deres protestpolitik

Ges SH 8,2: 199-229. – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk (1976): 16-70 (valgene 1867). – Sø Å 1904: 171 (Jørgen Hansens erindringer) og 1937: 175 (Junggreen til red. Willemoës 28/5 1871).

Kort over valget til Det nordtyske Forbuds grundlovgivende rigsdag februar 1867: Ges SH 8,2: 209.

Danske foreninger, aviser, skoler og frimenigheder

Troels Fink: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 I (1999): 13-121. – Danskheden: 194-217. – Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske aviser 1634-1989 II (1989): 608-655. – René Rasmussen: H.R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75 (1993). – René Rasmussen: Flensborg Avis 1869-1906 (1994). – Peter Kr. Iversen: Vestslesvigs Tidende (u. år). – Thade Petersen: De sønderjyske Frimenigheders Historie (1921). – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk (1976): 71-86 (dansk tilbagegang i 1870'erne).

Kort over dansk adresse for Paragraf Fem 1869: Dannevirke 26. og 27.10.1869.

Den preussiske regering og de danske sønderjyder

Lothar Blatt: Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 bis 1914 (1980). – Oswald Hauser: Preussischer Staatsrason und nationaler Gedanke (1960). – Kurt Jürgensen: Carl Freiherr von Scheel-Plessen, Festschrift für Helmut Lemke (1977): 17-71. – Sven Thomas Olsen: Die Dänenpolitik im deutschen Kaiserreich. Preussisch-deutsche Nationalitätenpolitik in der Region Nordschleswig/Sønderjylland 1864-1914 (Diss. Hamburg 1999). – Thomas Peter Petersen: Preussens Sprachpolitik in Nordschleswig (Diss. Münster 1995).

Modernisering i Tysklands periferi

Lange Ges SH: 385-399. – Sø Hist V: 411-478. – Fangel II. – Flb Ges: 356-370.

Befolkning og erhverv

Befolkningstal: Haandbog NSI: 282f. – Haandbog SI I: 169. – 100 Jahre Kreise in Schleswig-Holstein, 1967: 92. – Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins (1967): 12-15. – Statistisk Årbog 1913: 3.

Erhvervsfordeling: Preussische Statistik XVI (1869), LXXVI (1884), 142 (1902). – Statistik des Deutschen Reichs 209 (1910).

Købsteder og flækker

Hans Schultz Hansen: Byerne i Slesvig ca. 1830-1914, Sø Å 2007: 68-104.

Fra sejl til damp

Byernes tonnage og generelt: Catharina Spethmann: Schifffahrt in Schleswig-Holstein 1864-1939 (Diss. Kiel 2002). – Ole Mørkegaard: Søen, slægten og hjemstavnen (1993).

Handel

Flb Ges: 477-483 (flensborgske firmaer).

Industri og håndværk

Leif Hansen Nielsen: Ad Industriens Vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordslesvig (2007), med tal på virksomheder og arbejdere i tabel A. – Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975 (1975): 70-109.

Det intensive landbrug

DSLH IV: 99-208.

Stationsbyer og jernbaner

Hans Schultz Hansen: Byerne i Slesvig ca. 1830-1914, Sø Å 2007: 79-82, 95-97.

Kort over slesvigske jernbaner: Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert (1995): 36, 73f (kort 20).

Levevilkårene og arbejdet for deres forbedring

Lange Ges SH: 400-425. – Ges SH 8,2: 1-190.

Gårdmandsstandens storhedstid; Landbosamfundets underklasse

DSLH IV: 173-308.

Afvandring og udvandring

Leif Hansen Nielsen: Afvandringen fra Vestslesvig 1860-1900, Sø Å 1994: 159-196.

Borgerskab og middelstand; Arbejderklassen i byerne

Fangel II. – Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa (1978). – Sønderborg 750: 53-62, 90-92.

Arbejderbevægelsen

Frantz Osterroth: 100 Jahre Sozialdemokratie in Schleswig-Holstein, [1963]. – DG 1988 – H.V. Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein (1965). – 125 Jahre SPD in Flensburg 1868-1993 (1993). – Dorrit Andersen: Die Gründung und die ersten Jahre der Flensburger Arbeiterbewegung 1868 bis 1878, Flb 7001: 321-338. – Samme: Da socialismen kom til Sønderborg, Sø M 1973: 265-272. – Samme: Sønderjylland under Socialist-

loven, Sø Å 1989: 351-384. – Gerd Callesen: En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872-78 (1974) (tyisk udgave med noter ZSHG 1975: 193-216). – Bent Vedsted Rønne: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940 (2005). – Frode Sørensen: Revolutionen og magten. Arbejder-pionerer i Sønderborg 1872-1922 (2008). – Matthias Schartl: Sozialdemokratie und Sammlungspolitik im Raum Flensburg 1870-1914 (1996).

Velfærdsstaten i sveb

Martin Rheinheimer: Armut in Großsolt (Angeln) 1700-1900, ZSHG 1993: 92-103. – LSH: 270-278. – ESH: 194-197. – Gerret Liebing Schlaber: Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880 (2005). – Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling: Fattiggårde på landet i Sønderjylland (2008).

De nationale bevægelers folkelige gennembrud

Sø Hist V: 144-205. – Ges SH 8,2: 230-335. – Troels Fink: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 I-II (1999). – Hans Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914 (1985). – Quellen/Kilder III.

Da Flensburg blev en tysk by

Danskheden: 222-296. – Leif Sestof: Drømmen om Danmark. Det danske Flensborgs blomstring og fald 1830-1875 (2002).

Germaniseringspolitikken skærpes

Oswald Hauser: Preussischer Staatsrason und nationaler Gedanke (1960). – Sven Thomas Olsen: Die Dänenpolitik im deutschen Kaiserreich. Preussisch-deutsche Nationalitätenpolitik in der Region Nordschleswig/Sønderjylland 1864-1914 (Diss. Hamburg 1999). – Thomas Peter Petersen: Preussens Sprachpolitik in Nordschleswig (Diss. Münster 1995). – Sø Hist V: 364-370 (præsteseminarium og salmebog). – C.C. Jessen: Biskop i grænselandet. Theodor Kaftan 1847-1932 (2009).

Sprogforeningen – indre danske brydninger

A. Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år 1880-1980 (1980): 9-79.

Vælgerforeningen – H.P. Hanssens politiske svendestykke

Inger Svane: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-1910, Sø Å 1973: 76-95.

Skoleforeningen – gårdmændene som danskhedens ryggrad Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942 (1942): 9-135.

Fra danskorienterede slesvigere til danske sønderjyder

Inge Adriansen: Kaffebordet – sønderjydernes tredje sakramente, Folk og Kultur 1979: 5-30. – Jørn Hansen: Ikke at syne men at være. Sønderjydske idræt gennem 100 år (2003): 17-53.

For Kejser og Rige – den nye hjemmetykskhed

Hans Schultz Hansen: For Kejser og Rige. Den nye hjemmetykskhed 1871-1914, i: Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år (2003): 165-232. – G. Japsen: Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender (1980). – G. Japsen: Den fejlslagne germanisering. Den tyske forening for det nordlige Slesvig (1983).

Den nationale polarisering

Sø Hist V: 205-256. – Ges SH 8,2: 245-335. – Troels Fink: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 I-II (1999). – Hans Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914 (1985). – Quellen/Kilder III.

H.V. Clausens undersøgelser – kampen om jorden

Erik Strange Petersen: »Foreningen af 5. Oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig, Sø Å 1972: 80-125. – Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde (2001).

Køllerpolitikken

H.P. Hanssen: Køllerpolitikken, i: Fra Kampaarene I (1928): 94-235. – Kai Detlev Sievers: Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901 (1964). – Troels Fink: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905 (1961): 66-83.

Optantbørnkonvention, rigsforeningslov og fornyet jordkamp

Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905-09 (1970): 57-71. – Folkert Krieger: Deutsch-dänische Beziehungen 1901-1914 (1974). – Danskheden: 325-334. – Erik Strange Petersen: »Foreningen af 5. Oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig, Sø Å 1972: 125-146.

Indre brydninger blandt danske og tyske nordslesvigere

Inger Svane: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-1910, Sø Å 1973: 96-198. – Hans Schultz Hansen: For Kejser og Rige. Den nye hjemmetykskhed 1871-1914, i: Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år (2003): 209-217. – Gerd

Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924, SHAN 1970. – Dorrit Andersen: Socialdemokrati og dansknational bevægelse, Historie 1979: 123-144. – Jens Holdt: Johannes Tiedje 1879-1946, Sø Å 1960: 109-170. – Bärbl Molter: Deutsche Stimmen zur Nordschleswigfrage: Der Friedensverein, SHAN 1969: 5-26. – Mogens S. Mogenssen: De frisindede og Nordslesvig 1902-14, Historie 1979: 145-171.

Arbejderbevægelse, Indre Mission og afholdsbevægelse

Hans Schultz Hansen: »Frem, arbejder, frem«. Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914, Sø Å 1989: 287-310. – Dansk præste- og sognehistorie, Sønderjylland I (Ribe stift) (1972) og X, Haderslev stift (1977-91). – Günter Weiting: Fra Ansgar til Kaftan (2005): 384-387. – Lisbeth Vestergaard Høst: "Det ene fornødne". Nordslesvigske Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945 (1997). – Günter Weiting: Kirchliche Erweckung und nationaler Gedanke, SHAN 1986. – Bjarne Kjær Christensen: »Ædruelighedens præsteskab«, Sø Å 1999: 37-86.

Hjemstavnen

Sø Hist V: 307-410. – Thomas Steensen: Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1986). – Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940 (1988). – Flb Ges: 514f. – Inge Adriansen og Henrik Fangel: Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989 (1989). – Lilli Martius: Schleswig-Holsteinische Malerei im 19. Jahrhundert (1978). – Hans-Christian Lassen: Die Ekensunder Malerkolonie, SHAN 1991: 66-108. – Sönning Volquardsen: Emil Nolde und Westschleswig, SHAN 1989: 7-77. – Horst Joachim Frank: Literatur in Schleswig-Holstein Band 3.1 og 3.2. 19. Jahrhundert (2004). – Hans Peter Johannsen: Rejser i litteraturen med danske og nordtyske digtere fra København til Hamburg (u. år).

Dansk og tysk omkring 1914

Kort over den danske bevægelse 1914: Haandbog Sl 1: 151f. – Haandbog NSL: 331. – Sø Hist V: 254.

Den store Krig

Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918 (2006) med henvisninger til øvrige litteratur.

Henrik Becker-Christensen: Fra »mod hinanden« til »med hinanden« 1918-2008

Da Sønderjylland blev delt

Inge Adriansen: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000 I-II (2003). – Karl Alnor: Handbuch zur Schleswigschen Frage I-III (1930-40). – Dorrit Andersen: Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20, Sø Å 1972: 147-185. – Morten Andersen: Folkeafstemning og fødevarerforsyning, Sø Å 2004: 171-212. – Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in der Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924 (1970). – Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 I-III (1978-79). – Troels Fink: Flensborg-spørgsmålet i Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd 1918-19, Sø Å 1980: 61-72. – Kim Furdal: H.P. Hanssens dagbogoptegnelser november-december 1918, Sø Å 1994: 219-234. – H.P. Hanssen: Den danske fredsdelegations rejse til Paris og London 1919, Sø Å 1926: 161-204. – Haandbog SI II. – Ingolf Haase: Genforeningsstenene i Sønderjylland (2008). – Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund (1970). – Martin Klatt: Die Sozialdemokratie in Nordschleswig und die nationale Frage 1918-1922 (1995). – Lange Ges SH. – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk (1976). – Hans Dietrich Lehmann: Die Deutsche Ausschuss und die Abstimmungen in Schleswig 1920 (1969). – Bjørn Svensson: Tyskerkursen (1983). – Bjørn Svensson: Det skjulte spil, Sø Å 1992: 209-234. – Frode Sørensen: Revolutionen og magten. Sønderborg-arbejderens historie 1872-1922 (2008). – Johannes Vejlag: Genforeningsmindesmærkernes historie (1939). Kort over Slesvigs inddeling i afstemningszoner: Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt I: 207, II: 35. Kort over folkeafstemningerne: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945 (2001): 152.

Grænse og mindretal

Morten Andersen: Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933 (2008). – Henrik Becker-Christensen (red): Grænsen i 75 år (1995). – Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 I-II (1990). – H.V. Clausen: Sønderjylland. En Rejsehåndbog (1920). – DUPH IV. – Karen Gram-Skjoldager: Grænsen ligger fast! (2006). – Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen: »Sønderjylland« og »Slesvig«, Sø Å 1997: 5-26. – Jens Jensen: Det danske Gendarmerikorps (1981). – Axel Johnsen: Danevirkemænd og Ejderfolk (2005). – Knud Larsen: Optanter for Tyskland 1920-

22, Sø Å 1947: 220-27. – Anders Monrad Møller: Etaten og traditionerne, Dansk Toldhistorie IV (1990). – Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945 I-II (1989). – Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922 (1996). – Thomas Steensen: Die Friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert I-II (1986). – Hans H. Worsøe: Det nationale register 1921, Sø Å 1994: 235-250.

Modernisering og kriser

Morten Andersen: Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933 (2008). – Morten Andersen: Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20 og kronemøntens indførelse, Sø Å 2002: 61-118. – Helle Askgaard: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (1970). – Jens Bladt: Alsiske minder (1967). – Per Boje og Hans Chr. Johansen: En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss (1994). – P.A. Callø: Rigsdagen og de sønderjyske landsdele 1918-1949, Den danske Rigsdag 1849-1949 VI (1953). – 125 Jahre Carlshütte (1952). – DSLH IV. – Flb Ges. – Flb 700. – Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner (1999). – Hans Schultz Hansen: Træk af den administrative genforening, Sø Å 1995: 313-334. – Hans Schultz Hansen: »Dansk jord på danske hænder«. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002 (2002). – Harmonisering eller særordning I (2002). – Vagn Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970 (1984). – Chr. Hübbe: De sønderjyske Pengeinstitutter i Overgangstiden og efter Genforeningen samt oplysninger om Kredit- og Pengeforholdene i Sønderjylland, Sø Å 1931: 1-88. – Haandbog SI III (1938). – Edward Hoop: Geschichte der Stadt Rendsburg (1989). – 100 Jahre Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft (1972). – Løgumkloster Studier 2, 35-74 (1980). – Hans J. Muusmann: Stavedskov, Ejstrup, Kragelund (1980). – Ole Nørregaard Pedersen: Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928, Sø Å 1998: 87-134. – Marius Schildt: Et jævnt og virksomt liv (1982). – Schleswig-Holstein Topographic IV (2004): IX-XVI. – Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie (2004). – Gunnar Solvang: Husmandsliv (1984). – Ingvort Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde (2001). – Kr. Refslund Thomsen: Den finansielle udvikling i de sønderjyske landsdele før, under og efter krigen, Sø Å 1926: 78-115. – J.P. Trap: Danmark IX (fjerde udgave 1930).

Kort over Nordslesvigs administrative inddeling i 1920'erne: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, I (1984): 188.

Kulturel blomstring og mindretalsordninger

Henrik Becker-Christensen: Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig (1984). – Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 I (1990). – Allan Bengtson og Lars N. Henningsen: Vandrelærere, rejsende i dansk kultur (1996). – Morten Bredsdorff: Tønder Statsseminarium 1937-1943, Sø Å 1974: 157-79. – Immo Doege: 50 Jahre Deutsches Gymnasium in Nordschleswig (1980). – Fædre og arv, Rønshoved Højskole 1921-1996 (1996). – Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996 (1996). – Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år (1980). – Kulturelle forhold i Sønderjylland 1920-1942 (1943). – Christian de Fine Licht: Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkeudvalg 1918-19, Sø Å 1984: 87-120. – Christina Mahn: Käte Lassen und der Norden, GFH 2007: 93-108. – Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark (1948). – Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945 I (1989). – Erik Nørr: Genforeningens bedste gave (2003). – Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen (1992). – Friederike Steiner: »Nordisches« Denken oder politische Naivität? Emil Nolde und der Nationalsozialismus, Nordfriesland nr. 153 1996: 11-19. – Kaj Sørensen: Rektor A. Egeberg Jensen – en sønderjysk skolemand, Sø Å 2001: 221-242. – Kaj Sørensen: Ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland 1918-1920, Sø Å 2003: 83-118. – Kaj Sørensen: Om Ernst A. Kiørboe, Sø Å 1998: 105-132.

Kort over mindretalsskoler 1939: Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1940: 84f. – Bernhard Hansen: I fædres spor (1945): 64, 70.

Politisk tilpasning og polarisering

Hans Andersen: Landeværnet – et tilbageblik (1987). – Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 II (1990). – Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970 (1993). – Uwe Danker og Astrid Schwabe: Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus (2006). – Søren Eigaard: Frø af ugræs ... Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti 1930-1934 (1981). – Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920 (1955). – Troels Fink: Politisk nyorientering og nationale organisationsproblemer umiddelbart efter genforeningen i 1920, Sø Å 1981: 125-155. – Henrik Fode: J.A.K. (2008). – Geschichtsumschlungen (1996). – Peter Hopp: Bodenkampf und Bauernbewegung. Von der Anfangsphase der Kreditanstalt Vogelgesang bis zum ende

der Sammlungsbewegung, ZSHG 1975: 217-320. – Haandbog SI III. – Peter Kr. Iversen: »Den nordslesvigske Gruppe« og »Det sønderjyske Venstre«s forhandlingsprotokol 1920, Sø Å 1970: 87-108. – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk (1976). – Lange Ges SH. – Quellen/Kilder IV. – Carsten R. Mogensen: Forbudet mod den tysksprogede danske presse i Sydslesvig 1924-24, Sø Å 1981: 157-192. – Agnes Schmidt Poulsen: Etableringen af partiet Venstre i Nordslesvig efter genforeningen, Sø Å 1977: 118-177. – Kim Salomon: Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33 (1980). – Kristian Jepsen Steg: De blakkede, Sø Å 2004: 67-86. – Gerhard Stoltenberg: Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933 (1962). – Wir bauen das Reich. Aufstieg und erste Herrschaftsjahre des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1983). – Quellen S-H. – ÅBH III.

Folketingsvalg i Nordslesvig: Statistisk årbog.

Rigsdagsvalg i Sydslesvig: Kilder/Quellen IV: 258-260.

Skyggen af det 3. rige – grænserevisionskravet

Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920 (1955). – Uwe Danker og Astrid Schwabe: Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus (2006). – Lange Ges SH. – Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945 (2001). – Sven Tågil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig (1970).

Det totalitære samfund

Theo Christiansen: Schleswig 1836-1945 (1973). – Geschichtsumschlungen (1996). – Bettina Goldberg: Juden in Flensburg (2006). – Edward Hoop: Geschichte der Stadt Rendsburg (1989). – Axel Johnsen: »Front og bro«-løsenet under nazismens pres – Ernst Christiansen og Flensburg Avis 1938-1940, Sø Å 1998: 133-160. – Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-39 (1981). – Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945 II (1989). – Bernd Philipsen: NS-Kampagne gegen »undeutschen Geist«, GFH 2008: 369-384. – Bernd Philipsen: »Jägerslust« (2008). – Quellen S-H. – René Rasmussen: Front og bro. Flensburg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1030-1945 I-II (2005). – Spuren; Schleswig 1920-1945 (1987). – Thomas Steensen: Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert, I-II (1986). – Wir bauen das Reich. Aufstieg und erste Herrschaftsjahre des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1983).

Nazificeringen af det tyske mindretal

Henrik Becker-Christensen: »Nordschleswig Erwache!«,

Sø Å 1998: 161-204. – Nina Jacobsen: Tysk nazistisk ungdomsarbejde i Nordslesvig 1933-1945, Sø Å 1996: 195-222. – John T. Lauridsen: Frits Clausen og »førerokuppet« i DNSAP i 1933, Sø Å 1997: 183-212. – Hilke Lenzing: Die deutsche Volksgruppe in Dänemark und das nationalsozialistische Deutschland 1933-1939 (1973). – LSH. – Erik Nørr: Genforeningens bedste gave (2003). – Quellen/Kilder II. – Ingrid Riese: Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig 1933-1945, SHAN 1995. – Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig (1970).

Dansk folkelig mobilisering

Hans Andersen: Landeværnet – et tilbageblik (1987). – Henrik Becker-Christensen: Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem for sønderjydske Børn (1995). – Claus Eskildsen: Dansk grænselære (1936). – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk (1976). – Carl Rise Hansen: Danske Samfund for Øster Logum sogn, Sø Å 1994: 251-268. – Hans Schultz Hansen: Die Gründung von »Grænsesognenes Danske Samfund« 1933, GFH 2008: 209-222. – A. Svensson: Dansk Samråd, Sø Å 1951: 1-113. – Knud Fanø, Fr. Rudbeck og Inger Bjørn Svensson (udg.): Det Unge Grænsseværn (1983).

Regeringen og grænsespørgsmålet

DUPH IV. – Karen Gram-Skjoldager: Grænsen ligger fast! (2006). – Søren Helstrup: Truslen mod Danmark (2000). – Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940 (1966).

Krig og besættelse

Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen: Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945 (2003). – Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45, Årb Als 73 (1995). – ÅBH III. – Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920 (1955).

I krigens tegn

Niels Bøgh Andersen: Feltdegn fra Harreslev Mark (1975). – Karl Budach: 10 år i krig og fangenskab (1989). – Geschichte Husums (2003). – Linda Nikolajsen: Krigsfanger bag jerntæppet, Sø Å 2006: 7-36. – Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, II (1989). – Martin Bo Nørregård: Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45 (2009). – Birgitte Herbergh Thomsen: Danske sydslesvigiske soldater i Danmark 1940-45 (2003). – Sönnich Volquardsen: »Liuwe ålerne än süschne«. Soldatenbriefe der Brüder Boysen aus dem Zweiten Weltkrieg, Nordfriesisches Jahrbuch 2006/07: 63-72. – Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen

(1990). – Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigernes dagbog 1939-44 (1984).

Den 9. april 1940 og grænsen

Henrik Becker-Christensen (red.): Grænsen i 75 år (1995). – Den parlamentariske kommissions beretning I (1945). – John T. Lauridsen: »Dansk nazismes største sejr«. Frits Clausen og grænserøret juni 1940, Sø Å 2008: 185-214. – Frode Sørensen: Sønderjyder for tysk krigsret i 1940, Sø Å 2008: 103-144.

De nationale fronter – Danske mindretal under pres

Henrik Becker-Christensen: NSDAPN – og Slesvigsk Parti, i: Partier under pres (2003): 328-340. – Knud Fanø, Fr. Rudbeck og Inger Bjørn Svensson (udg.): Det unge Grænsseværn DUG (1983). – Hans Schultz Hansen: Nazipartiet i Medelby i 1943, Sø Å 1994: 269-280. – John T. Lauridsen: Ellum og Barved Syssel 1943-44, Sø Å 2005: 7-56. – Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen (1974). – A. Svensson: Dansk Samråd, Sø Å 1951: 1-113. – Den parlamentariske kommissions beretning XIV (1953).

Træk af hverdagen

Anders Bjørnvad: Faldne Allierede Flyvere 1939-1945 (1995). – 100 Jahre Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft (1972. – Henrik Skov Kristensen, Claus Kofoed og Frank Weber: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig, I-II (1988). – Flb 700. – Emil Nolde in der NS-Zeit, i Geschichte erleben (2008): 37-44. – Spuren; Schleswig 1920-1945 (1987). – Kaj Sørensen: Stierne mellem danske og tyske groede til. De sønderjyske gymnasieskoler i nazismens skygge 1933-1945, Sø Å 2006: 197-250.

Konfrontationer og modstandskamp - Mod enden

Klaus Bästlein: Das KZ Husum-Schwesing (1983). – Theo Christiansen: Schleswig 1836-1945 (1973). – Detlef Garbe: Die nordfriesischen Aussenkommandos des KZ Neuen-gamme, GFH 2008: 257-278. – Der Hesterberg (1997). – Knud J.V. Jespersen: Den væbnede kamp 1943-1945 (2000). – Henrik Skov Kristensen: Modstandsbevægelsen på Skærbæk-egnen 1944-45, Sø Å 1993: 161-199. – Henrik Skov Kristensen: En station på vej til Helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Froslev til tyske koncentrationslejre (2002). – Jörn-Peter Leppien: »Das waren keine Menschen mehr ...« (1983). – Olde Lorenzen: »Macht ohne Moral« (1994). – Karl Otto Meyer: Frihed, lighed og grænseland (2001). – Hans Mørup: På Fløjen (2000). – Jørgen Mægård: Fanger i Froslevlejren 1944-45 (1988). – Leif Petersen: De syd- og sønderjyske pansergrave og invasionsfrygten, Sø M 2005: 8-16. – René Rasmussen: Oberst S.B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943, Sø Å 2001: 194-2009. – Spuren;

Schleswig 1920-1945 (1987). – Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45 (1973).

Retsopgør og ny begyndelse

Morten Bredsdorff: Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse, Sø Å 1968: 1-66. – Jan Hyldal Christensen: »Die neue Entwicklung in Dänemark hat begonnen«. Det tyske mindretal i Nordslesvig 1945-47, Sø Å 2004: 87-132. – Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920 (1955). – Ernst Siegfried Hansen: Kurier der Heimat. Das Spiel om Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord (1955). – Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege. Von der Besetzung Dänemarks bis zu Bonner Erklärungen (1957). – Hans Chr. Jessen: Faarhus 1945-1949 (1987). – Henrik Skov Kristensen: Fra Frøslevlej til Fårhuslej, i: Festskrift til Henning Poulsen (2000): 203-238. – Henrik Skov Kristensen: Det tyske mindretal og Fårhuslejren, Historie 2005,1: 54-110. – Arthur Lessow: Der Haderslebener Kreis und seine Bedeutung für den Neubeginn der deutschen Arbeit in Nordschleswig 1945, SHAN 1995. – Sabine Lorek: Rechtsabrechnung. Retsopgør (1998). – Iver Møller: Træk fra kapitulationen og retsopgøret i Sønderjylland, Sø Å 1992: 291-318. – Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (1984).

Sydlesvigspørgsmål og mindretalserklæring

Carsten Boysen und die Friesische Bewegung nach 1945, Nordfriesisches Jahrbuch 2006/07: 7-62. – W.L. Christianen: Meine Geschichte der sozialdemokratischen Partei Flensburg (1993). – DUPH V. – Troels Fink: Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske mindretal (1959/2001). – København-Bonn Erklæringerne 1955-2005 (2005). – Geschichtsumschlungen (1996). – Lars N. Henningsen: Da Sydlesvig gik af lave (2003). – Martin Klatt: Flygtningene og Sydlesvigs danske bevægelse 1945-1955 (2001). – Axel Johnsen: Martyriet Sydlesvig, Sø Å 2006: 67-100. – Lange Ges SH. – Jarvin Mellengaard: Var en grænseændring mulig i 1946? Sø Å 2001: 49-84. – Karl Otto Meyer: Frihed, lighed og grænseland I (2001). – Johan Peter Noack: Det sydlesvigske grænseproblem 1945-1947 I-II (1991). – Johan Peter Noack: Rigsdagspartierne erklæring 29. juni 1949, Sø Å 1992: 319-340. – Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydlesvig 1948-1955 I-II (1997). – Quellen S-H. – Lorenz Rerup: Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens (1969). – Nils Vollertsen: Fra socialist til danskorienteret socialdemokrat, i: Grænselandshistorie gennem 40 år (2003):

290-234. – Nils Vollertsen: Sydlesvig, en landsdel i nationalt opbrud 1945-1948 (1994).

Vækst og velfærd

Erik Skifter Andersen: Erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847-1997 I-II (1997). – Morten Andersen: Sønderjyllands Erhvervsråd 1950-1970, Sønderjysk Almanak 2009: 77-83. – Helle Askgaard: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (1970). – Henrik Becker-Christensen (red.): Sønderjylland på vej mod det 21. århundrede (1998). – Per Boje og Hans Chr. Johansen: En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss (1994). – Susanne Bygvrå: Egnudvikling i det dansk-tyske grænseområde (1980). – Susanne Bygvrå: Grænsehandel (1982). – Susanne Bygvrå: Den dansk-tyske grænsehandel i de første år med det indre marked (1997). – DSLH IV. – Flb Ges. – Flb 700. – Geschichte Husums (2003). – Christian Hansen: Tønder 1970-1992. Industri og service i byen ved grænsen (1993). – Christian Hansen og Michael Schack: Grenzpendeln zwischen dem Landesteil Schleswig und Sønderjylland (1997). – 100 Jahre Flensburger Schiffbau-Gesellschaft (1972). – Susanne Jensen: Strukturbeskrivelse af det sønderjyske arbejdsmarked (1995). – Henrik J. Møller: Tønder Kaserne 1920-2002. Samspillet mellem en by og en kaserne (2004). – Nordfriesland. – Kim Jacobus Paulsen: »Det nytter ikke at vi stritter imod ...«. Da Nordals blev industrisamfund i perioden 1950-1970 (1996). – Carsten Porskrog Rasmussen: De danske eksportvognmænds historie (1988). – Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen (1992). – Gunnar Solvang: Husmandsliv (1984). – Gunnar Solvang: Husmandsliv under afvikling (1999). – Struktur og udviklingsmuligheder der Wirtschaft in der deutsch-dänischen Grenzregion (1991). – Sønderborg 750. – Nils Karl Sørensen: Sønderjyllands økonomi (1995). – Nils Karl Sørensen: Landbruget i Sønderjylland (1998). – J.P. Trap: Danmark X (femte udgave, 1965-67). – Quellen S-H. Beskæftigede: Tal fra Syddansk Universitet, Institut for Grænseregionsforskning.

Moderniseringen af samfundsstrukturen

Morten Andersen: Romø Havn – et egnudviklingsprojekt, Sø M 2009: 130-138. – Helle Askgaard: Danfoss, Sø Å 1980: 93-130. – Helle Askgaard: Sønderjyllands Højspændingsværk 75 år (1997). – Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen (1993). – Henrik Becker-Christensen (red.): Sønderjyllands Amt 1970-1995 (1995). – Susanne Bygvrå: Egnudvikling i det dansk-tyske grænseområde (1980). – Orla Christiansen: Æ Walachai – husvildebarakker i Aabenraa 1922-1953, Sø Å 1996: 169-

194. – Flb 700. – Haderslev i 700 år (1992). – Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949 (1987). – Flemming Just og Poul Erik Thomsen: Ingen kender dagen – før solen går ned (2009). – Hans Thil Nielsen: Sliv sø igen, Sø M 2005: 22-27. – Nordfriesland. – Carsten Porskrog Rasmussen: Her er himlen altid blå. Natargas Syd's første ti år (1991). – Schleswig-Holstein Lexikon (2000/2002). – Sønderborg 750. – J.P. Trap: Danmark X (femte udgave 1965-67). – ÅBH IV.

Undervisning, kultur og fritid – træk af udviklingen

Henrik Becker-Christensen: På højt plan. Handelsundervisning i Sønderborg i 100 år (1990). – Henrik Becker-Christensen (red.): Sønderjyllands Amt 1970-1995 (1995). – Allan Bengtson og Lars N. Henningsen: Vandrelærere, rejsende i dansk kultur (1996). – Immo Doege: 25 Jahre Deutsches Gymnasium für Nordschleswig (1984). – »Et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie«. Landsarkivet for Sønderjylland gennem 75 år 1933-2008 (2008). – Henrik Fangel: Ti år med TV Syd (1993). – Kim Furdal: Aabenraa Svømme- og Idrætscenter 1948-1986 (2006). – Grænseregionsforskning 1976-2001 (2001). – Jens-Peter Hansen: Kobbermøllen ved Krusaa (1994). – Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk Biblioteksvirke i Sydslesvig (1991). – Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996 (1996). – Lars N. Henningsen: Studiefdelingen i 40 års grænselandshistorie, i: Grænselandshistorie gennem 40 år (2003): 7-101. – Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år (1980). – Jørgen Kühl: Heinrich Himmler, Søren Telling og Danevirke, Sø Å 1999: 153-178. – Olde Lorenzen: »Macht ohne Moral«. Vom KZ Husum-Schweising zum Mahnmahl für die Opfer (1994). – Ronald Lucht: Das Landesarchiv Schleswig-Holstein (2006). – Nordfriesland. – Erik Nørr: Genforeningens bedste gave (2003). – Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen (1992). – Anke Spoorendonk: Ein Denkzeichen am Grenzübergang Harrislee/Padborg, GFH 2008: 269-278. – Gunnar Lind Haase Svendsen: Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen, Sø Å 2002: 227-242. – Tønder Festival – gennem 25 år 1975-1999 (1999). Kort over mindretalsskolerne 1995: Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1997: 81. – Dansk Skoleforening for Sydslesvig, årsberetning 1994-95.

Reformer og politisk udvikling 1945-2006

Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970 (1993). – Henrik Becker-Christensen (red.): Sønderjyllands Amt 1970-1995 (1995). – Klaus Bästlein:

Der Fall Hartwig Schlegelberger, GFH 2008: 289-304. – Matthias Bong, Jørgen Köhl, Michael Schack og Torben Dall Schmidt: Lokalt og regionalt selvstyre (2003). – Uwe Danker og Astrid Schwabe: Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus (2006). – Jørgen Elklit: Det tyske mindretals parlamentariske repræsentation (1981). – ESH. – Gert Gammelgård: Det kommunale selvstyre i Danmark og Slesvig-Holsten (1980). – Ges Nordfr. – Vagn Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970 (1984). – Erik Haugbølle og Erik Jessen: Et nordslesvigsk borgmestersamarbejde 1947-70, Sø Å 1995: 415-446. – Lars N. Henningsen, Martin Klatt og Jørgen Köhl: SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998 (1998). – Kurt Jørgensen: Die Gründung des Landes Schleswig-Holstein (1998). – LSH. – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk (1976). – Erik Jessen: Bare han får sin vilje (1997). – Der Landkreis Flensburg 1867-1974 (1991). – Lange Ges SH. – Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954 (1975). – Kresten Philipson: Sønderjylland Amt, Sø M 2006: 252-257. – Karl Otto Meyer: Frihed, lighed og grænseland II (2003). – Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830 (1982). – Schleswig-Holstein Topographic IV (2004): XXII-XXIX. – SSW i kommunalpolitik 1948-2008 (2008). – Südschleswiger Wählerverband. Valganalyse af kommunalvalget den 25. maj 2008 i Slesvig-Holsten (2008). – Sønderborg 750. – Valget i Nordslesvig, Grænsevagten 1950: 291-296. – Jann Markus Witt og Heiko Vosgerau: Schleswig-Holstein von den Ursprüngen bis zur Gegenwart. – ÅBH IV. Kort over Sønderjyllands administrative inddeling 1970: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, I (1984): 192. Kort over Sydslesvigs administrative inddeling 1987: Historischer Atlas Schleswig-Holstein seit 1945 (1999): 179. Folketingsvalg i Nordslesvig: Statistisk årbog. Landdagsvalg i Sydslesvig: Statistisches Landesamt: Die Landtagswahl vom ... 1947-2005.

Fra konfrontation til samliv

Henrik Becker-Christensen (red.): Grænsen i 75 år (1995). – Uwe Danker og Eva Nowotny: Kurt Harmer (2003). – Dennis L. Bark og David R. Gress: A History of West Germany, I-II (1989). – Troels Fink: Deutschland als Problem Danemarks (1968). – Steen Bo Frandsen: Danemark – der kleine Nachbar im Norden (1993). – DUPH V-VI. – Jørgen Elklit: Nationalt tilhørsforhold og holdninger til EF, Sø Å 1974: 180-203. – Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig (1978). – Lars N. Henningsen: Aabenraa Skyttelaug 1734-1984 (1984). – Lars N. Henningsen: Grænsen i mindretals- og Schengen-perspektiv, Sø Å 2001: 15-48. –

Henrik Doensig Jørgensen og Torben Dall Schmidt: Syd-danmark som grænseregion (2006). – Martin Klatt: Fra modspil til medspil? Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005 (2006). – Harry Kunz og Thomas Steensen: »Was ist friesische Identität?« (2005). – Jørgen Kühl: En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000 (2002). – Jørgen Kühl: Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa (2003). – Jørgen Kühl: The Federal Union of European Nationalities. An Outline History 1949-1999 (2000). – København-Bonn Erklæringerne 1955-2005 (2005). – Karl Christian Lammers: »Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?« Det dansk-tyske forhold efter 1945 (2005). – Lange Ges SH. – Nordfriesland. – National identitet. Fem foredrag om dansk og tysk identitetsfølelse i grænselandet (1994). – Karen Margrethe Pedersen: Dansk

sprog i Sydslesvig I-II (2000). – Jens Owe Petersen: Carsten Boysen und die friesische Bewegung nach 1945, Nordfriesisches Jahrbuch 2006/07: 7-62. – Schleswig-Holstein Topographie X (2008): 1-XXII. – Lorenz Rerup: Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens (1969). – Louise Ejlskov Röhrig: Nordschleswig im dänischen Nationalbewusstsein seit 1955, GFH 2007: 109-120. – Thomas Steensen: Friserne i Slesvig-Holsten (1997). – Nils Vollertsen: Det danske mindretal (1994).

Sønderjylland under forandring

Fortryk af Folketingets forhandlinger 1981: 8258-8322. – Kim Furdal: Spillet om Sønderjylland set gennem avispalterne, Sø M 2006: 268-278.

Fortegnelse over illustrationer

Oversigten oplyser, hvorfra illustrationen stammer, eller hvor en genstand opbevares, samt fotografens navn, hvor dette kan oplyses.

Scanning og billedbearbejdning er foretaget af P.J. Schmidt, Vojens og af Jane Nissen (ISL), Martin Francke og Arne Reggelsen (MSS), Lene Brunsgård (MSS & HAM), Erika Jentzen (ADCB), Tove Petersen/Steen Skjøtt (HAHK), Birgitte Thomsen, (LAT), Frank Lubowitz, (HFA), Mary Schneider, (Der Nordschleswiger), Lennart S. Madsen (HAM) samt Elsemarie Dam-Jensen (TØM). Hans Schultz Hansen (LAÅ) har fremstillet diagrammerne, og Jørgen Andersen (HAM) har tegnet kortene.

Der er anvendt følgende forkortelser:

AAM: Museum Sønderjylland, Kulturhistorie Aabenraa
ADCB: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
HAHK: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune
HAM: Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev
HFA: Historische Forschungsstelle und Archiv der deutschen Volksgruppe
ISL: Museum Sønderjylland, Institut for sønderjysk lokalhistorie
LAT: Lokalhistorisk Forening og Arkiv Tønder
LAÅ: Landsarkivet for Sønderjylland
MSS: Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot
SHLB: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel
TØM: Museum Sønderjylland, Kulturhistorie Tønder

Billedfrisen på bogens omslag:

Nederst fra venstre: Wilhelm Camphausen: Preussiske troppers erobring af Als i 1864. Foto: MSS. – Stænderdeputeret P. Hiort Lorenzen. Foto: Frederiksborgmuseet. – Dybbøl Mølle 2008. Foto: MSS. – Tysk plakat 1914–1918. Foto: ISL. – Jørgen Sonne: Danske tropper i Dybbøl Skanser i 1864. Foto: Frederiksborgmuseet.

Øverst fra venstre: Danfoss-ventiler. Foto: Danfoss Historisk Arkiv. – Frimærke i anledning af 50 året for København-Bonn Erklæringerne 2005: Foto: MSS. – Folkeligt møde i Sydslesvig i 1930'erne. Foto: ADCB. – Dansk plakat til folkeafstemningen i 1920. Foto: MSS. – Ringridning 2005. Foto: Søren Gylling JydskeVestkysten.

11. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.

14-15. Scanninger efter *Landgraf Carl von Hessen 1744-1836* (1996).

16. Foto: Henrik Bonnichsen, TØM.

17-18. ADCB. Scanning.

19. ISL. Scanning.

20. Scanning efter *Theodor Gliemanns amtskort over herugdømmet Slesvig* (2008).

23. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.

24. SHLB. Scanning.

25. Museumsberg, Flensborg. Foto: Smstds.

26. ISL. Scanning. Foto: Willy Goy.

27. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.

28. Farvelitografier af B. Adam. Scanninger efter E. Reventlow og H.A. Warnstedt: *Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein* (1847).
29. Botanisk Centralbibliotek. Scanning.
- 30-31. ISL. Scanning. Foto: Willy Goy.
32. ADCB. Scanning.
33. Foto: Jørgen Toft Jessen, Haderslev.
34. MSS. Foto: Hans Arne Madsen.
35. ISL. Scanning efter *Sønderjyllands Historie IV* (u. år).
37. Diagrammer: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
38. MSS. Foto: Inge Adriansen.
39. TØM. Foto: Henrik Bonnichsen.
40. MSS. Foto: Hans Helmer Kristensen.
41. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
- 42-43. ADCB. Scanninger.
44. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
45. AAM. Foto: Stephanie Robl.
46. AAM. Foto: Stephanie Robl.
47. ADCB. Scanning.
48. SHLB. Scanning.
50. MSS. Foto: Inge Adriansen.
51. ISL. Scanning. Foto: Willy Goy.
52. Scanning efter A. Baudissin: *Schleswig-Holstein Mererunschlungen* (1865).
53. LAÅ, forskelligt nr. 77. Scanning ISL.
54. MSS. Foto: Inge Adriansen.
55. ADCB. Scanning.
57. LAÅ, Højer præstearkiv E 2. Scanning ISL.
58. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
60. MSS. Foto: Smstds.
61. SHLB. Scanning.
62. ADCB. Scanning.
63. ISL. Scanning efter *Sønderjyllands Historie IV* (u. år).
64. Kort: Jørgen Andersen, HAM
66. MSS. Foto: Smstds.
- 67-70. ISL. Scanninger.
71. Scanninger efter G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå* (1961).
- 73-74. MSS. Foto: Smstds.
- 75-76. ISL. Scanninger.
77. SHLB. Scanning.
78. ISL. Scanning.
79. ADCB. Foto: Smstds.
- 80-82. ISL. Scanninger.
83. Nordfriisk Instituut. Foto: Smstds.
85. tv. Deutsches Museum Nordschleswig. Foto: MSS.
85. th. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Foto: MSS.
86. ADCB. Scanning.
87. SHLB. Foto: Smstds.
89. Scanning efter *Sønderjyllands Historie IV* (u. år).
90. Stiftung Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
92. MSS. Scanning.
93. SHLB. Foto: Smstds.
94. ISL. Scanning.
95. MSS. Foto: Inge Adriansen.
97. MSS. Scanning.
99. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
100. ISL. Scanning.
101. Kulturstiftung Schleswig-Flensburg. Foto: MSS.
102. MSS. Scanning.
104. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
105. ISL. Scanning.
106. ADCB. Scanning.
- 107-108. MSS. Foto: Smstds.
109. HAM. Scanning.
111. MSS. Scanning.
113. MSS. Foto: Søren Petersen.
- 114-115. ISL. Scanninger.
116. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
117. ISL. Scanning.
118. Foto: Kolding Stadsarkiv.
119. ADCB. Foto: Smstds.
120. MSS. Scanning.
- 123-124. MSS. Scanninger.
125. SHLB. Foto: Smstds.
126. ISL. Scanning.
127. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
128. MSS. Scanning.
129. Foto: Inge Adriansen, MSS.
130. ISL. Scanning.
131. Foto: Theodor Storm Stiftung.
132. MSS. Scanning.
133. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
134. SHLB. Scanning.
135. Deutsches Historisches Museum. Foto: MSS.
136. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
137. Scanning efter *Illustreret Tidende* 18.12.1864. Det Kgl. Bibliotek.
138. Scanning fra *Folkets Nisse* 11.07. 1865. MSS.
139. ADCB. Scanning.
140. Foto: Inge Adriansen, MSS.
142. Kort: Jørgen Andersen, HAM
143. ADCB. Scanning.
- 144-145. MSS. Foto: Inge Adriansen.
146. ADCB. Scanning.
147. SHLB. Foto: Smstds.
148. ISL. Scanning.
149. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
150. ISL. Scanninger.
151. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
152. Scanning fra *Folkets Nisse* 30.10.1869. MSS.
153. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
154. ISL. Scanning.

155. Scanning fra *Illustreret Tidende* 17.09. 1865. Det Kgl. Bibliotek.
- 156-157. ISL. Scanninger.
159. Diagrammer: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
160. ADCB. Scanning.
161. ADCB. Scanning. Diagram: Hans Schultz Hansen. LAÅ.
162. HAM. Foto: Smstds.
163. ISL. Scanning.
164. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ. ADCB. Scanning.
165. Landesmuseum Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
166. Hans H. Worsøes samling. Scanninger: ISL.
167. LAÅ, kortsamlingen. Scanning: ISL.
- 169-173. ISL. Scanninger.
174. Scanninger fra *Landbrugsordbog for den praktiske Landmand* (1877-83).
175. Scanning efter *Landwirtschaftliches Wochenblatt für Schleswig-Holstein* 1912.
176. ISL. Scanning.
177. TØM. Foto: Henrik Bonnichsen.
178. Scanning efter *Slogs Herreds Landboforening gennem 75 år* (1988).
179. ISL. Scanning.
180. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
181. LAÅ, museumssamling. Scanning: ISL.
182. ADCB. Scanning.
- 184-186. ISL. Scanninger.
187. Scanning efter *Dannevirke* september 1881.
188. ISL. Scanning.
189. MSS: Foto: Peter Dragsbo.
190. ISL. Scanning.
191. HAM. Foto: Lennart Madsen.
192. ADCB. Scanning.
- 193-194. HAHK. Scanninger: Smstds.
195. LAÅ, Aabenraa landrådsarkiv nr. 195. Scanning: ISL.
- 196-202. ISL. Scanninger.
203. *Sprogforeningens Almanak* (1900). Scanning: MSS.
- 204-205. ISL. Scanninger.
206. MSS. Scanninger.
- 207-210. ISL. Scanninger.
211. LAÅ, Tønder landrådsarkiv nr. 233. Scanning: ISL.
212. ISL. Scanning.
213. MSS. Foto: Hans Arne Madsen.
214. MSS. Scanning.
216. Scanning efter *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie* (1901).
217. Foto: Hans Christian Hein, TØM.
218. Billedsalen på Folkehjem. Kunstner: Robert Leepin. Foto: Helge Krempin.
219. MSS. Scanning.
220. ISL. Scanning.
221. LAÅ, museumssamling. Scanning ISL.
- 222-223. ISL. Scanninger.
224. HAHK. Scanning: Smstds.
225. ISL. Foto: Jørgen Schultz Hansen.
226. HAM. Foto: C. Krassel.
227. Foto: Henrik Bonnichsen, TØM.
- 228-229. ISL. Scanninger.
230. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
231. ISL. Scanning.
232. Scanning efter N.H. Kragh-Nielsen: *Sønderjyder i den store krig* (1993).
- 233-234. ISL. Scanninger.
235. MSS. Scanning.
236. Foto: Inge Adriansen, MSS.
- 237-238. MSS. Scanninger.
239. MSS. Foto: Smstds.
240. Foto: Verner Meier, MSS.
241. MSS. Foto: Smstds.
- 244-245. ISL. Scanninger.
246. ADCB. Scanning.
247. ISL. Scanning.
248. Privateje. Foto: Hans-Jörg Freiherr Löw von und zu Steinfurth. Scanning: HAM.
250. MSS. Scanning.
251. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
252. MSS. Scanning: Museum Sønderjylland Kunstmuseet i Tønder.
253. Flensborg Avis, reception. Kunstner: Herman Albert Vedel. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
254. MSS. Scanning.
255. MSS. Scanning.
256. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
258. MSS. Foto: Smstds.
259. ISL. Scanning.
260. MSS. Scanning.
- 261-263. ISL. Scanninger.
264. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
265. LAÅ. Scanning: ISL.
266. ISL. Scanning.
267. Højeregnsens Lokallhistoriske Arkiv. Scanning: TØM.
268. MSS. Scanning.
269. ISL. Scanning.
- 270 ø. Genforenings- og Grænsemuseet. Foto: Smstds.
- 270 n. ISL. Scanning.
271. ACDB. Scanning.
272. Nordfriisk Instituut. Scanning.
273. ACDB. Scanning.
274. Bov Lokalarkiv. Scanning.
275. ISL. Scanning.
277. ISL. Scanning.
278. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
279. HAHK. Scanning.

280. LAÅ. Scanning: ISL.
- 281-283. ISL. Scanninger.
284. Privateje. Scanning: TØM.
285. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
286. MSS. Scanning.
287. Brødrene Grams historiske arkiv og museum. Scanning.
288. Danfoss Historisk Arkiv. Scanning.
289. LAÅ. Scanning: ISL.
290. MSS. Scanning.
291. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
293. ISL. Scanning.
- 294 ø. MSS. Scanning.
- 294 n. ISL. Scanning.
295. ISL. Scanning. Skolen er Bedsted tyske skole.
296. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
297. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
299. HAM. Kunstner: Franciska Clausen. Foto: Annali Bork, Museum Sønderjylland.
300. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
301. Privateje. Scanning: TØM.
302. ISL. Scanning.
304. Selvportræt, 1925/27. Akvarel på Japanpapir 48 × 35 cm. Signeret nederst t.h. »E.N.« Nolde Stiftung Seebüll Inv.-Nr. A.EN.33 © Nolde Stiftung Seebüll.
305. Museum Sønderjylland Brundlund Slot. Foto: Smstds.
307. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
308. Billedsalen på Folkehjem. Kunstner: Franciska Clausen. Foto: Helge Krempin.
309. MSS. Scanning.
310. ISL. Scanning.
311. HAM. Scanning.
- 313-314. LAÅ. Scanninger: ISL.
315. ISL. Scanning. Foto: Th. Lawaetz, Aabenraa.
316. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
317. Slesvigland. Scanning: Helge Krempin.
- 318-319. ADCB. Scanninger.
320. Privatsamling Bernd Philipsen, Flensburg. Scanning.
321. MSS. Scanning.
322. Stadtarchiv Flensburg. Scanning.
323. ISL. Scanning.
- 324-325. HFA. Scanninger.
- 326-327. ISL. Scanninger.
328. LAÅ. Scanning: ISL.
329. LAT. Scanning. Foto: Viggo Gregersen.
330. ISL. Scanning.
331. Billedsalen på Folkehjem. Kunstner: Sophie B. Jensen. Foto: Helge Krempin.
332. LAT. Scanning.
333. ISL. Scanning. Foto: Th. Christesen.
334. MSS. Scanning.
- 336-337. ISL. Scanninger.
338. MSS. Foto: Smstds.
339. LAT. Scanning.
340. ISL. Scanning.
341. HAHK. Scanning.
342. MSS. Scanning.
343. ISL. Scanning. Foto: Th. Thomsen.
344. HFA. Scanning.
345. ISL. Scanning. Foto: Rudolf Gimm.
347. HAHK. Scanning.
348. LAÅ. Scanning: ISL.
349. LAT. Scanning.
350. HFA. Scanning.
351. ISL. Scanninger.
352. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
353. HAHK. Scanning.
354. ISL. Scanning. Foto: Ole Beck.
355. Privateje. Scanning: HAM.
356. MSS. Scanning.
357. ISL. Scanning.
358. MSS. Scanning.
359. HFA. Scanning.
360. MSS. Scanning.
- 361-362. HFA. Scanninger.
363. Der Nordschleswiger. Scanning.
364. LAÅ. Scanning: Smstds.
366. ISL. Scanning.
- 367-370. ADCB. Scanninger.
- 371-373. ADCB. Scanninger.
374. MSS. Foto: Smstds.
375. ADCB. Scanning.
376. ISL. Scanning. Foto: Poul Erik Reichhardt.
377. ADCB. Scanning.
- 378-379. MSS. Scanninger.
380. ISL. Scanning.
381. LAT. Scanning.
382. ADCB. Scanning.
383. Diagram: Jørgen Andersen, HAM.
384. Luftfoto: Oluf Mauritsen.
385. ISL. Scanning.
386. Foto: Jørgen Kølle.
- 387-388. Danfoss Historisk Arkiv. Scanninger.
389. ISL. Scanning.
390. Foto: Ecco.
391. Nytårskort fra Kobbermølle Industrimuseum. Scanning: TØM.
392. LAT. Scanning. Foto: Lis Eeg Sylvest.
393. ISL. Scanning. Foto: S. Bjergmann.
394. Foto: H.P. Therkelsen A/S, Padborg.
395. Foto: Jørgen Kølle.
397. Foto: Elise Rahbek, In-Foto, Højer.

399. ISL. Scanning.
400. Foto: Peter Dragsbo, MSS.
401. ISL. Scanning. Foto: Karin Riggelsen.
402. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
403. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
404. ISL. Scanning.
406. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
408. ISL. Scanning.
410. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
411. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
412. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
414. Foto: Jørgen Kolle.
415. Foto: Mikkelberg Nordisk center for kunst og cricket.
416. Tønder Festival. Foto: Helmuth Christensen.
- 417-418. ISL. Scanninger.
419. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
420. Billedsalen på Folkehjem. Kunstner: Franciska Clausen. Foto: Helge Krempin.
421. Cathrinesminde Teglværk. Kunstner: Vibeke Fonnesberg. Foto: Torben A. Vestergaard.
- 422-424. ISL. Scanninger.
425. HAHK. Scanning.
426. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
427. ISL. Scanning. Foto: Sydjysk Pressefoto v. Hans Andersen.
428. ADCB. Scanning.
429. Diagram: Hans Schultz Hansen, LAÅ.
430. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
- 431-432. ISL. Scanninger.
433. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
- 434-436. ISL. Scanninger.
437. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
438. Foto: Jørgen Diswal.
439. ISL. Scanning.
440. ADCB. Scanning.
441. Foto: Helge Krempin.
443. Billedsalen på Folkehjem. Kunstner: Viggo Kragh-Hansen. Foto: Helge Krempin.
444. Højeregnens Lokalhistoriske Arkiv. Scanning: TØM.
445. Foto: Helge Krempin.
446. MSS. Foto.
447. Der Nordschleswiger. Scanning.
448. MSS. Scanning.
- 449-450. Fotos: Lars Salomonsen, BorderPress.
451. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
452. ISL. Scanning.
453. MSS. Scanning. Foto: Karin Riggelsen.
454. ADCB. Scanning.
455. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
456. Foto: Helge Krempin.
457. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
458. ISL. Scanning.
459. Foto: Notat. Scanning: HAM.
460. Foto: Hans Chr. Hein, TØM.
461. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
463. Foto: Lars Salomonsen, BorderPress.
464. Foto: Alsion.
465. ISL. Scanning. Foto: BW Foto, Rødekro.
466. Foto: Jørgen Diswal.
467. ISL. Scanning.
468. Logoer tegnet af Jørgen Andersen, HAM. Scanning.
469. Kort: Jørgen Andersen, HAM.
471. Satellitfoto. Scanning: ISL.

Register

1. verdenskrig, se under krige
2. verdenskrig, se under krige
1. zone 245, 251, 253, 255-257, 260, 265, 270, 274
2. zone 245, 251f, 255-257, 260f, 263, 265, 270, 272f, 369, 372
3. zone 251, 253
4S 211
- A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond 411f
A.P. Møller Skolen 411
Abena 389
Abild 175
Actien-Brauerei, Flensborg 165f
ADAV 193f
Adelby 56, 98, 150, 252, 300
Adenauer, Konrad (1876-1967), forbundskansler 376, 378-379, 444
Adler, Eduard (1861-1940), redaktør, Kiel 222
Adler, Heinz (1912-90), overborgmester, Flensborg 458
Adler, Jakob Georg Christian (1756-1834), generalsuperintendent 24
administrativ adskillelse af Sydslesvig og Holsten 372
administrative reformer 60f, 117f, 141-145, 277, 278, 427, 465-470, se også kommunalreformer
admiralstatsplaner 76
adresser og petitioner 19, 21, 60, 67, 67-70, 72f, 75f, 84-86, 88, 90, 97-99, 115, 119, 121, 134f, 139f, 152f, 202, 248, 368, 371, se også under forbud
- ADS, se Arbeitsgemeinschaft Deutsches Schleswig
afholdsbevægelse 226
aflægger 176
afnazificering 427
afstemning om grænse 134, 137, 139f, 242-245, 248-257, 272-275, 366, 368-372
afstemningsfester 301, 415
afstemningslinjen af 1867 150f, 155
afstemningsplakater 250, 254f
aftægtsboliger 183f
afvanding 263, 284f, 287
afvandring 187f
agerbrug 28f, 174-176, 284, 286
Agerskov 25
Agersted, Aage (1895-1944), politimester, Aabenraa 333, 337, 340, 351
Ahlefeldt, Carl Friedrich Ulrich von (d. 1829), godsejer, Ludwigsburg 15
Ahlmann, Jørgen (1818-80), gdr., Stevning 27
Ahlmann, Nicolai (1809-90), proprietær, Vertemine 150f
Akademie Sankelmark 375, 454
aktieselskaber 14, 165
Alberts, Peter (-1888-1911-1913-), gdr., Osterhever 173
al gang 341f
Aller 98
Allgemeiner Deutsche Arbeiterverein, se ADAV
Allgemeines Wochenblatt, Aabenraa 61, 68
Als 24, 27f, 31, 34, 38, 57, 63, 69, 73, 84, 86, 94f, 98, 103f, 126f, 130-135, 148, 152, 162, 171f, 182, 187, 204f, 220, 227, 237, 258, 266, 303, 389, 398, 401-403, 405
Als Nørre herred 73
Als Sønder herred 247
Als, slaget om 1864 134f
alsang 341f
Alsion 417f, 464
Alsiske Landboforening, Den 169
Allsund 134f
Allsundbroen 401
Als-Ærø stift 102
Altona 37, 46f, 159, 193
Altyske Forbund 212, 222
Amalie (1826-1901), prinsesse af Augustenborg 74
amnesti 110-112, 360, 364
Amrum 45, 65, 98, 181, 273, 280, 394, 396
amter, amtsråd 102, 117, 277f, 430f, 466f, 470, se også kredse
amtmand 117, 130, 145, 277f, 431, 467, 470, se også landråder
amtsbaner, se jernbaner
amtsdistrikter 432, 470
amtsforstandere 143
amtsretter 143
amtsskolekonsulenter 292f, 296, 299
andelsmejerier 171f, 179, 287, 388f
Andersen, Hans (1886-1973), gdr., fmd. for Landeværnet og Danske Samfund 314, 341
Andersen, Hans Christian (1805-75), eventyrdigter 121
Andersen, Holger (1890-1961), MF, fmd. for Grænseforeningen 368
Andersen, Niels Bøgh (1908-91), højskoleforstander og formand for SSF 427
Andersen, Stilling (-1884-), mejeribestyrer, Mejlby 171
Andholm 236
Andresen C.S., N., grossistfirma, Flensborg 162
Andresen, Andreas (1842-1914), gdr., Skelde 171
Andresen, Hans Christian (1842-1914), gdr., Skelde 27
Andresen, Mathias (1858-1916), tobaksfabrikant, Aabenraa 220

- Andresen, Thomas (1897-1972), bypræsident, Flensborg 457
- Angel 14f, 27-29, 31-33, 45, 53, 55, 57, 65, 80, 83, 86, 93, 98, 110, 114f, 118, 124, 129, 140, 162, 171, 174, 178, 182, 184, 218
- Angler Landwirtschaftlicher Verein 31, 177
- anglerkvæg 14, 28, 170
- Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig 215f
- antisemitter, parti 149f
- Apenrader Nachrichten 129
- Apenrader Tageblatt 274
- Apenrader Ugeblad 71, 78
- Apenrader Wochenblatt 68, 78
- Appel, Cornelius (1821-1901), lærer, Tønder, højskoleforstander, frimenighedspræst, Rødding 115, 117, 154f
- Arbeiterwohlfahrtsverein, Haderslev 191
- Arbeitsgemeinschaft Deutsches Schleswig 375
- arbejder- og soldaterråd 238, 247, 249
- arbejderbevægelse 102, 193-196, 199, 223f, 237f, 329, se også Socialdemokratiet, ADAV, SAPD, SPD, fagforeninger, arbejder- og soldaterråd
- arbejderboliger 191f
- arbejdere, arbejdsmand 14, 36, 40-42, 49-55, 84, 86, 93, 100, 102f, 149, 165f, 183, 185-197, 199, 200, 220, 223f, 229, 237f, 253, 267f, 271, 291, 301, 315, 329, 387, 424
- arbejderforeninger, demokraternes 102
- Arbejdernes Sønderjyske Landsforening 329
- arbejderråd 237f
- arbejdersangkor 193, 196
- arbejdersekretariat 223
- arbejdsformidling 198
- arbejdsloshed 49, 52, 54, 58, 187, 196, 288-291, 346f, 381-383
- arbejdsmiljø 30, 54, 191f
- arbejdstid 57, 185, 186, 192, 193
- Arnholt sø 106
- Arnkil 290
- Arnkilsøre 358f
- Arnæs flække og by 37, 43, 280, 401
- Arp, J.D. (-1857-1860-), gdr., Schinkel 118
- arvefølgespørgsmålet 88-90, 113, 119, 123, se også augustenborgerne
- Attlee, Clement (1883-1967), britisk premierminister 373
- August Philip (1612-75), hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck 90
- Auguste (1824-72), prinsesse af Augustenborg 74
- Auguste Viktoria (1858-1921), kejserinde af Tyskland 148
- Augustenborg flække 37, 63, 83, 130, 145, 238, 278, 407, 436
- Augustenborg herred 117
- Augustenborg Hovedgård 185
- Augustenborg kommune 467
- Augustenborg Slot 94
- augustenborgerne 69, 74, 88-90, 92, 113, 121, 123-125, 127-130, 137-139, 147f
- augustenborgske godser 87, 94, 95, 102, 103
- Aurillac, krigsfangelejr 235
- Auswärtiges Amt 269, 299, 323, 334, 337
- Aventoft 257, 338
- aviser 63, 65, 68-71, 78, 129f, 137, 154, 156, 219, 301, 322, 423, se også under de enkelte blade og forbud
- Bach, Franz (-1868/69-), skræddersvend, Flensborg 193
- Bach, Niels (-1850-), soldat, Ranum 106
- Bade, H.P.M. (1871-1936), provst, Aabenraa 325
- Bahnsen, Berthold (1913-71), landdagsmand 428, 432, 439
- Bajstrup 236
- Ballebro 405
- Ballum 25, 50
- Bang, P.G. (1797-1861), konsejlspræsident 120
- banker 164, 173, 179
- Barschel, Uwe (1944-87), ministerpræsident 440, 448
- Barschel-affæren 424, 429, 440
- Barsmark 50
- Bartram, Walter, (1893-1971), ministerpræsident 374
- Baupflege Kreis Tondern 226f
- Beck, gods, Vestfalen 90
- Becker-Christensen, Henrik (f. 1950), generalkonsul 454
- Bedsted 98
- befolkningsudvikling 13f, 36f, 158-160, 173, 181, 264, 365f, 385, 465f
- Befrielsen 1945 355f
- Behrens, Oscar (-1933-), borgmester, Slesvig 319
- belejringstilstand 1850-1852 110, 112
- Bellmann, C.G. (1772-1861), kantor, Slesvig 83
- Beltringharder Koog 397
- Bendixen, Jacob (1788-1866), skibsreder, Støllig 44
- Benedikte Astrid Ingeborg Ingrid (f. 1944), dansk prinsesse 401, 419
- Berlin 129, 140, 154, 157, 219, 222, 238, 243, 245, 247, 269, 275, 299, 327, 337, 341
- Bernadotte, Folke (1895-1948), svensk Røde Kors-leder 354
- Bernhoft, H.A. (1869-1958), gesandt 251f
- Beseler, Wilhelm H. (1806-84), overretsadvokat, statholder, Slesvig 75, 77, 92-94, 103
- Best, Werner (1903-89), tysk rigsfuldmægtiget i Danmark 345
- Bestyrelseskommissionen 104, 105, 106
- besættelsen 1940 338f
- Beuck, C. (1887-1985), præst, Aabenraa 362
- Bevtoft 25, 467
- Bevtoft Møllegård 176
- BHE 428
- bienniet 111, 130
- biler 181, 281, 284, 401
- Bilskov kro 106
- bindeloven 220f
- Bismarck, Otto von (1815-98), ministerpræsident, rigskansler 122-123, 125, 131, 133f, 137-140, 152, 157, 201, 214
- Bissen, H.W. (1798-1868), billedhugger 121

- Bitter, Karl Herman von (1813-85), regeringspræsident, Slesvig 156
- Bjergskov 339
- Bjærndrup 285, 293
- Bjærning 84, 430, 467
- Bjerring, Carl (f. 1926), konditor, Aabenraa 452
- Bjert 25
- Bjolderup 25, 278
- Bladt, Jens (1900-84), MF 291
- blakkede 308
- Blomsgård 137
- Blaa Sangbog, Den 204, 206, 208, 301
- Bogensee, J. (1894-1950), redaktør, Flensborg 271
- bogsamlinger, biblioteker 68f, 117, 204, 212, 219, 230, 269, 301f, 358, 375
- Bohmstedt-retningslinjer 273
- Bokelmann, W.H. (-1883-), godsejer 178
- Bolderslev 225
- boliger 32, 50f, 54f, 183f, 186f, 190-192, 398-400
- bombeattentater 317, 358f
- bonde- og landarbejderråd 238
- Bondens Selvstyre, ugeblad 310
- Bondepartiet 345
- bondeværn 310
- Bonn 379
- Bonnichsen, A.P. (1819-70), jernstøber, Haderslev 41, 80, 140, 164
- Borgerforeningen, Flensborg 70, 79, 117, 152, 161, 200
- borgerforeninger 70, 98, 102
- borgerskab 23, 86, 144, 188f, 196, 204, 268, 325
- borgervæbninger 25, 91-93, 95
- bosættelsesforeninger 215f, 220
- Bov 63, 95, 97, 98, 130, 200, 329, 460
- Bov kommune 465, 467
- Bov, slaget ved 1848 95, 97
- Bovlund 155, 210
- Bovrup 315
- Boysen, Carsten (1912-85), gdr. og formand for nationale frisere 272, 454
- Brandt, Willy (1913-92), forbundskansler 373, 439, 446
- brandværn 144, 416
- Brarup 130, 229
- Bredebro 390
- Bredebro kommune 430, 466f
- Bredevad 339
- Bredsdorff, Morten (1901-90), seminarierektor, Tønder 349, 356
- Bredsdorff, Thomas (1837-1913), skibsværftsdirektør, Flensborg 164f
- Bredsted amt 109
- Bredsted flække 40, 51f, 81, 102, 160, 182, 451
- Bredsted provsti 114
- Breklum 225
- Breklummissionen 225
- Bremer, Jürgen (1804-74), advokat, Flensborg 79, 92
- Brieger, Gustav (-1864-), augustenborgsk agent, Aabenraa 128
- britiske besættelsesmagt 370-373, 381, 427
- Brix, Theodor (d. 1905), gdr., journalist 222
- Broager 63, 73, 127, 153, 156, 171, 240, 278, 293, 384, 430
- Broager kommune 430, 467
- Brodersen, H.C. (1823-89), kaptajn og skibsreder, Flensborg 161
- Bruhn, Adolph (1815-73), kaptajn, Aabenraa 45
- Bruhn, F.M. (-1866-1875-), rederidirektør, Flensborg 163
- Bruhn, Jørgen (1781-1858), skibsreder, Aabenraa 43-46
- Bruun, Peter Groth (1922-88), erhvervsrådssekretær 385
- bryggerier 165f
- Brütt, Adolph (1855-1939), billedhugger 214
- Brødremenigheden 24f, 114
- Brødrene Gram 287, 388
- Brødrene Hartmann 389
- Brøns 96, 154, 156, 430
- Brøns, træfningen ved 1849 96
- Budach, Karl (f. 1919) 337
- Budach, P. (1867-1947), gdr., Hornskov 246
- Buhl, Dinne (1920-92), Nordisk kunst- og cricketcenter, Hatsted 415
- Buhl, Henry (f. 1924), Nordisk kunst- og cricketcenter, Hatsted 415, 417
- Bund der Landwirte 178
- Bund deutscher Nordschleswiger 344, 360-364, 373, 448, 452f
- Burg 37
- Burgdorff, Johannes (1917-83), gdr. og MF 465
- Burkal 25, 56, 137
- Burmeister & Wain Energi 389
- Burschenschaft 22f
- Bustrup 95
- bybevaring 400f
- Büdelndorf 14, 287
- Byhistorisk Forening, Aabenraa 400f
- Bylderup 228
- Bülow, Detlev von (1854-1926), overpræsident, Slesvig 220
- Bürgerverein, Haderslev 70, 79
- bystyre 70, 144, 278f, 427
- byudvikling 13f, 37f, 158-160, 366, 401, 429, se også stationsbyer
- Bödewadt, Jacob (1883-1946), redaktør, Tønder 268
- Bödewadt, Jacob A. (1814-86), guldsmed, Tønder 39
- Bøghoved 134
- Böhme, E.J.A. (d. senest 1923), landråd, Tønder 249
- Bøking herred 280
- Bølskovby 171
- Bønstrup 171
- børnearbejde 42, 191f
- Callisen, Christian Friedrich (1777-1861), generalsuperintendent, Slesvig 24
- Callø, Anne Marie (1848-1916), formand for Den nord-slesvigske Kvindeforening 210
- Callø, P.A. (1882-1960), kreditforeningsdirektør, Haderslev 286

- Camphausen, Wilhelm (1818-85), kunstmaler 135
 Carl af Hessen (1744-1836), prins, statholder 14, 55, 90
 Carlshütte 14f, 40f, 84, 166, 176, 191, 287, 391
 Caroline Amalie (1796-1881), dronning af Danmark 74
 Carstensen, Peter Harry (f. 1947), ministerpræsident 419, 442, 456, 460f
 CDU 372, 374, 428f, 432, 439-442
 Cecilienkog 175
 censur og andre indskrænkninger i pressefriheden 21, 72, 156, 199, 203, 232, 346, 349, se også under forbud
 Centrum-Demokraterne 438f, 464f
 Charlotte (1789-1864), prinsesse af Hessen 88, 90
 chausseer 46f
 Chemnitz, Matthäus Fr. (1815-1870), advokat, Slesvig 83
 Christensen, Hans Jepsen (1880-1956), landtingsmand, fmd. for Sønderjyds Skoleforening 322, 342, 369
 Christensen, L.P. (1882-1960), redaktør, Flensborg 200, 345
 Christian 10. (1870-1947), dansk konge 242, 259, 261, 264, 270, 274, 301, 311, 342
 Christian 8. (1786-1848), konge af Danmark 72-74, 84, 88-91, 103
 Christian 9. (1818-1906), konge af Danmark 123f, 134, 137, 154
 Christian August 2. (1798-1869), hertug af Augustenborg 69, 73f, 78, 88, 90, 111, 113, 123
 Christian X.s Bro 282, 351
 Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 17f, 21-24, 59, 62f, 67, 112
 Christiansdal 42, 164
 Christiansen, Andreas jr. (1816-1900), storkøbmand, Flensborg 47
 Christiansen, C.C., brænderi, Flensborg 163
 Christiansen, Ernst (1877-1941), redaktør, Flensborg 200, 221f, 253, 270, 345
 Christiansen, Jens A. (f. 1956), generalsekretær for SSF 456
 Christiansfeld flække 24, 37f, 42, 63, 114, 166, 278, 349
 Christiansfeld kommune 465, 467
 Christiansholm 175
 Christmas Møller, John (1894-1948), udenrigsminister 368
 Cimber Air 401, 403
 Cimber, fuldrigger 43, 45
 civilfanger 1914 232f
 civilkommissærer 129f, 135
 Clausen & Bosse, trykkeri, Læk 391
 Clausen, Bitten (Dorthea) (f. 1912), bestyrelsesformand 388
 Clausen, Franciska (1899-1986), maler 305, 420, 422
 Clausen, Frits (1893-1947), læge, partifører og MF 314f, 330, 341
 Clausen, H.V. (1861-1937), dansk historiker 200, 205, 215-217, 245, 251f, 262f
 Clausen, Hermann (1885-1962), forbundslagsmedlem 377, 427f
 Clausen, Johan (1901-72), gdr., Elsmark 387
 Clausen, Jørgen Mads (f. 1948), administrerende direktør 388, 418
 Clausen, Mads (1905-66), fabrikant 287f, 387f
 Clausen, Paul (d. 1916), soldat, Stepping 232
 Clausen, R.P. (1841-1909), gdr., Smedager 170, 205
 Clausen-linjen 215f, 245, 257, 262
 Claussen, G.F. (1806-90), overrettssekretær, Slesvig 70f
 Cleemann, Harald (1918-2005), skibsmægler, Aabenraa 452
 Collin, Ionas (1877-1938), overlæge 252f
 Cour, Wilhelm la (1883-1974), historiker 252, 273, 312
 Daetz, Bodo (f. 1927), skoleinspektør og museumsmand, Kobbermølle 391
 Daetz, Gisela (f. 1928), museums kvinde, Kobbermølle 391
 daglejere 36, 49, 51-54, 86, 100, 183, 185-188, 192, 223, 267
 Dagmar (1847-1928), enkekejsersinde af Rusland 218, 235
 Dahl, Ellen, f. Dinesen (1886-1959), godsejer 414
 Dahlmann, Friedrich Christoph (1785-1860), professor, Kiel 17-19, 21, 61, 79
 Dall, Wolle (1840-1910), gdr., Skøttesminde 186
 dampskibe 47, 160-162
 damptærskværker 176, 187
 Danebod højskole 294, 413
 Danevirke 65, 95, 101, 115, 125-128, 253, 421, 445, 456
 Danevirke, slaget foran 1864 126
 Danevirkebevægelsen 252f
 Danevirkestillingen 126
 Danfoss 287, 387-390, 405
 Danielsen, Christian G. (1889-1966), bankdirektør, Haderslev 362
 Danmark til Ejderen, dansk slagord 76
 Danmarks Radio 301
 Dannebrog, se flag
 Dannevirke, avis, Haderslev 68-70, 73, 78, 86f, 112, 127, 130, 154, 156, 168, 299, 423
 Dansk Arbejderforening for Nordslesvig 187, 224, 253
 Dansk Folkeparti 426, 434, 438, 467
 Dansk Kirke i Sydslesvig 270, 300, 448, 453-455
 Dansk Kultursamfund af 1910 211
 Dansk Samling 345, 350, 368
 Dansk Samråd 331, 342
 Dansk Skoleforening for Flensborg og Omegn 270, 298f
 Dansk Skoleforening for Sydslesvig 411
 Dansk Vestindien 43, 46, 88
 dansk, se sproglige forhold og forbud
 Danske Brigade, Den 355
 Danske Grænsforening, Den 272
 Danske Samfund 291, 329, 341f, 357, 415, 443
 Danskeren, avis, Haderslev 331
 Dansk-Nordisk Ungdomsforbund, se Det unge Grænseværn
 Dansk-Tysk Forum 458
 Dansk-Tyske Dage 458
 dansk-tyske traktat 1922 267

- Davidsen, H.C. (1876-1962), godsinspektør, Møgeltonder 227
 Deichgräber, Wilhelm (1906-74), gdr., Sjellerup 314, 326
 Delbrück, Hans (1848-1929), historiker, rigsdagsmand 222
 deling af Slesvig 67, 73, 100f, 122, 124, 133-135, 139f, 243-261
 demokrater 92, 100-102
 deportationer 351
 desertationer 234f
 Deutsche Berufsgruppen Nordschleswig 343
 Deutsche Front 325
 Deutsche Mädchenschaft Nordschleswig 332
 Deutsche Reformpartei 149f
 Deutscher Flottenverein 212
 Deutscher Grenzverein 375, 454
 Deutscher Nationalverein 121, 124, 137
 Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig 409
 Deutscher Schulverein für Nordschleswig 295, 362
 Deutscher Verein für das nördliche Schleswig 212-214, 219f, 222f
 Deutsches Gymnasium für Nordschleswig 295, 297, 379, 409
 Deutsches Haus, Flensburg 302f
 DGI Sønderjylland 416f
 diagonalvej 281
 Diakonisseanstalten, Flensburg 198
 Diekmann, Bruno (1897-1982), ministerpræsident 373f
 diger, digebyggeri 15, 29, 39, 175, 282f, 287, 396-398, 402
 dilettant 210
 dispositionsfond, overpræsidentens 219
 distriktsråd, Ærø 103
 Dithmer, H.H. (1815-99), teglværksejer, Rendbjerg 41
 Ditmarsken 84, 168
 Dittmann & Jensen, jernstøberi, Flensburg 41
 Dittmann, George (1813-94), jernstøber, Flensburg 41, 161
 DNSAP 307, 314f, 330, 333f, 341, 345
 dobbeltege 83, 87, 125
 Dohrmann, Helge (1939-89), MF 465
 domstole, se retsvæsen
 domænegårde 216f, 221, 284, 290
 DP 428
 Dreisdorf hede 175
 Drews, Arnold (1870-1938), preussisk indenrigsminister 246
 Drewsen, J.C. (1777-1851), fabrikant 80
 dræning 29f, 41, 51, 169, 175
 DSK, se Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914-18
 Duborgskolen 298, 300, 379, 412
 Dybbøl 131
 Dybbøl Banke og skanser 95, 126f, 131-133, 135, 148, 208, 248, 261, 271, 329, 358, 452-454
 Dybbøl Mølle 131, 133
 Dybbøl, slaget ved 1848 95; 1864 127, 131-133, 135, 454
 Dybbøl-Posten, avis, Sønderborg 154, 221f, 331, 423
 Dybbølstillingen 126, 131f
 dyrskuer 31, 170
 Dänischenhagen 102
 Dänischwohld 15, 28, 33, 65, 118, 185
 Dönitz, Karl (1891-1980), tysk storadmiral 354
 Døstrup 175
 Ecco 390, 392
 Eckener, Alex (1870-1944), kunstmaler 165, 227
 Eckernförder Wochenblatt 78
 ECMI 446
 edsafleggere 204
 edsnægtene 152, 204
 EF 382, 385, 392f, 439, 446, 458f
 EFTA 382
 efterskoler 202, 207, 294, 413
 Egersund 45, 165, 227, 238, 405
 Egersundbroen 401
 Egersundmalerne 165, 227
 egnsudvikling 389f, 396, 404
 Eidersperrwerk 397
 Eiderstedter Wochenblatt 78
 Einigkeit, arbejdercyklistforening, Aabenraa 195
 Ejderen 22, 36, 40, 75-76, 78, 92, 102, 115, 287, 397
 ejderpolitik 23, 72-74, 76, 92, 110, 112, 121f, se også Danvirkebevægelsen
 Ejdersted 26-28, 32, 38, 52f, 65, 82, 93, 98, 109, 124, 129, 144, 171-173, 187, 270, 310, 394
 Ejdersted kreds 432
 Ejderstedost 28
 ejendomsstruktur 183-185, 385f
 Ekernførde by 47, 83, 98, 114, 124, 159, 181, 315, 322f, 327, 395, 411
 Ekernførde Fjord, slaget på 1849 103f
 Ekernførde herred 118
 Ekernførde kreds 184, 286, 315, 404, 432
 eksamensret 295, 297, 300, 379, 409, 412, 447
 eksportvognmænd 288, 393f
 elektricitetsforsyning 167, 283, 365, 406-408
 Elias, kristeligt blad 225
 Eliasson, Olafur (f. 1967), kunstner 411, 464
 Elsmark 287, 387f
 Elsmhorn 124
 embedsmænd 18, 22, 34f, 63, 66-68, 73, 86f, 87, 94, 92-94, 105, 109-111, 117, 124, 127-130, 137, 139, 141-143, 149, 152, 188-191, 201, 213, 215, 217f, 238, 248, 260, 268, 301, 427
 Emmelsbøl 49
 Emmerlev 282
 en-bloc-afstemning 245, 252, 274f
 enevælde 13, 17-19, 59f, 70
 Engholm, Björn (f. 1939), ministerpræsident 440, 449, 453
 engkultur 30
 enhedsbevægelse, tyske 21f, 59, 80, 83, 87, 92, 121, 147
 enhedskommando 445
 Enighed, forening, Broagerland 153, 156, 171
 Enigheden, forening, Flensburg 153, 156

- Enigheden, forening, Sønderborg 152
 enklaver 98, 118, 136, 152, 228, 257
 ensretning 1933ff 319f
 Ensted 73, 196
 Enstedværket 406-408
 Erhard, Ludvig (1897-1977), vestytsk økonomiminister 458
 erhvervsfordeling 36f, 158f, 284, 287, 381, 383f
 Erichsen, Sophus (1874-1959), advokat, Haderslev 362
 Eriksen, Erik (1902-72), landbrugsminister 371
 Eulenburg, Botho Heinr. zu (1804-79), greve, diplomat 105
 Europarådets rammekonvention 450
 European Center for Minority Issues, se ECMI
 eutanasi mord 352
 Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig 202
 Export-Braueri, Flensborg 166
- fabrikstilsyn 192
 fagforeninger 193-196, 319
 Falck, Niels Nicolaus (1784-1850), professor, Kiel 18f, 60f, 77
 faner, se flag
 fattigdom, fattigforsorg, fattigpolitik 14, 24, 32, 35, 49f, 54-58, 101f, 146, 191f, 196-198, 330, 394
 fattiggårde 56-58, 196f
 fattiglov af 1841 56, 58, af 1871 196f
 FDP 428f, 442
 Feddersen den Yngre, Hans Peter (1848-1941), kunstmaler, Kleiserkog 227
 Feddersen, Christian (1786-1874), pastor, Nr. Haksted 81, 83
 Feilberg, H.F. (1831-1921), pastor, Valsbøl 34
 Feldmann, glasfabrik, Flensborg 166
 Felsted 98, 281
 Feltham, krigsfangelejr 235
 Femern 29, 32, 37, 50, 53, 62, 98, 102
 Ferdinand (1792-1863), arveprins af Danmark 90
 ferieborn, sydslesvigske 272, 463
 Festersen, Hans (1894-1947), gdr., Kokhave 255, 257, 261
 festmåltider, nationale 78-80
 Fink, Jep (1882-1973), arkitekt, Aabenraa 210
 Fink, Tage (1912-91), fmd. for Aabenraa Handelsstandsforening 402
 Fink, Troels (1912-99), professor, generalkonsul 341, 364, 443
 Finsen, Hilmar (1824-86), borgmester, Sønderborg 131
 Finsen, Olufa (1835-1908), borgmesterhustru, Sønderborg 131
 Fischer, Frederik (1809-71), urmager, redaktør, Aabenraa 68f, 71, 78, 98, 154
 fiskeri 45, 51
 Fjellumhøj 82
 Fjelstrup 430, 467
 fjernsyn 415, 422f
 fjernvarme 407f
- flag 25, 76f, 83-85, 87, 91, 93f, 100, 110, 125, 128, 157, 211, 226, 237, 239, 250, 312, 317, 319, 325, 340, 360, 453, se også under forbud
 Flensborg Avis 146, 154, 199f, 203, 221, 270, 303, 317, 321, 331, 335f, 345, 423
 Flensborg by 13f, 19, 22-25, 34, 37, 40-43, 45-48, 54-56, 60, 63, 65, 70, 72, 74f, 79, 85, 87f, 90-95, 97f, 100f, 104-106, 109, 111, 114f, 117, 119, 121, 124, 128-130, 133, 140, 143, 150, 152-156, 158-168, 178, 180-182, 187-196, 198-200, 202, 204f, 207, 215f, 220f, 224, 226f, 237, 245-247, 249, 252-254, 256f, 261, 263, 269-272, 274, 276, 284, 287-288, 291, 298-300, 302f, 315-322, 324, 339, 347f, 354, 365f, 369, 381-383, 390-393, 395, 401f, 404f, 408, 411, 414, 416, 418f, 422, 426, 432, 439, 446, 453, 457f, 460
 Flensborg Fjord 45, 166, 252, 264, 266, 393, 457f
 Flensborg kreds 181, 223
 Flensborg landkreds 299, 316, 322, 386, 396, 404, 432
 Flensborg og Omegns Foreningsforening 220
 Flensborg provsti 114
 Flensborgbevægelsen 252f, 257
 Flensborg-Samfundet 272
 Flensborg-Venstre 307
 Flensborg-Ekensunder und Sonderburger Dampfschiff-Gesellschaft 163
 Flensburger Anzeiger 154
 Flensburger Arbeiter-Bauverein 192
 Flensburger Bach-Chor 418
 Flensburger Brauereien 391
 Flensburger Dampferkompanie 161
 Flensburger Dampfschiffahrtsgesellschaft 161, 164f
 Flensburger Nachrichten 321f
 Flensburger Norddeutsche Zeitung 137
 Flensburger Privatbank 164
 Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft 164-166, 191, 287, 347, 348, 382, 390f
 Flensburger Tage 457f
 Flensburger Tageblatt 405
 Flensburger Wochenblatt 78
 Flensburger Zeitung 78
 Flor, Christian (1792-1875), professor, Kiel 65, 67-69, 74, 77, 80, 90, 112
 flygtninge, tyske 343, 353, 360, 365f, 369-372, 374, 381, 385, 398f, 428
 flækker 36f, 41, 44, 83, 86, 98, 103, 144, 147, 159, 160f, 180, 278-280, 429f
 flåder, danske 103f, 126, 133; preussiske 126; østrigske 126, 133
 fodbold 209, 301, 417
 foderkager 170, 179
 FolkBaltica 417
 folkeafstemning, se afstemning
 folkedans 301f, 415
 Folkeforbundet 298f, 334
 folkeforsamlinger 80-84, 121, 124, 134, 140, 246, se også under forbud mod møder
 Folkehjem, Aabenraa 210

- folkemarkeder 51f
 folkerådet for Als 103
 folkestrejke 351
 folkestuer 53, 183
 Folketinget 251, 259, 276f, 307, 327, 337f, 363, 371, 376, 380, 405, 407, 426, 429, 447f, 460, 464
 folketingsvalg 268, 306f, 311, 313f, 326-328, 330f, 342, 344f, 363, 371, 425f, 438f, 447, 470f
 folkevæbninger 92-95, 103
 Fondet til bevarelse af gamle huse i Tønder 400
 forbud mod adresser og petitioner 119, 135; mod aviser og tryksager 90, 110, 130, 146, 232, 315, 319, 322, 326; mod dansk sprog i den tyske hær 234; mod dansk sprog på offentlige møder 220; mod flag og farver 84, 110; mod foreninger 130, 156, 193f; mod møder 78, 80, 346, 349; mod navnet Sønderjylland 203f; mod partier 319; mod rigsdanske talere 156; mod sange 110, 203f, 206; mod uniformer 322, 342f, 361
 forbundsdagsvalg 379, 427
 Foredragsforeningen, Flensborg 153
 foredragsforeninger 153, 208f, 218, 220-227, 231
 Foreningen af 5. Oktober 1898 217f
 Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914-18 239f
 Foreningen Dannebrog, København, 154
 Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte 239
 Foreningen mod Slesvigs deling 140
 Foreningen til dansk Læsnings Fremme i Slesvig 69
 Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig, se Sprogforeningen
 Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvig 314
 forenings- og forsamlingsfrihed 92, 101f, 145f, 156, 346, se også under forbud
 foreningsliv 70, 79-81, 85, 98, 102, 117, 124, 128, 152-154, 194-196, 200, 208-212, 220, 223, 231, 233, 269, 272, 292, 301, 320, 325, 342, 362f, 366, 374f, 380, 415f, 463, se også under de enkelte foreninger og foreningstyper
 foreningsloven 1850 145f, 156
 forfatning 13, 17-19, 21, 23, 59-61, 63, 72, 92, 102, 105, 112f, 119, 122, 139, 270, 295, 298, 363, 373, 426, 449f
 Foriining for nationale Friiske 454
 forsamlingshuse 210, 217, 223, 228, 230f, 301f, 342, 357, 411, 415
 forsøgsstationer 285
 fortykning 144, 156f, 199-203, 215, 220, 222f, 231
 forældreretsfratagelse 218
 fransk-tyske krig 1870/71, se krige
 Frederik (1800-65), prins af Nør 30, 90, 92, 111, 113
 Frederik 6. (1768-1839), konge af Danmark 16-18, 22, 25, 59, 72, 90
 Frederik 7. (1808-63), konge af Danmark 39, 91f, 94-96, 101, 104f, 117, 122f, 130
 Frederik 9. (1899-1972), dansk konge 330, 414, 452
 Frederik André Henrik Christian (f. 1968), Prins til Danmark, Kronprins 456
 Frederik Christian 2. (1765-1814), hertug af Augustenborg 88, 113
 Frederiksen, Otto (1901-84), tegner 431
 Frederiksgården, Flensborg 25
 Frederiksholm 175
 Frederiksklubben, Aabenraa 98, 152
 Frederiksstad by 37, 44, 106, 108, 160, 181, 253, 287, 321, 401
 Frederiksstad, slaget ved 1850 108
 Fredericia, slaget ved 1849 104
 Fredsforeningen, se Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark
 fredskonferencen 1919 251-253, 257, 264
 Frees, Peter (d. 1951), grosserer, Haderslev 362
 Freja, avis, Aabenraa 130, 154
 Fremskridtspartiet 426, 434, 438, 465
 fremskudte dige 397
 Freudendahl, Jens Aksel (1919-2006), fabrikant, Sønderborg 388
 Freytag, F.W.H. (-1897-), amtsforstander, Bredebro 207
 Friedrich »der Achte« (1829-80), hertug af Augustenborg 122-125, 127-129, 134f, 137-140, 147
 Friedrich-Wilhelm Lübke-Koog 396
 frihavn, Flensborg 284
 Friis, Aage (1870-1949), historiker 205, 243f
 Friisk Foriining, se Foriining for nationale Friiske
 frikonservative 149f
 frikorps 1848 93, 109
 frimenigheder 117, 130, 155, 209f, 297
 friserne, se nordfriserne
 friserråd 454
 friservolden 352f
 frisindede, parti 149, 222
 frisisk, se sproglige forhold
 Frisisk-slesvigske Forening, Den 273, 322
 friskarer, se frikorps
 Frøsløv 200, 215f, 245, 402, 461
 Frøsløv Mose 398
 Frøsløv Plantage 351
 Frøsløvløjren 351, 355-357
 Frøsløvløjrens Museum 421
 FUEV 453f
 Fuglsang, bryggeri, Haderslev 166
 Fuglsang, Chr. (1857-1935), bryggeriejer, Haderslev 249
 Fuglsang, S.C. (1815-1904), bryggeriejer, Haderslev 166
 fundamentalsætninger, slesvig-holstenske 90, 98
 Fynshav 405
 Fürsen-Bachmann, J.N. von (1798-1894), oberst 134
 fællesforfatninger 112f, 119-123
 Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 178
 Fælleslandboforeningen for Sydslesvig 454
 fælleslandbomøder 178
 fællesmejerier 171
 Fællesregeringen 96, 102
 Fællesråd, det danske mindretals 366, 368
 færger 282, 405
 fæstevæsen 33, 118, 184f

- fødevarerangel 49f, 235f, 346, 365
 fødselsattest 144, 280
 Før 15, 45, 56, 65, 98, 151, 160, 252, 257, 273, 280, 394
 færehold 170
 Fårhuslejren 355, 357, 364
 Fårhusmentalitet 363f
- Galmsbøl sommerkog 175
 Gamle Budskabs Indre Mission 226
 Gammelå 265
 Garding 28, 47, 51f, 160, 173
 Gasteinoverenskomsten 1865 138
 gasværker 48, 167, 407
 Geissler, Heiner (f. 1930), generalsekretær for CDU 440
 Gelting 405
 gendarmer 110,143, 201f, 208, 236, se også grænsegen-
 darter
 Genforeningen 258-261
 genforeningsfester 241f, 261, 271f, 301, 415, 452f
 genforeningslån 260
 genforeningssten 260f
 Genner 30, 157
 Genner bugt 151
 Gerckens, Peter (f. 1946), landdagsmedlem 440
 Gerlach, G.D. (1798-1865), overgeneral 131
 Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 227
 Gettorf 182, 196
 Gewerbeverein, Tønder 102
 Gl. Haderslev 222
 Glahn, Torben (1904-89), biblioteksleder, Flensborg 457
 glasfabrikker 14, 42
 Gliemann, Theodor (1793-1828), kartograf 20
 Glücksborg flække 55, 160, 395
 Glücksborg Slot 123
 glücksborgske linje, yngre 90
 Glückstadt 124
 Gläser, Paul (1891-1952), lærer og byrådsmedlem, Tønder
 349
 godser, godsejere, godsdistrikter 15, 27, 30f, 33-35, 51, 53,
 61-63, 65, 86f, 91, 93, 98, 102f, 117f, 129, 137, 143f,
 149, 177f, 183-186, 278-280, 286f
 Godt, Bertel Petersen (1815-85), generalsuperintendent,
 Slesvig 203
 Gorrsen, Peter (1909-99), MF og viceamtsborgmester 432,
 434f
 Gottorp amt 270
 Gottorp provsti 114
 Gottorp Slot 60f, 68, 95, 143, 419, 421
 Gram 182, 198, 349, 423, 436
 Gram gods 15
 Gram kommune 467
 Gram, Hans (1874-1929), fabrikant, Vojens 287
 Gram, Jørgen (1887-1961), gdr., MF 376
 Gram, Aage (1879-1957), fabrikant, Vojens 287
 Grarup 430
 Grau, Andreas (1883-1935), journalist, Flensborg 210
 Grau, Peter (1866-1953), gdr. 221f, 245f, 253
- Gremium für Fragen der frischen Bevölkerung 454
 Grenzbund 269
 Grenzfriedensbund 375
 Grenzmittelstelle Nord 269
 Grundtvig, N.F.S. (1783-1872), præst 24, 67, 81f, 155, 208
 grundtvigianere, grundtvigske bevægelse 24f, 67, 81, 115,
 117, 155, 171, 184, 205, 208-210
 Grunow, Ernst (-1936-), redaktør, Flensborg 321f
 Grydeskov 106
 grænseafstigningskommissionen 264, 265
 Grænseforeningen 272, 299, 330, 368, 454
 grænsegendarmene 266, 275, 338, 351f
 grænsehandel 266f, 392f, 446
 grænsekontrol 259f, 266f, 274, 288, 393f, 457f, 460f
 Grænselandsudstillingen 422
 grænsen ligger fast 276, 365, 368
 grænseredningskrav, danske 366-371, 374
 grænseredningskrav, tyske 269, 274f, 308, 310, 315, 319,
 322-324, 327-329, 334f, 337, 340, 345
 Grænsesøgenes Danske Samfund, se Danske Samfund
 grænsesten 264-266
 grænsestriden 253
 grænsetrafik 265, 267f, 385
 Grænsevagten, tidsskrift 273, 346
 grænsevandløbskommissionen 267
 Grønne, De 429, 440, 442
 Grønåen 263, 268, 281, 326, 350-352
 Gråsten 63, 83, 98, 130, 182, 217f
 Gråsten kommune 467
 Gråsten Landbrugsskole 285
 Gråsten politikreds 279
 Gråsten Slot 148, 330, 414
 Güllich, Jacob Guido Theodor (1801-77), overretsadvokat,
 Slesvig 70, 75, 77
 gymnasier 145, 294f, 297, 379, 409, 412-414, 436, 463
 gymnastik 209, 301f, 415
 gårdbyggeri 32f, 176f, 183, 387
 gårdmænd 32-35, 56, 63, 86, 100, 102f, 154, 183f, 187,
 206-208, 215, 217, 224, 228f, 290f, 317
- H.P. Therkelsen, vognmandsfirma 394
 Haddeby 80, 115
 Haderslebener Leseverein 194
 Haderslev amt 28, 67, 69, 73, 81, 85f, 94, 96, 98, 102, 118,
 152, 179, 234, 281, 294, 430f
 Haderslev Amts Landboforening 28
 Haderslev Avis 154
 Haderslev by 37, 40, 44, 47f, 53-56, 70, 72, 78, 80, 83, 85,
 90, 94, 98, 109, 114, 117, 127f, 130, 134, 140, 145, 152-
 155, 159f, 162, 166f, 181, 184, 188-194, 196, 198, 202,
 209, 212, 222, 226, 231, 236f, 247, 249, 262, 268, 279,
 282f, 285, 291, 294, 297, 301, 308, 333, 338f, 341, 349f,
 352, 362, 394f, 400, 413, 421, 423, 425, 429, 436, 467
 Haderslev Dam-katastrofen 403
 Haderslev domkirke 279
 Haderslev Fjord 282
 Haderslev kommune 430, 465, 467f

- Haderslev kreds 181f, 205, 255
Haderslev Næs 33
Haderslev politikreds 279
Haderslev provsti 24, 279
Haderslev stift 279, 470
Haderslev vesteramt 57, 100, 109, 112, 205
Haderslev østeramt 205, 209, 216
Haderslev, dampskib 162
Haderslevkredsen 361-363
Haderslev-Sønderborg valgkreds 146, 149, 207
Haderslev-Aabenraa valgkreds 146
Hahn, J.H. (1867-1920), amtsdommer, Nordborg 218
Hall, C.C. (1812-88), konsejlspræsident 120, 122f, 125
Halligerne 396
Hamborg 19, 36, 38, 46f, 87f, 170, 173, 187, 405
Hamkens, Wilh. (f. 1896), gdr., Landvolkleder, Ejdersted 317
Hammelev 25, 42
Hammerich, Martin (1883-1940), direktør 259, 291, 329, 341
handel 38, 45-48, 79, 162-164, 279, 284, 287-291, 384, 391-394, 445f
Handelshøjskole Syd 413
handelsskoler 413f
Handelsverein, Flensborg 43, 46
Handwerkskammer Flensborg 168
Hanquist, Johan (1772-1854), kniplingsfabrikant, Tønder 42
Hanquist, O.C. (1799-1868), kniplingsfabrikant, Tønder 42
Hans den Yngre (1545-1622), hertug af Sønderborg 74
Hansborg, bryggeri, Haderslev 166
Hanseman, F.D. von (d. 1971), overborgmester, Flensborg 319
Hansen & Speckhahn, købmandshandel, Aabenraa 163
Hansen, A.P. (f. 1930), borgmester, Sønderborg 418
Hansen, Andreas (1795-1860), amtmænd, Tønder 105
Hansen, Bernhard (1893-1976), rektor og skoledirektør, Flensborg 366, 411
Hansen, C.N. (d. 1892), oliemøller og købmand, Flensborg 161
Hansen, Christian jr. (1804-73), broskriver, Flensborg 47, 78
Hansen, Cornelius (1876-1955), grosserer, Flensborg 200
Hansen, Ernst Siegfried (1917-80), chefredaktør og generalsekretær 363
Hansen, Gynther (f. 1930), forfatter 422
Hansen, H.C. (1906-60), udenrigs- og statsminister 376, 379, 451
Hansen, Hans (1880-1957), landbrugskonsulent 178
Hansen, Hans Heinrich (f. 1938), dyrlæge og fmd. for BdN 452f
Hansen, Hans Nikolaj (1853-1923), maler 242
Hansen, J.K. (f. 1926), major, MF og minister 465
Hansen, Jens (-1864-), inderste, Dybbøl 131
Hansen, Johann Jürgen Heinrich (1804-46), litterat, Ekernforde 78
Hansen, Jørgen (1802-89), biskop 102f, 152
Hansen, Martin N. (1893-1976), digter 305
Hansen, Math., tobaksfabrik, Haderslev 166, 192
Hansen, Mathias (1898-1987), tobaksfabrikant, Haderslev 362f
Hansen, Peter Christian (1853-1935), socialreformatør, Flensborg 192
Hanssen, Andreas (1879-1940), rektor, Flensborg 298, 322
Hanssen, Christen (1825-92), gdr., Nørremølle 134
Hanssen, H.P. (1862-1936), rigsdagsmand, MF, minister, Aabenraa 199, 205-208, 215, 219-223, 231f, 240, 243-247, 252f, 259, 301, 306f, 327
Hanssen, Nis (1808-66), student, København 69
Hanved 98, 130, 150, 200
Hardeshøj 405
Harknag-Ballum 50
Harmonien, Haderslev 98, 152
Harms, Claus (1778-1855), pastor, Kiel 24
Harms, Lars (f. 1964), landdagsmedlem 441f
Harreslev 195, 299, 316, 351
Hassel, Kai-Uwe von (1913-97), ministerpræsident 377, 428, 440
Hauke-Haien-Koog 396
havne 47, 282, 284, 404-407
Havneby 404f
Heat Transfer Tønder 389
Hedeby 421
hedeopdyrkning 29, 175, 285
Hedeselskabet 285
Hedtoft, Hans (1903-55), statsminister 364, 371
Heiberg, Carl (1796-1872), advokat, Slesvig 83
Heidekulturverein für Schleswig-Holstein 175
Heim, Claus (1884-1968), gdr., Landvolkleder, St. Annen 317
Heimat, Die 227
Heimatbewegung 226
Hejls 431
Hejmdal, avis, Aabenraa 154, 207, 208, 277, 299, 327, 360-362, 407, 423
Helgesen, Hans (1793-1858), oberstløjtnant 108
Helgoland, slaget ved 1864 133
Hellevad 97
Helligbæk 106
Helligåndskirken, Flensborg 300, 453-455
helstaten 13, 16f, 20-22, 36, 60, 67, 78f, 84, 86, 88, 100, 108-110, 112f, 119-121, 129, 147, 158
helstatspatriotisme 16, 18, 22f, 71, 75, 78f
Heltzen, E.S.E. (1818-98), amtmænd, Aabenraa 130
Hempel, Richard (1882-1921), murer, Sønderborg 247
Henningsen, Erik (1855-1930), maler 258
Henrik (f. 1934), Prins af Danmark 448, 452, 456
Herberge zur Heimat 198
Herningafalen 297
herredsfogder 117, 143
herredsråd 118
Heuss, Theodor (1884-1963), forbundspræsident 376

- Himmler, Heinrich (1900-45), SS-rigsfører og tysk indenrigsminister 354
- Hindenburg, Paul von (1847-1934), rigspræsident 283-284
- Hindenburgdæmningen 267, 283f, 397, 402, 404
- Hinrichsen, Jens Christian (-1858-1860-), tjenestekarl, Solfedal 53
- Hinrichsen, Silke (f. 1957), landdagsmedlem 441
- Hiort Lorenzen, Peter (1791-1845), købmand, stænderdeputeret, Haderslev 58, 63, 70, 72-74, 76f, 80, 82
- Hiort-Lorenzen, H.R. (1832-1917), redaktør, Haderslev 154, 156
- Historisk Samfund for Als og Sundeved 227, 416
- Historisk Samfund for Sønderjylland 301, 416
- Hitler, Adolf (1889-1945), fører og rigskansler 262, 315, 317, 319, 324, 328, 334f, 337, 343, 352-354
- Hitlerjugend 321f
- hjemløse 220
- hjemmefronten 1914-18 235-238
- hjemmetyskere 73, 80, 86, 98, 101, 134, 138, 140, 199, 212f, 222f, 229, efter 1920 se mindretal, tyske
- Hjemneværet, krisebevægelse 314
- hjemstavsarkitektur 226f
- Hjerndrup 467
- Hjerpsted 430
- Hjoldelund 252
- hjulplov 30, 31, 175f
- Hodges, George Lloyd (1792-1862), oberst 105
- Hoff, Dycke (1929-2009), viceamtsborgmester 435
- Hoffmann, Sven (1921-2008), bankassistent, Aabenraa 351
- Hohn 80
- Hokkerup 339
- Holler, Marcus Hartwig (1796-1858), jernstøber, Büdelsdorf 14f
- Holst, Carl (f. 1970), amtsborgmester og regionsrådsformand 435, 437, 460f, 468
- Holsten, hertugdømme, landsdel 13, 16-21, 24, 27f, 33, 36f, 43, 46-48, 60f, 63, 67, 71-73, 76, 84f, 87f, 90f, 93, 96f, 101f, 105, 109f, 112f, 117, 119, 121-125, 128, 135, 137-139, 141, 372, 381, 424, 441f, 450
- Holtenua 405
- Hoptrup 175, 222, 225
- Horsbøl 49
- hospitaller, se sygehuse
- Hostrup 56
- hoveri, hoveriafløsning 33-35, 102f, 118, 184-185
- Hovgård kro 31
- Hovslundstenen 129
- Husby 95
- husmænd, husmandsbrug 50f, 86, 100, 172, 184-187, 208, 223f, 228f, 253, 290, 424
- Husum amt 109
- Husum by 27, 40, 47f, 65, 70, 81f, 88, 101, 103, 111, 115, 124, 130f, 159, 173, 175, 180f, 263, 335, 347, 391, 395, 399, 401f, 408
- Husum Cricket Club 415, 417
- Husum kreds 432
- Husum provsti 114
- Husumer Wochenblatt 78
- hvalfangst 45
- hvervning til Waffen-SS 343-345
- hvide busser 354
- Hviding 430f
- Hviding herred 277
- Hübbe (-ca. 1880-), bagermester, Haderslev 190
- Hydro Aluminium 388
- Hygum 102
- Hyrup 98
- Hütten amt 93
- hære, danske 95, 103-108, 126f, 131-135, 258, 260, 332; engelske 355; forbundstropper 95, 103, 112, 124; preussiske 95, 104f, 126f, 131-135, 211f; slesvig-holstenske 95-97, 104-109; svensk-norske 104f; tyske 335f, 349, 355; østrigske 126f
- Hærvejen 129
- Höfeverwaltungsgesellschaft 313
- Højer birk 38
- Højer flække 16, 29, 57, 83, 98, 101, 128, 130, 150, 223, 238, 245, 250, 255, 257, 266, 268, 274f, 278, 282, 293, 308, 331, 397, 413, 424
- Højer kommune 430, 466f
- Højer landsogn 255, 268, 331
- Højer sluse 39, 181, 267, 281
- Højergård 137
- højkonjunktur 1830-64 26, 32-34, 40; 1890-1914 183, 196; 1940'erne 346; 2000'erne 385
- Højrup 19, 430
- Højskolen Østersøen 413
- højskoler 32, 67, 81, 154, 156, 171, 205, 207-209, 218, 294, 302, 374, 413
- Højskolesangbogen 301
- Højst 196
- Hønsnap 31
- Hörlück, A.D. (1836-1900), gdr., Rurup 204
- Hørnum 404
- Høruphav 238
- håndværk, håndværkere 38-41, 51, 53-55, 63, 86f, 93f, 100, 128, 145, 149, 158, 163, 167-169, 173, 179, 182f, 185, 188, 199f, 208, 213, 222-224, 226-229, 279, 287f, 290, 301, 347, 421f
- håndværkerforeninger 39f, 168
- håndværkskammer 168
- håndværksmestre 38f, 54, 63, 86f, 167f, 183, 188, 190, 199
- Haarder, Hans (1905-90), højskoleforstander, Rønshoved 294
- Haarløv, Tyge (1910-79), amtmand, Tønder 430-431
- identitetsdebat 455f
- idrætshaller 415, 417
- ikke-angrebspagt 1939 334, 337
- illegale blade 350
- inddigning, se diger
- inderster 50f

- indfødsret 264, 267
 indhegning 29
 indkaldelser 232f, 335-337, 347
 indlemmelse i Preussen 1867 125, 137-141, 143, 145, 147;
 i Danmark 1920 261
 Indre Mission 224-226
 industri, industrialisering 14f, 30, 36, 40-43, 53f, 88, 158f,
 164-169, 179, 182f, 187-192, 199f, 208, 224, 283, 286-
 290, 347, 381-391, 401, 407, 421, 429
 industriskoler 56, se også tekniske skoler
 inflationen, tyske 288f, 435
 Ingeniørhøjskolen Sønderborg Teknikum 413
 Ingrid Viktoria Sofia Louisa Margareta (1910-2000),
 dansk dronning 308, 330, 414, 420, 422
 Ingridhjemmet 348
 Ingridindsamlingen 330
 Institut for Grænseregionsforskning 414, 443
 internationale kommission 255, 257, 260f
 interneringer 1945 356-358
 Interreg-program 459
 Invalidenævnet, Sønderborg 239
 Isted, slaget ved 1850 106-109, 121, 454
 Istedløven 120f, 129, 139
 Itzehoe 90
 Iversen, Jacob (1763-1831), gdr., Svensbygård 14f

 Jacobsen, C.J. (1854-1919), præst, Skærbæk 212f, 216
 Jacobsen, Ferdinand (1798-1875), herredsfoged 83
 Jacobsen, Fritz (1892-1935), politimester, Aabenraa 333
 Jacobsen, godsforpagter, Gammelgård 172
 Jacobsen, Holger (1906-75), fuldmægtig og museumsle-
 der, Aabenraa 418
 Jacobsen, J.C. (1811-87), brygger, Carlsberg 204
 Jacobsen, Jacob Frederik (1901-75), farvermester, Aaben-
 raa 350f, 452
 Jacobsen, Johan (1813-79), købmand, Aabenraa 128
 Jacobsen, Niels (1828-1901), skibsbygmester, Aabenraa 54,
 166
 Jagel 335
 jagtret, godsejernes 35
 Januarkundgørelsen 1852 112
 Janz, Matthias (f. 1947), professor 419
 Jaruplund 299, 316, 374
 Jaruplund Højskole 373, 427
 Jebsen & Co, Aabenraa 401
 Jebsen, Michael (1835-1900), skibsreder, Aabenraa 161
 Jensen, A. Egeberg (1889-1961), rektor, Tønder og Søn-
 derborg 305
 Jensen, Andreas Christiansen (1816-80), jernstøber, Flens-
 borg 41
 Jensen, C.A. (1792-1870), kunstmaler, København 23, 58
 Jensen, H.N.A. (1802-50), pastor, Gelting 32
 Jensen, Heinrich Carstensen (1789-1860), storkøbmand,
 Flensborg 41, 43, 46f, 76
 Jensen, J.P. (1841-1923), gdr., Lovrup 207
 Jensen, Jens Peter (1854-1918), gdr., Hviding 240
 Jensen, Jens Peter (1893-1914), soldat, Hviding 240

 Jensen, Knud (1924-93), amtsvej- og vandinspektør 281,
 397
 Jensen, Las (1894-1921), soldat, Hviding 240
 Jensen, Laurids (1891-1915), soldat, Hviding 240
 Jensen, Marine (1868-1942), gårdmandskone, Hviding
 240
 Jensen, Martin (1899-1937), soldat, Hviding 240
 Jensen, Niels (1896-1918), soldat, Hviding 240
 Jensen, Peder (1811-74), gdr., Lovrup 26
 Jensen, Peter III (1824-89), gdr., Oksager 31f
 Jensen, Peter Vilhelm (-1873-), mejerikonsulent 171
 Jensen, Theodor (1897-1955), soldat, Hviding 240
 Jensen, Truels (1883-1915), soldat, Hviding 240
 Jepsen Sohn, maskinfabrik, Flensborg 176
 Jepsen, Erling (f. 1956), forfatter 422
 Jepsen, H.B. (1881-1965), gdr., partifører for NSAN, Ting-
 lev 325
 Jepsen, Holger (1894-1973), landsretssagfører og borgme-
 ster, Tønder 331
 Jepsen, Nikolaus (1809-49), jernstøber, Flensborg 41
 jern- og metalvirksomheder 14f, 40f, 54, 162, 164, 166,
 191f, 388
 jernbaner 46-48, 88, 162, 173, 179-182, 265, 267, 281f,
 284, 393, 404f
 jernbanesabotage 350
 Jernfondet 221
 Jessen, C.L. (1833-1917), kunstmaler, Dedsbøl 227
 Jessen, Erik (1919-2002), borgmester i Aabenraa, amts-
 borgmester 424, 434f, 452, 458
 Jessen, Jens (1854-1906), redaktør, rigsdagsmand, Flens-
 borg 146, 154, 199f, 203, 205f, 219, 221f, 331
 Jessen, Johann (1915-83), forretningsmand, Aabenraa 452
 JF-Fabrikken 388
 Joachim Holger Waldemar Christian (f. 1969), Prins til
 Danmark 386
 Johannsen, F.H.C. (1781-1851), amtmand, Haderslev 102
 Johannsen, Gustav (1840-1901), redaktør, rigsdagsmand,
 Flensborg 153f, 199f, 202, 204-207, 218f
 Johannsen, H.P. (1908-81), biblioteksleder, Flensborg 457
 Johannsen, Peter Iver (f. 1943), generalsekretær for BdN
 453
 Jord-Arbejde-Kapital 314
 jordfordeling 285, 291
 jordkamp 215-221, 289f, 312-314
 ungdomstil 160, 190, 212f
 Junggreen, J.P. (1827-86), tobaksfabrikant, Aabenraa 152,
 154, 204
 Jungs holt fast, slesvig-holstenslagord 125
 junigrundloven af 1849 97, 102
 Jybæk 181
 Jydske Tidende 301, 331, 400, 423
 JydskeVestkysten 423
 Jürgensen, A. (-1869-), skibsreder, Flensborg 161
 Jürgensen, Christian Jacob (1838-1909), amtsdommer 222
 Jürgensen, Jürgen Joachim (d. 1837), guldsmed, Sønder-
 borg 113
 Jyrjev-Polski, krigsfangelejr 235

- Jägerslust 320f
jøder, jødeforfølgelser 102, 118, 317, 320f, 351, 422, se også antisemitter
- Jørgensen, A.D. (1840-97), rigsarkivar 111, 204f, 211
Jørgensen, Anker (f. 1922), statsminister 446, 464
Jørgensen, Claus (1803-51), landbrugsskoleforstander, Oersberg 32
- Kaftan, Julius (1848-1926), teolog 222
Kaftan, Theodor (1847-1932), generalsuperintendent, Slesvig 203, 223
Kalvø 44f
Kampf, nazistisk blad 325
Kampfgenossen von 1848 124, 128
Kamstrup 234
kanalstat 315
Kappel flække 32, 37, 43f, 55, 178, 182, 401, 422
Kappel herred 118
Kappkuppet 1920 315
kaptajner 44
Kardel, Harboe (1893-1982), redaktør, Aabenraa 288, 331
Karlum 130, 151
kaserner 160, 332, 335, 394f
Kastrup, A.S. (1810-54), bogtrykker, Flensborg 78
katasterkontorer 144
Kaufmann, Thomas (1877-1971), væver, Bovrup 186-187
Kegnæs 34, 134, 260
kejsrens fødselsdag 212
Kiel 21, 23f, 37, 46f, 59-61, 63, 67, 92f, 112, 121, 124, 129, 139, 142, 145, 159, 162f, 173, 181f, 187, 227, 237, 354, 377, 421, 427, 448, 450
Kielerkanalen 402, 405f
Kiel-erklæringen 364, 372-375, 377, 447, 449
kirke- og skolesprog 22-24, 63, 65-69, 73, 100, 114-117, 119, 130, 154, 157, 202, 223, 273, 293-295, 297-300, 359, 373, 409, 411
kirkeforstanderskab 144
kirkekollegium 144
Kirkelig Forening for Guds Riges Fremme i Slesvig 225
Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig 225
kirkelige forhold 13, 24f, 105, 111f, 117, 144f, 155, 202, 209f, 224f, 270, 279f, 295-297, 299f, 343, 349, 363, 413, 447f, 435-455, 470, se også kirke- og skolesprog
Kiørboe, Ernst A. (f. 1883), lektor, Tønder 305
Klangsbøl 283
Klewing, H.A. (1807-79), stenhugger, Flensborg 139
Kliplev 63
kloakering 190-192
Kloppenborg, H.D. (1802-82), gdr., Københoved 229
Kloppenborg-Skrumsager, H.D. (1868-1930), landdagsmand 253
Kloster, A. (1783-1860), degn, Sommersted 80
Klosterbrødrene 115-117
Klosterkrug 47
Klovtoft 97
Klusskov 257
Kløftenfestival 417
- Knarhøj, P. (1855-1934), margarinefabrikant, Sønderborg 167
Knecht & Wördemann, garveri, Slesvig 166
kniplingsfabrikation 14, 41f
Knivsberg-Gesellschaft 214
Knivsbjerg, Knivsbjergfester, Knivsbjergtårn 214, 219, 323, 327, 332, 358f, 421
Knudsen, Broder (1811-86), borgmester, Tønder 94
Knuth, H.C. (f. 1941), biskop, Slesvig 454f
kobbølbrug 29
Kobbermølle 257, 299
Kobbermøllen 41f, 161, 191, 265, 391
Koch, Peter Chr. (1807-80), købmand, redaktør, Haderslev 68f, 74, 80, 112
Kohberg Brød 390
kolde krig 443f
Kolding 47, 51f, 103, 127, 136f, 181, 259, 281, 301, 423
Kolding kommune 467
Kolding, slaget ved 1849 103
Kollund 274, 369
Kollund Skov 457
kolonihaver 55f
kolonister 51
kommandører, Rømø 45
kommunale valg 144, 147, 196, 246, 277f, 308, 316, 330f, 344, 366, 369, 371f, 424f, 427f, 431-435, 437-439, 447, 449, 468
Kommunalforeningen, Haderslev 153
kommunalreformer, kommunalt selvstyre 70, 118, 102f, 143f, 277-279, 427, 429-433, 449, 465-470
kommunister 314f, 331
koncentrationslejre 319, 321, 351, 353f, 421
koncessioner, til udøvelse af erhverv 38f, 47
konfiskation af tysk og japansk ejendom 359
Kong Frederik VII's sydslesvigske Jernbane 47f
Kongeloven 18
kongens fødselsdag 22, 301, 342, 415
kongetroskab 16, 19, 22, 35, 71, 75, 79, 82, 84, 87, 90, 92-94, 96, 100, 102, 124
Kongeåen 164, 216f, 229, 234, 260, 313f, 323, 470f
Kongeåfolk 308, 310
konservative 62, 92, 105, 114, 119, 122, 135, 149f, 223, se også Konservative Folkeparti
Konservative Folkeparti 253, 306f, 315, 331, 345, 306f, 315, 345, 368, 422, 425f, 434, 437f, 465
konsistorium 145
konsulat, dansk i Flensborg 272
kontaktudvalg for mindretal 447f
kontrollforeninger 172
Koopmann, Wilhelm August (1870-1940), rektor 294, 325
Kopenhagener Protokoll, se Københavnsnotatet
Kopperholdt, Hans (1786-1850), redaktør, Aabenraa 61, 68
kornavl 14f, 26f, 29, 169, 174f, 386
kornhandel 49
korthornskvæg 28, 170

- Kracht, Ernst (1890-1983), overborgmester og statssekretær 321f
- Kraft, Ole Bjørn (1893-1980), udenrigsminister 444
- Kraftfahrt-Bundesamt 395
- Krag, O. (1870-1942), landstingsmedlem 471
- Kreditanstalt Vogelgesang 289, 312-314, 359
- Kreditbank, Skærbæk 212
- kredse 143f, 178, 280, 427, 432f
- kredsfrie byer 143, 432
- kredsskoleinspektører 145
- Krieger, A. (1858-1940), kabinetssekretær 259
- Krieger, A.F. (1817-93), nationalliberal politiker 134
- Kriegerudvalget 259, 277, 291
- krige 1848-50 91-109; 1864 122-136; 1866 139; 1870/71 147, 188, 212; 1914-18 232-240; 1939-45 335-354, se også under de enkelte slagmarker
- krigerforeninger 211f, 239
- krigsenker 239
- krigsfangelejre for dansksindede sønderjyder 235
- krigsfanger 1914-18 235-237
- krigshjælp 235
- krigsinvalider 238f
- Krigsinvalideskolen, Sønderborg 239
- krigslån 237
- krigspropaganda 237
- kristjeneste, tyske mindretals i Waffen-SS 344f, 359, 422
- Krimhildestilling 352f
- krisebevægelser 290, 306f, 309-312, 314
- kriser 1811-ca. 1830 13-16, 19, 26; 1857 26, 40, 43, 47; 1873-1890 165, 169; 1920'erne 288-290, 310, 315; 1930'erne 290f, 314, 317; oliekrisen 1970'erne 382; finanskrisen 2008 383
- Kristeligt Folkeparti 434, 438, 465
- Kristensen, Knud (1880-1962), statsminister 368, 371
- Kristensen, Thorkil (1899-1989), finansminister 369, 376
- Kristoffersen, Frode (f. 1931), programchef og medlem af EU-parlamentet 423
- Krogh, Caspar Hermann von (1784-1866), Tåbdrup og Marielyst 109
- Krogh, Friedrich Christian (1790-1867), amtmand, Tønder 109
- Krogh, Friedrich Ferdinand von (1737-1829), hofjægermester, Aastrupgård 109
- Krogh, Georg Flemming von (1787-1853), Sjælland 109
- Krogh, Georg Friedrich von (1793-1864), amtsforvalter, Haderslev 109
- Krogh, Gerhard Christoph von (1785-1860), overgeneral 106, 108f
- Krogh, Godske Hans Ernst von (1778-1852), amtmand, Husum 109
- Krohn, Friedr. Cl. von (-1848-), politimester, Flensborg 100
- kronemønt 260
- Kronprinsesse Ingrid's Feriehjem for sønderjydske Børn 330
- Kropp 395
- Kruse, Jes (1805-59), hjulmager og værkfører, Flensborg 79
- Kruså 245, 265f, 270, 274, 338, 351, 354f, 393f, 398, 458, 461
- Kruså Mølle 275
- Krüger, Hans Andreasen (1816-81), møller, rigsdagsmand, Bevtoft 92, 94, 150-152, 154, 169, 202, 204
- krystalnatten 320f
- Kultur i Syd 419
- kunstgødning 174f, 179
- kvindetilvækst 42, 145f, 192, 210, 212, 232, 235f, 238, 384, 394
- Kvistrupgård 33
- kvægavl 14, 26-29, 169f, 172f, 286, 386
- kvæghandel, kvægmarkeder 26-28, 173f, 179
- Kværs 255
- Kylling, J.M. (1873-1931), ungdomssekretær, Haderslev 226
- Kylling, Th.M. (1877-1936), gdr., Frørup 310, 314
- Küssner, Paul Dieter (f. 1941), højskoleforstander og formand for SSF 456
- Kær halvø 134, 290, 403
- Kær herred 229, 280
- København 18, 23, 37, 47, 60, 68f, 92, 100, 103, 111, 124, 126, 134, 155, 187, 205, 210, 243, 259, 276, 309, 311, 323, 331, 337, 403-405, 446-448
- København-Bonn erklæringerne 365, 376-380, 411f, 428, 443, 445-447, 450f, 462
- Københavnssnotatet 364, 373
- købmandsgårde 45, 46, 163, 188, 189
- købmænd 28, 41, 43, 46, 48f, 60, 63, 65, 78f, 86f, 100, 145, 149, 161, 163, 168, 183, 188f, 213, 391
- købstæder 16, 19, 21f, 36-38, 41f, 44, 54-56, 63, 65f, 70, 74, 78, 83, 86, 93f, 98, 103, 114, 117, 130, 143-145, 147, 154, 158-163, 166, 180-182, 184, 193, 197, 238, 278, 280, 293, 297, 425, 429f, 458
- Köhler, Horst (f. 1943), forbundspræsident 456
- Köllner, Ernst Mathias von (1841-1928), overpræsident, Slesvig 215, 217-219
- Køllerpolitikken 218-220, 222f
- kådnere 51, se også husmænd
- kålrabivinteren 1916/17 236
- Ladelund 130, 250, 257, 299, 353, 421
- landarbejdere 50, 93, 183, 185-188, 190, 197, 229, 267, se også tjenestefolk og daglejere
- Landboforeningen for Flensborg og Omegn 177
- landboforening 31, 153f, 170, 176-178, 218, 454
- landbrug 14f, 26-37, 49-53, 118, 158f, 169-178, 183-188, 235f, 267, 284-291, 313f, 316f, 346, 382-387
- Landbrugernes Sammenslutning 314, 331
- Landbrugskammer, se Landwirtschaftskammer
- landbrugskonsulenter 171, 178
- landbrugsskoler 32, 154, 178, 207, 285, 302
- landdag, preussiske 122, 140, 152, 204f, 220, 316
- landdag, slesvig-holstenske 370-374, 376, 379, 381, 427f, 439-442, 447-450, 454, 470

- landdagsvalg 146f, 150, 195, 207f, 223f, 371, 374-377, 424, 427-429, 439-442, 447, 450
- Landes Heil- und Pflegeanstalt 352
- Landespartei, augustenborgske 147, 149
- Landessatzung, slesvig-holstenske 373, 449
- Landeværnet (af 1913) 221
- Landeværnet (af 1927) 289, 314
- landindvinding 175
- LANDJUT, Rendsborg 445
- Landretten 117
- landråder 143-145, 248, 427, 432f
- Landsarkivet for Sønderjylland 301, 414
- Landsbank, slesvig-holstensk 88
- landsdelsscene 419
- landsforsamling for Als 103
- landsforsamling, slesvig-holstensk 60, 102f, 109, 138
- landskaber 82, 143f
- Landstinget 251, 259
- landstingsvalg 312, 364
- Landvolkbewegung 316-318
- Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei 31
- Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal 31
- Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein 171, 178
- Langbjerg 299
- Langesø 106
- Langreuter, A.D.G. (1791-1876), borgmester, Sønderborg 94
- Larsen, Lars Hansen (1890-1970), professor 411
- Larsen, Peter (1892-1983), overløjtnant, leder af NSDAPN's Organisationsamt 325, 340, 342f, 350, 352f
- Larsen, Tove (f. 1948), borgmester, Rødekro 438
- Lassen, Gustav Frederik (1801-54), borgmester, Haderslev 94
- Lassen, Hans (1831-96), gdr., Lysabild 169, 204, 206
- Lassen, Käte (1880-1956), maler, Flensborg 303
- Lauenburg, hertugdømme 13, 20, 76, 112, 121-123, 136, 138
- Lauesen, Harald W. (1913-89), maler, Aabenraa 422
- Lauesen, Marcus (1907-75), forfatter 305
- Laurent, J.P. (1820-1850), læge 32
- lavsvæsen 38f, 65, 167f, 198
- le, høstredskab 175
- Lehmann, Orla (1810-70), nationalliberal politiker, København 76f, 128
- Lei, H.C. (1873-1944), gdr., Snogbæk 312
- Lei-bevægelsen 312
- Lembcke, Edvard (1815-97), digter, Haderslev 126f
- Lemke, Helmut (1907-90), ministerpræsident 440
- Lempelius, Christian (-1902-1926-), domæneforpagter, Nygård ved Øster Lindet 217
- liberale, liberalisme 16-19, 23, 38f, 49, 55f, 58-63, 65, 68, 70, 72-76, 79, 82, 91f, 102, 122, 147, 149f, 200f, 219, 222f, se også nationalliberale, Venstre, FDP
- Liedertafel, se sang
- Liefergemeinschaft 343
- Ligaen D.D.D., se Slesvig-Ligaen
- Lille Solt 98
- Lille Teater, Det, Flensborg 416
- Lindemann (f. 1855), amtsdommer, Toftlund 218
- Lindinger, Asger (1917-99), skibsreder 405
- Linnemann, Willy-August (1914-85), forfatter 422
- Lintrup 171f, 238
- List 395, 404
- litteratur 227f, 111, 130f, 303, 305, 422f
- Lobsien, Wilhelm (1872-1947), forfatter, Tønder 228
- Lohse, Hinrich (1896-1964), Gauleiter og overpræsident 319, 322, 326
- lokalhistoriske foreninger 416
- Londonkonferencen 1864 131-134, 136
- Londonprotokollen 1850 109; 1852 113, 119, 124
- Lorenzen, Hansigne (1870-1952), lærer og digter, Ballum 305
- Lorenzen, Jens (-1933-), partifører for NSAN 324f
- Lorenzen, Jürgen (1854-1924), tømmerhandler, Aabenraa 190
- Lorenzen, Martin (1897-1963), kursusleder 272
- Lorenzen, Nis (1794-1860), landmand, Lilholt 63, 67, 69
- Lorenzen, Peter Hiort, se Hiort Lorenzen, Peter
- Lornsen, Uwe Jens (1793-1838), landfoged, Sild 59-61, 65-67, 79, 147, 254
- Louise (1750-1831), prinsesse af Danmark, g.m. Carl af Hessen 90
- Louise (1789-1867), prinsesse, dtr. af Carl af Hessen 90
- Louise (1817-98), dronning af Danmark, dtr. af Charlotte af Hessen 90
- Louise Sophie (1796-1867), hertuginde af Augustenborg 74
- Louisenlund gods 14
- Lovrup 175
- loyalitetserklæring 337, 340, 362-364
- LS, se Landbrugernes Sammenslutning
- Ludwigsburg 15
- luftangreb 347-349, 354
- luftfart 402f
- Lundtoft herred 27, 67, 86, 117
- Lundtoft kommune 467
- Lundtoftbjerg 338f
- Lübeck 19, 354, 373
- Lübke, Friedrich Wilhelm (1887-1954), ministerpræsident 374f
- Lyck, Sv. Aage (1919-97), købmand, Aabenraa 350, 452
- Lüdemann, Hermann (1880-1959), ministerpræsident 372f
- Lyna, avis, Haderslev 78
- Lürsen, Hanne Bay (f. 1948), smykkekunstner, Flensborg 422
- Lysabild 260
- Lysabild Sparekasse 169
- Lütken, L.C.F. (1863-1918), departementschef 219
- Læk 27, 114, 182, 395
- længdebane 47, 88
- læplantning 175, 285

lærlinge 53f, 145, 168, 190, 413
 Løgumkloster amt 67, 73
 Løgumkloster flække 25, 55, 63, 73, 94, 98, 115, 128, 134, 150, 181, 236, 238, 278, 281, 338, 358, 394, 413
 Løgumkloster kommune 467
 Løgumkloster landsogn 98
 Løjt 25, 44, 46, 50, 55, 147, 196f, 268, 326, 398
 Løndal, Th. (1891-1957), maler 338
 lønninger 51f, 145, 186f, 192, 197, 288
 Löw, Hugo Phil von (1880-1969), landråd, Haderslev 248
 Lånecassen for Sønderjylland 289

Macke, Reinhold (1846-efter 1921), gymnasieoverlærer, Haderslev 213
 Mackeprang, M. (1869-1959), museumsdirektør 205
 Madsen-Mygdal, Th. (1876-1943), statsminister 307
 Magdahl Nielsen, Johs. (1862-1941), arkitekt, København 210
 magtovertagelsen 1933 319f
 Mahler, Chr. (1900-75), landdagsmedlem 428
 Mahlke, Heinrich (1851-1921), skrædder, Flensborg 193, 195
 maksimalpriser 235
 maleforbud 304, 346
 malerkunst 12, 23f, 58, 93, 127, 133, 135, 165, 227, 303-305, 346
 Malmovåbenhvilen 95, 103
 mandatorning for Sydslesvig 368
 Manicus, Claus (1795-1877), læge, Ekernförde 78, 84, 86
 Manteuffel, E.K.R. von (1809-85), guvernør 138
 Mantle (-1875-), tærskværksejer, Ekernförde 176
 Marcus, J.A. (1809-75), læge, Haderslev 85
 Marcussen, Peter Larsen (1898-1979), lærer, fmd. for DUG 327, 329
 margarinefabrikker 166f, 286
 Margrethe 2. (f. 1940), Danmarks Dronning 402, 411f, 445, 448, 452, 456
 Margrethe Kog 397
 Marielyst 109
 marincanlæg, Flensborg-Mørvig 160, 395; Sønderborg 160
 Markussen, Peter (1846-1932), gdr., Brarup 229
 Marling, Charles (1862-1933), engelsk diplomat 255
 marsken 15f, 26-28, 32, 38, 49f, 87, 169, 172f, 175, 178, 187, 263, 284f, 303, 397
 Marstal flække 13, 43f, 279
 Martens, Georg (-1880-), skoleelev, Flensborg 191
 Martskundgørelsen 1863 122f
 Math. Hansen tobaksfabrik, Haderslev 166, 192
 Matlok, Siegfried (f. 1945), chefredaktør og sekretariatsleder 447f, 453, 455
 matrikelvæsen 34, 141, 144
 Matthiesen, Asmus (f. 1909), sydslesvigsk soldat 337
 Matzen, Heinrich (1852-1908), redaktør, Aabenraa 154
 Mauve, Karl (1860-1922), landråd, Haderslev 217f
 Mechlenburg, Lorenz Fr. (1799-1875), pastor, Amrum 81
 Medelby 130, 250, 257

mejeribrug 14, 26-28, 169-173, 386
 Mejeriforeningen for Nordslesvig 171
 mejetærskere 385
 Mejlbj 171f
 Melchior, Arne (f. 1924), MF og minister 464
 Mellemlesvigsk Udvalg 253
 mergel 15, 29, 169, 174
 Meyer, Karl Otto (f. 1928), lærer, chefredaktør og landdagsmand 353, 375f, 439-441, 449
 Meyland, Carl Vilh. (1828-77), jernstøber, Sønderborg 41, 54
 Meza, C.J. de (1792-1865), overgeneral 126, 131
 Midlertidige ministerium for sonderjyske anliggender 259
 Mikkilberg 415, 417
 milde kurs 1907f 219f
 mindretal, danske 246, 270-273, 275f, 289, 299f 303, 316, 321f, 335-337, 345f, 348, 353, 364-373, 375-379, 411, 414, 420f, 424, 427-429, 439-442, 445, 447-450, 452-457, 463
 mindretal, nationale 201, 231, 234
 mindretal, tyske 268-269, 273-275, 292, 294-296, 301, 306-308, 312f, 319, 322-328, 330-332, 334, 336-344, 349-353, 355-364, 373, 376f, 409f, 412, 421f, 424-426, 434f, 437-439, 445, 447-455, 457, 459, 462
 mindretalskommitteret 449, 451
 mindretalsordninger 275, 293-300, 372, 443, 447-451, se også Kiel-erklæringen og København-Bonn-erklæringerne
 mindretalsskoler, danske 270, 276, 296, 298-300, 303, 321f, 346, 366, 372-377, 379, 410-412, 439f, 448-450, 455f
 mindretalsskoler, tyske 269, 293-297, 312, 324, 334, 343, 351, 357-359, 362, 364, 379, 409f
 mindretalsunion, se FUEV
 Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 111f, 117
 missionshuse 225
 Mjolden 187-188
 Modersmaalet, avis, Haderslev 154, 299
 modstandsbevægelsen 350f, 353, 355f, 358
 mojn 416
 Moldt, Johannes (1825-1916), redaktør, Sønderborg 154
 Moltke, Helmuth von (1848-1916), tysk generalstabschef 219
 Moltke, Aage (1868-1942), oberst 275
 Mommark 266, 275, 282, 291, 405, 413
 monarki, det danske, se helstaten
 Monrad, C.F. (1815-89), overlærer, Flensborg 204
 Monrad, D.G. (1811-87), konsejlspræsident 123, 126, 134f
 Moos, Magdalene (1872-1956), gårdejerhustru, Nybøl 184
 Moos, Peder (1852-1937), gdr., Nybøl 184
 Morsum kog 175
 moseopdyrkning 175, 285, 287
 Motorola 391
 motorveje 394, 396, 402, 406
 Munch, Peter (1870-1948), udenrigsminister 252, 334
 Mungaard, Jens Emil (1888-1940), frisisk digter 303
 Munkbrarup 98, 252
 Munkmarsk 267

- museer 227, 301f, 391, 414, 418, 420-422, 454, 468
 Museum Sønderjylland 421, 468
 musik 301, 395, 416-419, 458, se også sang
 Muusmann, Hans J. (1896-1976), landmand, Kragelund 289f
 Münchow, Samuel (1893-1976), smedemester og landdagsmand, Flensborg 369f, 428
 Mysunde, slaget ved 1850 108f, 1864 126
 Mærsk Container Industri 388
 Møgeltonder 150, 227
 Møllehus 265, 457
 Møllen, Egnsteatret 419
 Møller, A.P. (1876-1965), skibsreder, København 45, 411
 Möller, Friedrich (1864-1904), arkitekt 214
 Møller, H.P.P. (f. 1810), kaptajn, Rømoø 45
 Møller, Hans Tellus (d. 1883), proprietær, Gammelgård 30
 Møller, I.C. (1876-1955), grosserer og overborgmester, Flensborg 200, 366, 427f
 Møller, Jens (1894-1951), dyrlæge, partifører for NSDAPN, MF 325-327, 331, 336f, 339f, 344f, 350, 352f, 356, 359
 Møller, Mærsk Mc-Kinney (f. 1913), skibsreder 411f
 Møller, Aage (1885-1978), højskoleforstander, Rønshoved 294
 mølletvang 35, 118
 Mønterhøj 80
 Mørup, Hans (1913-2008), handelsmedhjælper, Aabenraa 350
 Mørvig 160, 395

 N.S. Stosstrupp, nazistisk blad 326
 Napoleon 3. (1808-73), kejser af Frankrig 139
 Nationalbankfilial 46, 88
 nationale frisere 272f, 310, 316, 322, 428, 441, 447, 454
 nationale, de, politisk parti 137, 147f
 nationalforsamling, tyske 101f
 nationalliberale, nationalliberalisme 75f, 92, 111f, 120-122, 134, 149f, 192, 205
 Nato 376, 444
 naturbeskyttelse 398
 Naturgas Syd 407
 nazificering af tyske mindretal 323-327, 362
 nazister, danske, se DNSAP
 nazister, tyske i Nordslesvig, se NSAN, NSDAN og NSDAPN
 nazister, tyske i Sydslesvig, se NSDAP
 Neergaard, Niels (1854-1936), statsminister 271, 276, 307
 Neuber, August Wilhelm (1781-1849), læge, Aabenraa 22, 75
 Neuengamme 351, 353f
 Neumann, Hans (1908-82), museumsinspektør, Haderslev 418
 Neumünster 47, 426
 Neumünstererklæring 1919 249
 Nibøl 182, 280, 302, 317, 408
 Nielsen, Frede (1891-1954), redaktør, MF 329, 342
 Nielsen, I.P. (1873-1952), MF 307f, 330, 360
 Nielsen, Ingolf L. (1925-95), direktør Cimber Air 403
 Nielsen, N.J. (1876-1940), amtsskolekonsulent, Sønderborg og Haderslev 293
 Nielsen, Nicolai Johannes Ernst (1806-83), superintendant, Slesvig 105f
 Nielsen, Ole Perch (1931-2004), stiftamtmand 467
 Nielsen, Peter (1779-1847), storkøbmand, Flensborg 46, 76, 79
 Nielsen, Peter (1894-1948), gdr., Refsø 314
 Niese, Em. (1853-1925), provst, Flensborg 299
 Nissen, Anton (1866-1934), kunstmaler 227
 Nissen, Hans (1788-1856), gdr., Hammelev 35, 80, 129
 Nissen, Jep (1899-1981), gdr. og partifører for NSAN, Lille Jyndeved 325f
 Nissen, Kr. (-1931/32-), gdr., Ellum 314
 Nissen, Niels Christian (1810-39), bogbinder, Haderslev 68f
 Nissen, Nis (1878-1960) gdr., medlem af den preussiske landdag, MF 252f, 307
 Nolde, Emil (1867-1956), kunstmaler 227, 303f, 346, 421
 Nolde-Museet 421
 Nordborg amt 118, 130
 Nordborg flække 153, 156, 171, 212, 238, 279, 388f
 Nordborg kommune 466f
 Nordfriesischer Verein für Heimatkunde und Heimatliebe 226, 273, 322, 454
 Nordfriisk Instituut 414, 454
 nordfriserne 22, 38, 49, 59, 64f, 81-83, 86, 115, 117, 129, 226f, 272-273, 303, 310, 316, 322, 373, 397, 414, 428, 432, 447, 449, 451, 454, 457
 Nordfrisland 49, 65, 86, 117, 129, 353
 Nordfrisland kreds 385, 407, 432, 458, 460, 470
 Nordisk Kamgarnsspinderi 286, 287
 Nordmark, Die 214
 Nordmarkfond 284, 302
 Nordschleswiger, Der, tysk avis, Aabenraa 363, 364, 423, 451
 Nordschleswigsche Gemeinde 297
 Nordschleswigsche Zeitung 301, 323, 331, 336, 358
 Nordschleswigscher Pastorenverein 222, 225
 Nordseebad Lakolk 212f
 Nordslesvigs Fælles-Ildrætsforening 209
 Nordslesvigsk Afholdelsesforening 226
 Nordslesvigsk Good Templar 226
 Nordslesvigsk Kreditforening 218, 220
 Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 178
 Nordslesvigsk Tidende, avis, Haderslev 129
 Nordslesvigske Folkebank, Den 164
 Nordslesvigske Kvindeforening, Den 210
 Nordslesvigske Landboforening, Den 31
 Nordslesvigske Landmandsforening til Indkøb af kunstig Gødning, Den 174
 Nordslesvigske Skoleforening, Den 207f, 218, se også Sønderjydsk Skoleforening
 Nordstrand 15, 53, 65, 82, 175
 Nordtyske Forbund, Det 146, 150f
 Nordwestdeutsche Kraftwerke 407

- Noske, Gustav (1868-1946), tysk socialdemokratisk politiker 237
- Novemberforfatningen 1863 122-126
- NPD 432
- Nr. Rangstrup herred 94
- NSAN 324-326
- NSDAN 325
- NSDAP 315-319, 323f, 327
- NSDAPN 325-327, 336, 339-345, 350, 356, 359f, 363
- Nustrup 82, 208
- Ny Frederikskog 29, 39
- Nybøl gods 15
- Nybøl herred 41, 43
- Nybøl Nor 384
- Nygård, Øster Lindet sogn 217
- nyholstenisme 72
- næringsfrihed 35, 38f, 118, 141, 168
- Nöbbbe, Jacob (1850-1919), kunstmaler 227
- Nöldike, Wilhelm (-1953-), tysk ambassadør 444
- Nørre Løgum 268
- Nørremølle 243
- Nørre-Rangstrup kommune 467
- Oersberg 32
- Ohlsen, C.F. (-1857-), tobaksfabrikant, Flensborg 42
- Ohrstedt 47
- Oksenvad 175
- oktobernoten 1946 370, 372
- Olde, Hans (1855-1917), kunstmaler 93
- Oldekop, Henning (1846-1923), topograf 182
- Oldenor 398
- Oldenswort 51f
- Oldsen, Johannes (1894-1958), gdr., frisisk politiker 273, 322
- olieboring 408
- Olmützkonventionen 1850 109
- Olpenitz 395
- Olshausen, Theodor (1802-69), redaktør, Kiel 60f, 72, 92, 100
- Olson, Hermann (1893-1958), landdagsmand 428
- Olufsen, Oluf P. (1869-1937), sparekassedirektør og borgmester, Tønder 308
- opstand, slesvig-holstenske 1848-51 91-94, 96, 105, 109, 214
- optantbørnskonventionen 219-221
- optanter, option 156, 218f, 264, 267
- optantmageri 219
- Organisationsamt 343, 349
- otte sogne 129, 136
- Otte, Fr. Wilh. (1763-1851), landvæsenskommissær 55
- Ottosen, Johan (1859-1904), dansk historiker 204f
- Outzen, Nicolaus (1752-1826), pastor, Brcklum 22
- overappellationsret 61, 117
- Overbestyrelseskommissionen for Als og Ærø 102
- overpræsident 139, 142f, 147, 156, 201, 217-220, 319
- Overretten på Gottorp 61, 143
- Oversø 95, 98, 154, 252
- Oversø, slaget ved 1848 95
- Padborg 265, 274, 288, 338f, 354, 392-394, 405, 408, 457, 461, 463
- Palm, August (1849-1922), skræddersvend, Haderslev 194
- Paludan-Müller, Svend Bartholin (1885-1944), oberst, Grästen 349, 351f
- papirfabrikker 42
- Paragraf Fem 139-154, 156, 199, 202, 204, 221f, 244
- parcelhuse 399f
- parcellister 51
- partier, politiske, se under de enkelte partier og forbud
- partikularister 137f, 147, 149
- passiv modstand 105, 110
- patriarkalisme 52-54, 183, 190
- Paulsen, Friedrich (1846-1908), filosof 222
- Paulsen, Johan (1901-81), bankdirektør og borgmester, Tønder 381, 425, 430f
- Paulsen, Jørgen (1814-81), skibsbygmester, Aabenraa 54
- Paulsen, Paul Detlev Christian (1798-1854), professor, Kiel 22f, 65-68, 82
- Paulson, Peter (1879-1962), landarbejder, Lunding 185f
- Pavlovo Posad, krigsfangelejr 235
- Pebersmark 265, 457
- Pelworm 15, 65, 82
- Peperkorn, Johann L. (1890-1967), præst, Fjælde 322f, 327
- personalunion 124, 133f, 138f
- personregisterfører 144, 280
- Petersen & Bonnichsen, jernstøberi, Haderslev 41, 164
- Petersen, A. (1819-82), landmand, Wittkiel 30
- Petersen, Cornelius (1882-1935), gdr., leder af Selvstyrevæggelsen 310
- Petersen, Frederik (1900-45), generalsekretær, Flensborg 337
- Petersen, Harald (-1945/46-), forfatter 358
- Petersen, Josua (1802-57), jernstøber, Haderslev 41
- Petersen, Peter (-1902-), gdr., Nygård ved Øster Lindet 217
- Petersen, Th. Vilhelm (-1849-), kunstmaler 104
- Petersen, Wolfgang (1800-83), jernstøber, Haderslev 41, 162
- petitioner, se adresser
- Peto, Samuel M. (1809-89), jernbancentreprenør 47
- Philipsen, Kresten (f. 1945), gdr. og amtsborgmester 435f, 459f
- Pingel, J.C. (1824-98), redaktør, Sønderborg 154
- Pinholt, Jens Rosendal (1903-90), stiftamtmand, Haderslev 430f
- pjecer 18, 47, 60f, 65-68, 70, 78, 81-83, 84, 86, 88, 129, 194
- Plantningsselskabet Sønderjylland 284f
- plattysk, se sproglige forhold
- plejl 30, 175
- Ploug, Carl (1813-94), redaktør og forfatter, København 121
- politi 143, 266, 274, 277, 279, 314, 332f, 337, 341, 351f, 356, 470f, se også gendarmer

politiadjutant 277, 333, 337, 443
 Posselt, N.H. (-1847-), landmand, Frørup 85
 Poulsen, Karen (1888-1981), flugthjælper, Kamstrup 234
 Poulsen, L.B. (1840-1919), frimenighedspræst, Bovlund 155
 Prag-freden 1866 139
 Prael, Friedrich (1885-1969), præst, Haderslev 361f
 Prael, H.S. (1845-1930), pastor, Gl. Haderslev 222
 pressefrihed 91, 101f, 145, 363
 Preussen 59, 91, 95, 104f, 109, 112, 120-127, 134-148, 150f, 160, 169, 187, 201f
 preussisk-østrigske krig 1866, se krige
 Primkenau 113, 139
 privatskoler 115, 154, 156, 202, se også mindretalsskoler
 Program Nord 396
 protestpolitik 151f, 204, 221f
 provinslanddag 143f, 249, 315f
 provisoriske regering 92-96, 100-102, 106, 109, 111
 Præsteforeningen, se Nordschleswigscher Pastorenverein
 præstekrigen 105f
 præster 24f, 56, 63, 65, 81f, 94, 105f, 114, 117, 130, 144f, 152, 155, 202, 208, 212, 222-226
 Pøl 171
 påskeblæsten 1933 322f, 327, 334
 påskekrisen 1920 259

 Raben, Gustav (1819-90), skibsbygger, Aabenraa 166
 Raben, Jens (1880-1960), museumsleder, Sønderborg 358
 Rade, Martin (1857-1940), teolog og redaktør 222
 Radikale Venstre 307, 345, 368, 426, 434f, 438
 Radio Syd 423
 Ragebøl 131
 Rasmussen, Anders Fogh (f. 1953), statsminister 446, 466
 Rasmussen, Gustav (1895-1953), udenrigsminister 368
 Rasmussen, N.H. (1854-1924), gymnastikdirektør, København 235
 Rath, Paul (-1933/34-), købmand, Flensborg 320
 rationalisme 24
 rationering 235f, 346
 Ravn, Chr. (1877-1964), advokat og byrådsmedlem, Flensborg 246, 316
 Ravsted 150, 177
 realbyrdeafløsning 184f
 Reform, afholdsloge, Haderslev 226
 Refslund, H.C. (1820-1902), student 94
 Regenburg, Theodor August Jes (1815-95), departementschef 105, 114, 118, 204
 regering, kgl. i Slesvig 143, 156, 194, 202, 213, 238
 regeringskommissær, den kgl. 105, 111
 regeringspræsident 143
 Region III 350f
 Region Syddanmark 443, 460f, 467-469
 Region Sønderjylland-Schleswig 434, 443, 459f, 465
 Reiche, F.H.J. (d. 1861), advokat, Slesvig 94
 Reimers, J.P. (1826-1922), slagtermester, Sønderborg 205f
 Reinhard & Messmer, jernstøberi, Flensborg 166
 Rejsby 352, 430

 rejsning, slesvig-holstenske, se opstand
 Rendsborg by 47, 60f, 80, 91f, 95, 106, 111, 147, 180f, 287, 320f, 323, 395, 402, 405, 411, 419, 421f, 445
 Rendsborg fæstning 92f
 Rendsborg kreds 264, 319, 432
 Rendsborgmødet 1848 91f, 100
 renovation 190-192, 400
 Rens 338
 rentegårde 216, 221
 rentiers 184
 rets- og forvaltningssprog 22, 63, 66f, 69f, 73, 114, 157, 297f
 Retsforbundet 345
 retsopgør 1851ff 110f
 retsopgør 1945ff 355-364, 424, 426
 retsvæsen 35, 61, 96, 111, 117f, 141, 143, 470f, se også rets- og forvaltningssprog
 Reuter, Rud. (1801-84), advokat, Aabenraa 80
 Reuter, Waldemar (1873-1950), læge, Gråsten 363
 Reventlow-Criminil, Victor (f. 1916), landdagsmedlem 428
 Reventlow-Preetz, Fr. (1797-1874), klosterprovst, statholder 92, 103
 Revertera, Friedrich von (d. 1904), østrigsk civilkommissær 129
 revolutioner 1830 59; 1848 51, 91, 102-104, 110; 1871 193; 1918 237f, 247f, 278
 Rhederi M. Jebsen 393
 Rhinkrisen 1840 74-76
 Ribbentrop, Joachim von (1893-1946), tysk udenrigsminister 337
 Ribe amt 431
 Ribe by 47, 51f, 181, 281, 338
 Ribe kommune 430f
 Ribe stift 63, 100, 279, 470
 Ribebrevet 1460 17f, 75, 84
 Rickertsen, E. (-1869-), skibsreder, Flensborg 161
 ridderskabet 16-19, 21, 62, 112, 147
 rigsarbejdstjenesten 321, 335f
 rigsbankmønt 16, 18
 rigsdag, danske 251f, 269f, 264, 291, 370f, se også Folketing og Landsting
 rigsdag, tyske 119f, 146, 150, 152, 154, 169, 193, 199, 204, 207f, 219, 221f, 232, 244, 315, 319, 337
 Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg 259
 rigsdagsvalg, danske, se folketingsvalg og landstingsvalg
 rigsdagsvalg, tyske 146-151, 155, 193-195, 199, 207, 223, 257, 315-319
 rigsforeningsloven 146, 220
 rigsråd 120, 122f
 ringridning 209, 301, 412f, 415f
 Rinkenæs 73, 257, 425
 Roager 430f
 roecavl 170, 174
 rømfabrikker 43
 Rosenstand, Vilhelm (1838-1915), kunstmaler 133

- Roust, Th. (1890-1962), amtsskolekonsulent, Haderslev 294
- Rudbøl 130, 264f, 444, 457
- Rudbøl Sø 265
- Rusche, Gersch (d. 1943), forretningsfører, Rendsborg 321
- Russel, John (1792-1878), britisk premierminister 132, 134
- rutebiler 281
- Rühmann, G.N. (1888-1955), præst, Tønder 349
- Rylskov 98, 150
- Rødning 32, 67, 155f, 182, 209, 238, 293
- Rødning højskole 32, 67, 81, 154, 156, 294
- Rødning kommune 465, 467
- Røde Postbud, Det 222, 224
- Røde kro 47, 140, 181, 236, 238, 281, 401, 408, 438
- Røde kro kommune 466f
- Römer, August (1821-85), advokat og redaktør, Flensborg 137
- Rømø 45, 140, 181, 212f, 283, 398, 404f
- Rømødæmningen 283
- Rønhave 285, 290
- Rønshoved højskole 294
- Røst gods 184
- sabotage 350f
- Saksborg 324
- samarbejdspolitik 340-342, 345f, 349f, 360
- Samlingsbevægelsen 312
- Samvirkende sønderjyske Foreninger, De 211
- Sandbjerg 154, 156
- sang, sangerfester, sangkor 80, 82-84, 110, 121, 184, 193, 196, 200, 203f, 206, 208, 214, 228, 235, 301f, 305, 341f, 415, se også under forbud
- Sankelmark Sø 374
- Sankelmark, slaget ved 1864 126, 454
- SAPD 193
- Sarp, Gerda Ploug (1881-1968), tegner 314
- Satrup 182
- Saucermann, Ernst (1880-1956), museumsdirektør, Flensborg 226
- Sauermann, Heinrich (1842-1904), snedkermester, Flensborg 226
- Scavenius, Erik (1877-1962), udenrigs- og statsminister 246, 251f
- Scavenius, Harald (1873-1939), udenrigsminister 277
- Scavenius, J.B. (1749-1820), godsejer, Gjorslev 22
- Schack, O.D. (1882-1949), godsejer, amtmand, Schackenberg 233, 261, 277, 342, 360
- Schackenberg 233, 386
- Scharffenberg, Paul (1810-82), oberst 133
- Scheel, Walther (f. 1919), forbundspræsident 402
- Scheele, L.N. (1796-1894), regeringspræsident, Slesvig 92
- Scheel-Plessen, Carl von (1811-92), overpræsident 137, 139, 147, 157, 201
- Schengen-samarbejdet 443, 458, 460f
- Schlaikjer, Erich (1867-1928), journalist 222
- Schleppegrell, Frederik (1792-1850), generalmajor 106f
- Schleswiger, Der, dansk blad 303, 322
- Schleswigfond 302
- Schleswig-Holstein meerumschlungen 83, 87, 110, 128
- Schleswig-Holstein Musik Festival 419
- Schleswig-Holsteiner-Bund 269, 322
- Schleswig-Holsteinische Vereine 124, 128
- Schleswig-Holsteinischer Arbeitergesamtverein 102
- Schleswig-Holsteinischer Heimatbund 375
- Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Generalverein 31, 172, 178
- Schleswig-Holsteinischer Zeitungsverlag 423
- Schleswig-Holsteinisches Landestheater 419
- Schleswig-Holsteinisches Sinfonieorchester 418
- Schleswigsche Kameradschaft 332, 342f, 350, 360
- Schleswigscher Wählerverein 268f, 275, 310-312, 323-325
- Schlüter, Poul (f. 1929), statsminister 438, 447
- Schmidt, Gerhard (1932-2008), gdr. og formand for BdN 448
- Schmidt, H.P. (1802-66), købmand, Flensborg 92
- Schmidt, Hans (1899-1978), formand for BdN, MF, Oksbøl 364, 426
- Schmidt, Hans, sekretær for Arbejdernes Fællesorganisation i Aabenraa 355
- Schmidt, J.P. jr., tobaksfabrik, Flensborg 42, 164
- Schmidt, Jes (1916-79), chefredaktør og MF 439
- Schmidt, Jes Hansen (1857-1948), kreditforeningsdirektør, Vojens 217f
- Schmidt, Johannes (1869-1959), præst og MF 222f, 249, 268f, 274, 295, 307f, 310-313, 323-327, 349, 363
- Schmidt, M.T. (1807-83), købmand, Kiel 92
- Schnack, Renate (f. 1953), mindretalskommitteret 451
- Schoubye, Sigurd (1915-2000), museumsinspektør, Tønder 418
- Schow, Bendix (1778-1839), borgmester, Aabenraa 19
- Schow, G.H.L. (1810-89), borgmester, Aabenraa 94
- Schröder, Ernst (1889-1951), redaktør 269, 321f
- Schröder, Gerhard (f. 1944), forbundskansler 446
- Schröter, Carl (1887-1952), landdagsmand 372
- Schuldt, Heinrich (-1896-), skibsnreder, Flensborg 161
- Schultz, Heinrich (f. 1938), skoleinspektør og formand for SSF 457
- Schwesing 353, 421
- Schützenverein, Flensborg 153
- Schömer & Jensen, skibsværft, Tønning 166
- Schönberg, Curth (f. 1877, d. tidl. 1935), landråd, Sønderborg 248
- Sct. Knuds gilde, Flensborg 79, 117, 153, 200, 246
- Sdr. Hostrup 281
- Sdr. Skast 430
- Sdr. Vilstrup 25
- Sedandagen 212
- Seeberg, Chr. (1893-1937), lærer og digter, Skrydstrup 305
- Seebüll 303f, 421
- Schedsted, slaget ved 1813 21
- sejlskibe 43-45, 160-162
- sekretariat, tyske mindretals i København 447f
- Selbstschutz 350f, 359

selskabelige foreninger 210, 301
 Selskabet til Bevarelse af gamle Bygninger i Haderslev 400
 selvbestemmelsesret 243f, 248f, 252, 255, 257, 269, 273-275, 298, 308, 310, 327, 368-372
 selvbindere 176
 Selvstyrebevægelsen 309-312, 317
 seminarier 114, 145, 413, se også Tønder Seminarium
 Sering, Max (d. 1939), tysk nationaløkonom 173
 SHHB, se Schleswig-Holsteinischer Heimatbund
 Siemon, Hans Karl (-1920-), landråd, Aabenraa 248
 Sievers, Wilhelm (1896-1966), overborgmester, Flensborg 322-324
 sigøjnere, forfølgelse af 321
 Sikringsstilling Nord 235f
 Sild 45, 59, 60f, 65, 160, 162, 181, 263, 267, 273, 280, 283f, 335, 347, 394, 396, 402, 404f
 Siltoft 265f, 275
 Simonis, Heide (f. 1943), ministerpræsident 437, 440, 442
 Simonsen, Niels (1807-85), kunstmaler 108, 127
 Simonsen, Peter (1864-1930), redaktør, Flensborg 146, 203
 sindelagsgrænse 98-100, 104, 150-153, 230, 255-257
 Singverein, Tønder, 83
 SK, se Schleswigsche Kameradschaft
 Skamlingsbanken, Skamlingsbankeselskabet 80, 82f, 118, 129, 139
 skandinavisme 76, 84
 skansegravning 352, 352
 skatter 34f, 60, 70, 72, 96, 105, 141, 310, 312, 314, 316f, 433, 435
 Skau, Laurids (1817-64), landmand, amtsforvalter 35, 80, 82, 102, 112, 137
 Skau, Peder (1825-1917), gdr., Bukshave 137, 205, 218, 231
 Skelbæk 265, 470
 skibsstempel 76f
 skibsværfter 42-45, 54, 162, 164-166, 191, se også Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft
 Skoleforeningen, se Den nordslesvigske Skoleforening, Sønderjydsk Skoleforening, Dansk Skoleforening for Flensborg og Omegn, Dansk Skoleforening for Syd-slesvig
 skolekommissioner 292f, 296, 334, 362
 skolelærere 24, 73, 130, 145, 149, 152, 201f, 223, 294, 301
 skolenævn 293, 296
 skoletilsyn 145, 292
 skolevæsen 20, 23, 58, 111f, 117, 144f, 154, 156f, 186, 191, 203f, 207, 237, 273, 276, 292-299, 334, 353, 359, 401, 412f, 415, 423, 436, 463, se også kirke- og skolesprog og mindretalsskoler
 Skomagerhus 265, 457
 Skovby ved Slesvig 106
 Skovgaard, Joakim (1856-1933), kunstmaler 240
 Skovlund 175, 375f
 Skovmosen 260
 skovplantning 284
 Skovrøy, P.A. (1851-1935), redaktør, Tønder 154
 Skovsende 98
 Skrave 209f
 skriveforbud 303
 Skrumsager, J.N.H. (1841-1921), gdr. og fmd. for Vælgerforeningen, Københoved 205, 246
 Skrydstrup 347
 Skrappenborg, Peter Larsen (1802-73), lægprædikant, Dons 25
 skudsmålhbøger 53
 Skærbæk 179, 182, 195, 209, 213, 238, 276, 407
 Skærbæk kommune 430, 467
 Skærbækbilledtæpper 212f
 Slesvig by 14, 37, 47f, 55, 57, 62, 65, 70, 72, 77, 83, 95, 98, 102, 105f, 111, 115, 119, 124, 128, 142f, 145, 159-161, 164, 167, 175, 180, 182, 188, 193, 198, 225, 238, 253, 263, 271, 299, 315, 317, 319-321, 323, 348, 375, 377, 395, 401f, 412, 419
 Slesvig kreds 315f, 386, 432
 Slesvig stiit 63, 106, 117
 Slesvig, slaget ved 1848 95
 Slesvig-Ekernførde valgkreds 146
 Slesvig-Flensborg kreds 458, 460, 470
 Slesvig-Holsten, forbundslandet 371, 373, 381-383, 395f, 432, 437, 442f, 460f
 Slesvig-Holsten, provinsen 139, 142-144, 147, 171, 191, 194, 197, 220, 246f, 250, 262, 269, 274, 280, 284, 290, 317-319, 365, 371, 398, 430
 Slesvig-Holsten-dag 453, 457
 Slesvig-Holsten-Lauenborgske kancelli 21, 59
 Slesvig-holstenske patriotiske Forening, Den 85
 Slesvig-Holstenske Provinsialregering 61, 68, 143
 Slesvig-Ligaen 272, 411
 Slesvigs selvstændighed 88, 90, 96, 117
 slesvigsk identitet 79, 84-86, 88, 96f, 111, 129, 135, 140
 Slesvigsk Parti 306-308, 311, 313f, 325, 330f, 344, 364, 425f, 431, 434, 437-439, 449
 Slesvigske Brigade, Den 311
 Slesvigske Forening, Den (af 1843) 80-82, 85-87
 Slesvigske Forening, Den (af 1849) 98
 Slesvigske Forening, Den (af 1920) 270f, 316, 322, 346, 366, 369f
 slesvigske krige, se krige
 Slesvigske Musikkorps 395, 419
 Slettebo, Jørgen (1928-95), museumsinspektør, Sønderborg 418
 Slien 14, 80, 101, 114f, 126, 253, 284
 Slivso 175, 398
 Slogs herred 73, 86, 98, 150, 155, 223, 228f, 231
 Slogs Herreds Landboforening 178
 Slogsherredshus 228
 smøreksporforeninger 172
 Snøgbæk 218
 Socialdemokratiet, socialdemokrater, danske 268, 276, 297, 306-308, 325, 329, 345, 371, 423, 425f, 434f, 437-439

- Socialdemokratiet, socialdemokrater, tyske 146, 149f, 193-196, 199-201, 211f, 219, 222-224, 237f, se også ADAV, SAPD og SPD
- socialforsikring 197f
- Socialistisk Folkeparti 434, 438
- socialistloven 146, 193f
- socialreformer 197f
- Sofiedal 266
- Sognefogedforeningen 85
- sogneopstande 1843-44 84f
- sogneværn, Landeværnets 221
- soldaterråd 237
- Solidaritæt, arbejdercyklistforbund 195
- Sommersted 181
- Sonderburger Wochenblatt 78
- SOS-penge 311
- Sottrup 25, 73
- Sozialdemokratische Partei Flensburg, se SPF
- spadeslaget 1940 333, 341
- Spandet 352, 430f
- sparekasser 32, 55, 164, 169, 179, 208
- SPD 149, 194-196, 219, 222-224, 315, 247f, 249, 254, 269, 276, 366f, 372-375, 381, 428f, 432, 439-442
- Speckdåne 254, 367, 377
- spedition 288, 393
- SPF 366, 428
- Spielweg & Co., tobaksfabrik, Christiansfeld 42, 166
- Spoorendonk, Anke (f. 1947), landdagsmand 440-442, 449
- sporvogne 404
- spritruter 392f
- Sprogforeningen 154, 204-206, 208, 218, 272, 301, 328, 330, 415
- Sprogforeningens Almanak 203f
- sproggrænse 64f, 100, 230
- sproglige forhold 22-24, 63-70, 72f, 77, 79f, 84, 88, 112, 114-117, 119, 129f, 157, 200, 202, 215, 455f, se også sprogreskripter, kirke- og skolesprog, rets- og forvaltningssprog
- sprogpagten 450
- sprogreskripter og -forordninger 1840 73, 75, 80, 115, 157; 1842 77; 1844 82; 1851 110, 114-119, 130, 202; 1864 130; 1871 157; 1876 157; 1878 201f, 204; 1888 202, 207, 222f
- spærregrense ved valg 374-376, 379, 428, 447, 449f
- SSF 366, 371-373, 375, 421, 427, 454, 456f
- SSW 371f, 374, 376, 424, 427-429, 432, 439-442, 447, 449f, 454
- St. Franziskus-hospitalet, Flensburg 198
- St. Laurentii 151, 257
- St. Peter-Ording 394
- Stadtwerke Flensburg 407
- Stahnke & Jensen, glasfabrik, Flensburg 42
- Stapelholm 53, 129
- Statens Jordlovsudvalg 285
- Statens Marskforsøg 285
- Statens Sømandsskole 413
- statholder 14, 55, 61, 90, 143
- statholderskab, slesvig-holstenske 103, 105, 108f
- stationsbyer 169, 179-182, 184, 282, 288, 429
- Statsforvaltningen Syddanmark 470
- statsgrundlov, slesvig-holstenske 1848 102, 105, 124
- Stauning, Th. (1873-1942), statsminister 276, 310
- Stauning-Wels-overenskomsten 276
- Steenholdt, Thies Hansen (1784-1856), landmand, Ravsted 63
- Steffensen, Jens (f. 1929), MF 465
- Stehr, Rudolf (1906-1991), leder af »tyske kontor« og generalsekretær BdN 344f, 363
- Stein, Berthold (-1858-), jernstøber, Sønderborg 41, 54
- Steltzer, Theodor (1885-1967), landråd og ministerpræsident 319, 372
- Stemann, P.C. (1764-1855), kancellipræsident, gehejme-statsminister 105, 114
- Stenbjerg 98
- Stenbjergshav 45
- Stenderupslaget 314
- Stepping 109, 425
- Stiftung Schleswig-Holsteinischer Landesmuseen 421
- Stolligaffæren 326f
- Stoltenberg, Gerhard (1928-2001), ministerpræsident 440
- Store Jyndevad 285
- Store Okseø 437
- Store Solt 55f, 196
- Storm, Hans (1886-1945), læge, Gråsten 305
- Storm, Theodor (1817-88), forfatter, Husum 81, 111, 130f, 227, 263
- Stormarn 84
- stormfloder 1825 15f; 1923 282, 284; 1962 396f; 1976 397, 402
- Stovgård 131
- Strandelhjørn 293
- Strauss, Franz Josef (1915-88), ministerpræsident i Bayern 440
- strukturreformen 449, 462, 465-472
- Strågård 46
- studefedning, se kvægavl
- Studenter-Samfundets Sønderjyske Samfund 210f
- Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek 414
- Stuhr & Lorentzen, kunstgødningsfabrik, Frederiksstad 167
- stønderforsamlinger 17, 37f, 43, 58f, 61-63, 67, 69-78, 82, 84, 91f, 110, 112, 115, 118-123
- stændervalg 62f, 70f, 75f, 78f, 111, 119
- Staal, Hans Iver (1796-1861), møller, Torning 80, 129
- Suadicani, C.F. (1753-1824), fysikus, Slesvig 198
- sukkerfabrikker 14, 43
- Sundeved 27f, 73, 84, 95, 104, 131, 162, 171, 182, 209, 243, 401, 403
- Sundeved kommune 467
- Sundevedske Landboforening, Den 31, 171
- Svans 28, 33, 57, 65, 118, 184f
- Svavsted 38
- svende 38-40, 53f, 86, 93, 168, 190, 192, 198, 414
- Svendsen, H.T. (-1897-), smedemester, Haderslev 167

- Svendsen, Nicolai (1873-1966), amtskolekonsulent, Tønder 299
- Svensbygård 14
- Svensson, A. (1880-1963), redaktør og MF 221f, 253, 331, 342, 360
- Svensson, Bjørn (f. 1910), redaktør og programleder 422f
- svineproduktion 27, 169f, 172, 284, 385f
- svingplov 3f, 176
- Syd- og Sønderjyllands Politi 470
- Sydals kommune 430, 467
- Syddansk Universitet 414, 418, 460, 464
- Sydsløvig-hjælpen 367
- Sydsløvigs Forening, se SSF
- Sydsløvigs Udvalg af 5. maj 1945 368, 371, 411
- Sydsløvigs Vælgerforening, se SSW
- Südtondern, Amt 470
- Sydtønder amt 175
- Sydtønder kreds 280, 299, 316, 396, 432, 470
- sygehuse 143, 196, 198, 394, 413, 432, 436, 460
- sygekasser 194, 197, 436
- synoder 144f
- Sæd 265, 355, 395, 457
- Sædekornet, kristeligt blad 225
- Sækko, se Abena
- sælfangst 45
- sæsonarbejdere 187
- søfart, søfolk 13, 23, 43-45, 86, 100, 160-162, 237, 288, 393
- Søgård 332, 394
- Søgårdlejren 338
- Sønder Brarup 31, 80, 182
- Sønder Løgum 130, 257, 267
- Sønderborg amt 117f, 130, 216, 227, 232, 348, 430
- Sønderborg by 13, 19, 40, 43f, 47f, 55, 58, 70, 76, 83, 90, 94, 98, 103, 114, 117, 130f, 152, 154f, 159-161, 163, 181, 189f, 193f, 198, 209, 218, 222, 235, 237, 247-249, 255, 262, 268, 282, 285f, 295, 301, 308, 324, 338, 349-351, 356, 358, 375f, 389, 393f, 399f, 408, 413f, 417f, 421, 425, 429, 436, 446, 457
- Sønderborg kommune 465f
- Sønderborg kreds 145, 181, 235, 255
- Sønderborg Lufthavn 401-403
- Sønderborg politikreds 279, 356
- Sønderborg provsti 24, 279
- Sønderborg Slot 358
- Sønderborger Ugeblad 78
- Sønderborg-Flensborg valgkreds 146
- Sønderjyden, socialdemokratisk avis, Sønderborg 423
- Sønderjydsk Idrætsforening, se DGI Sønderjylland
- Sønderjydsk Skoleforening 272, 328, 330, 415, se også Nordsløvigske Skoleforening
- Sønderjylland, navnet 23, 66, 204, 263f, se også under forbud
- Sønderjyllands Amt 264, 418, 421, 424, 430-432, 434-438, 458-462, 465f, 468, 471
- Sønderjyllands Erhvervsråd 385, 390
- Sønderjyllands Flyveselskab 401
- Sønderjyllands Højspændingsværk 283, 406f
- Sønderjyllands Investeringsfond 385
- Sønderjyllands Kreditforening 289, 314
- Sønderjyllands Maskinfabrik 388
- Sønderjyllands Symfoniorkester 417f
- Sønderjyllands Voksenuddannelse 413
- Sønderjyllandskomiteen 460
- Sønderjysk Arbejderforening 253f
- Sønderjysk Centralforening, København 211
- sønderjysk dialekt 22, 65, 73, 80, 86, 100, 114, 147, 200, 212, 228, 416, 455
- Sønderjysk Hypoteklånepand 289, 291
- sønderjysk identitet 22f, 111, 210, 416, 434, 465, 472
- sønderjysk kaffebord 208, 301, 415
- Sønderjysk Samfund, København 211
- SønderjyskE 417
- Sønderjyske Borgerliste 434
- Sønderjyske Danske Samfund, se Danske Samfund
- sønderjyske foreninger, i Danmark 210f, 272
- Sønderjyske Foreningers Fællesråd 272
- Sønderjyske Hjelpekommité, Den 330
- Sønderjyske Landsbibliotek, Det 301
- Sønderjyske Landsdele, De 258, 264
- sønderjyske piger 203
- Sønderjyske Råd, modstandsbevægelsens 357
- Sønderjyske Sygeplejeskole, Den 413
- Sønderjyske Årbøger 227
- Søndernæs 282
- Sønderå 263, 265
- Sørensen, H.E. (f. 1940), forfatter og museumsmand, Skærbæk 397
- Sørensen, Poul (1904-69), MF og minister 431
- Sørup 182
- såmaskiner 30, 176
- Taps 259, 431
- Tarp 335, 395
- Tarup 299
- Tauber, Louise (1830-1908), lærerinde, Haderslev 202
- teater 301-303, 416, 419, 421
- teglværker 14, 41f, 165f, 287, 384, 388, 421
- tekniske skoler 413
- tekstilindustri 42, 287
- telefon 164, 283
- telegraf 47f, 283
- Terp-Nielsen, Jens (1926-2006), direktør, Aabenraa 389
- Therkelsen, Hans Peter (1915-83), direktør, Padborg 394
- Therkelsen, Mogens (f. 1946), direktør, Padborg 394
- Therkelsen, Niels (1879-1967), gdr. og vogndmand, Løgumkloster 394
- Thomsen, Johannes (1881-1941), købmand og borgmester, Tønder 308
- Thomsen, Karsten (1837-89), kromand, Frøslev 200, 203, 228
- Thomsen, Kresten Refslund (1884-1960), amtmand 277, 333, 337, 342, 360
- tidsfrivillige, se Zeitfreiwilligendienst

- Tiedje, Johannes (1879-1946), teolog 222f
- Tiedjelinjen 257
- Tillisch, Frederik Ferdinand (1801-89), regeringskommissær, minister 105, 110f, 114
- tilrejsende ved folkeafstemningerne 1920 255
- Tinglev 98, 178, 181f, 225, 228, 255, 282, 297, 329, 345, 405
- Tinglev kommune 465, 467
- Tinningsted hede 175
- tjenestefolk 49, 51-54, 86, 100, 176, 183, 185-188, 190, 197, 218, 224, 267
- To Løver 211, 235
- tobaksfabrikker 42, 166
- Todsen, Herm. (1864-1946), overborgmester, Flensborg 303
- Todsen, J.C. (1797-1879), købmand, Tønder 102
- Toftlund 182, 212, 238, 352, 368f
- Toftlund politikreds 279
- told 35, 38, 40, 43, 62, 141, 164, 169, 286, 313f, 392, se også grænsekontrol
- toldforening, tyske 141, 164
- Tonnesen, Hans (1854-1935), pastor, Hoptrup 222, 225
- Toosbuy, Karl (1928-2004), fabrikant, Bredebro 390, 392
- Toosby, Wilhelm (1831-98), borgmester, Flensborg 160
- Topff, Bruno (1886-1920), marinesoldat, Sønderborg 237
- tosidede traktat 261
- traktorer 385
- Treja 65, 115
- treklassevalgret 146f, 196, 224
- Treårskrigen, se krige
- Troensegaard-Hansen, L.A. (1871-1945), sømandspræst, Newcastle 235
- Trykkefriheds-Selskabet 68
- Tschirschnitz, A.F. von (1837-1911), landråd, Sønderborg 218
- Tumbøl 302
- turisme 160, 181, 212f, 394, 398, 400, 446, 459
- TV Syd 423
- tvangsarbejdere 347, 352
- tvangsauktioner 289f, 314, 327
- tværbane 47, 88
- tyende, se tjenestefolk
- tyendelov 1840 53
- tysk kontor under Statsministeriet 344f, 360, 363
- tysk, se sproglige forhold
- tyske aftner 214
- tyske enhedsbevægelse 13, 21f, 59, 75, 83, 121
- Tyske Forbund, Det 13, 17-19, 21, 59, 61, 72, 76, 84, 90-92, 95-97, 103, 112, 120-125
- Tyske Forening, Den, se Deutscher Verein für das nördliche Schleswig
- Tyske Rige, Det 146f
- Tyske Udvalg for Hertugdømmet Slesvig 247-249
- Tyskland 19, 74f, 87, 91-93, 112, 115, 121, 123, 135, 139, 147, 152, 156, 158, 192, 219f, 222, 232, 237, 243, 247, 249, 253-257, 261f, 264-267, 269, 271, 274f, 288f, 295, 298, 300, 310, 315, 317, 320, 323-327, 334, 337, 340, 345-348, 352-354, 360, 367, 371f, 375-377, 379, 393, 396, 402, 412, 424, 442f, 446, 457
- Tyskland, Forbundsrepublikken 371, 373, 376, 382, 395f, 409, 424, 432, 440, 444-446
- tørskeværker 30, 176
- Tønder amt 67, 73, 109, 117, 124, 232, 261, 263, 293, 299, 425, 430f
- Tønder Amtstidende 423
- Tønder by 19, 47, 55, 65, 72f, 75, 78, 83, 90, 94, 98, 101f, 104, 114, 125, 128, 130, 144, 150, 155, 159, 162, 167, 181, 182, 193, 196, 198, 209, 211, 215, 217, 222f, 228, 232, 235, 237, 245, 247, 249f, 255, 262f, 265, 267, 274, 281f, 285, 287, 294f, 298, 301, 308, 323f, 329, 331f, 338f, 348-350, 355f, 358f, 368, 381, 389f, 394, 399f, 407, 413, 417, 421, 425, 431, 436
- Tønder Festival 416
- Tønder kommune 465, 467f
- Tønder kreds 252, 255, 277, 280
- Tønder landsogn 430
- Tønder politikreds 279, 356
- Tønder provsti 24, 114, 279
- Tønder seminarium 59, 114, 130, 202, 232, 294, 413
- Tønder-Husum-Ejdersted valgkreds 146
- Tønning by 26, 28, 47f, 51f, 55, 83, 88, 159-161, 173, 180, 253, 271, 299, 321, 401
- Tørninglen provsti 24, 279
- tørvegravning 347
- Tøstrup 32
- Tåbdrup 109
- Ubbelohde, Otto (-1901-), billedvæver, Skærbæk 213
- Ubjerg 63, 130, 187f, 255, 331
- Udenrigsministeriet 251, 266, 272, 443
- Udligningskassen for de sønderjyske landsdele 289
- udstykning 186f, 285-287, 290
- Udvalget for kristelig Virksomhed i Nordslesvig 210
- udvandring 50, 141, 152, 155f, 187f, 196, 216, 264
- udvisning 111, 154, 156, 217-220, 223
- Uge 73
- Ugeblad for Aabenraa 71, 78
- Ulkebøl sogn 83
- Ulrich, Frederik Ferdinand (1818-1917), fysikus, Tønder 196, 198
- ungdomsforeninger 210
- Unge Grænseværn, Det 329, 330, 342, 415
- Ungern-Sternberg (-1864-), Ed. von, baron 129
- uniformsforbud, se under forbud
- Union, Nordborg 153, 156
- universiteter, se Christian-Albrechts-Universität, Syddansk Universitet, Universität Flensburg
- Universität Flensburg 414, 460
- up ewig ungedeelt, slesvig-holstenslagord 74f, 125, 254, 274
- Uslar, Rafael von (1853-1931), landråd, Aabenraa 218
- Utenwarf 303

- Vadehavet 16, 245, 398
vandforsyning 190-192, 396, 398, 400, 408
vandreboeger 39
vandrelærere 202, 208, 299
Vaterländischer Frauenverein 212, 237
VDA, se Verein für das Deutschtum im Auslande
Vedel, Hanne (f. 1933), væver, Aabenraa 422
Vejen kommune 467
vejskilte, tospogede 451
Vejstrup 431
vejvæsen 280f, 284, 393f, 396, 401f, 436, 461, se også
chausseer og motorveje
vekselbrug 174
Vennerwald, K.E.A. (1843-1914), redaktør, Flensborg 154
Venstre 253, 306f, 345, 368, 371, 376, 425f, 434, 437f, 439,
465
ventegrupper 350f
Verband der Vereine ehemaliger deutscher Soldaten im ab-
getretenen Nordschleswig 239
Verband der Vereine heimattreuer deutscher Nordschles-
wiger 269
Verein für das Deutschtum im Auslande 269
Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark 223
Vereinigte Volksvereine in Schleswig-Holstein 102
Vereinigte Ziegeleien von Flensburg und dem Sundewitt
166
Verrier, Paul (1860-1938), professor, Paris 235
Versaillesfreden 253, 255, 264, 273-275, 323, 327, 336f, 340
Vester Vedsted 282
Vesteranfod 310
Vesterland 160, 394
Vesterland-Før 98
Vestslesvigsk Tidende 130, 154
Viding herred 73, 280
Vidåen 263, 267, 303, 397
Vilhelm (1785-1831), hertug af Glücksborg 90
villaer 184, 189f, se også parcelhuse
Vilstrup, Ada (1879-1946), skuespiller, gift med Emil Nol-
de 303
vindenergi 407
Visby 210
visumtvang 266, 268, 457
Vodder 25, 430
Voetmann, Christian Carl (1875-1925), tømmerhandler,
Aabenraa 189f
Voetmann, Christian Friedrich (1844-1917), tømmer-
handler, Aabenraa 188-190
Voetmann, Johann (1872-1939), tømmerhandler, Aaben-
raa 189
Voetmann, Walburg (1848-1918), tømmerhandlerhustru,
Aabenraa 188
Vogel, Karl (1876-1915), pastor, Holbøl 223
Vogelgesang, Georg (1884-1954), advokat, Haderslev 269
Vojens 181, 238, 352, 403
Vojens Ishockey Klub 417
Vojens kommune 465, 467
Vojens lufthavn 403, 404
Voldevrå 171
Volksdeutsche Mittelstelle 337
Vonsbæk 154, 156
Vorwärts, arbejdercyklistforening, Flensborg 196
Vyk flække 37, 160
vakkelsesbevægelse 24f
Vælgerforeningen for Nordslesvig 206-208, 218, 221, 223,
244-246, 250-253, 255, 258, 261f, 306
værnemagteri 359
værnepligt 35, 102, 141, 152, 156, 188, 205, 234, 291, 336
våben, hertugdømmernes 83-85, 125
våbenstilstand 1849 104, se også Malmøvåbenhvilen, 1864
133, 1918 238, 240, 243
Wacker, Emil (1839-1913), forstander for diakonisean-
stalt, Flensborg 225
Waffen-SS, se krigstjeneste
Walter, Gerd (f. 1949), slesvig-holstensk europaminister
459
Walther, papirfabrik, Flensborg 42, 167
Wandsbek 124, 190
Wassersleben 257
Waterloo-talen 1815 17f, 21
Wegener, C.F. (1802-93), gehejmearkivar 114f
Wehlitz, Paul (1893-1962), skoleinspektør, Slesvig 377
Weimarforfatningen 270, 298, 315
Weiss, Birte (f. 1941), indenrigsminister 460
Wienerfreden 1864 122, 135f, 156
Wienerkongressen 1814/15 13
Wiengreen & Firjahn, garveri, Slesvig 42, 166
Wilhelm 1. (1797-1888), konge af Preussen, kejser af Tysk-
land 133, 139f, 152
Wilhelm 2. (1859-1941), konge af Preussen, kejser af Tysk-
land 148, 218f
Willemoës, C.A. (1837-1914), redaktør, Flensborg 154
Willisen, Wilh. von (1790-1879), preussisk general 106,
108
Wilmowski, Kurt von (d. 1941), overpræsident, Slesvig
219
Wilson, Woodrow (1856-1924), amerikansk præsident
243f, 298
Wimpffen, Carl von (1802-39), herredsfoged, forfatter 70
Wingender, Franz (f. 1918), ungdomssekretær, byråds-
medlem, Flensborg 335f
Winstrup, L.A. (1815-89), arkitekt 119
Wir in Flensburg, byrådsliste 439
Wirtschaftswunder 382
Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig 269, 375
Wolff, Alexander (1891-1984), gods ejer, Jägerslust ved
Flensborg 320f
Worsaae, A.H.H. (1822-86), apoteker, Aabenraa 141
Wrangel, Friedrich von (1784-1877), preussisk feltmarskal
95, 129
Wriedt (-1846-), godsforpagter, Seekamp 29
Wulff, Jens (1774-1858), kniplingskræmmer, Brede 14, 30,
77, 84, 96f, 100
Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 78

- Ydun, forening, Flensborg 200
 yngre glücksborgske linje 90, 113
- Zahle, C. Th. (1866-1946), statsminister 244, 253, 259
 Zedlitz, Konstantin von (1813-89), preussisk civilkommissær 129
 Zeitfreiwilligendienst 344, 349f, 359
 Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 227
 Zeppelinbasen ved Tønder 235
 Zweiströmigkeit 223
- Æ Synnejysk Forening 416
 Ämter, se amtsdistrikter
 Ærø 62f, 100, 103f, 127, 136
 Ærøskøbing by 44, 55
- Øllgaard, Knud (1927-94), gdr. og MF 465
 Ørsted, A.S. (1778-1860), konsejlspræsident 119
 Øsby 33, 425
 Øster Lindet 210, 217
 østersfangst 45
 Øvre Stolk 106f
- Aabenhus, Arne (1913-2008), lærer og teaterinstruktør, Gråsten 416, 421
 Aabenraa amt 67, 98, 117f, 130, 209, 277, 348, 425, 430
- Aabenraa by 13, 19, 22, 29f, 37, 42-44, 46-48, 54-56, 61, 68, 70-73, 75-80, 83, 90, 94, 98, 102, 114, 117, 128, 130, 133, 144, 152, 154f, 159-164, 181, 188-189, 193-195, 198, 207-210, 235, 237, 240, 244-249, 255, 262, 281, 283, 295, 297, 301, 308f, 324, 333, 337-339, 348-351, 355-359, 362f, 389, 394, 399-401, 406-408, 413f, 419, 421, 423, 425, 429, 431, 436, 457, 470
 Aabenraa kommune 438, 465, 467
 Aabenraa kreds 181, 255
 Aabenraa politikreds 279
 Aabenraa provsti 24, 279
 Aabenraa Skyttelaug 451f
 Aabenraa-Flensborg valgkreds 146, 149, 193, 195, 200
 Aabenraakonventionen 1872 156
 Aabenraa-kredsen 350
 Aabenraa-resolutionen 1918 245f, 251
 Aabenraa-retningen 253
 Aabenraa-Sønderborg amt 277, 431
 Aabenraa-Venstre 307
 Åbne Brev 1846 89f
 Aagaard 154, 374
 Aagaard, Knud (1769-1838), præst og topograf, Agerskov 13, 22
 Aagaard, Thorvald (1877-1937), højskolelærer og komponist 305
 årsmøder, danske 207, 231, 270f, 321, 380, 453, 45
 Årø 425
 Årøsund 47, 238, 282, 405
 Aastrupgård 109

Om forfatterne

Hans Schultz Hansen (f. 1960), dr.phil., arkivar og forskningsleder, Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa, adjungeret professor ved Syddansk Universitet

Henrik Becker-Christensen (f. 1950), dr.phil., generalkonsul, Flensborg, adjungeret professor ved Syddansk Universitet

Rettelser til Sønderjyllands Historie bind 1:

s. 113, billedtekst: 12. august 1284, skal være 16. august 1284

s. 464, billedtekst: Louise Augustas fødselsår skal være 1771

s. 469: Valdemar Sappi var ikke illegitim søn af kong Kristoffer 2., men af hertug Erik 2.

s. 492: Billedkilden til s. 102n skal være Staatsbibliothek zu Bremen

Sønderjyllands Historie i to bind fortæller landsdelens særegne historie set under nutidens synsvinkel. Dette bind handler om, hvordan den nationale konflikt mellem dansk og tysk opstod i 1800-tallet og kulminerede under de slesvigske krige 1848-50 og 1864. Det fortæller også om sønderjyderne under preussisk styre, delingen af Sønderjylland i 1920, mindretallene nord og syd for grænsen samt om den fortsatte grænsekamp, der fra 1950'erne er afløst af fredelig sameksistens.

Historisk Samfund for Sønderjylland

ISBN 978-87-7406-113-7

